

Antoni Rovira Virgili

Història Nacional de Catalunya

J. ROCA.

Història Nacional de Catalunya

A. ROVIRA I VIRGILI

HISTÒRIA NACIONAL DE CATALUNYA

PÒRTIC
DE
J. PUIG I CADAFALCH

VOLUM I

BARCELONA
EDICIONS PÀTRIA
DIPUTACIÓ, 95
1922

A. Lòpez Llausàs, impressor - Diputació, 95 - Barcelona

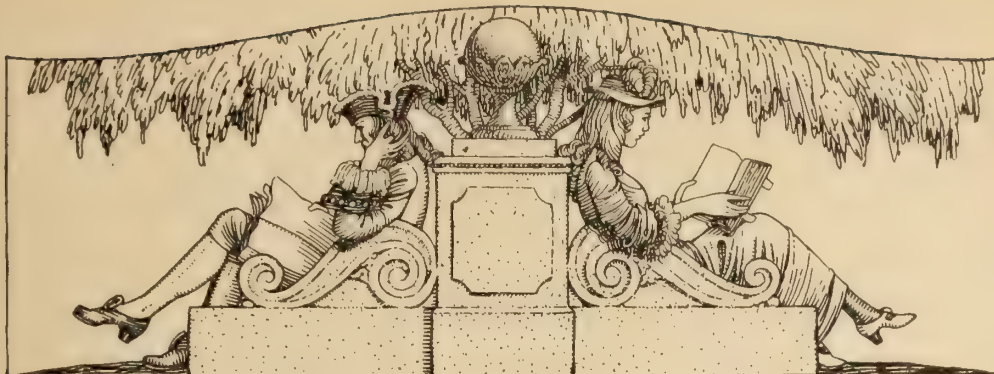
PÒRTIC

La decadència dels pobles va sempre acompanyada de l'oblid de la pròpia existència. Els poderosos, si es necessari, inventen les glòries de llur passat i forgen les teories polítiques que ennobleixen les injustícies que han fet possible llur triomf. Els vençuts ho són, no sols en llur avenir, sinó en llur passat; la glòria dels victoriosos ennobleix, no sols els fills, sinó els pares i els avis.

Recordem la història que s'ensenyava en les nostres escoles. No sense vergonya un pensa en aquella metòdica depressió de la nostra ànima a què fórem subjectats ¡i ho són de vegades encara! els infants de Catalunya.

Tenir consciència del propi ésser, és per a un poble el començament del recobrar la seva personalitat. Hi ha com una acció recíproca entre la força dels pobles i la consciència de llur valor actual i de llurs glòries antigues.

Tal el renaixement històric ha estat per a Catalunya; foc abrandat, impulsor; llum guiadora cap a l'ideal. Sigui el que sigui el sistema polític que en l'avenir ens uneixi als altres pobles ibèrics, ja no serà mai més possible el desconèixer la personalitat del poble català, amb sa llengua, amb son art, amb son dret, signes exteriors amb què parla la raça antiga pobladora d'aquest tros de terra que té per espinada el Pireneu i que s'estén per la costa del mar llatí i terres enllà d'Espanya. S'ha repetit novament que l'estudi del passat ha sigut creador del noble esdevenidor de Catalunya. La generació actual, educada en el coneixement de la pàtria, serà la triomfadora de l'avenir.

INTRODUCCIÓ

I. Primeres paraules de l'autor. — II. La història d'una Nació és la biografia d'una Pàtria. — III. Els factors constants de la Història. — IV. L'unitat de la Nació. — V. L'esperit nacional. — VI. Història nacional i història patriòtica. — VII. El mètode històric. — VIII. L'arquitectura de l'obra. — IX. La història general i la investigació. — X. L'esforç per l'exactitud. — XI. Les Històries generals catalanes. — XII. Paraules finals de l'autor.

I. Primeres paraules de l'autor

Comencem a escriure aquesta obra amb un joiós esperit de combat. Totes les nostres obres les havem escrites així, com en mig d'una lluita entusiasta. Lluita contra les dificultats de la feina, contra l'obscuritat dels problemes i les qüestions, contra els dubtes del nostre propi enteniment. Lluita pel domini de la matèria tractada, per la possessió dels coneixements i les dades indispensables, per la formació d'un judici clar i ver dels homes, dels fets i de les coses.

I aquest combat que és per a nosaltres l'escriure el present llibre, esdevé el més fort de tots els que havem sostingut, perquè la feina és ara més difícil, més llarga i més dura. Però sentim dins nosaltres un coratge tranquil, que no ens vé de la vanitat ni de la suficiència, sinó de la decisió de posar tot l'esforç que calgui en l'obra nostra que avui emprenem.

Per a dur a bona fi aquesta HISTÒRIA NACIONAL DE CATALUNYA ens proposem de desplegar el màximum de les nostres activitats i de les nostres facultats. Es una condició sense el compliment de la qual

no ens creuríem amb dret a escriure una obra d'aquesta alçada. Donarem així en les seves planes tot el que hi ha dins nosaltres. I allò que pugui ésser deficient, ho serà per la limitació dels nostres mitjans i no pas per negligència de l'atenció ni per defalliment de la voluntat.

No sabem si en aquest combat serem victoriosos. Dir que estem segurs de ser-ho, fora petulància excessiva i desconeixença de les aspres dificultats que s'ens han de presentar. Dir que estem creguts de no sortir en bé de l'intent, fora o modèstia inútil, o declaració d'una malfiança que ens hauria de dur lògicament a renunciar a l'empresa.

Ni desesperançats en l'èxit del nostre esforç, ni desconeixents dels perills amb què havem de lluitar; però armats d'un daler de treball i d'un propòsit de posar a contribució integral les nostres forces. No sabem concebre una obra, sigui de la mena que es vulgui, sense l'entusiasme constructiu de l'autor. No la sabem concebre com a feina professional, ni com a obligació penosa, ni com a calculada ostentació. Per això ara agafem la ploma de bon cor, i ens llancem al combat amb una reposada audàcia i amb l'alegria íntima de qui esmerça el seu esforç en allò que plau al seu esperit.

Anem a escriure la història nacional de Catalunya, és a dir, de la Catalunya ampla i perenne, de la Catalunya integrada per totes les terres on és parlat el llenguatge català, de la vera i total nació catalana. El protagonista de les nostres narracions ha d'ésser Catalunya, la Pàtria nostra. I una gran amor de fills, un gran orgull de sang i una profunda identificació d'esperit, vénen a donar-nos una força més alta i més serena. Som dels qui, oberta l'ànima a la comprensió de l'essència nacional, sentim que la història de Catalunya és misteriosament dins nosaltres i que una espurna del nostre esperit és dins els fets i els homes de la vella raça catalanesca.

II. La història d'una Nació és la biografia d'una Pàtria

Plau-nos explicar als nostres llegidors com entenem aquesta HISTÒRIA, en el seu contingut i en la seva forma.

En el seu contingut, la concebem com el descabdellament històric

d'una individualitat nacional, d'una nacionalitat: Catalunya. Aquest caràcter nacional és el centre de la nostra concepció de la història catalana. No veiem la nostra història com una llarga sèrie de fets damunt un determinat territori, ni com una deslligada successió de gents i d'èpoques, ni com una part fragmentària de la història humana. La veiem com el descabdellament, en el temps i en l'espai, de la vida d'un poble amb personalitat pròpia, mogut per una ànima nacional, la qual és la causa pregona i constant dels fets històrics transcendents i el senyal comú dels homes que els han realitzats.

Així, la història de Catalunya apar indivisible, coherent, lligada, solidària. Es una per damunt les diverses terres i a través dels diversos temps. Fets i homes són vistos segons llur relació amb la vida nacional. Així, els segles passats es fan presents; la història deixa d'ésser una recordança morta; i un buf de vida es fica per les tombes i els monuments arqueològics, pels registres dels arxius i per les planes de les cròniques velles.

OBRES D'HISTÒRIA CATALANA

Gravat de l'edició llatina de la Crònica de Jaume I
(València, 1515)

Escriure la història d'una Nació és escriure la biografia d'una Pàtria.

I no tenim por que aquesta concepció pugui perjudicar la his-

tòria sota el punt de mira científic i objectiu. Abans d'adoptar-la com a principi, havem examinat els problemes que plantegen la filosofia de la història i la metodologia històrica, i ens havem convençut que els darrers corrents contemporanis de la ciència s'avenen del tot amb la nostra concepció nacional. Dins el conjunt contradictori de les teories, predomina avui el parer que el factor nacional és decisiu i constant en la història dels pobles.

III. Els factors constants de la història

Un llibre excel·lent, la «Teoria de la Història», de l'eminent romanès A.-D. Xenopol — les obres del qual han estat traduïdes a diversos idiomes — aboca un copiós doll de llum sobre aquest complex problema dels factors de la història humana. Amb un penetrant esperit crític i amb una admirable clarividència, exposa Xenopol l'acció dels factors que ell anomena, amb ple encert, «factors constants», i que són la raça, el caràcter històric i la continuïtat intel·lectual. Aquests factors poden ésser sintetitzats en l'expressió «factor nacional», que havem usat nosaltres.

Perquè la doctrina que aquest autor sosté aclareix bellament alguns difícils problemes de l'etnologia i de la història, i és ensems una confirmació del principi nacionalista, volem donar-ne ací un ràpid resum:

La raça. — Formen la raça el conjunt de caràcters innats que es trameten per herència. L'origen de les races primitives, és a dir, dels caràcters innats, bàsics, el fa remuntar Xenopol a les èpoques geològiques, que amb llur acció sobre l'organisme humà determinaren aquells caràcters. Admet, però, que les combinacions de races diferents donen naixença a tipus nous, els caràcters dels quals depenen, d'una banda, de les races primitives, i de l'altra, del medi físic en què es desplega la vida; però l'acció d'aquest medi físic en les races derivades no és tan forta com la del medi geològic que emmotllà les races primeres. La raça és el factor irreductible que explica, en últim terme, les qualitats dels homes i la història dels pobles.

Les teories que gairebé neguen el fet de les diferències racials ens

semblen completament pseudo-científiques. Llur principal error prové de donar al mot «raça» un sentit antropològic massa absolut, i d'oblidar l'existència d'altres factors diversos en la formació del caràcter i de les facultats dels homes i dels pobles.

El caràcter històric. — Mentre que la raça representa les qualitats innates, bàsiques, dels pobles, el caràcter històric representa les qualitats adquirides en el llarguíssim decurs dels temps i que provenen de la reacció de les qualitats de la raça sobre les circumstàncies històriques, és a dir, de l'adaptació de la raça als esdeveniments i a les condicions del medi.

La raça representa el fons ètnic, fix, invariable, i el caràcter històric representa una aportació posterior i successiva. Per això, tot tenint aquest en l'ànima dels pobles rels pregones i multiseculars, és susceptible de successives modificacions.

OBRES D'HISTÒRIA CATALANA

SI nesciasego sum Rex Jacobus ille primus/cognomento bonus: qui tribus infidelium sarracenorum regnis Balearico primum Valentino deinde/Murcie postremo vi armorū a me subactis: ꝛ duobus ibidem edicularum milibus: quas sarraceni mezquitas appellant: in ecclesias catholice venerationis conuersis et xpiano nomini restitutis/sequentem hanc de me historiam. C. cesaris exemplo proprio calamo sicut et ense et depinxi et contexui.

Gravat de l'edició llatina de València de la Crònica de Jaume I

La distinció entre la raça i el caràcter històric dels pobles és plena de veritat. Resol satisfactòriament les nombroses contradiccions que presenta el caràcter d'un mateix poble, i que han servit a certs autors, Buckle entre ells, per a negar la realitat de les personalitats col·lectives i nacionals, teoria que un historiador francès, La-

combe, formula dient que les nocions de raça i de poble són entitats creades pel nostre esperit, que no corresponen a cap cosa real, i que la realitat única és l'individu. [1]

Quan, per exemple, es fa remarcar que el poble hebreu, mentre visqué a Palestina, fou essencialment agrícola, i que després del seu escampament es dedicà al comerç del diner, hom pot respondre, com fa Xenopol [2], que aquí no es tracta de qualitats ètniques, invariables, sinó de qualitats del caràcter històric, que són variables i que responen a l'adaptació a medis diferents. Al contrari, una de les qualitats de la raça hebrea és l'agudesa intel·lectual; i aquesta no ha variat a través de totes les vicissituts de la història. Es manifesta igualment en els agricultors de la Judea antiga que en els banquers de l'Europa medieval i moderna.

Noti's que, aplegant les nocions de «raça» i de «caràcter històric», tenim la «raça històrica», la «raça nacional», diferent de la raça antropològica o natural. A aquella al·ludim els nacionalistes quan parlem, per exemple, de raça catalana.

La continuïtat intel·lectual. — L'evolució psíquica dels pobles acusa el factor de la continuïtat, en virtut del qual cada generació i cada home d'una raça històrica vénen a la vida amb una herència espiritual preponderant, de manera que són, en gran part, producte de les generacions anteriors i viuen principalment de la deixa dels temps pretèrits.

Aquesta herència enllaça les generacions, constitueix l'unitat nacional a través del temps. Alguns autors — Spencer, Théodule Ribot — atribueixen aqueix enllaç a l'herència biològica; altres — Draguicesco — a l'herència social. La continuïtat intel·lectual, basada en l'acumulació del passat, no és una valor invariable, immutable, que cada generació traspassi a la següent tal com l'ha rebuda; ans bé és objecte d'una incessant evolució, deguda a les forces transformadores.

L'acció d'aquestes forces provoca una reacció de la continuïtat intel·lectual. Però, contrariament al que succeeix en mecànica, la reacció és ací proporcionalment inversa a l'acció. Com més potent és la força

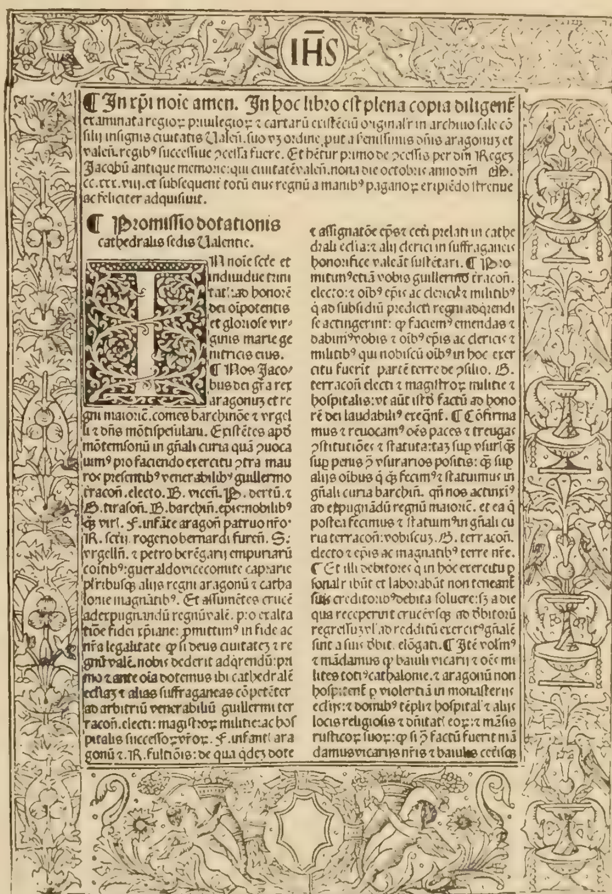
1) P. Lacombe: *De l'histoire considerée comme science.*
2) *Teoria de la Història.* Cap. V.

transformadora, més dèbilment reacciona la força de conservació, o sigui la continuïtat intel·lectual.

Això que Xenopol anomena «continuïtat intel·lectual» no és sinó allò mateix que més comunament és anomenat «tradició». I aplicant a aquesta les teories de l'autor al·ludit, arribarem a la conclusió evident que la tradició, en els pobles, no és una valor constant, determinada, sinó una valor variable, la qual, en cada moment històric, porta una part de «acumulació del passat».

Per tant, la tradició no pot ésser deturada en una època històrica, ni en unes determinades institucions temporals. No podem dir, per exemple, que tota la tradició catalana estigui en les institucions medievals, ni en el pensament català d'aquella època, i que tot allò que s'en allunya no és tradicional ni és català. Cada època, cada període, presenten novetats, més o menys transcendentals i profundes. I aqueixes novetats no són necessàriament atemptatòries al caràcter nacional. Les institucions de l'Edat mitjana no eren institucions de tradició relativament als temps anteriors. La tradició no és la immòbil quantitat fixa. Es el patrimoni intel·lectual

OBRES D'HISTÒRIA CATALANA

IHS

In xpi noie amen. In hoc libro est plena copia diligent examinata regio₊ privilegio₊ ₇ cartarũ existẽciũ originalr in archiuo sale cõsilij insignis ciuitatis Valeñ. suo vz ordine, put a serenissimis dñis aragonũ et valeñ. regib⁹ successiue ꝯcessa fuere. Et hẽtur primo de ꝯcessis per dñm Regez Jacobũ antique memorie: qui ciuitatẽ valeñ. nona die octobris anno dñi M. cc. xxx. viij. et subsequent totũ eius regnũ a manib⁹ pagano₊ eripiẽdo strenue ac feliciter adquisiuit.

Promissio dotationis cathedralis sedis Valentie.

Primera plana de l'edició llatina de València de la Crònica de Jaume I

col·lectiu de la nació, el qual, en trametre's d'una generació a l'altra, no resta igual i constant, ans bé presenta modificacions, augments i minves en els seus elements.

La tradició no és una cosa formada, definitiva, cristal·litzada, diguem-ho així, sinó una cosa en formació contínua, en plasmació incessant. No és aigua quieta, sinó viva aigua corrent. La tradició catalana no radica en el caràcter i en les institucions nacionals del nostre poble a l'Edat Mitjana. Això només és un moment — ple de vigoria i d'esplendor — de la nostra tradició nacional.

Però no havem de pendre el caràcter i les institucions de cada període històric per una tradició. No tot el passat és tradicional. No són un estat de la tradició totes les situacions històriques, i molt menys ho és la situació anòmala que es produeix en els períodes d'influèncias exteriors, les quals poden colgar superficialment l'herència tradicional, però que acaben per esvair-se en gran part i per ésser vençudes, tard o d'hora. Hi ha en la història dels pobles moments veraments nacionals, tradicionals; i moments descaracteritzats, anacionals o antinacionals. Destriar bé, en tot allò que es pugui, aquests moments, és una de les més altes feines de l'historiador.

Tenen de vegades els pobles oblits de la pròpia personalitat, eclipsis del sentit nacional, absències i abdicacions de la voluntat col·lectiva. Aqueixos moments són un parèntesi, i marquen una solució de continuïtat en el normal desplegament de la nació.

No tot el passat és tradicional, havem dit. I afegirem que el present mateix pot ésser tradicional. La renaixença contemporània de Catalunya, sobre tot en els seus últims temps, és molt més tradicional que el segle XVIII i que la primera meitat del segle XIX. Les generacions no reben la tradició com una llei invariable, filla d'altres temps, veu dels morts imperativa. Cada generació pot tenir la joia i la glòria de col·laborar en la renovació i en l'enriquiment de la tradició nacional.

La tradició nacional pot trobar-se i s'ha de trobar al fons de les institucions i dels corrents intel·lectuals de tots els períodes històrics. Al fons, no pas a la forma. Es perfectament compatible la persistència de la tradició amb la reforma i el canvi de les institucions i els corrents. La tradició política catalana, per exemple, no està en el vell

règim representatiu, ni en l'estructura de les Corts, ni en totes i sengles parts de l'antic dret de família a casa nostra. Està en l'esperit de llibertat i d'equilibri social i polític, esperit que pot existir dins diverses modalitats del dret, de l'art, del pensament. La tradició és un fons espiritual, no pas unes determinades formes històriques.

Per a completar la teoria de Xenopol, anteriorment exposada, manquen dues clarícies. L'una, és que la reacció de la força conservadora contra la influència de transformació triga de vegades a produïr-se. L'altra, és que la llei que ell formula respecte a la relació entre les dues forces — a major força de transformació, menor força de reacció — cal completar-la amb una altra llei, que nosaltres proposem segons la següent fórmula: la reacció és inversament proporcional al grau d'avinença entre la força transformadora i el caràcter nacional. Enc que aquestes lleis no tinguin el caràcter rígid de les lleis mecàniques, no pot ésser per això desconeguda llur exactitud, que no és, naturalment, una exactitud matemàtica.

IV. L'unitat de la Nació

Havem dit que concebem la història de Catalunya com el descabdellament, en el temps i en l'espai, d'una individualitat nacional. Partim, doncs, de l'existència històrica d'una unitat nacional catalana.

Però l'unitat de la Nació, tal com es manifesta històricament i socialment, no és una unitat homogènia, ni integral. L'unitat de la Nació no vol dir que tots els seus individus, en tots els moments, manifestin un mateix sentiment i una direcció igual. No té sempre i en totes les seves parts la mateixa densitat, per dir-ho així. Dins la Nació conviuen, lluiten i xoquen els diversos grups socials, amb interessos sovint oposats, interessos que durant el curs de la història es sobreposen de vegades als interessos nacionals, de conjunt. Damunt la Nació obren també les influències exteriors, vingudes pel veïnatge territorial, per la guerra, per l'ocupació i per la difusió de la cultura.

Tot partint, doncs, d'una concepció nacional de la història — concepció que no exclou, ben al contrari, l'existència d'un període prena-

cional, ètnic — admetem la multiplicitat i l'oposició dels grups socials dins l'unitat nacional i l'acció de factors estrangers.

D'aquesta guisa, la concepció de la història nacional esquiva el cop dels arguments que formulen els seus adversaris, alguns dels quals li atribueixen un sentit unilateral i rígid, per tal de poder-la esfondrar millor i més completament en el joc sedentari de les teories de gabinet.

OBRES D'HISTÒRIA CATALANA

Una plana d'un manuscrit de la Crònica de Bernat Desclot (Biblioteca de Catalunya)

Admetent les influències exteriors, amb tota la gran importància que tenen, no ens ateny l'observació de Friedrich Ratzel, el sostenidor de la concepció antropogeogràfica de la història, quan al·lega que «no pot ésser compresa la història de cap poble, àdhuc unitari en aparièneia, sense esguardar, ultra els límits territorials, l'origen i el breçol del poble estranger o dels pobles estrangers que xocaren amb ell i que exerciren una influència damunt la seva natura».

Admetent en els pobles un període històric prenacional, no ens ateny l'argument de Ludwig Gumplowicz, defensor de la concepció sociològica de la història, quan amb la seva aspra i agressiva dialèctica parla de «l'acostumada error de la historiografia «nacional», a la qual plau descriure ingènuament la infància de la seva nació, atribuint-li amb la força de la imaginació tota mena de belles qualitats, per a contraposar-les als caràcters lletjos de les altres nacions, sense pensar que en aquella «infància» no podia existir una unitat nacional que

representés aquelles qualitats característiques, i que tota nació és un *mixtum compositum* de tota mena d'elements heterogenis» [1].

Declarant que l'unitat de la Nació no pressuposa l'homogeneïtat dels seus elements ètnics i socials, ni llur solidaritat en tots els moments, sinó tant sols l'existència d'un lligam històric, polític i espiritual compatible amb les diferències i les lluites internes, evitem que ens atenyi l'afirmació exagerada, erta, incomprensiva, de Gumplowicz, quan diu rotundament, contradint a Karl Lamprecht, que «un poble o una nació no són absolutament els subjectes unitaris de certes qualitats morals ni de certes disposicions o estats psíquics... No existeix una ànima del poble, perquè el poble no és psíquicament un tot unitari». Karl Lamprecht ha fundat la Història de la civilització *(Kulturgeschichte)* damunt la teoria d'una ànima col·lectiva de la societat que produeix fenòmens social-psíquics comuns a tota la societat i diferents en cada període. D'aquesta teoria diu despectivament Charles Seignobos, formulant el parer dels materialistes de la història: «Això és una hipòtesi metafísica» [2].

Però Seignobos, Gumplowicz i tots els qui rebutgen la concepció nacional de la història, basen llur pseudo-refutació en la impropietat de donar a ço que és apel·lat «ànima col·lectiva» un sentit gairebé igual al de l'ànima individual. I la diferència és essencial ací. L'esperit col·lectiu no té una entitat tan determinada, tan forta, tan precisa i tan diferenciada com l'esperit individual. Però no per això es pot negar la seva existència.

Wilhem Wundt, el psicòleg alemany, ha portat molta claror a l'examen de la qüestió interessantíssima de l'esperit col·lectiu. Wundt «no entén per ànima popular cap ésser metafísic, ans bé el producte d'ànimes individuals, el qual producte forma part, ensems, de cadascuna de les ànimes individuals. L'ànima popular, en un mot, és el producte de l'efecte recíproc dels individus, tan real com aquests mateixos, dins els quals i amb els quals existeix» [3].

Sentim l'esperit nacional per dins la història dels pobles, viu, real,

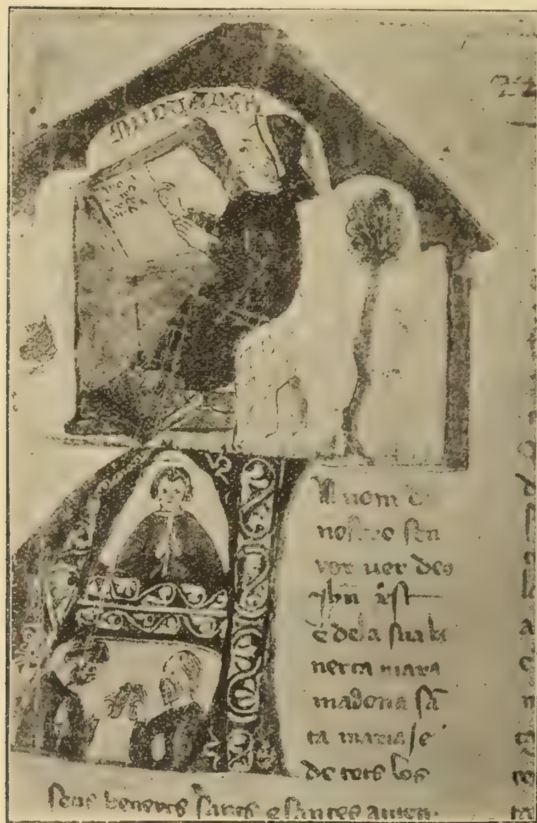
1) LUDWIG GUMPLOWICZ: *Die sociologische Staatsidee*. Innsbruck, [illegible]. Cap. II.

2) CH.-V. LANGLOIS i CH. SEIGNOBOS: *Introduction aux études historiques*. Llibre III, Cap. II. Pàg. [illegible], nota.

3) ALFRED HESSE: *La psychologie ethnologique de Wilhem Wundt*.

poderós, sovint miraculós, a despit de les excepcions particulars i temporals que puguin contrariar-lo. És, per exemple, l'esperit nacional ço que ha mogut la renaixença de Catalunya. No hi fa res que durant llarg temps hagi estat somort; no hi fa res que determinats sectors de la societat catalana no hi hagin participat i fins l'hagin combatut. L'unitat col·lectiva no és de la mateixa natura que la individual; aquella, contràriament a aquesta, pot presentar, i presenta gairebé sempre, solucions de continuïtat en el temps i en l'espai. No és la totalitat dels grups i dels individus del poble, ni l'absoluta constància de la història d'aqueix poble. Dit en altres paraules: és una unitat que pot esberlar-se i pot eclipsar-se. I, no obstant, existeix i obra a través dels esberlaments i dels eclipsis. Així l'unitat catalana no és destruïda ni pels segles de colapse nacional, ni per l'allunyament moral del Rosselló, Mallorca i València, ni per l'actitud indiferent i de vegades hostil d'alguns partits catalans i de la classe treballadora de la nostra terra.

OBRES D'HISTÒRIA CATALANA

Ramón Muntaner escrivint la seva Crònica
(Manuscrit de la Biblioteca de l'Escorial)

L'unitat psicològica en l'individu normal és una unitat que afecta a tots i cada un dels actes i facultats de l'individu. L'unitat psicològica dels grups socials, l'unitat psicològica de la Nació, no s'estén d'una manera necessària a tots els components, ni a tots els moments. En al-

guns casos, la consciència nacional pot manifestar-se en un grup reduït, en uns quants homes de la nació.

Així, la vera Nació espiritual, en certs moments, no la forma la multitud del poble, sinó la selecció dels seus homes, on l'ànima nacional s'encarna i s'encén.

V. L'esperit nacional

Hi ha, doncs, una ànima de la pàtria, un esperit nacional. Però, quina cosa és aquest esperit nacional?

Escriu Prat de la Riba a *La Nacionalitat Catalana* que la nacionalitat no és ni la llengua, ni la història, ni el Dret, ni els costums, ni l'art, sinó que l'esperit nacional és el qui li dona vida. [1]

Cal tenir en compte, però, que l'esperit nacional no és cosa anterior a aquelles característiques. Va desplegant-se juntament amb elles. No podem dir que en sigui causa, car ell mateix n'és el resultat, en certa manera. L'esperit nacional no és una cosa separada, independent de la llengua, del Dret, dels costums, de la història. Es la síntesi espiritual d'aquestes característiques, llur essència, ensems causa i efecte, per virtut de mutuals influències encreuades i obscures. L'esperit nacional és creador, però també creat, dins una espècie de panteïsme social.

El concepte de l'esperit nacional és extremadament subtil. Sovint veiem identificar l'esperit nacional amb el pensament dels grans homes d'una nació i amb els corrents ideals que hi han predominat. Però l'esperit nacional no està lligat per força a una determinada concreció del pensament ni als corrents ideals predominants.

Aquest pensament, aquests corrents reben normalment l'empenta de l'esperit nacional. Però també poden caminar contra ell. Durant una llarga sèrie d'anys i àdhuc durant segles, els pensadors d'una nacionalitat i els corrents populars d'aquesta, poden desconèixer o contradir l'esperit nacional. Tal és el cas dels pobles desnacionalitzats.

La distinció que fem esvaeix dos arguments, en aparièncía formidables, dels qui neguen l'esperit nacional. Els dos arguments són:

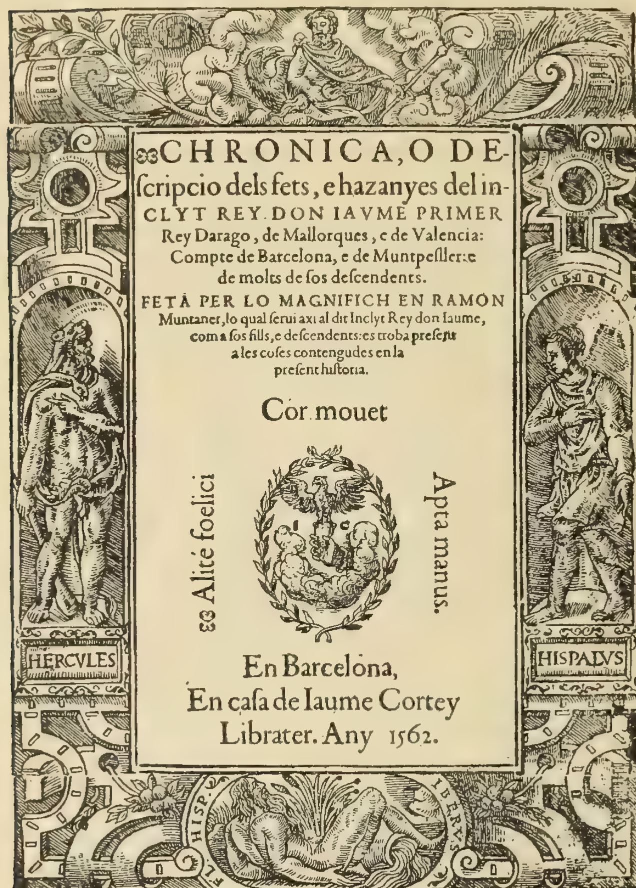
1) E. Prat de la Riba: *La Nacionalitat Catalana*. Segona edició. Barcelona, [illegible]. Pàg. [illegible]

a). Que en molts casos no hi ha un esperit nacional, sinó esperits divergents i àdhuc del tot oposats, dins una mateixa nació.

b). Que els esperits nacionals no són constants, idèntics a si mateixos, dins cada nacionalitat, sinó que varien i es transformen.

D'aquests arguments, el primer afirma la pluralitat d'esperits nacionals coexistents, simultanis, i l'altre la pluralitat d'esperits nacionals a través del temps. L'un afirma la coexistència, l'altre la successió de diversos esperits en un mateix poble.

OBRES D'HISTÒRIA CATALANA

CHRONICA, O DEscripcio dels fets, e hazanyes del inclyt REY DON IAUME PRIMER
Rey Darago, de Mallorques, e de Valencia:
Compte de Barcelona, e de Muntpesller: e
de molts de sos descendents.
FETA PER LO MAGNIFICH EN RAMON
Muntaner, lo qual serui axi al dit Inclyt Rey don Iaume,
com a sos fills, e descendents: es troba present
a les coses contengudes en la
present historia.

Cor mouet

Alitê foelici

Apta manus.

En Barcelona,
En casa de Iaume Cortey
Librater. Any 1562.

Edició del 1562 de la Crònica de Ramón Muntaner

Però és que ací es tracta, no de l'esperit nacional, específicament nacional, sinó del pensament dels homes de la nació i de les idees o sentiments dels pobles. L'esperit nacional és la flama creadora, vivificadora, que resplendeix en la nacionalitat. Il·lumina els diferents sectors del pensament i de la vida del poble; però es contreu al fet de la nacionalitat, a la seva existència. No és aquell esperit que va pels camps de les idees filosòfiques, polítiques i morals; no és el que informa els sentiments estranys al de pàtria. Es refereix a la pàtria i a res més. La continuïtat i la vigoria del sentiment i de l'ideal de pàtria, són compatibles amb la variació del

pensament científic, dels corrents populars, de les institucions polítiques i jurídiques. Plenament ho compengué Prat de la Riba, qui diu:

«Una Catalunya lliure podria ésser uniformista, centralitzadora, democràtica, absolutista, catòlica, lliurepensadora, unitària, federal, individualista, estatista, autonomista, imperialista, sense deixar d'ésser catalana. Són problemes interiors que es resolen en la consciència i en la voluntat del poble, com llurs equivalents es resolen en l'ànima de l'home, sense que home ni poble deixin d'ésser el mateix home i el mateix poble pel fet de travessar aquests estats diferents.[1]»

Així resta demostrat, per la distinció entre els principis i corrents religiosos, polítics i morals d'un poble i l'esperit nacional, l'error bàsica en què cauen tant els qui neguen aquest esperit com els qui l'identifiquen amb algún d'aquells corrents o principis.

L'esperit nacional és aquell nex ideal i cordial de comunitat que uneix els pobles en el sentiment de pàtria. No constitueix un element apart, substancialment distint, sinó que surt, s'exhala, diguem-ho així, dels altres elements comuns.

És individual? Existeix fòra de la individualitat dels fills d'una nació? Aquesta qüestió és un reflex d'aquella altra sobre si existeixen realment personalitats i esperits col·lectius. La col·lectivitat no és res per defora dels individus, però és una especial relació de les individualitats. L'esperit col·lectiu és una coincidència dels esperits individuals. L'esperit nacional és l'esperit comú, coincident, de les individualitats en quant se refereix al sentiment i a la consciència de la nació. Però no està tot en cada individualitat, no surt d'ella mateixa, sinó que es forma dins l'individu per la tradició, l'herència, la convivència, les múltiples influències socials.

Cada individualitat, en la seva formació espiritual, rep la influència de l'esperit nacional així format, i les individualitats fortes contribueixen a formar-lo. Del tresor de l'esperit nacional els individus en treuen. Els alts homes, a més, enriqueixen el tresor. Tornem a trobar ací aquella doble i mutual relació de causa i efecte.

L'esperit nacional no es manifesta plenament en totes les individualitats, de la mateixa manera que les idees polítiques o els sentiments

1) E. Prat de la Riba: *La Nacionalitat Catalana*. Pàgs. 46 i 47.

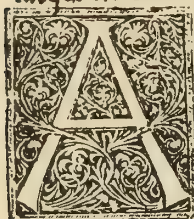
religiosos no són perfectament concebuts per tots i cada un dels homes que els professen. Arriba a la seva més alta concreció en els homes-cims, condensadors de l'espiritualitat o de les energies de la raça. En la multitud és sovint una força pregona i potent, un buf poderós, però sense les augustes claredats de l'esperit nacional qui resplendeix en les seleccions.

Els qui no saben veure l'esperit nacional actuant en la vida dels pobles, o estan desorientats per una falsa interpretació de ço que sigui el dit esperit, o tenen zones orbes en llur visió. De vegades—i això succeeix sovint als historiadors i sociòlegs, i sobre tot als historiadors i sociòlegs materialistes — l'anàlisi minuciós i anatòmic, diríem, de les realitats i dels fenòmens socials, mancat d'una concepció de conjunt, d'una ullada sintètica i penetrant, és causa que s'els fonguin a les mans les coses vives i veres, negades per una lògica de gabinet, i les quals, no obstant, són davant els ulls de l'espectador. Tal succeeix amb aquest esperit nacional, subtil i formidable, que si no és aquella força misteriosa i màgica, aquella

OBRES D'HISTÒRIA CATALANA

Tabula.

Ci començen les histories e conquestes dels Reys de Arago e Comtes de Barcelona compilades per lo honorable mossen Pere Tomic cavaller les quals trames al molt Reuerend Archabisbe de Saragossa. *qui ere de la casa de Pinos.*

L molt Reuerent senyor lo senyor en dalmau de mur per la gracia diuina Archabisbe de Caragoça lo humil seruidor quim recoman en vostre gracia e merce pere Tomic Senyor molt reuerend pus ala virtut diuina ha plagut de enriquir e dotar vostra senyoria de clara memoria segons se demostra per obres manifestes les quals tots iorns florexen per raigs de alta recordacio. Sapia vostra senyoria com moltes y diuerses vegades me son pensat que fahes vn petit memorial de algunes istorias e fets antichs les quals en moltes parts he oyts elegits per gracia diuinal aquelles istories he fets io he retenguts e empremptats en lo meu patit enteniment. E hauer hagut senyor lo dit pensament he volgut metre per obre de fer lo dit memorial E per tant senyor com en vos habiten tantes virtuts que en totes coses vostra senyoria coneix los defalliments qui son en les obres qui a vos senyor son presentades presente lo dit memorial a vostra Senyoria ala qual supplic que faça ami tan singular gracia que lo dit memorial faça legir dauant vostra presencia e que per vostra senyoria les mies grosserias e faltes sien corregides esmenades e aço senyor reputare a gran gracia e merce. E placia a vostra senyoria que perdo la grosseria e atreuiment que yo he pres en donar a vos senyor tal carrec pero Senyor molt reuerend ami han dada causa dues rahons: la primera rao es que yo no se persona en aquest regne lo qual haia pus clara conexença de conexer los deffalliments qui y sien atrobats en lo dit memorial sino vostra senyoria la qual es lo cap de tots los istorials de aquest regne. E axi matex que troba pler en legir e oyr los fets antichs. E aquesta es la primera raho. E la segona raho es com yo sia vn patit seruidor del noble e magnific baro e mon senyor mossen Bernat galceran de pinos vescomte de Illa e de canet frare vostre. E los seus seruidors vostre senyoria los

Primera plana de les *Històries e conquestes* de Pere Tomic (Barcelona, 1495)

fada que somnià Herder, el *Volkgeist*, és una força social que, filla de la convivència secular dels pobles, els dóna una personalitat col·lectiva i un caràcter propi, un lligam solidari a través de l'espai i del temps.

V. Història nacional i història patriòtica

Ens proposem d'escriure una història nacional. Però no pas una història patriòtica, en el sentit de propaganda i de panegíric que aquest mot pren molt sovint.

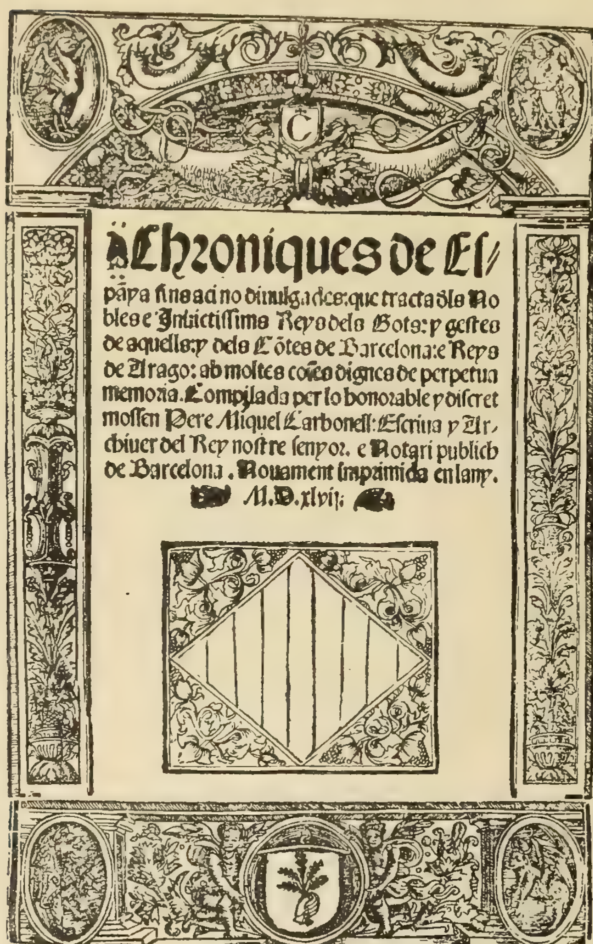
La concepció apologètica de la història treu a aquesta la valor científica i la fecunda transcendència social. Ni alçarem fins als núvols les gestes, les institucions i els homes de la nostra pàtria; ni posarem tothora, sistemàticament, la raó de la banda de Catalunya; ni acceptarem les llegendes daurades i les belles faules; ni rebutjarem les veritats tristes o aspres. El nostre amor filial a Catalunya no ens farà veure les coses a través d'un prisma parcial. Més que mai accentuarem el nostre esforç per a assolir l'objectivitat en la màxima mesura possible. Que ja sabem que la història presenta sempre, així en l'exposició com en els judicis, una part considerable d'indestructible subjectivitat.

El nostre sentiment català és prou fort perquè traspuï per totes les planes del llibre, com una suau llum que aclareix i amoroseix la visió, sense haver de recórrer a les habilitats d'una escenificació expositiva, ni a les piadoses desfiguracions d'interpretació, ni als petits fraus de la documentació històrica. Creiem que així el caràcter nacional de la nostra obra no pot merèixer el reny de Ch. Seignobos, qui diu que el mot «nacional» obeeix a una preocupació patriòtica.[1] I si renunciem a la parcialitat tendenciosa en allò que toca a l'aspecte patriòtic de l'obra, amb molta més raó hi renunciem en allò que toca a l'aspecte polític. Els nostres personals sentiments i opinions influiran, és clar, en el juí dels esdeveniments. Des d'ara tenim l'esperit en vigilància perquè no ens duguin a afirmacions errades, ni a apassionaments, ni a mots injustos. Veurem les coses a través de la nostra

1) Ch.-V. Langlois i Ch. Seignobos: *Introduction aux études historiques*. Llibre III. Cap. II. Pàg. [illegible], nota.

ànima, car el contrari no és possible. Però ens esforçarem perquè aqueixa visió no resti enterbolida ni deformada. I quan l'exàmen lleial dels fets ens porti a conclusions poc avingudes amb el nostre personal mode de pensar, proclamarem aqueixes conclusions amb una certa complaença, amb noble sacrifici íntim. Evitarem, sobre tot, el violentar i apariar artificialment els fets a fi de posar-los d'acord amb tesis o amb lleis o amb prejudicis. Enlloc és més inoportuna i perniciosa que en la història la tossuderia del juí *a priori*. És bo, és útil, i quasi direm necessari, l'anar a l'estudi d'un problema de qualsevol ordre amb un juí previ, amb un prejudici, el qual serveix de punt de partida a la recerca i a la reflexió; però això ha d'ésser amb la condició de saber prescindir del prejudici i d'abjurar-lo quan l'estudi realitzat ens ho mani o aconselli. Així el juí previ, el prejudici, és una cosa recomanable i útil, posat que no esdevingui una cristal·lització mental. Considerem que, per a l'historiador és una honra el poder dir, com Francis de Pressensé, que ha començat una obra amb una opinió

OBRES D'HISTÒRIA CATALANA

Chroniques de Es-
pāya fins aci no diuulgades: que tracta dels No
bles e Inuictissims Reys dels Gots: y gestes
de aquells: y dels Cōtes de Barcelona: e Reys
de Arago: ab moltes coses dignes de perpetua
memoria. Compilada per lo honorable y discret
mossen Pere Miquel Carbonell: Escriua y Ar-
chiuer del Rey nostre senyor. e Notari publich
de Barcelona. Nouament imprimida en lany.
M.D.xlvij.

Portada de les *Cròniques d'Espanya* de Pere Miquel Carbonell (Barcelona, 1546)

sobre un dels punts tractats, i que l'estudi de la qüestió l'ha dut a una conclusió oposada.[1]

Més ens estimem, en la narració i el judici dels fets històrics, la simple exposició modesta d'un parer propi, amb indicació de les altres solucions possibles o probables, que l'afirmació vertical. Ni l'escepticisme irònic que tot ho posa en dubte i que té por d'afirmar i de creure, ni l'audàcia dels que fan una certitud doctoral de la hipòtesi i de la conjectura.

La història, en el seu ample conjunt, té un caràcter provisional. Els fets passats, per a la nostra coneixença, no arriben a ésser definitius. La veritat es barreja amb la llegenda i amb la mentida. I una de les més àrdues feines dels historiadors és la lluita contra les mentides i llegendes, que són la mala herba del camp històric, l'agram que l'infesta. Costen de destruir aquelles llegendes i mixtificacions que presenten un caire poètic i dramàtic, i sobre tot les que satisfan l'amor propi nacional o local. La llegenda arriba a adquirir una existència en l'ànima crèdula de la multitud. Sovint és molt més forta que la veritat corresponent. Així Gabriel Alomar ha pogut parlar de la veritat poètica com a cosa superior a la veritat històrica. Però nosaltres creiem que la veritat — àdhuc aquella veritat relativa que poden albirar els nostres ulls humans — té en si mateixa una bellesa austera i pura, superior a la de les contalles dramàtiques o falagueres.

La història científica és una construcció interina, on sovint es fa canvis. Però els mètodes i els mitjans d'avui l'acosten cada dia més a la veritat de les coses que foren. La història no està feta. Es fa, es desfà, es refà. En conjunt, guanya i avança. I les seves zones fosques, o incertes, o buides, són per a l'historiador, ensems, turment i delícia.

Adoptant unes paraules de Pi i Margall[2] direm que de les errors que poguem cometre en l'exposició i en el judici dels fets, en tindrà la culpa el nostre enteniment, no pas la nostra voluntat. I la voluntat vetllarà, atenta i severa, perquè les errors no s'esmunyin per la porta de l'enteniment.

1 En la seva obra *L'Irlande et l'Angleterre depuis l'Acte d'Union jusqu'à nos jours (1800-1888)*, París, 1889, de Pressensé: «He començat aquest estudi amb un prejudici favorable a la supremacia anglesa i amb una prevenció desfavorable contra l'autonomia irlandesa; l'acabo plenament adherit al principi de la independència limitada o del *Home Rule*».

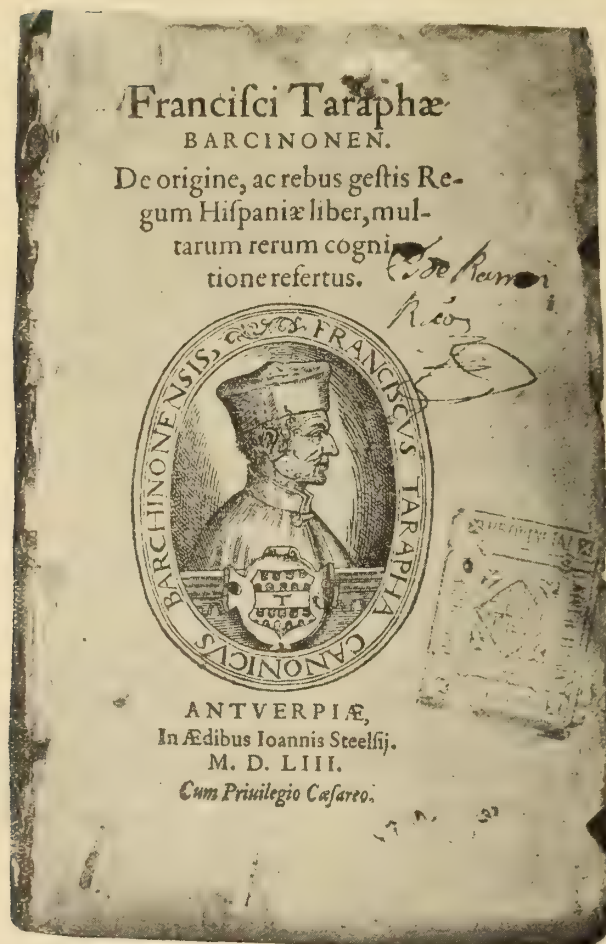
2 *Las Nacionalidades*. Quarta edició. Madrid. 1911. Pròleg. Pàg. 7.

VI. El mètode històric

Parlem ara del mètode de la present obra. Abans de començar a escriure-la, havem volgut fer algun estudi preliminar de metodologia històrica. Aquest estudi, però, no ens ha fet variar el pla de l'obra, ni els nostres procediments de treball. La metodologia històrica no ensenya res que no sigui de seny natural; no dóna cap consell, ni cap regla important, que no tinguin ja presents els qui han de dedicar-se a estudis històrics o han d'escriure llibres d'història. Els més intel·ligents tractadistes de la matèria confessen la buidor de la metodologia teòrica i docent. «La immensa majoria dels escrits sobre el mètode d'investigació en història i sobre l'art d'escriure la història — ço que hom apel·la, a Alemanya i a Anglaterra, l'*Historik* — són superficials, insípids, illegibles, i àdhuc n'hi ha de ridícols.»[1]

I podem afegir que els restants, tot essent substanciosos i llegibles, presten una utilitat molt secundària. Els millors

HISTORIADORS CATALANS

Francisci Taraphæ
BARCINONEN.
De origine, ac rebus gestis Regum Hispaniæ liber, multarum rerum cognitione refertus.

FRANCISCVS TARAPHA CANONICVS BARCHINONENSIS

ANTVERPIÆ,
In Ædibus Ioannis Steelsij.
M. D. LIII.
Cum Priuilegio Cæsareo.

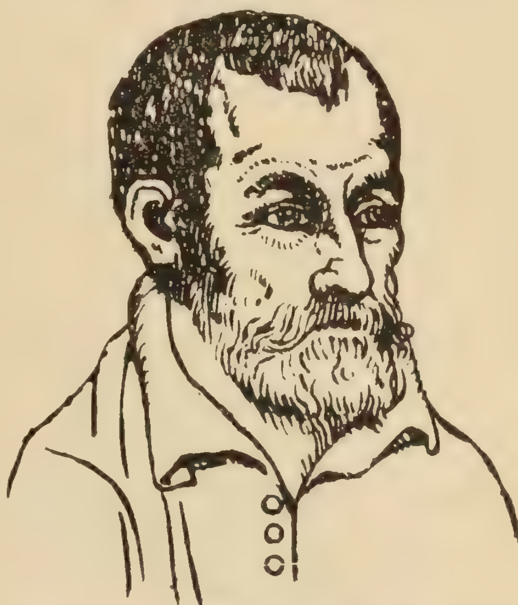
Portada d'una de les obres de Francesc Tarafa, amb el retrat de l'autor

1) Ch.-V. Langlois i Ch. Seignobos: *Introduction aux études historiques.* Cinquena edició. *Avertissement.* Pàg. x.

valen, sobre tot, bé per la bibliografia que contenen, com el d'Ernst Bernheim,[3] bé per l'amable atracció de la *causerie*, on són tractades, de passada, una pila de qüestions incidentals, com el citat de Langlois i Seignobos.

De nosaltres direm que ens han servit aqueixes obres, més com a informació bibliogràfica i com a índex de problemes i suscitadores de reflexions pròpies, que no pas com a caminadors o crosses per al nostre treball. En aquest sentit les obres de metodologia històrica serveixen, especialment, per a fer redoblar la vigilància de l'esperit contra les possibles errors i desviacions. Més que ensenyar el dret camí i mostrar els viaranys perillosos, són com una veu autoritzada que, abans d'empendre el viatge, ens fa les usuals recomanacions de prudència i bon comportament.

HISTORIADORS CATALANS

Antoni de Viciana. (Retrat tret de la seva *Crònica de València*)

No ens havem proposat de fer essencialment feina d'erudits i d'investigadors directes. No anirem, en general, a cercar els fets i els documents als arxius o als museus. Aprofitarem, per a la nostra obra, la feina necessària, pacient i útil dels erudits, particularment d'aquests joves erudits nostres, formats en l'escola de Rubió i Lluch, ben preparats i ben armats per a llur tasca, empesos per una àgil joventut i moderats per l'estudi. Recorrerem, però, al treball directe d'investigació i recerca en aquells punts en els quals considerem insuficient la documentació obtinguda fins avui i que, essent importants, restin foscos o dubtosos.

(3) *Lehrbuch der Historische Methode.* Leipzig, 1903.

De cada dia més, la feina històrica es descompòn en dues ben diferenciades parts principals: el treball d'investigació i el treball de construcció. No és cap mal, ben al contrari, que cadascuna d'aquestes parts tingui els seus propis conreadors. Enc que les dugues feines s'apliquin a un mateix objecte, llur caràcter és molt divers.

La psicologia i les aptituds de l'erudit i de l'investigador són ben diferents de les de l'historiador pròpiament dit. Els millors erudits i investigadors poden ésser uns mals constructors històrics. Seignobos, en l'obra citada, esmenta els exemples de Mommsen i Curtius. Els millors historiadors poden no tenir la vocació ni l'esperit minuciós i pacient del recercador i de l'erudit. D'altra banda, el treball d'escriure, avui, una Història general, àdhuc reduïda a una nació, per la preparació que requereix no deixa prou temps per a passar hores regirant els lligalls i registres dels arxius, comparant còdexs i copiant vells diplomes. Semblantment, l'erudit o l'investigador, xuclats per les recerques i els estudis especialitzats, no tenen gaire daler per llançar-se a escriure obres de conjunt, ni apleguen sempre les condicions de pensador, d'escriptor i de crític que aquestes obres exigeixen.

«Les operacions històriques — escriu Seignobos — són tan nombroses des de la descoberta del document fins a la fòrmula final de la conclusió, reclamen operacions tan minucioses, aptituds naturals i habituds tan diferents, que sobre cap punt un sol home no pot executar *ell mateix* el treball tot enter. La història, menys que tota altra ciència, no pot passar-se de la divisió del treball... Una ciència tan complexa com la història, on cal, ordinàriament, aplegar els fets per *mil·lions* abans de poder formular una conclusió, no pot fundar-se damunt aquest perpetual recomençament. I hom no fa pas la construcció històrica amb documents, com tampoc hom no «escriu història amb manuscrits», i això per la mateixa raó, que és una raó de temps. I és que per a fer avançar la ciència, cal combinar els resultats obtinguts per milers de treballs de detall.»[1]

Tot essent una mica exagerat en alguns dels seus termes, i massa despectiu per la vàlua històrica dels documents, Charles Seignobos —

1) CH.-V. LANGLOIS i CH. SEIGNOBOS: *Introduction aux études historiques*. Llibre III. Cap. I. Pàgs. 107 i 198.

tan discutible com a historiador en altres aspectes — té, en això que acabem de reproduir, una gran part de raó. Referint-nos concretament al cas de Catalunya, direm que ha estat un dissort per a la història catalana que les dues grans històries — és a dir, històries grosses — de la passada centúria, la de Víctor Balaguer i la d'Antoni de Bofarull, hagin estat escrites, respectivament, per un literat sense disciplina històrica i per un arxiver sense disciplina literària.

Ben alt volem dir nosaltres que mai no hauríem gosat a escriure aquesta obra si la novella legió dels erudits i investigadors no hagués vingut a oferir a l'historiador de Catalunya un material abundós, triat, depurat, amb la màxima fermança actual d'exactitud i encert. Aquest treball de «ànimes en companyia«, que és la novíssima cultura catalana, fa avui possible l'empendre tasques que, deu anys enrera només, haurien estat excessivament agosarades.

OBRES D'HISTÒRIA CATALANA

HISTORIA
DE LOS VICTORIO
SISSIMOS ANTIGVOS
Condes de Barcelona.

DIVIDIDA EN TRES LIBROS

En la qual allende de lo mucho que de todos ellos y de su decendencia, hazañas, y conquistas se escriue, se trata tambien de la fundacion de la ciudad de Barcelona y de muchos successos y guerras suyas, y de sus Obispos y Santos, y de los Condes de Vrgel, Cerdaña, y Besalu, y de muchas otras cosas de Cathaluña.

COMPVESTA POR EL PRESENTADO FRAY FRANCISCO DIAGO DE *la Orden de Predicadores, lector primero de Theologia del Conuento de santa Catherina martyr de Barcelona y Calificador del santo tribunal de la Inquisicion de la propria ciudad*

DIRIGIDA AL ILLVSTRISSIMO Y EXCELENTISSIMO SEÑOR don Iuan Teres Arçobispo de Tarragona, Lugarteniente y Capitan general por su Magestad en el Principado de Cathaluña.

Año 1603.

CON LICENCIA Y PRIVILEGIO.

Impressa en Barcelona en casa Sebastian de Cormellas al Call

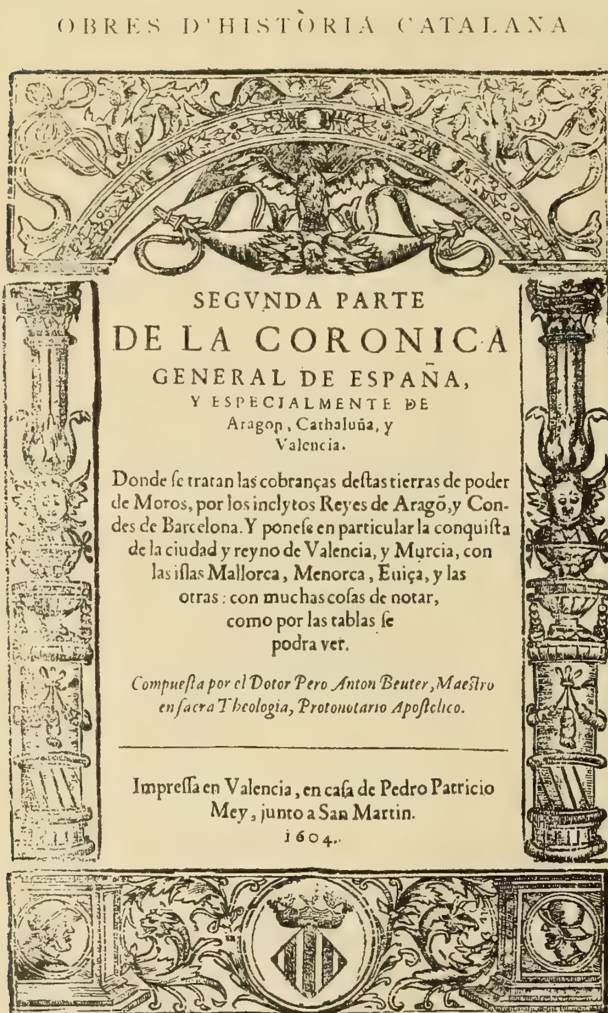
Portada de la *Historia de los victoriosíssimos antiguos Condes de Barcelona*, de Fra Francesc Diago

Sense menysprear la vàlua històrica de les obres dels antics cronistes i historiadors, donem preferent importància als treballs moderns i recents, àdhuc per als fets més allunyats. No havem caigut en

aquell vulgar miratge de creure que els escrits dels autors contemporanis dels fets històrics o molt pròxims a aquests, tenen una major vàlua de veritat que els dels qui escriuen segles després.

«En iguals condicions — diu Langlois — la superioritat dels erudits i els historiadors moderns damunt els erudits i els historiadors dels darrers segles, consisteix en que aquests han tingut menys mitjans d'ésser ben informats que aquells. L'Heurística,[1] en efecte, és avui més fàcil que abans.»[2] Segles enrera, «els documents eren dispersos en les innumerables biblioteques privades i en innumerables dipòsits d'arxius, gairebé tots inaccessibles, sense parlar dels que el sòl amagava encara i que no sospitava ningú.»

OBRES D'HISTÒRIA CATALANA

SEGVNDA PARTE
DE LA CORONICA
GENERAL DE ESPAÑA,
Y ESPECIALMENTE DE
Aragon, Cathaluña, y
Valencia.

Donde se tratan las cobranças destas tierras de poder de Moros, por los inclytos Reyes de Aragõ, y Condes de Barcelona. Y ponese en particular la conquista de la ciudad y reyno de Valencia, y Murcia, con las islas Mallorca, Menorca, Euiça, y las otras: con muchas cosas de notar, como por las tablas se podra ver.

Compuesta por el Dotor Pero Anton Beuter, Maestro en sacra Theologia, Protonotario Apostolico.

Impressa en Valencia, en casa de Pedro Patricio Mey, junto a San Martin.
1604.

Portada de la segona part de la *Corònica general* de Pere Anton Beuter

D'aquest fet dedueix Langlois les següents conclusions, que cal tenir molt presents quan un hom escriu sobre la història dels segles passats:

1.ª: l'Heurística oferint per a ells dificultats gairebé insuperables, els primers erudits i els primers historiadors, qui s'han servit, no de tots els documents, ni dels

1) Ciència o art de recollir documents històrics.

2) CH.-V. LANGLOIS i CH. SEIGNOBOS: *Introduction aux études historiques*. Llibre I. Cap. I. Pàg. 3.

millors documents, sinó dels documents que tenien a llur abast, han estat quasi sempre mal informats, i llurs obres no són ja interessants sinó en la mesura en què han utilitzat documents avui perduts; 2.ª els primers erudits i els primers historiadors que han estat relativament ben informats són aquells qui, a causa de llur professió, tenien accés als rics dipòsits de documents: bibliotecaris, arxivers, magistrats, religiosos, l'ordre o la companyia dels quals posseïa biblioteques o arxius considerables.

Així la veracitat i l'exactitud dels treballs històrics sobre l'antiguitat i l'Edat Mitjana creixen, per regla general, a mesura que els temps moderns avancen. Quant a la història de Catalunya, cal consignar que procedeixen dels vells cronistes i historiadors les faules que durant molt de temps han viscut i que han entrat àdhuc en alguns llibres contemporanis. Exemples, la d'Otger Cataló i els nou barons de la fama, popularitzada per Pere Tomich [1] i reproduïda per Víctor Balaguer[2]; la de les quatre ditades de sang sobre l'escut de Guifre el Pilós, recollida per Bernat Boades [3] i consignada així mateix per En Balaguer [4]; la de l'assassinat del comte Jaume d'Urgell pels fills de Ferràn el d'Antequera, contada per l'autor anònim del manuscrit apel·lat *Scriptura privada* o *La fi del comte d'Urgell* i admesa encara per Antoni Aulèstia en sa *Història de Catalunya* [5] i per Prat de la Riba en son *Compendi de la Història de Catalunya.* [6]

Un hom pot dir que les dues principals feines dels historiadors contemporanis són: suplir allò que no han dit els antics i netejar les obres d'aquests d'errades, faules i contalles.

Ultra la desfavorable situació en què, respecte als documents, es trobaren els erudits i historiadors de segles passats, cal tenir en compte llur mancança d'esperit científic, la tendència general a deixar-se dur per la imaginació, el costum de suplir els buits de la història amb hipòtesis temeràries i jocs d'enginy. Cal tenir en compte, també, d'altra banda, la tolerància que en aquest punt existia, fins a l'extrem que

1) *Històries e Conquestes del Reyalme d'Aragó e Principat de Catalunya.*
2) *Historia de Cataluña.* Segona edició. Barcelona, 1886. Volum I. Pàgs. 233 a 249.
3) *Libre dels feyts d'armes de Catalunya.* Any 1420. Cap. XIII. Edició d'Aguiló. Barcelona, 1873. Pàgs. 145 a 147
4) Lloc citat. Volum I. Pàgs. 372 a 374.
5) Volum II. Barcelona, 1890. Cap. VII. Pàg. 227-230.
6) Volum dels Jocs Florals de l'any 1898. Pàg. 200.

l'inventar i exagerar els fets no era tingut, en certs casos, per un defecte.

Quan es tracta, per exemple, dels orígens dels pobles i de les ciutats, una de les preocupacions dels historiadors i els cronistes era el cercar-los orígens il·lustres. Tot allò que afavoria la vanaglòria dels homes i dels pobles era permès i lloat. A propòsit d'això és curiós el que diu Mariana en la seva *Historia de España*[1]. Transigeix amb aquesta habitud, tot demanant que no se la dugui més enllà de certs límits. Vet ací el text al·ludit del famós jesuïta:

OBRES D'HISTÒRIA CATALANA

CORONICA
VNIVERSAL
DEL PRINCIPAT DE
CATHALVNYA

DIRIGIDA ALS ILLVSTRES Y DE MOLTA Magnificencia Senyors Francesch Palau, Ioseph Dalmau (en Drets Doctor,) Ciutadans honrats, Bernardi de Aranchapi Militar, Luch Talavera Mercader, Antoni Magi Bassa Ferrer, Concellers, y saui Consell de Cent, de la Fidelissima y Insigne Ciutat de BARCELONA.

COMPOSTA PER HIERONYM PVIADES EN DRETS Doctor, natural de la matexa Ciutat.

AB LICENCIA Y PRIVILEGI.

EN BARCELONA en casa de Hieronym Margarit.

Portada de la *Crònica Universal del Principat de Catalunya,* de Geroni Pujades

«Concedido es a todos y por todos consagrar los orígenes y principios de su gente, y hacellos muy más ilustres de lo que son, mezclando cosas falsas con las verdaderas. Sea así, y yo lo confieso, con tal que no se inventen, ni se escriban para memoria de los venideros, fundaciones de ciudades mal concertadas, progenies de reyes nunca oídas, nombres mal forjados, con otros mónstruos sin número de este género, tomados de las consejas de las viejas y de las hablillas del vulgo: ni por esta manera

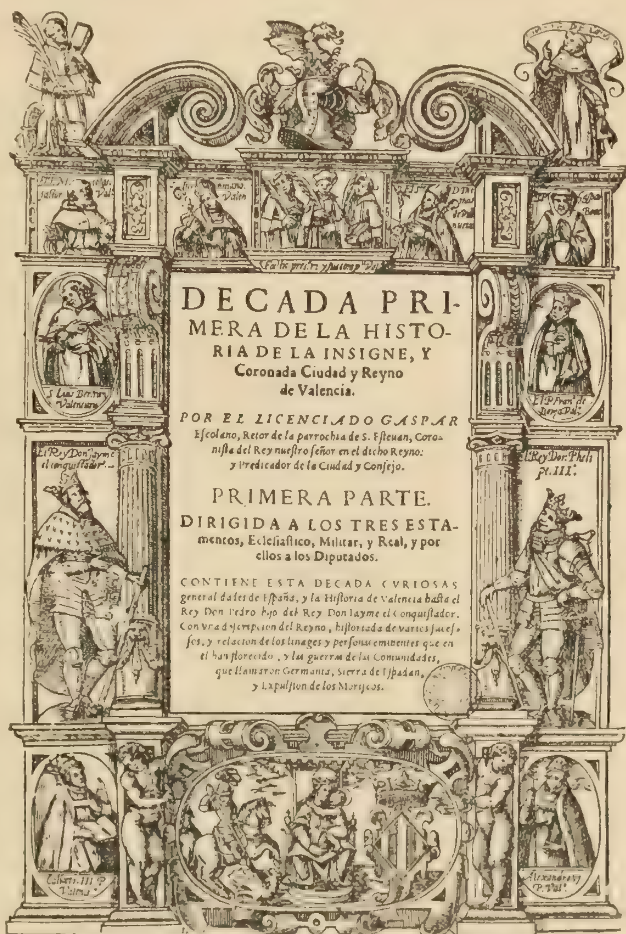
[1] Llibre I. Cap. VII.

se afee con infinitas mentiras la sencilla hermosura de la verdad, y en lugar de luz se presenten a los ojos tinieblas y falsedades; yerro que estamos resueltos de no imitar, dado que pudiéramos de él esperar algún perdón, por seguir en ello las pisadas que nos fueron delante.

Això no és destorb perquè Mariana reprodueixi en la seva història aquella ridícola dinastia dels reis primitius d'Espanya, que també reprodueix el nostre Jeroni Pujades en sa *Corònica Universal del Principat de Catalunya*[1]. Quan un hom es troba avui davant aqueixes faules inversemblants, no arriba a compendre com les han pogudes acceptar, sovint sense cap reserva, els homes de talent, puix que la més lleu claror d'esperit crític els hauria d'haver fet rebutjar les invencions desbaratades que acullen. La contradicció només pot ésser explicada per la credulitat infantívola de certes èpoques, en les quals la llegenda, la mitologia i la història es presentaven en caòtica confusió.

I ajuda a compendre aqueixa credulitat dels vells historiadors i cronistes, la credulitat excessiva que encara veiem en alguns historiadors contemporanis, àdhuc els

OBRES D'HISTÒRIA CATALANA

DECADA PRIMERA DE LA HISTORIA DE LA INSIGNE, Y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia.

POR EL LICENCIADO GASPAR Escolano, Retor de la parrochia de S. Esteuan, Coronista del Rey nuestro señor en el dicho Reyno: y Predicador de la Ciudad y Consejo.

PRIMERA PARTE.

DIRIGIDA A LOS TRES ESTAMENTOS, Eclesiastico, Militar, y Real, y por ellos a los Diputados.

CONTIENE ESTA DECADA CURIOSAS general dades de España, y la Historia de Valencia hasta el Rey Don Pedro hijo del Rey Don Iayme el Conquistador. Con vna descripcion del Reyno, historiada de varios sucessos, y relacion de los linages y personas eminentes que en el han florecido, y las guerras de las Comunidades, que llamaron Germania, Sierra de Espadan, y Expulsion de los Moriscos.

EN VALENCIA, POR PEDRO PATRICIO MEY, junto a Sant Martin 1610.

A COSTA DE LA DIPVTACION.

Portada de les *Dècades de la Història de València*, de Gaspar Escolano

1 [illegible]

de talent. Un exemple el tenim en el nostre Aulèstia, qui en sa *Història de Catalunya* dóna sovint prova d'una candidesa excessiva, d'una mena de bonhomia suau, poc avinguda amb l'esperit científic. Només cal veure com dóna fe a certs documents de vàlua mitjana o nul·la, com accepta i fa seves les opinions d'una pila de gent, la competència i l'encert de la qual són ben dubtosos. Un hom no pot estalviar el somrís quan el veu emocionar-se davant alguns passatges de la *Scriptura privada* o *La fi del comte d'Urgell*, sobre tot el passatge on és descrit el pretès assassinat de Jaume el Dissortat. Aquell estil i aquells detalls que Aulèstia troba dramàtics i que l'esborronen sovint, són prou perquè un autor menys cordial que ell es posi en guàrdia pel que toca a la veritat dels fets relatats. Amb raó diu Seignobos que «cal malfiar-se de tot relat molt pintoresc, molt dramàtic, en el qual els personatges prenen actituds nobles o manifesten sentiments molt intensos.» [1]

Per la nostra part procurarem no caure en aquest defecte. Sols acceptarem els fets i les versions després d'un atent estudi que ens convenci de llur veritat. No ens afanyarem a donar com a coses certes les hipòtesis i les conjectures, ans bé consignarem explícitament llur caràcter cada vegada que ens trobem en el cas de fer-nos-en ressò.

Poc hi fa que d'aquesta manera la història prengui l'aspecte d'una construcció interina, provisional, on els fets comprovats són com isolades pilastres d'un gran pont, que aguanten amb llur solidesa el tremoladís conjunt de les hipòtesis i les probabilitats. Poc hi fa que minvi el nombre enganyós d'afirmacions i de solucions, i que augmenti el nombre dels fets a aclarir, dels problemes a resoldre. Més val el dubte discret que l'afirmació equivocada.

No és possible el tenir avui de la història aquell concepte d'oracle que en tingueren altres segles. Com més l'estudia hom, com més s'apregoneix en els seus aveniments, més clara es fa la seva valor relativa, fluctuant, tan poc compatible amb la inflor i la rotunditat de certs historiadors. La història no és, com alguns pretenen, la reproducció ni l'evocació del passat, ans bé n'és una simple imatge, sovint borrosa, sovint infidel. Sortida d'un gènere literari, la història no ha entrat, fins fa molt poc temps, dins els sistemes i els procediments científics,

1) Ch.-V. Langlois i Ch. Seignobos: *Introduction aux études historiques*. Llibre II, Secció II, Cap. VII. Pàg. 145.

gràcies als quals va destriant-se la llegenda de la veritat i es va substituint el vici de les afirmacions categòriques per la precaució dels problemes a resoldre i de les hipòtesis racionals.

No farem tampoc « història crítica », en el sentit d'afegir a la descripció i a la valoració dels aveniments i dels homes una obligada tirallonga de comentaris, amb aprovacions i reprovacions, amb parers personals i amb col·locació d'etiquetes de « bo » i « dolent », « plausible » i « censurable », « just » i « injust ». No estalviem el nostre parer, però el fem servir, més que de fall judicial, per mesura dels fets i de les coses, com un mitjà per a situar-les millor.

Així, la manifestació del propi parer no és una funció de crítica, sinó una funció expositiva. Quan s'ha exposat els fets i s'els ha situat i valorat, és gairebé una impertinència davant el llegidor el voler sentenciar inapel·lablement per si mateix, el voler donar fet el juí. Els judicis crítics, més que formular-los l'autor, ha de fer-los el llegidor, s'han de despendre de l'exposició, sincera i honesta,

OBRES D'HISTÒRIA CATALANA

ANALES
DEL REYNO
DE VALENCIA.
TOMO PRIMERO,
QVE CORRE DESDE SV POBLACION
despues del Diluuio, hasta la muerte del Rey don Iayme
el Conquistador.
COMPVESTOS POR EL PADRE MAESTRO FRAY
Francisco Diago de la Orden de Predicadores, Prior del Conuento de San Onofrio, y Calificador de los santos Tribunales de la Inquisicion de Barcelona y Valencia.
DIRIGIDOS AL SACRO SVPREMO
Consejo de Aragon.

CON LICENCIA,
Impressos en Valencia, en casa de Pedro Patricio Mey, junto a Sanc Martin. M DC XIII

Portada dels *Anales del Reyno de Valencia*, de Fra Francesc Diago

dels fets mateixos. Tot llegint determinades obres històriques i d'altra mena, nosaltres havem sentit de vegades la molèstia d'aquesta impertinència del procediment crític. Prescindirem, doncs, de comentaris copiosos i glosses, d'al·legats, de panegírics i malediccions.

HISTORIADORS CATALANS

Joan Dameto, cronista de Mallorca l'any 1631

Escriu lúcidament Xenopol a propòsit d'aquest punt: «La qüestió de saber si l'autor ha de permetre's la censura del passat, és més important per ço com sembla que, discutint-li aquest dret, s'el priva de tota influència sobre el temps present. Però observarem en aquest particular que els judicis personals de l'historiador, àdhuc els qui semblin més raonables, no determinen els del públic; ans bé els determina la successió dels fets damunt els quals un hom els basa. De bades els judicis que l'historiador formuli prop dels fets seràn enèrgics i expressats amb eloqüència. Per un efecte de reacció natural, els qui tinguin unes altres conviccions, en lloc d'acceptar allò que l'autor opina, s'alçaràn rabiosos contra la violència feta a ço que ells creuen millor, a llurs prejudicis o a llurs interessos, i tractaràn de tirar a terra el que l'autor diu. La història així tractada adquirirà el caràcter d'obra sectària i no d'obra científica. Si, al contrari, l'historiador deixa que els fets parlin, si els restableix en llur vera essència i si exposa llurs causes reals, basant-se sempre en proves sòlides i concloents, la lògica de la realitat persuadirà molt més que no ho podria fer l'al·legat més eloqüent. Aquells qui tenen idees contràries hauràn d'admetre les conse-

qüencies fatals que es desprenen dels fets exposats, i àdhuc aquells qui no siguin prou sincers per confessar-ho, perxò no sentiràn menys el cop en llur for intern.» [1]

Adoptarem aquest criteri amb més motiu per ço com som dels qui no creuen que la història hagi de tenir una finalitat moralitzadora i patriòtica, ni que sigui aquella *magistra vitae* de què parla Ciceró. I això no vol dir que no tingui, per si mateixa, una valor moral, una valor patriòtica, una valor d'exemple i d'ensenyament. Però havem dit *per si mateixa,* i no pas pels comentaris afegits i enganxats, ni per les declamacions i les prèdiques intercalades.

Tampoc volem substituir aqueixa sobrera part crítica per la fraudulosa i tendenciosa disposició dels fets, de manera que el llegidor rellisqui inconscientment i caigui en la conclusió preconcebuda, com en un parany. Dins la inevitable subjectivitat de la història, que opera sobre imatges més que sobre fets, i que exigeix la tria i valoració d'aquests, ens esforçarem a eliminar totes les causes d'error i de parcialitat. Es en aquest sentit que ens proposem de fer obra objectiva. I noti's bé que no entenem per objectivisme l'esforç d'un hom per a situar-se en mig de les opinions oposades, sense decantar-se per cap, cercant sempre termes mitjans i fugint de tota posició neta. Això seria un eclectisme artificial, fred i àdhuc poc honest, un eclectisme que no té res que veure amb l'esforç per l'objectivitat.

En l'exposició de la història, si aquesta ha d'ésser viva, animada, hi entra una part de creació. El qui escriu la història amb pensament propi, o, per dir-ho millor, amb imaginació pròpia, crea, en certa manera, els temps passats i sobre tot els personatges que es mouen en el vast teatre retrospectiu. Per això succeeix sovint que un mateix personatge històric, vist a través d'historiadors diversos, esdevé també divers. La qualitat de «creador de personatges» del qui escriu la història, quan és eminent, té la virtut de plasmar definitivament, davant les generacions dels homes, les grans figures. Aquestes figures són, en certa manera, personatges literaris creats per l'historiador. Així l'Escipió de Polibi. Així el Neró de Tàcit. Així els almugàvers de Ramón Muntaner. Així el Fiveller de Llorenç Valla. Així el Pau Claris de Mel·lo.

(1) A.-D. XENOPOL: *Teoria de la Historia.* Cap. IX.

En aquestes creacions històriques havem de distingir les que s'avenen essencialment amb la veritat real, d'aquelles que essencialment se n'aparten. De vegades, la rectificació de les creacions arbitràries és impossible, per mancança d'elements d'investigació i d'estudi directe. Quan aquests elements hi són, la primera feina que la probitat exigeix a l'historiador és el desfer les creacions llegendàries, belles sovint, adequades sempre a la imaginació i al gust populars; però vegetacions estranyes i paràsites que xuclen la vera història i l'ofeguen sota llur pomposa frondositat. En lloc de la lluïssor enlluernadora de les daurades llegendes, la història ha de tenir la claror — de vegades una mica crua i feridora — de l'humana veritat.

Que en l'historiador hi hagi ideals i sentiments, no és cap destorb a la possible i relativa objectivitat històrica, si aquell posseeix el sentit de la comprensió i si sap situar-se, en cada moment, en un punt alt que li permeti de veure alhora les posicions diverses. En aquestes condicions, els ideals i els sentiments són un eficaç instrument de vivificació històrica, que restitueix als fets passats i als morts llunyans la càlida ràfega d'emoció que els explica i els anima.

Al costat de la revisió

OBRES D'HISTÒRIA CATALANA

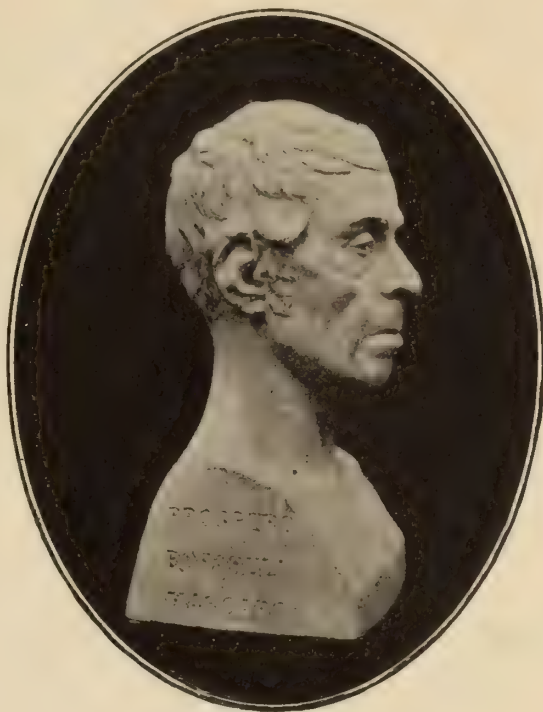
ANALES
DE
CATALVÑA
Y EPILOGO BREVE
DE LOS PROGRESSOS, Y FAMOSOS HECHOS DE LA NACION Catalana, de ſus Santos, Reliquias, Conventos, y ſingulares Grandezas, y de los mas ſeñalados, y Eminentes Varones, que en Santidad, Armas, y Letras han florecido deſde la primera Poblacion de Eſpaña Año del Mundo 1788. antes del Nacimiento de Chriſto 2174. y del Diluvio 143. haſta el preſente de 1709.
DIVIDIDOS EN TRES TOMOS.
TOMO PRIMERO.
CONTIENE LOS SVCESSOS DESDE LA PRIMERA POBLACION de Eſpaña, haſta el Año de 1163.
SU AVTOR
DON NARCISO FELIV DE LA PEÑA Y FARELL, CAVALLERO DEL Orden de San-Tiago.
CONSAGRALE
A LA MAGESTAD SVPREMA
DE CHRISTO CRVCIFICADO.
CON DOS COPIOSOS INDICES.
EL PRIMERO DE LOS LIBROS, Y CAPITVLOS. Y EL SEGVNDO DE todo lo particular, y notable por el orden Alfabetico.
CON LICENCIA DE LOS SVPERIORES.

BARCELONA · Por JOSEPH LLOPIS Impreſſor, Año 1709
A coſta de { JVAN PABLO MARTÌ, JVAN PIFERRER. JAYME BATLLE, JOSEPH LLOPIS, Y JAYME SVRIÀ } Libreros.
Vendenſe en ſus Caſas en la Libreria, Plaças del Angel, y San-Tiago, y Calle de la Paja.

Portada dels *Anales de Cataluña,* de Narcís Feliu de la Peña

dels homes i dels fets, de la depuració de les fonts històriques, hi posarem la revisió del criteri amb què els fets i els homes han estat jutjats. Ultra els poètics mites de la faula històrica, hi ha la rutina dels judicis i de les valoracions. Potser aquest és un dels aspectes més interessants de la necessària revisió històrica. Hi ha esdeveniments i figures de la història als quals s'ha jutjat o valorat d'una manera equivocada, viciosa, tot rajant pura l'aigua de les fonts documentals. Exemple: el cas del darrer comte d'Urgell. En aquests casos la tèrbola mixtificació no és pròpiament històrica, ans bé intel·lectual. Damunt els fets i damunt els homes de la història hi ha multitud de vells rètols equivocats. Un rètol mentider fou clavat un dia, per les mans interessades de l'adulació o de l'odi. I allí ha quedat, elogi servil o venjança pòstuma, greuge permanent a la rectitud. Convé la revisió del judici, tant com la revisió dels documents, per tal d'arrencar o esmenar els rètols inexactes que falsegen moralment la història.

HISTORIADORS CATALANS

Pròsper de Bofarull

VIII. L'arquitectura de l'obra

Una de les coses que més ens han preocupat en escriure aquesta HISTÒRIA NACIONAL DE CATALUNYA, una de les coses a les quals major importància donem, és l'arribar a una bona divisió i disposició de la matèria.

Una història general, que abraci totes les èpoques, totes les terres de la nació, tots els aspectes de la vida nacional, va a perill d'ésser un caòtic amuntegament de fets i dades, entre mig dels quals l'autor i els llegidors perdin l'esma.

La claredat i la perspicuïtat d'una obra, diu L. Fonck, «depenen en màxima part d'una clara divisió i disposició del treball. On tals dots manquin, el llegidor perdrà fàcilment de vista el nex de les parts i la finalitat mateixa.»[1]

En les nostres divisions i en la manera d'exposar cada matèria, havem partit del principi que, tot oferint els fets de la història els grans tombs i els moments culminants que serveixen per a dividir, classificar i exposar les matèries, és l'historiador qui aprecia els dits fets i estableix les divisions i classificacions segons el seu personal arbitre. La història dóna elements per a establir-les. Però aquests elements, que d'una banda imposen determinades bases i punts obligats dels quals no es pot prescindir, deixen, d'altra banda, un ample marge a la diversitat de les combinacions i de les solucions.

La feina de l'historiador, en aquest punt, és fixar un ordre lògic i sistemàtic i donar una arquitectura estètica a l'exposició dels fets que s'han produït successivament o simultàniament, estranys a tota classificació i a tota ordenació literària. Cal, això sí, que l'historiador, en establir aqueix ordre intel·ligent, estrany als fets, no forci ni torci llur ver sentit ni llur natural enllaç. Tampoc ha de donar al llegidor la impressió enganyosa que les èpoques, els cicles, els períodes, les divisions i les subdivisions corresponen estrictament a la realitat del descabdellament històric. La vida de les generacions i la marxa del pobles no es descabdellen de conformitat amb els armaris, prestatges i calaixos de les divisions i subdivisions cronològiques. Aquestes estàn fetes de línies simplificades, de línies ideals, que traça l'enginy de l'home per a ajudar el seu enteniment a formar-se una indispensable idea sintètica.

Aqueix escull és menys temible en les històries extenses, com la present, que en els manuals i compendis, on, com remarca

(1) LEOPOLD FONCK: *Il Metodo del Lavoro Scientifico*. Traducció italiana d'Ubaldi Mannuchi. Roma, 1909. Part II, Secció III, Cap. XIX.

Miquel S. Oliver, es fa necessari abreujar els conceptes i dipositar-los sota la salvaguarda d'una personificació mnemotècnica.[1]

Tot procurant donar un sentit de proporció a les diferents parts de la nostra obra, ens esforçarem a evitar el perill de subordinar el contingut i la importància de cada part a raons d'extensió i de simetria arquitectural. Períodes hi ha en la història que, per llur importància menor, o per ésser menys estudiats i coneguts, han d'ésser tractats breument, àdhuc dins una obra extensa. Inversament, certs períodes de pocs anys tenen una valor superior a la de períodes llarguíssims de centúries. L'evolució històrica dels pobles és desigual. Trobem períodes estèrils, apagats, hivernals, i moments encesos, febrosos, dramàtics, de transformació rapidíssima. Saint Simon distingeix els períodes històrics en orgànics, o de canvi lent, i crítics, o de canvi ràpid.

HISTORIADORS CATALANS

Andreu Avelí Pi i Arimón

Per a la narració dels fets havem tingut sempre en compte els documents — molt més els documents que les «autoritats» —. Però tot aportant a cada capítol del llibre el major cabal possible de documents al nostre abast, ens havem esforçat a relacionar-los i a articular-los en funció de llur importància i llur vàlua, sense oblidar la idea

Autògraf de Pi i Arimón

1 Miquel dels Sants Oliver: [illegible] segle XVI a XVIII. Conferència [illegible] Catalana d'Estudiants. [illegible] Pàgines 117 i següents.

de conjunt, sense perdre l'ampla visió humana de la història, puix que en cas contrari els documents són coses mortes i fredes.

Recomanava Ernest Renan als qui es dediquen a treballs especials, que tinguessin sempre present la idea del conjunt, «el qual solament dóna preu a llurs recerques.»[1] Si en molts erudits professionals i en els investigadors documentaris la mancança de la visió de conjunt és un defecte, ho és superlativament en els qui escriuen Històries generals.

HISTORIADORS CATALANS

Manuel Milà i Fontanals

«El conjunt de la Història d'un país — diu Aulèstia — pot comparar-se a un grandiós monument arquitectònic. Per a coneixe'l bé, per a apreciar sa fesomia i ses belleses, no basta haver comptat una per una les pedres, medit sos arcs i ses columnes, recorregut ses dependències totes; és precís contemplar-lo a la distància convenient, apreciar els moviments de les masses, els jocs de la llum en elles, veure com se retalla la silueta sobre l'espai, i llavors i sols llavors se presenta tal com és, amb son caràcter propi, reflex de la pensa de l'artista que l'ideà. — Tal ha de fer-se amb la història: apreciar les grans línees dels segles, veure el contrast dels períodes de claror i de fosca, de progrés i de decadència; seguint amb l'encadenament dels fets el desenrotllo de les causes, i gravar fondament en la imaginació els rasgos fisionòmics de cada època.»[2]

Manuel Milà

Autògraf de Manuel Milà i Fontanals

A aqueixa manera de veure diu Aulèstia que respòn el pla del seu llibre. En general, és la nostra manera de veure. Els detalls mateixos perden valor si hom no els presenta dins una ampla visió de conjunt. Esquivarem,

1) E. Renan: *L'Avenir de la science.* Pàg. 122.

2) A. Aulèstia: *Història de Catalunya.* Volum I. Pròleg. Pàgs. XII i XIII.

però, l'escull de pintar la història en lloc d'escriure-la, de fer quadros en lloc d'exposar fets. Ni en dividir els fets, ni en classificar-los, ni en ordenar-los dins una construcció sistemàtica, no ens deixarem dur per la temptació estètica, literària i novel·lística, ni posarem en les planes del nostre llibre cap element que, d'una manera directa o indirecta, no ens sigui ofert per la realitat que en cada cas coneguem.

En una cosa, especialment, ens separarem d'Aulèstia: i és en la manera de donar aquells breus resums del caràcter de cada època o segle, que ell posa al davant de la narració corresponent. Amb els dits resums es proposava Aulèstia, segons declara, «trobar-ne els relleus més sortints (de les èpoques o segles) a fi de que el lector, abans d'entrar a conèixer els fets particulars, tinga una idea clara de les causes a què responen.» Aquest procediment, adoptat també per altres historiadors, ha caigut avui en cert descrèdit, puix que se l'acusa de contribuir a falsejar el criteri del llegidor, mostrant-li per endavant les conclusions dels fets que han d'exposar-se i sugerint-li, *a priori*, una tendència a apreciar els fets segons la valoració i la interpretació que l'autor els dóna.

Quant a l'estil, havem volgut fer-lo clar, lleuger, viu i assequible. Mai no ens ha plagut l'«estil erudit», el qual, com escriu L. Fonck, «ha agafat certa fama d'ésser fosc i difícil.»[1] Sempre havem repel·lit aquell groller engany que, segons la brava expressió de Costa i Llobera,

per profundes
vol vendre coses tèrboles.

La claredat no perjudica la força del pensament, ni és patrimoni de les intel·ligències superficials. Entre les mitjanies i àdhuc entre les nul·litats, l'estil fosc abunda. La paraula, sobre tot la paraula escrita, no és sinó la clarificació del pensament.

Una Història extensa, voluminosa i documentada, tot essent un llibre de consulta, pot no ésser un llibre de lectura, si ultra la clara dis-

(1) L. Fonck, *Il Metodo di Lavoro Scientifico*. Part II, Secció IV, Cap. XX

posició de la matèria, l'autor no assoleix allò que podríem dir-ne l'amabilitat de l'estil. I nosaltres tenim l'ambició que la nostra Història, tot oferint el caràcter d'una obra de consulta, pugui ésser llegida correntment, sense fatiga.

Ara, que també ens guardarem bé prou d'això que en diuen «estil florit», i d'això altre que s'en pot dir «estil poètic». Quan el llenguatge literari pren certs ornaments retòrics, enlluernadors, el llegidor es distreu del pensament i de la tesi. És, doncs, aquest excés retòric un defecte de l'escriptor i molt més de l'historiador: L'excés de literatura fa mal en aquest cas. Així com també distreu, pel xoc desagradable que causa, el mal estil, amb les incorreccions de forma, els tartamudeigs d'expressió i les lletgeses de concepte.

HISTORIADORS CATALANS

Víctor Balaguer

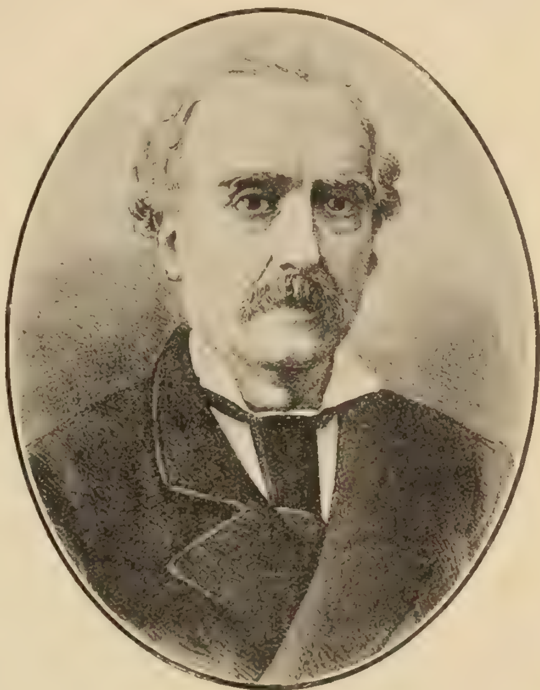
L'estil ideal per a l'escriptor és aquell que faci la lectura agradable, fàcil i atractívola, de mode que s'esmunyi llisquent i normal, però sense que per l'artificialitat, àdhuc bella, de la forma, per l'excés d'imatges, metàfores i frases, el llegidor es distregui del curs del pensament o del fons de l'explicació.

Sota aquest punt de mira, els nostres cronistes medievals són molt millors models que els historiadors catalans moderns i contemporanis. Les quatre cròniques cabdals de la historiografia catalana, la de Jaume I, escrita probablement pel seu conseller Jaume Sarroca, sota la inspiració directa de l'alt rei [1], la de Bernat Desclot, la de Ramón Muntaner, la

[1] MANUEL DE MONTOLIU: *Sobre la redacció de la Crònica d'En Jaume I.* Volum II dels «Estudis Romànics». Barcelona, 1917. Pàgs. 25 a 72. JOAQUIM MIRET I SANS: *Itinerari de Jaume I, el Conquistador.* Barcelona, 1910. Pàgs. 541 i 542.

de Pere el Cerimoniós, gran part de la qual fou escrita per un funcionari de la cancelleria reial, Bernat Descoll, amb intervenció del monarca [1], són esplèndids models literaris, amb tot i l'espontaneïtat del llenguatge. En aquest aspecte s'alça, per damunt de totes les altres, la crònica d'or de Muntaner, el fill de la bona vila de Perelada. En un pla no tant alt, mereixen lloances, literàriament, algunes cròniques generals del segle XV, com el *Libre dels feyts d'armes de Catalunya* de Bernat Boades, el *Record* de Gabriel Turell, una mica ampulós, i les *Històries e Conquestes del Reyalme d'Aragó e Principat de Catalunya*, de Tomich. Les mereix molt assenyaladament la crònica *Scriptura privada* o *La fi del comte d'Urgell*, l'autor anònim de la qual era un excellent literat, però no un historiador verídic.

HISTORIADORS CATALANS

Antoni de Bofarull

Els historiadors catalans moderns i contemporanis, amb molt poques excepcions, no mereixen grans lloances com a escriptors. Són passadors Tarafa i Viladamor, els valencians Beuter i Escolano, el mallorquí Dameto; millor el valencià Diago; pitjor el mallorquí Binimelis. Jeroni Pujades, que escriu el primer volum de la seva obra en un català mig castís, mig bastard, en una època de decaïment literari, es

Antonio de Bofarull

Autògraf d'Antoni de Bofarull

1 A. Rubió i Lluch, [illegible]

fa sovint feixuc i àrid. Andreu Bosch i Bruniquer no passen de mitjans. Anant al segle XVIII, direm que Feliu de la Penya, en els seus *Anales de Cataluña,* escrits en castellà, és una mica més llegívol que Pujades. Caresmar i Finestres també poden ésser classificats com a passadors. Els supera Antoni de Capmany, un purista de la llengua castellana; però el seu castellà, a despit de la dèria depurativa i castissa, meresqué el dictat d'enterc i aspre a altres puristes, com Alcalà Galiano.

En el segle XIX, Pròsper de Bofarull escriu *Los Condes de Barcelona vindicados* en un estil afadigat i eixut. Piferrer anima amb el seu eloqüent estil romàntic els fets, episodis i llegendes de la nostra història en els volums de *Recuerdos y Bellezas de España* dedicats a Catalunya, i així mateix Pi i Margall en les obres de la seva joventut.

Dels historiadors generals del segle XIX, direm que Víctor Balaguer usa un castellà romàntic i inflat, al qual no manca cert atractiu per al gros públic. Bofarull no era de cap manera un escriptor, i això contribueix fortament a fer indigesta la seva Història. Aulèstia té el mèrit de la claredat i de l'animació de l'estil, però el perjudica la inclinació a usar metàfores i imatges més o menys poètiques, quasi sempre de poca volada, veritables frases fetes literàries.

En resum direm, pel que fa a l'aspecte literari dels nostres historiadors moderns i contemporanis, que resten perjudicats pel decaïment del català els qui usen aquesta llengua i per l'esforç d'adaptació a una llengua estranya els qui escriuen en castellà. Els primers trobaren un idioma empobrit i malmès. Als segons els manca la vigoria del llenguatge propi i el domini del llenguatge aliè. Vet ací com la caiguda de l'idioma català produí, entre altres nombrosos danys, l'abaixament del nivell literari de les nostres obres històriques.

No retreiem aqueixos defectes perquè tinguem nosaltres la fàtua pretensió de creure que havem de superar, en conjunt, els historiadors esmentats, sinó per a continuar marcant, de conformitat amb el propòsit de la present introducció, els esculls dels quals ens havem volgut apartar, enc que ja suposem que no ens serà possible l'aconseguir-ho sempre, ni en absolut.

IX. La història general i la investigació

Una altra observació que no devem passar per alt en aquest pròleg, és la que toca al caràcter de la Història general des del punt de mira de la novetat i estudi dels fets i dels temes.

La feina d'investigació, d'escorcoll, d'estudi de les fonts pristines, correspòn millor als erudits i als escriptors de monografies. Ningú no pot pretendre que les Històries generals, que tenen un camp vastíssim, ofereixin en totes les èpoques, en tots els períodes, en tots el capítols, el fruit de les recerques i els estudis propis de l'autor.

No s'ha de creure, però, que pel fet d'utilitzar les recerques dels erudits, les monografies i les Històries parcials, sigui la feina d'escriure una Història general mera feina de recopilació. És, al contrari, feina de construcció, d'interpretació, de valoració, de juí, de tria, de clarividència. Una gran part dels treballs que l'historiador general aprofita són com a primeres matèries, com a productes en brut, els quals, per a ésser utilitzables, han de restar sotmesos a una elaboració de vegades difícil. Sovint cal sotmetre els estudis erudits i les monografies vàries a una mena de destil·lació, que separi els elements aprofitables, fosos en mig de la prosa espessa, de l'estil enrevessat, de l'exposició desordenada i amorfa, tallada a cada moment per llargues notes que destorben la lectura i cansen l'atenció.

Aquesta feina, que no és ja de recerca material, sinó de recerca intel·lectual, tendeixen a oblidar-la o a preterir-la els erudits minuciosos i els qui es dediquen a estudis d'especialització fragmentària, els quals, com diu Philippi, l'eminent professor de l'Universitat de Giessen, concedeixen més importància als materials de l'estudi que no pas als resultats intel·lectuals d'aquest. [1]

Amb tot i això, havem acudit sempre que ens ha estat possible o ha esdevingut necessari, a les fonts originals de la història. Havem rellegit i repassat les nostres velles cròniques, nombrosos cartularis i diplomataris, els llibres d'història escrits sobre Catalunya, les revistes i els periòdics, les Històries i treballs estrangers que tenen relació amb

1) Citat per Ch.-V. Langlois i Ch. Seignobos. *Introduction aux études historiques*. Llibre II. Secció I. Cap. V. Pàg. 10.

els fets de la nostra pàtria. Ens havem plantejat de bell nou tots els problemes de la història nostra, àdhuc molts dels que es donen per resolts.

En aquelles matèries que ens han semblat poc estudiades i en aquelles altres que ofereixen ample camp als dubtes, havem fet treballs propis d'investigació, amb resultats generalment satisfactoris, i seguirem fent-ne en el curs de la publicació d'aquesta obra. Aqueixos treballs d'investigació i recerca augmentaràn en nombre i en importància quan entrem a l'Edat moderna i més que més a la contemporània, a l'estudi de les quals ens sentim més decantats per les nostres personals aficions. Pel que fa als esdeveniments dels segles XIX i XX, la part d'investigació pròpia predominarà fortament sobre l'utilització dels treballs d'altri. Períodes hi ha, dins aquestes centúries, especialment els més recents, dels quals donarem la primera narració històrica circumstanciada i vera.

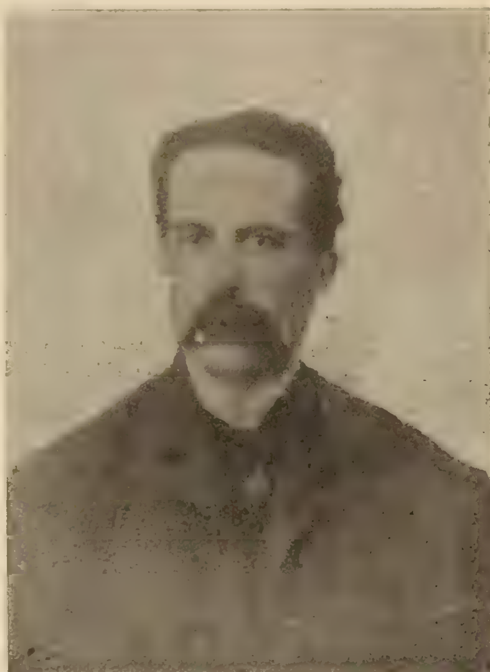
X. L'esforç per l'exactitud

Una espontània tendència del nostre esperit ens duu a esforçar-nos per eliminar dels nostres llibres les errors de fet i de detall. I si bé tothom que hagi escrit llibres de caràcter històric sap que mai no es pot assolir en aquest punt un resultat absolut, perquè sempre hi ha fets i dades que s'escapen al control i a l'atenció de l'autor, ens esforçarem per obtenir almenys el resultat de reduir aqueixes errors al mínimum possible.

Considerable és el marge d'inexactituds que cal deixar, no a la responsabilitat de l'autor, sinó a la coneixença imperfecta dels períodes i dels esdeveniments històrics i a les faules i invencions trameses de llibre a llibre i de generació en generació. Ha pogut dir Max Nordau que la història és una conspiració permanent contra la veritat. Formulada d'aquesta manera, l'afirmació resulta exageradíssima, inadmissible. Però és innegable que una gran part dels fets històrics ens arriben barrejats amb errors i mentides, o bé tenen buits i clapes que ens priven de formar-nos idea perfecta dels dits fets. Sovint, d'altra banda, trobem d'un sol fet versions i explicacions diverses i àdhuc oposades. L'his-

toriador ha d'esforçar-se, en aqueixos casos, a separar la part inexacta o fantàstica que la narració dels fets conté, o ha de triar una versió, o ha de conjuminar una versió nova amb els elements que cregui verídics de les narracions diferents. En aquest punt, més que en tots els altres, ha de tenir-se present que l'historiador no pot passar de la convicció moral i de la hipòtesi racional. Hi ha coses de la història que no són verament sabudes i que no es sabràn mai. Aquelles coses que estàn totalment provades per documents fefaents, incontrovertibles, són més escasses del que primerament pugui semblar. En el pròleg a la *Historia de España y de la civilización española*, de Rafael Altamira, diu aquest a propòsit de les dificultats de què parlem:

HISTORIADORS CATALANS

Josep Coroleu

«Las dificultades que se oponen a la redacción de una Historia de España, son bien conocidas de todos. Por investigar muchos de los puntos y de las épocas de ella; deficientemente conocidas otras partes; inéditos gran número de documentos importantísimos, y llenas las fuentes antiguas — y las modernas — de leyendas que han trascendido al conocimiento vulgar, ofrécese el camino, no solo lleno de maleza, sinó, también, cortado a menudo por cimas profundas que aún tardarán a llenarse muchos años. En estas condiciones, el investigador sincero y cuidadoso hállase a cada momento asaltado por el temor de la inexactitud, del vacío, del engaño o de la pista falsa que pueda conducir al precipicio. No se libran de la inseguridad muchas de las tenidas por bases incontrovertibles de nuestro saber histó-

rico.»[1] Això que Altamira escriu sobre la història de Espanya, és plenament aplicable a la història de Catalunya.

El qui avui es posa a escriure una Història general, no es troba amb una matèria llesta, definitiva, acabada, de manera que només calgui donar-li la forma del llibre. Àdhuc quan es tracta de les més reculades èpoques, la història no està feta: va fent-se; no és coneguda: va coneixent-se. Una Història escrita en un moment donat, no pot ésser sinó el resum de l'estat dels coneixements històrics en aquell moment. I quan arriba a ésser això, quan aprofita i assimila tots els resultats parcials de les recerques i de les descobertes, assoleix ja per aquesta sola raó un ben alt mèrit.

I això succeeix molt més quan es tracta de pobles la història dels quals ha estat poc estudiada, com en el cas de Catalunya. L'activitat de recerca i d'investigació històrica ha estat molt poc intensa al nostre país precisament en els temps moderns i contemporanis. La renaixença literària de la passada centúria prengué molt aviat una tendència històrica. Però el seu historicisme era romàntic. Contribuí a popularitzar la història de Catalunya, però no pas a depurar-la. Fou més endavant, en l'últim terç del segle, quan un grup d'homes benemèrits es donaren a la noble feina d'investigació històrica. Eren pocs, i no tots prou ben dotats. En conjunt, llur obra representa una depuració de l'historicisme romàntic; però necessita al seu torn d'ésser depurada. A la ingènua acceptació de les faules daurades, especialment de les que tenen caràcter poètic o dramàtic, seguí la formulació arriscada d'hipòtesis, fent-se servir amb un criteri pseudocientífic i temerari la toponomàstica, la filologia, la numismàtica i les inscripcions.

D'ençà que l'Institut d'Estudis Catalans va ésser fundat, la intensitat d'aqueixos treballs ha crescut notablement, i s'han realitzat amb un mètode més científic i una més completa preparació, gràcies a l'acció de la seva Secció històrico-arqueològica. Els Anuaris de l'Institut, el primer dels quals fou tret a llum l'any 1907, en són una bella prova. Però era tanta la feina endarrerida, que se n'hi manca molt perquè la cièn-

1) R. ALTAMIRA: *Historia de España y de la civilización española.* Pròleg de la primera edició. Pàgs. 10 i 11.

cia històrica catalana, tant en els treballs d'investigació i documentació com en els de crítica i de síntesi, s'hagi posat al corrent. Períodes enters estàn per estudiar a fons. Jeuen en la pols i la foscor dels arxius un nombre important de documents, no despullats encara. Els nostres principals arxius presenten selves verges, o poc explorades.

Cal afegir que aquesta situació lamentable va millorant gradualment, en gran part per l'esforç del planter d'erudits i d'investigadors que s'ha format en els anys darrers al voltant de Rubió i Lluch.

Per aquesta incompleta coneixença de certs períodes i fets de la història, més incompleta encara en el cas de Catalunya que en la generalitat dels casos, i per la part d'error i de fantasia que raja de les fonts històriques, havem evitat en moltíssimes ocasions l'afirmació rotunda, i l'havem substituïda per la hipòtesi, que és, segons l'expressió feliç de Charles Seignobos, «una forma de pregunta, acompanyada d'una resposta provisional.» [1]

XI. Les Històries generals catalanes

En el moment de començar la nostra obra, ens ha semblat interessant el fer un anàlisi de les modernes Històries generals catalanes. De la comparació dels propòsits i els procediments dels respectius autors amb els nostres, havem volgut treure'n ensenyaments i lliçons. I els nostres llegidors podràn així formar-se una més ampla idea dels problemes que abraça la construcció d'una Història general de Catalunya.

La d'En Jeroni Pujades. — El primer historiador català a qui escau millor el títol d'historiador general en el sentit modern d'aquest concepte, és Jeroni Pujades, autor de la *Corònica Universal del Principat de Catalunya,* el primer volum de la qual fou estampat l'any 1609 a Barcelona, a casa de Jeroni Margarit. Es sabut que el dit primer volum fou escrit en llengua catalana, i que els següents, que l'autor deixà inèdits, es trobaren escrits en castellà, fet que constitueix una dada important per a compendre l'estat de desnacionalització a què havia arribat en

1) V.-Ch. Langlois i Ch. Seignobos. *Introduction aux études historiques.* Pàg. 184, nota.

aquell temps la pàtria nostra. El fet és molt més significatiu, si es té en compte que, en el pròleg del volum primer, havia escrit Pujades les següents paraules:

« Desitjaven alguns fos aquesta obra escrita en llengua Castellana: com aquella que és més estesa y entesa, per les nacions estrangeres. Però no és estada possible altre cosa, del que se es fet. Així per no ser ingrat a la Patria y nació: deixant la propia per altra llengua, y lo natural do per les gracies estranyes: com també per ser tota la obra de Catalunya, y dedicada a persones de tanta magnificencia y lustre, Cap y emparo de les demés Ciutats, Viles, y llochs de aquestos Principat y Comtats.»[1] Costa de compendre que el mateix autor, després d'haver estampat tals paraules al davant del primer volum, escrivís la continuació de la seva Crònica en llengua castellana. Antoni de Bofarull, com si volgués posar això en dubte, diu que és un fet estrany l'escriure una obra part en una llengua i part en una altra. Verament és estrany el cas, enc que no inversemblant ni únic. I fa créixer l'estranyesa el fet de no haver publicat l'autor la continuació de l'obra, continuació que fou treta a llum, junt amb una traducció castellana del tom primer, per Torres Amat. L'obra no arriba més enllà del comte Ramón Berenguer IV.

¿És que no és cert que Pujades escrivís en castellà la continuació susdita? ¿És que el manuscrit en castellà que hom coneix i del qual hi ha diverses còpies, no és sinó d'una traducció castellana de l'original català? Podria ésser. Però la veritat és que no hi ha cap fet que permeti l'afirmar-ho o creure-ho. Es té per cosa admesa que en castellà va escriure Pujades la continuació del primer volum, el qual arriba fins a la invasió serraïna. Una investigació minuciosa potser aclararia el que avui apar una mica fosc.

Jeroni Pujades — notable jurisconsult i eminent canonista, més home de lleis que de lletres — explicà els propòsits que el movien a escriure la Crònica en els paràgrafs que reproduïm a continuació:

« De manera que, essent la historia de totes les nacions tant procurada y estimada: tant necessaria y útil, la intel·ligencia de ella y tant

1) L'obra de Pujades està dedicada als Consellers i al Consell de Cent de Barcelona.

propia a la mia facultat: essent Cathalunya una provincia que té tanta abundancia de materia, y tant excel·lents memories, com qualsevol altra del món: essent com és seminari de plantes per a tot gènero de virtut, si es fomenten y reguen amb la fresca rosada de la lectura: amb justa raó pens haver posat mà a la ploma, y començat a referir lo que he llegit del molt hi havia que dir de ella, y dels Comtats de Rosselló y Cerdanya: que dignament per lo univers tenen alcançada reputació, y estima entre les altres provincies de la Europa, y condecoren la grandesa de la Corona Espanyola. Be se no haver-hi del tot falta de Coróniques en Cathalunya que ens encaminen y guien, per al fi que assí he dit. Pero diré lo que está escrit en lo llibre dels Macabeus. Que considerat lo número dels llibres, la dificultat de la digestió de les coses en ells contengudes, y lo poc han escrit del molt hi havia que dir: era necessari (per als qui volíen recrear los ànimos amb la lectura, y tenir intel·ligencia de les coses per al bon govern convenients, y trobarles més distinctes y separades) se fes aquesta obra: concordant la varietat, y ajustant a les coses deixades, oblidades, o fins assí per altres no referides... Que quant lo contengut en aquesta obra, estigués escrit en nostres Coróniques y histories, seria lo meu treball com qui frega amb oli un retaule vell per a que cobre lo llustre, y mostre nou resplendor. O de la manera que un pagès llaurant la reposada terra, talla les espines y fa solcs nous, per a treure un poderós noval. Per quant lo meu intent no és imprimir per a destruir la veritat: sinó perquè refulgesca la llum, fins assí havia estat

HISTORIADORS CATALANS

Antoni Aulèstia i Pijoan

algun temps cuberta. O a la fi com en les coses de més importància, lo menys entès hi vol dir son parer: jo que si bé tinch les ales del corb, sent en mi el cor de l'àguila: me so atrevit a una empresa tan remontada com aquesta. No desesperant en alguna manera: perqué si no pot pujar aon tira el pensament, restarà aon podrà. Que en les coses grans, y magnifiques, basta el voler. Y servirà per a provocar a altres escriguen millor, amb més grave estil, y major erudició: moguts de veure no els he satisfet el gust: així com me he posat jo a córrer aquesta carrera, per veure quant curta la havien correguda els altres.»

¿Realitzà Pujades els propòsits que el mogueren a escriure la seva obra? En general, no reeixí gaire. Ell volia eixamplar considerablement les coneixences contingudes en els llibres històrics del seu temps, i àdhuc refer enterament la història d'alguns períodes. L'ambició era alta, era noble, i responia a les necessitats de la historiografia catalana. Però, sigui per no haver posat tot l'esforç degut en l'assoliment d'aquella ambició, sigui per ésser aquesta superior a les forces de Pujades, el cert és que la *Corònica Universal del Principat de Catalunya* no respòn, en conjunt, a les exigències del temps en què fou escrita, i constatem que l'autor va desaprofitar moltes de les fonts importants que tenia a l'abast del seu braç, si hagués volgut allargar-lo. Comparada l'obra de Pujades amb els elements de què aquest disposava, apar incompleta, endarrerida, insuficient. Amb una mica més de treball i d'esperit crític, Pujades hauria pogut treure molt millor partit dels dits elements.

Ell havia dit en el pròleg que la seva obra no contindria «indoctes faules i fingides trobes»; que no escriuria cosa «sens autoritat i testimoni, o sens donar la raó m'haurà mogut a seguir lo que diré.» Per dissort, des dels primers capítols del llibre, les indoctes faules i les fingides troves apareixen en estol. I enc que totes o quasi totes duen la seva «autoritat» corresponent, això no justifica la càndida acceptació de les més inversemblants estranyeses. En aquest punt — i en molts d'altres — Pujades està per dessota de Zurita, que visqué abans, i àdhuc de Mariana, com està per dessota també del nostre Bernat Boades, el clergue antiquari i arqueòleg que va escriure el *Llibre dels feyts d'armes de Cathalunya*.

D'altra part, resta perjudicada la *Corònica* per l'espaventable lògica que sovint usa l'autor; una lògica que es ressent massa de l'ofici d'advocat que aquest exercia. Antoni de Bofarull, que constata també la feblesa de l'obra de Pujades des del punt de mira dels coneixements històrics de l'època, li censura especialment aqueix vici d'argumentació, i n'esmenta algunes mostres que arriben al ridícol.[1] Anant un poc més enllà del que caldria, Bofarull treu del cas de Pujades la conclusió que els advocats professionals són forçosament uns pèssims historiadors. Així i tot, l'obra de Pujades és una de les fonts imprescindibles de la historiografia catalana. Encara que només contingui o aprofiti una petita part dels documents que hauria pogut aplegar o consultar l'autor si hi hagués posat prou voluntat, en conté i aprofita un nombre considerable, que li dónen una vàlua positiva. Bofarull mateix, que tant es complau a rebaixar els mèrits de la *Corònica*, ha de reconèixer que conté documents i dades de gran valor en la part dedicada al període comtal de Catalunya, o sigui fins a l'unió amb el reialme aragonès, tot fent remarcar que fou cosa fàcil a Pujades el consultar els riquíssims arxius dels monestirs catalans.

La de Feliu de la Peña.—En Narcís Feliu de la Peña, autor dels *Anales de Cataluña* (que va escriure en llengua castellana mentre lluitava heròicament per la llibertat política de la pàtria durant la guerra de Successió), no es proposà altra cosa sinó el fer un compendi de la història catalana.

Històricament, els Anals de Feliu de la Peña tenen menys vàlua que la Crònica de Pujades. Literàriament, sense ésser cap model d'exposició ni de llenguatge, formen un llibre ben articulat, clar i llegívol. Hi ha allí sovint una traça i una agilitat d'escriptor que manquen en l'obra de Pujades.

Els motius i els propòsits de l'obra, exposats per Feliu de la Peña en les planes de l'advertiment al llegidor, que a guisa de pròleg la precedeix, són aquests:

«El cuidado de todas las Naciones más Políticas de Europa, como Españoles, Italianos, Alemanes, Franceses, y otros, fué descuido en la

(1) A. DE BOFARULL: *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña*. Volum I. Pròleg. Pàgs. X a XII.

Nación Catalana, que siempre supo obrar, pero jamás escribir, contenta con las Escrituras, y Privilegios que conserva en sus Archivos, y en las aprobaciones de los Soberanos Oráculos de los Sereníssimos Reyes, que en ellos se guardan para crédito de sus Vitorias, y Proezas, (que es cierto lo es) pero no para el Universal Teatro del Orbe.

HISTORIADORS CATALANS

Salvador Sanpere i Miquel

»Advirtiendo ocultas las noticias de tales testigos, y que las acciones de la Nación Catalana, solo se hallaban como en bosquexo en sus fragmentos, y en los estrangeros, por falta de noticias o por el afecto minoradas, dissimuladas, o equivocadas; y habiendo leido a unos, y a otros, y advertido cuanto se minoraba, y menoscababa el crédito de la Nación, anhelaba mi afecto dar a la luz, lo que advertía como en sombra, aunque me detenía la gravedad del empeño; pero movido de un mal formado Librillo de un Canónigo de París que tiznaba el crédito de la Nación en uno de sus mayores hechos, y de mayor crédito que fué la gloriosa defensa de Barcelona en el Assedio por los Franceses año 1697, diciendo que a instancias de los Paisanos entregaron la Plaza los Generales, (siendo tan evidentemente falso, pues delante de las más políticas, y belicosas Naciones del Orbe, manifestaron su valor, y constancia, declarando no convenir en la entrega, ni haber llegado el tiempo de executarla, como constará de la auténtica Relación en el Tomo Tercero en el año 1697) con el favor Divino,

me parecció preciso, y muy de mi obligación, no solo dar escarmiento al mal ideado volumen, sí también manifestar al Universal Teatro del Orbe las noticias, y progressos gloriosos de la Nación Catalana desde la primera Población de la Provincia hasta el presente año 1709, para que se advierta, y mire como en Espejo el atento, recto, valeroso, y constante obrar de la Nación, y se infiera que no ha admitido escoria, ni liga tan fino Metal, y que jamás la ha podido admitir.» [1]

De les ratlles precedents resulta que Feliu de la Peña va escriure la seva obra per a omplir el buit que en historiografia deixaren els catalans. Després, empetitint l'abast dels Anals, declara que es resolgué a escriure'ls per a desmentir determinades afirmacions fetes en el *mal formado librillo* d'un canonge parisenc. En conjunt, el propòsit de Feliu de la Peña era la vindicació històrica de Catalunya.

Autògraf de Salvador Sanpere i Miquel

És digna d'atenció la insistència d'En Feliu de la Peña a declarar pobre i poc acurada la nostra historiografia nacional, fet que, amb altres paraules, confessa així mateix Jeroni Pujades. Per cert que, com ha fet remarcar Rubió i Lluch, a Catalunya mai no hi hagué gran inclinació a escriure històries generals, tot essent la història el gènere més nacional de la literatura catalana. En l'esplèndid període medieval, les obres històriques són les Cròniques, les narracions parcials d'un o més regnats, d'una època o d'un aspecte històric. Entre les Cròniques, cal posar en bon lloc, pel contingut històric, la de Jaume I el Conqueridor, la de Bernat Desclot, la de Pere el Cerimoniós, la de Bernat Boades, la de Gabriel Turell, la de Pere Miquel Carbonell, rebaixada aquesta per haver-hi buidat el seu autor — a qui Rubió i Lluch qualifica de «cronista estrafalari» [2] —, a estones

1) N. Feliu de la Peña: *Anales de Cataluña*. Al lector. Barcelona, 1709.
2) A. Rubió i Lluch: *Sobre l'elaboració de la Crònica de Pere el Cerimoniós*. Pàg. 534.

barroerament, la Crònica dita de Sant Joan de la Penya i tota la Crònica reial del Cerimoniós. En lloc mitjà ha de posar-se la de Ramón Muntaner, que és literàriament la més alta. I en lloc més baix l'obra de Pere Tomich i la del rossellonès Andreu Bosch, els *Títols d'honor de Catalunya* (1628). A Bosch li fou aplicat el renom de «el Mentider».[1]

Els Anals de Feliu de la Peña coincideixen amb la darrera lluita dels catalans per salvar les llibertats polítiques. Després ve un llarg i desolat període de silenci. Era arribada al punt més baix la depressió de l'esperit nacional català.

La de Víctor Balaguer. — Cal que vingui la renaixença, en el segle XIX, perquè una altra Història general aparegui. La primera que correspòn al període renaixentista és la de Víctor Balaguer (1860). Abans, Joan Cortada havia portat a la seva *Historia de España* el sentiment catalanesc del seu esperit. L'obra de Balaguer, nascuda en l'ambient dels primers anys del despertar catalanista, té tots els defectes propis d'aquells començaments. A més, es ressent — defecte més greu — de la notòria mancança de preparació de l'autor.

Balaguer, com a historiador, no ha d'ésser situat en la línia dels erudits i estudiosos que, a partir de Capmany, furgaren en els vells arxius de la terra per tal de ressuscitar i reivindicar el seu passat. Cal posar-lo en un pla diferent del que ocupen l'autor de les *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona,* Pròsper de Bofarull, Cortada, Tió, Pi i Arimón. Era Balaguer un improvisador, i tenia més d'home de l'àgora, garlaire i bellugadís, que d'home de gabinet i d'estudi. Hi ha en els seus llibres i en els seus escrits històrics un afany de propaganda política i de proselitisme popular i immediat. En això radica la força i la feblesa de la seva obra. Força de difusió, feblesa de contingut. Dels erudits i estudiosos tancats als arxius o als gabinets de treball, la gent no se n'adonava. Els exemplars dels dos volums de *Los condes de Barcelona vindicados,* tan rics de substància històrica com àrids en l'exposició, devien romandre en gran part sense tallar. Més llegívoles eren les *Memorias históricas* de Capmany i la *Barcelona Antigua y Moderna* d'Andreu Avelí Pi i Arimón. Però tampoc podien ésser obres populars.

1) JOSEP CALMETTE: *Les historiens du Roussillon.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum I. Any 1907. Pàg. 140

Amb els seus grossos defectes, amb les seves clapes de llegenda i faula, d'errors i distraccions, la Història de Balaguer ha estat la més llegida de totes les que fins avui s'ha publicat a Catalunya, i la que millor realitzà, en el seu temps, la finalitat perseguida per l'autor. Aquesta eficàcia pràctica és una atenuant, des de cert punt de mira, dels greus defectes que l'obra té, científicament considerada. En l'aspecte científic, Balaguer quedà molt per dessota de les possibilitats de relatiu perfeccionament que obria a la seva obra la bibliografia històrica dels darrers decennis del segle XVIII i de la primera meitat del segle XIX.

Vet ací com exposa Balaguer els motius d'haver escrit el seu llibre:

« De seguro que nunca habia existido en Cataluña un anhelo tan vivo por conocer su historia, ni en la juventud un deseo más ardiente por saber el pasado de este heroico país. Pero, a satisfacer este deseo no bastan ni las crónicas y anales antiguos que poseemos, — ya porque unos son de difícil adquisición a causa de haber ido escaseando sus ejemplares, ya porque otros son incompletos o están atestados de fábulas y nimiedades insustanciales, — ni otras obras de escritores antiguos y modernos, que aunque recomendables y notabilísimas muchas de ellas, son sin embargo meras relaciones de sucesos o épocas aislados. Faltaba, pues, un cuerpo de historia, mejor o peor, que enlazase todos estos trabajos parciales, de gran mérito algunos, por medio de una ilación sostenida. Faltaba una historia completa, que aunque no tan grande y universal como debiera ser, estuviese al menos purgada de fábulas y ridiculeces. Esto es lo que yo me he propuesto escribir, no como ello merece, sinó como yo sabré. » [1]

Aqueixa expurgació fou, no obstant, incompletíssima, i l'autor deixà passar faules i inexactituds nombroses, a les quals difícilment es pot trobar excusa.

Un altre motiu que exposa Balaguer — i que ja apunta, un poc vagament, Feliu de la Peña en l'advertiment que precedeix als seus Anals — és el fet d'haver-se esvaït la història de Catalunya dins la història d'Espanya, de manera que els fets antics catalans, tots resplendents de glòria, restaven amagats i esborrats.

1) VÍCTOR BALAGUER: *Historia de Cataluna.* Madrid, [illegible]. Tom I. Llibre I. Cap. I. Pàgs. 9 i 10.

El flam patriòtic de Balaguer en escriure la seva Història és innegable; i no pot negar-se tampoc la influència que tingué en la resurrecció, diguem-ho així, de la història catalana, que havia mort per al nostre poble, i en el despertar dels sentiments patriòtics catalans. L'eficàcia popular de l'obra de Víctor Balaguer en aquell temps fou, com ja havem dit, molt superior als seus mèrits científics.

L'estil es ressent de les tendències romàntiques de la literatura de l'època, que porten l'autor a pintar, amb la ploma, retòriques teles d'història i a donar a la narració la forma de altisonants tirades declamatòries. A les planes de la Història de Balaguer, els fets i els homes passen fent gran soroll; i l'autor aprofita totes les ocasions per a fer sonar les trompetes i els tabals, que alternen amb la lira del poeta i el llaüt del trobador. Massa atent a la música efectista, més amic de la gesticulació teatral que de la reposada actitud d'estudi, Víctor Balaguer no sabé treure tot el partit possible del conjunt d'obres i treballs històrics antics i moderns.

HISTORIADORS CATALANS

Roc Chabàs

Prop de vint anys després de publicada la *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón* (en veritat només és Història de Catalunya), publicà Víctor Balaguer la seva *Historia política y literaria de los Trovadores.* I aprofità l'ocasió d'escriure el pròleg d'aquest nou llibre per a recollir, en to planyívol i sentimental, les crítiques i censures de què la seva anterior obra havia estat objecte. En alguns paràgrafs del dit pròleg, Balaguer reclama per a les llacunes de la seva Història l'apreciació de circumstàncies atenuants.

En el pròleg de la segona edició de l'obra, que començà a publicar-se l'any 1886, Balaguer dóna noves explicacions respecte a la primera edició.

«Fué entonces — diu — cuando con el anhelo de corresponder a un

sentimiento público, con el de llenar una necesidad, y también ¿porque no confesarlo? con el de contribuir a la propaganda liberal que a la sazón realizábamos todos los afiliados al partido progresista, comencé a publicar mi *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, empresa que, si podía parecer fácil y asequible a los brios del mozo y del ciudadano, era realmente superior a mis fuerzas y facultades...» [1]

En aqueixa segona edició, nombrosos passatges de l'obra foren esmenats i augmentats. Esmenes i afegidures no la milloraren gaire.

La d'Antoni de Bofarull. — Oficial de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Antoni de Bofarull passà un llarg període d'anys recollint materials en els pergamins, lligalls i registres d'aquell immens dipòsit documental del passat de Catalunya. Amuntegava àvidament les notes i paperetes, amb el propòsit de bastir un dia, damunt sòlids carreus, l'edifici nou de la vella història catalana.

Amb una gran vocació per aqueixa feina, arreconava Bofarull materials d'arxiu com arrecona un avar monedes d'or. Una mica ingènuament, ell mateix explica la por avariciosa que sentia en pensar que algú, avançant-se a publicar una obra del mateix caràcter, millor o pitjor, li robés en certa manera el seu tresor.

L'any 1876 la seva llarga obra en nou grossos volums aparegué. Documentalment, la Història de Bofarull és la que val més de totes les Històries generals catalanes. És la que representa una més copiosa aportació de documents, la que té una major originalitat. Bofarull, endinsat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, volgué refer la història de Catalunya pel procediment directe d'acudir als documents. Com a arxiver, sentia l'afany i el goig de l'exhumació dels documents inèdits. El nombre important de documents que abocà als capítols de la seva obra, dóna a aquesta un paper considerable en l'elaboració de la història de la nostra pàtria.

Autògraf de Roc Chabàs

Balaguer fou un literat. Bofarull un arxiver. Aquell compilava o

1) Víctor Balaguer: *Historia de Cataluña*. Segona edició. Tom I. Pròleg. Pàg. 11

enllaçava les obres i els treballs anteriors, tot donant-los la forma del seu propi estil. Aquest es desentenia de les obres impreses, i buscava la història en els escrits i documents recòndits. Avui, el qui escriu la història de Catalunya pot estalviar-se perfectament la feina de rellegir l'obra de Balaguer. Però no pot dispensar-se de rellegir i consultar sovint l'obra de Bofarull; millor dit, la part documental que conté.

I tantmateix, la Història de Bofarull és la que, en conjunt, mereix més aspres i severes censures. Es serví l'autor d'una gran quantitat de bons materials; però l'edifici que ell bastí li resultà enormement imperfecte. Podia ésser Bofarull un treballador esforçat per a arrencar els blocs de la pedrera documental. No tenia condicions de constructor. Per al públic, la seva Història resulta absolutament inaprofitable.

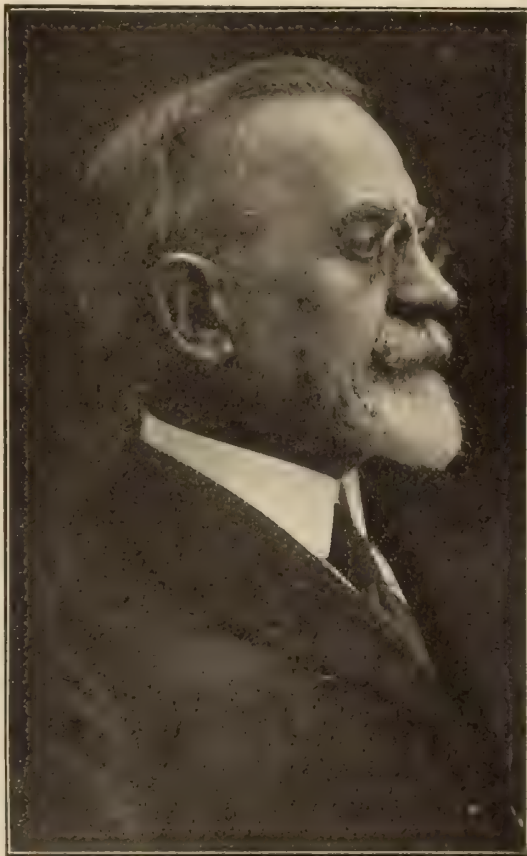
Ni tan sols fou Bofarull un investigador de història, en el sentit modern i complet d'aquest concepte. Les seves exploracions documentals estaven mancades de pla, de mètode, d'ordre. Començà per proposar-se una cosa inassolible: fer una Història de Catalunya, de dalt a baix, de cap i de nou, pel procediment de la documentació directa. Ni vivint tancat dins el gran arxiu del nostre passat nacional, ni dedicant-se anys i anys a la feina de regirar pergamins i papers, és possible que un sol home realitzi el complet estudi de tots els períodes de la història de la nació catalana.

Hi ha qui ha dit que Bofarull, en la seva preparatòria labor immensa, no deixà cap registre per obrir, cap lligall per desfer, cap document per examinar. Això és una hipèrbole. Qui sàpiga el que és la feina de recerca als arxius, i fins qui hagi visitat només un dia l'Arxiu de la Corona d'Aragó, somriurà davant la hiperbòlica frase. En veritat, el procediment de Bofarull consistí a obrir, a desfer i a examinar, respectivament, uns quants registres, uns quants lligalls, uns quants documents. Moltes vegades, trià a l'atzar els documents. Encetà tots els pots, i no en buidà cap. Prengué una mica de cada cosa. Picà d'ací i d'allà, com millor li venia. Tastà de tot, i no menjà de res. Sovint es pot comprovar, llegint la seva obra, que les conclusions a què arriba a través d'una documentació parcial i insuficient, quedarien canviades o esmenades per l'examen d'altres documents veïns. Ni tan sols seguí puntualment el Dietari de la Generalitat.

Bofarull, com a historiador d'arxiu, abraçà molt i estrenyé poc. I aquest és, científicament, el pitjor dels mètodes.

Les modernes condicions de la recerca històrica només fan pràcticament possible la investigació documental completa quan es tracta de períodes curts, d'èpoques determinades, de punts concrets de la Història. El camp és tant ample, que un sol sector pren tota l'activitat d'un home d'estudi. La història, com altres ciències, requereix avui, inexorablement, l'especialització. En aquest sentit s'ha orientat la labor fructuosa de l'escollit grup dels més recents recercadors de la història catalana. La més adequada feina dels investigadors d'història és la monografia. Sobre les monografies dels recercadors ha de treballar, principalment, el qui avui vulgui escriure una Història general.

HISTORIADORS CATALANS

Antoni Rubió i Lluch

D'altra part, la feina de Bofarull com a investigador presenta un altre gros defecte: i és que per a ell no hi havia gairebé més arxiu que el de la Corona d'Aragó. Es reclogué al vell casal de la Generalitat on està instal·lat el dit arxiu, i féu ben poques excursions a altres arxius històrics. Tan aprop com tenia l'Arxiu municipal de Barcelona, interessantíssim i riquíssim, i amb prou feines s'en serví. Molt menys es serví encara d'altres arxius de les ciutats i viles catalanes.

Tampoc posà a contribució, si no és en una molt petita mesura, la bibliografia que fàcilment hauria pogut consultar. La preferència que dóna a certs llibres i manuscrits és purament accidental. Citarem, per exemple, el cas dels *Anals Consulars,* dietari particular dels segles XVII i XVIII, de mediocre vàlua. Li caigué a les mans aquest manuscrit, que era de la seva propietat particular, i l'esprem fins a la darrera gota, mentre prescindia d'altres textos de la mateixa època, molt més valuosos i interessants, però la consulta dels quals l'hauria obligat a alçar-se de la cadira. Bofarull és el tipus de l'arxiver sedentari i limitat.

Diu Bofarull, parlant de Pujades, que els advocats professionals no són, en general, aptes per a historiadors, puix que l'especial mentalitat de la professió els és nociva. [1]

Però, i els arxivers, a la manera de Bofarull? Nosaltres creiem que tampoc són aptes per a ésser historiadors, almenys historiadors generals. La pols dels arxius els enterboleix la visió dels fets, els esmossa el sentit crític, i aviat arriben a imaginar-se que el món, la vida dels pobles, la veritat entera, estàn tancats dins els armaris i els registres dels arxius. El perill més gros, per a ells, és el de caure en allò que hom n'ha dit la «greixosa erudició».

Autògraf d'Antoni Rubió i Lluch

Antoni de Bofarull tingué la pretensió — i en féu ostentació pública en el títol de l'obra — d'escriure una història crítica. Començà per interpretar malament aquest concepte, i cregué que la crítica històrica consisteix a deixatar els fets que es relaten en un espès aixarop de comentaris llargs, que regalima per totes les planes de l'obra. L'estructura de la ment de Bofarull, tal com es revela en els seus escrits, era tot el contrari del que ha d'ésser la ment d'un historiador. Estava mancat Bofarull, no ja de sentit crític, sinó de bon sentit. El simple bon sentit li hauria bastat sovint per a no caure en argumentacions violentes, en deduccions estranyes, en hipòtesis insostenibles, en afirmacions estrafalàries. A l'escassetat de clarivi-

1) A. DE BOFARULL: *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña.* Tom I. Pròleg. Pàg. XI.

dència inicial en l'examen dels fets i el juí dels homes, s'afegia el vici d'una lògica desllorigada. En molts passatges, la lògica de Bofarull no és millor que la de Pujades. En alguns punts, però, es mostra més clarivident i més lògic, com si un llampec vencés per uns instants la fosca en mig de la qual es movia l'inquiet arxiver.

Té, en fi, la Història de Bofarull, el gros defecte d'ésser francament illegible. Balaguer, qui en el pròleg de la segona edició de la seva Història es revenjà rancuniosament dels forts atacs que a la primera edició havia dirigit Bofarull, qualificà de «iliteràrià» la forma de l'obra d'aquest. L'adjectiu és tan sever com just. La prosa de Bofarull és una terrible prosa. Períodes llargs, estiregassats amb incisos i oracions secundàries i complementàries; digressions freqüentíssimes; paràgrafs inacabables, on els fets relatats i les idees emeses són com nàufregs que lluiten, amb l'aigua al coll, per a surar damunt el corrent tèrbol de la prosa. Barreja, desordre i confusió... L'esforç que el llegidor ha de fer per anar seguint l'autor a través de l'exposició i de l'estil, afadiga, aclapara i atueix al cap de ben poques planes. Només hi ha, per a esbargiment del llegidor, la nota una mica festiva de les llibertats de llenguatge que Bofarull es pren, com, per exemple, la de designar el cronista d'Alfons IV el Magnànim en aquesta forma excessivament familiar: *«el muy fresco Lorenzo Valla.»*

Les condicions de Bofarull com a escriptor eren inferiors encara a les seves condicions de constructor, de crític i de dialèctic. No tenia el sentit estètic del llenguatge. I sols per atzar, sense que ell se n'adoni, la seva abundància verbal es fa vibrant algunes vegades, i arriba a una càlida eloqüència. Després torna a decaure, i es perd novament en l'opacitat d'una monòtona i abstrusa parleria.

Els qui es dediquen als estudis històrics poden treure alguna cosa de l'obra de Bofarull, i encara en podien treure més en el temps en què fou publicada, per raó del considerable cabal de documents que conté o cita. El públic, en general, no n'haurà pogut treure res de bo. L'equivocació bàsica de Bofarull fou el creure que havia d'escriure una Història extensa, i crítica i tot. Hauria prestat un servei molt més notable a la història catalana si s'hagués dedicat a la simple publicació de documents inèdits de l'arxiu riquíssim on treballava quotidianament.

Salven a Bofarull, davant l'Esperit, la seva amor a la feina que emprengué i l'honestedat de la intenció i dels procediments. S'equivoca sovint, sobre tot quan judica o interpreta; però mai no desfigura ni amaga a gratcient la veritat, ni fa jocs de mans amb els documents per a servir un prejudici o un interès de partit.

HISTORIADORS CATALANS

Francesc Carreras i Candi

La d'Antoni Aulèstia i Pijoan. — En escriure la seva *Història de Catalunya* (1887-1889), Aulèstia no es proposà altra cosa sinó donar un compendi on es recollissin, en una exposició breu i completa, metòdica i clara, els resultats fins aleshores assolits per la investigació i la crítica històriques.

Per la forma, el compendi d'Aulèstia és la millor de totes les Històries generals de Catalunya. S'ha llegit molt, perquè és llegívola. La distribució de la matèria està feta amb art. L'exposició és interessant i viva. L'estil és net, concís i agradable, d'una sòbria eloqüència.

Llegida avui, la prosa d'Aulèstia apareix deslluïda pels abundants castellanismes lèxics i sintàctics que conté. Però això era una tara corrent del català literari de la renaixença vuitcentista. En aquest punt, no era Aulèstia dels escriptors que més pecaven. Tampoc era dels que pecaven menys. Potser ell mateix no s'esforçà massa a depurar el seu català, cregut que l'ús d'un llenguatge acostat al «català que ara es parla» afavoriria la difusió i la popularitat del llibre.

L'obra tenia, segons el propòsit de l'autor, una finalitat principalment proselitista. Ell mateix ho diu: «Hem de declarar, amb tota franquesa, que el principal mòbil que ha guiat nostra ploma ha sigut contribuir a augmentar l'entusiasme per les glòries de la terra, que de cada dia es va estenent per tots sos àmbits.» [1]

Aquest propòsit predominantment patriòtic és causa que el llibre prengui molt sovint un caràcter apologètic. De vegades l'autor, amb noble sinceritat, deixa d'ésser apologista entusiasta per a ésser crític sever. Però aquestes vegades no són tan nombroses i freqüents com la imparcialitat del judici històric exigeixa.

Pel que fa a la depuració històrica, el compendi d'Aulèstia representa un avanç sobre les obres voluminoses de Balaguer i Bofarull. Tenia Aulèstia el cap més clar; la seva lògica era més sana, i era més agut el seu sentit crític. Feina pròpia d'investigació n'hi posà molt poca. Aprofità, en canvi, un nombre considerable de publicacions, monografies i articles de revista. La documentació bibliogràfica d'Aulèstia era molt més copiosa que la de Balaguer i Bofarull. Llàstima que una certa passivitat d'esperit, que era pròpia del temperament d'Aulèstia, el fes caure en certs casos en negligència. Per no haver consultat o examinat publicacions i documents completament assequibles, deixà passar en la seva Història algunes errors i omissions, i es deixà extraviar per historiadors tan fantasiosos com Antoni de Bofarull. Quan es publicà el primer volum de la *Història de Catalunya*, Sanpere i Miquel, tot retent homenatge a les bones condicions d'exposició de l'obra, li retregué detalladament un nombre considerable d'errors i descuits. [2] No tots els retrets de Sanpere són justos, però ho són la majoria. De vegades es tracta de distraccions, com aquella de presentar Avïè — qui en la seva *Ora maritima* no féu sinó posar en versos

Autògraf de Francesc Carreras i Candi

1) A. Aulèstia: *Història de Catalunya*. Pròleg. Pàg. [illegible]

2) S. Sanpere i Miquel: *Revista crítica*. [illegible] Any [illegible], Pàgines 456 a 460.

llatins, en el segle III abans de Jesucrit, les dades que prengué de viatgers grecs i púnics d'alguns segles enrera — com un excursionista que recorregué ell mateix les costes descrites en el seu poema.[1]

Si Aulèstia hagués tingut ocasió de donar una segona edició del seu compendi, en la qual hagués fet les rectificacions i addicions oportunes, la Història que va escriure hauria quedat, en relació a l'època, com una obra històrica excel·lent en el seu gènere.

La *Història de Catalunya* d'Aulèstia és la darrera Història general del nostre país publicada fins avui. En els trenta anys últims han aparegut només epítoms, notables i valuosos alguns, com el de Prat de la Riba[2] i el de Font i Sagué, i sobre tot la *Descripció históricа-política-social*, de Carreras i Candi, que forma part de la *Geografia general de Catalunya.*[3] Hi ha en aquest darrer treball una bona part d'aportació inèdita, que la fa particularment valuosa. És de doldre, però, que la estructura del treball sigui rudimentària. Ve a ésser una barreja de paperetes d'arxiu pròpies de l'autor i de resums de monografies i treballs d'altri, formant un *totum revolutum,* sense transicions suaus entre els temes diversos, amb violentes solucions de continuïtat. Mentre per una banda resumeix sumaríssimament fets transcendentals de la nostra història, per l'altra s'entreté en relacions minucioses, més pròpies d'una Història extensa o de monografies especials. Aquest defecte fa minvar fortament la valor didàctica del notable treball, que és perjudicat a més per l'estil poc precís i poc polit.

La *Descripció* de Carreras i Candi representa el major esforç de depuració i d'investigació que s'ha fet fins avui en el camp de la història general catalana. Miret i Sans, parlant de l'obra de Carreras, arràn de la seva publicació, pogué dir que està «més depurada de talòrdies i patollades que les que acostumen a ésser llegides.»[4]

La gran feina de reconstrucció de la nostra història l'han feta en el darrer terç del segle passat i sobre tot en el segle present, els monografistes, els investigadors d'arxius i els arqueòlegs. La labor i la pro-

1) A. AULÈSTIA: *Història de Catalunya.* Volum I. Pàg. 40.

2) Volum dels Jocs Florals de Barcelona del 1898. Pàgs. 177 a 221. Una adaptació depurada del treball de Prat ha aparegut posteriorment en la *Col·lecció Minerva,* editada pel Consell de Pedagogia. La dita adaptació, feta per Ferràn Soldevila, porta el títol de *Història de la Nació Catalana.* (Volum XXIV de la Col·lecció).

3) Volum I, o general. Pàgs. 761 a 1123. Barcelona, 1913.

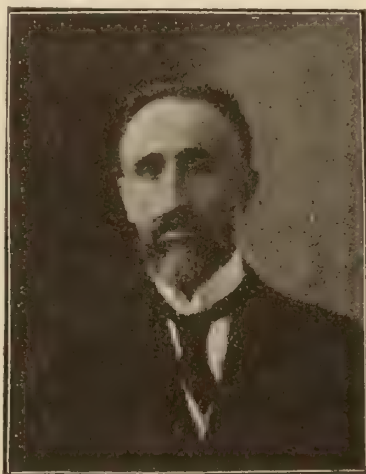
4) J. M. I S. (J. MIRET I SANS): Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans. Volum V. Pàg. 796.

ducció historiogràfiques han arribat en la Catalunya noucentista a una fecunda intensitat, bellament europea. Sota el mestratge i l'exemple de Rubió i Lluch, Puig i Cadafalch, Massó i Torrents i Miret i Sans, s'ha format una jove plèiade lluïdíssima de recercadors i monografistes de la nostra història.

Sense desconèixer el mèrit dels homes agrupats en l'Acadèmia de Bones Lletres, ni la vàlua dels volums de la seva Revista i de les seves Memòries, cal dir que la fundació de l'Institut d'Estudis Catalans (1907) i l'aparició dels seus Anuaris marquen l'entrada de la historiografia catalana i dels estudis arqueològics en un període de robusta plenitud i de perfeccionament orgànic.

La plenitud i l'organització dels treballs històrics i arqueològics catalans ha ajudat, d'altra banda, a l'augment i a la bona direcció de les contribucions estrangeres a l'obra col·lectiva de la nostra història pàtria.

HISTORIADORS CATALANS

Jaume Massó i Torrents

En les històries generals catalanes que posseim, es reflecta l'evolució del problema de la llengua nostra. Fins al segle XV, totes les històries i cròniques s'escriuen en català. La *Corònica Universal* de Pujades, en el primer terç del segle XVII, en català és escrita encara. Però l'autor es creu en el cas de justificar-ho, en les paraules del pròleg que més enrera havem copiat. I la continuació de l'obra aparegué en un manuscrit castellà.

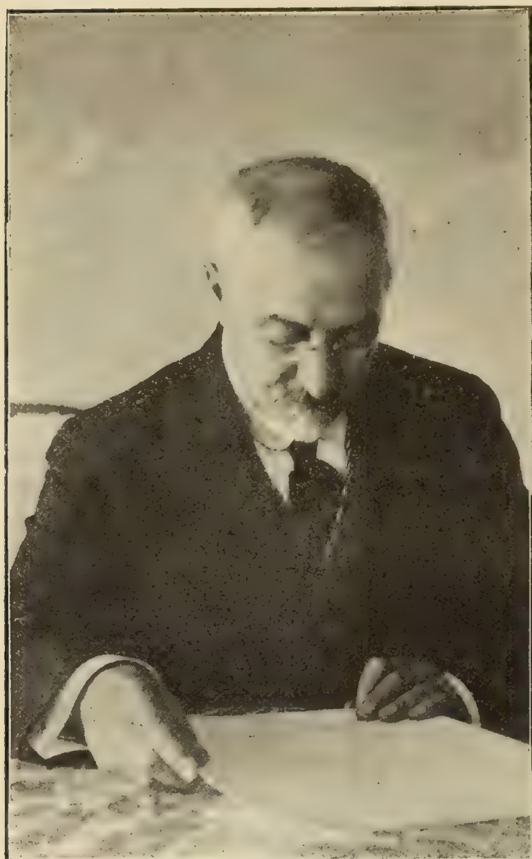
El cas de Pujades no és únic. D'altres casos anàlegs hi ha. Obres escrites en català, restaren inèdites o foren després publicades en castellà. Poden citar-se els casos de Viciana,[1] Beuter, Binimelis, Jeroni del Real de Fontclara.[2]

1) En la pàgina 21 d'aquesta introducció apareix, sota el retrat d'aquest autor, el nom Antoni de Viciana, en lloc de Rafel Martí de Viciana, que és el que li correspòn.

2) MIQUEL S. OLIVER: *La producció castellana a Catalunya. (Del segle XVII a XVIII)*. Pàg. [illegible]

Rafel Martí de Viciana, l'autor de la *Chrónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y su Reyno,* va escriure en català — o en valencià, si així es vol dir — les seves obres. Però després hagué de traduir-les al castellà, «impulsat per les exigències de l'època.» [1]

HISTORIADORS CATALANS

Josep Puig i Cadafalch

De l'obra del prevere Joan Bta. Binimelis s'ha escrit: «... el Dr. don Juan Binimelis cuya obra si bien bastante metódica y fecunda en especies, no se ha publicado, ya por no haberla escrito el autor en castellano sino en su idioma nativo, ya por difundirse demasiado en algunas partes...» [2]

Els *Anales* de Feliu de la Peña, a començos del segle XVIII, són escrits en castellà, i l'autor, disculpant-se, dóna els motius que el dugueren a fer-ho així: «Siendo catalàn — diu — y natural de Barcelona parecia debia escribir esta Obra en el Catalán Idioma; pero para que se dilaten las noticias, y por los papeles, y libros que en la Centuria de 1600, se han escrito en el Idioma Castellano, desdorando algunas acciones de Cataluña; debiendo

1) CARLES SARTHOU CARRERES: *Geografia del Reino de Valencia.* Volum de Castelló. Pàg. 780. — JOAN RODRIGUEZ CONDESA: *Rafael Martí de Viciana.* València, 1911. Treball biogràfic sobre Viciana. Aquest nasqué a Burriana l'any 1502. L'any 1881, la Societat Valenciana de Bibliòfils publicà una edició de la Crònica de Viciana.

2) Pròleg dels editors de la *Historia General del Reino de Mallorca,* «escrita por los cronistas don Juan Dameto, don Vicente Mut i don Gerónimo Alemany». Segona edició, continuada per Moragues i Bover. Palma, 1840. Tom 1. Pàgs. 11 i 12.

manifestar su equivocación, no puedo escusar la respuesta en la Lengua Castellana, para que igualmente se entienda el cargo, y la defensa, la equivocación, y la verdad ».[1]

Aquestes raons especioses que Feliu dóna, van prevaler com un conort a la pròpia abdicació en els escriptors catalans que publicaven llurs obres en llengua castellana, ja des de molt temps abans. El tarragoní Lluís Pons d'Icart va escriure en català el seu *Libro de las Grandezas y cosas memorables de la metropolitana, insigne y famosa ciudad de Tarragona* (1572). Però després el traduí ell mateix al castellà, i en aquesta llengua va publicar-lo. I amb l'intent de justificar-se, explica en el pròleg que va escriure l'obra en català «perque homes, donas y noys que sapiguessen llegir tinguessen goig y poguessen dá rahó de las grandesas y cosas memorables de la antiguíssima, opulentíssima y metropolitana ciutat; però coneixent després l'agravi que feya a Tarragona estampant un llibre exclusiu per Catalunya y desitjant que arribés a totas parts, m'ha semblat natural traduhil al castellà, encare que yo estigui poch versat en eixa parla que no crec mellor que la catalana ni que altres, pero sí més usada en els reyalmes hispànichs.» Però Pons d'Icart preveu que hi haurà llegidors que li faràn retret d'haver publicat en castellà el seu llibre. I s'avança a donar noves explicacions. «Y si'm culpes perquè escrich en llengua agena — diu al llegidor — això vull yo que'm perdonis, puig d'altre manera no podria servirte ni pagá l'obligació que tinch y dech a la meva patria, per la qual, segons Ciceró, cap perill s'ha de teme. I si encara em reprenguesses, me consolaria, perque serem dos los notats: Tu per esser ingrat y cruel no volguent perdonar a qui amb humilitat perdó't demana, y yo en escriure ab altre llengua que la meva, pera més servirte.»

. Autògraf de Josep Puig i Cadafalch

Les mateixes raons de la major difusió del castellà invocà Esteve

(1) N. Feliu de la Peña: *Anales de Cataluña* [illegible]

de Corbera en escriure en llengua castellana la seva *Cataluña ilustrada.*[1] Hi afegí altres raons, encara més frèvoles, com la d'haver començat en castellà els estudis de la seva obra i l'haver usat aquesta llengua en les nombrosíssimes consultes que havia fet a eminents historiadors de Castella i a molts nobles castellans.[2]

En pendre nova volada alta els estudis històrics a Catalunya, amb la publicació de l'obra de Capmany, la castellanització literària era ja profunda i total. Mentre que els historiadors dels segles XVI i XVII es creien en el cas d'excusar-se per escriure llurs obres en llengua castellana, els del segle XVIII i gran part del segle XIX usen generalment aquesta llengua sense cap excusa, sense cap explicació, com si fos una cosa naturalíssima que a ningú no podia estranyar. La cosa estranya, per a ells, hauria estat l'escriure en llengua catalana. Així Capmany, en donar la traducció castellana d'un antic document català, diu que el tradueix perquè la llengua original és un «antiguo idioma provincial muerto para la república de las letras y desconocido del resto de España.»

La castellanització lingüística de la nostra bibliografia històrica continuà en el segle XIX amb Pròsper de Bofarull i Florenci Janer, Piferrer i Milà i Fontanals, Cutchet i Víctor Balaguer, Llorente a València i Quadrado a Mallorca. S'estava en plena renaixença literària; però la història, com tota la prosa didàctica, era escrita en castellà. Si algunes monografies eren escrites en llengua catalana, es devia, en la quasi totalitat dels casos, a la circumstància d'haver estat destinades als Jocs Florals, restaurats l'any 1859. Cal arribar a l'últim terç del segle per a veure usat amb alguna freqüència el català en les monografies i estudis històrics.

Sense creure's obligats a donar cap explicació, dos catalans catalanistes, Balaguer i Antoni de Bofarull escriviren en llengua castellana llurs Històries generals. Pertany a Antoni Aulèstia l'honor d'haver restituït a l'idioma patri la dignitat de llengua pròpia de la Història general catalana. Però Aulèstia es creu obligat a donar explicacions per a justificar que hagués escrit en català la *Història de Catalunya.*

1) Aquesta obra es publicà després de la mort del seu autor, esdevinguda l'any 1635. El manuscrit fou corregit pel frare carmelita Gómez de Porres i publicat l'any 1678.

2) J. REIG I VILARDELL: *Esteve de Corbera.* Barcelona, 1892. Pàgs. 15 i següents.

Aulèstia encara havia d'aduir raons per a provar que és la llengua catalana la que pertoca a una Història de la nostra terra escrita per un català. Avui, nosaltres, en escriure en català — en un català tan catalanesc com sabem — aquest llibre nostre, no havem d'intentar cap justificació, ni havem de donar explicacions. Han arribat els temps de plenitud en la renaixença espiritual de Catalunya. Les manifestacions de l'activitat intel·lectual catalana es produeixen anys ha en el vernal idioma propi. I les trangressions voluntàries de la nova llei, cada dia més rares, porten, quasi totes, el segell d'una poquedat d'esperit que les fa negligibles.

XII. Paraules finals de l'autor

I ara ens posem a la feina... A punt de començar-la, la veiem més llarga i més dura que mai. Dins ja del camp que havem de recórrer, ens adonem de tota la seva vastitud. No podem retrocedir; i si poguéssim, tampoc ho faríem. Sentim l'amor d'aquesta feina, l'encís de les seves belleses, la joia d'una aventura florida d'il·lusions. Ens mou una pura fe catalana i humana. No sabríem demanar, en nom d'aquesta fe, la benevolència de ningú. Demanem, en canvi, l'ajut de tothom. L'ajut cordial dels bons catalans, l'ajut intel·lectual dels qui per llurs coneixements i per llurs estudis poden facilitar la nostra tasca.

En posar-nos a escriure aquesta Història, alcem la ploma com si fos un penó. L'alcem en honor de la Catalunya gloriosa dels temps passats i en salutació anticipada, tota vibrant d'esperances, a la Catalunya dels temps que han de venir.

A. Rovira i Virgili

PLA DE L'OBRA

PART PRELIMINAR: El territori de Catalunya.

PERÍODE DE FORMACIÓ ÈTNICA

Dels primers pobladors a la invasió sarraïna

PRIMERA PART: La Catalunya prehistòrica.
SEGONA PART: La Catalunya romana.
TERCERA PART: La Catalunya visigòtica.
QUARTA PART: La Catalunya sarraïna.

PERÍODE DE FORMACIÓ NACIONAL

(Del començ de la Reconquesta a Jaume I el Conqueridor)

CINQUENA PART: La Catalunya comtal.
SISENA PART: La Catalunya nacional (Unió a Aragó, fins a la mort de Jaume I).

PERÍODE D'EXPANSIÓ

(De Pere el Gran a Martí l'Humà)

SETENA PART: La Catalunya imperial.

PERÍODE DE DECAÏMENT

(De la fi de la dinastia catalana a la guerra napoleònica)

VUITENA PART: La Catalunya minvant (Reis de la dinastia castellana).
NOVENA PART: La Catalunya autònoma (Unió a Castella. Dinastia austríaca).
DESENA PART: La Catalunya caiguda (Guerra de Successió i fi de les llibertats catalanes).
ONZENA PART: La Catalunya desnacionalitzada (Del Decret de Nova Planta a la guerra napoleònica).

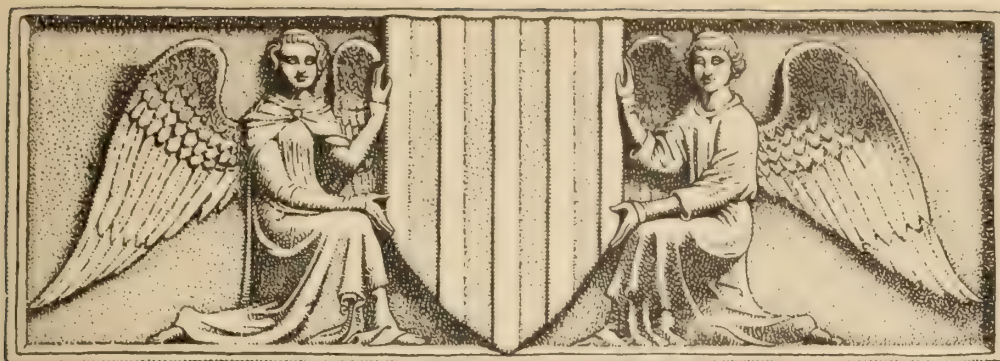
PERÍODE DE RENAIXENÇA

(De l'establiment del règim constitucional espanyol als nostres dies)

DOTZENA PART: La Catalunya renaixent (Fins a la fi del segle XIX).
TRETZENA PART: La Catalunya renacionalitzada (Segle XX, fins al moviment per l'Estatut de Catalunya, en els anys 1918 i 1919).

PART PRELIMINAR

EL TERRITORI DE CATALUNYA

CAPÍTOL I

Catalunya estricta i Catalunya magna

1. LA TERRA CATALANA: La Catalunya continental. — La Catalunya insular. — La Catalunya estricta.
2. L'ÀREA DEL LLENGUATGE CATALÀ: La llengua i la nació. — El domini lingüístic. — Les fronteres del català. — Els dialectes de la llengua catalana.
3. ELS PROBLEMES DE LA FRONTERA NACIONAL CATALANA: Frontera-línia i frontera-zona. — La incertitud de les fronteres històriques. — La frontera nord. — La frontera nord-oest. — La frontera sud-oest. — La frontera sud.

1. LA TERRA CATALANA

La Catalunya continental. A l'est de la península ibèrica, per tota la faixa litoral del Mediterrani que va de Leucata (Rosselló) fins a prop del cap de Palos, s'estén la terra catalana, la terra on és parlat l'idioma català.

Aquesta faixa, ampla a la seva part septentrional, va fent-se estreta en avançar cap al sud, formant un irregular triangle allargat, que té la base a les muntanyes que limiten pel nord el Rosselló, a la línia dels estanys de Salces, i el vèrtix cap al sud de l'actual província d'Alacant.

Dels altres dos costats del triangle, l'un és la costa mateixa de la mar, i l'últim, el de terra endins, baixa en línies sinuoses cap a trobar la platja de Santa Pola.

Aquesta és la Catalunya continental, que abraça tres regions històriques diferents, ço és a saber: el Rosselló al nord, el Principat de Catalunya o Catalunya estricta al mig i València al sud. Català és també el petit principat d'Andorra.

La Catalunya insular. Enllà de la mar, altres terres hi ha de llengua catalana, altres bocins de la Catalunya única: les illes Balears, o sigui les Gimnèsies — Mallorca i Menorca — i les Pitiuses — Eivissa i Formentera —, amb les illes menudes.

Cal esmentar també la ciutat d'Alguer, a l'illa de Sardenya, romanalla de la colonització catalana d'aquella terra en el segle XIV. Petit grup solt en l'illa italiana, lluny de l'antiga pàtria, sense relacions amb ella, l'Alguer, els habitants del qual són descendents dels barcelonins que allí s'establiren, està destinat a italianitzar-se i a perdre la llengua i la fesomia catalanesca. El fet geogràfic, en el cas d'Alguer, és més fort que el llaç de l'idioma, que la comunitat de la sang i que els records de la història vella.

El territori de la Catalunya total, nacional, està format, doncs, per les tres regions continentals i per la regió insular de les Balears. Aquesta és la terra nostra, la pàtria ampla dels catalans.

La Catalunya estricta. — Generalment, el nom de Catalunya és aplicat, en sentit estricte, al territori que formà el Principat de Catalunya, és a dir, al de les quatre províncies actuals de Barcelona, Girona, Lleyda i Tarragona. També és aplicat al conjunt que formen el dit territori i el departament francès dels Pireneus orientals, que és anomenat Catalunya francesa, mentre que al Principat se l'anomena Catalunya espanyola.

En el sentit històric, el nom Catalunya té aquesta estricta limitació geogràfica: o les terres del Principat, o aquestes terres amb les dels comtats de Rosselló i Cerdanya.

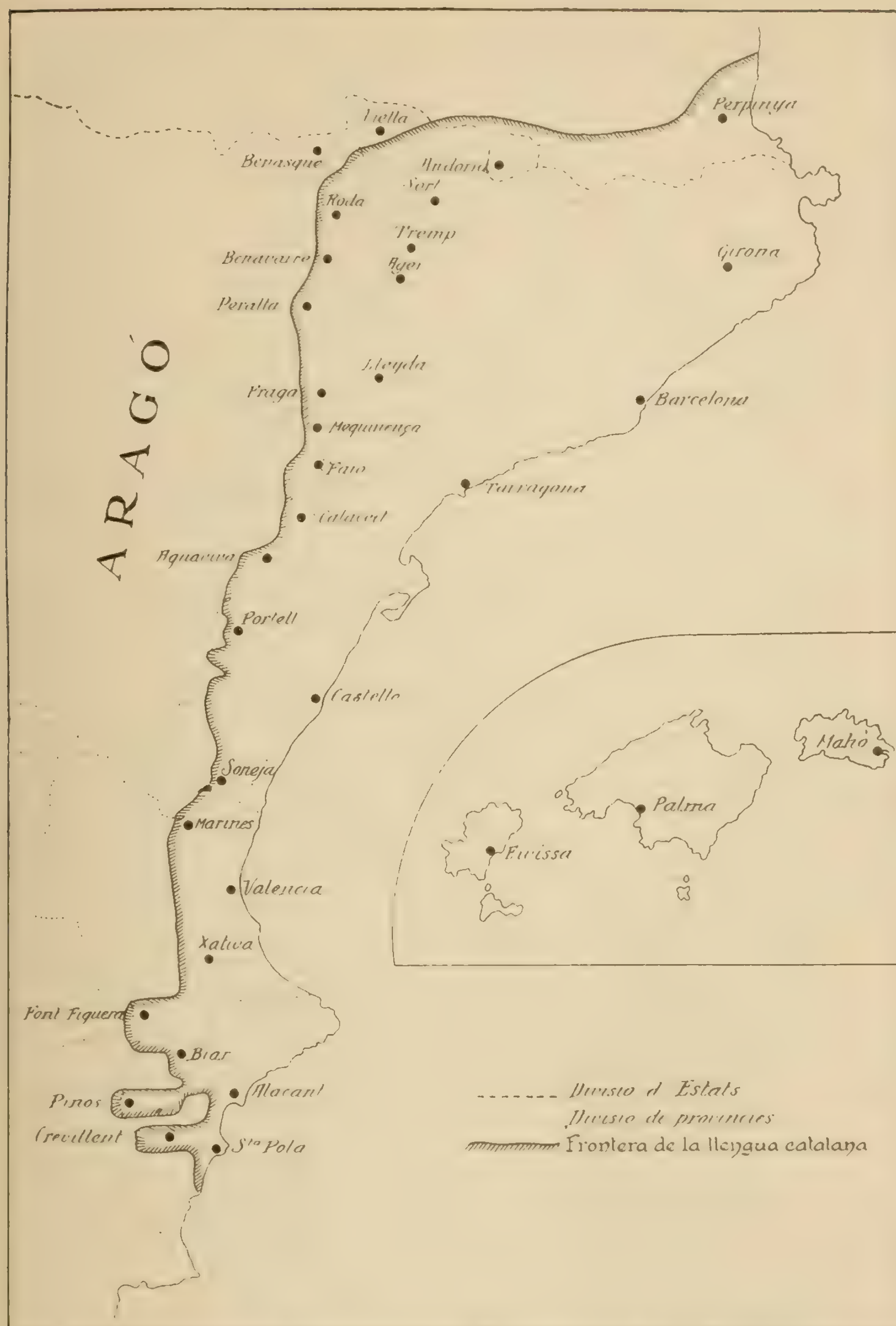
2. L'ÀREA DEL LLENGUATGE CATALÀ

La llengua i la nació. — En el seu concepte nacional, Catalunya està integrada per totes les terres on el llenguatge català és parlat. El català, aquell mateix català mil·lenari que les conquestes de Jaume I portaren a Mallorca i a València, constitueix un idioma amb unitat ben forta.

Les divergències dialectals que existeixen en el domini del català, diu Pompeu Fabra, són molt menys importants que les que presenten altres dominis, per exemple, el francès i l'italià [1]. Entre els dialectes francesos i italians hi ha diferències força més accentuades que entre els dialectes catalans. No hi ha una llengua catalana, una llengua valenciana, una llengua mallorquina, una llengua rossellonesa. Es tracta d'una sola i única llengua. El paper principal que la Catalunya estricta representa dins aquest domini lingüístic, és anàleg al de la Castella estricta dins el domini de la llengua castellana. I així és perfectament correcte i just anomenar la nostra llengua, en el seu conjunt, llengua catalana, tal com llengua castellana és anomenada l'altra.

No és possible l'admetre la denominació de llengua llemosina, aplicant-la al provençal i als dialectes catalans. Aquesta denominació ha imperat durant molt de

1) POMPEU FABRA: *El área del catalan.* Article publicat a «El Fígaro», de Madrid, número del 27 de gener del 1920.

Territori nacional de Catalunya, segons l'àrea de la llengua catalana

temps, i avui hi ha encara reraçagats i tossuts que persisteixen a usar-la. Nasqué d'una confusió. Durant la primera època de la poesia catalana medieval, aquesta fou tributària del llenguatge provençal, que té el llemosí, o dialecte de la regió de Limoges, com a una de les seves branques. El llenguatge poètic, àdhuc a Catalunya, era el provençal. Aquest era el llenguatge comú de la poesia al sud de la Gàl·lia i a la terra catalana. Vidal de Besalú, en les *Razós de Trobar*, l'anomenà llemosí en lloc de provençal, per ésser de la comarca de Limoges dos dels més famosos trobadors.

Però el llenguatge del poble, el de la prosa literària i més endavant el de la poesia mateixa, a Catalunya, com a València i a Mallorca, no era pas el llemosí. Era el català, la llengua pròpia, la llengua nostra, que és ben diferent de la llengua provençal. Fou Milà i Fontanals qui, més de mig segle enrera, aclarí del tot aquesta qüestió i esvaí el vell malentès.[1] Després de les explicacions donades i de les proves aduïdes per Milà, no té perdó ni excusa la insistència a parlar de «llengua llemosina» a la península. Aqueixa denominació és tan absurda i tan impròpia, que Menéndez Pelayo, exasperat per la reincidència de certs escriptors i periodistes a usar-la, els qualificà, textualment, de *majaderos*.[2]

La divisió del català en català pròpiament dit, valencià i mallorquí, ni tant sols pot ésser acceptada com a primera divisió dialectal. Els grans dialectes de la llengua catalana són dos: el català occidental i el català oriental. El primer comprèn l'actual província de Lleyda, la part d'Aragó i de la província de Tarragona que hi afronta, Andorra, la regió de Tortosa i València. El segón comprèn el restant de Catalunya, el Rosselló i les illes Balears.

Aquesta llengua única, parlada per més de quatre mil·lions d'habitants, és la llengua catalana. I la nació catalana és tot el poble que la parla segles ha.

El domini lingüístic. — Territorialment, el domini lingüístic del català, o sigui el territori on es parla la llengua catalana, comprèn el departament francès dels Pireneus orientals, apel·lat generalment Rosselló, menys alguns dels seus municipis septentrionals, que pertanyen al domini del llenguadocià; les actuals quatre províncies del vell Principat de Catalunya, tret de la vall d'Aràn, que pertany al domini del dialecte gascó; el principat d'Andorra; una faixa oriental de les províncies de Saragossa, Osca i Terol; la major part de la província de Castelló de la Plana, que té en la seva part occidental una llenca pertanyent al domini castellà; la part oriental de la província de València, que és castellana en la part occidental; la major part de la província d'Alacant, catalana al nord i a l'est, i castellana al sud i a l'oest; les illes Balears, i la ciutat d'Alguer a l'illa de Sardenya.

1) M. Milà i Fontanals: *Ressenya històrica i crítica dels antics poetes catalans.* Volum dels Jocs Florals de Barcelona de l'any 1865. Pàgs. 115 a 117.

2) M. Menéndez Pelayo: Pròleg al volum segón de la col·lecció de *Lo Gaiter del Llobregat*, de Joaquim Rubió i Ors. Barcelona. 1899. Pàg. XVIII.

Dues característiques molt notables presenta el domini lingüístic català.

La primera és que tot al llarg de la frontera catalano-castellana, fòra de la regió pirenenca, el pas del castellà al català és brusc. No hi ha zones intermèdies on es parlin llenguatges de transició.

La segona característica és l'estabilitat històrica d'aquest domini. La llengua catalana conserva gairebé les mateixes fronteres de l'Edat mitjana. Només ha reculat a l'extrem sud, si és veritat, com Ramón Muntaner diu, que les conquestes de Jaume I dugueren el llenguatge català fins a les ciutats de Múrcia i Oriola, on avui no hi és parlat.

L'illa italiana de Sardenya, amb la ciutat i terme de l'Alguer, on es parla la llengua catalana

Les fronteres del català. — És interessant d'assenyalar, amb precisió, la frontera terrestre del llenguatge català, que és la frontera de la part continental de la nació catalana que el separa dels llenguatges veïns.

Vet ací com marca aquesta frontera un notable treball presentat al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, celebrat a Barcelona l'any 1908. [1]

Per damunt de Perpinyà, comença a l'estany de Leucata; cap al N. O. hi trobem St. Hipòlit, Salces, Opul i Perillós, i baixant des de Perillós cap al S. O. enfilem Vingrau, Tautaull i Estagell, on es passa cap ençà del riu Aglí; tira per Montner

1) Mossèn Joan Aguiló: *Fronteres de la Llengua Catalana i Estadística dels que la parlen*. Treball inserit al volum del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Barcelona, 1908. Pàg. [illegible]

i Força Real. Per dins una serra de muntanyes es troba Milles, Nefiach, Illa i Rodes. Ací tira cap a l'O., passant per Vinça i Arbussols, Eus, Molitg, Campome, Mosset, Urbanyà, Sansa, Real, Puigvalador i Fontrabiosa. Fem cap al sud una baixada i es troba Formigueres, Matemales, Els-Angles, Estany de Carrió i Estany de Lanós, fins que arriba a Porté i d'allà a Porta. La frontera lingüística pren ací la partió entre França i Andorra, passant per Bordes, Sant Pere, Vilà, Cortinada, Llars i Serrat, que són llogarrets de la petita República.

S'entra definitivament a l'Estat espanyol per travessar-lo de nord a sud, passant per Tor, Boldís, Lladorra, Tabescà, Serví i Unarra; arribem al riu Noguera-Pallaresa fins a Alòs i prenem conca avall cap al sud per Isil, Arren, Boren i Sorpa. Ací es torça cap a l'O. fins a Senet, quasi a la frontera d'Osca, i veïnat d'Anneto, que ja li pertany. D'ací prenem Fontxamine, Castanesa, Ardenuy, Ribera i Les Paules. Sempre cap al S., venen Abella i els dos Espessos alt i baix, ve Torre la Ribera, Calvera, Beranuy, Batesa, Cardileny, Serra d'Uy, La Pobla i Roda, on torna a anar cap al S. O. i segueix per Güell, Lescarre i Soler, on s'ha de travessar el riu Isàbena que corre cap a Ponent i va a fer-se tributari de l'Éssera, deixant a l'esquerra Lascarre. Abans d'arribar a Benavarre, encara després de Lascarre, se ha de passar per Laguarres, Pociello i Segarres Altes. Passat Benavarre, vénen Purroy i Valòn, des d'on es gira cap al Sud per Castelló del Plà, Cabassa, Peralta de la Sal, Quatrecors, Rocafort, Sant Esteve de Llitera i Pelagrinyó. A Tamarit de Llitera es fa un poc de revolt cap al S. E. per enfilar-hi Algayó i Eptús, fins al riu Cinca, a la vora del qual hi ha Bellver, Ossó, Saidí, Velilla de Cinca, Les Casetes, Fraga, Torrent de Cinca, Sant Salvador i Massalcoreig. Amb això deixem la província de Osca.

Prenem per la de Saragossa, anant a Mequinença, i travessant l'Ebre, del qual en aquest punt es fa tributari el Cinca, i passem avall cap al S., deixant a l'esquerra Faió, Nonasp, Tabara i Maella.

Sortim de la província de Saragossa i entrem a la de Terol, enfilant Massalió, Valldeltorm, Mas del Llaurador, Valljunquera i la Codonyera, sempre enretirantnos un poc al S. O. D'ací reprèn, fent una esse per Fòrnols, La Ginebrosa, Çerollera, Ayguaviva i Torre d'Arca. Per ací sortim de la província de Terol i entrem a la de Castelló.

Seguint cap al S., sempre conca amunt del riu Torcall o Bergantes, el primer poble de la província que trobem és Sorita, i llavors, vora el riu, venen Ortells, Vidores i Torcall, i sortint de la conca cap a l'oest trobem Todolella i la Mata del Forcall, que té a la vora Saranyana. Tornem a baixar cap al sud, onejant entre Llevant i Ponent, i trobem Cinchtorres, Castellfort, Ares del Mestre, Vilafranca del Cid, Benasal, Culla, Vistabella, Benafigós, Penyagolosa, Xodos, Adzaneta i Lucena del Cid. Fem una marrada cap a l'E. enllà de la frontera lingüística, per Alcora i Ribesalbes, abans de travessar el riu Millars o Mijares. Torna a onejar cap al sud per Suera Alta, Artesa, Tales, Beixí, Artana, Eslida, Vilavella,

Alfondiguilla i Vallduixò, fins a entrar a la província de València, arràn d'Algar.

Per seguir a la província de València passem el riu Palància, tombem al sud-oest per Alfara, Algímia, Olocau i Casinos, i torna a baixar cap al S. per Líria, Benissanó, Benaguacil. Per Vilamarxant i Ribarroja, fent una gran osca envers Llevant, es troben Manisses, Quart, Aldaya, Alsacàs, Torrent, Picasent i Turis, on comencem a seguir el riu Magro, conca avall. Cap al S. E. hi ha Monroy, Llombay, Catadau i Carlet, i més envant, cap al S., Alcúdia, Guadassua, Masalvés, Benimustem i Alberich, per on es passa el Xúquer entre Carser i Vilanova de Castelló. Vénen avall Estubeny, Torrent, Llanera, Torelló, Cerdà i Alcúdia. Cap al sudest anem a Montesa, i tot dret per Vallada, Mogent i Font de la Figuera, entrem a la província d'Alacant. Seguim cap al S. per Camp de la Mirra, Canyada i Petrell fins a Monòvar, on havem de fer una volta sobtada cap a Ponent, per arribar a Pinós, i lavors tornar enrera cap a Llevant fins a Novelda. Elx, Crevillent i Santa Pola són les últimes poblacions que més enllà de la ciutat d'Alacant parlen la llengua catalana.[1]

Per ponent i per migdia, l'extensió de la llengua catalana fou evidentment condicionada per la Reconquesta, que traçà la partió entre el català i el castellano-aragonès. La part repoblada per catalans és encara avui catalana. La part repoblada per aragonesos o castellans, és castellana. Ben poques excepcions i ben petites hom podria assenyalar a aquest fet. Les lleugeres variacions posteriors de la frontera lingüística tenen també llur causa en els moviments de població. Així, Binèfar, que era una vila catalana, fou destruïda l'any 1642, durant la guerra de Separació; repoblada l'any 1652 per famílies aragoneses procedents de l'altra banda del Cinca, entrà aleshores dins el domini lingüístic del castellà.[2]

Els dialectes de la llengua catalana. A més de la primera divisió fonamental de la nostra llengua en català oriental i català occidental, es pot fer una altra divisió, basada en els fets geogràfics i en certes diferències especials, de manera que el rossellonès, el valencià, el balear (incloent en aquest el llenguatge de les Pitiuses) i l'alguerès formin dialectes separats, circumscrivint al Principat de Catalunya els termes de català oriental i occidental. Així tindrem, dins l'unitat de la llengua catalana, els dialectes següents:

a) Català oriental.
b) Català occidental.
c) Valencià.
d) Rossellonès.
e) Balear.
f) Alguerès.

(1) Cal afegir-hi, com a més meridional de totes, Guardamar.

(2) Mossèn Antoni Griera, *[illegible]*, Quaderns d'Estudi, Volum XIII, Número 40, gener-març del 1921. Pàgs. 1 a 12.

Cada un d'aquests dialectes, llevat de l'alguerès, conté subdialectes diversos, els més notables dels quals consigna Pere Barnils en el quadro que reproduim ací:

Català continental	Català oriental	tarragoní empordanès (salat)
	Català occidental	xipella andorrà pallarès aranès ribagorçà tortosí
	Valencià	castellonès central (apitxat) alacantí mallorquí d'Alacant
	Rossellonès	capcinès
Català insular	Balear	mallorquí (manacorí) menorquí eivissenc
	Alguerès	

Català oriental

La característica del català oriental és la pronúncia de totes les *a* i *e* àtones (o sigui sense accent tònic) com vocal neutra, que té un so intermedi entre *a* i *e*: amiga *(æmigæ)*, ferida *(færidæ)*, i la pronúncia de les *o* àtones com *u*: convent *(cunvent)*, obro *(obru)*.

Àrea del dialecte tarragoní

«Cercant una explicació històrica d'aquesta frontera — diu Griera, en parlar de l'àrea d'aquest dialecte — de seguida se'ns presenta la qüestió de quina relació hi pot haver entre els límits de l'antiga *Marca Hispànica* i l'extensió del primitiu comtat d'Urgell amb el domini del català oriental.».[1]

Però és el cas que no es sap amb exactitud quins eren els límits de l'antiga Marca.

Tarragoní.—El tarragoní, pertanyent al català oriental, es caracteritza per la distinció fonètica entre la *b* i la *v*. S'estén pel Camp de Tarragona i pel Baix Penedés. Convé advertir, però, que la distinció no és general a la contrada. Hi ha poblacions, entre les quals cal citar la ciutat de Tarragona, on la distinció no existeix, almenys en l'actualitat. D'altra banda, a Reus i pobles de la seva rodalia existeix una marcada influència del català occidental.

Empordanès.—L'empordanès és més aviat una denominació geogràfica que una denominació lingüística. Però aquest dialecte s'ha guanyat un lloc en la llengua literària per les obres dels autors empordanesos, principalment de Caterina Albert *(Víctor Català)* i Pous i Pagès.

Parlar salat. — Cal remarcar que en part de l'Empordà i de la Costa de Llevant hi ha el parlar *salat,* denominació popular deguda a l'ús dels articles *es* i *sa* en lloc de *el* i *la*. De l'ús de *sa* ha sortit la dita de «parlar *salat*». La gent del país, de qui usa l'*es* i el *sa,* diu que *sala.*

Evidentment, el parlar *salat,* que avui està reduït a alguns pobles de la Costa de Llevant, al sud de la costa empordanesa i a Cadaqués, és una romanalla de l'ús dels dits articles, que en segles passats fou general a Catalunya, com ho proven multitud de noms de població i cognoms: *Sarroca* (La

Area del dialecte salat

[1] ANTONI GRIERA: *Es[illegible]* [illegible] *de l'extensió del català*. Pàg. [illegible]

Roca), *Sesrovires* (Les Rovires), *Sarriera* (La Riera), *Puig-ses-Pedres* (Puig-les-Pedres), *Despujol* (del Pujol), *Desvern* (del Vern).

Català occidental

El català occidental, al contrari de l'oriental, distingeix la *a* i la *e* àtones, pronunciant-les amb el sò respectiu, i pronuncia *o* encara que aquesta vocal sigui àtona: *convent*, *cama*, *dones*, *obro*.

Els dialectes del català occidental són més nombrosos que els de l'oriental.

Xipella.—El parlar xipella consisteix a pronunciar *i* en lloc de *e* final en paraules com *pare, mare,* que són pronunciades *pari*, *mari*.

Vé a ésser aquest subdialecte una transició entre el dialecte occidental i l'oriental, puix que el trobem en la major part de la ratlla que separa els dos grans dialectes del Principat de Catalunya, constituint entre aquests, com diu Barnils, una mena d'embà.[1]

Andorrà.—L'andorrà no presenta especials caràcters fonètics. Es més aviat una denominació geogràfica, corresponent a les Valls d'Andorra.

Pallarès.—El pallarès, segons Barnils, sembla no ésser altra cosa sinó un nom donat pels aranesos a la manera de parlar de llurs veïns.[2] Correspòn a la contrada de Pallars.

Aranès.—No és propiament un dialecte de la llengua catalana, sinó un dialecte de la llengua gascona. Però pot ésser inclòs entre els dialectes catalans per pertànyer la Vall d'Aràn al territori històric i oficial de Catalunya. D'altra banda, la llengua catalana és coneguda a la Vall d'Aràn.

El lèxic aranès està influït pel català, per bé que amb escassa intensitat.[3]

Ribagorçà.—El ribagorçà és parlat a les localitats del territori de l'antic comtat de Ribagorça, el qual territori cau més enllà de la frontera oficial de Catalunya a la província de Lleyda, o sigui a les actuals províncies aragoneses.

Caracteritza el ribagorçà la palatalització de tota *l* que va darrera d'una altra consonant, és a dir, la conversió de la *l* en *ll:* plor *(pllor),* blau *(bllau).*

Tortosí.—El tortosí, pertanyent al català occidental, és també una denominació més geogràfica que lingüística, puix que el parlar de la comarca de Tortosa no té caràcters propis, ans bé és un dialecte de transició entre el català i el valencià, participant de les particularitats d'aquests dos [4].

1) Pere Barnils: *Dialectes catalans.* «Butlletí de Dialectologia catalana», gener-desembre 1919. Pàg. 4.

2) P. Barnils: Lloc citat. Pàg. 5.

3) J. Condó: *Vocabulari aranès.* «Butlletí de Dialectologia catalana», 1915. Pàg. 1.

4) P. Barnils: Lloc citat. Pàg. 7.

Valencià

Castellonès.—El castellonès pot ésser considerat, en general, com una extensió del tortosí.

L'àrea del castellonès comprèn la part catalana de la província de Castelló i una llenca del nord de la província de València.

Apitxat. — La característica del valencià central o apitxat és la conversió dels sons sonors del català en sons sords: jove fa *txove* [1]; jardí, *txardí;* casa, *cassa;* dotze, *dotsse.* Aquest dialecte confón la *b* i la *v*.

El valencià central o apitxat s'estén principalment pel territori comprès entre els rius Túria i Xúquer.

El valencià, en sentit estricte, és el dialecte central o apitxat.

Alacantí.—L'alacantí distingeix entre la *v* i la *b*. Com el castellonès, i diferentment del valencià central o apitxat, conserva els sons sonors del català: jove, i no *txove;* tretze, i no *tretsse.*

Mallorquí d'Alacant. — A la província d'Alacant hi ha una clapa o illot de llenguatge mallorquí, que comprèn la vila de Tàrbena i les localitats de la vall de Gallinera, veïna de Pego [2]. Allí, com a les Balears, són usats els articles *es* i *sa* en lloc de *el* i *la*.

Aquesta clapa provè d'una colonització mallorquina de la contrada en el segle XVII.

Rossellonès

El rossellonès canvia la *o* tancada per *u*. De cançó, *cançú;* de carbó, *carbú;* de tot, *tut;* de gota, *guta.*

Àrea del dialecte valencià apitxat

1) Pronuncïi's la *tx* com *ch* castellana.

2) P. Barnils: *Dialectes catalans*. «Butlletí de Dialectologia Catalana», [illegible] Pàg. [illegible]

La influència del francès és molt intensa en les contrades de la Catalunya francesa, àdhuc en les més retirades, com el Capcir. La francesització de tots els dialectes avança ràpidament. Penetra el francès en tots els ordres de la vida, fins i tot allà on ningú no creuria que la seva influència es pogués deixar sentir.[1]

Capcinès.—Es el subdialecte del Capcir.

El Capcir depengué eclesiàsticament de la diòcesi d'Alet des del 1318 a la Revolució francesa. Això féu que durant aquest període els eclesiàstics d'Alet hi anessin a predicar, i ho feien segurament en llur parla llenguadociana. D'ací vé la influència del llenguadocià damunt el català del Capcir. Abunden en aquest els provençalismes, la qual cosa constitueix un cas singular, desconegut en els altres pobles de la frontera lingüística catalano-llenguadociana.[2]

Balear

El balear presenta dues característiques: primera, l'existència de la vocal neutra, o intermèdia entre *a* i *e*, en posició tònica, o sigui accentuada: fret *(fræd)*, cera *(cæra)*, i segona, l'ús normal dels articles *es* i *sa*, en lloc de *el* i *la*.

Manacorí.—El manacorí, o mallorquí de Manacor, és inclòs per Barnils en la llista dels dialectes catalans, atenent, més que a les seves característiques fonètiques, al fet d'haver servit de base general a una notable literatura escrita, especialment a les *Rondayes mallorquines* de Mossèn Antoni Alcover.

Alguerès

La característica de l'alguerès està en la conversió en *r* de tota *d* posada entre vocals: seda es pronuncia *sera;* cada, *cara.*

Es curiós el notar que cap autor medieval català parla de les diferències dialectals de la llengua catalana. Aquestes diferències no transcendien aleshores a la llengua escrita.

Cal arribar a l'Edat moderna, en plena davallada literària, per trobar un autor que digui alguna cosa de les diferències dialectal catalanes. Aquest autor és Jeroni Pujades, qui en el pròleg de la seva *Corònica Universal del Principat de Cathalunya,* escriu:

«Perquè així com en Castella hi ha diferència de llengues, entre la nova i la

1) A. Griera: *El dialecte del Capcir.* «Butlletí de Dialectologia Catalana», 1920. Pàg. 133.
2) A. Griera: Lloc citat. Pàg. 116.

vella: del Manchego al andaluz y altres: així la frazis, o modo de parlar en Cathalunya en cada bisbat és diferent. I a cada poble li apar que lo seu ús de llengua és lo millor. Y com diu Sanct Hyeronim: los nobles com a tals parlen urbanament: y los plebeos rusticament: y a cada qual apar que parla delicadament. Perço és necessari acomodarse a tots y fer que si la frazis és diferent lo esperit y sentiment sien iguals... En lo descriure y ortographiar, no vull més: sino que en lo Diccionari de Antoni de Nebrissa, y en les obres del nostre cavaller Francesch Calça, lo nom de Cathalunya se troba escrit sens *h* y en los volums nous de les Constitucions y tots los moderns lo veurem escrit ab *h*. Y és força seguirlos: perque no em digan que so de antany. Per molts exemples, que podria aportar d'altres diccions: y lo usan las comarcas de las riberas de Hebro y Segre la *e* y las del Ter la *a* y las de Tech y Latet, la *o* y *u* que per no ser més llarg serà be passarles en silenci.».[1]

La diferència dialectal entre el català oriental i l'occidental ve de molts segles enrera, del període preliterari del nostre idioma, quan aquest no era encara usat en els documents escrits. Aqueixa diferència, però, no es reflectà en la llengua escrita de la literatura medieval.

En general, la conca del Llobregat i dels seus afluents marca el límit entre els dos grans dialectes de la llengua catalana.[2]

Els dominis dels comtes i bisbes d'Urgell donaren la base al català occidental i condicionaren la seva extensió. [3]

Fou molt gran la influència del català occidental sobre la llengua literària i sobre la de la Cancelleria reial en l'Edat mitjana. D'altra banda, l'Universitat de Lleyda, fundada per Jaume II, era el gran centre cultural de Catalunya, amb igual categoria que les Universitats internacionals de Bolonya, París i Oxford. Proves d'aqueixa influència les tenim en la regularitat dels plurals en *es* i en la distinció constant de les vocals àtones *a*, *e* i *o*. [4]

La importància del català occidental, diu Griera, no ha estat degudament reconeguda en el nostre renaixement. La tendència dels literats, afegeix, ha estat i és el donar una gran preponderància a la parla barcelonina.[5] No obstant, és notori que l'ús, que avui ja pot dar-se com a definitiu, dels plurals en *es*, constitueix un triomf del català occidental.

Cal dir que la influència del barceloní en el llenguatge general i literari — que no és tan decisiva com alguns suposen — ha d'ésser considerada com a natural i àdhuc com a legítima. La influència de les capitals ha estat gran en l'evolució de tots els llenguatges. L'àrea mateixa dels dialectes no barcelonins ha tingut el nucli d'una població més o menys important. Pensi's també que avui la població de Bar-

1) Jeroni Pujades: *Corònica Universal del Principat de Cathalunya*. Pròleg. Pàg. 3 i 4.

2) M. Milà i Fontanals: *Obras completas*. Volum III. Pàg. 551. — A. Alcover: «Bolletí del Diccionari de la Llengua catalana». Volum IV. Pàgs. 202 i següents.

3) A. Griera: *El català oriental*. «Butlletí de Dialectologia catalana», 1920. Pàg. 3.

4) A. Griera. *El català occidental*. «Butlletí de Dialectologia catalana», 1920. Pàg. 36.

5) A. Griera: Lloc citat. Pàg. 35.

celona representa gairebé la meitat de la població total del Principat de Catalunya.

Havem de reconèixer, això sí, que l'àrea del català occidental és notablement superior a la del català oriental. [1]

Del domini occidental procedeixen els primers documents en català. El primer de tots és l'acte de consagració de la Seu d'Urgell (840). Del mateix domini procedeix el primer text català literari, *Les Homilies de Organyà.*

Algunes de les diferències dialectals del català tendeixen a desaparèixer o almenys a atenuar-se. Hi ha característiques dialectals, com l'ús dels articles *es* i *sa* en el parlar *salat*, que estàn a punt d'extingir-se. [2]

És un problema no aclarit encara el perquè a les Balears es parla a tot arreu el català oriental, i al domini català del regne de València es parla el català occidental, per tot arreu també, amb la petita excepció del mallorquí d'Alacant. Respecte al valencià, escriu Pere Barnils:

«Els esdeveniments històrics que ens mostren el català portat a les Balears i a València per les hosts triomfadores del rei En Jaume, no ens aclareixen pas encara la constitució allargassada del bloc lingüístic occidental. Car, no podent admetre d'una banda, ni en una època històrica, la reducció geogràfica paulatina del bloc oriental invadit per l'occidental, resulta, d'altra, incomprensible com tota la regió valenciana apareix com una continuadora directa d'aquest, talment com si en les poblacions establertes arràn de la conquesta no hi haguessin tingut art ni part els catalans del centre. ¿És que en realitat n'hi tingueren, però en una minoria o bé en un nombre prou gran però massa distribuït que no pogué constituir nucli important de prou resistència i acabà per ésser absorbit dels altres? Recordi's el cas de la petita colònia mallorquina. El coneixement minuciós dels dialectes locals valencians i un estudi històric en aquest sentit, podràn donar segurament, al seu temps, una resposta cabal o una nova orientació al problema que se'ns posa.» [3]

Anàlogues consideracions poden fer-se sobre l'extensió absoluta del català oriental a les illes Balears.

3. ELS PROBLEMES DE LA FRONTERA NACIONAL CATALANA

Frontera-línia i frontera-zona. — Malgrat que Catalunya és una de les nacionalitats més ben determinades territorialment, i que la seva població forma una massa compacta, no s'escapa el seu cas a la qüestió de la determinació de les fronteres, que és una de les més àrdues i delicades qüestions que es presenten en aquest punt, i que té un triple aspecte lingüístic, històric i geogràfic.

Cal remarcar, primer de tot, que la frontera, considerada com a línia, és una

1) A. GRIERA: *El català occidental.* «Butlletí de Dialectologia catalana», 1920. Pàg. 35.
2) X. CARBÓ: *El parlar salat a la Costa de Llevant.* «Butlletí de Dialectologia catalana», 1918. Pàgs. 15 i 16.
3) P. BARNILS: *Dialectes catalans.* «Butlletí de Dialectologia catalana», gener-desembre 1919. Pàgs. 9 i 10.

cosa convencional, artificial; geomètrica, no pas geogràfica. No hi ha, per regla general, línies fronteres; ço que hi ha són zones fronteres, com diu el geògraf alemany Ratzel, l'autor eminent de la *Politische Geographie*. La línia de la frontera — i parlem ací de les fronteres de les nacions, i no de les dels Estats — és una divisió solament aproximada. El fet general és la zona frontera, situada en mig de les dues llengües, de les dues races, de les dues civilitzacions, de les dues nacions veïnes.

Aqueixa zona frontera té una funció doble: constitueix una separació, i ensems un lloc de contacte. Això produeix tota una sèrie de fenòmens lingüístics, socials, polítics i econòmics, més accentuats com més gran és la mutual permeabilitat dels dos elements.

En la determinació de les fronteres per les llengües, és on millor es comprova que la frontera forma, generalment, no pas una ratlla, sinó una zona, sobre tot allí on les condicions geogràfiques i polítiques afavoreixen la permeabilitat. Entre les dues llengües diferents es forma una zona mixta, on el llenguatge es barreja, donant naixença a dialectes bilingües. La zona frontera catalano-aragonesa, que més endavant estudiarem, és, en la seva part nord, un exemple d'aquest fenòmen.

És fortament interessant, però, el fet que la major part de la frontera lingüística catalano-castellana no està constituïda per una zona intermèdia, com succeeix generalment, sinó que el pas d'un domini a l'altre és brusc, sense dialectes mixtos. Aquest fet mostra que els dos pobles en contacte no ofereixen gaire permeabilitat recíproca, almenys pel que fa referència als respectius llenguatges.

La incertitud de les fronteres històriques. Amb ingenuïtat es planyen vells autors catalans de la incertitud dels límits de Catalunya. Pujades esmenta les dificultats que hi ha per a fixar els límits de la nostra terra. «Serà be saber—diu—quina part de terra és aquesta,[1] sos límits, i circumferència. Lo que no és de poc treball...» I donant unes raons puerils de les dites dificultats, segueix escrivint: «...perquè los Antics (que com ells los devien saber, quiçà no pensaven per a sos fills, com si la memòria fos acte, que naturalment se pogués continuar de pare a fill) anaren molt curts, i causaren tenir-ne poca notícia per altres.»

«Els Estrangers—segueix Pujades—i gent curiosa de fòra de nostres Regnes, apar conegueren aquesta falta nostra, de que no tinguéssem un poc més per menut especificats i delineats els nostres límits, i així volgueren pendre un poc més de treball en fer lo que ens tocava a nosaltres».[2] I esmenta Joan Botero, l'italià Benes, i Miedes, els quals diuen que és Catalunya la terra que s'enclou i tira des de Salces a la Vall d'Aràn fins al riu Cinca, gira riu avall fins a l'Ebre, travessa aquell i arriba al riu de la Cínia, d'ací tira riu avall fins a la mar, des d'on segueix la costa fins a Salces. «Aquesta és la més clara relació—declara Pujades—que en es-

1) Es refereix al Principat de Catalunya amb els comtats de Rosselló i Cerdanya.
2) *Corònica Universal del Principat de Cathalunya*. Cap. VIII. Pàg. 6 dors.

criptura és vinguda a ma notícia.» Afegeix, però, tot seguit que li apar encara la dita relació curta i que ha procurat, valent-se de persones pràctiques, completar-la. I, en efecte, fa una descripció relativament detallada dels límits del Principat i els comtats de Rosselló i Cerdanya.[1]

Narcís Feliu de la Peña atribuïa així mateix a la deixadesa dels catalans de tots els temps la incertitud de la frontera en certs indrets. En els seus *Anales* escriu: «... y así será importante saber que cosa es Cataluña, que partida de Tierra, y quanto comprehende en sus límites. Cataluña, pués, es provincia de España la más vecina a Francia hacia el Norte, la Tierra que ocupa esta Provincia en sus límites, y a donde llega hacia la Francia, Aragón, y Valencia, ha sido muy controvertido por el poco cuidado de nuestros antiguos Catalanes, que solo supieron ocuparla, y exaltarla, pero no delinearla, y distinguirla, que dió motivo a varios disgustos».[2]

Enc que no sigui dels catalans tota la culpa d'aqueixa incertitud, ni tan solament la més gran part, puix que respòn sovint a les condicions geogràfiques i a les dificultats de la realitat mateixa, la veritat és que la fixació dels límits del territori català ha donat ocasió, des de molts segles enrera, a plets i contencions, a disquisicions erudites i a controvèrsies diplomàtiques.

Per nosaltres, el territori de Catalunya és, en general, el territori de la llengua catalana, tret dels casos en els quals la geografia o una altra forta causa fa impossible l'aplicació estricta del criteri lingüístic. Amb aquest criteri, la delimitació teòrica de les fronteres es fa molt més planera i segura. Així i tot, diverses qüestions resten en peu.

Els problemes que ofereix la delimitació del territori nacional català són, principalment, els següents:

El de la frontera nord, o sigui la que separa Catalunya de la Gàl·lia.

El de la frontera nord-oest, o sigui la catalano-aragonesa.

El de la frontera sud-oest, o sigui la occidental valenciana.

El de la frontera sud, situada avui dins el reialme de València.

Un a un exposarem aquests interessants problemes.

La frontera nord.—Segons el criteri lingüístic, el Rosselló o Catalunya francesa forma part integrant de la nació catalana. La frontera nord de Catalunya és, doncs, la frontera nord del català al Rosselló, la que la separa avui, dins el mateix departament francès dels Pireneus orientals, del domini llenguadocià, que agafa alguns municipis de la comarca de les Fenolledes.

No és, però, aquest criteri lingüístic el que era tingut en compte en els temps passats. D'ací ve que, fa dos segles i mig, estiguin separades de Catalunya, de la Catalunya enclosa en sa major part dins l'Estat espanyol, les terres que constitueixen la Catalunya francesa, o sigui el departament dels Pireneus orientals, el qual

1) J. Pujades: *Corònica Universal del Principat de Cathalunya.* Cap. VIII. Pàg. 7.

2) N. Feliu de la Peña: *Anales de Cataluña.* Tom I. Llibre I. Cap. I. Pàg. 2, columna 2.ª, i pàg. 3, col. 1.ª

per bé que és conegut en conjunt amb el nom de Rosselló, conté, ultra el Rosselló pròpiament dit, més de la meitat de la Cerdanya, les Fenolledes i les valls de Conflent, Vallespir i Capcir.

Quan en les negociacions del famós tractat dels Pireneus (1859), que posà fi a la guerra entre Espanya i França, fou discutida la qüestió de la frontera, es plan-

Andorra la Vella

tejà el problema des del punt de mira de la història antiga i de les fronteres naturals. Els diplomàtics de les dues bandes coincidien a acceptar que la frontera entre el reialme de França i el reialme d'Espanya havia d'ésser la mateixa que, en temps dels romans, separava la Gàl·lia de la Hispània.

I quina fou aqueixa frontera? Fou la dels Pireneus. Però, on són els Pireneus en la seva part est? La pregunta semblarà estranya als qui no estiguin en antecedents del vell plet dels Pireneus orientals.

La serralada pirenenca, bon tros abans d'arribar a la mar Mediterrània, presenta com una bifurcació. Aquesta s'inicia al pla de la Perxa. La branca septentrional toca la mar a Leucata; la branca meridional al cap Cervera. La gran depressió que separa les dues branques, és el Rosselló. Si l'extrem oriental dels Pireneus el forma la branca sud, el Rosselló pertany, geogràficament, a la Gàl·lia. Si el forma la branca nord, pertany a la Hispània. Així fou plantejat el problema.

Basant-se en el parer dels antics escriptors catalans i en la contextura orogràfi-

7

ca, Antoni Aulèstia demostra que és la branca septentrional, que acaba a Leucata, la que constitueix el Pireneu vertader. «Nostres antics historiògrafs — escriu —, especialment els nadius d'aquelles comarques extremes, com si providencialment pressentissen que havia d'arribar un dia en què la qüestió de les fronteres naturals havia de tractar-se entre França i Espanya, i la terra catalana havia d'ésser la víctima de la discussió, s'esforçaren a consignar que el verdader Pireneu no era el que terminava en el cap Cervera o *temple de Venus*, sinó que des de la Vall d'Andorra prenia una direcció al N. E., i seguint per la serra de Madres anava a trobar les Corberes, descendint a tocar el Mediterrani sobre de Leucata.— Donant una simple mirada a un mapa on estiguen marcades les muntanyes, es veurà que la naturalesa ha unit més estretament aquella línia de cordilleres entre si, que no la del *Pireneu general* amb la del *Pireneu català* [1], avui frontera. Aquests dos últims estàn separats, com indicàrem abans, per les valls del Segre i del Tet, que es comuniquen pel coll de la Perxa que alcança una altitud de 1,610 metres; mentres que el Puig de Carlit, que ningú nega pertanyi al Pireneu propiament dit, s'enllaça sense solució de continuïtat (no podent pendre's per tal l'estretíssima gorja de les fonts de l'Aude) amb el Madres (2.471 m.), el Bugarach (1.231 m.) i el Perillou (908 metres). De manera que el Rosselló i la Cerdanya són només que la vessant nord del Pireneu nostre, català; i el Pireneu general res té que veure amb aquest sistema, que no és, pel mateix, una ratlla de separació natural ni històrica, sinó un nus, un cor, un centre d'on, com els rius que per una i altra banda s'escorren amb meravellosa harmonia de direccions, davallen les distintes afillades d'un poble nodrit en la saba d'aquelles serralades, conservant-la igual tant si miren cap a tramuntana envers les planes de la Gàl·lia, com si obiren al lluny les terres espanyoles que es perden en l'horitzó» [2].

Estrabó [3] havia dit que els termenals de la Hispània i la Gàl·lia es troben en el lloc on hi ha els Trofeus de Pompeu. I on són aqueixos Trofeus? Marca els volia veure en l'aguda torre del Coll de la Massana, prop del cap Cervera. Aquest parer duia a assenyalar la frontera seguint el braç sud del Pireneu.

Una altra hipòtesi era la de les argolles dels ports d'Andorra i Altabaca.

Altres autors, pretenent que el Temple de Venus i Port-Vendres són una mateixa cosa, posen allí els límits. Feliu de la Peña, seguint a Compte i al P. Roig, nega la identificació, i posa els Trofeus de Pompeu al promontori de Leucata. «Excluídas — diu — estas opiniones, falta averiguar el lugar cierto de los Trofeos, y es sin dificultad aquel ramo o cordillera de los Pirineos, de la otra parte de Ruysellón, que baxa de Canigó, hasta la Fuente de Salsas, y promontorio de Laucata.» I deia que en aquest lloc, segons consignaren Francesc Compte i el P. Gaspar Roig, hi havia cinquanta dos monticles artificials, que encara es coneixien per haver

1) Aulèstia dóna el nom de *Pireneu català* a la serralada del sud.

2) A. Aulèstia: *Història de Catalunya*. Tom. I. Pàgs. 10 i 11.

3) *De Situ Orbi*. Llibre 4.

estat les pedres posades amb art unes damunt les altres, i eren iguals totes, de forma piramidal. [1]

Avui és cosa aclarida i comprovada la situació dels Trofeus de Pompeu en el Pireneu català, lloc dit de La Clusa. En la divisió romana, el Rosselló quedava fòra de la Hispània i dins la Gàl·lia.

La fixació de la frontera septentrional de Catalunya preocupà els escriptors catalans antics. Així el rossellonès Bosch explica casos extraordinaris a propòsit d'aquesta frontera. Per a reforçar els seus arguments en pro de la tesi que la frontera és al nord del Rosselló, diu:

«Esta veritat justifican dos actes, y fets raros que Deu per sos tant ocults secrets ha creat, com ho saben tots els naturals de Rosselló, y los Francesos cada dia

Andorra la Vella: Casa de la Vall

experimentan que los aucells, y animals volàtils anomenats Francolins que es troban amb abundància en Rosselló, de ninguna manera se troban,.ni veuhen en França y per experiència se ha trobat havern'hi volgut entrar vius, y encontinent se moren, y lo que més és que mai ningun Francès o Espanyol cassant n'ha vist ningún en França, y actualment ne estàn trobant als tèrmens y ralles de la part de Espanya, y de aquí los Francesos lo anomenan lo vertader Espanyol: lo altre testimoni és de un peix que es troba en lo Estany de Salces, en mitg del qual és la divisió de Espanya amb França tot tinent la aygua en lo qual de la part de Espanya se troba,

1) N. Feliu de la Peña: *Anales de Cataluña*, Tom I. Pàg 9.

y pesca dit peix, y de la part, y voras devés França no sen hi ha trobat may.»[1]

Seguint la seva afició a les coses meravelloses, recull Feliu de la Peña els casos de l'ocell i del peix que, sortint de llur respectiva missió zoològica, estàn encarregats de marcar la ratlla separadora. [2]

El pare Diago, en la *Descripció de Catalunya* estampada a Anvers l'any 1605, diu que per la part del Nord tanquen la frontera els Pireneus, «aunque antigua-

Vista des del Puigmal sobre la Cerdanya

mente por esta parte se alargaba mucho más.» [3] I com que aleshores els comtats de Rosselló i Cerdanya no havien encara passat a la corona de França, resulta clar que, per al dit autor, els Pireneus són la serralada del nord de Salces.

La ratlla política ha contribuït a entendre per Pireneus l'aliniació de muntanyes que uneixen Espanya a la resta del continent, o sigui la ingent serralada que, des del cap Cervera, va fins al massís de terrenys granítics i paleozòics de les conques altes del Bidasoa i l'Urumea. [4]

1) A. Bosch: *Títols y honors de Catalunya, Rosselló y Cerdanya.* Pàg. 122.

2) N. Feliu de la Peña: *Anales de Cataluña.* Tom 1. Llibre 1. Cap. 1. Pàg. 7. Col. 1 i 2.

3) *La descripció de Catalunya del P. Diago.* Text original i notes d'Ernest Moliné i Brasés. Barcelona, 1919. Tret del «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras». Núm. 33. Pàg. 7.

4) E. Hernández-Pacheco: *Ensayo de síntesis geológica del Norte de la península ibérica.* Madrid, 1912. Pàg. 75.

Hernández-Pacheco dóna a la branca septentrional dels Pireneus, que acaba a les Corberes, el nom de Petits Pireneus. [1]

L'actual ratlla entre l'Estat espanyol i l'Estat francès és una línia convencional fixada pels tractats de 1856, 1862 i 1866 i les disposicions addicionals del 1868. Aquesta delimitació, en els seus detalls, és molt defectuosa. Parlant de les operacions de delimitació, diu Lluís M. Vidal: .«Raons polítiques, exigències d'interessos locals, o bé consideracions històriques, que, si no foren respectades per a conservar lo antic, foren ateses per a no fer degudament la delimitació, concorregueren totes a treure la senzillesa que deuria presidir en aquesta classe d'operacions.» [2]

Amb tot i això, la catalanitat del Rosselló és un fet indiscutible.

D'on li ve al Rosselló l'antiquíssima nissaga catalanesca? Perquè a la vall situada entre el Pireneu septentrional i el Pireneu català, entre les Corberes i les Alberes, és parlada la llengua de Catalunya?

En veritat, les raons geogràfiques no expliquen gaire aquest fet. El Pireneu català constitueix una barrera natural formidable, que sembla havia d'haver deturat per aquella banda l'expansió de la raça i de la llengua catalanes.

La geografia, per si mateixa, havia d'establir millor la frontera catalana al Pireneu català que al Pireneu septentrional, a les Alberes que a les Corberes.

«La serralada de les Corberes, solitària i despoblada — escriu Antoni Griera [3] —no era suficient per la formació de la frontera lingüística, més que més quan en la part de Rivesaltes, Salces i Fitó no s'hi troba obstacle que impedeixi les relacions per tramuntana; molt major obstacle havien d'oferir les Alberes. La *via Domitia* facilitava en gran manera les comunicacions amb Narbona i Empúries.»

De passada, farem remarcar ací que, pel que hom pot veure, és mancada de fonament l'afirmació, feta per alguns, que la vera frontera natural, és å dir, geogràfica de Catalunya es troba, no al Pireneu català, sinó al Pireneu septentrional. Totes dues cadenes de muntanyes són, sens dubte, formidables barreres. Però és major l'obstacle que presenta el Pireneu català. La frontera nord de Catalunya — les Corberes i després la serra de Madres, que baixa cap al punt on les dues aparents branques del Pireneu es separen — és, més que frontera geogràfica, frontera lingüística i ètnica. La teoria de les fronteres naturals, si fos bona, no duria forçosament, en el cas de què tractem, a establir l'unió entre la Catalunya peninsular i la Catalunya francesa.

Per a explicar el fet que Catalunya arribi lingüísticament fins als pics del Pireneu septentrional, s'han formulat diverses hipòtesis.

1) E. Hernández-Pacheco: *Ensayo de síntesis geológica del Norte de la peninsula ibérica.*

2) Lluís M. Vidal: *Descripció física* continguda a la *Geografia General de Catalunya.* Volum 1, o general. Pàg. 4.

3) Nota bibliogràfica sobre el llibre de K. Salow *Sprachgeographische Untersuchungen uber den östlichen Teil des katalanisch languedokischen Grenzengebietes.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Any 1911-12. Pàgs. 723 a 726. Treball signat amb les inicials A. G.

Una de les que més voga han tingut és la que suposa que el llenguatge català fou dut a la vall del Rosselló pels *hispani*, emigrats procedents de la península que s'establiren allí i a la Gàl·lia meridional als segles IX i X, en els temps de la invasió sarraïna.

Però aquesta hipòtesi ha perdut avui gairebé tot el crèdit. Les crítiques a què ha estat sotmesa l'han deixada malferida.

Més ben orientat sembla K. Salow, qui sosté, amb una documentació copiosíssima, que el caràcter català de la regió té un origen ètnic. La tribu pre-romana que ocupà el Rosselló, el Conflent i el Vallespir era ibèrica, la dels sordons, i la que ocupà la regió del nord de les Corberes, fòra ja del territori de Catalunya, era celta. Els testimoniatges dels escriptors antics—el pseudo-Escílax, Aviè, Varró, Plini, Estrabó, Pomponi Mela—concorden a dir que era Salces el límit de la tribu ibèrica establerta al Rosselló, la qual es mantingué allí, a despit de les invasions celtes, fins a l'època romana.

Per tant, els rossellonesos pertanyen a la mateixa raça primitiva que els catalans. Tenen un fons ètnic ibèric, com els catalans peninsulars. Això explica el caràcter català del Rosselló i l'expansió de la llengua nostra a l'altra banda del Pireneu català.

Les descobertes arqueològiques fetes fa pocs anys a la Catalunya francesa, especialment les de Castell Rosselló, confirmen el caràcter ibèric d'aquella contrada.

Tenim, doncs que, segons la hipòtesi de K. Salow, formulada ja abans per Antoni Griera, la catalanitat del Rosselló no li ve de la colonització catalana o hispànica de l'època de la invasió sarraïna, sinó dels primitius temps ibèrics, puix que era una sola la raça que poblava el territori d'ençà i d'enllà de les Alberes, raça de la qual davallem els catalans.

«La cadena dels Pireneus Orientals — escriu J.-B. Alart — no ha estat mai una barrera eficaç per a les poblacions d'origen comú que n'habiten les dues vessants, i l'unió política i administrativa que durant segles ha existit entre els dos comtats del Rosselló i Cerdanya no ha pogut menys d'estendre unes relacions que des dels temps més reculats no formaven sinó una sola família dels ceretans i dels ibers de les riberes del Segre i del Tet. Res ho demostra millor que l'unitat absoluta del llenguatge que ha existit sempre entre els dos països: és positiu que en temps de Lluís XIV el català que parlaven a Puigcerdà no es distingia en res del que s'escrivia a Perpinyà.» [1]

La frontera nord-oest. — El límit occidental de Catalunya, per la banda d'Aragó, arriba al riu Cinca, o es fixa al riu Noguera Ribagorçana? Tal és, històricament, el problema principal de la frontera nord-oest de la nostra terra.

Cal distingir, abans de tot, els dos aspectes del problema: l'aspecte legal i l'as-

1) J.-B. ALART: *Documents sur la langue catalane des anciens Comtés de Roussillon et de Cerdagne*. Paris, 1881.

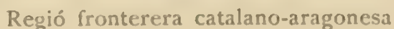
pecte natural, lingüístic i ètnic. Car la solució del problema pot no ésser la mateixa (i efectivament no ho és) per llei i per natura.

Des dels segles en què fou iniciada la formació de la nacionalitat catalana, la qüestió de la frontera occidental de Catalunya es plantejà. I, en l'aspecte ètnico-lingüístic, si no en l'aspecte legal o oficial, el plet no està encara clos.

En l'aspecte legal, la frontera oest de Catalunya arriba només fins al riu Noguera Ribagorçana. Àdhuc deixant de banda la delimitació contemporània de les províncies, que deixa dins les províncies aragoneses el territori de més enllà del Noguera Ribagorçana, és un fet que, ja en temps de la formació dels Estats d'Aragó i Catalunya, el territori entre el dit riu i el Cinca va pertànyer a Aragó, degut a la forma com s'estengué el domini aragonès per aquella banda.

Però com que, en realitat, el dit territori era poblat de catalans, i aquests n'havien fet, en part, la reconquesta, des de l'unió del reialme aragonès i el Principat de Catalunya els catalans reclamaren que fos anexat al darrer, portant-se la frontera fins al Cinca.

Havent reconquerit els reis d'Aragó la ma-

Regió fronterera catalano-aragonesa

jor part de la conca hidrogràfica del Cinca, portaren els límits de llurs Estats fins prop de Lleyda. Segons un document del rei d'Aragó Sanç Ramírez, del 1083, la població d'Alguayre, a 15 quilómetres a l'oest de Lleyda, pertanyia als dominis del dit monarca [1]. El més antic document que fixa els límits de Catalunya, el qual es remunta al 1173, diu que el territori de Catalunya agafa de Salces a Lleyda. En les Corts de Barbastre del 1192, es sosté així mateix que la terra catalana va de Salces fins a la frontera de Lleyda, «No hi ha dubte — escriu Carreras i Candi — que en el segle XII Catalunya i Aragó ventilaren un antic plet de límits, en la qual liquidació es partí de la base de que tota la Ilergècia pertanyia a Catalunya». [2]

Després el Cinca és posat com a límit occidental de Catalunya. Un decret del rei Jaume I establí que el Comtat de Barcelona i tota Catalunya abraçava de Salces al Cinca, i l'Aragó del Cinca a Fariza. Això era en l'any 1244 (20 gener). D'aleshores endavant, quan eren esmentats els límits de Catalunya, — per exemple, en les paus i treves — es deia sempre del Cinca a Salces: *in Cathalonia, a Cinca usque ad Salsis.*

Val a dir, però, que els aragonesos consideraren que el decret de Jaume I era una injustícia comesa contra l'Estat d'Aragó, i durant tot el segle XIII en protestaren reiteradament. Els arguments dels aragonesos tenien caràcter històric i legal. Al·legaven que, ja abans de l'unió d'Aragó i Catalunya, els reis d'Aragó s'apellaven així mateix reis de Sobrarb i de Ribagorça, el qual territori comprenia les contrades de l'est del Cinca; que en les terres en litigi regien els furs aragonesos i corria la moneda aragonesa, i que les apel·lacions anaven a les ciutats aragoneses o a la justícia d'Aragó.

L'any 1300, el rei Jaume II, fill de Pere el Gran, influït probablement pel famós jurisconsult aragonès Eximèn Pérez de Salanova, que era molt escoltat en la cort reial, revocà la disposició de Jaume I, i en les Corts de Saragossa decretà que les terres de Ribagorça, Sobrarb i Llitera fins a la «clamor» d'Almacelles, passessin al reialme d'Aragó. Així, la frontera occidental de Catalunya fou, oficialment, el riu Noguera Ribagorçana.

Però els catalans tenien viu i fort el sentiment que aquelles terres que s'esqueixava de Catalunya eren un bocí de la pàtria catalana. Cinc anys després de celebrades les dites Corts de Saragossa, és a dir, en les Corts de Barcelona del 1305, els catalans protestaren a llur torn del decret de Jaume II. Sostingueren que, segons antigament s'entenia, Catalunya s'estén des de Salces fins a Montçó, *«així com Cincha parteix»*, i demanaren que fossin anexades novament les repetides contrades al Comtat de Barcelona, canviant-se allí el fur i lleis d'Aragó pels de Catalunya i substituïnt-se els oficials o sigui els funcionaris aragonesos per oficials catalans.

1) J. MIRET I SANS: *Documentos inéditos ae antiguos reyes de Aragón.* Treball publicat en el «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona». Any XI. Pàg. 48.

2) F. CARRERAS I CANDI: *Descripció política-històrica-social de Catalunya.* Volum I de la *Geografia General de Catalunya.* Pàgs. 933 i 934.

No volgué Jaume II atendre la reclamació dels catalans. Creu Carreras i Candi que la seva negativa fou deguda, no solament a no voler contradir-se revocant el seu decret del 1300, sinó per ésser d'opinió que la Ribagorça no era verament terra catalana. [1]

Convençuts de llur dret, ferms a mantenir-lo, els catalans seguiren considerant sempre que el territori de Catalunya va de Salces al Cinca o a Montçó. Tots els historiadors i escriptors catalans, malgrat de la resolució ferma que legalment havia recaigut en el plet, seguien dient que, per la banda de Ponent, Catalunya arribava fins a les vores del Cinca. Així ho escriuen Marquilles, Miedes en la seva *Chrònica del rei En Jaume;* el mateix sosté l'italià Joan Botero Benès en el llibre *Relazioni universali.* En canvi, el català de València Diago, en la *Descripció de Catalunya*,[2] posa la frontera occidental del Principat al riu Noguera Ribagorçana. [3]

Alguns documents del temps del rei Jaume I (procés fet per l'estament eclesiàstic a la cort de Montçó l'any 1236, acta de donació a l'infant Pere de l'any 1243, pau i treva de Tortosa del 1225) diuen que Catalunya s'estén de Salces al Cinca. Un document anterior, el que estableix la pau i treva de Vilafranca de l'any 1218, diu que Catalunya abraça del Cinca a Tortosa i a Salces.

En molts documents del rei Jaume el Conqueridor són assenyalades les fronteres de Catalunya i d'Aragó de la següent manera: «*in Cathalonia universa a Salsis usque ad Dertusam*» i «*in Regnum Aragonis a Cinca usque ad Ferizam.*»

Un autor català del segle XVI diu: «Los termes de Cathalunya generalment parlant son de part de mitgdia la mar de Cathalunya o de Mallorca, de part de ponent los riu de la Sínia, Hebre y Cinca, y de part de tramontana i orient los monts pyrineus.» [4]

Jeroni Pujades parla també d'aquest problema: «Perquè vui — escriu — i molts anys ha, és cert estam en dubte si Catalunya arriba de Salces a Cinca perquè aço és lo plet que s'aporta entre lo Regne d'Aragó i Principat de Catalunya, i vui els Catalans no posseim lo que és entre la Noguera Ribagorçana i Cinca, que aqueixa partida de terra la posseeixen los aragonesos. I perçó lo autor modern del Mapa de Catalunya, haguda consideració de l'estat present, més que del dret propietari d'aquest principat, li ha donats los límits des de Salces fins a la Noguera Ribagorçana... Pero puix los llímits antics de Catalunya tiren de Salces a Cinca, i corrent lo curs del plet, podem dir los Catalans tenir dret a aquestes

1) F. CARRERAS I CANDI: *Descripció política-històrico-social de Catalunya.* Volum 1 de la *Geografia General de Catalunya.* Pàg. 934.

2) *La descripció de Catalunya del P. Diago.* Pàg. 7.

3) *Noguera Ribergercano* diu, per culpa d'una errada d'impremta, el text imprès a Anvers l'any 1605. Pàg. 7.

4) *Geografia* catalana manuscrita del segle XVI, que presentà com d'autor anònim Mossèn Norbert Font i Sagué i que resulta ésser la del P. Gil. Citada per Font en el treball *Determinació de les comarques naturals e històriques de Catalunya,* premiat en els Jocs Florals de Barcelona del 1897. Publicat al volum del dit any. Pàg. 319.

terres; jo les donaré per nostres, i en tota ocasió que s'haja de tractar cosa succeïda entre Cinca i la Noguera Ribagorçana, la escriuré per cosa nostra, com de les demés parts de Catalunya.» [1]

Andreu Bosch parla així d'aquest vell plet: «L'altra part que's pretén és de Cathalunya és tota aquella que és de sa lo Riu Sincar en la qual se enclou Fraga, Monçó, y altres moltes viles és possehida per Aragó, si bé lo títol és en favor de Cathalunya... per esta causa los Cathalans se acontentan acudir a las convocacions de Corts en Fraga y Monçó per la pretensió tenen són de Cathalunya com altrament lo Rey haja de tenir y celebrar Corts dins Cathalunya, Rosselló y Cerdanya segons les leys nos té jurades.» [2]

Feliu de la Peña escriu al seu torn: «Año 1242, le dió los límites, y distinguió a Cataluña de Francia y Aragón, designando lo que era Cataluña, el Señor Rey Don Jaime I, diciendo que Cataluña se comprehendia en los términos de Salsas a Cinca, y de Cinca hasta Tortosa. Más cuidadosos los extrangeros explicaron con mayor claridad la tierra que se comprehendía en la Provincia de Cataluña, dándole los límites de Salsas al valle de Andorra hasta Cinca, y de Cinca a Ebro, Rio a baxo hasta volver a encontrar a Cinca y siguiéndole hasta el Mar por la costa hasta llegar a Salsas.» [3]

El debat s'ha prolongat fins als nostres dies.

L'arabista Codera diu [4] que el llenguatge ribagorçà no fou cap tributari del català en la seva formació, com pretenen els catalans, sinó que va evolucionar espontàniament, i creu que li escau millor al ribagorçà el nom de nord-aragonès.

Antoni Griera [5] remarca que Codera no precisa quins són els pobles que parlen el llenguatge que ell anomena ribagorçà, i que sembla referir-se, sobretot, a Fonz. I afegeix:

«Si hem de considerar el ribagorçà nascut espontàniament al Ribagorça, no podem posar en segón lloc els factors històrics, eclesiàstics i polítics que fins al segle XI mantingueren el Ribagorça amb una compenetració amb Catalunya, així com els pobles conquerits després de l'unió de Ribagorça a la casa d'Aragó prengueren un caràcter aragonès, als quals pertany Fonz, el poble al qual vol referir-se segurament el Sr. Codera. En canvi, els conquerits pels comtes de Barcelona, Urgell i Ager, que arribaven fins a Peralta de la Sal, encara són avui ben catalans.

»El nom que Codera vol donar al ribagorçà (alt aragonès), escau molt millor als parlars de Benasc, Gistau, vall de Torla, Hecho, ço que forma la part alta de la Serra d'Arve, ço que formà el primitiu comtat d'Aragó, que no pas al dialecte parlat a la major part del Llitera, Benavarre, riberes de l'Isàbena i Ribagorçana.»

1) J. PUJADES: *Corònica Universal del Principat de Cathalunya.* Cap. VIII. Pàg. 7.

2) A. BOSCH: *Títols d'honor de Catalunya, Rosselló y Cerdanya.* Pàg. 122.

3) N. FELIU DE LA PEÑA: *Anales de Cataluña.* Tom I. Llibre I. Cap. I. Pàg. 3. Col. 1.ª Feliu cau en la imperdonable confusió de fer un sol riu dels dos rius Cinca i Cènia o Cínia.

4) J. CODERA: *Discursos,* 7.

5) A. GRIERA: *La frontera catalano-aragonesa. I.* Barcelona, 1914. Pàg. 16.

L'extensió del català per aquell costat ha estat condicionada també pels nuclis més antics de població i de comunicació.

El problema de la frontera catalana de l'oest troba moltes claricies en els fets geogràfics i lingüístics que Griera exposa.

« A unes set hores de Binèfar — diu — a Llevant, tenim Lleyda, el centre de la ribera baixa del Segre. Aquí tenen el llur nucli els pobles del baix Urgell i de la ribera baixa del Segre. Almacelles, colonitzat per lleidatans, és el darrer poble de Ponent que té relació amb Lleyda, així com cap al nord encara hi ha Tamarit. Històricament i geogràficament, Lleyda és el centre de Ponent del domini català, que en temps passats, per medi de la plana immensa del baix Llitera, avui erm, tenía una gran riquesa, mentre que avui s'ha d'acontentar amb els pobles de la ribera del Segre: Serós, Aytona, Masalcoretx, Borges Blanques, Alcoletge, etcètera. El lligam que tenia amb Fraga per la població perduda per falta de conreu, va a adquirir-lo altra vegada per medi del canal d'Aragó-Catalunya que regarà aqueixa plana immensa des de Tamarit fins a Masalcoretx. Als mercats que cada setmana se celebren a Lleyda, hi concorren tots els pobles de la ribera baixa del Segre. Fraga constitueix el centre de la ribera baixa del Cinca fins a la seva unió amb el Segre i l'Ebre. La conservació del català a l'altra part del Cinca és deguda a Fraga. A la banda de ponent, a l'altra part del riu, no té cap centre d'importància ni cap relació econòmica, fòra Mequinença, Torrent, Vilella. Ja en l'època de la dominació mora fou un centre important amb rei propi i amb defensa pròpia. Tenia independència perquè era essencialment agrícola: la seva horta encara avui dóna suficient vida a la població. A l'ésser conquerida en 1149, va continuar en relació amb Lleyda i fou colonitzada per catalans; els pobles que amb ella venien a Catalunya encara avui parlen català. Dista unes set hores de Lleyda i unes vuit de Montçó. Vilella, Zaidí, Les Casetes, Mequinença, Torrent, depenen de Fraga econòmicament i administrativament. »[1]

« El Ribagorça — escriu el mateix Griera — ha conservat en una gran part la llengua nostra; tota la ribera de l'Isàbena és catalana avui encara. Ribagorça, per contingències polítiques, va passar a casa d'altres; una filla de Catalunya encara infanta era arrencada del bressol de sa mare. Malgrat els nou segles de viure en casa forastera, encara conserva avui aires de catalana ¡i era la filla més petita! »[2]

En veritat, la frontera lingüística no és ni el Cinca ni el Noguera Ribagorçana, sinó que en bona part corre entre aquests dos rius.

Els municipis de llengua catalana a l'Aragó són: 56 a la província d'Osca, 5 a la de Saragossa i 21 a la de Terol.[3]

1) A. GRIERA: *La frontera catalano aragonesa*. Pàgs. 22 i 23.

2) A. GRIERA: *Les fronteres de Catalunya*. Article publicat a *La Veu de Catalunya*, número del 1 de gener del 1911.

3) JOAN AGUILÓ: *Fronteres de la Llengua catalana i Estadística dels que parlen en català.* Treball inscrit al volum del Primer Congrés de la Llengua catalana. Pàg. 643.

La frontera sud-oest. — El vell regne de València no té unitat lingüística. Per la part oriental és català. Per la part occidental és castellà. Hi ha, a més, illots i clapes de català en territori castellà i viceversa. La reconquesta condicionà, en general, aquesta frontera, com la catalano-aragonesa. Aquella part de València que els catalans reconquistaren i repoblaren, és de llengua catalana. Aquella altra part reconquistada i repoblada per aragonesos, és de llengua castellana, s'hi parla *churro*. No obstant, ja des de segles enrera parlen valencià alguns llocs que foren reconquistats o senyorejats per aragonesos.

Els filòlegs que no coneixien sinó superficialment la frontera lingüística es pensaven que a València els límits de les províncies administratives coincideixen amb la ratlla de separació de les llengües. A despit d'haver estat assenyalada ja la divergència fa molts anys [1], alguns romanistes no s'en van assabentar fins que el filòleg austríac J. Hadwiger la consignà en el seu estudi publicat als *Zeitschrift für Romanische Philologie.*

Però Hadwiger, en assenyalar les causes que han determinat l'actual frontera lingüística a les províncies valencianes, parteix d'una base falsa. Ell es pensa que els pobles fronterers que no parlen el dialecte valencià parlen el castellà pròpiament dit, i que es tracta d'una penetració o invasió del castellà realitzada en el curs del temps, afavorida per la configuració topogràfica del país. Segons Hadwiger, la invasió del castellà en el domini lingüístic valencià ha estat deturada en uns llocs per l'obstacle natural de les muntanyes, mentre que ha avançat per les valls dels rius com per portes obertes. [2] La veritat és que les divergències entre les dues fronteres no són degudes a aquest suposat fet. El domini de les dues llengües per aquella banda no ha variat del segle XIII ençà.

En primer lloc, cal tenir present que no tot el territori de les actuals províncies valencianes formava part del vell regne de València. Una part d'aquest territori, el dels termes de Villena i Sax, que abans formaven part respectivament dels partits d'Almansa (Albacete) i Yecla (Múrcia), foren adjudicats a la província d'Alacant l'any 1833, en decretar-se la nova divisió territorial en províncies (22 de novembre) i per Reial Ordre del mes de setembre del 1836. El territori de Requena i Utiel fou agregat més tard a la província de València. I tots aquests termes pertanyen al domini de la llengua castellana.

Si la part castellana de les províncies valencianes fos deguda a l'avanç del castellà per aquell costat, el llenguatge del territori envaït seria la llengua castellana pròpiament dita. Però no és aquesta, sinó el dialecte aragonès, la qual cosa s'explica perfectament per haver-se repoblat el dit territori amb aragonesos, després de la reconquesta.

1) M. MILÀ I FONTANALS: *Obras completas.* Volum VI. Pàg. 534. — JOSEP NEBOT: Treball publicat a la «Revista de Castellón» del primer de febrer del 1883. Any III, n.° 51.

2) J. HADWIGER: *Sprachgrenzen und Grenzmundarten des Valencianischen.* Estudi publicat a *Zeitschrift für Romanische Philologie*, de Gröber. Any 1905. XXIX. Pàg. 715.

No hi ha hagut, doncs, per aquesta banda una invasió lingüística. Quan Hadwiger [1] diu que el castellà avança pel domini de la llengua catalana cap a Segorb, afavorit pels rius Palància i Millars, s'equivoca. Aquesta contrada era ja aragonesa al començament de la reconquesta. Els seus documents medievals estàn escrits tots en aragonès i demostren que tots els pobles aragonesos de la província de Castelló que avui formen la diòcesi de Segorb, ja formaven part del *Concejo* de Terol des de la reconquesta, i pertanyíen a senyors aragonesos. [2]

Igualment s'equivoca Hadwiger quan considera la parla castellana d'Enguera, en el límit del regne de Múrcia, com una bretxa oberta pel castellà en el recinte valencià, com una conquesta recent i no acabada encara. [3] Ni és conquesta, ni és recent. A Enguera es parla el dialecte aragonès. Ja en els primers moments de la reconquesta, el rei Jaume donà la vila d'Enguera a perpetuïtat al mestre de l'ordre castellana de Santiago, Pelay Pèrez Correa. [4] Després fou disputada pel rei de Castella Anfós el Savi al rei Jaume, acabant-se el litigi amb un acord sobre límits, l'any 1249. [4]

Una cosa anàloga succeeix a Asp i a Montfort, a la província d'Alacant. Veia Hadwiger en el riu Vinapaló un camp fàcil d'invasió on es mesclaren valencians i murcians, i a això atribuïa el fet que allí es parli avui castellà. Però Menèndez Pidal [5] creu que no és aquesta la vera explicació del fet, ans bé considera exacta l'explicació de Milà i Fontanals, qui presenta la parla d'Asp i Montfort com efecte de l'origen de llurs primitius pobladors, després de la reconquesta. [6]

La frontera sud. — En l'única banda on sembla haver reculat la frontera lingüística catalana és en l'extrem meridional, fenòmen que, si és cert, haurà estat degut, probablement, als canvis i moviments dels colonitzadors que repoblaren aquella part de territori.

El regne de Múrcia fou reconquistat de primer per Anfós el Savi, però els àrabs el recuperaren (1266). Aleshores el rei de Castella, que era gendre de Jaume I, demanà l'auxili d'aquest, i els catalans reconquistaren aquell regne definitivament. [7] «E com la dita ciutat hach presa — diu Muntaner, referint-se a Múrcia — e poblada tota de cathalans, e axi mateix Oriola e Elx e Guardamar e Alacant e Cartagena e los altres lochs; si que siats cert, que tots aquells qui en la dita ciutat de Múrcia e els davant dits lochs són poblats, són vers cathalans e parlen del bell catalanesch del món.» Si tot això que conta Muntaner és exacte, cal creure que el

1) J. Hadwiger: *Sprachgrenzen und Grenzmundarten des Valencianischen.* Pàg. 715.

2) A. Griera: *Els factors històrics de l'extensió del català.* Pàg. 9.

3) Miguel de Manuel Rodriguez: *Memorias de santo rey D. Fernando III.* Madrid, 1800. Pàg. 175.

4) Zurita: *Anales de Aragón.* Llibre III. Capítol 44.

5) R. Menéndez Pidal: *Sobre los límites del valenciano.* Volum del Primer Congrés de la Llengua Catalana. Pàgines 340 a 344.

6) M. Milà i Fontanals: *Obras completas.* Tom VI. Pàg. 534.

7) Ramón Muntaner: *Crònica.* Cap. XII.

llenguatge català de Múrcia i Oriola (Orihuela, en castellà), fa temps desaparegut, fou suplantat pel castellà en passar aquell territori, d'una manera definitiva, a la corona de Castella. [1]

Podria ésser, però, que les dades de Ramón Muntaner, en aquest punt, no fossin prou exactes. El dubte és més accentuat pel que fa a Cartagena, ciutat que l'excels cronista posa entre les poblacions de llengua catalana. Les investigacions històriques i filològiques aclaririen, de segur, aquesta qüestió.

1) A. Griera: *Els factors històrics de l'extensió del català.* Pàgs. 10 i 11.

CAPÍTOL II

Descripció geogràfica

1. EL TERRITORI CATALÀ I LA PENÍNSULA IBÈRICA

Catalunya no forma una unitat geogràfica. — El territori nacional de Catalunya no constitueix una unitat geogràfica, ni pels seus contorns ni pels seus accidents. Molt poques nacions hi ha, però, que tinguin aquesta unitat. Una unitat de contorns gairebé només l'ofereixen les illes i les penínsules d'istme estret. En aquest sentit, Irlanda és la nació del món que major unitat geogràfica ofereix. Amb tot i això, cal considerar que aqueixa unitat és discutida. Dins l'illa d'Irlanda, al nord-est, hi ha el grup britànic de l'Ulster, que no és nacionalment irlandès. De totes maneres, la determinació geogràfica de Catalunya és molt més

Antic mapa de Catalunya amb la figura de Sant Jordi (darrer quart del segle XVII)

fàcil i clara que la de moltes altres nacionalitats, com Portugal, Bèlgica, Holanda, Txecoslovàquia, Iugoslàvia, Romania i Polònia.

Sovint, una unitat geogràfica comprèn diverses nacions. Sovint també, una nació forma part de diverses unitats geogràfiques alhora. Una unitat geogràfica ben caracteritzada, sobretot pels seus contorns, la península ibèrica, comprèn quatre nacions diverses: Castella, Portugal amb Galícia, Catalunya, Bascònia.

Les regions geogràfiques peninsulars. Deixant apart Portugal, la península es divideix, per llur estructura orogràfica, en sis grans regions naturals, a saber:

a) Vessant mediterrània catalana.
b) Vall de l'Ebre.
c) Regió septentrional. [1]
d) Planell central.
e) Regió oriental.
f) Andalusia.

Portugal conté tres regions naturals (septentrional, central i meridional).

Fòra de l'unitat geogràfica de la península, per bé que adjacents a aquesta i relacionades amb la mateixa, hi ha les illes Balears (Gimnèsies i Pitiuses), que poden ésser englobades dins la denominació de regió insular.

La Catalunya magna comprèn tota la regió *a* (vessant mediterrània catalana); una part oriental de la regió *b* (vall de l'Ebre), una part septentrional de la regió *e* (regió oriental) i tota la regió insular.

Cal esmentar que, a més, comprèn històricament un petit territori, la vall d'Aràn, lingüísticament gascó, que pertany a la ves-

Puig de Bastiments amb les muntanyes del Canigó al lluny

1 Aquesta regió es pot descompondre en altres, a saber: pirenenca, basco-cantàbrica, astúrico-lleonesa i galaica. Tal és la divisió que de la zona septentrional de la península dóna E. Hernández-Pacheco, catedràtic de Geologia a l'Universitat de Madrid, en el seu treball *Ensayo de síntesis geológica del Norte de la península ibérica*. Aquesta divisió és de caràcter orogràfic.

sant atlàntica de la Gàl·lia. Dins aquest territori, que s'escau a la vessant nord dels Pireneus, neix el riu Garona. Fòra de la península, enllà dels Pireneus catalans i formant llur vessant septentrional, hi ha la Catalunya francesa, on s'alça el Canigó, que és un ramal pirenenc, i per on corren cap a la mar Mediterrània els rius Tech, Tet i Aglí.

La península ibèrica. — Catalunya pertany a l'unitat geogràfica constituïda per la península ibèrica. Vegem, doncs, els grans trets estructurals d'aquesta.

Forma la península un promontori de contorns pentagonals. És clàssica la comparança de la forma de la península amb la d'una pell de bou estesa, corresponent el coll als Pireneus i la cua a Tarifa.

Detall de la xemaneia del Canigó

Després de Suïssa, la península ibèrica és el país més muntanyós d'Europa i el més elevat, és a dir, el que té un major promedi d'altitud.

Segons Hernández-Pacheco [1], la península està integrada pels següents elements: el planell o altiplanícia central, i les depressions laterals, limitades a llur torn a l'exterior per zones muntanyoses.

La depressió de l'Ebre està limitada pels Pireneus i la cadena litoral catalana; la depressió bètica, per la serralada penibètica; la depressió atlàntico-lusitana estava probablement limitada, en una època geològica anterior, per una cadena de roques antigues, enfonsades després dins la mar i de la qual només resten com a vestigis les illes Berlengas i Farilhoes.

La vora nord de l'altiplanícia la forma el litoral cantàbric de Galícia i Astúries, fins a la desembocadura del riu Deva.

La vora nord-est la formen els Monts ibèrics, que afronten amb la depressió de l'Ebre.

1) *Ensayo de síntesis geológica del Norte de la península ibérica.* Pàg. 8.

La vora oriental és poc acusada. Es pot fixar una línia, una mica vaga, que va des de més amunt de la confluència dels rius Cabriel i Xúquer fins a les vessants meridionals de la serra d'Alcaraz. Partint d'aquesta línia, hi ha una mena d'esqueixos, d'alineacions muntanyoses que van fins al litoral mediterrani.

La vora sud pot ésser assenyalada per una línia que arrencant de la vessant meridional de la serra d'Alcaraz segueix la base de Sierra Morena, arriba a prop de la desembocadura del Guadiana, passa per la vessant meridional de les serres portugueses de Caldeirao i Monchique i acaba al cap de Sant Vicents.

La vora oest està marcada per la línia de la costa des de Finisterre al sud d'Oporto i entra després Portugal endins, seguint per l'est de les depressions dels rius Teix i Sado.

Pireneus: Gelera i pic d'Aneto

De les vores del planell central, les del nord, nord-est i sud són abruptes. La de l'oest baixa fins a l'Atlàntic formant una pendent suau. Això fa que quasi tots els grans rius peninsulars corrin d'est a oest, duent llurs aigües a la mar Atlàntica.

L'altiplanícia està recorreguda per dues alineacions de muntanyes: primera, la serralada central, que Macpherson apel·la columna vertebral de la península [1], la qual es continuada cap a l'oest, després d'una gran depressió transversal, pel conjunt muntanyós castellano-lusità; segona, les muntanyes de Toledo, més cap al sud.

Modest Lafuente, seguint la tradició, descriu amb una fuga entusiasta la fertilitat i la riquesa d'Espanya. Productes de la terra, peixos de la mar, minerals, tot ho veu en abundor i prodigalitat. Sòl privilegiat, anomena a Espanya, en el qual «parece concentrarse todos los climas y todas las temperaturas... que sobre proveer con lar-

(1) Josep Macpherson: *Ensayo de historia evolutiva de la península ibérica*. Madrid, 1901. Volum XXX [illegible] de la «Sociedad Española de Historia Natural».

gueza a todas las necesidades de la vida, suministra además al hombre cuanto racionalmente pudiera apetecer por su comodidad y regalo. De modo, que si algún estado o imperio pudiera subsistir con sus propios y naturales recursos convenientemente explotados, este estado o imperio sería la España. — Por lo mismo no es maravilla que desde la más remota antigüedad atrajera el concurso de extraños pueblos, y que cuántos de él iban teniendo noticia anhelaran fijar su planta y asentarse en esta región tan singularmente favorecida.» [1]

Però hi ha en això més lirisme que veritat. La península ibèrica, en general, té algunes condicions físiques fortament desfavorables: l'encaixonament dels rius, la irregularitat de les pluges, la secada, el clima extrem dels llocs alts. Zones penin-

Pireneus: Gran tuc de Colomés

sulars molt amples mereixen el nom de països naturalment pobres. I fòra de Catalunya, del país basc, de Portugal i d'algunes contrades de la costa, ni l'esforç oficial, ni l'esforç privat dels habitants, han estat prou forts per a contrarrestar les condicions hostils de la natura.

2. LA VESSSANT MEDITERRÀNIA CATALANA

Les muntanyes. — La regió mediterrània catalana està compresa dins Catalunya, la Catalunya del vell Principat, i províncies actuals de Girona, Barcelona i Tarragona.

1) M. LAFUENTE: *Historia de España.* Barcelona, 1889. Tom I. Pàgs. 2 i 3.

La limiten pel nord els Pireneus catalans, els quals comencen per llevant al cap Cervera amb el nom d'Alberes i acaben a la serra de Cadí. Per la banda de la costa, baixa un ramal fins al cap Norfeu: la serra de Roses. Forma part dels Pireneus catalans el Puigmal, muntanya gegantina, que amb els seus 2,909 metres d'elevació és el més alt punt de la serralada.

Dels Pireneus catalans es deriven les serres de Cadí, del Montgrony, de Matamala, Cavallera, Capsacosta, de Finestres, Magdalena, Puig Sacalm, d'Aiats i muntanyes de la Mare de Déu del Mont.

Ofereix alguna dificultat el destriament entre els Pireneus meridionals, o catalans, i la cadena litoral catalana. ¿On acaben els Pireneus i on comencen les muntanyes de la dita cadena?

Si es té en compte, diu Hernández-Pacheco, la depressió formada per l'antic golf de Roses, segons l'eix del Fluvià, i que al nord d'aquest riu les alineacions de

Alineacions de les principals serres pirenenques i derivades dels Pireneus

les muntanyes són de nord-est a sud-oest, mentre que al sud del riu les alineacions dominants presenten la direcció normal, es veurà que pot ésser establert el límit de les dues serralades per una línia que segueix l'eix del Fluvià, s'enllaça per Sant Joan de les Abadesses amb el curs del Ter, passa pels voltants de Berga i Solsona, arriba al Segre pels límits orientals de la falla del Montsec i acaba tocant el pla d'Urgell. [1]

Pireneus: Camí de Sant Joan de l'Herm

La cadena litoral comença amb les Gavarres. Baixant cap al sud, dues línies muntanyoses es dibuixen: l'una segueix la costa, l'altra corre per l'interior. Comença la línia de la costa al sud de les Gavarres, amb la serra de Montnegre (793 metres); vénen després la de Montalt (590 metres), la de Sant Mateu, la de Mates, Tibidabo (dit abans Collcerola) i les muntanyes de Garraf; més al sud s'alcen en aquesta línia les serres de Balaguer i Creu dels Sants (914 metres), Cant del Gall i Montsià (762 metres).

La línia muntanyossa interior està formada per la serra del Montseny (1,745 metres), unida pel nord amb les Guilleries; Sant Llorenç, el Montserrat (1,236 metres), serra de Brufaganya, Montagut i les serres de Comavert, del Tallat, de Prades, de la Llena i del Montsant i muntanyes de Llaveria.

Més a l'interior, hi ha la serra de Còdols Blancs, Puig Rodó, serra de Sauva Negra, la del Pinós i la de Castelltallat.

Aquesta regió és, com es veu, predominantment muntanyosa. Travessada per les cadenes de muntanyes, no queda lloc per a les grans planes extenses. Les planes que hi ha, relativament petites, foren llacs o golfs en anteriors èpoques geològiques,

1) E. Hernandez-Pacheco: *Ensayo de síntesis geológica del Norte de la península ibérica.*

com el Pla de l'Empordà, la Plana de Vich, el Pla de Bages, el Vallès, el Penedès i el Camp de Tarragona.

Alguns dels plans i planes de nom popular, com el Pla de Bages, la Plana de Vich i el Pla de Vilafranca, no són tals sinó d'una manera molt relativa. [1]

La serralada litoral es trenca després de les muntanyes de Garraf (per, bé que, una mica més enrera hi ha, al sud d'aquestes, la serra de Montferri) i reapareix cap a la serra de Balaguer.

La costa. — Es divideix la costa d'aquesta regió en dues parts diferents. La septentrional, que baixa del cap Cervera fins a la boca del riu Tordera, forma un mur de roca accidentadíssim, amb gran nombre de belles cales pintoresques i algún ample golf com el de Roses: és la Costa brava. Del Tordera a l'Ebre, la costa és generalment baixa, amb llargues platges arenoses.

El delta de l'Ebre és una punta triangular, que té el vèrtex al cap de Tortosa.

Del delta de l'Ebre en amunt la direcció de la costa catalana reflexa la de la cadena de muntanyes del

Alineacions de les principals serres de les cadenes litoral i interior

litoral, amb dues soles interrupcions: la del Prat i delta del Llobregat, i la del terreny diluvial del golf de Roses, que fa baixa la costa, en la qual apareixen les dunes i els aiguamolls on es perden els rius Fluvià i Muga abans d'arribar a la mar.

Remarca Vidal que la costa catalana presenta en la seva major part una confi-

1) Lluís M. Vidal: *Descripció física continguda a la Geografia general de Catalunya* [illegible]. Pàgina 13.

guració molt regular, la qual pot resumir-se dient que des de les boques de l'Ebre a la boca del Llobregat dibuixa una ampla corba de concavitat suau, interrompuda només pel cap de Salou, que entra mar endins. Des del Llobregat fins al cap de Sant Sebastià, la costa és gairebé rectilínia.[1] Del cap de Sant Sebastià en amunt,

Pireneus: Gra de Fajol

tomba envers el nord i forma un capritxós dibuix. Les cales i puntes són molt nombroses, però poc importants, i llur retallat amb prou feines modifica el conjunt del perfil de la costa.

Les illes Medes, davant el cap Estartit, a 900 metres dins la mar, són l'únic grup d'illots d'alguna importància que hi ha a la costa del Principat.

Els rius. — Els principals rius de la regió mediterrània catalana són, de nord a sud:

El Muga, que neix als Pireneus i després de travessar la Garrotxa i la plana empordanesa, es perd en els aiguamolls pròxims al golf de Roses.

El Fluvià, que neix al Grau d'Olot, travessa després la Garrotxa i la plana empordanesa i desemboca al golf de Roses (Sant Pere Pescador).

El Ter, que neix als Pireneus (Ull de Ter), rega nombroses comarques, a Ripoll barreja les aigües amb el seu afluent el Freser i desemboca davant les illes Medes.

El Tordera, que neix al Montseny i desemboca a la Costa de Llevant.

1) LLUÍS M. VIDAL: *Geografia general de Catalunya*. Volum I, o general. Pàg. 10.

El Besòs, que es forma en unir-se les aigües dels rius Congost i Mogent i desemboca entre Badalona i Barcelona.

El Llobregat, que té per afluents el Cardoner i el Noia o Anoia i desemboca al sud de Barcelona.

El Francolí, que neix a la Conca de Barberà, travessa aquesta i el Camp de Tarragona i aboca les seves aigües a la mar darrera el moll tarragoní.

El Gaià, que neix a les muntanyes de la Segarra, corre encaixonat entre aquestes i entra després al pla per sota Querol, servint el seu curs inferior de divisòria entre el Camp de Tarragona i el Penedés.

Molts d'aquests rius neixen a considerable alçària. I essent curt l'espai que han de recórrer fins a perdre's en la mar o en altres rius, ofereixen forts desnivells,

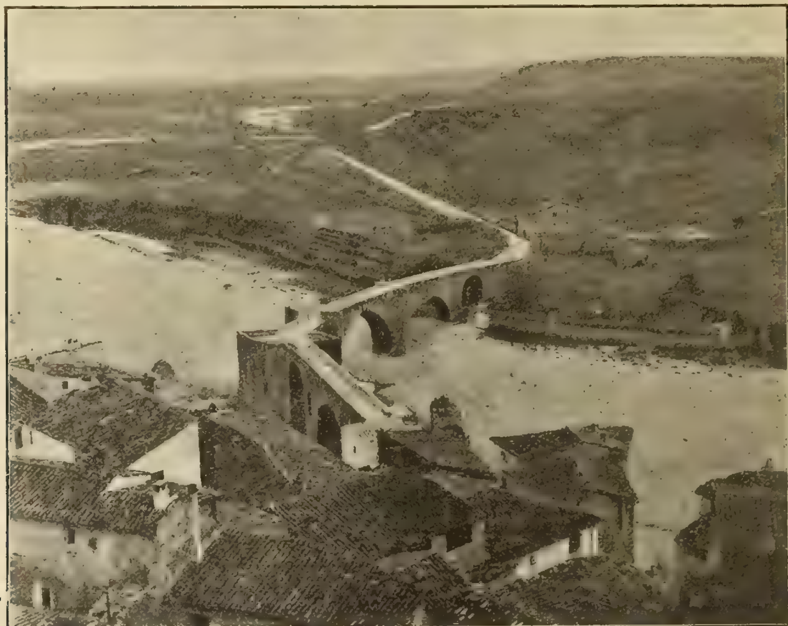
Gorges del Freser

aptes per a la producció hidràulica d'energia elèctrica. L'aprofitament d'aquesta energia ha augmentat fortament en els anys darrers, i això ha permès l'electrificació de gran part de la indústria catalana.

El clima. — Dins aquesta regió el clima és temperat i dolç en la terra baixa i a la costa; a la muntanya és cru en el temps de la hivernada. Al litoral, el clima és generalment humit.

No plou molt. En algunes comarques, assenyaladament a les del sud, la secada és el flagell dels estius. Com a tota la regió mediterrània, les pluges vénen principalment per la primavera i la tardor. Els rius de la part nord troben en les pluges normals prou aigua per a nodrir llur correntia.

La relativa escassetat de l'aigua del cel és parcialment compensada per l'enginy de l'home, que forada la terra i obre en gran nombre les galeries de mina i els

Besalú: Vista del pont sobre el Fluvià

pous. En algunes comarques es pot trobar la fàcil aigua artesiana, i en aquest sentit es treballa d'algún temps ençà.

Preses i pantans recullen i aprofiten com un tresor l'aigua dels rius i de les pluges.

La suavitat i l'humitat del clima a la costa del Principat de Catalunya han permès als tractadistes el considerar apart, en el llevant de la península, el *clima tarragoní*. [1]

Els conreus. — En conjunt, el país és més aviat pobre. Al costat de les reduïdes planes fèrtils, hi ha les terres de secà i les aspres muntanyes.

1) J. Dantín Cereceda: *Resumen fisiográfico de la península ibérica*. Pàg. 216.

Però la gent catalana, que estima la terra, que sent l'amor dels conreus i el goig de les collites, ha sostingut amb l'esquerpa natura hostil una secular lluita, encara no acabada. En la pendent de les muntanyes hi ha construït terrasses, superposades com graons i sostingudes amb marges de pedra. Sovint, ha pujat la terra a cabassos des de la vall, i, modernament, ha fet saltar la roca viva amb dinamita.

Omplen gran part d'aquesta regió la vinya, molt estesa en els darrers cinquanta anys, l'oliver, l'alzina surera al Baix Empordà a La Selva i al Gironès, l'ametller i l'avellaner al Camp de Tarragona.

A la costa, on el treball de la terra és més productiu, abunden els conreus d'hortalisses i de fruiters. Les hortes de marina, sotmeses a un conreu intensiu, són una important font de riquesa. La ciutat de Barcelona és el gran centre de consum d'aquests productes agrícoles.

La ramaderia no té tot el descabdellament que prometen les condicions del país i que exigeixen les necessitats del consum interior. Però està realitzant-se ara, en aquest aspecte, un notable esforç.[1] Avui és a les comarques de la banda de Girona on la ramaderia catalana té una importància major.

El subsol. — Si la riquesa natural de la terra no és molta, no ho és gaire més la del subsol. Catalunya, país de constitució volcànica, ha d'ésser país de mines; però la recerca i explotació dels jaciments estàn encara endarrerides.

A Fígols hi ha les mines de carbó de pedra, en la seva classe de lignit. És famosa la muntanya de la sal, de Cardona, explotada de molts segles ençà.

Recents descobertes de dipòsits de sals potàsiques, a Súria i a Cardona, han vingut a augmentar la riquesa subjacent d'aquesta regió.

3. LA VALL DE L'EBRE

Extensió d'aquesta vall. — L'ampla vall de l'Ebre, que limita amb la seva depressió pronunciada el planell central pel costat nord-est, va dels Pireneus a la serralada ibèrica, i comprèn terres del país basc, de Castella, d'Aragó i de Catalunya. Agafa les actuals províncies d'Alava, Logroño, Navarra, Saragossa, Osca i Lleyda, i part de les de Terol, Santander i Burgos.

La depressió de l'Ebre, en avançar cap a llevant, s'abaixa i s'eixampla. Acabaria suaument en les platges catalanes si, abans d'arribar a la mar, no es trobés tancada en aquesta direcció per una barrera: la cadena litoral del Principat de Catalunya. A través d'aquesta cadena, cap al sud, l'Ebre s'obre pas difícilment per un portell estret i arriba així a desembocar prop de Tortosa.

1) Vegin-se els volums *L'obra realitzada* i *L'obra a fer*, publicats per la Mancomunitat de Catalunya.

Les terres catalanes encloses a la regió de l'Ebre. — La part més important de terres catalanes que geogràficament formen part de la regió de l'Ebre, és l'actual província de Lleyda. La part restant la constitueixen alguns bocins de la llenca catalana que hi ha al límit oriental de les províncies aragoneses, fòra de la frontera oficial de Catalunya.

Caràcters d'aquesta regió. — La dificultat amb què els vents de la mar arriben a la depressió de l'Ebre dóna a aquesta regió les seves més notòries característiques. Té un clima extremat i pateix privació d'aigua. Gran part de la vall la

Camarasa: Riu Segre i serra Montroig

formen estepes nues, desertes, eixorques. Però en els indrets on l'aprofitament de l'aigua fluvial fa possible el regadiu, la vegetació creix amb ufana.

La terra eixorca entra a Catalunya per la vall de l'Ebre. Les comarques lleidatanes, en aquest aspecte, són una prolongació de l'Espanya estepària.

L'aigua és el gran problema d'aqueixa regió. Perquè hi ha aigua és bella i fèrtil la plana de Lleyda. Al pla d'Urgell, que el Segre rega, es cull la remolatxa en abundància. El canal d'Aragó i Catalunya ha de salvar econòmicament la part oriental d'aquesta regió.

Muntanyes i rius. — Al nord de l'actual província de Lleyda s'aixequen els pics dels Pireneus generals; el més alt de tots és el pic d'Estats o de Sotllo (3,141 metres).

Dels Pireneus generals es deriven, dins Catalunya, diverses serres: la de la Maladeta, les que tanquen la vall d'Aràn, la del Montseny del Pallars, Rasos de Con-

Ager i serra del Montsec

ques, serres de Sant Joan, del Bou-Mort, de Lleres i de Sant Gervasi. La serralada del Montsec, des del mig de la província de Lleyda entra a Aragó.

Al sud-est del Montsec hi ha les serres de Montclar i Almenara.

L'Ebre solca la depressió que forma la seva vall, i rep en terra catalana les aigües del Segre, el qual rep al seu torn les del Noguera Pallaresa i el Noguera Ribagorçana, que baixen des de les congestes dels Pireneus.

4. LA REGIÓ ORIENTAL

Terres que comprèn. — La regió oriental peninsular agafa els anomenats regnes de València i Múrcia, que, en llur zona litoral, es troben al mig de la costa peninsular mediterrània. La província d'Albacete, que forma part del regne de Múrcia, només entra en part dins aquesta regió. En canvi hi entra una part de la província aragonesa de Terol.

Caràcters que presenta. Està constituïda aquesta regió per la vessant oriental de la serralada ibèrica. Els sediments que en el llarguíssim transcurs del

temps han anat depositant els rius a les parts baixes, han estès les planes per la banda de la costa.

El clima, a la faixa litoral, és dolç, més semblant al de la Catalunya estricta que al del planell central. La latitud més baixa el fa encara més benigne a l'hivern, més calorós a l'estiu.

Hi plou poc, menys que al Principat de Catalunya. Però l'aigua dels rius està molt ben aprofitada per un ample sistema de regaments. La bona aigua de les cè-

Alfarràç: Pont sobre'l Noguera Ribagorçana

quies ha convertit les planes en hortes esplèndides, en bells jardins fecunds. La producció de taronges és abundantíssima. És abundant així mateix la de tota mena de fruites i llegums. Allí on no arriba l'aigua, s'estenen els camps d'oliveres, de garrofers, d'espart i d'ametllers. Té importància el conreu de l'arròs, al qual es dediquen més de setanta pobles de la conca del Xúquer.

La forta calor de les terres de València és propícia a la vegetació africana. A Elx, els boscos de palmeres formen un paisatge semblant al d'un oasi d'Àfrica. Els esvelts palmons bellugadissos que alcen els infants de la península en la diada del Diumenge de Rams, són tallats de les palmeres d'Elx per gent que parla la nostra llengua.

La principal riquesa del subsol la constitueixen les mines de plom i ferro de La Unió, prop Cartagena, fòra ja del territori català.

Al voltant de l'horta de València hi ha una mena d'orla formada pels garrofers que vesteixen les eixutes col·lines on no arriba l'aigua de les cèquies i recs. [1]

Muntanyes i rius. — Pels colls de Beceit, situats en els límits de València i Aragó, el sistema orogràfic català s'uneix a les muntanyes valencianes: les serres d'Espadàn i de Penyagolosa. El cim de Penyagolosa (1,813 metres) és el més alt del regne de València. Al centre del territori valencià s'aixequen les muntanyes de Martés i de Cabrilles. Més cap al sud, a la província d'Alacant, diverses serres s'alcen, amb punts culminants com el Montcabrer (1,385 metres), Aitana (1,558 metres) i Pic de Maigmó (1,296 metres).

Els rius principals són:

El Millars o Mijares, riu fecundador de La Plana, el nom del qual li vé dels extensos camps de mill que abans hi havia a les seves riberes.

El Palància, que entra al domini català pel districte de Segorb i dóna ses aigües a la mar prop de Sagunt, a les platges de Canet.

El Túria, dit també Guadalaviar, el riu de la ciutat i horta de València.

El Vinalapó, que passa per Elx.

El Xúquer, que baixa del planell central i desemboca tocant a Cullera.

El Segura, que rega una fèrtil plana.

Estanys i pantans guarden una part de l'aigua d'alguns d'aquests rius per als temps en què el cel és avar de pluges.

Els rius de la regió oriental, tot essent els creadors de la seva riquesa, tenen el perill de les freqüents riuades. Vénen de serres altes i nues, desproveïdes de l'aturador que presenten els boscos a les aigües violentes de les pluges torrencials. I les riuades són el temut enemic de les hortes.

A la part baixa, la població és bastant densa. A la part muntanyosa, ho és molt menys.

La costa valenciana. — Des del cap de Palos al cap de la Nau, el litoral és baix i arenós, amb platges llargues i amb estanys i llacunes (Mar Menor, albuferes i salines de Torrevella, d'Alacant i Elx). Les dunes abunden. Una de les més grosses és la de Guardamar, a la boca del riu Segura.

En el massís dels caps Nau i de Sant Antoni, les serres secundàries del sistema penibètic són tallades per la mar. En aquell tros de costa hi ha nombrosos promontoris i cales.

Passat el cap de Sant Antoni la costa esdevé molt regular i de suau contorn fins al delta de l'Ebre. Novament hi apareixen les platges llargues, les dunes, les maresmes, els aiguamolls. L'Albufera de València, que comunica amb la mar pel Perelló i el Perellonet, és molt extensa.

(1) J. Dantín Cereceda: *Resumen fisiográfico de la península ibérica*. Pàg. 218.

5. LA REGIÓ INSULAR

Illes Balears. — S'acostuma a donar avui el nom de Balears a totes les illes de l'arxipèlag situat a llevant de la península, davant la costa de València. La província oficial de Balears comprèn també tot l'arxipèlag. En rigor, el nom de Balears només pertoca a les illes del grup oriental: Mallorca, Menorca i Cabrera. Les del grup occidental — Eivissa i Formentera — són anomenades, des de temps antiquíssims, illes Pitiuses. Però tenint en compte l'extensió del nom de Balears als dos grups, podem distingir amb llur antic nom grec de Gimnèsies les illes del grup oriental.

Les Gimnèsies: Mallorca, Menorca, Cabrera. — Els dos grups d'illes que formen la província de Balears tenen en conjunt una superfície de 5,014 quilòmetres quadrats.

Mallorca. — L'illa major — *Majorica,* en llatí — la «illa daurada», és una terra bella i fèrtil, de clima dolç, d'esplèndids paisatges. La separa de la mar el meravellós cinyell de la seva costa, a la part septentrional de la qual abunden els promontoris alterosos i les cales suaus.

Mallorca: Badia de Canyamel, des d'Artà

La densitat de la població de Mallorca s'acosta als 70 habitants per quilòmetre quadrat.

Deia Dameto — i no anava molt desencaminat — que la figura de Mallorca és quasi quadrada i que s'estén i remata en quatre puntes i promontoris principals, que miren als quatre vents o parts de l'orbe: el promontori del cap La Pera a llevant, el de Grosser a ponent, el de Salines al sud i el de Formentor al nord. I afegeix que això permet d'anomenar-la *Tetanacria*, així com els antics li posaren el nom de Creuer, al·ludint a les dites quatre puntes o caps principals. [1]

Dameto divideix l'illa en dues parts: l'una la formen muntanyes i llocs elevats,

1) J. DAMETO: *Historia del Reino Balearico.* Pàg. 10.

que miren al nord i a ponent. L'altura d'alguns és tan gran, diu, que a semblança de l'Olimp, sobrepugen els núvols: i així s'ha experimentat a Puigmajor i Salatzó, «que de vegades a llur cim es veu l'aire serè i clar, restant la part inferior coberta d'espessos núvols.» [1] L'altra part de l'illa és terra plana: camps, vinyes, prats.

Cabrera: Port natural

El punt culminant de l'illa és el Puig de Torrelles, a 1,445 metres sobre el nivell de la mar.

El clima de Mallorca, com el de les altres illes de l'arxipèlag, és molt temperat. L'hivern hi és dolç, i la freda blancor de la neu no hi apareix sinó molt rarament.

Els productes de la terra són variats: vi, oli, ametlles; taronges també. Les indústries derivades són importants, especialment la de la cria del porc. Abundantíssima és la pesca en les aigües mallorquines. A la costa del migdia, el magnífic port de la ciutat de Mallorca [2] dóna als navilis benigne acolliment.

Menorca. — De les dues illes principals del grup baleàric, Menorca és la més petita, i d'això li ve el nom: *Minorica*, en llatí.

Eivissa: Puig dels Molins

És una illa plana. El seu punt més elevat, el Puig de Toro, té 538 metres d'altitud.

«Roca sembrada de terra», ha dit de Menorca un geògraf modern, Isidor Antillón. [3]

No travessa l'illa cap serralada. L'única cosa que la designa de lluny al navegant és un grup de muntanyes situades gairebé al centre, cap al qual

(1) J. Dameto. *Historia del reino Ba[illegible]* Pàg. 11.

(2) El nom Palma de Mallorca és [illegible], però s'aparta de la [illegible] catalanesca.

(3) Citat per Josep M.ª Quadrado. *[illegible] Baleares.* Barcelona, 1888. Pàg. [illegible]

semblen haver confluït les més notables ondulacions del sòl i la més densa vegetació silvestre. [1]

El port natural de Mahó, dins una profunda i estreta badia, que serveix de base a la marina de guerra, és el millor port del Mediterrani.

Cabrera. — Illeta al sud de Mallorca. És la més meridional de les Gimnèsies.

Les Pitiuses: Eivissa, Formentera. — Són les Pitiuses les illes més meridionals i alhora les més occidentals de l'arxipèlag. Eivissa, la més occidental, no dista sinó 84 quilòmetres del punt més proper de la costa peninsular, que és el cap Sant Martí.

Salines d'Eivissa

Eivissa. — És una illa muntanyosa i alta.

«No és fèrtil de messes — deia un autor del segle XVIII — per la seva sequedat. Aquesta li és natural per ésser terreny escàs de fonts i pel seu cel, escombrat de núvols pels vents forts i continus.» [2]

Formentera. — Aquesta illa és plana i molt baixa. Els seus habitants estàn escampats en cases de camp. L'únic nucli de població el formen unes poques cases arraulides sota la muntanya que es dreça al mig de l'illa, la Mola, de 192 metres d'altitud.

6. LES COMARQUES CATALANES

El problema de les comarques. — El problema de les comarques catalanes és complicat i dificilíssim. A tot arreu, d'altra banda, passa la mateixa cosa, poc més o menys, en tractar-se de les demarcacions comarcals.

A dues categories poden reduir-se les dificultats que aquest problema presenta. Primera: nombre de les comarques. Segona: límits de les comarques.

Sobre quines són les comarques catalanes, els documents i els autors no estàn

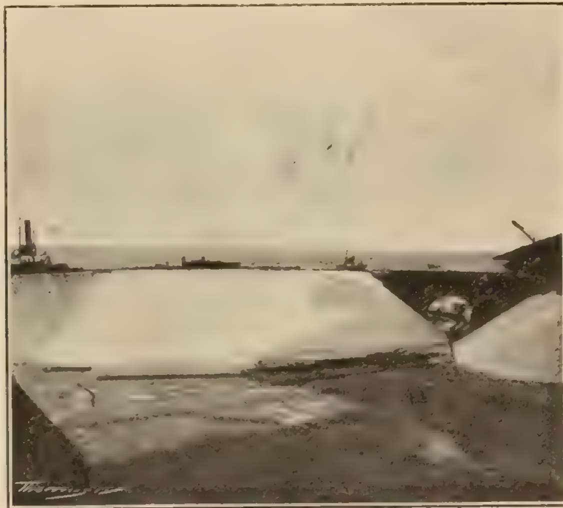
1) JOSEP M.ª QUADRADO: *Islas Baleares.* Pàg. 1175.

2) CARLOS GONZÁLEZ DE POSADA: *Adiciones a la Relación de Iviza, del Illmo. Sr. Don Manuel de Abad, primer Obispo de aquella diócesis.* Informe del 1791 publicat al «Boletín de la Real Academia de la Historia». Any 1907. Tom LI. Pàg. 307.

d'acord. Hi ha un cert nombre de comarques, la realitat i l'existència de les quals accepta tothom, per exemple el Camp de Tarragona, el Vallès, l'Empordà, el Rosselló. Però n'hi ha d'altres, citades per certs documents i autors, que altres autors i documents no accepten. Exemples: el Comalats, el Marquesat, Farfanya, la Ribera de l'Ebre. Damunt un mateix sector del territori català hom estableix divisions territorials notablement diferents.

No és, doncs, la divisió comarcal de Catalunya, àdhuc dins el Principat, un problema tan clar i fàcil com sembla deduir-se del quadro de les comarques que dóna Aulèstia i Pijoan [1], relacionant les comarques dites naturals amb les conques dels rius i amb les divisions per vegueries i sotsvegueries del territori català en els passats segles. Aquesta relació existeix realment, però no és tan constant ni tan decisiva com podria creure's tot llegint ço que Aulèstia diu.

Dubtes sobre llur nombre i sobre els límits de cadascuna. — Per a tenir idea de les incertituds i de les opinions divergents i oposades que en aquest punt es manifesten, n'hi ha prou amb considerar que la divisió comarcal d'Aulèstia conté 31 comarques, mentre que la de Carreras i Candi [2] en conté 37; i àdhuc descomptant d'aquestes les de la Catalunya aragonesa, o sigui el territori català situat entre el Noguera Ribagorçana i el Cinca, que Aulèstia no enclou dins Catalunya, la xifra de les comarques consignades per Carreras resta superior a la de les consignades per Aulèstia. D'altra banda, alguna de les comarques citades per aquest, com el Capcir, no són considerades comarques catalanes per Carreras.

Salines de Formentera

Com aquest fa remarcar, en la formació i designació de les comarques intervenen tres factors: la topografia, la història i la tradició popular. Però els dits tres elements no sempre concorden, ni donen dades prou precises.

En Botet i Sisó, en parlar de les comarques de la província de Girona, fa sobre

1) *Història de Catalunya.* Tom I. Pàgs. 5 i 6.

2) *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Revista dels «Estudis Universitaris Catalans». Volum I. Any 1907. Pàg. 143 i seguents.

el problema de les denominacions i de les delimitacions comarcals algunes consideracions que l'aclareixen força.

Fa notar, en primer lloc, que el mot *comarca* té diverses accepcions, a saber: *a*). Una extensió de terrer, amb relacions de veïnatge o d'altra mena entre els llocs que la formen, quasi sempre sense límits determinats, naturals o històrics. En aquest concepte es diu: comarca de Ripoll, comarca d'Olot, comarca de Banyoles, comarca de Girona.

Mallorca: Cala de Sant Vicents, prop de Pollença, a la part nord-est de Mallorca

b). Una extensió de terrer imprecís, però acomodat a accidents orogràfics o geogràfics, que li donen nom. Exemples: conca de La Muga, conca del Ter, plana de Cerdanya, plana de l'Empordà, pla de Girona, vall d'Aro, vall d'Hòstoles. Aquesta és, pròpiament, la comarca natural.

c). Una extensió de terrer, encara més imprecís que l'anterior, caracteritzat per certes condicions que li donen nom. Exemples: La Garrotxa, la Muntanya, les Guilleries, la Selva. En aquesta accepció, sols en part participa la comarca del caràcter de natural.

d). Una extensió de terra, la més imprecisa de totes, que és una reminiscència de desaparegudes demarcacions històriques, com l'Empordà, el Gironès, el Cabrerès, la comarca de Bas. [1]

Exemples d'aquestes quatre accepcions del mot comarca poden assenyalar-se així mateix al restant de Catalunya.

Font i Sagué intenta donar una definició de la comarca, i ho fa en els termes següents:

«S'anomena comarca a un espai de terreny, determinat per certs accidents topogràfics, on es noten diferències característiques en el llenguatge, les produccions, usos, costums, etc., etc.» [2]

Ceferí Rocafort, parlant de les comarques lleidatanes, constata la mateixa dificultat en la fixació de les comarques.

1) J. Botet i Sisó: Volum de Girona de la *Geografia general de Catalunya*. Pàg. 181.
2) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals e històriques de Catalunya*. Pàg. 110.

«La dificultat — diu — amb què es topa a l'empendre semblant estudi, és la determinació de quiscuna d'eixes encontrades, dificultat que naix de la falta de particular denominació d'importants fraccions de territori, afrontació d'altres comarques, quin trànsit entre unes i altres és moltes vegades imperceptible.» [1]

I si hi ha confusió pel que toca al nombre de les comarques, molt més n'hi ha pel que toca als límits d'aquestes.

Parlant de la Garrotxa, de les Guilleries, de la Selva i de l'Empordà, diu Botet i Sisó: «On cauen aquestes comarques tothom ho sap; però quina és la seva extensió, on comencen i on acaben, és lo que no sap ningú d'una manera concreta i categòrica.» [2] La mateixa cosa pot dir-se així mateix de les altres comarques.

La incertitud ve de lluny. Ja en els temps medievals es produeixen dubtes respecte a si tal o qual població o lloc pertany a una o altra comarca o vegueria. Ni la gent mateixa de la contrada està d'acord. De vegades ens trobem amb vells plets locals respecte als límits d'una comarca. «Actualment es prou comú — escriu Carreras i Candi [3] — dintre d'una mateixa comarca la disparitat de criteri entre la gent més coneixedora d'ella: en unes ocasions ho motiven rivalitats entre pobles veins; en altres, preocupacions locals que desvirtuen el veritable concepte.»

Mallorca: El Calvari, a Pollença

L'existència d'algunes comarques arrenca de l'època pre-romana; per exemple, la Cerdanya i la Segarra.

D'altres han nascut en l'Edat Mitjana. Entre aquestes, les més modernes tenen llur origen en els domenys de les senyories medievals, com el Priorat, el Marquesat, la Castellania.

Quant als noms, n'hi ha que procedeixen dels noms de poblacions antigues que foren llur cap: Empordà, de Empóries; Bergadà, de Berga; Segarra, de *Sigarra;* Rosselló, de *Ruscino.*

1) CEFERÍ ROCAFORT: Volum de Lleyda de la *Geografia general de Catalunya*. Pàg. 11.
2) Volum de Girona de la *Geografia de Catalunya*. Pàg. 182.
3) *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Pàg. 145, nota.

Són molt nombroses les que prenen llur nom del caràcter topogràfic o geogràfic: la Maresma, la Selva, el Camp de Tarragona, el Conflent.

Havem esmentat ja el grup de les que prenen el nom de les demarcacions senyorials.

Aulèstia pretén que el curs dels rius i les conques tancades per les muntanyes, dibuixen amb ratlles eternes les afrontacions de les comarques naturals, i que l'antic Principat havia acomodat sempre a aquestes les seves divisions polític-administratives. [1]

Però això, dit de tan rotunda manera, no és pas exacte. L'estudi detingut de les velles comarques i de l'antiga divisió de Catalunya en vegueries i sotsvegueries, mostra que la correspondència entre la natura i l'administració dista d'ésser perfecta.

Mallorca: Torrent de Pareis, a la costa nord de Mallorca

Rocafort, al·ludint sens dubte a Aulèstia, diu que convé desfer el prejudici, molt corrent, de creure que Catalunya, en èpoques passades, havia emmotllat del tot la seva divisió administrativa a la naturalesa. És cert, diu, que quan aquella es governava per si mateixa, havia tingut en compte les fites naturals molt més que els autors de les divisions modernes. Però això no vol pas dir que s'haguessin respectat aquelles en absolut, sinó que en el transcurs de la història, per causes circumstancials molt sovint, trobem que una mateixa jurisdicció passa a través de diferents comarques.

«Podriem esmentar molts fets — afegeix — que vénen a demostrar aquesta afirmació sense moure'ns d'aquesta part de Catalunya. Veja's lo que passava amb el Pallars, quins dominis, rebassant els aiguavessos d'ambdós Nogueres, entraven en el Ribagorçana. Examine's l'antiga divisió en vegueries i trobarem que, mentre la de Cerdanya segons Aparici se'n baixava Segre avall cap al Baridà i Pla de la Seu y sense respectar el gran murallam dels Tres Ponts, incloia les rodalies de Organyà, aon arribà després el Corregiment de Puigcerdà, la de Cervera agafava una

1) A. Aulèstia: *Història de Catalunya.* Tom I. Pàg. 7.

llenca de la Segarra i a través del riu Bregós s'escampava pels encontorns de Solsona i la d'Agramunt per la ribera de Segre, cap a Pons i Oliana.» [1]

La Vall d'Aràn que topogràficament queda tan ben demarcada per l'alta conca del Garona, administrativament considerada entrava a les vessants del Pallaresa i el Ribagorçana.

A les incertituds i a les indeterminacions de sempre, s'hi ha afegit modernament el desús parcial en què les designacions comarcals han caigut i l'haver-se prescindit de l'antiga divisió judicial per vegueries i sotsvegueries, que en gran part es basava damunt les comarques. Avui, més que mai, bona part de les nostres comarques es presenten esborradisses, difumades. Solament algunes, les menys, conserven amb vigor llur existència i llur fesomia.

Per a fer de la divisió comarcal alguna cosa més que una curiositat històrica i geogràfica, cal redreçar aqueixa divisió, després d'un pregón i detingut estudi dels múltiples factors que entren en la formació de les comarques. No és pas obstacle a aquesta feina la necessitat de fer entrar l'element arbitrari en la fixació i delimitació de les comarques. Al capdavall, aquestes han estat sotmeses, en llurs origens i en llur descabdellament, a influències polítiques i arbitràries. D'altra banda, és evident que algunes comarques catalanes han estat modificades essencialment en els temps moderns per fets econòmics, com la construcció de vies de comunicació i obres de regament.

La divisió comarcal de Catalunya tindria plena realitat pràctica si se la fes servir com a base d'una subdivisió política, administrativa o judicial, que vingués a substituir, per exemple, els actuals partits judicials o els districtes electorals.

No obstant, com diu C. A. Torras, la comarca natural, encara que no es precisi marcadament, es sent i s'imposa. «Pregunteu a un empordanès o a un cerdà o a un fill del Vallès o del Pla de Bages, on comença la seva comarca i on fineix, i ben segur que no us ho sabrà expressar; mes en canvi us distingirà sempre, entre altres, al que és natural o procedent de la comarca seva.» [2]

Divisions comarcals assenyalades per al Principat de Catalunya i el Rosselló. — En diverses velles obres catalanes trobem interessants assaigs de divisions comarcals catalanes. Entre les divisions antigues, donarem ací una idea de les assenyalades pel P. Gil, Andreu Bosch, Manescal i Corbera.

La del P. Gil. — En una Geografia i Història de Catalunya, del segle XVI, de la qual posseïa un manuscrit Font i Sagué, obra que aquest presenta com de autor anònim, hi ha nombroses dades sobre la divisió comarcal del Principat de Catalunya i el Rosselló.

1) C. ROCAFORT: Volum de Lleyda de la *Geografia general de Catalunya.* Pàgs. 44 i 45.

2) CÈSAR AUGUST TORRAS: *Assaig sobre les comarques naturals de Catalunya ajustades al moment present.* Conversa donada els dies 24 i 31 de gener del 1919 i publicada al «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya», número de març-juliol del 1919. Pàg. 125.

La Geografia anònima de què parla Font i Sagué en el seu estudi sobre les comarques catalanes, no és altra que la Geografia i Història del jesuïta Pere Gil, fill de Reus, qui l'escriví en la segona meitat del segle XVI. El manuscrit de la dita Geografia es troba avui a la Biblioteca del Seminari de Barcelona.

Garrotxa: Puig de Bassagoda

Estableix aqueixa Geografia una primera divisió en Catalunya vella, nova i novíssima.

«Abans de posar la divisió de Cathalunya — escriu el P. Gil se ha de advertir que quant per los moros se perdé Cathalunya, la Seu de Urgell sempre tingué bisbe y, o no es perdé o poc temps estigué perduda; y los catalans que allí estavan y se eran recollits als Pyrineos, començaren de conquistar i cobraren a Vich, Gerona y Barcelona, y tota la part de Cathalunya des dels Pyrineos fins al Llobregat... i nomenaren fins al Llobregat Cathalunya vella; després don Ramon Berenguer que casà amb la Aragonesa, y se juntà Cathalunya ab Aragó, ell y los seus cobraren Panadés, Tarragona, Tortosa, Urgel, Balaguer, Lleyda fins al Hebro y nomenaren Cathalunya nova.» [1]

Aquesta divisió de Catalunya vella i Catalunya nova, amb el Llobregat per divisòria, ve confirmada per la toponímia i pels documents. [2]

El P. Diago diu així mateix: «Divídese en vieja, aquella que comiença de los montes Pireneos, y acaba en parte en los rios *Llobregat* y *Cardoner*. La Nueva, que de allí se alarga hasta a los valencianos y aragoneses.» [3]

«Pot donchs dividirse — afegeix el P. Gil — tota Catalunya en vint y set parts, o climas, o comarcas, o partidas de terres en ella compreses.» Les 27 comarques que admet la dita Geografia són les següents:

Salanca, Rosselló, Aspres [4], Conflent, Empordà, Girona, La Selva, Osona, Partida de Ripoll, Bages, Cerdanya, Seu d'Urgell, Pallars, Vall d'Aràn, Barrabés, Noguera Ribagorçana, Aspres [5], Pla d'Urgell, Segarra, Solsona i Cardona, Beya i Bagà, Vallès, Pla de Barcelona i Llobregat, Penedés, Camp de Tarragona, Tortosa i Lleyda.

1) Foli 7 girat.
2) A. Griera: *El català oriental.* Treball publicat al «Butlletí de Dialectologia catalana». Volum del 1920. Pàgs. 2 i 3.
3) F. Diago: *La descripció de Catalunya.* Pàg. 7.
4) Vallespir.
5) La Noguera.

Després l'autor fa una divisió per comarques més nombroses i petites. Els noms els llatinitza (defectuosament en alguns casos). Llur equivalència catalana la donem entre parèntesis.

I dividint estas tres Cathalunyas — diu — en més regions en particular que no són les 27 contades, podem dir lo següent:

1.°) La 1.ª Catalunya novíssima antigament la habitavan Rossellonesos y Cerdanyesos, Rossilionenses et Ceretani; pero avuy se pot dividir en catorze Regions:

1 Vallis spirium *(Vallespir)*, 2 Rossilio *(Rosselló)*, 3 Confluens *(Conflent)*, 4 Capsirium *(Capcir)*, 5 Ceretania *(Cerdanya)*, 6 Vallis Carolina *(Vall de Querol)*, 7 Andorra, 8 Baridanum *(Baridà)*, 9 Sedes Urgelli *(Seu d'Urgell)*, 10 Procomitatus Castriboni *(Vescomtat de Castellbò)*, 11 Vallis Arenesi *(Aràn)*, 11 Marchionatus Palliarentium *(Marquesat de Pallars)*, 13 Procomitatus Vilamuri *(Vescomtat de Vilamur)*, 14 Conca d'Orcau.

2.°) La segona Cathalunya dita la vella antigament la habitavan Emporitani et Leletani, y se pot dividir en 21 Regions a saber: 1 Cardona, 2 Bagia *(Bages)*, 3 Vallesium *(Vallès)*, 4 Modianesium *(Moianès)*, 5 Luçanesium *(Lluçanès)*, 6 Bargadanum *(Bergadà)*, 7 Vallis Ripparum *(Vall de Ribes)*, 8 Ripolesium *(Ripollès)*, 9 Ausona, 10 Capreresium *(Cabrerès)*, 11 Basium *(Bas)*, 12 Campusrotundus *(Camprodón)*, 13 Olotus *(Olot)*, 14 Bisuldunum *(Besalú)*, 15 Procomitatus Rocabertini *(Vescomtat de Rocabertí)*, 16 Comitatus Emporitensis *(Comtat d'Empúries)*, 17 Geronesium *(Gironès)*, 18 Comitatus Palamosii *(Comtat de Palamós)*, 19 Terra Procomitatum La Caslo ? *(Costa del Vescomtat)*, 20 Maritimum *(Maresma)*, 21 Barcelonesium *(Barcelonès* o *Pla de Barcelona)*.

Cerdanya: Ribera del Segre

»3.° La 3.ª Cathalunya dita la nova; antigament la habitavan Ilergetes, Cossetani e Ilercaones, ara se pot dividir en 24 Regions, ço es: 1 Panedesium *(Penedés)*, 2 Conca de Odena, 3 Comalatium *(Comalats)*, 4 Campus Tarraconensis *(Camp de Tarragona)*, 5 Baroniæ de Entensa *(Baronies d'Entença)*, 6 Dertosa *(Tortosa)*, 7 Planities Galeræ *(Pla de la Galera)*, Portus Dertosæ *(Port de Tortosa)*, 9 Terra de Orta, 10 Comitatus Aytonæ *(Comtat d'Aytona)*, 11 Prioratus Scala Dei *(Priorat)*, 12 Comitatus Pradorum *(Comtat de Prades)*, 13 Conca Barbarani *(Conca de Barbarà)*, 14 Populeto *(Poblet)*, 15 Garrigia *(La Garriga* o *Les Garrigues)*, 16 Riparia Rivicurvi *(Ribera del Riu-*

corb), 17 Planities Urgelli (*Pla d'Urgell*), 18 Sigarra (*Segarra*), 19 Riparia Arsionis (*Ribera de Ció*), 20 Rivus Luntosus (*Riubregós* o *Llobregós*), 21 Riparia Salicata (*Ribera Salada*), 22 Pretura Acrismontis (*Vegueria d'Agramunt*), 23 Pretura Balegarii (*Vegueria de Balaguer*), 24 Ilerdæ (*Lleyda*).

I afegeix la Geografia: «Totes juntes són 59 regions que vuy se poden mes en particular contar en Catalunya, que són compreses en les 27 referides.»

La de Bosch. — Andreu Bosch diu que tota la terra de Catalunya es divideix en 48 parts, i comença a anomenar-les: «Plana de Urgell, Empurdà, Vallès, la Selva prop Gerona, lo Gironès, la plana de Osona, la plana de Bages, lo Ripollès, lo Llosanès, la Conca de Orcau, vall de Andorra, Seu de Urgell, Panadés, Sagarra, la Conca de Barberà, lo Camp de Tarragona, la Ribera de Hebro, los ports de Tortosa i altres moltes...» [1]

La de Manescal. — Manescal, que segueix d'aprop la divisió de la Geografia del P. Gil, diu: «En Catalunya la Vella hi ha 22 regions: 1 Barcelonès, 2 Maresma, 3 la costa del Bescomptat, 4 lo Comptat de Palamós, 5 la Selva prop Girona, 6 lo Gironès, 7 lo Comptat de Empuries, 8 lo Bescomptat de Rocabertí, 9 lo Comptat de Besalú, 10 Sobvegaria de Olot, 11 la vegueria de Camp Redó [2], 12 lo Bescomptat de Bas, 13 lo Bescomptat de Cabrera, 14 la plana de Osona, 15 lo Vallès, 16 la plana de Bages, 17 lo Ripollès, 18 la Vall de Ribes, 19 lo Llossanès, 20 lo Bergadà, 21 lo Cardenès, 22 Mojanès.

»Catalunya la nova se pot partir en vint y sis regions: 1 Panadés, 2 la Conca de Odena, 3 Seguarra, 4 Comalats, 5 la Plana de Urgell, 6 Marquesat de Camarasa, 7 Abadiat d'Ager, 8 la Ribera salada, 9 la Ribera de Riubregós, 10 la Ribera de Sió, 11 la vegaria de Balaguer, 12 la vegueria de Lleyda, 13 lo Marquesat de Aytona, 14 la ribera del riu Corp, 15 la Garriga, 16 la Conca de Barberà, 17 lo Camp de Tarragona, 18 lo Comptat de Prades, 19 lo Priorat de Escala Dei, 20 la ribera de Ebro, 21 les Baronies d'Entença, 22 la terra de Orta, 23 los ports de Tortosa, 24 lo Pla de la Galera, 25 la vegueria de Tortosa, 26 lo Abadiat de Poblet.

»Los appendices de Cathalunya comprenen tretze regions: 1 Vallespir, 2 la plana de Rosselló, 3 Conflent, 4 Capsir, 5 la plana de Sardanya, 6 la vall de Carol, 7 la vegaria de Beridà, 8 la Seu d'Urgell, 9 la vall de Andorra, 10 lo Bescomptat de Castellbò, 11 lo Marquesat de Pallars, 12 lo Bescomptat de Vilamur y 13 la Conca d'Orcau.» [3]

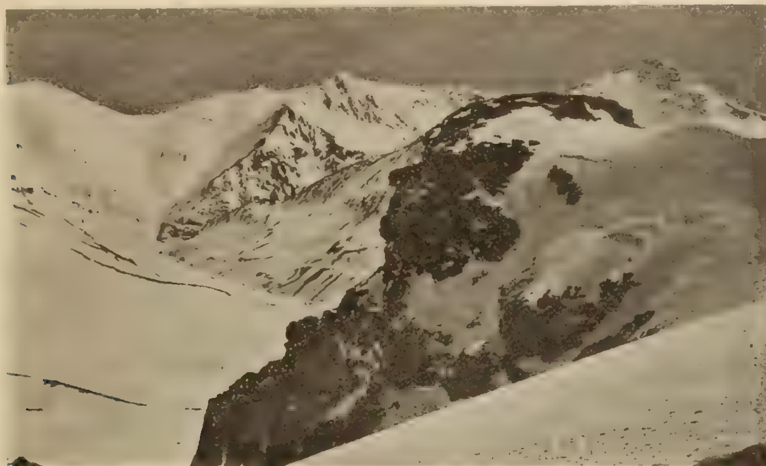
La de Corbera. — Esteve de Corbera [4] no es separa gaire de Manescal. Diu així:

«En Cataluña la vieja se hallan veinte y dos distritos... Estos són: El territorio de Barcelona, de Besòs a Llobregat, que se dize lo Barcelonés. La costa del mar hasta Blanes, que la llaman lo Maresma. El Anpurdán, los Condados

1) A. Bosch: *Titols i honors de Catalunya, Rosselló y Cerdanya.* Pàg. 91.
2) Camprodón.
3) Manescal: *Sermó del Rey Don Jaume II.* Folis 60 i 60 girat.
4) *Cataluña ilustrada.* Pàg. 68.

de Besalú, de Anpurias, de Osona y de Palamós. Los Viscondados de Bas, de Cabrera y de Rocabertí. El Gironès, el Cardoner, el Vallès, el Ripollès, el Moyanès y el Lusanès, la Selva cerca de Gerona, la Plana de Bages, el Valle de Ribes, la Bergadá, la Vegaria de Campredón, y el parado o distrito de Olot...

»En la Catalunya nueva se hallan veinte y siete comarcas, o territorios en que la dividen, cuyos nombres son: el Panadés, la Sagarra, Comalats, la Plana de Urgel, las dos Abadias de Poblet y de Ager, las riberas Salada, de Riubragós, de Sió, de

Pireneus: Puig de la Fossa del Gegant

Riucorp y de Ebro, los dos Marquesados de Aytona y de Camarasa, el Condado de Prades, los dos Prioratos de la Religión de San Juan y de Escala Dei, el Campo de Tarragona, las Baronias de Entensa, la tierra de Orta, lo Pla de la Galera, las Vegarias de Lérida, Balaguer y Tortosa, la Garriga, la Conca de Odena y la de Barberá...

»Los apéndices son las tierras más cercanas a los Pirineos que dividen a Francia de España, o que están entre las mismas vertientes de los montes... Estos consisten en catorze districtos cuyos nombres son: la plana de Rossellón, la de Cerdaña, Vallespir, Conflent, Capsir, los Valles de Aran, de Carol y de Andorra, la Vegaria o tierra de Beridà, la Seu de Urgel, el Marquesado de Pallás, los Viscondados de Castellbó y de Vilamur y la Conca d'Orcau.»

Vegem ara les divisions modernes. La fixació del nombre i la determinació dels límits de les comarques catalanes ha estat objecte de notables estudis en els darrers temps.

L'amor a la terra, que l'ideal català modern ha fet renàixer amb força, per una banda; i per l'altra, el progrés dels estudis científics a Catalunya, han plantejat de

nou aquest problema i l'han acostat a la seva solució objectiva. Una bona divisió comarcal catalana, acceptada i respectada pels catalans, seria cosa molt superior, en tots els aspectes, a les presents divisions oficials imposades pel règim centralista, les quals són alhora un atemptat a la naturalesa i a la història i una ofensa al sentiment catalanesc.

Pel que fa a les comarques del Principat de Catalunya i del Rosselló, s'han fet diversos assaigs de fixació i delimitació. Àdhuc es publicà, fa més de vint anys, un mapa comarcal, el de Flos i Calcat. L'aportació de dades topogràfiques i històriques i els estudis científics sobre el terrer català han fet avançar el coneixement d'aquesta qüestió fins a un punt que fa preveure una pròxima solució definitiva. A continuació consignem les principals divisions comarcals proposades modernament.

La d'Antoni Cebrià Costa. — El botànic Costa admet les comarques següents: [1]

Vall d'Aràn, Alta muntanya, Cerdanya, Conca de Tremp, Lluçanès, Empordà, Ribagorça, Baixa muntanya, Plana de Vich, Vall de Farfanyà, Segrià, Pla d'Urgell,

Pireneus: Cresta entre el Biciberri i Comoloforno

Alta Segarra, Baixa Segarra, Ribera del Sió, Pla de Bages, Vallès, Garriga, Priorat, Conca de Barbarà, Ribera de l'Ebre, Camp de Tarragona, Penedés; Costes de Barcelona, del Llevant i Maresma, Pla del Llobregat i Pla de Barcelona.

La d'Aulèstia. — En la seva *Història de Catalunya* dóna Aulèstia un quadro de les comarques naturals amb la correspondència entre aquestes, les conques dels

1) C. COSTA: *Introducción a la Flora de Cataluña.* Barcelona, 1877. Pàgs. XXIII a XLII.

rius i les antigues vegueries i sotsvegueries [1]. La divisió d'Aulèstia està treta, principalment, del mapa de Catalunya d'Aparici de l'any 1720. Vet ací el dit quadro:

CONQUES DE RIUS	COMARQUES NATURALS	VEGUERÍES I SOTSVEGUERÍES
Aglí Tet Tec	Rosselló	Vegueria del Rosselló.
Tet superior	Conflent	Vegueria de Conflent.
Tec (idem)	Vallespir	Sotsvegueria de Vallespir.
Muga Fluvià	Alt Empordà	Vegueria de Besalú.
Ter (superior)	Camprodón	Vegueria de Camprodón.
Freser	Vall de Ribes	Sotsveguería de Ribes.
Ter (medi)	Plana de Vich	Vegueria de Vich.
Ter (inferior) Tordera (idem)	Gironès Baix Empordà Selva	Vegueria de Girona.
Gavarresa	Lluçanès	Sotsvegueria de Lluçanés.
Llobregat (superior)	Bergadà	Sotsvegueria de Berga.
Llobregat (medi) Cardoner (inferior)	Pla de Bages	Vegueria de Manresa. Sotsvegueria de Moyà.
Tordera (superior) Besós (idem)	Vallès	Sotsvegueria de Vallès.
Llobregat (inferior) Besós (idem)	Pla del Llobregat Pla de Barcelona	Vegueria de Barcelena.
Cardoner (superior)	Solsona	Sotsvegueria de Prats de Rei
Llobregós	Segarra	Vegueria de Cervera.
Noya (superior)	Igualada	Sotsvegueria d'Igualada.
Noya (inferior) Gayà	Penedés	Vegueria de Vilafranca.
Francolí (superior) Anguera	Muntanyes de Prades Conca de Barbarà	Vegueria de Montblanch.
Francolí (inferior)	Camp de Tarragona	Vegueria de Tarragona.
Segre (superior)	Cerdanya	Vegueria de Puigcerdà.
Segre (medi) Sió	Ribera de Sió	Vegueria de Agramunt.
Noguera Pallaresa	Pallars Conca de Tremp o d'Orcau	Sotsvegueria de Pallars.
	Balaguer	Vegueria de Balaguer.
Segre (inferior)	Lleyda	Vegueria de Lleyda.
	Urgell	Vegueria de Tàrrega.
Ebre (inferior)	Tortosa	Vegueria de Tortosa.

1 A. Aulèstia: *Història de Catalunya*. Tom I. Pàgs. 5 a 7.

Aulèstia posa a l'anterior divisió la següent nota: «La vall de Capcir i la d'Aràn formaven comarques especials quals rius, el Garona i l'Aude, respectivament, dirigeixen sa corrent cap a dintre França.»

Havem demostrat ja anteriorment que la correspondència entre les comarques naturals i les vegueries i sotsvegueries de l'antiga divisió no és tan exacta ni tan constant com creia Aulèstia.

La de Flos i Calcat. — En la seva obra *Geografia de Catalunya* [1], aquest autor admet les comarques següents: Vall d'Aràn, Comtat de Pallars, Alt Urgell, Cer-

Pireneus: Pedra forca, vista de la riera de Saldes estant

danya, Vall de Ribes i Ripollès, La Garrotxa, Alt Empordà, Baix Empordà, La Selva, Montseny, Plana de Vich, Lluçanès, La Muntanya, Comarca de Solsona, Conca de Tremp, La Ribagorça, Pla de Lleyda, Pla d'Urgell, La Segarra, Pla de

1) Barcelona, 1896.

Bages, Congost, Vallès, La Marina, Pla de Barcelona, Pla del Llobregat, Penedés, Conca de Barberà, Les Garrigues, Comarca de Gandesa, Ribera de l'Ebre, Priorat, Camp de Tarragona, Tortosa i Boques de l'Ebre... el Gironès, La Noguera, Comarca de Camprodón, Comarca d'Ager, Ribera de Ció, Moianès, Comarca de Olesa. I afegeix: «i altres més petites encara.» [1]

La d'Esteve Sunyol.— En una conferència donada l'any 1897 a l'Ateneu Barcelonès [2], Esteve Sunyol exposà un projecte de divisió de Catalunya en departaments i comarques. Divideix el Principat en quatre departaments: oriental, o del Ter, central o del Llobregat, meridional o de l'Ebre i occidental o del Segre. A cadascún adjudica les comarques següents:

Departament oriental o del Ter . .	Alt Empordà
	Baix Empordà
	La Garrotxa
	Gironès
	La Selva
	Guilleries
	Plana de Vich
	Montseny
Departament central o del Llobregat.	Costa de Llevant de Mataró
	Pla de Barcelona
	Baix Vallès
	Alt Vallès
	Pla del Llobregat
	Valls del Noia
	Montserrat
	Baix Cardoner
	Pla de Bages
	Alt Cardoner
	Moianès
	Lluçanès
	Bergadà
	Costa de Ponent
	Penedés
Departament meridional o de l'Ebre.	Costa de Tarragona
	Camps alt i baix de Tarragona
	Conca de Barbarà
	Muntanyes de Prades
	Riberes altes i baixes de l'Ebre
	Priorat

1) F. Flos i Calçat: *Geografia de Catalunya.*

2) Esteve Sunyol: Conferència donada a l'Ateneu Barcelonès sobre *El terrer de Catalunya i les comarques naturals.* Publicada a «La Renaixença», n.° del 17 febrer 1897.

Departament occidental o del Segre.
- Les Garrigues o Baix Urgell
- Plans d'Urgell o Alt Urgell
- Segarra
- Riberes del Sió i del Llobregós
- La Noguera
- La Ribagorça
- Vall d'Aràn
- Conca de Meià i terres de Balaguer
- Conca de Tremp
- Pallars
- Baronia de Rialp
- Terres de Basella i Organyà
- Cadí o el Baridà
- Cerdanya

A aquestes comarques afegeix les catalano-rosselloneses: Vallespir, Baix Tet. Conflent i les Fonolledes o Fenolledes.

Font i Sagué censura el sistema de delimitació de comarques adoptat per Sunyol, per creure que mutila les veres comarques i que d'altra banda n'inventa algunes, com la del Montserrat. [1]

La de Font i Sagué. — En un treball premiat als Jocs Florals de Barcelona l'any 1897, Font i Sagué féu un detallat estudi de les comarques naturals catalanes, i proposà una divisió comarcal en la qual, seguint la classificació establerta pel P. Gil en el segle XI, el Principat de Catalunya i Rosselló apareixen dividits en tres grans parts: Catalunya vella, Catalunya nova i Catalunya novíssima. Les comarques que Font i Sagué fa correspondre a aquestes parts són les següents:

Catalunya vella . . . .
- Empordà
- La Garrotxa
- La Selva
- Gironès
- La Muntanya (Besalú)
- Plana de Vich
- Ripollès
- Pla de Barcelona i Llobregat
- Maresma o Costa de Llevant
- Vallès
- Pla de Bages
- Lluçanès
- Moianès
- La Muntanya (Berga)
- Alt Urgell
- Vall d'Andorra

1) N. Font i Sagué: *Delimitació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.*

Catalunya Nova	Ribagorça
	Vall d'Aràn
	Pallars
	Conca de Tremp
	Cardona i Solsona
	Penedés
	Costes de Garraf
	Camp de Tarragona
	Priorat
	Conca de Barbarà
	Tortosa
	Gandesa
	La Garriga
	Pla d'Urgell
	Pla de Lleyda
	La Noguera
	Ribera del Ció
	Segarra
Catalunya novíssima	Rosselló
	Vallespir
	Cerdanya
	Conflent
	Capcir

La distribució del territori del Principat i comtats de Rosselló i Cerdanya en les tres parts de Catalunya vella, nova i novíssima, no ens sembla recomanable avui. Fa estrany el superlatiu *novíssima* aplicat a la Catalunya francesa. Aquesta apel-lació podia ésser justificada, fins a cert punt, en el segle XI. En els nostres temps és anacrònica.

La de Carreras i Candi. — Estudià Carreras i Candi el problema de les comarques catalanes en un treball publicat l'any 1907 [1]. La divisió comarcal que en el dit treball estableix és aquesta:

Conca septentrional	Rosselló
	Conflent
	Vallespir
	Fenolledes
Conca oriental	Empordà
	La Garrotxa
	La Selva
	Guilleries
	Plana de Vich
	Ripollès

(1) F. CARRERAS I CANDI: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* «Estudis Universitaris Catalans». Volum I. Any 1907. Pàgines 143-150

Conca central	Maresma (dita Costa de Llevant) Pla de Barcelona Vallès Pla de Bages Vescomtat de Cardona Moyanès Lluçanès Bergadà	
Conca meridional	Camp de Tarragona Conca de Barbarà Muntanyes de Prades Priorat Castellania	o sigui tota la Catalunya nova
Conca occidental	Les Garrigues Comalats Pla d'Urgell Segarra Ribera del Ció i del Llobregós Marquesat Conca de Meià Farfanya Segrià Llitera Pallars Jussà Pallars Sobirà Arravès Ribagorça Urgellet Baridà Cerdanya Andorra	
Conca forastera	Vall d'Aràn	

La de Faura i Sans. — Tota comarca natural, segons Faura, està limitada pels termenals de major transcendència segons els tres aspectes: geològic, orogràfic i hidrogràfic.

Sosté Faura que el mitjà fonamental per a la determinació de les comarques naturals és l'estructura del terrer. Així, amb un criteri naturalista, o encara millor, geològic, fa un estudi sintètic de les comarques i s'esforça a determinar-les, amb tendència a l'acoblament i no a la fragmentació. [1]

1) Mossèn Marià Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Extracte de la conversa donada al Centre Excursionista de Catalunya en la sessió del 7 de febrer del 1919. «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya», número 290-294. Març-juliol del 1919. Any XXIX. Pàg. 104.

Tenint en consideració les característiques geològiques, orogràfiques, ètniques, històriques i d'associació segons les condicions de la vida moderna, Faura estableix provisionalment les dinou comarques següents:

1. Empordà
2. La Garrotxa
3. La Selva (amb el Gironès)
4. Ripollès (amb les valls de Ribes i Camprodón)
5. Plana de Vich (amb les Guilleries)
6. Vallès (amb el Congost)
7. Pla de Barcelona (i la Maresma)
8. Pla de Bages (amb el Lluçanès, Moyanès, Solsona i Baix Cardoner)
9. Penedés (amb les Costes de Garraf)
10. Bergadà (amb l'Alt Cardoner)
11. Cerdanya
    (Andorra)
12. Urgellet
13. Camp de Tarragona (amb la Conca de Barbarà)
14. Riberes de l'Ebre (Priorat, Comtat de Prades, Tortosa o Castellania, Terra Alta o de Gandesa)
15. Pla d'Urgell (amb Les Garrigues, Sagarra, Riberes del Ció, Llobregós i Salat)
16. Conca de Tremp (amb la clotada d'Ager)
17. Pallars
18. Ribagorça
19. Vall d'Aràn
    (Altes conques de l'Éssera i el Cinca)
    (Catalunya francesa: Rosselló, Vallespir, Cerdanya francesa i Capcir) [1]

Les comarques sense numerar són les que no pertanyen oficialment al Principat de Catalunya.

La de Pere Blasi. — La darrera divisió comarcal proposada és la que es conté a la *Geografia elemental de Catalunya,* de Pere Blasi [2]. A continuació la reproduïm:

I. Comarques veïnes dels Pireneus . . .
- Vall d'Aràn
- Ribagorça
- Pallars
- Urgellet
- Cerdanya
- Vall de Ribes
- Ripollès
- Camprodón
- La Muntanya
- La Garrotxa

1) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàg. 123.

2) Barcelona, 1922. Premiada en el concurs de la Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana i editada per aquesta.

II. Comarques confinants amb el Mediterrani.	Empordà La Selva La Maresma Pla de Barcelona Penedés Camp de Tarragona Tortosa
III. Comarques de les baixes conques del Segre i de l'Ebre, menys Tortosa .	La Noguera Conca de Meyà Ribera de Segre Ribera de Sió Pla de Lleyda Pla d'Urgell Segarra Les Garrigues Gandesa Riberes de l'Ebre Priorat
IV. Comarques interiors.	Cardoner Bergadà Lluçanès Pla de Bages Igualada Plana de Vich Moyanès Vallès Gironès Conca de Barbarà

Breu estudi de cada comarca. — Donarem ara algunes indicacions relatives a les diverses comarques consignades en les precedents divisions. Precisarem, en tot allò que és possible, la delimitació i el caràcter de les comarques i exposarem els principals problemes que suscita la fixació de cadascuna.

Rosselló. — Avui el nom de Rosselló és aplicat generalment a tota la part de territori català que el tractat dels Pireneus (1659) donà a França. Però abans de l'anexió el dit nom només es donava al comtat del Rosselló, que s'estenia, per la costa, des de Salces a Coblliure. La resta del territori a què ara s'aplica aqueixa denominació col·lectiva formava els comtats del Vallespir i del Conflent i un tros del comtat de Cerdanya. L'altre tros del darrer comtat pertany a l'Estat espanyol.

Forma el Rosselló un triangle irregular, que té el vèrtex en el lloc on es bifurquen els Pireneus. Des d'allí, un dels costats, per les Corberes, acaba a Leucata, i l'altre, per les Alberes, acaba al cap Cervera.

Entre les Corberes i les Alberes hi ha una muntanya que domina el país: el Canigó. Durant molt de temps s'havia cregut que aquesta era la més alta mun-

tanya de la cadena dels Pireneus. Però d'altres n'hi ha de més alteroses, com el Puigmal, que s'aixeca davant del Carlit. El Rosselló, en el més ample sentit d'aquest nom, és un país molt muntanyós.

En realitat, la Catalunya francesa comprèn diverses comarques, que són: Rosselló, Conflent, Fenolledes, Vallespir i Capcir, a més del bocí de la Cerdanya.

El Rosselló pròpiament dit està constituït per la gran plana que formen les vessants dels rius Tec i Reart i les més inferiors del riu Tet.

En temps antic, fou sa capital Elna, que era sèu episcopal. Avui la capital del Rosselló és la ciutat de Perpinyà.

Salanca. — La regió dita Salanca en antics documents, va compresa en el Rosselló. No és una vera comarca, sinó una reminiscència de la senyoria que en els segles XII i XIII estava agregada a Sant Llorenç de Salanca. [1]

Ribera de les Salenques

Conflent. — Està format per la petita vall del Tet, riu que la travessa i la rega. Té per capital Vilafranca del Conflent.

El Conflent, escriu Font i Sagué, és muntanyós en gran manera a causa de la seva situació entre els estrebs dels Pireneus Orientals i els Catalans. És una veritable vall encaixonada on *conflueixen*, no pas els rius d'or i plata, com diu la tradició que passà en llunyanes èpoques, sinó les aigües dels dos sistemes orogràfics,

1) N. FONT I SAGUÉ: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.* Pàg. 437.

augmentant el corrent del Tet, qui rega aquesta comarca en tota la seva extensió. [1]

Fenolledes. — És l'antic vescomtat de Fenolledes o Fonolledes, al nord del Rosselló. S'estén per tota la conca del riu Aglí.

Rivesaltes és la seva població més important.

En la zona septentrional de les Fenolledes hi ha alguns pobles que ja no són catalans per la llengua, puix que pertanyen al domini del llenguadocià.

Vallespir. — Constitueix aquesta comarca el territori del riu Tec, des del seu naixement fins a la mar.

Fou anomenat el Vallespir, antigament, *Valls aspres,* o *Aspres,* simplement.

El Vallespir, diu Font i Sagué, és una vera i *aspra vall,* encaixonada entre dues serralades mestres que arrenquen del massís de Costabona. La serralada de la dreta és la continuació dels Pireneus catalans, que van a morir al cap Cervera, i serveix de divisòria entre el Vallespir i la Muntanya, la Garrotxa i l'Empordà. La serralada de l'esquerra la formen la Collada Verda i Canigó, els estrebs dels quals, subdividits, van a ajupir-se en la planúria del Rosselló. En el punt de confluència d'aquestes dues serralades neix el Tec, que és l'únic riu que, junt amb els seus nombrosos afluents, rega la comarca, la qual constitueix la conca hidrogràfica d'aquell. [2]

Capcir. — Està formada aquesta comarca per l'alta conca del riu Aude.

Cap a migdia, el Coll de Castelló i la Quillana, posen el Capcir en comunicació amb la Cerdanya.

La capital del Capcir és Formigueres.

Alta vall voltada de muntanyes, el Capcir té un dur clima. Nou mesos de l'any la neu cobreix la vall. I en els tres mesos de bon temps — juny, juliol i agost — el sol no escalfa prou perquè els habitants puguin deixar la vestimenta gruixuda, feta de la llana dels ramats. [3]

La principal riquesa de la comarca la constitueixen els verds prats, on pasturen les vacades i els ramats de bestiar de llana, i els boscos espessos, els més grans potser dels Pireneus. D'aquests boscos surten la llenya i la fusta en abundància.

El Capcir, diu Carreras Candi [4] amb tot i haver pertanyut a Catalunya junt amb el Rosselló, no s'ha de considerar comarca catalana. «Es forma — observa — en les muntanyes on neixen el Tet i l'Aud, amb la particularitat que, del primer riu, sols n'hi ha una mínima porció sense cap poble i en canvi casi tota la comarca se desenrotlla en la conca del segón, que no és conca catalana. Fa notar Bosch, al descriure-la, la singularitat de sa situació topogràfica, ço és, que el Capcir pertanyia a la diòcesi francesa d'Elet *(Títols d'honor.* Perpinyà, 1628, plana 87).»

1) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.* Pàg. 445.
2) N. Font i Sagué: Lloc citat. Pàg. 348 i 349.
3) A. Griera: *El dialecte del Capcir.* «Butlletí de Dialectologia catalana». Any 1915. Pàg. 115.
4) *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Pàg. 148, nota 1.

No obstant, la vall del Capcir ha tingut sempre les comunicacions per la banda de Cerdanya, i aquest fet ha determinat que el parlar del Capcir fos el català i no el llenguadocià. «Els capcinesos — escriu Griera — es senten encara actualment catalans, després de més de dos segles d'anexió. Els mercaders que van a Carcassona es diu que *van cap a França*, i quan *el cucut no hi canta, es mort o pres a França.*»[1]

Alguns autors antics prescindeixen del Capcir com a comarca. Andreu Bosch l'enclou en el Conflent.

Cerdanya. — Formen aquesta comarca les valls pirenenques on naix el riu Segre, fins que aquest entra al Baridà. La seva capital és Puigcerdà.

La Cerdanya està limitada per un cercle de muntanyes que des del Cadí va seguint per Puig Llançada, Collada de Toses, Puigmal, Finestrelles, La Perxa, serres del Carlit, coll de Puimorens i serres de Maranges i Bescaràn.

Constitueix la conca de recepció de l'alt Segre. Esdevé difícil la delimitació de la comarca aigües del Segre avall; però és freqüent assenyalar la limitació de l'estret de Martinet.[2]

La major part de la Cerdanya ha quedat en territori francès, amb les fonts del riu Segre, el qual naix sota el Puigmal. Dins la Cerdanya francesa hi ha el poblet de Llívia, que malgrat d'estar voltat en tot el seu terme de territori francès, pertany a l'Estat espanyol, al territori del qual està unit per una carretera neutral.

Cerdanya: Pont sobre el riu Querol

La Vall de Ribes, el Baridà, el Conflent i el Capcir poden ésser considerats com a subcomarques de Cerdanya.[3]

Empordà. — Comprèn els territoris del baix Ter, el Fluvià i la Muga. S'estén del mar a Castellfollit i dels Pireneus a les Gavarres.[4]

El comtat d'Empúries de l'Edat mitjana només agafava una part de la comarca empordanesa.

L'Empordà es subdivideix, ja des dels temps medievals, en Alt Empordà i Baix Empordà.

La seva capital és Figueres.

1) A. Griera: *El dialecte del Capcir.* «Butlletí de Dialectologia catalana». Any 1915. Pàg. 110.
2) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàg. 113.
3) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.* Pàg. 442 i 443.
4) J. Botet i Sisó: Treball publicat en la «Revista de Gerona». Any III, núm. 9, Pàg. 389.

De les dues subcomarques, l'Alt i Baix Empordà, la primera comprèn les conques del Muga i del Fluvià, i la segona la forma la conca del baix Ter.

«És evident — escriu Botet i Sisó — per dir-ho son mateix nom, que *L'Empordà* enclou la reminiscència d'una demarcació històrica que ha de correspondre's amb alguna de les que tenien a Empúries per denominant, o siga amb l'antiga comarca dels emporitans, cas de ser la mateixa dels indigets [1], amb el Bisbat d'Empúries dels temps visigots, o amb l'Ardiaconat o Comtat d'Empóries de l'Edat mitjana i començ de la moderna. De totes aqueixes demarcacions nosaltres nos inclinem a la darrera. Per a donar-li major extensió és precís contraposar l'Empordà a La Selva, suprimint l'existència de Lo Geronès, i adjudicar-li La Garrotxa, suprimint el territori del comtat de Besalú, i entre altres memòries que ho contradiuen, farem menció de que per a distingir dos pobles del mateix nom, Romanyà, situat l'un a La Selva i l'altre al territori que molts volen donar a l'Empordà, a l'un se l'anomena Romanyà de la Selva, i a l'altre, no Romanyà de l'Empordà, sinó Romanyà de Besalú.» [2]

Les Nou creus i Puigmal

L'Empordà és considerat per Font i Sagué com la comarca potser més interessant de Catalunya des del punt de mira etnogràfic. En sa *Història del Ampurdàn*, Pella i Forgas ha descrit extensament el tipus empordanès. Entre els seus trets característics hi ha el vestit, la pronunciació, el temperament, les línies generals del rostre. L'empordanès típic és alt, sapat, esquerdalenc, de color terrosa. Espiritualment, el tret dominant és un intens amor a la independència. Els empordanesos són hospitalaris, cordials, francs, confiats.

En l'ordre social, hom pot notar en la pagesia una reminiscència de la subjecció feudal. Hi ha un respecte gran per al senyor o senyoret, cosa que no veiem en altres comarques, com el Camp de Tarragona, el Penedés i la Conca de Barbarà, on els pagesos manifesten un esperit més desimbolt.

1) Aquesta primera hipòtesi ha d'ésser descartada, puix que no hi hagué tal comarca dels emporitans. Els emporitans, o grecs d'Empúries, no foren mai gaire nombrosos, i és impossible que s'estenguessin per l'Empordà. Els nuclis de població hel·lènica de Roses i Empúries tingueren ben poca expansió territorial.

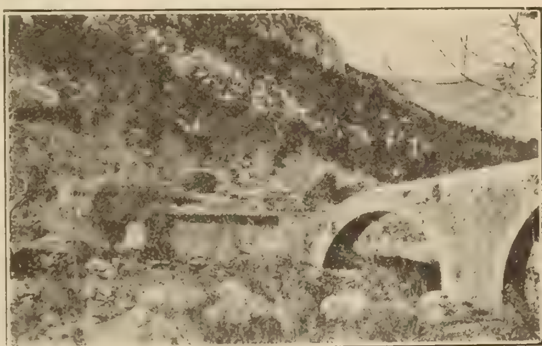
2) J. Botet i Sisó: Volum de Girona de la *Geografia general de Catalunya*. Pàg. 182.

La Garrotxa.— Aquesta comarca, anomenada també, antigament, Muntanya i Muntanya d'Olot, està formada per la conca alta del Fluvià.

En l'Edat mitjana constituí el Comtat de Besalú. El límit convencional entre la Garrotxa i l'Empordà és, des de molt antic, la carretera de França. [1]

La Garrotxa és una comarca integrada pel massís de Rocacorba, el comtat de Besalú, la part més alta de la Muga i tota la conca de recepció del riu Fluvià, amb les altes valls de Bianya i Llerca. [2]

Font i Sagué la considera comarca secundària. I Faura fa notar que si bé té una caracterització especial des del punt de mira orogràfic, puix que tota la comarca és muntanyosa i aspra, amb alguns boscos en les parts ubagues, geològicament està del tot lligada amb l'Empordà.

Garrotxa: Pont d'En Valentí sobre el riu Llerca

Sovint, la Garrotxa és anomenada *Garrotxa d'Empordà*, segons Font i Sagué. [3]

Al contrari, Botet diu: «De la comarca anomenada *Garrotxa*, solament podem dir que estava situada en el comtat de Besalú i que no hi ha cap fonament per a creure que formés part de l'Empordà.» [4]

Alguns autors posen dins la Garrotxa, terra aspra, els plans i les valls fèrtils de la comarca d'Olot. L'error ve, probablement, del fet que aquesta i la Garrotxa formaven part del comtat de Besalú. «En tal cas — observa Torras — també deuria ésser-hi adjuntada la comarca de Camprodón, que era una part integrant del propi comtat i ens separaríem enterament de la divisió natural per a entrar de ple en les comarques històriques de continuada variació, trasbalsades després per la creació de les vegueries i sotsvegueries, modificades també seguidament.» [5]

La Muntanya.— Segons Botet, més que designació d'una comarca, és aquesta una expressió usada per a contraposar la part alta de la província de Girona a la baixa: així, hi ha *Fornells de la Selva* i *Fornells de la Muntanya*, *Lloret de Mar* i *Lloret de la Muntanya.* [6]

Cèsar A. Torras creu també que la Muntanya o Alta Muntanya és una invenció arbitrària, puix que com a tal comarca no existeix.

1) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Pàg. 148.
2) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàg. 106.
3) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals de Catalunya.* Pàg. 353.
4) J. Botet i Sisó: Lloc citat. Pàg. 182.
5) Cèsar A. Torras: *Los comarques naturals de Catalunya.* Treball publicat al «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya» Any 1920. Pàgs. 83 i 84.
6) J. Botet i Sisó: Volum de Girona de la *Geografia general de Catalunya.*

Per donar un territori a la pretesa comarca de la Muntanya, els autors que la consignen han esquarterat, confós o barrejat altres comarques, principalment la de Camprodón, la Vall de Ribes i el Ripollès. [1]

«Ni per naturalesa, ni històricament, ni per tradició i costums, ni per cap altre aspecte — escriu Torras —, han estat mai precisament reunides aquestes comarques i menys amb el nom determinat de La Muntanya, denominació enterament desconeguda en el propi país. Sols han pogut anar algún cop passatgerament aplegades en les divisions arbitràries fetes durant els règims polítics de les últimes centúries.» [2]

Coincidint amb Botet i Sisó, remarca Torras que els comarcans de les terres més planes diuen sempre Muntanya a les terres veïnes que són menys planeres, i els d'aquestes últimes a les que ja són més altes. [3]

La distinció i fixació de les tres comarques de Camprodón, Vall de Ribes i Ripollès està fonamentada en fets naturals i històrics.

Queden tancades les comarques de Camprodón i Vall de Ribes, respectivament, en el Pas de les Rocasses i en l'estret de les Coves, llocs en els quals acaben les valls verament pirenenques. El Ripollès acaba en avall del congost del Ter, abans d'entrar aquest riu a la Plana de Vich.

«Els termes que afronten els bisbats — afegeix Torras — i que tan bona llum donen per sa tradició a la delimitació de les comarques, arriben precisos als termes naturals de separació d'aquestes comarques entre si. La vall de Ribes queda exactament compresa dins el bisbat d'Urgell; la comarca de Camprodón en el bisbat de Girona i el Ripollès en el de Vich.» [4]

Pel que fa a la història, veiem que la vall de Ribes ha anat sempre unida a la Cerdanya. La comarca de Camprodón formà part del comtat de Besalú. El Ripollès va estar comprès en el comtat d'Ausona. [5]

No ha format mai la Muntanya una divisió històrica, política o administrativa independent. Unes vegades apareix, en l'Edat mitjana, agregada a l'Empordà; altres vegades com a part integrant del Comtat de Besalú i de l'Ardiaconat del mateix nom. I quan vingué la divisió en vegueries, quedà partida entre la vegueria de Besalú i la sotsvegueria de Camprodón. [6]

Els costums de la Muntanya s'assemblen molt als de l'Empordà. [7]

La Selva. — Extensa comarca que va de la serra de les Gavarres a la vora oposada del Tordera. La formen les conques del Ter gironí, de l'Onyar i del Tordera. [8]

Girona és la seva capital.

1) C. A. Torras: *Les comarques naturals de Çatalunya.* Treball publicat al «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Any 1920. Pàg. 82.
2) C. A. Torras: Lloc citat. Pàg. 82.
3) C. A. Torras: Lloc citat. Pàg. 83.
4) C. A. Torras: Lloc citat. Pàg. 84.
5) C. A. Torras: Lloc citat. Pàg. 84.
6) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.* Pàg. 362.
7) N. Font i Sagué: Lloc citat. Pàg. 362.
8) F. Carreras Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Pàg. 149.

En el segle XV, la plana del Tordera, enclosa dins La Selva, fou en gran part ajuntada a una meitat del Maresma o Costa de Llevant en el domeny de la casa vescomtal de Cabrera, i per aqueix motiu alguns autors admeten la comarca del Vescomtat.[1]

«Pel que respecta a *La Selva* — diu Botet — apart de son nom que degué procedir de lo atapeïda de boscos que devia estar la comarca o la major part d'ella,

Pireneus: Estany inferior de Ratera

presumim que té així mateix per base una demarcació històrica, l'*Archidiaconatus Silvensis*, demarcació eclesiàstica que ha durat segles.»[2]

El massís del Montseny és l'accident orogràfic que limita aquesta comarca per la seva part occidental.

La Selva no constitueix cap conca definida, puix que no s'hi forma cap riu important.

Remarca Font i Sagué que el tipus de l'home de la Selva no és tan característic com el de l'Empordà[3]. Els selvatans s'aparten dels empordanesos en certes pràctiques de conreu i en el vestit.

El tipus de la Selva presenta la pell, els cabells i els ulls bruns. La talla és més aviat alta que baixa.[4]

1) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes*. Pàg. 149.
2) J. Botet i Sisó: Volum de Girona de la *Geografia general de Catalunya*. Pàg. 182.
3) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya*. Pàg. 356.
4) M. Rossell i Vilà: Notes inèdites.

Gironès. — Segons Faura, el Gironès, per la constitució del terreny, ha d'ésser considerat com una comarca secundària, puix que per la part occidental està íntimament unit amb la Selva, per la part est i nord pot considerar-se unit a l'Empordà, i la part muntanyosa, representada principalment per les estribacions de Collsacabra, de la serra de Finestres i de Rocacorba, no és sinó un estreb de la Garrotxa.[1]

Pireneus: Pic d'Estats, el més alt dels Pireneus dins Catalunya

El tipus del Gironès és una prolongació del de La Selva, o a la versa, si es vol.[2]

Guilleries.—Comarca anomenada també antigament Muntanyes d'Ausona. Agafa la conca central del Ter, des de la península de Sant Pere de Casserres fins a Anglès i del Montseny al Collsacabra o Cabrerès.[3]

La capital és Sant Hilari Sacalm.

La denominació de Guilleries és relativament molt moderna, probablement del segle XVIII. En els segles XV i XVI aquesta comarca era anomenada encara Muntanyes d'Ausona.

Les Guilleries queden compreses entre La Selva, La Garrotxa i la plana de Vich.

Botet escriu sobre aquesta comarca: «Les Guilleries, s'ha anomenat modernament a un territori trencat i abrupte que s'estén més per la província de Barcelona que per la de Girona, de la qual comprèn bon tros del territori que pertany al bisbat de Vich i cap mica del que pertany al bisbat de Girona; en el segle XV li deien «Muntanyes d'Ausona». El tros a què ens hem referit, i quasi tot el sud i sud-est de la província, va ésser anomenat un temps *Lo Cabrerès,* per pertànyer en senyoriu a la família Cabrera, que fou la vescomtal de Cabrera.»[4]

1) N. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàg. 107.
2) M. Rossell i Vilà: Notes inèdites.
3) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Pàg. 149.
4) J. Botet i Sisó: Volum de Girona de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 182.

El Congost. — Territori anomenat també *Sots ferèstecs.* Comprèn part de les Guilleries.

Creu Faura que no és encertat fer-ne una comarca especial, la de la conca del Congost, afluent del Besòs, puix que en realitat pertany a l'alt Vallès.

Ripollès. — Agafa les conques del Freser i del Ter, des de llur naixement fins a la entrada del darrer a la plana de Vich, en el terme de Besora. [1]

La capital d'aquesta comarca és Ripoll, que li dóna nom.

«Amb el nom de Ripollès — diu Font i Sagué — comprenc les valls de Ribes i Ripoll, puix llur importància secundària i proximitat, em mou a estudiar-les reunides, a més de que *naturalment* ho estàn, i fins històricament ho han estat.» [2]

Ocupa el Ripollès, segons Torras, la regió muntanyosa compresa entre les altes valls pirenenques del Ter i del Freser al nord i la plana de Vich a mig-jorn, tenint com a grans muralles col·lindants a llevant i a ponent les serres que separen pel primer costat les aigües del Ter i del Fluvià i per l'altre les del Ter i del Llobregat. [3]

En aquesta comarca es cria molt de bestiar, especialment porquí.

L'home ripollès, segons Font i Sagué, té molta més analogia amb el de la Muntanya que no pas amb el de la Plana de Vich, malgrat de creure's ell que té comunitat d'orígen amb aquest darrer. [4]

La vall de Ribes

Valls de Ribes i de Camprodón. — Considera Faura que la vall de Ribes i la de Camprodón només són subcomarques, lligades íntimament amb el Ripollès, amb el qual formen una comarca integrada per una sola conca, la de l'alt Ter. [5]

Va pertànyer la Vall de Ribes al comtat de Cerdanya, malgrat d'estar-ne separada per l'alterosa serralada del Cadí. No és més natural la seva inclusió dins el bisbat de la Seu d'Urgell, del qual forma part encara.

La Vall de Ribes formava una sotsvegueria, dependent de la vegueria de Puigcerdà. La Vall de Ripoll formava part de la vegueria de Camprodón. No obstant,

1) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Pàg. 150.
2) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.* Pàg. 167.
3) C. A. Torras: «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Any 1921. Pàg. 49.
4) N. Font i Sagué: Lloc citat. Pàg. 308.
5) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàgs. 107 i 108.

Font i Sagué troba aquest punt dubtós, puix que hi ha un document del 1605 on es llegeix «...tots los caps de cases de la vegueria de Ripoll i Ripollès...» D'altra part, Manescal i Corbera la citen. Al contrari, Aparici no la marca en el seu mapa.[1] Això podria ésser degut als canvis en la divisió de vegueries i sotsvegueries.

La Vall de Ribes està, com a comarca natural, molt ben definida. La descriu Torras dient que forma un gran reclòs muntanyenc envoltat pel gran nervi de la carena pirenenca i per gegantins brancals que s'en desprenen i van a encarar-se

Pireneus: Lardaneta (Posets)

en el Pas de les Coves de Ribes. «Les valls que s'originen d'aquest reclòs — afegeix — formen com el vernillatge d'un gran vano obert. Vénen totes radialment a confluir en el riu Freser, que té la sortida de la comarca per l'indicat Pas de les Coves.»[2]

El tipus de la gent del país, segons Torras, té certa analogia amb el cerdà per llur antic comú origen en els ceretans; però es separa d'aquell, en diversos conceptes. No ens diu Torras quines són les diferències. Només consigna que els habitants de la Vall de Ribes són molt sociables, expansius i afables amb els forasters.[3]

1) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.* Pàg. 368.
2) Cèsar A. Torras: *Vall de Ribes.* «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Any 1921. Pàg. 34.
3) C. A. Torras: Lloc citat. Pàg. 36.

La principal indústria del país és la cria de bestiar, especialment boví i de llana, gràcies als rics pasturatges de la comarca.

Geogràficament, la comarca de Camprodón està perfectament dibuixada. És, diu Torras, una regió purament pirenenca, reclosa, encerclada i delimitada naturalment pels grans brancals de l'arbre pirenenc, que deixen tot just una estreta obertura per a la sortida del riu Ter, en el pas de les Rocasses. [1]

«El caràcter dels habitants — diu Torras — és senzill, franc i alegre, hospitalari i de complaent tracte per als forasters. En les pagesíes s'hi troba sempre bon acolliment. Els pagesos de l'encontrada són afables i despresos. — Són els camprodins molt aimants de les festes expansives... — El ball clàssic del país és la sardana, ja des de temps immemorial, i el ball característic és el ball francès, molt pintoresc i típic, el qual va perdent-se malauradament de dia en dia.» [2]

Plana de Vich. — Anomenada primitivament Ausona. Agafa la part de la conca del Ter que va de Sant Pere de Casserres a Montesquiu. [3]

La capital és Vich, en un principi anomenada Vich d'Ausona.

Pla voltat de muntanyes, digué de la Plana de Vich el botànic Antoni Cebrià Costa. [4]

És una de les comarques més ben caracteritzades. Forma una gran plana limitada per accidents orogràfics com els estrebs del Montseny, Monts de Sau, Collsacabra, Gurp i Collsuspina. [5]

Dos tipus hi ha a la comarca. El predominant és de talla mitjana, front ample, ulls grossos i negres; es distingeix per la moderació dels seus actes i l'arrelament de les seves creències. L'altre tipus és ros i d'ulls clars o blaus, de front més estret i bombat; psicològicament és de caràcter impetuós i autoritari. [6]

Pireneus: Vall de Carlat

Font i Sagué presenta el tipus vigatà com un intermedi entre el vallessà i el de l'alta muntanya, i afegeix que la mateixa cosa pot

1) César A. Torras: *Camprodón.* «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Any 1921. Pàg. 25.
2) César A. Torras: *Vall de Ribes.* «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Any 1921. Pàg. 33.
3) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Pàg. 150.
4) *Introducción a la Flora de Cataluña.*
5) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàg. 108.
6) M. Rossell i Vilà: Notes inèdites.

dir-se respecte als costums. Consigna, com a nota predominant del caràcter vigatà, la religiositat. [1]

Un vigatà, Joaquim Salarich, fa notar la poca afició a les diversions que hi ha en aquella comarca. «Cap o quasi cap — diu — són les diversions dels vigatans, efecte sens dubte del nostre clima i de les nostres costums. Un cel rialler i una temperatura agradable fan l'home expansiu, alegre i comunicatiu; causes contràries produeixen també efectes contraris. La boira i els frets de Vich s'oposen a aquesta

Regió lacustre del Carlit

expansió, i aixís és que naturalment no estàn inclinats a cap mena de diversió.» Esmenta després la poca afició al ball que mostren les vigatanes, al revés de les filles del Vallès i de la costa.

«Poques són les poblacions de Catalunya — segueix dient — qui no tinguen llurs diversions preferides, i algunes d'elles particulars. Vich no en té cap, o no ser que entre elles comptem la corrida de bous del país, a la que, a l'igual d'altres poblacions de la muntanya, s'entrega amb frenesí i bogeria la ciutat entera, sens distinció de classes ni categories.» [2]

1) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.* Pàg. 364.
2) J. Salarich: *Història de Vich.*

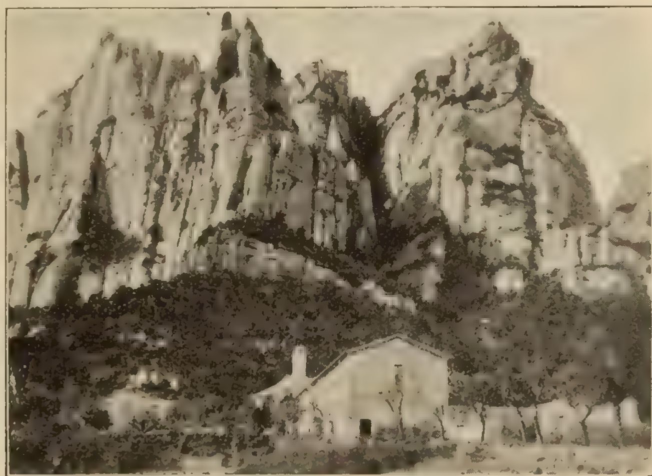
Maresma. — Coneguda modernament amb la denominació de Costa de Llevant, denominació poc recomanable, puix que Catalunya té tota la seva costa a llevant. La denominació de Costa de Ponent donada al litoral del Penedés, és una impropietat.

Va la Maresma de les muntanyes que fan de límit meridional del Tordera, seguint la serralada paral·lela a la costa, fins al promontori de Montgat. [1]

La capital és Mataró.

La Maresma o Costa de Llevant, diu Faura, és una comarca costera situada entre el Vallès i el Mediterrani, i que s'estén des del límit de La Selva fins al pla de Barcelona. Ve a ésser la carcassa orogràfica paral·lela a la costa. [2]

Pla de Barcelona. — Agafa, segons Carreras i Candi, des de les muntanyes que s'estenen de Muntgat a Castelldefels i de la serra de Cerola o Tibidabo i de La Gavarra, a la mar. Està format aquest pla per les conques baixes del Besòs i el Llobregat. [3]

Montserrat: Santa Cecília i els pics de Sant Geroni

El Pla de Barcelona o Baix Llobregat és més aviat una subcomarca, continuació de la Maresma. Limita amb el Vallès pel portell de Montcada i amb el Penedés pel portell del congost de Martorell. [4]

Llobregat. — Carreras i Candi admet la comarca del Llobregat, tot confessant que és poc definida, i li assigna la conca inferior d'aquest riu, des d'on entra al Pla de Barcelona per Sant Boi, fins al Castellvell de darrera Montserrat. La seva població més important és Sant Feliu de Llobregat. [5]

Vallès. — Està format per les conques del Mogent i el Ripoll, més la part de la conca septentrional del Llobregat fins a més enllà de Terrassa. [6]

La seva capital és Sabadell.

El Vallès és una comarca perfectament definida.

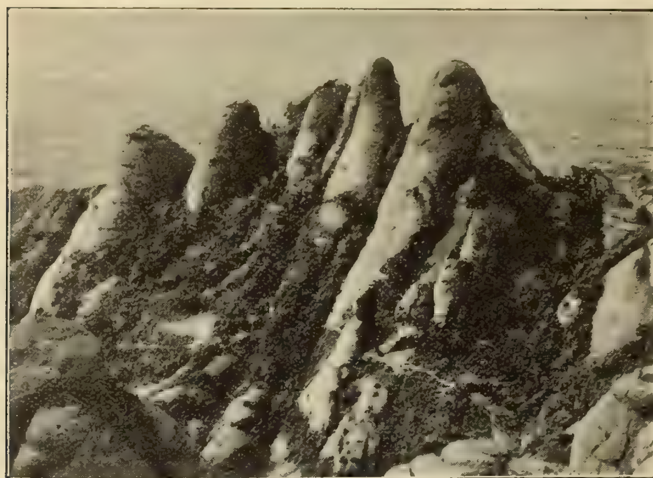
1) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes*. Pàg. 150.
2) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny de les comarques catalanes*. Pàg. 100.
3) F. Carreras i Candi: Lloc citat. Pàg. 150.
4) M. Faura i Sans: Lloc citat. Pàg. 150.
5) F. Carreras i Candi: Lloc citat. Pàg. 152.
6) F. Carreras i Candi: Lloc citat. Pàg. 151.

Es divideix en dues subcomarques, l'Alt i Baix Vallès. La primera és muntanyosa.

Comprèn la conca del Vallès i els seus afluents, i a més la conca de la Riera de les Arenes, que és afluent del Llobregat. [1]

Segons Font i Sagué, els elements etnogràfics del Vallès són dos, que al primer cop d'ull, diu, distingeix l'excursionista intel·ligent : el de muntanya i el del pla.

El de muntanya és de tipus ros, i « és el més intel·ligent, fort i emprenedor de la comarca. Aficionat, a causa de son caràcter, a les idees polítiques, figura en totes elles des de les més retrògrades a les més avançades; l'esperit d'independència és sa nota característica. El del pla és egoista, sofert i treballador, amic de casa seva i gens aficionat a empreses aventurades... és aficionat a les diversions, i sobre tot té, com a nota característica, un esperit satíric fins a l'extrem. » [2]

Montserrat: Els pics de Santa Magdalena

El tipus del Vallès, segons el mateix autor, és en general baix i rabassut.

Conca d' Odena. — Carreras i Candi admet la comarca de la Conca d'Odena, citada èn documents antics i formada per la regió hidrogràfica del riu Noia o Anoia, amb la capital a Igualada.

Pla de Bages. — Agafa la conca inferior del riu Cardoner, fins on aquest s'uneix al Llobregat, i la vora dreta d'aquest. [3]

La capital és Manresa.

Faura considera el Moianès, el Lluçanès i el Cardoner mitjà (Cardona i Solsona) com subcomarques, unides al Pla de Bages. [4]

Comtat de Cardona. — Comprèn la conca del Cardoner. [5]

La capital és avui Solsona.

Moyanès. — Petita comarca entre el Pla de Bages i la Plana de Vich, formada

1) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàg. 110.
2) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.* Pàgs. 374 i 375.
3) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Pàg. 151.
4) M. Faura i Sans: Lloc citat. Pàgs. 110 i 111.
5) F. Carreras i Candi: Lloc citat. Pàg. 151.

de part de la conca del Llobregat i part de la conca de la riera de Tenes. [1]

La capital és Moyà.

Entre el Vallès, Plana de Vich, Lluçanès i Pla de Bages, escriu Font i Sagué, queda un espai de terrer, que uns anomenen Alt Vallès i altres, amb més propietat, Moyanès, per ésser Moyà la població més important de la comarca. [2]

Vallès: Torrent i gorc de Canyelles (Sant Esteve de Castellar)

Més que comarca natural i històrica, el Moyanès és una difumació de les comarques veïnes, i per això, diu Font i Sagué, hom no hi troba trets característics que la separin de les altres. [3]

Lluçanès. — Agafa, segons Carreras i Candi, des de la riera de Marlés, a ponent, fins als serrats de la conca del Gavarresa a llevant, i de les serres de Borredà i Alpens, al nord, fins a les serres d'Oló i de l'Estany pel sud. [4]

Pla de Bages: Roques dels Tres Salts (Viladordis)

Prats de Lluçanès és la seva població més important.

El tipus del Lluçanès, segons Casades i Gramatxes, és l'ibèric. «Cabells i ulls negres — diu — color moreno, estatura mitjana, musculatura ferma, regularitat de faccions. Caràcter bondadós, molt religiós, bastant supersticiós, hospitalaris, treballadors, estalviadors, frugals en el menjar i humils en el vestir, valents i soferts, honrats i actius, i gens amics de lo que no és seu.» [5]

Per la seva banda, Font i Sagué diu que la gent del Lluçanès té afició a vestir fosc i conserva religiosament els costums dels antepassats. [6]

1) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes*. Pàg. 151.

2) N. Font i Sagué: Lloc citat. Pàg. 384.

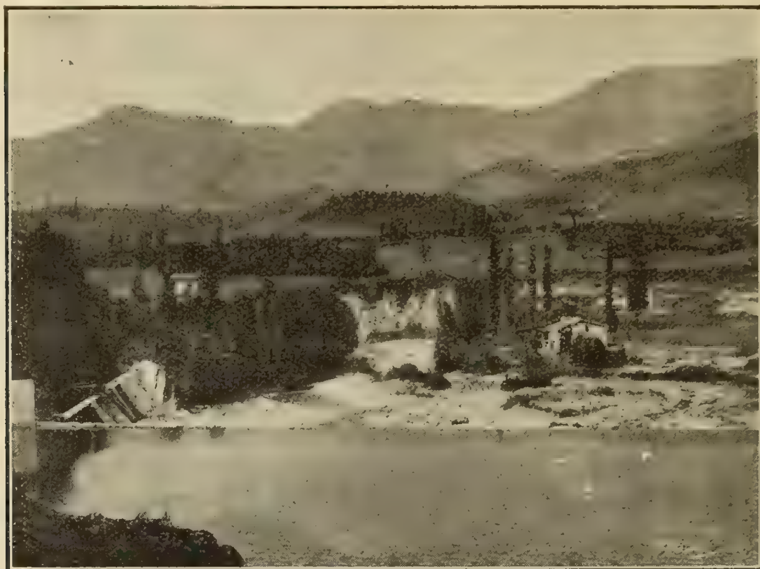
3) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals històriques de Catalunya*. Pàgs. 384 i 385.

4) F. Carreras i Candi: Lloc citat. Pàg. 151.

5) *El Llussanès*. Barcelona, 1898.

6) N. Font i Sagué: Lloc citat. Pàg. 382.

Bergadà. — S'estén des de la Cerdanya i Baridà al nord fins al Pla de Bages i Lluçanès al sud, i del Lluçanès i Ripollès a llevant fins al comtat de Cardona a ponent. Està formada aquesta comarca per les conques del Llobregat i el Balsareny,

Vall de Ribes: Vista envers les serres del Taga

fins al lloc on el primer s'ajunta amb la riera de Marlés, agafant tota la vora meridional d'aquesta.[1]

El Bergadà està ben delimitat orogràficament.

Comprèn, hidrogràficament, la part alta del Llobregat amb tots els seus afluents.

En la part nord té aquesta comarca els massissos de Puig Llançada amb el Pedró dels Quatre-Batlles. Aquests massissos serveixen de nucli de dispersió de les tres conques hidrogràfiques més importants de Catalunya, que són: la del Ter, la del Llobregat i la del Segre.[2]

Penedés. — Va des de les costes de Garraf fins al riu Gaià, seguint la costa; per la banda de ponent formen el seu límit el Gaià i la serra de la Brufaganya; per la del nord les serres del riu Anoia fins a Piera; per la de llevant, la conca de l'Anoia fins a Masquefa i Gelida, i des d'allí a la mar.[3]

La part nord del Penedés és muntanyosa, i per aquesta banda es fa difícil la delimitació de l'anomenat Alt Penedés.[4]

1) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Pàg. 151.
2) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàg. 113.
3) F. Carreras i Candi: Lloc citat. Pàg. 151.
4) M. Faura i Sans: Lloc citat. Pàg. 112.

La talla de l'home del Penedés és més aviat petita. Bona gent, treballadora, dotada d'una gran fermesa de caràcter. [1]

Costes de Garraf. — Aquesta ha d'ésser considerada com a comarca secundària, podent ésser agrupada amb el Penedés.

El punt culminant de les costes de Garraf és el puig de La Morella (595 metres).

Camp de Tarragona. — Va, per la costa, de la desembocadura del riu Gaià fins a l'Estany Salat i serra de Balaguer.

Agafa diverses conques hidrogràfiques de rius poc importants, essent la de més importància la del Francolí, compresa dins el Camp en les dues terces parts inferiors.[2]

Documents medievals delimiten així el comtat de Tarragona: afronta per llevant amb el riu Gaià; pel nord, amb els castells de Cabra i Prenafeta fins a la

Comarca d'Igualada: L'agulla grossa de Miralles

conca de Barbarà; pel sud, amb la mar, i per ponent amb el Coll de Lipià, anomenat posteriorment Coll de Balaguer.

Constitueix el Camp de Tarragona, diu Faura, una gran esplanada que limita en la zona meridional amb el Mediterrani, a Orient amb el Penedés, i a ponent amb el Priorat i la Castellania o riberes de l'Ebre. [3]

1) M. Rossell i Vilà: Notes inèdites.

2) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Pàg. 152.

3) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàg. 114.

Remarca Font i Sagué que el terrer del Camp, amb tot i ésser aquest una gran plana, és força trencat. La seva esplèndida vegetació ve consignada de temps antics. Comarca privilegiada pels seus excel·lents productes, li diu Costa, per la qual cosa ja havia cridat l'atenció de diversos pobles abans dels romans. [1]

Font i Sagué atribueix a l'endarreriment dels estudis etnogràfics les dificultats que hi ha per a fixar el caràcter dels habitants del Camp, diferenciant-los de llurs veïns. «No obstant — diu — a l'excursionista no se li amaguen les diferències grans que separen, físicament, a l'habitant del Camp de Tarragona de l'habitant del Vallès, Alta Muntanya o Empordà...» Afegeix que els costums d'uns i altres són tots diferents. «La llarga estada que els alarbs feren — observa — en la Catalunya nova, hi deixà records que no es troben en la Catalunya vella; açò apart de les diferències que ja les separarien primitivament.» [2]

Cardó: L'arc

Els habitants del Camp són expansius, hospitalaris, llargs de paraules, impetuosos. *Gent del Camp, gent del llamp,* diu la coneguda frase.

Sovint, la fisonomia dels homes del Camp recorda la de les figures que veiem a les medalles i monedes romanes. La part romana en la formació ètnica de la gent del Camp és, no direm molt forta, però sí considerable, i més important sens dubte que la influència ètnica grega a l'Empordà, on, d'altra banda, s'exercí també la influència romana, puix que els romans establiren a Empúries una ciutat, en el lloc on hi havia la ciutat ibèrica.

Priorat. — Segons Carreras i Candi [3] agafa tota la vora oriental de l'Ebre, de Mora a Flix, amb tota la conca del riu Ciurana.

Afegeix Carreras: «La casa prioral de Scala Dei li ha donat nom, essent la capital Falset.»

1) A. C. Costa: *Introducción a la Flora de Cataluña.*
2) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.* Pàg. 415.
3) *Assaig de nomenelatura de les comarques catalanes.* Pàg. 152.

Emperò, la jurisdicció del Priorat de Scala Dei era força més reduïda. La vila mateixa de Falset ni hi estava enclosa.

S'estén el Priorat entre les serres del Montsant i la dels colls de la Teixeta i Alforja.

Formen el Priorat les llargues estribacions d'aquestes dues serralades, les quals, ramificant-se, davallen cap al centre del territori, solcat pel riu Ciurana, que corre serpentejant pel peu de les muntanyes fins que deixa les seves aigües a l'Ebre.

El Priorat, observa Font i Sagué, és una vall integrada per la riera de Ciurana. Té, per la seva accidentació orogràfica, caràcters propis que la distingeixen molt bé de les comarques veïnes. Però Font i Sagué la considera com una comarca secundària per les dificultats que presenta la seva delimitació natural. Remarca que si fos cert que el Montsant és el límit nord del Priorat, quedaria entre la dita serralada i la de la Llena una vall que no es sabria a quina comarca adjudicar-la, a no ésser que se'n volgués fer una comarca separada, la qual podria ésser anomenada de Prades, per haver format part de l'antic comtat de Prades. Però prefereix encloure-la dins el Priorat, separant-la de les Garrigues. [1]

Faura i Sans, al·ludint a un croquis del comtat de Prades [2], observa que aquest es redueix al massís de les serralades de Prades, i sosté que en realitat aquestes no són sinó un nucli orogràfic de dispersió de comarques, com ho són les Maleïdes, el Montserrat i el Montseny. No creu, per tant, que el comtat de Prades pugui tenir la categoria d'una comarca. [3]

El prior i monjos del Priorat de Scala Dei exerciren mer i mixte imperi sobre tot el seu territori, des que en el segle XII es muntà el convent de l'ordre de Sant Bru, en l'estreta vall que s'obre al fons del Montsant, «tan amagada dels homes — diu Emili Morera — que sols en arribar a les parets del monestir poden contemplar-se les despulles d'aquell extens edifici, construït gaire bé tot de planta baixa, a fi que cadascún dels religiosos pogués conreuar l'hortet adossat a la cel·la que li pertocava. » [4]

Conca de Barbarà. — Està formada per la conca alta del riu Francolí, fins a La Riba.

La capital és Montblanch.

Forma la part baixa del territori tancat per les serres de Prades, Montblanch, Vallclara i el Tallat; i les de Vallespinosa, Esblada i Brufaganya, remuntades a l'est. [5]

Dóna nom a aquesta comarca el poble de Barbarà, que està situat en el centre, i que fou establiment primitiu dels Templers en aposentar-se aquests a Catalunya.

1) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.*
2) Publicat en el llibre de Ferraté: *Espeleologia de les comarques tarragonines.*
3) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàg. 115.
4) Emili Morera: Volum de Tarragona de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 11.
5) E. Morera: Lloc citat. Pàg. 11.

Considera Faura que la Conca de Barbarà és una subcomarca, la qual des del punt de mira hidrogràfic forma part del Camp de Tarragona.

La clotada de la Conca de Barbarà és una vera conca de recepció del Francolí, voltada de muntanyes, com les serres de Miramar, Cabra i Comavert, que la separen del Camp. Les serres de Santa Coloma de Queralt formen la divisòria amb la Segarra. Les serres del Tallat i de la Llena la separen del Pla d'Urgell, mentre que la Roquerola i el massís de Prades són les fites culminants del Priorat. [1]

Cardó: Testa del Camell

Riberes de l'Ebre o Castellania. — La comarca de Tortosa és anomenada també Riberes de l'Ebre, Baix Ebre, i Goles o Boques de l'Ebre.

Forma una extensa plana, al voltant de la qual s'alcen, a l'esquerra, les serres de Cardó, dels Sants, de Macià i de Balaguer; a la dreta les de Beceit, Caro, Alfara i Rocamala, i al sud el massís del Montsià.

Segons Carreras i Candi, la Castellania va del riu Cènia a la serra de Balaguer, i està formada per tota la conca de l'Ebre en el seu curs final i per la meitat de la conca del Cènia. [2]

La capital és Tortosa.

En aquelles encontrades és popular la denominació de Riberes de l'Ebre.

L'altra denominació, Castellania, és d'orígen històric, i es refereix a la jurisdicció del Castellà o senyor d'Amposta.

El tipus etnològiç està fortament influenciat per l'antiga po-

L'Ebre: Detall

1) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàg. 115.

2) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Pàg. 152.

blació sarraïna. La gent és d'una intel·ligència remarcable i extremadament treballadora. [1]

Terra Alta. — La subcomarca de Gandesa o Terra Alta ha estat enclosa per alguns autors en la Castellania o comarca de Tortosa. Però Faura i Sans sosté que n'està separada en tots els aspectes. [2]

La serra de Sant Geroni, Puigcavaller i les serres de Rocamala es drecen en aquesta plana i la separen de la Castellania o comarca de Tortosa. [3]

Segarra. — Constitueixen aquesta comarca les conques dels rius Corb i Cervera, amb algunes serralades dels primers aiguavessos del Llobregat. Que aquestes serralades formen part de la Segarra, ho prova el nom del poble d'Aguilar de Segarra i la situació topogràfica de Prats de Rei, on es trobà una làpida que parla del municipi *Sigarrensis*. La dita làpida prova, a més, que el nom d'aquesta comarca es remunta a temps molt reculats.

Consigna Faura que la Segarra és la continuació del relleu orogràfic de la serra de la Llena a la serra del Tallat, serra de Forés cap a l'indret de Santa Coloma de Queralt i la calma muntanyosa de Calaf. El dit relleu orogràfic separa la conca del Segre de les del Francolí, Gaià i Anoia, aquest afluent del Llobregat. [4]

L'Ebre des del pont de Tortosa

Faura creu que la Segarra ha d'ésser considerada, igual que la Ribera del Ció, com una subcomarca del pla d'Urgell. [5]

El tipus predominant a la comarca es caracteritza per una testa grossa i arrodonida, pell clara, ull oliós, cabell castany; la talla és mitjana. El segarrenc té un posat d'home que està segur d'ell mateix; és estalviador i molt treballador. [6]

Les Garrigues. — Aquesta comarca s'estén des de la confluència del Segre amb l'Ebre pel sud, en direcció a la serra de la Llena. No està gaire ben delimitada en la seva part septentrional; però no passa gaire més enllà de Les Borges Blanques, que és la població més important de les Garrigues.

1) M. Rossell i Vilà: Notes inèdites.
2) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes*. Pàg. 116.
3) M. Faura i Sans: Lloc citat. Pàg. 116.
4) M. Faura i Sans: Lloc citat. Pàg. 117.
5) M. Faura i Sans: Lloc citat. Pàg. 117.
6) M. Rossell i Vilà: Notes inèdites.

És una comarca muntanyosa formada per collades de poca alçada, lligades amb les estribacions de la serra de la Llena. [1]

Les Garrigues formen una comarca secundària.

Font i Sagué remarca que el nom de *les Garrigues* indica la topografia d'aquest territori, el qual està format, efectivament, per un gran nombre de *garrigues* o muntanyoles rocoses separades per multitud de torrents.

Aquestes muntanyoles són estrebs derivats de la serra de la Llena, del Pinjat i de Campells, que es troben al sud i sud-est. «Si bé els del país — escriu Faura — distingeixen perfectament el Pla d'Urgell de les Garrigues, a l'ensems que del Priorat, no obstant, al nostre entendre, no té més importància les Garrigues que el d'un relleu orogràfic que separa a les altres dues comarques, tota vegada que les

Serra i castell de Queralt

aigües que davallen del Set s'estenen pel Pla d'Urgell fins al maridatge amb les del Segre, sense cap motiu de separació d'entre les Garrigues i el Pla d'Urgell, i el mateix podríem dir de les altres riberes que s'hi congrien.» [2]

Antoni Cebrià Costa remarca que el mot *garriga* no significa entre nosaltres estrictament, com en el Llenguadoc, superfície ocupada per roques nues, sinó

1) Ceferí Rocafort: Volum de Lleyda de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 47.
2) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàg. 110.

territori pedregós o de roques, cobert de mates. I afegeix que a la Garriga abunda el *garric* o *Quercus coccifera,* i que hom no sap si dóna el nom a la comarca o el rep d'aquesta, però que també és anomenat així, o *garritx*, en diversos llocs del litoral. [1]

Segarra: Sant Magí de la Brufaganya: Roureda de la font

Cal notar les accepcions diferents, per bé que emparentades, que del mot *garriga* donen Costa i Font i Sagué.

En general, no ha estat considerada aquesta comarca com a entitat independent, ans bé ha anat sempre unida a la de Lleyda. Això fa que hom no la trobi citada en els documents antics. [2]

Comalats. — La posició topogràfica d'aquesta comarca antiga és avui de difícil determinació. Diu Carreras i Candi que ha d'estar englobada entre el territori de les Garrigues o el de la Segarra [3]. Documents històrics dels segles XI i XV proven la seva existència. Es sap que començava a la serra del Tallat i que es dirigia cap al Segre.

El castell de Rabinat, que s'escau cap als límits orientals de la Segarra, pertanyia al Comalats, segons es pot llegir en una anotació del Dietari de la Gene-

1) A. C. Costa: *Introducción a la Flora de Cataluña.*
2) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya* Pàg. 420.
3) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes* Pàg. 153.

ralitat de Catalunya, any 1462: «E fonch aquesta batalla [1] davant lo castell de Rabinat qui es en Comalats.» [2]

Segrià. — Dóna nom a aquesta comarca el riu Segre, que és un dels seus límits. Un dels pobles d'aquesta comarca és anomenat encara Vilanova de Segrià. S'estén pel territori que va del riu Segre al riu Salat.

Capital, Lleyda.

Pla d'Urgell o *Urgellés.* — Aquèsta comarca històrica està constituïda pel territori del que fou comtat d'Urgell.

La formen hidrogràficament les conques de la vora oriental del Segre, començant on acaben les Garrigues i arribant aproximadament fins a Termes. El límit occidental ha de posar-se entre Tàrrega i Cervera. Pel nord, avança en punta cap a Agramunt i Pons, travessa la serra d'Almenara i segueix la conca del Segre fins a l'estret de Tres ponts, a Coll de Nargó.

Capital, Agramunt.

El Pla d'Urgell, diu Faura i Sans, és la comarca més extensa i més caracteritzada de Catalunya. «Està limitat — escriu el dit autor — per les calmes de les Garrigues i Segarra, que formen el relleu orogràfic meridional i de llevant, així com el pas de Coll de Nargó i Organyà que el separen de l'Urgellet; a l'ensems que els estrebs de Camarasa amb la serralada de Montsec el separen de la conca de Tremp amb la clotada d'Ager per entremig; i el mateix podríem dir de la continuació d'aquestes grans falles transversals que des del Noguera Pallaresa travessen el Noguera Ribagorçana.» [3]

La línia divisòria de l'Alt i el Baix Pla d'Urgell correspòn aproximadament a la línia del ferrocarril de Saragossa. [4]

Els habitants del centre de la comarca són de bona alçada, ben plantats, de pell bruna, d'ulls negres. A la perifèria, el tipus està influït pels de les comarques veïnes. [5]

Riberes del Ció i del Llobregós. — Aquesta és la comarca formada per les conques dels dits rius.

Té per capital Guissona.

Marquesat. — Està formada aquesta comarca — el nom de la qual surt en gran nombre de documents antics — per les terres situades a la conca oriental del Segre, limitades per la serra d'Almenara i les primeres vessants de la serra de Montclar, per davant d'Artesa, més les terres de la ribera occidental que s'estenen des de la serra de Montclús al Segre, on hi ha Santa Linya i Vilanova de les Avellanes. [6]

Capital, Camarasa.

1) Es tractava de la guerra contra Joan II.
2) Dia 25 de juliol del 1462. Arxiu de la Corona d'Aragó.
3) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàg. 118.
4) C. Rocafort: Volum de Lleyda de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 45.
5) M. Rossell i Vilà: Notes inèdites.
6) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Pàgs. 153 i 154.

El marquesat de Camarasa (nom que és corrupció de Comarasa) estenia la seva jurisdicció per les estribacions del Montsec oriental, entre el Segre i el Noguera Pallaresa. Es tracta d'una comarca històrica, no pas natural, puix que comprenia algún poble, com Llimiana, que correspòn a la conca de Tremp, i altres que corresponen a la vall del Meyà. [1]

Conca de Meyà. — És una petita comarca força ben delimitada naturalment. Ha estat també anomenada *Pas Nou*. Està situada entre el Segre, el Noguera Pallaresa i el Montsec de Rubies fins passat Comiols i el Montmagastre. [2]

Vilanova de Meyà és la població més important d'aquesta comarca.

Farfanya. [3] — És la comarca, també de poca extensió, que en la ribera occidental del Segre va des de Balaguer a Menàrguens.

Capital, Balaguer.

Pren nom del petit riu Farfanya.

Cardó: Mirant al clot de Cosp

Llitera. — Comprèn les terres que hi ha entre els rius Cinca, Sạlat i Noguera Ribagorçana, fins al Montsec d'Aragó i al congost de Fet. Arriba en forma de punta fins a Fraga, que és la població més important de la comarca. «Entre Alcarraç i Fraga — diu Carreras i Candi — hi ha dues serralades: la primera és de Catalunya, la segona d'Aragó. Aquesta segona porta encara el nom de la comarca, puix sol ésser coneguda pel pas de Llitera.» [4]

Pallars. — El Pallars forma la conca de recepció del riu Noguera Pallaresa partint de l'aiguabarreig amb el riu Flamisell, segons Faura i Sans [5], per bé que alguns autors parteixen del coll de Collagats per amunt.

1) C. ROCAFORT: Volum de Lleyda de la *Geografia general de Catalunya*. Pàg. 46.

2) F. CARRERAS I CANDI: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes*. Pàg. 154.

3) En algunes bandes trobem escrit Farfanyà (mot agut).

4) F. CARRERAS I CANDI: Lloc citat. Pàg. 154, nota 3.

5) M. FAURA I SANS: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes*. Pàg. 118.

Històricament, el comtat de Pallars havia comprès part del Ribagorçana, de manera que Pont de Suert i Vall de Bohí havien pertanyut a aquell comtat.

El Pallars es divideix en Alt Pallars i Baix Pallars, que antigament eren denominats Pallars sobirà i Pallars jussà.

El Baix Pallars és la comarca formada per les vessants del riu Noguera Pallaresa, des de la serra del Montsec fins a l'estret de Collagats, amb la conca del Flamisell.

Capital, Tremp.

Formen l'Alt Pallars tots els orígens del Noguera Pallaresa fins que les aigües d'aquest riu entren al pas de Collagats.

Capital, Sort.

Com una anomalia de la nostra divisió comarcal, observa Faura, pertany a l'Aràn el naixement del Pallaresa, des dels seus güells, amb el pla de Beret i Montgarrí, fins aprop de Benabé; terres que hidrogràficament han de pertànyer a l'Alt Pallars. [1]

Fonts del riu Noguera Ribagorçana

Urgellet. — Comprèn les terres de la conca del Segre, des que aquest riu surt del Baridà pel pont d'Arséguell (llevat de la conca del Balira) fins que baixa al pas dels Esplovins. És l'antic comtat de Castellbò.

L'Urgellet formà tot sol vegueria l'any 1464.

Capital, Seu d'Urgell.

En avançar la Reconquesta, la població de la contrada de la Seu d'Urgell es desplaçà cap al sud, abandonant la muntanya per poblar la plana. Podríem dir que l'Urgell baixava cap al sud. Al nord, la contrada de la Seu d'Urgell esdevenia l'Urgellet, i la gran plana de Lleyda es convertia en el Pla d'Urgell.

A la vall de Castellbò s'alçava la casa pairal dels vescomtes de Castellbò.

El tipus comarcal és de poca alçada; l'ull blau predomina. Els habitants de l'Urgellet són bons agricultors, i com a tota la gent de les contrades frontereres, els atreu el comerç. [2]

1) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàg. 119.
2) M. Rossell i Vilà: Notes inèdites.

Conca de Tremp. — Al sud està limitada aquesta comarca per la serralada del Montsec amb el pas de Terradets i al nord afronta amb el Pallars per la serra de Comiols i del Bou-mort. El riu Pallaresa la travessa de nord a sud.

Fou anomenada també Conca d'Orcau.

Faura i Sans creu que és una comarca independent, ben individualitzada, contradint l'opinió de Font i Sagué, que considera secundària aquesta comarca. [1]

Font i Sagué, en efecte, la considera secundària, però secundària en l'aspecte històric. Diu que la Conca de Tremp o d'Orcau no és sinó un apèndix del Pallars, puix que a aquest pertany històricament. [2]

La clotada d'Ager, situada entre el Pla d'Urgell i la Conca de Tremp, podria acoblar-se molt bé amb aquesta última, ara que estàn en comunicació directa. [3]

Baridà. — És una comarca formada per la conca del Segre, des que surt de la Cerdanya per sota Montellà, primer poble del Baridà, fins que entra a l'Urgellet pel pont d'Arséguell.

El nom de Baridà es deriva del castell de Bar, antiquíssim, que s'alça en aquelles contrades. [4]

Capital, Bar.

La ribera del Segre, en arribar als llocs de Prullans i de Sant Martí del Castell, pren una forma acanalada. Aquest tros de ribera acanalada és anomenat el Baridà, tancat al nord per les serres que el separen d'Andorra i al sud pel Cadí. Sobre el poble de Bar s'alça el puig més alt de la serra, el Puig de la Canal Baridana. [5]

Martinet és el lloc més important de la rodalia, per bé que la seva gent es consideren cerdans. [6]

Ribagorça. — Està formada aquesta comarca per la conca del Noguera Ribagorçana fins al congost de Fet, amb la conca oriental del Cinca.

La Ribagorça comprèn des del congost de la serra de Montclús per amunt, o millor encara, des de la serra del Montsec per amunt. [7]

El caràcter català d'aquesta comarca ha estat molt discutit, com havem vist en tractar dels principals problemes de la frontera de Catalunya. [8]

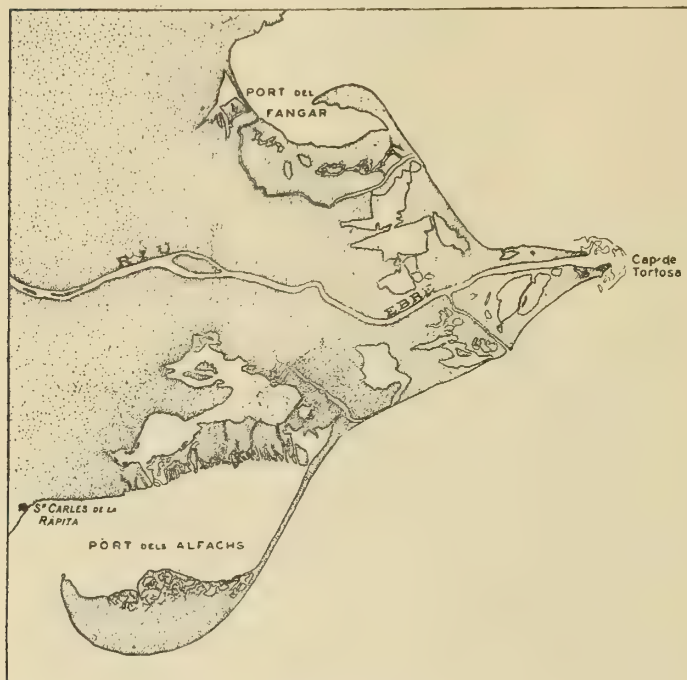
Històricament, la capital del Ribagorça és Roda. Però avui la seva població més important és Graus.

Fou unida la Ribagorça a Aragó l'any 1300, per resolució de les Corts de Saragossa [9]. D'aleshores endavant fou governada per un veguer aragonès i es regí per les lleis aragoneses.

1) M. Faura i Sans: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes.* Pàg. 118.
2) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.* Pàg. 406.
3) M. Faura i Sans: Lloc citat. Pàg. 118.
4) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Pàg. 155.
5) Ceferí Rocafort: Volum de Lleyda de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 40.
6) C. Rocafort: Volum de Lleyda de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 46.
7) M. Faura i Sans: Lloc citat. Pàg. 119.
8) Vegi's el present volum. Pàgs. 94 a 99.
9) *Colección de Documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón.* Casa Reial d'Aragó. Tom II. Apèndixs LXIX i LXX.

No obstant, encara avui la Ribagorça forma part del bisbat d'Urgell. La línia que separa la demarcació d'aquest bisbat de la del bisbat de Lleyda marca així mateix, segons Font i Sagué, la divisòria de comarques. [1]

La gent d'aquesta comarca és de petita alçada, color de la pell i el cabell més aviat fosca. Els ribagorçans, a despit de la separació oficial de Catalunya i de la mancança de vies de comunicació, es senten catalans. [2]

El delta de l'Ebre

Arravés o *Barravés.* — Per una corrupció fonètica, segons Carreras i Candi, el nom d'aquesta comarca és pronunciat *Barrabés.*

En documents antics es troba ja escrit *Barravés* i *Varrabés* [3]. I *Barravés* trobem escrit així mateix al *Butlletí de Dialectologia catalana* que publica l'Institut d'Estudis Catalans.

Creu Font i Sagué que el nom de Barravés prové de l'abadia que a la dita vall estava establerta sota l'advocació de Sant Andreu.[4]

Està formada aquesta comarca per la conca alta del Noguera Ribagorçana des del seu naixement fins que surt a Pont de Suert.

Capital, Vilaller.

La Noguera. — La Noguera, descrita per Font i Sagué, que adopta una denominació popular, comprèn la vall de Farfanya i el Segrià.

Segons Font i Sagué, el nom de *Aspres* fou donat en l'Edat mitjana a la comarca de La Noguera. [5]

Andorra. — La vall d'Andorra és la conca hidrogràfica del Balira, des de la naixença d'aquest riu en els Pireneus, fins abans d'arribar a Arcavell. La comarca na-

1) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.* Pàg. 398.
2) M. Rossell i Vilà: Notes inèdites.
3) Vegi's el fragment que cita Font i Sagué: *Delimitació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.* Pàg. 405.
4) N. Font i Sagué: Lloc citat. Pàg. 405.
5) N. Font i Sagué: Lloc citat. Pàg. 430.

tural d'Andorra forma un menut Estat semi-independent, tret dels poblets d'Os i Civis, que pertanyen a Catalunya. En canvi, l'Estat d'Andorra conté la vessant on hi ha el naixement del riu Ariege, territori despoblat, que cau fòra dels límits naturals de la comarca.

La naturalesa catalana de les valls d'Andorra i d'Aràn fou explícitament reconeguda pel rei Lluís XII de França en l'acte que signà a Blois, amb data 18 de desembre del 1512.

Capital, Andorra la Vella.

Respecte al caràcter topogràfic d'aquesta comarca, diu Font i Sagué: «Tancada la Vall d'Andorra en el cor dels Pireneus, no cal dir que es presenta muntanyosa en extrem. Les valls, que són l'única part habitada, es troben rodejades d'enlairades muntanyes, de ràpides vessants i formen verdaders congostos de llarga extensió. L'única vall important és la dels encontorns d'Andorra la Vella, capital del Principat, a causa de confluir allí les dues riberes de Canillo i Ordino, formant allí el Balira.[1]»

El Canigó vist de Roca Colom estant

Font i Sagué pinta els andorrans com una raça sòbria, senzilla, religiosa i independent; el tret més característic, diu, és aquest darrer, el qual, unit a una vera idolatria per llur país natal, ha estat la principal causa que els ha conservat la independència.[2]

Vall d'Aràn. — La designació de conca forastera que Carreras dóna a la de la vall d'Aràn[3], és deguda al fet que el riu Garona, del qual constitueix la dita vall la conca superior, és completament francès.

Per l'idioma, tampoc és catalana la Vall d'Aràn. El llenguatge dels seus habitants és el gascó.

1) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya.* Pàg. 391 i 392.
2) N. Font i Sagué: Lloc citat. Pàg. 394.
3) F. Carreras i Candi: *Assaig de nomenclatura de les comarques catalanes.* Pàg. 156.

De totes maneres, històricament i actualment és una comarca catalana.

«Per fonamentar l'addició de la vall d'Aràn — escriu Carreras i Candi — tinguem en compte que Jaume I, ja en 1251, l'enclou dintre el territori de Catalunya [1]; i si bé en el segle XIV se'l troba un tant desviat, emperò en 1410, els diputats de dita Vall escrigueren a la Generalitat de Catalunya prometent-li satisfer sempre més tots els drets de la mateixa i ésser del Principat, sots qual protecció se posaven, i acabant per arbitrar-ne llur ajuda contra la Comtesa de Cominges.» [2]

Panorama del Baix Aràn

En la jurisdicció eclesiàstica, la Vall d'Aràn s'ha referit sempre a la Gascunya.

La limitació d'aquesta comarca, segons Faura, està perfectament fitada per grans relleus orogràfics com el Tuc de Cabrera, Mall de Bulart, el pla de Beret amb els güells de Pallaresa i Montgarrí, com el port de la Bonaigua, el gran cercle dels estanys de Colomés, el Montarto d'Aràn, el Tuc de Faixàn, port de la Picada, etcètera, i en l'extrem nord el riu Garona travessa l'estret de Canejàn on hi ha el pont del Rei, que ensems serveix de frontera política. [3]

1) P. VILLANUEVA: *Viage literario*. Vol. XVIII. Pàg. 351. Document LXII.
2) Índex de la Generalitat de Catalunya. Volum I. Pàg. C. Arxiu de la Corona d'Aragó.
3) M. FAURA I SANS: *Condicions estructurals del terreny en la caracterització de les comarques catalanes*. Pàgs. 119 i 120.

Amb imatges poètiques d'una bella grandiositat, Verdaguer descriu la formació orogràfica de la Vall d'Aràn en el seu poema *Canigo*.

Què són los Pirineus? serpent deforme
que, eixint encara de la mar d'Astúries
per veure l'aigua aon se banya Empúries,
atravessa pel mig un continent.

Quan ja a la mar Mediterrànea arriba,
al mirar-la, potser, tan espantable,
amb un colp de sa espasa formidable
en dos la mig-partí l'Omnipotent.

Entre sos dos bocins, que el colp allunya
vers França l'un si l'altre vers Castella,
verda, soliua, agraciada i bella
obre son si florit la Vall d'Aràn. [1]

El país és molt fred. Pel setembre, la neu ja blanqueja els cims de les muntanyes, on dura fins als mesos de juny o juliol. Pel novembre comença la neu a envair les valls i no es fon fins que l'hivern acaba. [2]

La Vall d'Aràn ha tingut sempre un dret especial, diferent del dret dels altres pobles i comarques. [3]

« Els aranesos — escriu Font i Sagué — són robustos, ben proporcionats de formes, tenen una estatura alta i són molt lleugers. Treballadors, emprenedors i atrevits per a les especulacions mercantils; no desesperen mai, encara que els negocis els surtin malament.» [4]

Per la seva part, Reig i Palau diu que són gent molt a propòsit per als treballs forestals, puix que tots manegen amb molta perfecció la destral i les altres eines que es fa servir en els treballs de bosc. Afegeix que potser s'arrisquen amb poca prudència, però que això és efecte d'haver-se criat en un país on la naturalesa es presenta molt brava i plena de perills. [5]

Altes conques de l'Éssera i del Cinca.— Aquells qui, com Faura i Sans, han fet excursions per les altes valls pirenenques, han pogut apreciar com les condicions orogràfiques i hidrogràfiques són favorables a la fitació d'una vera limitació comarcal catalana, apart de nombroses dades històriques i lingüístiques, caracteritzada pel corrent fluvial del Cinca. Fundant-se en fets orogràfics i hidrogràfics, afirma Faura que el límit natural de Catalunya per l'occident és el llit del riu Cinca, en la seva vora esquerra, aigües avall, i que així pertany a Catalunya tota la vall de l'Éssera.

1) Jacint Verdaguer: *Canigó*. Cant IV. *El Pirineu*.
2) J. Reig i Palau: *El Valle de Arán*. Barcelona, 1896. Pàgs. 105 i 106.
3) Vegi's F. Valls i Taberner: *Ordinacions de les valls pirenenques*.
4) N. Font i Sagué: *Determinació de les comarques naturals i històriques de Catalunya*. Pàg. 401.
5) J. Reig i Palau: *El Valle de Arán*. Pàg. 110.

Comarques valencianes. Les comarques de la part lingüísticament catalana del regne de València es presenten, en general, menys caracteritzades que les del Principat, i han estat menys estudiades que aquestes. Per això nosaltres havem de donar ací una nomenclatura comarcal valenciana incompleta i sovint un poc vaga.

La divisòria entre la Catalunya estricta i València la forma el riu Cènia en la part inferior del seu curs. Aquest riu, que naix al Mestrat, a l'est de Morella, en un indret selvàtic, dóna les seves aigües a la mar tocant a la Torre del Sol de Riu. En el seu curs rep diferents noms: riu Fredes, riu Mangraner, riu Benifazà i riu Cènia.

València: Plantació de l'arròs

La superfície de les tres províncies valencianes és d'uns 23,000 quilòmetres quadrats, dels quals la meitat, aproximadament, corresponen al territori de la llengua catalana.

La contextura geològica del regne de València el fa pobre en jaciments metal·lífers.[1]

En pensar amb València, remarca Llorente, ningú no imagina agres muntanyes i pelats indrets; hom només fantasieja fructíferes terres. I no obstant, la major part del territori valencià està ocupat per puigs ingrats per al conreu, i dels quals sols a força de tenaç treball s'en treu algún profit. [2]

L'actual província de Castelló és la part més muntanyosa i més àrida del regne de València.

Ètnicament, la influència de l'antiga població sarraïna sobre moltes comarques del regne de València es mostra ben accentuada.

Les planes i les valls del regne de València deuen la fertilitat de llur sòl al ròsseg de les aigües en les èpoques terciària i quaternària, ròsseg continuat en l'època històrica per les avingudes torrencials i el seguit regament. [3]

Direm ara alguna cosa de les principals comarques valencianes.

El Mestrat. — El Mestrat ocupa la major part de la província de Castelló, en el nord i l'est d'aquesta.

El nom li ve de l'antic domeny senyorial del Mestrat de Montesa, que abraçava part de les actuals províncies de Terol i Castelló.

1) T. Llorente: *Valencia*. Barcelona, 1888. Volum I. Tom I. Pàg. 21.
2) T. Llorente: Lloc citat. Pàg. 14.
3) Frederic Botella: *Ojeada sobre la geologia del reino de València.*

No és el Mestrat país de cims, sinó de planells o moles. [1]

Teodor Llorente descriu així els habitants del Mestrat: «Cetrinos, enjutos de carnes, de mediana talla, con voluntad de hierro y músculos de acero, parecen criados exprofeso estos serranos para trepar por los peñascos. ... El continente gallardo, decoroso y grave, distingue a los valencianos del Maestrazgo de sus vecinos del bajo Aragón, raza muy distinta.» [2]

Escolano deia dels muntanyesos del Mestrat: «La gente de suyo es astuta y mañosa, con punto de melancolía, que los hace austeros, metidos en su vivienda, granjeros y sosegados de condición.» [3]

La Plana de Castelló. — La primera gran plana en el litoral valencià la forma el riu Millars. Antigament fou anomenada Plana de Borriana, i avui és generalment coneguda amb el nom de Plana de Castelló. Cenyida i resguardada per un circ de muntanyes, diu Llorente, i fertilitzada per les aigües del Millars, destrament repartides, la convertiren els alarbs en amè i profitós camp, la formosor i riquesa del qual han augmentat en els nostres dies els frondosos tarongerars. [4]

La Plana s'estén des de les darreres estribacions de la serra d'Espadàn fins a la mar, i agafa tot el litoral en la part sud-est de l'actual província de Castelló, entorn de la boca del riu Millars i cap al sud de Castelló. [5]

Horta de València: Treballs de conreu

Borriana havia estat la principal població de la Plana. Però aviat Castelló li passà al davant. [6]

«Distinguió el autor de la Naturaleza a la Plana — escriu Cabanilles — con un terreno fértil y abundante en aguas, con un cielo hermoso y despejado; dispensó a los vivientes un aire puro y una atmósfera sana... Se glorian los de la Plana de poseer una de las mejores porciones de Europa, y presentan las pruebas más ciertas, que son la población y los frutos.» [7]

1) T. Llorente: *Valencia*, I. Pàg. 268.—Joan Vilanova i Piera: *Memoria geognóstico-agrícola sobre la Provincia de Castellón*. Madrid, 1858.
2) Teodor Llorente: Lloc citat. Pàg. 271.
3) G. Escolano: *Décadas del reino de Valencia*. Llibre VIII. Cap. IV.
4) T. Llorente: Lloc citat. Pàg. 17.
5) C. Sarthou: Volum de Castelló de la *Geografía del reino de Valencia*. Barcelona. Pàg. 160.
6) T. Llorente: Lloc citat. Pàg. 231.
7) *Observaciones sobre el Reino de Valencia*. Pàg. 163.

Segons Sarthou i Carreras, els habitants de la Plana encarnen el ver tipus valencià, jovial i bullanguer, i són vius, valents, emprenedors i àgils per al treball. [1] Generalment són més instruïts i més despreocupats que els del Mestrat.

Camp de Llíria. — Forma un planell de dues llegües d'amplada, que des de les altures de Burjasot i Godella, s'estén set o vuit llegües terra endins, fins a Casinos i el Villar.

Està cobert d'oliveres i vinyes, i els seus vins eren famosos en temps dels romans. [2]

Plana de València. — La plana de Castelló està separada de la Plana de València per una serralada que ve de l'interior. S'estén la plana valenciana pel litoral, de nord a sud, amb una llargada de vint llegües, d'Almenara a Dènia, i amb una amplada variable.

Quatre rius — el Palància, el Túria, el Xúquer i el Serpis — i nombroses rieres i donen abundosa aigua.

La terra és fèrtil, el país ric, les produccions agrícoles abundants i variades.

Un massís muntanyós, el de Mondúver, s'alça al sud de la plana de València, prop de la mar, entre Xàtiva i Gandia.

Els camps de València, observa Llorente, han tingut sempre, en el concepte general, quelcom de vergers. El poeta Claudià deia: *floribus et roseis formosus Turia ripis* i una cobla popular espanyola diu que: *para jardines Valencia.* Però més que per les seves flors, ha estat València celebrada sempre pels seus fruits i considerada com a país privilegiat. [3]

València: Torrent «El Vedat»

La terra no és per si mateixa tan fèrtil com la de moltes contrades de Múrcia i Andalusia. Però té l'avantatge de la temperatura benigna, del cel clar, de l'aigua abundosa, de l'enginy dels seus fills.

L'horta de València, escriu Llorente, és un camp immens, perfectament nivellat, minuciosament repartit, on no hi ha ni un pam de terra perduda, ni desaprofitada, i on escampa les seves cases un poble essencialment agricultor, nascut del mateix camp i amb aquest identificat. Les barraques, netes, emblanquinades, blanquíssimes, donen a aquesta

1) Volum de Castelló de la *Geografía del reino de Valencia.* Pàg. 164.

2) T. Llorente: *Valencia,* II. Pàgs. 449 i 450.

3) T. Llorente: *Valencia.* Tom. I. Pàg. 24.

fèrtil comarca la seva nota característica. Ací i allà tallen l'horitzó els esvelts campanars de quaranta poblets, nuclis de la població escampada per l'horta. [1]

Riberes del Xúquer. — Al sud de la plana de València, hi ha la rica contrada de les riberes del Xúquer, la riquesa de la qual prové, com la de l'horta valenciana, de la xarxa de cèquies que la regalen d'aigua.

Presa del riu Xúquer

Pla de Quart. — Està situat a l'occident de l'horta de València, que acaba per aquell costat a Aldaya i Alacuàs.

És un alt planell extens, amb nombrosos masos i plantacions de vinyes, oliveres i garrofers. A l'extrem del Pla de Quart comença una regió muntanyosa. [2]

Camp de Gandia. — Està situat al sud de la plana de València, de la qual la separen les serralades que s'alcen passat el Xúquer, i el punt culminant de les quals és el Mondúver, muntanya que forma com una alta piràmide de formes arrodonides. La serralada, per la part de ponent, es torça cap al sud, formant com un arc de ferradura dins el qual s'estén aquest reduït pla, que té bells camps regats pels rius Alcoi i Bernisa. [3]

Pla de Xàtiva. — A ponent i sud de la plana de València.

És una fèrtil plana, amb escampadissa de cases de pagès entre hortes de tarongers i magraners. Al fons de la plana s'alça la muntanya de Xàtiva, el nom propi de la qual és Bernisa. [4]

Vall d'Albaida. — A ponent de l'hemicicle muntanyós que tanca el camp de Gandia, hi ha una depressió: el coll de Llautó, on es formen dues serralades en direcció nord-est i sud-oest, respectivament. El terreny que hi ha entre les dues serralades és la Vall d'Albaida.

Antigament aquesta denominació comprenia tota la vall, des del coll de Llautó fins a Font Figuera; però avui s'aplica més concretament a la part compresa entre el dit coll i Ontinyent, que és la més baixa, fèrtil i temperada. [5]

1) T. Llorente: *Valencia.* Tom I. Pàgs. 453 i 454.
2) T. Llorente: *Valencia.* Tom II. Pàg. 551.
3) T. Llorente: Lloc citat. Pàg. 656.
4) T. Llorente: Lloc citat. Pàg. 718.
5) T. Llorente: Lloc citat. Pàgs. 822 i 823.

La serralada septentrional és la Serragrossa. La meridional rep diversos noms en la seva extensió; la part més oriental pren nom de l'alt pic de Benicadell.

La Marina.— És anomenada així la regió litoral que va des de Dènia a Vilajoiosa.

Forma part d'aquesta regió la fèrtil plana del camp de Dènia, on la pansa és la producció principal, des de temps molt antics.

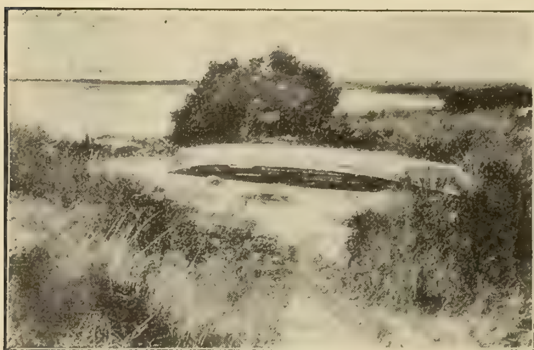
Per la banda de ponent la comarca de la Marina està limitada per embullades muntanyes.

Vall de Gallinera.— És veïna de la població de Pego, al sud de la qual està situada.

S'hi parla mallorquí, com havem explicat anteriorment. [1]

En decretar-se l'expulsió dels morescos, un nombre important d'aquests s'insurreccionà en la comarca (any 1609). Foren vençuts després d'una lluita ferotge i cruentíssima. La comarca quedà despoblada. Per a repoblar-la, el duc de Gandia, senyor de la Vall de Gallinera, hi portà 150 famílies de Mallorca, per tal d'evitar que els seus productius camps quedessin erms. [2]

Comarca de Xixona.— Quan s'arriba a l'altura de la Carrasqueta, línia divisòria de les aigües que baixen a la fondalada d'Alcoi i les que ragen cap a Xixona, diu Llorente, es presenta a l'esguard un quadro sorprenent per la seva selvàtica grandesa. «Sembla que totes les muntanyes de la terra — afegeix — s'hagin reunit i acumulat en un espai de quaranta quilòmetres quadrats.» Allò és un ver laberint de muntanyes enasprades, tallades per profunds barrancs, i separades de vegades per petites valls. Aqueixes valls, amagades i ben abrigades, són la delícia i la riquesa de la ciutat de Xixona, la situació de la qual s'endevina, en els fons d'aquell quadro, pel penyal que porta el seu nom, altíssim cim d'aspra roca. [3]

Costes de l'Albufera de València

Fondalada de Castalla.— No és tan aspra com les fondalades d'Alcoi i Xixona, a ponent de les quals està situada. Forma una plana ondulada, d'unes quatre llegües de nord a sud i d'unes tres en la seva amplada major. La població de Cas-

1) Vegi's el present volum. Pàg. 83.
2) T. Llorente: *Valencia.* Tom II. Pàgs. 773 i 774.
3) T. Llorente: Lloc citat. Pàg. 908.

talla és al mig del fondal. Solca la vall el riu Monegre, que forma el pantà del mateix nom i al qual l'horta d'Alacant deu la seva fertilitat.

La fondalada té un cinyell de muntanyes. Les més altes són les de la serra on es destaca el pic del Maigmó i que la separa de la conca del riu Vinalapó.[1]

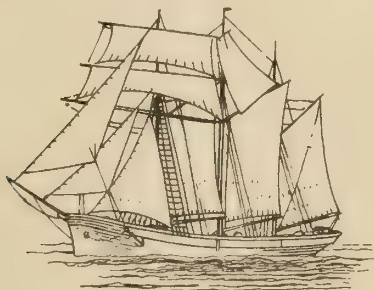
Horta de València: Les típiques barraques

Horta d'Alacant.—L'horta alacantina, càlida i eixuta, abundant de productes, és al sud de les serres que la allunyen de la plana de València.

Vall del Vinalapó. — Està separada de la vall d'Ontinyent per la llarga serra de la Solana. El Vinalapó, des del seu naixement fins a Villena, corre entre dues llargues serralades. En arribar prop d'aqueixa ciutat troba el terreny més ample, i es torça cap a la mar, abocant a l'albufera d'Elx les aigües que no han quedat deturades al pantà que rega els horts de magraners i palmeres de la dita població.[2]

Conca del Segura.— Les darreres terres de llengua catalana, al sud de València, pertanyen a la fertilíssima conca del riu Segura, que rega les belles planúries d'Oriola i Guardamar.

1) T. Llorente: *València.* Tom II. Pàgs. 911 i 912.
2) T. Llorente: Lloc citat. Pàg. 934.

CAPÍTOL III

Formació geològica

1. EL SISTEMA SOLAR

La nebulosa primitiva i els astres del nostre sistema. — La teoria de Laplace per a explicar la formació del sistema solar, al qual pertany la nostra planeta, és encara avui la més satisfactòria. I sense que hagi desaparegut el seu caràcter de hipòtesi, els avanços de la ciència més aviat tendeixen a confirmar-la en els seus punts essencials.

Segons aquesta teoria, l'actual sistema solar, és a dir, el sol i els astres que al seu voltant es mouen — les planetes amb llurs satèl·lits i les cometes — han sortit d'una primitiva nebulosa que girava sobre si mateixa. Per la condensació de la nebulosa anaven formant-se els astres del nostre sistema, com a trossos despresos. D'aquests es desprengueren, a llur torn, altres trossos, que són els satèl·lits. Els que de primer tenien llum pròpia, s'anaren apagant després per efecte del refredament de llur massa. L'únic tros que ha conservat llum pròpia és el sol,

centre del sistema. La seva gran masa (les $\frac{669}{700}$ parts de la massa total continguda en la nebulosa primitiva) li ha permès el mantenir una més alta temperatura i amb aquesta la llum.

La Terra. — Fou, doncs, la terra, en un principi, una estrella, és a dir, un astre amb llum pròpia, dotat d'un moviment de rotació sobre el seu eix. La pèrdua, relativament ràpida, de calor, irradiat en la buidor immensa de l'espai, féu desaparèixer els materials fosos i encesos de la seva superfície. La petita estrella brillant s'apagà.

El refredament de la superfície de la terra fou causa que la planeta s'anés cobrint d'una crosta. La crosta sòlida tancava l'esfera líquida interior. I com que aquesta, en refredar-se lentament, anava contreient-se, la part sòlida exterior, la crosta de la terra, s'havia de deformar per a poder adaptar-se a la disminució de l'interior volum.

Es creu que la primera coberta sòlida de la terra es constituí sota una pressió formidable, o que hi estigué molt aviat sotmesa: la pressió de l'aigua en estat de vapor, aigua que després formà les mars. El pes d'aquesta massa donà el tipus cristal·lí als materials sòlids de la primera crosta de la terra.

Separades definitivament l'atmòsfera i l'esfera interior per la crosta superficial, la primera sofrí un refredament ràpid. I nombroses substàncies que en estat de vapor contenia, es condensaren, començant pels clorurs, per ésser aquestes substàncies les menys volàtils.

Un oceà bullent de clorurs fosos es formà al voltant de la primera crosta. Després el vapor d'aigua es condensà al seu torn, i l'aigua líquida es precipità en pluges torrencials damunt la terra. Al contacte d'aquesta, bullenta encara, l'aigua es tornava a evaporar, i novament pujava a l'atmòsfera. Es condensava altra vegada, queia en pluja, tornava a pujar en vapor. Això durà fins que la gradual pèrdua de calor de la superfície de la terra féu possible que un massa d'aigua líquida s'aguantés damunt. Les aigües bullentes que cobriren la terra dissolgueren els clorurs precipitats, atacaren la crosta sòlida, promogueren reaccions químiques i cristallitzacions.

2. HISTÒRIA GEOLÒGICA DE LA TERRA

Eres geològiques. — Quan les aigües, a una alta temperatura encara, pogueren romandre a la superfície de la nostra planeta, començà el treball de formació geològica, que continua encara en els nostres dies i que durarà fins que duri la Terra.

«Des d'allavors — escriu Font i Sagué — els agents essencials de la geologia començaren a obrar tal com avui: és a dir, que la terra restà sotmesa al conflicte d'una activitat ígnea interna, a conseqüència de la qual sa coberta escoriàcia es

dislocava, es deformava, s'enlairava o s'enfonsava, mentres que les aigües superficials, facilitant el treball de la gravitat, tendien sens parar a aplanar lo que el foc interior desigualava. Al mateix temps la calor irradïada pel Sol i els altres astres i absorbida pel vapor d'aiga espargit entorn de la terra, determinava, damunt aquesta crosta sòlida, una temperatura favorable a la vida; una calor que el nucli intern, sots la seva coberta poc conductora, no pogué donar ben prompte.» [1]

Els temps de formació geològica de la Terra es divideixen en quatre grans eres: *primària* o *paleozoica*, *secundària* o *mesozoica*, *terciària* o *cenozoica* (dita també *neozoica*) i *quaternària* o *moderna*. Aquests períodes, caracteritzats pels restes o senyals d'organismes vius que hom troba, estàn precedits per un temps llarguíssim, dit era *primitiva*, *agnostozoica*, *arcaica* o *azoica*, caracteritzada per l'absència de restes o senyals orgànics.

Divisió de les eres en períodes. — Cada època geològica es divideix en períodes diversos, que es subdivideixen a llur torn. Els autors no coincideixen del tot en establir les divisions geològiques. Però estàn d'acord en les divisions fonamentals.

Vet ací una de les més conegudes divisions de les èpoques en períodes, que a llur torn són objecte de divisions:

I. Era agnostozoica	1. Període arcaic		Sense fòssils coneguts
	2. » precàmbric		
II. Era primària	1. » càmbric		
	2. » silúric		
	3. » devònic		
	4. » carbònic		antracolític
	5. » pèrmic		
III. Era secundària	1. » triàsic		
	2. » juràssic		
	3. » cretàcic		
IV. Era terciària	1. » eocènic		
	2. » oligocènic		
	3. » miocènic		
	4. » pliocènic		
V. Era quaternària	1. » pleistocènic o antic		*a)* Edat de la pedra tallada o paleolític
	2. holocènic o actual		*b)* Edat de la pedra polida o neolític
			c) Edat del bronze
			d) Edat del ferre

1) N. FONT I SAGUÉ: *Geologia*. Treball que forma part del volum *Catalunya* de la *Geografia general de Catalunya*. Pàgina 70.

Temps agnostozoics. — Aquest període de la història de l'escorça terrestre és llarguíssim. Tant llarg és, que hom li atribueix una duració superior a la de totes les quatre èpoques que vénen després.

Alguns geòlegs han cregut trobar restes orgàniques en el terreny arcaic. Però el fonament de llurs afirmacions és molt dubtós. Posteriorment s'ha cregut trobar vers senyals de vida orgànica en el dit terreny. El problema resta en peu.

Els materials arcàics participen de la doble condició de cristal·lins i d'estratificats. Llur composició és cristal·lina, però es presenten com formant fulles paral·leles. El tipus d'aquests materials és el gneis, que es compón dels mateixos elements del granit, però que és diferent per la seva estructura.

Respecte als terrenys dits arcaics, s'ha discutit molt en els darrers anys la manera com es formaren i l'època de formació. Mentre que Lapparent els considera anteriors a tota formació pròpiament sedimentària i per tant com a restes de la primitiva escorça de la terra[1], altres els creuen roques sedimentàries, originades pel procediment ordinari i que després sofriren, en el fons dels antics geosinclinals, per efecte de l'enorme pressió a què van estar sotmesos i de la temperatura elevadíssima, una transformació enèrgica que els donà llur estructura fullosa i llur gran cristal·linitat. Aquest problema no es pot donar per resolt; però guanya terreny entre els geòlegs la darrera interpretació. En alguns casos locals, la formació dels materials dits arcaics per sedimentació i posterior metaformisme, sembla provada.[2]

El pas de les pissarres arcaiques a les algònquiques és realitzat d'una manera tan insensible, que hom les ha agrupades en un conjunt anomenat *agnostozoic*.

Era primària. — Caracteritza l'era primària o paleozoica l'existència de la vida orgànica. Fou aquesta una època de molt llarga durada.

Quan la crosta de la terra estava encara a mig formar, grans moviments la trasbalsaren amb gran freqüència. Així s'originaren les emissions de granit, pòrfirs, diabases, diorites, porfirites i altres, i les emissions de metalls, com el ferre, l'estany i el coure. Tan gran fou la transformació dels sediments primaris pels trasbalsos de la crosta terrestre, que es presenten confosos amb el terreny arcaic, i per això els terrenys primaris reberen dels autors el nom de *terrenys de transició*. Com diu Font i Sagué, «a mida que la crosta sedimentària s'engruixí, augmentà la varietat en els dipòsits, s'accentuà el relleu de les terres emergides, la vida es multiplicà prodigiosament en el fons de les mars, fins que els continents foren ja aptes per a portar, amb una rica vegetació que purificà l'atmòsfera, els primers representants dels sers terrestres o amb respiració aèria.»[3]

Dos grans continents s'havien format: un continent boreal, que ocupava el lloc de l'Amèrica del Nord, de la Groenlàndia i del nord de l'Oceà Atlàntic, i un con-

1) A. de Lapparent: *Traité de Géologie.*

2) L. Fernández Navarro: *Historia geológica de la peninsula ibérica.* Madrid, 1916. Pàgs. 87 a 97.

3) N. Font i Sagué: *Geologia.* Volum *Catalunya* de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 81.

tinent tropical, que ocupava l'espai de l'Amèrica del Sud, l'Atlàntic, Àfrica i el sud d'Àsia amb Austràlia. Enmig dels dos continents, s'estenia una mar immensa, que cobria l'espai ocupat avui per l'Europa occidental.

A aquesta era pertany el període carbònic, durant el qual es formaren els immensos dipòsits d'hulla, restes de la vegetació ufanosa d'allavors.

En aquesta època apareixen els peixos a la mar, i volen insectes per l'aire.

Era secundària. — Fou, geològicament, una era tranquil·la, sense les commocions de l'era anterior.

Al progrés fet per l'espècies vegetals durant aquest temps s'ajunta el de la fauna terrestre. L'era secundària és anomenada l'*era dels reptils*. Aquests, que aparegueren ja al final de l'època anterior, prengueren un gran desenrotllament. Són els temps dels reptils nedadors, *ictiosauris* i *plesiosauris;* dels reptils voladors, *pterodàctils* i *ramforincs;* dels reptils caminadors, *brontosauris, estegosauris* i altres; «animals de formes tan estranyes i rares — diu Aulèstia amb una encertada comparació — que si no els trobéssim en els museus on s'en conserven exemplars en estat fòssil els creuríem fantasia d'algún d'aquells artistes de l'Edat mitjana que imaginaven els horribles dracs i espantables feres que serveixen de gàrgoles en les velles catedrals.» [1]

Apareixen les primeres aus i els primer mamífers.

A l'era secundària sembla correspondre la formació dels majors jaciments metal·lífers.

Emergeixen les dues Amèriques, tret de les regions de les Muntanyes Rocoses i els Andes. Continua unida l'Amèrica del Nord amb la Groenlàndia i amb Europa pel continent que ocupava el lloc de l'Atlàntic, mentre que l'Amèrica del Sud està unida a Àfrica, almenys en la primera meitat d'aquesta era. Gairebé tota Àsia és ja terra ferma. Però Europa no és encara sinó un vast arxipèlag.

Era terciària. — Noves commocions violentíssimes de la crosta terrestre posaren fi, en aquesta era, a la calma geològica del període anterior. Es produïren erupcions nombroses i plecs colossals. Els continents i llurs serralades prengueren la forma que actualment tenen. Aquest immens trasbals anà acompanyat de notables variacions en les condicions físiques i biològiques de la terra. Es delimiten les zones climatèriques i avança el refredament polar. La flora i la fauna fan un complet canvi.

Caracteritza especialment aquesta era la preponderància dels mamífers. Són particularment remarcables, en el període miocènic, els proboscidis — mastodonts, elefants — entre els quals hi ha el *dinotherium,* de tamany colossal i tipus fantàstic.

La duració de l'era terciària fou molt menor que la de la secundària, així com aquesta fou més breu que la primària.

1) A. Aulèstia: *Història de Catalunya* Tom I. Pàg. 10.

El fet principal d'aquesta època és el gran aixecament alpí, del qual els altres fets coetanis no són sinó incidents o conseqüències. Noti's que l'aixecament alpí és extensíssim, i que rep aquest nom per ésser els Alps el segment més ben estudiat.

Era quaternària. — És anomenada també pleistocènica, mot que significa «molt nova».

Durant aquesta era apareix l'home damunt la terra. És veritat que alguns autors han sostingut la tesi que l'home aparegué ja en l'era terciària. Però les proves al·legades en favor d'aquesta tesi són molt frèvoles, i així resta ben lluny d'estar provada.

Les principals modificacions geogràfiques d'aquesta era foren: la creació de les fosses de les mars Adriàtica i Egea; l'obriment dels Dardanels i del Bòsfor, que uní aquesta última mar a la mar Negra; els cataclismes de l'Atlàntic, amb l'obriment del Pas de Calais i l'enfonsament de les restes del continent atlàntic, és a dir de l'illa Atlàntida. La geologia confirma, en efecte, l'enfonsament d'aqueixa gran illa, cantat per Jacint Verdaguer en el seu famós poema.

S'accentuà en aquesta època el refredament iniciat a les darreries de l'era terciària. Aquesta accentuació del refredament provocà torrencials pluges. Fou la fase diluvial de la terra. El record d'aquesta fase ha perdurat en la tradició del diluvi universal.

A les muntanyes altes, l'aigua queia en forma de neu, originant-se les geleres. Més tard, el clima millorà notablement, i esdevingué suau i humid.

En la fauna, aquesta era està caracteritzada pel gros tamany dels mamífers: l'*ursus spelæus* o ós de les cavernes, que tenia tres metres de llargada i dos d'alçada; el mammuth, el *cervus megaceros*, amb una cornamenta de dos metres de llargada; el *bos primogenius* o auroc, el qual s'estingí a Europa en l'Edat mitjana.

Avui hi ha geòlegs que creuen que en períodes anteriors al pliocènic es produïren fenòmens glaciars.

En el conjunt de la nostra planeta, la terra va guanyant extensió a despeses de la mar. La minva de superfície d'aquesta ve parcialment compensada per un augment de fondària.

Durant l'era quaternària, els glaciers s'estenen i les valls i les planes s'omplen d'al·luvions.

3. FORMACIÓ GEOLÒGICA DE CATALUNYA

Línies generals. — No és propi d'aquest lloc el fer una explicació detallada de la formació geològica de Catalunya, la qual explicació, d'altra banda, només podria ésser seguida pels llegidors qui tinguessin un coneixement previ de la ciència geològica. Ens limitarem, doncs, a assenyalar les línies generals de la formació de les terres catalanes a través de les èpoques de la geologia, deturant-nos en l'explicació dels fenòmens principals.

Tingui's present, d'altra banda, que en les explicacions que donen els geòlegs respecte a l'evolució de la nostra planeta a través de les èpoques geològiques, hi ha encara una part de punts dubtosos i discutibles, i que així succeeix també en tractar-se de la regió on hi ha avui la terra catalana.

Terreny agnostozoic. — Terra vella, geològicament, és Catalunya, més que més la Catalunya del Principat i la Catalunya francesa. Des que, en mig de l'oceà bullent, els primers terrenys es consolidaren, damunt la superfície de les aigües aparegueren masses de roca que havien d'ésser després muntanyes catalanes. Els terrenys arcaics i precàmbrics es troben a Catalunya, ben caracteritzats, als Pireneus i en part del Montseny. Els claps més importants són els del cap de Creus i el Canigó. Forma aquest terreny la península on hi ha Roses, Cadaqués i Port de la Selva, amb la serra dominant de Sant Pere de Roda.[1] Aquesta formació ve a continuar la dels claps del Canigó, Costabona i Gra de Fajol.[2]

La Catalunya estricta al final de l'era agnostozoica (segons Font i Sagué)

Les muntanyes de Prades, formant claps de menor extensió, mostraren llurs pics més alts. Havia emergit així mateix la serra del Tibidabo.

Catalunya, en els temps arcaics, no era sinó un conjunt d'illes, situades al nord i al nord-est, primeres arrugues de la terra que s'anava refredant i encongint.

Havem de consignar, però, que hi ha qui es decanta a creure que el terreny arcaic català estava encara submergit en aquest temps, per bé que presentava tendència a l'emersió, la qual es produí posteriorment.[3]

1) Lluís M. Vidal: *Reseña geológica y minera de la provincia de Gerona.* Treball publicat al «Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España». Tom XIII.

2) N. Font i Sagué: Volum *Catalunya* de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 79.

3) L. Fernández Navarro: *Historia geológica de la Península ibérica.* Pàg. 104. Així es dedueix del que exposa aquest autor sobre l'arcaic ibèric.

Era primària. — Durant aquesta era, de gran activitat de la terra, les illes arcaiques s'eixamplaren considerablement, als Pireneus sobre tot, i s'uniren així en terra ferma molts dels anteriors claps.

Els períodes de l'era primària estàn tots representats a Catalunya. Dins l'antracolític, el carbònic es presenta als Pireneus i als voltants de Barcelona, on forma petits claps. La hulla (carbó de pedra) és explotada a Sant Joan de les Abadesses. [1]

La Catalunya estricta al final de l'era primària (segons Font i Sagué)

Era secundària. — Els tres períodes d'aquesta era — triàsic, juràssic i cretàcic — estàn ben representats a Catalunya.

En el primer període la mar envaí gairebé tot l'actual territori del Principat.

L'extensió del cretàcic català mostra que les aigües, en aquest període, cobriren gairebé del tot la zona on hi ha avui Catalunya.

Sembla deduir-se que al començament del període cretàcic la vessant septentrional de l'Ebre estava emergida i l'actual conca del riu estava ocupada per llacunes i aiguamolls.

Cap al final del eocretàcic la mar envaeix altre cop la regió, probablement a causa d'iniciar-s'hi una fase d'enfonsament.

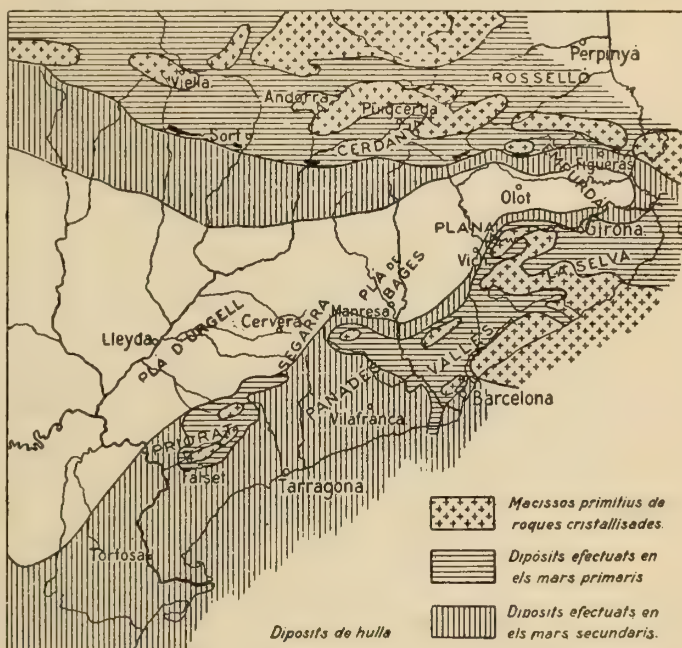
Durant el mesocretàcic, la mar, que era aleshores de poca fondària, es mantingué.

El moviment d'enfonsada s'anà estenent per l'est i el sud. Cap als temps mitjans del neocretàcic la mar havia envaït la totalitat de les vessants meridionals dels Pireneus. En arribar al final d'aquest període, per bé que amb oscil·lacions, emergeixen les terres de què parlem. La retirada de la mar dóna lloc a la formació d'aiguamolls, estuaris i llacs, especialment a la Catalunya del Principat, àdhuc en

1) M. Fàura i Sans: *Síntesis estratigráfica de los terrenos primarios de Cataluña*. Tesi doctoral, 1912.

els llocs que la mar abans no ocupava. A causa d'alguns moviments d'oscil·lació, les aigües de la mar envaïren temporalment els territoris ocupats per les llacunes. Amb això acaba el cretàcic, deixant emergida la regió.

Al final de l'era secundària, l'extensió del territori català havia augmentat molt. Els primers massissos, diu Font i Sagué, s'uniren i formaren dues faixes, una al nord seguint la direcció de l'actual Pireneu, l'altra seguint la direcció de la costa actual. A l'est, on avui hi ha la mar, hi havia una ampla extensió de terra ferma, de la qual són restes les illes Balears i Pitiuses. Al centre de Catalunya es formà una depressió, que després envaïren les aigües terciàries.

La Catalunya estricta al final de l'era secundària i a començaments de la terciària (segons Font i Sagué)

Les Costes de Garraf són un clap cretàcic.

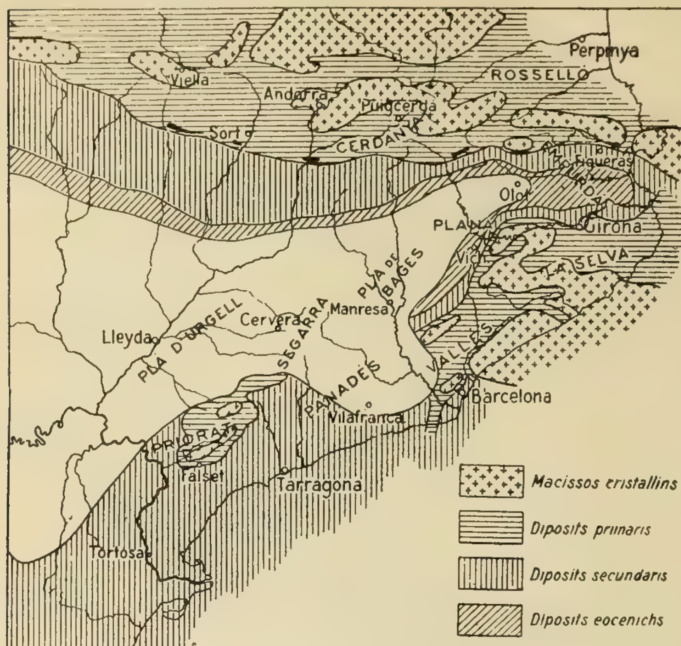
Prop de la costa valenciana s'alcen els terrenys secundaris del sistema ibèric.

Les illes Balears estàn formades principalment de materials mesozòics.

Era terciària. — Dins aquesta era, a principis del període miocènic, Catalunya, com la majoria del territoris continentals, quedà definitivament formada. Les modificacions que en la seva geografia s'esdevingueren després, foren ja modificacions de detall.

Aquesta constitució definitiva del relleu i la forma de Catalunya, la explica així Font i Sagué: «A conseqüència del plec colossal que determina la surrecció definitiva de la serralada alpina, els Pireneus emergeixen totalment i s'originen la serra de Cadí i el Montseny amb totes les estribacions secundàries que d'ells depenen, mentres se formava el gran circ d'enfonsament que limita la costa actual i les aigües del llac central oligocènic s'escorrien cap a la nova mar, que invadia els grossos esvorancs del Rosselló, Empordà, Pla de Barcelona i Llobregat, Camp de Tarragona, Conca inferior de l'Ebre i el més considerable format per l'enfonsament

del Penedés i el Vallés, restant drets el Sant Llorenç del Munt i el Montserrat [1] amb tota la gran cinglera que limita pel nord i per ponent aquestes comarques. A elles començà a entrar-hi la mar pel portell del Vendrell i avençà a mida que el terrer s'enfonsava, arribant fins prop de Granollers, però vingué el moment que el portell del Vendrell s'aixecà per un moviment de bàscula, i tancant-se la comunicació amb la mar gran, restaren el Penedés i el Vallès convertits en un llac d'aigües salabroses primer i dolces després, on feien cap les grans corrents que baixaven de la part alta de Catalunya aportant-hi gran quantitat d'al·luvions que termenaren per terraplenar-lo del tot, mentre les aigües s'escorrien pel congost de Montcada i Martorell.

La Catalunya estricta en el període oligocènic. Era terciària (segons Font i Sagué)

Al nord, al peu mateix del Pireneu, s'originaren dos llacs, el de Cerdanya i el de la Seu d'Urgell. »

Durant el paleògen [2] esdevenen a la regió pirenenca fenòmens de gran intensitat que donen a la serralada el seu relleu. I amb això acaba la història geològica de la regió, la qual — diu Hernàndez-Pacheco [3] — és potser la més complexa de la península ibèrica.

Mentrestant, a l'altra banda dels Pireneus s'estenia una mar, separada del territori de la vessant sud per la serralada.

Als primers temps del paleògen continuà a Catalunya el règim amb què acabà el cretàcic, és a dir, nombrosos aiguamolls, estuaris i llacunes d'aigües salobres o

1) Aquestes muntanyes pertanyen al període anterior, l'oligocènic.

2) Ha estat adoptat aquest nom per a designar el conjunt de les formacions geològiques corresponents a l'eocènic i a l'oligocènic, que representen un estat de coses molt diferent de l'actual, mentre que el neògen (miocènic i pliocènic) representen un estat de coses actual.

3) *Ensayo de síntesis geológica del Norte de la península ibérica.* Pàg. 121.

dolces, amb la fauna dita garumnienca. Aleshores a la conca alta de l'Ebre el règim era ja enterament continental.

Durant el mesopaleògen, la mar envaí la conca de l'Ebre. Però així com la mar cretàcica penetrà per la zona cantàbrica, avançant de ponent a llevant, la mar nummulítica penetrà per la depressió que és avui el golf de Roses, contornejant els vells massissos dels Pireneus i la cadena litoral catalana fins a arribar al territori de Bascònia i Cantàbria, sense comunicar amb la mar nummulítica del golf de Biscaia i Aquitània, puix que separava les dues mars un istme, al qual hom pot anomenar cantàbric. Els sediments i la fauna fòssil de la mar nummulítica del golf de l'Ebre, indiquen que aquest era de poca fondària.

Devers la fí del mesopaleògen, esdevenen oscil·lacions al fons de la conca de l'Ebre, que s'eleva en son conjunt. Això fa que les aigües màrines es retirin i tornin a aparèixer les llacunes.

L'alçament principal dels Pireneus correspòn a l'època límit del mesopaleògen i el neopaleògen, com ho demostren les masses enormes de còdols, alguns de gegantina grandària, que per les noves pendents són arrossegats cap a les conques lacustres del peu de les muntanyes.

Cal tenir en compte que les oscil·lacions que esdevenen a les darreries del mesopaleògen són causa de noves invasions de la mar a la conca de l'Ebre.

La Catalunya estricta a mitjans del període miocènic. Era terciària. (Segons Font i Sagué)

La cadena pirenenca, com diu Hernández-Pacheco, [1] ha estat enèrgicament influenciada pels moviments esdevinguts durant el terciari mitjà i àdhuc posteriorment. Suess l'ha classificada entre les cadenes que ell apel·la altaides pòstumes, per haver-se format després de la cadena asiàtica dels altaides. [2]

1) *Ensayo de síntesis geológica del Norte de la Península ibérica.* Pág. 128.

2) E. Suess: *Das Antliz der Erde.*

A la vessant peninsular dels Pireneus, les falles i plecs fracturen intensament la cadena, i les muntanyes van baixant i formen una mena de graderia. Alguns esgraons constitueixen altes serres, com el Montsec, paral·leles a l'eix de la cadena.

El fenòmen orogènic de l'alçament principal dels Pireneus acaba al final del oligocènic i començos del miocènic. En aquest període, els Pireneus estan ja totalment emergits, i la regió pirenenca no tornà a ésser envaïda per les aigües de la mar. La vall de l'Ebre abunda en maresmes i llacunes, on són depositats els detritus de la muntanya.

Un moviment pòstum a l'alçament dels Pireneus va produir una profunda depressió al límit dels Pireneus centrals i els orientals o Pireneus catalans. Aquesta depressió és la de les valls del Rosselló i la Cerdanya. La Cerdanya, diu Hernàndez-Pacheco, és una vera fossa que talla els Pireneus en direcció sud-oest a nord-est, i que s'eixampla cap al nord-est, formant la depressió rossellonesa.[1] Dedueix el dit geòleg que la fossa de la Cerdanya es produí als temps miocènics. En el miocènic superior hi havia als fons de la depressió de la Cerdanya dos llacs: el de Puigcerdà (d'uns 25 quilòmetres de llargada per 6 d'amplada) i el de la Seu d'Urgell (d'uns 10 quilòmetres de llargada per 4 d'amplada).

En el miocènic desapareixen la mar d'Aquitània, al nord dels Pireneus, i les llacunes que al sud ocupaven la vall de l'Ebre.

En aquesta era, i en el període oligocènic, es formà la muntanya de la sal, de Cardona, constituïda per una gran massa de sal gemma quasi pura, particularment als bancs inferiors.

Probablement, l'actual cadena costera catalana formava part d'una extensa terra alta, enfonsada avui en el golf de Lió, amb un cordó litoral damunt la mar del període eocènic. Els vestigis d'aquest cordó són les muntanyes de Montserrat.[2]

Parlant de la muntanya de Montserrat, que és de formació oligocènica, fa notar Vidal que la configuració capritxosa que han pres les crestes montserratines no és deguda a l'acció volcànica, com suposa el vulgus, sinó que depèn de dues causes: l'una, interna, que és la naturalesa de la roca, la qual té la propietat — accentuadíssima en aquest indret — de contreure's en sentit horitzontal, produïnt-se així esquerdes verticals en tota la gruixària dels bancs; l'altra causa, externa, és la influència dels agents atmosfèrics, que han gastat els caires dels monolits originats per les esquerdes i els han donat les formes arrodonides o punxagudes i el perfil denticulat que la cresta presenta.[3]

D'altra banda, la naturalesa de les roques les fa de descomposició ràpida i

1) *Ensayo de síntesis geológica del Norte de la Península ibérica.* Pàg. 131.

2) J. MACPHERSON: *Ensayo de historia evolutiva de la península ibérica.* — L. FERNÁNDEZ-NAVARRO: *Historia geológica de la Península ibérica.* Pàgina 169.

3) LLUÍS M. VIDAL: *Moviments de l'escorça terrestre, que han donat el relleu a Catalunya.* Volum *Catalunya* de la *Geografia general de Catalunya.*

fàcil sota l'efecte d'una erosió que la forta pendent del relleu fa molt vigorosa.[1]

Afecten les roques de Montserrat la forma de ruïnes, com torres i columnes que van caient.

Era quaternària. — «Als començaments de l'Era quaternària — diu Font i Sagué — Catalunya era ja com avui, a excepció d'alguns petits detalls, com el retallat de la costa, que era més marcat per no haver-se omplert encara els estuaris amb els al·luvions. La mar entrava molt endins del golf de Roses, Pla de Barcelona i Llobregat, on el Monjuic era una península entre dos golfs, Camp de Tarragona i Comarca de Tortosa. A l'interior abundaven els estanys, llacs i estanyols; el de Banyoles era molt més gran que avui; a Olot i Cerdanya també n'hi havia; de Girona fins prop d'Hostalrich era un llac grandiós, del què en restà fins fa poc el migrat retall de Sils; i al Baix Penedés també n'hi havia.»[2]

De les alçades pirenenques, cobertes per les neus perpètues, baixaren cap a les valls de les dues vessants formidables glaciers, la zona dels quals s'estenia des del Canigó al pic d'Aneto.

Pel costat del cap de Creus, després del pis post-pliocènic, es produí una lenta enfonsada de la costa, com ho prova el dipòsit avui sota les ones.

A l'extrem nord-est de Catalunya aparegueren nombrosos volcans en aquesta època. Aqueixos fenòmens devien començar ja a l'acabament de l'època terciària.[3] El volcanisme, a Catalunya es manifestà en el triangle

Regió volcànica del nord-est de Catalunya (segons Font i Sagué)

1) J. Dantín Cereceda: *Resúmen fisiográfico de la península ibérica.* Madrid, 1912. Pàg. 87.

2) N. Font i Sagué: *Geologia.* Volum *Catalunya* de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 131.

3) Lluís M. Vidal: *Moviments de l'escorça terrestre, que han donat el relleu a Catalunya.* Volum *Catalunya* de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 51.

Cadaqués-Olot-Tordera. L'indret principal d'aquesta regió volcànica és a Olot i sos voltants. Allí apareixen els cràters del Montsacopa, Cruscat, Santa Margarida de la Cot, Puig de la Garrinada i Mont Olivet. Fins als segles XIII, XI i XV hi hagué en aquest triangle manifestacions de l'activitat volcànica.[1]

Santa Margarida de la Cot (antic cràter volcànic)

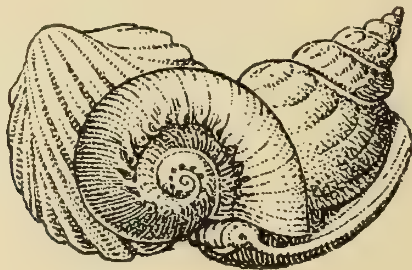
El litoral valencià és una estreta faixa diluvial, eixamplada per l'enorme quantitat de materials que els seus rius, de pendent ràpida i d'avingudes torrencials, hi han depositat després.[2]

En alguns punts de la costa catalana hi ha un moviment d'enfonsada ben marcat. És prou sabut el cas de la Costa de Llevant, on, durant el curt espai de temps que s'ha escolat des de la construcció del ferrocarril, la mar ha avançat terra endins uns 50 metres, la qual cosa ha obligat a retirar la via cap a l'interior i a sostenir una lluita constant contra la invasió de les ones.

En canvi, en altres punts es nota un alçament de la costa, que fa recular la mar. De vegades alternen en un mateix lloc la reculada i l'avanç de l'aigua. Citarem el cas de la platja del Miracle a Tarragona. L'establiment de banys, construït temps enrera damunt les aigües, quedà després, en part, fòra a la platja, i ara està damunt la mar novament.

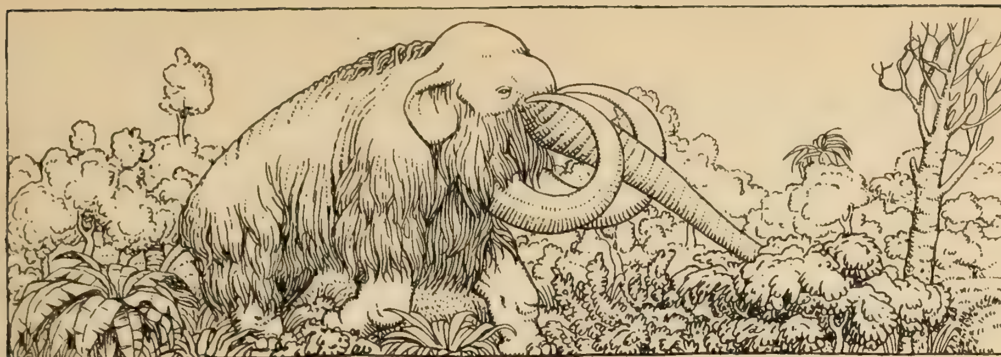
1) *Moviments de l'escorça terrestre, que han donat el relleu a Catalunya.* Volum *Catalunya* de la *Geografia general de Catalunya.* Pàgs. 50 i 51.

2) J. DANTÍN CERECEDA: *Resumen fisiográfico de la península ibérica.* Pàg. 138.

PRIMERA PART

LA CATALUNYA PREHISTÒRICA

CAPÍTOL I

Generalitats sobre la prehistòria

1. HISTÒRIA, PREHISTÒRIA, PROTOHISTÒRIA: Quan comença la història. — La prehistòria. — La protohistòria. — La prehistòria comprenent tots els temps anteriors a la història. — Fins on arriba la prehistòria catalana.
2. LES TRES EDATS PREHISTÒRIQUES: La divisió de la prehistòria. Edats de la pedra, del bronze i del ferre. — L'aparició de l'home.
3. EL PALEOLÍTIC: Paleolític inferior i superior. — Correspondència entre els períodes geològics i els paleolítics. — La cronologia de la prehistòria. — El paleolític inferior. — La raça de Neanderthal. — Extensió i uniformitat de la civilització del paleolític inferior. — El paleolític superior. — El període orinyacià. — El solutrià. — El magdalenià. — Primeres manifestacions de l'art. — La raça de Cro-Magnon.
4. L'EPIPALEOLÍTIC: Decaïment de la civilització paleolítica superior. — El període azilià. — El tardenoisià. — Els «kiœkkenmœdings» de Portugal. — La raça de l'epipaleolític.
5. EL NEOLÍTIC: Caràcters de l'època. — El protoneolític. — Els «kiœkkenmœdings» nòrdics i el campinyià. — La civilització megalítica. Dòlmens i menhirs. — El neolític avançat i el final. — La civilització neolítica de l'Europa occidental.
6. L'ENEOLÍTIC O PERÍODE DEL COURE: Els seus caràcters. — Les civilitzacions de l'eneolític. — La civilització mediterrània. — La data de l'eneolític.
7. L'EDAT DEL BRONZE: Caràcters d'aquesta edat. — Els seus quatre períodes. Cronologia. — Els lígurs a l'Occident d'Europa.
8. L'EDAT DEL FERRE: La propagació de l'ús del ferre. — Les dues fases d'aquesta edat. — Els etruscos. — La civilització de Hallstatt. — Els celtes a l'Occident d'Europa. — La civilització de La Tène.

1. HISTÒRIA, PREHISTÒRIA, PROTOHISTÒRIA

Quan comença la història. — El ver període històric és aquell per a l'estudi del qual es disposa d'abundants documents escrits, i sobre tot documents contemporanis dels esdeveniments. Comença la història pròpiament dita quan ja existei-

xen documents escrits o gravats relatius als fets humans. La història pròpia es caracteritza, doncs, per l'existència de fonts escrites.

Però abans que els homes deixessin en documents escrits el relat de llurs vicissituds, hi hagué un dilatat període, una llarga sèrie de segles. Tot aqueix temps indeterminat de l'existència humana anterior a la història, constitueix l'objecte de la prehistòria.

La història té dues fonts principals de coneixença: els documents escrits i els monuments. La prehistòria no té sinó una sola font: els monuments, és a dir, les restes d'obres, eines, objectes i senyals deixats pel pas de les generacions damunt la terra. L'arqueologia prehistòrica cerca aqueixes deixalles i per l'estudi de llur mode de jaciment determina l'ordre de successió i l'edat relativa de les civilitzacions a què pertanyen. [1]

Durant molt de temps, només eren coneguts els pobles antics per allò que en deia la història. Però aquesta, respecte als temps primitius, estava roblerta de faules i llegendes, a través de les quals era difícil d'endevinar què hi podia haver de veritat en el fons. Els més preclars historiadors medievals i moderns ja posaven en dubte, quan no les rebutjaven resoltament, aqueix munt de contalles més o menys poètiques deformades per la tradició. Contalles que han fet nosa a la història i que han exigit un dur i persistent esforç per a eliminar-les.

Depenent la fi de la prehistòria i el començament de la història del moment en què existeixen documents escrits, és evident que variarà llur data aproximada en cada poble i en cada regió geogràfica.

Els documents escrits han trigat molt més a produir-se en unes bandes que en unes altres. Allí on llur aparició hagi estat més tardana, la prehistòria serà més llarga i la història haurà començat més tard. Per exemple: a Grècia la prehistòria s'acaba devers el final del segon milenar abans de Jesucrist; a l'Europa occidental dura fins pocs segles abans de Jesucrist; i a l'Europa nòrdica (Escandinàvia) arriba fins als segles IX o X de l'era cristiana.

La prehistòria. — Durant el segle XIX es donà en la coneixença dels temps primitius un pas immens, amb la fundació de la prehistòria, nova ciència d'horitzons amplíssims, que ha contribuït decisivament a esvair les velles faules històriques relatives als temps primitius, reemplaçant-les en molta part per dades positives i fets certs.

La prehistòria és una ciència jove, i en menys d'una centúria ha realitzat en la coneixença dels temps primitius un avanç molt superior al de tots els segles precedents.

Ja des dels primers anys del segle XVIII s'havia notat la juxtaposició dels vestigis de la indústria humana i dels restes dels animals fòssils en el sòl de les coves. Però

1) J. DÉCHELETTE: *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*. Tom I. París, 1908. Pàg. I.

aquest fet era explicat dient que la barreja podia ésser deguda a haver-se regirat el terreny en èpoques modernes. Les descobertes es multiplicaren en el primer terç del segle XIX, i ja no resultava tan probable que la juxtaposició es degués a l'atzar dels regiraments. Els primers que van sostenir l'existència de l'home quaternari — Eduard Lartet, l'any 1837; Marcel de Serres, l'any 1838 — veieren acollides escèpticament llurs afirmacions. [1] Fou Boucher de Perthes qui demostrà que els sílex tallats, per ell recollits en abundor eren, indiscutiblement, eines primitives. La seva tesi triomfà aviat damunt els contradictors. L'existència de l'home quaternari, de l'home fòssil, quedà definitivament reconeguda.

El moviment científic prehistòric prengué gran activitat a mitjan segle XIX. En l'any 1866 es celebrà a Neufchatel el primer Congrés Internacional de Prehistòria.

La coneixença que es té de la prehistòria és encara molt deficient. Ho és més en unes regions que en unes altres, segons les recerques científiques que s'hi ha realitzat o el millor atzar de les troballes. Així i tot, la prehistòria, ciència nascuda al segon terç del segle XIX, ha donat ja resultats interessantíssims i ha obert nous i amples horitzons, que poc a poc s'aclareixen, per a l'estudi de la vida primitiva de l'home damunt la terra.

Les dades que ens proporciona la prehistòria no són, en veritat, molt concretes ni molt abundoses. Però n'hi ha algunes de sòlides i definitives, prometedores d'altres resultats millors, les quals han fet entrar pel bon camí l'estudi dels més primitius temps de l'humanitat.

Tenint la prehistòria per camp d'investigació el desplegament de la humanitat en els temps anteriors als documents escrits, li han calgut mètodes nous, relacionats estretament amb la geologia, l'etnografia i l'arqueologia.

La protohistòria. — Entre el temps en què no hi ha documents escrits i el que presenta aquests documents en abundància, és a dir, entre la prehistòria i la història, un període llarg, molt llarg, s'escola. A l'estudi d'aquest període intermedi es dedica la protohistòria.

La protohistòria es refereix al temps sobre el qual els textos escrits existeixen, però són molt escassos i sovint llegendaris, o bé provenen de fonts estrangeres. Això fa que, al capdavall, predomini en aquest temps la importància de les troballes arqueològiques.

En cas semblant es troben aquelles civilitzacions respecte a les quals hi ha documents escrits, però que resten encara indesxifrats. Tal la civilització ibèrica. Tal la civilització micènica.

La prehistòria comprenent tots els temps anteriors a la història. — El mot protohistòria — que alguns usen també com a sinònim de prehistòria — no és

1) J. DÉCHELETTE: *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo romaine*. Tom I. Pàgs. 6 i 7.

gaire encertat. I pel que esguarda a la distinció que hom ha volgut establir entre la prehistòria i la protohistòria, havem de dir que més aviat embulla la qüestió que no pas l'aclareix. D'altra part, els autors que estableixen la dita distinció no estan tots d'acord en la valor respectiva que als dos mots cal donar, ni en la diferència dels dos conceptes.

Per això nosaltres prescindim de la distinció entre prehistòria i protohistòria, i comprenem en la prehistòria tot el temps de desenes de segles anterior a la plena història.

Fins on arriba la prehistòria catalana. — En rigor, la prehistòria catalana arriba fins al moment que els romans desembarcaren al port d'Empúries (any 218 abans de Jesucrist). Fins aleshores els esdeveniments de la nostra terra no foren consignats mitjançant l'escriptura. Són de l'època romana, en efecte, els primers documents escrits que sobre la història de Catalunya coneixem.

Però com que els romans i grecs que començaren a escriure la història de la terra hispànica van referir-se a èpoques anteriors, descrivint l'estat dels indígenes, recollint els relats geogràfics grecs i púnics i donant notícies de les anteriors colonitzacions, és habitual el considerar començada la història pròpia dels pobles de la península ibèrica amb l'arribada dels primers colonitzadors fenicis. [1]

Nosaltres, en aquesta HISTÒRIA NACIONAL DE CATALUNYA, ens atendrem al primer criteri, ajuntant a la prehistòria l'anomenada protohistòria — que correspondria als temps que van des de l'arribada dels fenicis a la dels romans — ; i així arribarà la prehistòria fins al moment en què va a començar l'època romana.

És aquest el criteri que creiem millor i el que ha estat adoptat per Bosch i Gimpera en la seva *Prehistòria catalana* (1919), que és la primera obra de conjunt que s'ha escrit sobre els temps ante-històrics de la Catalunya estricta. Però ajuntarem als temps romans la dominació cartaginesa, que hi està lligada estretament i que és relatada pels mateixos autors antics.

2. LES TRES EDATS PREHISTÒRIQUES

La divisió de la prehistòria. Edats de la pedra, del bronze i del ferre. En tres grans parts es divideix la prehistòria, atenent els materials de què es valia principalment l'home primitiu per al seu utillatge. Aqueixes parts són les edats de la pedra, del bronze i del ferre.

L'edat de la pedra és subdividida en dos grans èpoques: la paleolítica o antiga, i la neolítica o nova.

Entre l'edat de la pedra i la del bronze, hi ha un període de transició durant el qual és usat el coure pur. Aquest període és anomenat del coure o eneolític. Com és sabut, el bronze està format per un aliatge de coure i estany.

1) Com veurem més endavant, no sembla pas que els fenicis colonitzessin Catalunya, llevat d'Eivissa.

Convé tenir present que l'ús de nous materials en les edats prehistòriques no arreconà del tot els materials anteriors. En l'edat del bronze seguiren construint-se objectes de pedra, i en la del ferre trobem objectes de pedra i de bronze.

En temps antics, alguns autors — entre ells el poeta llatí Lucreci — recolliren la tradició, encara existent en llur època, de les tres edats de la indústria humana: edat de la pedra, edat del bronze, edat del ferre. Recordarem els versos de Lucreci:

Arma antiqua manus, ungues, dentesque fuerunt,
Et lapides, et item sylvarum fragmina rami;
Et flamma atque ignes postquam sunt cognita primum,
Posterius ferri vis est, aerisque reperta.
Et prior aeris erat, quam ferri, cognitus usus. [1]

L'aparició de l'home. — En quina època geològica va aparèixer l'home damunt la terra? Alguns autors sostenen que aparegué dins l'era terciària. Altres, els més, sostenen que no féu la seva aparició fins a l'era quaternària.

Científicament, el problema està per resoldre. Les proves de l'existència de l'home terciari fins avui aduïdes, no són gaire sòlides. No és cosa provada que certes troballes fetes en terrenys terciaris siguin humanes o revelin l'existència de l'home en el dit temps.

Aquest punt no serà dilucidat satisfactòriament fins que vinguin noves recerques o noves descobertes. No es pot donar com a impossible que l'home existís ja als temps terciaris. Però la prova certa d'això, avui no hi és, i darrera la qüestió ha d'ésser col·locat un interrogant provisional.

La península ibèrica en el període àlgid de la glaciació quaternària. (Els indrets puntillats indiquen les regions cobertes de glaç)

No obstant, es considera que abans dels temps relativament coneguts de l'edat de la pedra, hi hagué un llarg període poc conegut, puix que els objectes corresponents a aquella que hom ha trobat, pressuposen una evolució

1) Vet ací la traducció d'aqueixos versos, que pertanyen al poema *De Natura Rerum* (versos 1282 i següents):

Les armes antigues foren les mans, les ungles i les dents,
i les pedres, i igualment els bocins de branca dels boscos;
després es conegué, de primer la flama i el foc
i més tard es descobrí la força del ferre i del bronze.
Però s'havia conegut primer l'ús del bronze que el del ferre.

anterior. No arribà l'home a aquell estadi de la cultura primitiva al qual pertanyen les restes que coneixem, sense recórrer abans un treballós tret del gran camí dels segles. L'edat de la pedra, tal com la coneixem avui, és ja una claror d'alba considerablement avançada; abans hi devia haver hagut les primeres lluors.

Les dates certes de l'existència més antiga de l'home es refereixen a l'era quaternària, i, dins aquesta, al segón període interglacial. A aqueixos temps corresponen la mandíbula humana trobada a Mauer, prop de Heidelberg (Alemanya) i els objectes trobats a França.

3. EL PALEOLÍTIC

Paleolític inferior i superior. — El temps paleolític o de la pedra tallada es divideix en paleolític inferior i superior. I cada un d'aquests es divideix al seu torn en diversos períodes, que prenen llur nom dels llocs on han estat descobertes capes importants i característiques amb deixalles de la indústria humana o restes de l'esquelet humà.

Els períodes arqueològics del paleolític inferior són, per ordre successiu, els següents: prexel·lià, xel·lià, axelià i musterià, que prenen llurs respectius noms de les estacions prehistòriques franceses de Chelles (Seine-et-Marne) els dos primers, Saint-Acheul (prop d'Amiens, Somme) el tercer, i Le Moustier (Dordogne) l'últim.

Al període prexel·lià, el més antic, correspon la mandíbula trobada a Mauer (Alemanya), primera resta segura de l'home, i que representa el tipus antropològic més primitiu que es coneix fins avui.

En els al·luvions de Saint-Acheul, Commont trobà, en certs punts, una indústria molt grossera, molt arcaica, que hom pot qualificar de prexel·liana [1]. Però aquesta troballa no modifica les línies generals de la cronologia quaternària. Els instruments prexel·lians de Commont no pertanyen a un terreny diferent del terreny dels instruments xel·lians pròpiament dits, de manera que el punt de partida del progrés realitzat pels sílex de Chelles no ha de cercar-se gaire lluny. [2]

Les restes d'esquelets humans del paleolític inferior, del xel·lià per amunt, pertanyen a la raza de Neanderthal, nom de la contrada alemanya (vall de Neander) on es féu la troballa d'un esquelet d'aquesta raça.

El paleolític superior està integrat pels següents períodes: orinyacià, solutrià i magdalenià, que prenen llur nom respectiu de les estacions prehistòriques franceses d'Aurignac (Alt Garona) Solutré (Saône-et-Loire) i La Madeleine (Dordogne). Les restes humanes del paleolític superior pertanyen a la raça dita de Cro-Magnon, nom de l'estació francesa on han estat fetes importants troballes d'aquest període.

1) *L'Anthropologie*. París. Tom XIX. Pàg. 571.
2) TH. MAINAGE: *Les religions de la Préhistoire. L'âge Paléolithique*. París, 1921. Pàg. 71.

Alguns autors divideixen en tres períodes el paleolític, a saber: paleolític inferior, que comprèn fins a l'axelià; paleolític mitjà, que correspon al musterià, i paleolític superior, o edat del ren, que comprèn tres subdivisions principals: orinyacià, solutrià i magdalenià.

Correspondència entre els períodes geològics i els paleolítics. — Aclareixen considerablement la relació entre els períodes geològics, arqueològics, prehistòrics i antropològics els quadros de correspondència que donen els autors. A continuació reproduïm, completat pel mateix autor, el que insereix Bosch i Gimpera en el seu fascicle *L'edat de la pedra.* [1]

Els períodes paleolítics en relació amb els geològics

	Períodes glacials	Períodes arqueològics		Antropologia
	I Günz			
	I Període interglacial. (Günz-Mindel)			
	II (Mindel)			
Quaternari	Segon període interglacial (Mindel-Riss)	Prexel·lià		Mandíbula de Mauer,
Quaternari	III Riss	Xel·lià inferior	Paleolític inferior	Piltdown (?)
Quaternari	Tercer període interglacial (Riss-Würm)	Xel·lià superior. Axelià Musterià inferior	Paleolític inferior	Raça de Neanderthal.
Quaternari	IV (Würm)	Musterià superior. Orinyacià inferior	Paleolític inferior Paleolític superior	
Quaternari	Període post-glacial: *a)* Retrocés d'Achen *b)* Avenç de Bühl	Orinyacià superior Solutrià Magdalenià	Paleolític superior Capsià	Raça de Cro-Magnon.
	Transició als temps actuals.	Cultura epipaleolítica: Azilià-Tardenoisià. Maglemose	Capsià	Esquelets del Mas d'Azil, d'Ofnet i dels «kiœkkenmœddings» portuguesos.

1) Col·lecció Minerva (Publicació del Consell de Pedagogia de Barcelona). Barcelona, 1916. Pàg. 20.

En cada un d'aquests períodes hi ha subdivisions. «Cada capa — diu Cartailhac — constitueix una de les fulles del llibre que havem de llegir. Avui, quan diem que una cultura és musteriana, indiquem, no la pàgina, sinó el capítol al qual pertany, si es pot dir així.» [1] Prescindim ací nosaltres d'aqueixes subdivisions, sobreres en una Història com la nostra.

La cronologia de la prehistòria. — No és possible el fixar en xifres d'anys, ni aproximadament, la durada de cada un d'aquests períodes. Alguns autors han fet càlculs sobre aquest punt, però no han passat de fantasies i apreciacions personals. Podem formar-nos idea de l'antiguitat dels temps prehistòrics pensant que a Grècia l'edat del ferre començà devers el segle XIII abans de Jesucrist, de manera que les edats anteriors s'estenen, per a les terres hel·lèniques, del dit segle cap enrera.

Gabriel de Mortillet pretenia que la durada dels temps quaternaris fou de 200,000 a 250,000 anys, dels quals n'adjudicava 100,000 al musterià sol. [2] El *record* fantàstic, en aquest punt, ha estat batut per Keith, qui assigna a l'evolució de la raça de Neanderthal un temps de 500,000 a 1.500,000 anys. [3] Avui han perdut tot el crèdit les evaluacions molt altes.

Les més moderades evaluacions — dins la relativitat del mot evaluació aplicat a aquest cas — donen uns 130 o 140 segles d'antiguitat per a l'home xel·lià.

El temps paleolític es descabdella durant l'època geològica quaternària, determinada pels fenòmens meteorològics dels períodes glacials. L'home paleolític, a partir del musterià, havia de lluitar amb la duríssima hostilitat de la natura, que l'obligava a cercar un sopluig a les coves, disputant-les a les feres d'espècies ja extingides avui.

El paleolític inferior. — Les eines i els objectes del paleolític inferior són en extrem simples i grossers.

El tipus principal és la destral de forma amigdaloide o semblant a una ametlla. D'aquesta destral els francesos en diuen *coup de poing* (cop de puny). Devia servir per a usos molt nombrosos i diversos.

Al principi, durant el període prexel·lià, la destral no es diferenciava gaire d'una pedra qualsevol. Els senyals de l'acció humana da-

Destrals de mà, de sílex, del paleolític inferior

1. Destral xel·liana 2. Destral axeliana

1) E. CARTAILHAC: *Grottes de Grimaldi.* Tom II. Pàgs. 230 i 231.

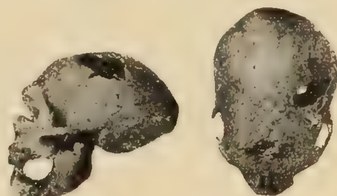
2) G. DE MORTILLET. *La Préhistoire.* 1883. Pàgs. 614 i següents.

3) TH. MAINAGE: *Les religions de la Préhistoire. L'âge Paléolithique.*

munt aqueixa destral primitiva són la forma regular que va adquirint, la punta afinada i els talls laterals. Des del període xel·lià, i a mesura que el paleolític inferior avança, les destrals es van perfeccionant, esdevenint més ben tallades, més regulars i més petites. Apareixen abundor d'altres eines, com rascadors i puntes. Generalment, la pedra utilitzada per a això és el sílex. En acabar el paleolític inferior, la destral amigdaloide desapareix.

La raça de Neanderthal. — L'home del paleolític inferior és nòmada. Viu de la caça i dels productes espontanis de la terra. Caçava, entre altres animals, els grans mamífers.

La raça de Neanderthal, a la qual pertany l'home des del període xel·lià, té el front aixafat, les òrbites grosses, els arcs superciliars molt pronunciats, la mandíbula inferior molt robusta i mancada de prominència o barbeta. Aqueixos caràcters físics denoten una animalitat preponderant i una estretíssima intel·ligència.

Crani de la raça de Neanderthal

Els homes de la raça de Neanderthal eren de petita estatura. A l'Europa occidental els cranis neanderthaloides són dolicocèfals.

Durant la major part del període paleolític inferior — és a dir, durant el prexel·lià, el xel·lià i l'axelià — la temperatura era benigna, i l'home vivia al ras. Acampava als pendents de les collades, al peu dels espadats i als arenys del rius. Netejant d'arbustos el terreny escollit, es construïa el seu campament, i per allunyar les feres, a la nit encenia foguerades. Preferentment s'establia prop dels rius, on trobava en abundància els trossos de pedra foguera i els palets de quarsita, que aprofitava per a confeccionar els seus primitius estres. Hom suposa que eren també molt nombrosos els objectes de fusta, els quals no s'han conservat per la qualitat del material. [1]

Per a la caça dels paquiderms, com el mamut i el rinoceront, preparava paranys en els llocs on acostumaven a acudir aquestes bèsties. Quan la caça escassejava, la tribu abandonava el seu campament i anava a establir-se en un altre indret.

Des del musterià el clima es tornà fred, fins al final del paleolític, o sigui fins al magdalenià.

Extensió i uniformitat de la civilització del paleolític inferior. — Les restes trobades del temps paleolític inferior s'estenen, amb marcada uniformitat, per la major part de la terra. Aquella cultura rudimentària tingué, doncs, una àrea d'expansió vastíssima. Els tipus d'objectes paleolítics trobats en les més diverses i allunyades regions presenten una semblança molt gran, fet que prova la unitat de la civilització primitiva.

1) H. Obermaier: *El hombre fósil.* Madrid, 1916. Pàg. 77.

Avui es considera com a probable que la raça de Neanderthal, amb la cultura paleolítica, entrés a Europa venint d'Àfrica i passant a través de la península ibèrica.

El paleolític superior. — La civilització de tot el temps paleolític superior marca un notable progrés sobre la de l'inferior, i podria ésser comparada a l'estat de civilització dels actuals homes primitius, o sigui dels salvatges d'avui. [1] Així resulta que la cultura del paleolític inferior no arribava ni a la dels salvatges que avui coneixem.

L'utillatge d'aquesta època és molt més ric i variat. Els homes es vestien, es posaven collars de petxines i duien plomes al cap. Apareix l'art primitiu i pren tot seguit una certa volada.

En el paleolític superior l'home viu encara sovint al ras, però prefereix les coves. Segueix essent principalment caçador; més que els paquiderms, caça el ren, que anava per Europa a grans ramades, el cèrvol, el cavall i els bous salvatges.

Probablement hi va haver ja en aquest temps nuclis socials més o menys estables, i han restat testimoniatges de certes formes primitives de religió.

Mentre que la civilització del paleolític inferior s'estén per tota la terra, la del paleolític superior sembla haver-se limitat a la zona del Mediterrani i a Europa. No es sap gairebé quina fou, fòra d'aquesta zona, la civilització equivalent. [2]

La civilització del paleolític superior fou segurament deguda a la invasió d'una onada de pobles que duien la civilització orinyaciana, per la qual comença a Europa el dit temps, i que foragitaren la raça de Neanderthal, que fins aleshores hi havia viscut. [3]

El paleolític superior d'Àfrica porta el nom de capsià, mot que és tret del de Gafsa, població de Tunis. En el nord-est d'Àfrica, el capsià segueix immediatament al musterià. Aquest és del tot igual allí que a Europa.

Es divideix el capsià en dues èpoques: capsià inferior, corresponent a l'orinyacià europeu i molt semblant a aquest; capsià superior, amb caràcters propis, però paral·lel i sincrònic amb el solutrià i el magdalenià d'Europa.

El capsià superior té dues regions: la *ibero-mauritana*, amb l'Argèlia occidental, i la *getuliana*, que comprèn l'Argèlia oriental i la part meridional de Tunis.

Millor conegut el paleolític superior, pel que fa a Europa i sobre tot a la conca de la mar Mediterrània, hom pot seguir les característiques de cada un dels seus tres períodes: orinyacià, solutrià i magdalenià.

1) P. Bosch i Gimpera: *L'edat de la pedra*. Pàg. 10.
2) H. Obermaier: *El hombre fósil*. Pàg. 123.
3) H. Obermaier: Lloc citat.

El període orinyacià. — Dins el període orinyacià semblen dibuixar-se dos grans círcols de civilització: el de l'Europa occidental i central, i el de la mar Mediterrània (capsià).

A Europa, trobem al començament de l'orinyacià puntes de sílex de dors curvilini, fulles amb osques, rascadors, burins, puntes d'òs i puntes de sageta amb un mànec o peduncle.

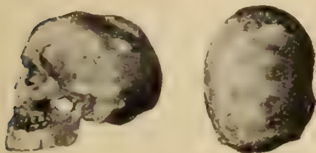
L'art d'aquest període consisteix en les pintures i gravats a les parets de les cavernes on els homes habitaven, les escultures i els gravats en os. Podem dir que aleshores començaren les arts plàstiques.

Utillatge típic de l'orinyacià (1-5) i del solutrià (6 i 7)

El solutrià. — La civilització del període solutrià, si havem de jutjar pel que s'en sap avui, procedeix de l'Orient europeu, probablement de la banda d'Hongria [1], d'on va estendre's, sembla, cap al nord pel costat de Polònia, cap a occident per Àustria i Alemanya remuntant el Danubi, i després cap a França i la península ibèrica, on sols tocà la costa cantàbrica i el nord de Catalunya (Sant Julià de Ramis).

El caràcter distintiu de l'utillatge d'aquest període consisteix en la diferent manera de retocar els objectes de pedra. En els utensilis orinyacians veiem que la pedra és retocada pel procediment de treure'n partícules de les vores; en els solutrians veiem retocada tota la superfície de la pedra. Com a tipus més notables hi ha la punta dita de fulla de llorer, que servia probablement com a punta de sageta, i la punta amb osca, retocada en tota la cara superior.

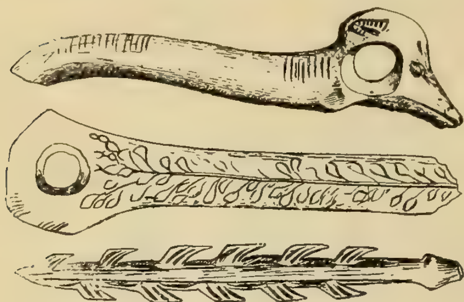

Crani de la raça de Cro-Magnon

El magdalenià. — La civilització del període magdalenià abraçà probablement la mateixa zona del solutrià, però avançà en direcció generalment contrària, és a dir, d'oest a est. Sembla que el seu centre originari fou als Pireneus francesos. Des d'allí passà a la regió cantàbrica i a Catalunya. S'estengué pel nord de la península ibèrica, Bèlgica, Anglaterra, Suïssa i Europa central, fins a Hongria, Polònia i Rússia.

1) H. Obermaier: *El hombre fósil*. Pàg. 130.

Dominen en l'utillatge d'aquest període l'os i la banya. Són típics l'atzagaia i els arpons. Sovint les eines i objectes presenten gravats ornamentals i dibuixos de caps i banyes d'animals. Els útils de sílex s'assemblen molt als de l'orinyacià.

Tenint sols en compte l'utillatge de pedra, la indústria magdaleniana denota una forta regressió. Però aquesta només és aparent. Els homes del període magdalenià confeccionaren la major part de llurs instruments en os, en ivori i en banya de ren, i per això negligiren els objectes de sílex. En aquells materials, la indústria magdaleniana fou meravellosa, sobre tot als darrers temps.

Bastons d'os foradats i arpó magdalenià

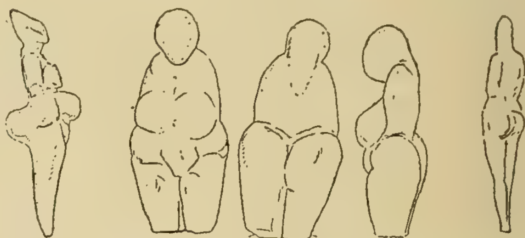
El magdalenià és datat del milenar vintè abans de Jesucrist. [1]

Primeres manifestacions de l'art.— Molts dels sílex paleolítics poden ésser qualificats, sense hipèrbole, d'obres d'art. L'examen detingut de les peces conegudes, demostra que en l'era quaternària l'humanitat posseí artistes de vàlua, i que aquests tenien estils, tradicions, escoles artístiques. [2]

Des del començament del paleolític superior hom troba abundants i variades manifestacions d'un art rudimentari, les quals poden ésser classificades en dos grups:

a) Escultures, relleus en pedra i gravats en objectes d'os i de banya.

b) Gravats i pintures rupestres.

Figuretes orinyacianes i solutrianes (cova de Grimaldi, prop de Menton)

Per tota Europa s'ha trobat manifestacions del primer grup, que a les regions orientals presenten un caràcter estilitzat en extrem, mentre que a l'Occident l'art és naturalista. Les manifestacions del segon grup han aparegut només a les regions occidentals d'Europa, sobre tot al migdia de França i a Espanya.

Fins avui, les més antigues obres d'art pertanyen a l'orinyacià. En aquest període apareixen, sembla, les primeres imatges esculpides o gravades damunt els objectes. Les manifestacions artístiques — el fet és ben curiós — comencen per l'escultura en relleu. Predominen les figures esculturades, però no deixa

1) H. Obermaier: *El hombre fósil.*
2) Th. Mainage: *Les religions de la Préhistoire. L'âge Paléolithique.* Pàg. 75.

d'haver-hi gravats, especialment de figures d'animals. Apareixen també decoracions geomètriques. Els elements essencials de l'art a l'època del ren existeixen des de l'orinyacià. [1]

Durant el paleolític superior, es descabdellen a la península ibèrica dues civilitzacions simultànies, cada una de les quals presenta un art caractarístic.

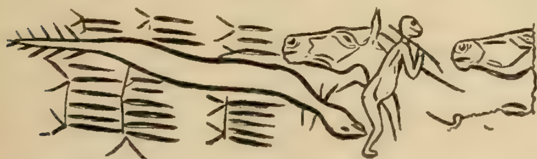
L'una agafa el nord peninsular i és anàloga a la del restant d'Europa. Els objectes de sílex i d'os van evolucionant a través dels tres períodes i l'art es manifesta pels ossos gravats de l'orinyacià, les escultures en os del magdalenià i les pintures i gravats de les coves, que passen de les imperfectes siluetes d'animals del període orinyacià a les representacions de les darreries del període magdalenià, verament artístiques, d'un art naturalista, moltes de les quals apareixen policromades.

La Venus de Willendorf (Àustria). Orinyacià

L'altra civilització del paleolític superior a la península agafa les regions oriental (incloent-hi el sud de Catalunya, fins a Cogul), meridional i central i és considerada com d'orígen probablement africà, puix que a l'Àfrica septentrional ofereix les seves més importants manifestacions. Les característiques d'aquesta civilització són els anomenats microlits, objectes de sílex de petit tamany i de formes més o menys geomètriques, els tipus dels quals van evolucionant a través dels diversos períodes. Es creu que les pintures rupestres de l'orient i el migdia de la península pertanyen a aquesta civilització, dita capsiana, malgrat que no estan en relació directa amb els jaciments capsians. [2]

És molt interessant, per a l'estudi de la prehistòria catalana, la divisió en dues zones del territori abraçat per l'art rupestre. L'una és la zona franco-cantàbrica, caracteritzada per gravats i pintures, gairebé sempre d'animals, existents en llocs molt recòndits de les cavernes. A aquesta zona pertany la famosa cova d'Altamira (Santander). L'altra zona agafa principalment l'est i el sud de la península ibèrica. Les pintures d'aquesta zona són generalment en coves poc profundes o en roques a ple aire, i re-

Figures humana i d'animals, gravades en banya de ren, de la Madeleine. Dordonya (França)

1) Th. Mainage: *Les religions de la Préhistoire. L'âge Paleolithique.* Pàg. 76.

2) P. Bosc i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 35.

produeixen gairebé sempre figures humanes, bé representant escenes de caça o de lluita, bé dances. Es creu que les representacions de l'art rupestre tenen un sentit religiós o taumatúrgic.

En l'evolució de l'art rupestre, hom ha pogut assenyalar diverses fases, que varien en les dues zones explicades. Pel que toca a la zona llevantina i meridional de la península ibèrica, s'han distingit diverses fases. Les primeres i més antigues corresponen al període orinyacià; unes altres al magdalenià.

Aquestes fases han pogut ésser precisades, gràcies als estudis de H. Breuil sobre les pintures rupestres dels abrics de Minateda (Albacete). Mostren les dites pintures dos grups de motius: primer, els humans, que estan representats en una forma convencional, atenent sobre tot a marcar el moviment, art al qual s'ha anomenat «impressionista», que apenes evoluciona i en el qual es veu l'aspecte més indígena de l'art capsià; i segón, els motius animals, que hom suposa són una influència de l'art cantàbric, amb una evolució paral·lela a la d'aquest, partint de siluetes com les orinyacianes cantàbriques i arribant a les belles representacions naturalistes fetes amb taques vermelles i a intents de policromia, la qual, però, mai no assoleix a la zona de l'art capsià la perfecció de l'art cantàbric [1]. A aquestes últimes fases, probablement del magdalenià, són les pintures rupestres de la Catalunya estricta (Tivissa, Cogul).

La raça de Cro-Magnon.— La raça que visqué en els temps del paleolític superior és l'anomenada de Cro-Magnon. N'han estat trobades restes en nombroses estacions d'aquest període.

L'home de Cro-Magnon s'acosta molt a l'home europeu modern. És de crani dolicocèfal, o sigui llarg i estret, d'ample front, arc superciliar poc prominent i mentó o barbeta sortint. Quant a l'estatura, s'en troben tan de mida alta com de mida baixa.

4. L'EPIPALEOLÍTIC

Decaïment de la civilització paleolítica superior. — Després del període magdalenià, darrer del paleolític, hi ha a tot Europa, i particularment a la península ibèrica, un període de transició a l'època neolítica o de la pedra polida: l'epipaleolític. A l'est i al sud de la península, on s'estenia una altra civilització, com havem vist, això ve després del capsià.

En general, les civilitzacions epipaleolítiques són una degeneració de la cultura magdaleniana. Els grups humans entren en un període de decaïment, almenys en certs ordres, puix que es fan raríssimes les manifestacions de l'art rupestre, que tanta volada assoliren al final del paleolític. Els objectes són així mateix més toscos·

1) H. Breuil: *Les roches peintes de Minateda.* «L'Anthropologie». Any 1920.

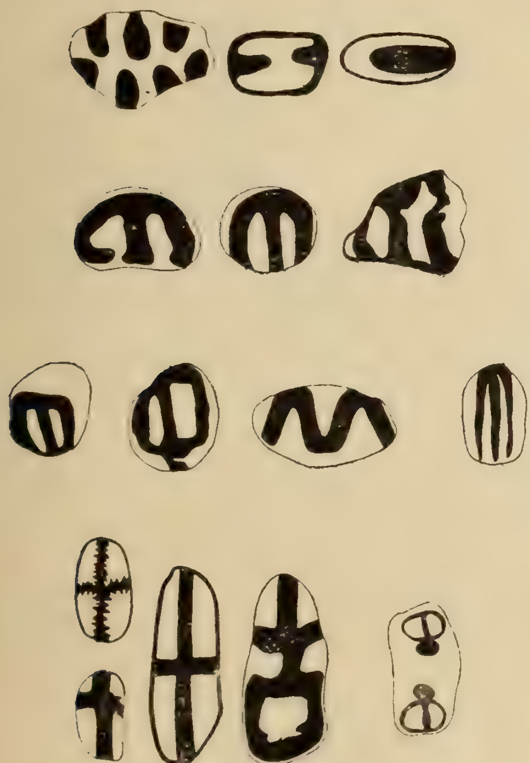
El període de transició entre el paleolític i el neolític fou designat amb la denominació de mesolític per Vilanova i Piera. Obermaier el divideix en epipaleolític i protoneolític. [1]

L'epipaleolític abraça el conjunt de les cultures de l'azilià, tardenoisià i maglemosià, que són els descendents pòstums del paleolític. Les tres cultures susdites són substituïdes després per l'asturià, el campinyià i la civilització nòrdica dels *kiœkkenmœddings*, etapes que per no estar relacionades amb les anteriors constitueixen una nova civilització, completament distinta, o sigui el protoneolític. Les civilitzacions del protoneolític reflexen ja l'alba del neolític. [2]

Estatueta d'equidi en ivori (cova de les Espélungues, a Lourdes)

Dues són les principals civilitzacions epipaleolítiques: l'aziliana i la tardenoisiana, que prenen llur nom, respectivament, de les estacions franceses de Mas d'Azil i La Fère-en-Tardenois, situades al migdia de França.

Palets pintats del Mas d'Azil

El període azilià. — El període azilià s'acosta al magdalenià, però els objectes són més grossers. Els útils típics són l'harpó, els sílex menuts i geomètrics anomenats microlits, que tenen forma de quadrats, triangles, trapetzis, etc., i els palets petits del Mas d'Azil, on hi ha pintats uns signes vermells. Segons certes opinions, els dits signes pertanyen a un alfabet primitiu; segons opinions posteriors, es tracta de representacions molt estrafetes i grolleres de la figura humana; però tampoc això és gaire clar.

Els signes dels palets de colors del Mas d'Azil potser són degenerescències de representacions figurades, tenint sens dubte una significació simbòlica o màgica. [3]

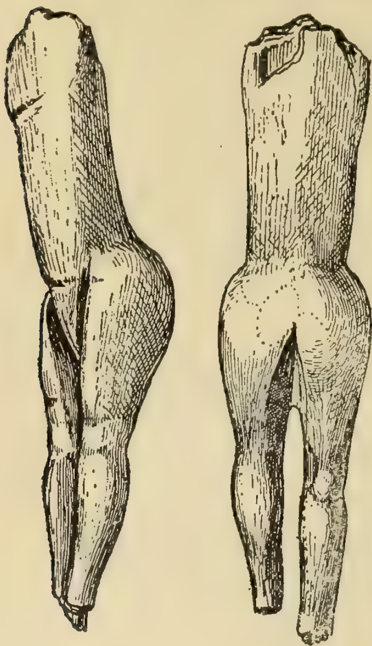
1) H. Obermaier: *El hombre fósil*. Pàgs. 313 i següents.

2) H. Obermaier: Lloc citat. Pàg. 314.

3) J. Déchelette: *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo romaine*. I. Pàgs. 233-237.

L'azilià, segons Obermaier, fou originat probablement pel xoc d'una de les branques occidentals del capsià final espanyol amb el magdalenià superior del tipus francès contemporani seu a Cantàbria. Durà l'azilià molt menys que el tardenoisià, el qual, a les seves darreries, es posà en contacte amb el neolític antic. [1]

El tardenoisià. — El període tardenoisià es caracteritza pels microlits, amb la particularitat que no conté cap altra mena d'utillatge. Ve a constituir la continuació de la cultura capsiana.

Venus de Vibraye (estatueta d'ivori) Laugerie-Basse, Dordonya (França)

Mentre l'azilià s'estén només per l'Europa occidental, el tardenoisià s'estén, a més, per l'Europa central.

Els "kiœkkenmœddings" de Portugal. — Entre les diverses cultures de l'epipaleolític té un lloc la que correspon als anomenats *kiœkkenmœddings* de Portugal. El mot danès *kiœkkenmœddings* significa restes de cuina, deixalles de menjar. Estan formats principalment per grans acumulacions de petxines, restes dels menjars de l'home prehistòric, on surten peces de l'utillatge de l'època. Però els *kiœkkenmœddings* portuguesos pertanyen a un temps més reculat que els nòrdics, els quals corresponen al protoneolític.

La raça de l'epipaleolític. — Les restes d'esquelets humans trobades a les estacions de l'epipaleolític demostren que la raça d'aqueix període era barrejada. Hi ha un nombre equivalent de cranis braquicèfals i dolicocèfals, i no manquen els tipus intermedis.

Avui hi ha etnòlegs que opinen que la dolicocefàlia i la braquicefàlia no són caràcters típics d'una raça, ans bé són les varietats universals de l'esquelet humà. Però aqueixa teoria no sembla pas gaire sòlida.

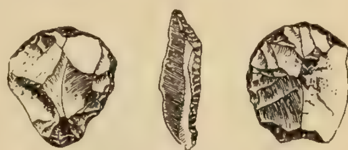
5. EL NEOLÍTIC

Caràcters de l'època. — Les civilitzacions epipaleolítiques de transició s'assemblen considerablement a les del paleolític. Al contrari, amb el neolític comença una època nova. Les dues meitats de l'edat de pedra constitueixen dues etapes ben delimitades del progrés de la societat humana.

1) H. OBERMAIER: *El hombre fósil.* Pàgs. 326 i 327.

En tres períodes se subdivideix el neolític: el protoneolític, el de transició al neolític avançat, i el neolític avançat i final.

En el període neolític, des que s'entra en la formació geològica actual, el progrés de l'home és afavorit per les condicions climatològiques. Arriben els dies temperats, la flora n'és influïda i s'omple la terra d'animals útils i domesticables.

Utillatge epipaleolític. Sílexs azilians

Sota l'impuls de les concepcions religioses, i essent més sedentària la vida de l'home, en els temps neolítics apareixen les grans construccions funeràries. Aleshores nasqueren els enormes monuments de pedra rústega. Així, l'arquitectura començà amb la construcció de les cases dels morts, fetes en part segons el model de les cases dels vius, però amb materials més forts i resistents, per a protegir-les contra la profanació i l'acció del temps. [1]

Pel que es sap avui, cal creure que la ceràmica, o art dels objectes de terra, no fou conegut per l'home fins als començos del neolític.

Obermaier explica la carència de ceràmica en els temps anteriors al neolític dient que, per a l'home d'aleshores, essencialment nòmada i caçador, els objectes de terrissa eren massa fràgils. [2]

1 2

Utillatge epipaleolític i protoneolític.

1. Arpó azilià 2. Palet de quarsita asturià

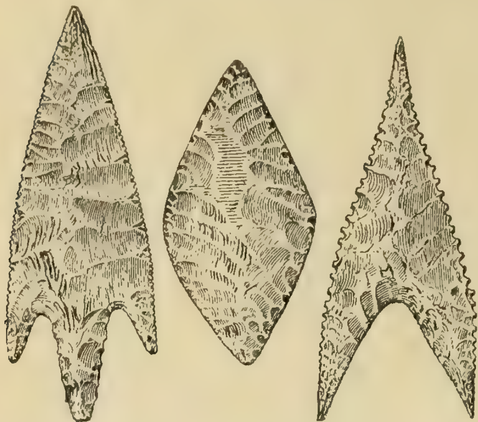
Probablement, durant el paleolític els recipients devien ésser fets amb troncs d'arbre buits, carabaces, pells i teixits de jonc. Per a donar més resistència a aqueixos atuells, foren més endavant recoberts de fang. Després, ja dins el neolític, va apendre l'home de fer els vasos a mà amb terra sola i a coure'ls per a fer-los més durs i més forts.

La ceràmica més primitiva era feta sense torn i sense forn, pastada grosserament, mig cuita al sol o entre les brases.

Té la ceràmica, en l'estudi de la prehistòria, una gran importància, puix que pel seu ús comú en aquells temps, com en tots, i per les seves condicions de conservació, arriba als nostres temps abundant i generalment en bon estat. Això no succeeix amb els objectes de ferre. Ultra el no ésser aquests tan abundants, estan tan menjats pel rovell, que costa de reconèixer llur vera forma primitiva, i sovint en tocar-los es desfan.

1) J. DÉCHELETTE: *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo romaine.* Volum I.
2) H. OBERMAIER: *El hombre fósil.* Pàg. 347.

El protoneolític. Els kiœkkenmœddings nòrdics i el campinyià. Abans d'entrar en el ple neolític, hi ha un llarguíssim període, poc conegut encara: el protoneolític. La seva principal civilització és la dels *kiœkkenmœddings* o restes de cuina de les regions bàltiques, que s'estén cap a l'oest seguint la costa de la mar del Nord i arriba a les illes Britàniques i a França, on rep el nom de campinyiana, de l'estació de Campigny (Seine-Inférieure).

Puntes de sageta de sílex del final del neolític i de l'eneolític

Està caracteritzada aquesta civilització per la primera aparició de la ceràmica, amb vasos molt grollers, de forma esferoidal allargada, i per les destrals de sílex ovalades i trapezoidals, imperfectament tallades i sense poliment.

Apareixen en aquest període els primers animals domèstics de la fauna actual, especialment el gos.

Un període llarg i molt poc conegut encara, va des del final del període dels *kiœkkenmœddings* i el campinyià al neolític avançat. Aquest període està caracteritzat a la península ibèrica per la degeneració gradual de les pintures damunt les roques, que esdevenen extremadament esquemàtiques. L'estilització és tan accentuada, que les representacions són com fetes per mans d'infant.

La civilització megalítica. Dòlmens i menhirs. — Ve després del dit període de transició, el començament de la cultura megalítica, caracteritzada pels monuments formats amb grosses pedres rústegues, els quals són anomenats megalits. (Megalit és un mot d'etimologia grega que significa pedra grossa).

L'àrea de la civilització megalítica és molt ampla. Però les seves manifestacions abunden sobre tot a les regions occidentals i septentrionals d'Europa. Dins la península ibèrica, on més abunden és a Portugal. Hi ha megalits, encara que pocs, al sud-est europeu. Així mateix s'en troben al sud d'Itàlia, al litoral del nord d'Àfrica des del Marroc a Egipte, a Síria i a l'Índia.

Ganivet de sílex

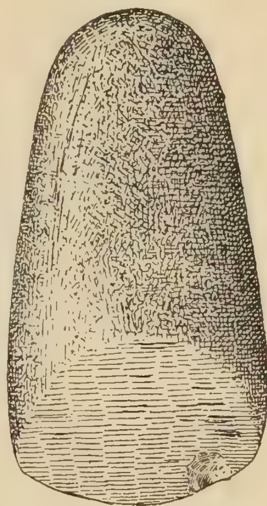
S'havia suposat que la civilització qne dugué els megalits seguí una mena de camí que anava d'Àsia a Europa, passant per la mar Mediterrània. Avui, però, són molts els qui creuen que el camí d'aqueixa civilització fou invers, o sigui que sortí de l'Europa occidental (de Portugal probablement) i anà a Àsia per les regions mediterrànies. Aquesta darrera hipòtesi ha guanyat molt de terreny.

Els dos tipus dels monuments megalítics són: els dòlmens (del baix bretó *dol*, taula, i *men*, pedra; taula de pedra) i els menhirs (del baix bretó *men*, pedra, i *hir* alta; pedra alta).

Fou Legrand d'Aussy qui usà aquests mots per primera vegada, en la seva memòria *Les anciennes sépultures nationales*, llegida a l'Institut de França el dia 7 ventós, any VII. Totseguit foren adoptats a les *Mémoires de l'Académie celtique* i popularitzats ràpidament.[1] No els inventà o formà Legrand, com equivocadament diu Carreras i Candi[2], puix que eren ja usats a Bretanya.

Els termes «megalits» i «monuments megalítics» foren adoptats definitivament al Congrés Internacional d'Antropologia i d'Arqueologia prehistòrica celebrat a París l'any 1867.

Dòlmens.— Estan constituïts els dòlmens per algunes grans pedres formant quadro, rodona o polígon, cobertes amb una alta pedra o tapa, col·locada horitzontalment.

Destral neolítica de pedra

D'aqueix tipus simple del dòlmen n'han sortit diverses formes derivades, que són els dòlmens amb corredor, les galeries cobertes, i els dòlmens de falsa cúpula o de volta.

Dues pedres prop de l'entrada de la cambra dolmènica constitueixen un principi de corredor, el qual es descabdella durant l'eneolític inicial.

La cara més plana de la coberta està generalment girada cap a l'interior. De vegades els intersticis eren tapats amb pedres més petites. Sovint la cambra i la galeria són empedrades amb llambordes.

La pedra que feia l'ofici de porta era manejable, per tal de poder-la posar i treure amb facilitat.

Sovint aqueixos monuments tenen proporcions enormes, com els de Bretanya (França), d'on citarem la *Table des Marchands*, de Locmariaquer, la galeria coberta *Les Pierres Plates*, de la mateixa localitat (28 m. de llargada), la de Bagneux (19 m. amb pedres de coberta que tenen 7'50 m. × 7). El túmul de Mont Saint-Michel té 119 metres de diàmetre. A la península ibèrica, la *Cueva de Menga*, d'Antequera (Andalusia), ofereix també imponents dimensions (24 m. × 6).

Dòlmen de Moyà (avui desaparegut)

1) J. DÉCHELETTE: *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*. I. Pàgs. 374 i 375.

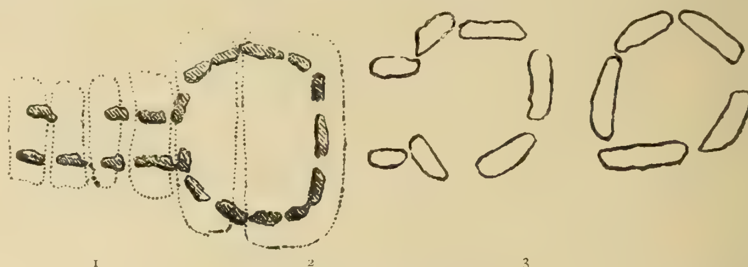
2) *Descripció política-histórica-social*. Volum I de la *Geografia general de Catalunya*. Pàg. 784, nota 51.

D'ençà que hom començà a estudiar els dòlmens científicament, en el segle XVI, aquests monuments suggestius han estat objecte de successives hipòtesis, gairebé sempre fantàstiques i desviades, fins que, ja a les darreries del segle XIX, es pogué establir amb fonament llur natura i llur data aproximada. El danès Olaus Magnus, qui féu sobre els dòlmens les primeres investigacions serioses, els presentà com a sepultures dels antics escandinaus [1]. Camden, en el mateix segle, estudià els dòlmens de la Gran Bretanya. En parlà, a mitjan segle XVII, un erudit escandinau, Wormius [2]. En el segle XIX, abans de fixar-se definitivament el caràcter i l'època dels dòlmens, hi hagué una estranya desorientació, que féu considerar les «taules de pedra» com a taules de sacrifici dels druïdes, per on corria la sang. «Altars druídics», anomenaven els celtistes als dòlmens, i asseguraven que damunt les lloses de les cobertes els sacerdots de la religió gala havien consumat sangonents sacrificis. Creien veure damunt les lloses dolmèniques misteriosos signes simbòlics, i àdhuc els reguerons per on la sang de les víctimes s'escorria [3]. Tot allò que els celtistes han dit o contat d'aquests monuments no té sinó una vàlua folk-lòrica, puix que recullen les tradicions seculars que els volten.

Un menhir amb un crucifix a dalt, a Champ-Dolent, Dol. Ille et Villaine (França)

Fergusson, també desorientat, cregué que els dòlmens d'Anglaterra foren construïts del segle I al X de l'era cristiana, i assenyalà els belgues com a constructors, després de llur separació en dues branques, entre Drenthe i Normandia, a conseqüència de relacionar-se d'aprop, respectivament, amb els celtes i els normands més civilitzats. [4]

L'evolució dels dòlmens

1. Dòlmen senzill 2. Dòlmen amb corredor incipient 3. Sepulcre de corredor

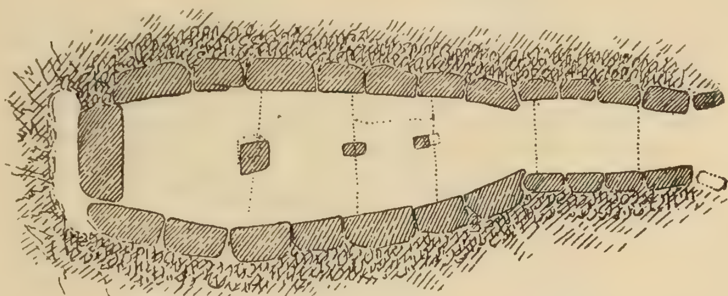
Els dòlmens, en veritat, servien de sepulcres. Sovint eren depositats en un mateix dòlmen nombrosos cadàvers.

1) Olaus Magnus: *Historia gentibus septentrionalibus.* Roma, 1555.
2) Olaus Wormius: *Danicorum monumentarum.* Llibre VI. Hasniæ, 1648.
3) J. Déchelette: *Manuel d'Archéologie préhistorique, celte et gallo-romaine.* I Pàg. 381.
4) Fergusson: *Rude Stone Monuments.*

Són considerats els dòlmens com la forma de sepulcre més perfecta dels períodes neolític i eneolític. Estaven voltats i coberts pel túmul, *tumulus*, que era un monticle cònic fet de terra i pedruscall. Aqueixos túmuls venen a ésser la més primitiva forma de monument sepulcral amb què l'home honorà els seus difunts. [1]

Tenien túmul, primitivament, tots els dòlmens? Les opinions estàn dividides en aqueix punt. Són molts els prehistoriadors que han contestat afirmativament la pregunta. [2] Però hi ha dòlmens d'Escandinàvia que presenten dibuixos ornamentals a la part exterior de les lloses, la qual cosa podria fer creure que aquestes estaven a l'aire lliure. Però en la història hi ha casos de treball artístic destinat a ésser invisible.

No són coneguts els procediments de què es valien els homes prehistòrics per a transportar i alçar aqueixos blocs de pedra, de vegades colossals. Diu Déchelette que, malgrat d'haver-hi procediments primitius per a alçar i moure els feixucs blocs de pedra sense ajut de cap enginy mecànic, ni tan sols de cordes, el més versemblant és que els blocs dels megalits, com els dels obeliscos d'Egipte, foren arrossegats amb l'ajut de cordes i roleus de fusta per damunt les rutes revestides de taulons. De totes maneres, l'edificació d'aqueixos monuments exigia, per part de llurs constructors, un esperit de mètode i de disciplina, sols possible en una organització social forta. [3]

Galeria coberta (*Cueva de Menga*, a Antequera)

A França apareixen pedres dolmèniques d'una composició geològica que no es troba als encontorns. En certs casos, haurien d'haver estat transportades de molts quilòmetres lluny. Però fa remarcar Déchelette que cal tenir en compte la possible utilització dels blocs erràtics, molt buscats pels constructors dels monuments megalítics. [4]

Menhirs. — Els menhirs són grans pedres dretes, generalment soles. A Bretanya i illes Britàniques, particularment, hi ha grups de menhirs en forma de rengleres i de círcols. Quan prenen la forma circular són anomenats cròmlechs (del baix bretó *krum*, corba, i *lec'h*, pedra; pedra corba).

1) J. R. MÉLIDA: *Arquitectura dolménica ibérica.* «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos». Madrid. Tom XXVIII. Gener a juny del 1913. Pàg. 4.

2) Entre ells E. CARTAILHAC: *Ages préhistoriques de l'Espagne et le Portugal.* Pàg. 157.

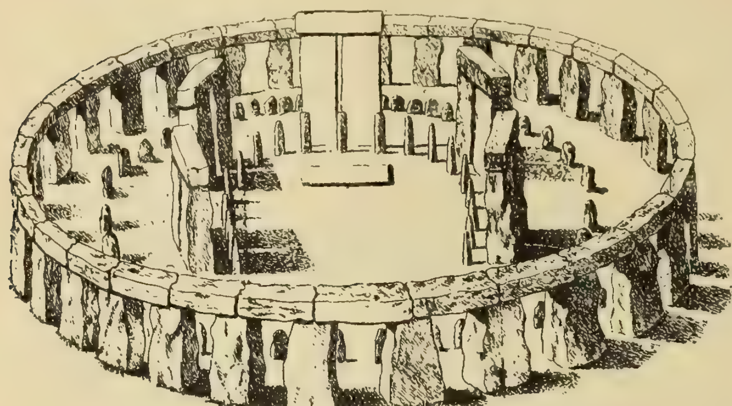
3) J. DÉCHELETTE: *Manuel d'Archéologie préhistorique, celte et gallo-romaine.* Volum I. Pàg. 388.

4) J. DÉCHELETTE: Lloc citat. I. Pàg. 387.

De vegades els menhirs formen rengleres, sovint combinades amb cròmlechs. És el monument megalític que els francesos anomenen *alignements.* [1]

En alguns casos, aqueixos agrupaments de menhirs revesteixen un caràcter complicat i grandiós, com el monument de Stonehenge, a Anglaterra.

Eminents arqueòlegs han arribat, per diversos camins, a la conclusió que el famós monument de Stonehenge pot datar-se entre els anys 1500-1200 abans de Jesucrist. Un dels fets aduïts com a prova és que a Stonehenge i a les sepultures veïnes s'ha trobat, ja fa temps, perles de faiança, que segons el parer dels més competents aciençats, no són pas pacotilla fenícia, sinó perles egípcies, fetes a Egipte mateix, idèntiques en tots conceptes a les que poden ésser segurament datades entre els dits anys. [2] Però avui es sol datar el monument de Stonehenge al primer període de l'edat del bronze, o sigui devers l'any 2,000 abans de Jesucrist.

Reconstrucció del monument de Stonehenge

Sovint, els dòlmens apareixen voltats d'un cròmlech.

Què representaven o quin objecte tenien els menhirs? No se sap. Alguns autors han sostingut que marcaven divisions entre pobles o tribus; altres, que eren pedres commemoratives; altres, que indicaven camins ramaders; altres, que eren imatges de divinitats adorades per la humanitat d'aquell temps; altres, que eren representacions fàl·liques, o sigui de la força generadora; altres, que eren senyals funeraris. Aquesta darrera hipòtesi sembla la més satisfactòria. És probable, però, que no sempre tinguessin els menhirs el mateix objecte.

Noti's que la Bíblia consigna, en diverses ocasions, que foren dreçades pedres en celebració de fets assenyalats. En el llibre de Josué es conta que, per a deixar testimoniatge de llur pas pel Jordà, els israelites recolliren unes quantes pedres rústegues i les dreçaren en aquell lloc. «Així — diu la Bíblia — aquestes pedres serviran de record als fills d'Israel per sempre més.»

No és gaire fàcil el dir si una pedra dreta és un menhir prehistòric. D'una

1) J. Déchelette: *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine.* Pàg. 376.

2) S. R. (Salomon Reinach): *Nouvelles archéologiques et correspondance. La date de Stonehenge,* «Revue Archéologique». Volum I de l'any 1914. Pàg. 129.

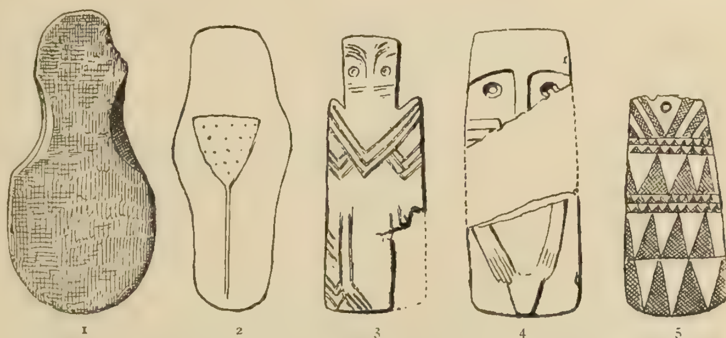
banda, certes roques naturals en forma d'agulles es confonen sovint amb els menhirs artificials. D'altra banda, quan es tracta de menhirs de no molt gran alçada, hi ha en nombrosos casos el dubte de si són prehistòrics o si pertanyen als temps històrics. És de creure que les pedres dretes han estat objecte durant molt de temps d'una mena de culte. Així mateix, poden ésser confosos els vers menhirs amb les pedres-fites, algunes de les quals potser no siguin anteriors a l'Edat mitjana. Cal remarcar que nombrosos menhirs de Catalunya són designats per la gent del país amb el nom de *perafites*, o *pedra-fites*. Aquest mot ve del llatí *petra fixa*.

L'arqueologia, diu Déchelette, no posseeix cap criteri per a operar una distinció precisa entre aqueixos dos grups — els menhirs prehistòrics i les pedres-fites — sobre tot quan es tracta de monolits de dimensions relativament reduïdes. [1]

El neolític avançat i el final. La civilització neolítica de l'Europa occidental. — Dins el neolític, paral·lelament a l'evolució dels megalits, es desplega a l'oest d'Europa una civilització que, en les seves últimes fases, entra ja dins el ple eneolític o període del coure.

La península ibèrica cau de ple dins l'àrea d'aquesta civilització. Junt amb les més simples formes megalítiques apareixen destrals, ganivets i puntes de sageta de sílex grosserament treballades. La ceràmica és així mateix grossera; no du ornaments i té la forma de casquets esfèrics.

Després, quan els monuments megalítics presenten formes més complexes, l'utillatge és més ben treballat, i la ceràmica esdevé de formes més esveltes i millor decorada.

Civilització neolítica de l'Europa occidental

1. Ídol de pedra (El Gàrcel, província d'Almeria). — 2. Estatueta de pedra (Almizaraque, província d'Almeria). — 3-5. Plaques d'esquist gravades

L'habitació neolítica. — Són remarcables en aquesta època els tipus d'habitacions en poblats vora la mar, en cabanes i en palafits. Encara hi ha coves habitades. Han estat també presentades com a neolítiques certes coves obertes en els penyassegats, a gran alçada, com a nius d'àguiles, formant línies i pisos, i comunicant les diverses cambres per mitjà de forats i finestres. Generalment, aqueixes

1) J. DÉCHELETTE: *Manuel d'Archéologie préhistorique, céltique et gallo-romaine.* I. Pàg. 439.

coves eren obertes prop d'algun riu, perquè això facilitava la vida als estadants. L'alçada extraordinària a la qual eren obertes aqueixes habitacions es devia, de segur, al pensament de sostreure's als atacs de la natura i de les gents enemigues.

D'aquestes habitacions n'hi ha diversos grups a València. El més important és el de Bocairent [1]. Però no pot pas sostenir-se que siguin habitacions neolítiques.

8. L'ENEOLÍTIC O PERÍODE DEL COURE

Els seus caràcters. — Aquest període de transició, que s'enllaça amb els últims temps del neolític, té les seves principals manifestacions conegudes a la península ibèrica, i sobre tot a la província d'Almeria. Al·ludim a la civilització anomenada de Los Millares, població de la dita província.

Allí apareixen, junt amb els sepulcres de corredor i de cúpula, els poblats fortificats amb muralles de pedres i les primeres cistes. A més dels primers útils de coure, hom hi troba ben polides destrals de pedra, sílexs ben llavorats, amulets i ídols de forma humana, alguns molt ben modelats relativament. La ceràmica està decorada amb figures d'animals i altres motius, generalment incisos i algunes vegades pintats. També hi apareix el vas de forma de campana.

Al període eneolític de la península ibèrica pertanyen les últimes pintures rupestres. Hi ha senyals d'haver-se explotat ja regularment les mines de metalls.

En l'eneolític hom distingeix dos períodes: el de l'eneolític inicial i el del ple eneolític.

Les civilitzacions de l'eneolític. — La civilització eneolítica de la península ibèrica sembla haver estat importantíssima. Aleshores va constituir la península el centre comercial i cultural de l'Europa occidental, estenent-se la seva influència fins al Rin i al Danubi.

Dins el mateix període, s'estengueren altres civilitzacions pel nord, el centre i l'est d'Europa. Al mar Bàltic

Un palafit modern (Nova Guinea)

1) LLUÍS TRAMOYERES: *Las Cuevas de Bocairente.* «Revista de Archivos, Bibliotecas i Museos». Any 1899. Pàg. 138.

hi hagué el centre del comerç de l'ambre, que arribà fins al migdia europeu. A les regions alpines es descabdella la civilització caracteritzada pels palafits i certes formes de ceràmica, i s'estén per l'occident d'Alemanya, al sud de la qual entra en contacte amb la cultura del Danubi, caracteritzada pels ornaments de la terrissa, especialment per les espirals i els meandres, que donen una gran bellesa als vasos.[1]

En les últimes fases d'aquestes civilitzacions apareixen ja els primers útils de coure, entrant-se per tant a l'eneolític.

La civilització mediterrània. — Cal remarcar que, per als efectes de la prehistòria, la península ibèrica resta exclosa de la regió mediterrània.

Són notables les cultures neolítiques, lligades al final amb les eneolítiques, de Grècia i Creta, i les d'Itàlia, Sicília i Malta, on arribà la civilització del Danubi. Pertanyen al començament de l'eneolític, o poc abans, els temples d'Hagiar Kim (Malta), que són palaus construïts amb grans lloses de pedra.

La ceràmica presenta el vas de forma de campana, i entre l'utillatge hi ha els punyals triangulars i les destrals planes de coure, tipus procedents de la península ibèrica i que en llur expansió arribaren a les regions mediterrànies.

Reconstitució d'un palafit prehistòric (segons Champion)

És característica de la ceràmica eneolítica de l'Europa central la decoració obtinguda aplicant al vas, abans de coure'l, una corda que deixa en el fang encara tou l'empremta del seu entrellat.[2]

La data de l'eneolític. — L'eneolític és el més reculat període prehistòric del qual s'ha pogut establir la data aproximada. En efecte: el professor alemany

1) P. Bosch i Gimpera: *L'edat de la pedra*. Pàg. 36.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 40.

H. Schmidt, mitjançant càlculs establerts per una sèrie de relacions entre civilitzacions diverses, ha pogut fixar l'acabament de l'eneolític a Europa devers l'any 2500 abans de Jesucrist. [1]

9. L'EDAT DEL BRONZE

Caràcters d'aquesta edat. — La civilització humana experimenta, des del començament de l'edat del bronze, una forta transformació general.

Aquesta transformació es manifesta de primer en l'utillatge. El coure, usat fins aleshores per a fer atuells, és un metall poc consistent, i això el fa impropi per a determinats útils. Però descobert el bronze, és a dir, l'aliatge del coure amb l'estany, el nou metall, més consistent i apte, permeté la generalització dels útils metàl·lics, que substituïren en gran part els de pedra. Una de les aplicacions del bronze fou la fabricació de les armes, per a les quals el coure no servia. La generalització dels útils de bronze no fou sobtada, ans bé fou gradual i lenta al principi.

Una destral de bronze

A mesura que els objectes de bronze es generalitzen, són més explotades les mines de coure, puix que augmenta el consum d'aquest metall per a la fabricació del bronze. En diferents punts d'Europa hi havia, en aquella època, mines d'aram. A la península ibèrica, on durant l'eneolític només eren explotades, probablement, les mines d'Almeria i el sud de Portugal, s'intensifica també l'extracció del coure, i són explotats nous jaciments de mineral en diversos punts d'Andalusia i Extremadura al sud, i d'Astúries i Catalunya al nord.

Els objectes de bronze que hom troba des del principi de l'edat són: destrals, punxons, puntes de sageta i de dard, ganivets, agulles, punyals, espases, alabardes, braçalets, arracades, diademes (de les quals n'hi ha també d'or i de plata), etc. A la península ibèrica apareixen tots aquests objectes.

Fòra de la península, i més entrada l'època, hom troba així mateix elms, fíbules i vasos de bronze. D'aquests n'hi ha també d'or.

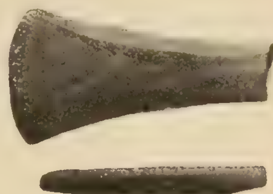
En avançar el temps, els objectes de bronze són més ben fets i arriben a un admirable grau de perfecció i de riquesa; de vegades presenten una esplèndida i artística decoració, amb motius ornamentals gravats. Mentre els objectes de bronze es perfeccionen, la ceràmica degenera, perd en varietat i deixa d'ésser ornamentada.

Els poblats i les sepultures del començament de l'edat del bronze continuen les formes de l'eneolític, amb alguns canvis no gaire importants. Encara hi havia, en aquests temps, algunes coves habitades. Però s'avança molt en l'art de construcció dels poblats. Els de la regió sud-oriental d'Espanya són els més ben coneguts.

«En els enterraments — diu Bosch i Gimpera [2] — van desapareixent les for-

1) H. Schmidt: *Los principios de la edad de los metales en España.* Traducció castellana. Madrid, 1915.
2) *Prehistòria catalana.* Pàg. 149.

mes megalítiques. A la península ibèrica sols perduren en forma de cistes de diferents tipus que conserven més o menys un parentiu amb les formes precedents. Però es generalitza més el tipus de cista, que en la civilització del S. E. d'Espanya es formà ja a l'eneolític independentment dels megalits: és la cista feta amb lloses de pedra, generalment sense túmul i de petites dimensions, que abans coneixíem ja a Catalunya (Santa Maria de Miralles, Solsona, etc.) Al costat d'aquesta es troben altres formes de sepulcres, com els sepulcres en grans gerres, i ja es començà d'introduir la incineració que en temps més avançats de l'edat del bronze dominà en quasi tota Europa.»

Destral i punxó de bronze

Els seus quatre períodes. Cronologia. — L'evolució de l'edat del bronze és paral·lela a tot arreu, i això permet el datar els seus períodes, a través dels quals es perfeccionen els tipus d'útils, armes i ornaments i progressa la cultura humana. Vet ací els dits períodes i llur respectiva extensió cronològica:

I. 2500-1700 abans de Jesucrist.
II. 1700-1400 » » »
III. 1400-1250 » » »
IV. 1250- 900 » » »

La data del 900 abans de Jesucrist, com a fi de l'edat del bronze, correspon a l'occident d'Europa. Al Mediterrani i al centre d'Europa començà més aviat a ésser conegut el ferre; al nord no es conegué fins devers l'any 700 abans de Jesucrist.

Cal remarcar que aquesta cronologia de l'edat del bronze no és aplicable a la civilització de la mar Egea, que estava molt més avançada en aquells temps.

En l'edat del bronze apareixen per primera vegada alguns pobles de nom conegut, de nom històric. Dins l'uniformitat accentuada de la civilització del bronze a tota Europa, llevat de la de l'Egeu, es manifesten diversos círcols de cultura, que poden ésser atribuïts a pobles més tard coneguts històricament: els germans al nord (Escandinàvia i nord d'Alemanya), els celtes al sud d'Alemanya, els il·liris a la conca del Danubi i a l'oest de la península balcànica, els tracis a l'est d'aquesta península. Les tribus gregues procedents de l'Epir entren a la península hel·lènica, on es barregen amb les poblacions no indogermàniques que l'ocupaven anteriorment. A Itàlia es produeixen noves migracions de pobles, i a la regió septentrional de la península predominen les tribus itàliques, d'orígen indogermànic, com les del restant d'Europa.

A les illes del Mediterrani occidental, entre aquestes les Balears, hi ha als començos de l'edat del bronze un poble ètnicament desconegut, que adopta la civilització coetània de la península ibèrica, però que després descabdella una civilització particular, caracteritzada pels monuments anomenats nuragues a Sardenya i talaies i navetes a Mallorca i Menorca.

Els lígurs a l'Occident d'Europa. — A més dels ja esmentats pobles de nom històric (germans, celtes, il·liris, tracis) identificats dins aquesta edat, ens cal citar els lígurs, que, segons sembla, ocupaven l'Occident europeu i potser també la regió dels Alps, on reberen la influència de la civilització del centre d'Europa.

Els lígurs pertanyien a una raça no indogermànica. Ells han estat, probablement, el primer poble amb nom històric que habità la terra catalana.

10. L'EDAT DEL FERRE

La propagació de l'ús del ferre. Les dues fases d'aquesta edat. — El ferre, conegut ja a Orient poc després del 1500 abans de Jesucrist, entrà a l'Europa oriental i al Mediterrani en els segles posteriors, entre el 1500 i el 1000. Al centre d'Europa s'introduí ja l'ús del ferre, però amb molta raresa, cap a l'any 1100. La generalització de l'ús del ferre al centre europeu i la seva entrada a l'Occident tenen efecte cap a l'any 900.

L'edat del ferre ofereix dues fases o civilitzacions típiques, que són la de Hallstatt i la de La Tène, cada una de les quals és objecte de subdivisions cronològiques.

Els etruscos. — La propagació del ferre a Europa s'atribueix principalment als etruscos, poble d'orígen desconegut, no indogermànic, que arribat a principis del segon milenar abans de Jesucrist, probablement per mar i potser procedent de l'Egeu, devers el segle XI s'establí al nord d'Itàlia, habitat per les tribus itàliques, les quals des del 1100 abans de Jesucrist havien desplegat la civilització anomenada de Villanova (del nom de l'estació característica), que s'estengué al centre i al migdia de la península. Els etruscos predominaren al nord d'Itàlia i allí descabdellaren llur civilització.

Ensems, es produí la vasta colonització de les costes mediterrànies pels fenicis, els quals s'aprofitaren, per una banda, del decaïment de la civilització micènica a l'Egeu, i per l'altra, de la caiguda de l'imperi d'Egipte, que els havia tingut sotmesos en els darrers segles del segon milenar abans de Jesucrist. Fou aleshores quan els fenicis, arribant a les costes meridionals de la península ibèrica, fundaren Gades (Càdiz) i altres colònies. Els etruscos establerts al nord d'Itàlia prengueren contacte amb els fenicis, i d'aquest contacte en vingué el progrés de la civilització etrusca, impulsada encara més al cap de poc temps per les relacions amb els grecs, els quals en el segle VIII abans de Jesucrist començaren a establir colònies al sud de la península italiana. Els etruscos portaren, amb llur influència, la generalització de l'ús del ferre.

La civilització de Hallstatt. — Foren les influències itàliques les que, exercint-se damunt els pobles del centre d'Europa, promogueren des del segle IX

abans de Jesucrist, al voltant dels Alps austríacs, una civilització floreixent, en la qual es combinaren els elements portats pels etruscos i els elements de l'anterior civilització del país, continuació de la de les darreries de l'edat del bronze. L'explotació de les riques mines de ferre i sal de la regió donà un caràcter d'extraordinària prosperitat a aquesta civilització i la portà a un alt grau de progrés. És la civilització de Hallstatt, denominació que pren d'una important necròpolis descoberta a la població austríaca del dit nom.

Ètnicament, aquesta primera civilització de l'edat del ferre la representen els celtes i els il·liris, que aleshores vivien a les terres veïnes dels Alps.

Estenent-se cap al nord d'Europa, la influència de la cultura de Hallstatt arribà als pobles germànics, devers l'any 700 abans de Jesucrist. Estenent-se cap al sud, arribà així mateix als lígurs, com ho proven els tipus de decoració que veiem en la ceràmica.

La primera edat del ferre, o de Hallstatt, es divideix en dos períodes cronològics pel que fa a França, essent aqueixa divisió aplicable a Catalunya. El primer període va de l'any 900 al 650 abans de Jesucrist i el segon del 650 al 500, en què comença la segona edat del ferre. [1]

Els celtes a l'occident d'Europa. — Pel costat occidental la cultura hallstàtica atenyé la seva plenitud en produir-se, devers els segles VIII i VII abans de Jesucrist, un ample moviment d'expansió dels celtes, que ocupaven gran part de França, continuant el moviment per l'oest cap a la banda d'ençà dels Pireneus, els quals travessaren devers l'any 600 abans de Jesucrist.

Aleshores els celtes s'establiren al nord i al centre de la península ibèrica, d'on foragitaren els lígurs, els quals quedaren arreconats a les regions peninsulars extremes. En alguns indrets, els lígurs, o almenys una part d'ells, foren absorbits, probablement, pels nous invasors.

L'arqueologia sembla comprovar que una primera onada de pobles celtes arribà ja al segle VIII als Pireneus, introduïnt-se allavors en el territori de la Catalunya estricta.

No arribaren les onades celtes fins al sud de la península, on hi havia establerts els ibers tartesis.

La civilització de La Tène. — Aquesta segona fase de l'edat del ferre a Europa pren el seu nom de l'estació del llac de Neufchatel, a Suïssa. S'ha classificat la civilització de La Tène en tres períodes que comprenen, respectivament, de l'any 500 al 325 abans de Jesucrist, del 325 al 125 i del 125 fins a l'era cristiana. [2]

Caracteritzen el primer període les espases de ferre curtes i de punta fina, les

1) J. DÉCHELETTE: *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine.* Tom IV. Pàg. 130.
2) J. DÉCHELETTE: Lloc citat.

fulles amb apèndix caudal i les riques joies. En el segon període les espases són més llargues i tenen la punta lleugerament arrodonida, i apareixen els escuts de fusta amb *umbos* de ferre, els braçalets de vidre i els torques o collars. Distingeixen el darrer període les espases molt llargues de punta arrodonida, els punyals antropoides, els esperons de ferre i de bronze i els braçalets de ferre en espiral. També són molt característiques les fíbules del tipus anomenat de La Tène, les quals presenten una evolució especial a través dels tres períodes d'aquesta fase de l'edat del ferre.

Ètnicament, la civilització de La Tène correspon als gals.

CAPÍTOL II

L'edat de la pedra tallada

1. LA PREHISTÒRIA A CATALUNYA

Els historiadors i els temps ante-romans. — Parlant del període ante-romà de la història ibèrica, fa observar Josep Ramon Mèlida [1] que les obres històriques dels autors antics només en registren vagues referències i que els autors moderns el redueixen a tan breu espai, que en més d'un manual apareixen esmentats ensems fets com les poblacions d'ibers i celtes, que disten centenars d'anys l'una de l'altra, havent esdevingut en l'entremig els repetits viatges a les costes peninsulars de distintes gents fenícies i gregues. Aquest període, observa Mèlida,

1) *Iberia arqueológica ante-romana.* Discurs llegit a la seva recepció pública a l'Acadèmia de la Història, de Madrid, als 8 de desembre del 1906. Pàgs. 8 i 9.

no ha obtingut encara per part dels moderns historiadors hispànics tota l'atenció que mereix, potser perquè només és apreciable en tota la seva magnitud i en tot el seu lògic descabdellament des del camp de l'arqueologia.

I, no obstant, el problema de les antiguitats pre-romanes de la península ha preocupat, des de fa segles, a nombrosos historiògrafs, començant al segle XVI per l'arquebisbe de Tarragona Antoni Agustín, qui va ocupar-se de les monedes caracteritzades per les «lletres desconegudes» [1]. Aleshores ja s'adonà hom de les llunyanes tenebres d'aquella època primitiva.

Els moderns estudis prehistòrics. — Fins al segle XIX no començà a fer-se en aquests estudis alguna claror, feble encara, però que anà augmentant. Entre els qui més han contribuït a l'aclariment d'aqueixa època interessantíssima, esmentarem els catalans Joan Vilanova i Piera [2], Francesc Martorell i Peña [3], Pere Alsius, Sanpere i Miquel [4], Fidel Fita [5], Lluís M. Vidal, Font i Sagué. Esmentarem també M. Cazurro [6], Rodríguez de Berlanga [7], F. Fernández i González [8], Joaquim Costa [9], els belgues

PREHISTORIADORS CATALANS

Pere Alsius

1) ANTONI AGUSTÍN: *Diálogos de medallas, inscripciones y otras antigüedades.* Tarragona, 1587.

2) *Geología y Protohistoria ibéricas,* obra escrita en col·laboració amb D. Joan de Deu Rada i Delgado. Madrid, 1893. Volum I de la *Historia general de España,* escrita per individus de la «Real Academia de la Historia». Vilanova i Piera era català de València.

3) *Apuntes arqueològicos.* Barcelona, 1879.

4) *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos.* «Revista de Ciencias Históricas». Volum I. — *Orígens i fonts de la Nació catalana.*

5) *El Gerundense y la España primitiva.* Discurs de recepció a l'Acadèmia de la Història. Madrid, 1891.

6) *Monumentos megalíticos de la provincia de Gerona. — El cuaternario y las estaciones de la época paleolítica en Cataluña.*

7) *Los bronces de Lascuta, de Bonanza y de Aljustrel.* Pròleg.

8) *Primeros pobladores históricos de la península ibérica.* Volum II de la *Historia general de España,* escrita per individus de la «Real Academia de la Historia».

9) *Poesia popular española* i *Mitología y Literatura celto-hispanas.* Madrid, 1881. — *Estudios ibéricos.* Madrid, 1891 i 1895.

germans Siret [1], els francesos Cartailhac [2], León Henzey [3], Pierre Paris [4], Joseph Déchelette [5], l'anglès Bonsor [6], els alemanys E. Hübner [7], A. Schulten, H. Obermaier [8] i Wernert. En el camp especial d'investigació de les estacions prehistòriques i de les pintures rupestres, cal esmentar, a més d'alguns dels ja anomenats, Sautuola [9], el descobridor de les famoses pintures de la cova d'Altamira, Breuil, Alcalde del Rio [10], Hernández-Pacheco [11] i els catalans Joan Cabré [12], Bosch i Gimpera, J. Colominas, Duran i Sanpere i M. Pallarès.

En el que va de segle, sobre tot, s'ha fet un gran avenç en la coneixença dels temps prehistòrics a la península ibèrica i a les terres catalanes. Hi han contribuït alhora les descobertes i els escorcolls realitzats i l'avenç notabilíssim d'aquests estudis a l'estranger, especialment en ço que esguarda a Europa. Una part de les hipòtesis i de les afirmacions emeses en el segle passat sobre els primitius pobladors de la península i de la seva regió oriental, s'han esfondrat totalment o parcialment.

Els resultats positius obtinguts són ben considerables, i n'hi ha de grossa i decisiva importància. Molts camins extraviadors han estat abandonats, i, amb lenta seguretat, va avançant-se pel camí bo. Les tenebres dels més allunyats temps humans comencen a ésser esqueixades. I la primitiva gent de la terra nostra apar amb alguns caràcters coneguts, certs, que li donen ja especial fesomia.

PREHISTORIADORS CATALANS

Lluís Marià Vidal

1) *Les premiers âges du métal dans le sud-est de l'Espagne*. Anvers, 1887.

2) *Les âges préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*. París, 1880.

3) *Statues espagnoles de style gréco-phénicien (Question d'authenticité)*. i altres treballs.

4) *Essai sur l'Art et l'Industrie de l'Espagne primitive*. París, 1903-1904.

5) *Chronologie des âges préhistoriques de l'Espagne*. París.

6) *Les Colonies agricoles pré-romanes de la Vallée du Bétis*. París, 1889.

7) *La Arqueología de España*. Barcelona, 1888.

8) *La mandíbula neanderthaloide de Bañolas*. Madrid, 1915. Amb col·laboració amb Hernández-Pacheco. *El hombre fósil*. Madrid, 1916.

9) *Breves consideraciones sobre algunos objetos prehistóricos de la provincia de Santander*. Santander, 1880.

10) *Las pinturas rupestres y grabados de las cavernas prehistóricas de la provincia de Santander, Altamira, Covalanas, Hornos de la Peña, Castillo*. Santander, 1906.

11) *Las pinturas rupestres del barranco de Valltorta (Castellón)*, en col·laboració amb Obermaier.

12) *El arte rupestre en España. (Regiones septentrional y meridional)*. Madrid, 1915.

L'organització de les investigacions prehistòriques catalanes. — Després d'un període de diletantisme prehistòric, la fundació de l'Institut d'Estudis Catalans permeté l'organització metòdica dels estudis i escorcolls sobre la prehistòria catalana. Des del seu primer volum, l'Anuari de l'Institut recollí d'una manera sistemàtica i completa els resultats de les investigacions a Catalunya. A més, realitzà l'Institut investigacions pròpies, encomanades des de l'any 1914 al «Servei d'Investigacions Arqueològiques», dirigit per Bosch i Gimpera, el qual Servei ha realitzat nombroses i importants excavacions, fetes amb mètodes adequats i amb tota la cura que aqueixa mena de treballs exigeixen.

PREHISTORIADORS CATALANS

Pere Bosch i Gimpera

La intensificació dels estudis i de les investigacions sobre la prehistòria de Catalunya, junt amb el progrés d'aqueixa branca de la ciència fòra de la nostra terra, han fet donar un gran pas al coneixement de les més allunyades èpoques humanes del territori català. Així, Bosch i Gimpera obre el seu excel·lent manual *Prehistòria catalana* amb les següents paraules: «Avui es possible escriure una Prehistòria de Catalunya que, ordenant el nombrós material d'estudi que existeix, ofereixi als estudiosos un quadro intel·ligible de l'evolució de la cultura des de la més antiga edat de pedra fins al temps de la romanització del nostre territori.» [1]

En les primeres pàgines de la citada obra de Bosch i Gimpera es conté una detallada i gairebé completa història dels estudis i investigacions prehistòrics a Catalunya, amb indicació dels autors i investigadors que han treballat en aquest terreny. A la dita ressenya remetem aquells a qui interessin, sobre aquest punt, més amples i precises dades. [2]

2. EL PALEOLÍTIC INFERIOR

Els primers pobladors. — Fa remarcar Mèlida [3] que, situada la península ibèrica a l'extrem occidental del món antic, les races que la poblaren i els pobles

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 3.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàgs. 5 a 23.
3) *Iberia arqueològica ante-romana*. Pàg. 13.

que la dominaren, no hi van arribar sinó en el curs o al terme de llurs immigracions, adés guiats per l'esperit d'expansió propi de les gents colonitzadores mogudes per mires mercantívoles, adés com a invasors portats per un èxode emprès a causa d'esdeveniments succeïts a Orient. Han estat aqueixes onades pobladores com repercussions dels moviments generals de la vida col·lectiva que, per una mena de llei dinàmica de la història, s'han deixat sentir a la península i en altres extrems del món antic.

Havia prevalgut, fins fa pocs anys, la creència que els primers pobladors de la península, i per tant del territori català, eren vinguts pel nord. Avui, però, preval una nova hipòtesi, basada en forts arguments i en significatius fets, segons la qual els primers pobladors de la península vingueren pel sud, seguint el nord del continent africà, quan la península hi estava unida.

Vilanova i Piera, fonamentant-se en la troballa de destrals de sílex a divuit o dinou metres de fondària en l'estació prehistòrica de Sant Isidre, prop del riu Manzanares, i comparant aquesta fondària amb la de sis metres, que fou la major on van ésser trobats utensilis anàlegs a les estacions de fòra de la península, sostenia que l'«aborígen ibèric» vingué en una data força més remota que l'atribuïda a les restes trobades en condicions anàlogues en altres països del continent europeu.

Camins d'expansió del paleolític inferior des del nord d'Àfrica (segons Obermaier)

És remarcable, però, el fet que les troballes arqueològiques dels temps paleolítics són molt pobres a la península, comparades amb les de França, per exemple.

També el marquès de Cerralbo, basant-se en les troballes de Torralba (Sòria) ha volgut suposar la major antiguitat del paleolític inferior peninsular. Però la seva hipòtesi ha estat contradita per Obermaier, qui sosté que el paleolític comença ensems a França i a Espanya en el període prexel·lià.

L'existència de l'home paleolític a Catalunya està provada indubtablement per les estacions prehistòriques de Capellades, Sant Julià de Ramis i Serinyà.

Troballes del paleolític inferior. — ¿Estigué habitada la Catalunya estricta des dels primers períodes del paleolític? No és impossible. Però

fins avui no tenim pas troballes certes dels períodes prexel·lià, xel·lià i axelià.

Botet i Sisó parla d'uns sílexs recollits anys enrera a Brunyola i a Sant Martí Sapresa, en punts no determinats, pel qui fou farmacèutic d'Anglès, Vila, dels quals Manuel Chia li proporcionà unes fotografies. No es sap on han anat a parar els dits instruments. Però a jutjar per les fotografies, pertanyien al final del musterià i alguns al solutrià. [1]

Al Museu Arqueològic de Tarragona hi ha una destral de sílex negre, de tipus axelià, amb una etiqueta que la dóna com a procedent de la vila de Constantí, distant cinc quilòmetres de Tarragona. Però no existeix cap indicació sobre les circumstàncies d'aquesta troballa, ni a Constantí hi ha ningú que recordi que en el seu terme fos trobada la dita destral. Això ha motivat reserves sobre la troballa i sobre l'exactitud de l'etiqueta. Obermaier, en consignar la destral axeliana del Museu de Tarragona, posa un signe interrogant després del nom de Constantí, on es suposa trobada [2]. «Podria ser molt bé — diu Bosch i Gimpera — que la destral de mà en qüestió no fos altra cosa que un objecte d'altre orígen, potser francès, que hagués anat a parar al museu dit amb etiqueta equivocada.» [3] Aquesta explicació no és inversemblant, però apar una mica violenta.

Cazurro recull la versió que la destral axeliana del Museu de Tarragona fou trobada entre els al·luvions d'argiles i terres que hom explota per a la terrisseria. Però considera també dubtosa la procedència d'aqueix sílex, anàleg als sílexs francesos de la fi del període axelià, i remarca que en cap altre lloc de la Catalunya estricta s'ha trobat res des de l'axelià enrera. [4]

Sembla probable que la dita destral sigui catalana, potser del Camp de Tarragona mateix. En aquest cas, és lamentabilíssim que no hi hagi cap notícia precisa sobre el lloc i les circumstàncies de la troballa, la qual, si fos autèntica, resultaria la més antiga del territori del Principat i faria recular els temps segurs dels primers habitants de la Catalunya estricta.

Deixant de banda aqueixes troballes dubtoses, cal esmentar, com a primeres troballes segures del paleolític inferior fetes al Principat de Catalunya, dos abrics de Capellades i la mandíbula de Banyoles.

Al regne de València cal mencionar la *Cova de les Calaveres,* de Benidoleig i un jaciment musterià de la província d'Alacant, a Asp, fòra del territori de la llengua catalana [5]

El poble de Benidoleig està situat prop de Dènia. En la dita cova fou trobada una destral de mà xeliana, ultra material atípic del paleolític superior. [6]

1) M. Cazurro: *El cuaternario y las estaciones de la época paleolítica en Cataluña.* «Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes», de Barcelona. Volum 15. Anys 1919-1920. Pàgs. 53 i 54.

2) H. Obermaier: *El hombre fósil.* Pàg. 178.

3) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 29.

4) M. Cazurro: Lloc citat. Pàg. 3.

5) P. Bosch i Gimpera: *La Arqueologia preromana hispànica.* Treball contingut en la traducció castellana de *Hispania,* de A. Schulten. Barcelona, 1916. Pàg. 137.

6) H. Obermaier: Lloc citat. Pàgs. 197 i 202.

L'Abric Romaní (Capellades). Les seves dues èpoques. El dipòsit musterià. — La contrada de Capellades (comarca d'Igualada) és un dels indrets de Catalunya de major importància des del punt de mira de la prehistòria. La natura de la roca damunt la qual la vila s'alça, oferia als troglodites nombrosos amagatalls i abrics. Així, la població d'aqueixa contrada, en els temps prehistòrics, fou relativament molt nombrosa, i la seva estada allí durà molt. No hi ha a la nostra terra una altra contrada que, en un espai tan reduït, ofereixi més senyals d'una llarga estada de l'home prehistòric. [1]

Les nombroses estacions prehistòriques de Capellades i pobles de la rodalia es troben, en llur major part, a la cinglera que limita la plana de Capellades, pobla-

Capellades: cingle del Capelló

ció situada a uns 300 metres d'altitud, en un pla d'una superfície d'uns dos quilòmetres quadrats. La cinglera té uns 50 metres d'alçada, i des de dalt s'albira el riu Noia o Anoia. La roca està constituïda per la calissa apel·lada vulgarment pedra tosca.

1) Lluís M. Vidal: *Abric Romaní, Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Anys 1911-12. Pàg. 267. Aquest treball és un resum de les dades recollides en l'expedició que, per a estudiar les estacions prehistòriques de Capellades, féu Vidal, subvencionat per l'Institut d'Estudis Catalans.

Observa Lluís M. Vidal [1] que un hom no pot menys de preguntar-se quin atractiu especial tindria per a aquells pobladors la dita localitat, que els fés romandre-hi tant de temps i fins tornar-hi, quan alguna circumstància eventual els en expulsava. Vidal mateix indica, unes quantes ratlles més amunt del seu treball, el principal atractiu que la contrada tenia per als troglodites, en esmentar els molts amagatalls que els oferia l'especial estructura de la roca. I un altre atractiu indica també Vidal quan, més endavant, diu que hi ha hagut i encara hi ha en aquell indret gran abundància d'aigües [2]. Deducció, aquesta, que ell mateix fa, en escriure: «No és, doncs, aventurat figurar-se que la riquesa hidrològica degué contribuir a que l'home l'escollís per a formar-hi una veritable població rural [3].» I precisant més la valor de les coves de la contrada de Capellades, afegeix: «Mes no degué ésser aquest l'únic motiu, ja que les irrupcions d'aigua que alguna vegada invadien les estades els obligaren a deixar-les temporalment. Sens dubte, el que més els atreia, era la posició enlairada de totes les coves, lo qual ne feia excel·lents punts naturals de defensa.» [4]

Les coves i estacions prehistòriques de Capellades i els seus voltants, segons notes d'Amador Romaní, són les 33 següents:

Terme de Capellades: Cova Antoni Zulueta, Cova d'En Simeon, Bauma dels Pinyons, Bauma del Pau Anton, Cova de la Miranda, Cova dels Degotalls, Cova d'En Sellarès, Bauma d'En Forcada, Cova del Rat Penat, Cova del Figuerot, Cova de Torra Nova, Abric Romaní o Bauma del Fossar Vell, Estació Agut, Cova del Parano, Cova del Pinsà, Cova de Câ'l Farré.

Terme de Carme: Cova del Bressol, Cova del Pou o Cova Alta, Cova dels Forats, Cova del Temple o dels Ossos, Cova del Cavall.

Terme de Pobla de Clarà: Cova de Sant Andreu.

Terme de Pobla de Claramunt: Cova del Cucalà, Bauma d'En Francisquet, Cova del Pont, Cova del Mallorquí, Bauma del Mallorquí, Bauma del Moranta, Cova de la Guineu.

Terme de Cabrera del Penedés: Bauma ensorrada, Bauma de Cabrera.

Terme de Mediona: Estació de la Barquera.

Terme de Castellolí: Cova del Tuixò.

L'Abric Romaní és l'estació més important de la contrada. Fou descobert l'any 1909 per Amador Romaní, i d'això li ve el nom amb què s'el designa.

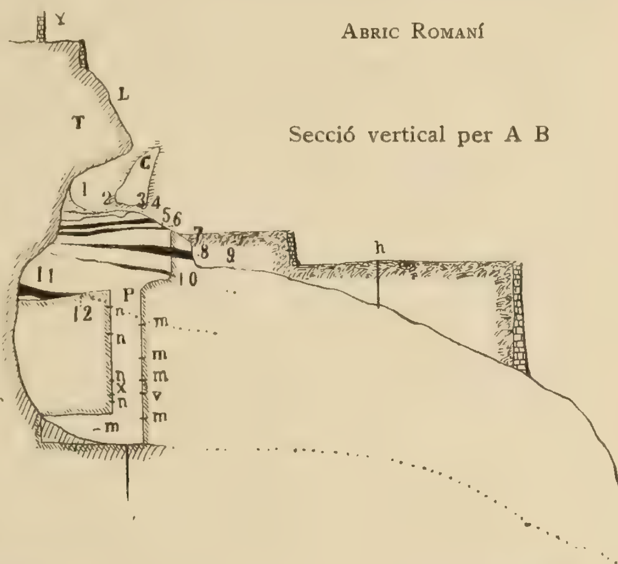
Començà a explorar-lo, per encàrrec de l'Institut d'Estudis Catalans, Mossèn Font i Sagué. Però aquest malaguanyat geòleg morí al cap de poc temps, i l'Institut va encarregar la continuació dels treballs a Lluís Marià Vidal.

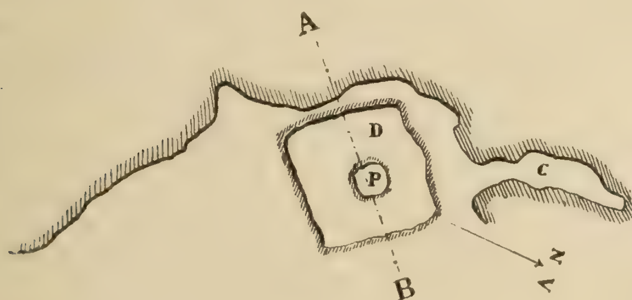
L'Abric Romaní és una cova d'uns 20 metres de llargada per 5 de fondària i 3

1) LLUÍS M. VIDAL: *Abric Romaní, Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats.* Pàg. 267.
2) Lloc citat. Pàg. 270.
3) Lloc citat. Pàg. 272.
4) Lloc citat. Pàg. 272.

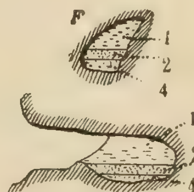
d'alçada a la boca. Està situat a la part alta del cingle denominat Capelló, on acaba la petita plana pel costat del riu Anoia. Dins l'abric, a un dels extrems, hi ha una coveta d'uns 1'50 metres d'amplada, 5 de fondària i un d'alt.

En els temps prehistòrics, la balma era una mica més gran i resultava més habitable, malgrat d'estar orientada cap al nord i de correspondre el seu primer temps d'habitació al període musterià, o sigui el del mamut, en el qual el clima havia esdevingut fred i humid, després del suau i humid del període xel·lià. Escriu Vidal que, en els temps moderns, sols la gruixària del dipòsit que guarda ha pogut salvar-la de la destrucció. Madoz observa que durant les guerres de què el país ha estat teatre, moltes d'aqueixes coves foren

Planta

Secció transversal i longitudinal de la coveta

T. Massís de pedra tosca de la cinglera de Capelló. — *Y.* Passeig de Capelló. — *D.* Excavació feta per explorar la part alta del dipòsit. — *P.* Pou i mina fets per reconèixer el gruix total. — *C.* Coveta. — *1.* Terra roja. — *2.* Dipòsit magdalenià. — *3, 5, 7* i *9.* Capes estalagmítiques. — *4, 6, 8, 10* i *12.* Capes de terra negrosa amb sílexs musterians. — *11.* Terra sabulosa calcària. — *n.* Punts del pou que han donat dents de cavall. — *m.* Punts del pou que han donat sílexs treballats. — *x.* Abundància de *helix.* — *v.* Pedres de calissa tobàcica arrodonides. — *b, h.* Forats de barrina fets per reconèixer la roca. — *L.* Llis de trenc natural del sostre de l'abric

destruïdes. I afegeix Vidal en una nota: «També hi contribuí en part la monomania religiosa d'un sacerdot qui gastava els seus cabals a transformar moltes d'eixes cavitats en altars, capelles, trones, que encara criden l'atenció del visitant.»[1]

1) Lluís M. Vidal: *Abric Romaní. Estació Agut. Cova de l'Or o dels Encantats.* Pàg. 274.

A principis del segle XIX s'utilitzà l'Abric Romaní com a cementiri, i hi foren excavades algunes sepultures. Després s'el convertí en cementiri civil, duent-se al cementiri del poble les ossamentes que hi havia. «Últimament — escriu Vidal [1] — la profanació havia arribat a l'extrem de passar a ésser aquest lloc la fossa comuna de tot el bestiar mort.»

Els treballs d'exploració han mostrat dos dipòsits prehistòrics superposats, de dues èpoques diferents i de duració molt desigual en ço que esguarda al temps d'habitació a l'abric, si cal jutjar pel fet d'ésser l'un dipòsit, el superior, de molt menys gruix que l'inferior.

El de damunt, d'uns 50 centímetres, correspon al període magdalenià (paleolític superior) i el de sota al musterià (paleolític inferior).

Dins la coveta, el dipòsit musterià, que apareix immediatament sota del dipòsit magdalenià, no té sinó 50 centímetres de gruix. Però en té molt més en el sòl de la balma, on es troba separat del dipòsit magdalenià per un llit de pedra tosca estalagmítica de 40 centímetres de gruix. El gruix total del dipòsit musterià que hi ha sota d'aqueix banc és de 12 metres, i està dividit en cinc dipòsits separats per capes estèrils de terra negrosa i bancs irregulars de calissa tobàcica, que de vegades tenen dos metres de gruix.

En tots els nivells d'aquest dipòsit, han estat trobats els sílexs característics de l'època. Són triangulars, plans d'una cara i retocats de l'altra en els dos cantells o en un sol [2].

Així mateix hom hi ha trobat algunes boles de pedra, que recorden, diu Vidal, les estudiades per Chauvet. [3] «Les nostres — afegeix — són còdols de riu triats per sa forma arrodonida; i com no guarden senyals de cops, no sembla que hagin servit de percutors: més aviat pot admetre's que es llençarien amb fones, com creu dit autor comparant les de França amb les que usen avui encara els indígenes dels països salvatges.» Bosch i Gimpera creu que aqueixos palets pogueren servir com a percutors [4]. S'ha trobat, demés, puntes de llança, típicament musterianes; ganivets i puntes que probablement servien d'armes; rascadors discoidals, també típics. Un d'aquests, per la seva forma ampla i plana, és quasi igual que el de la cova de Melon (França) dibuixat per Chauvet [5].

En una peça trencada, Vidal ha cregut veure-hi una serra de sílex, amb mànec, que és la part que s'ha conservat; observa que la dita forma d'eina la creu nova en l'utillatge d'aquella època, però que no és desconeguda en els temps neolítics, havent-se'n trobat algunes a les coves prehistòriques de les comarques lleydatanes. [6]

1) *Abric Romaní, Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats.* Pàg. 274.

2) LLUÍS M. VIDAL: Lloc citat. Pàg. 277.

3) *Boules en pierre mousteriennes.* Le Mans, 1908.

4) *Prehistòria catalana.* Pàg. 31.

5) Extret del «Bulletín de la Societé Archéologique et historique de La Charente». 1910. Pàg. 26. Figura 15. Citat per Lluís M. Vidal. Treball esmentat. Pàg. 278.

6) LLUÍS M. VIDAL: Lloc citat. Pàg. 278 i 279.

També han sortit ossos que presenten senyals d'haver estat utilitzats, altres ossos llargs d'animals, amb incisions, i un fragment que potser és d'una espàtula.

La fauna està representada per restes, molt abundants, de cavall, que Vidal creu era l'aliment preferit d'aquells troglodites, cèrvol, hiena de les coves *(Hyena espelea)*, i el felí anomenat linx o llop cerver *(Felis pardina Oken)*.

El fet que aqueix dipòsit, tan gruixut i amb abundants restes de la indústria de l'home, sigui del període musterià, dóna a l'Abric Romaní el caràcter de la més antiga estació prehistòrica del Principat de Catalunya. És un dels dipòsits musterians de més gruixària que hom coneix, si no el de més. C. Chauvet, que es dedicà a l'exploració de les coves i abrics de La Charente (França), consultat per Vidal sobre el cas de Capellades, contestà que ell no ha trobat, ni sap que existeixi, un jaciment musterià de tan considerable espessor. [1]

Aquesta espessor representa una estada llarguíssima de l'home paleolític a l'abric de què parlem. El fet d'aqueixa estada és encara molt més notable si es té en compte que, segons demostra l'estudi del dipòsit, en repetides ocasions es van produir irrupcions d'aigua que feien la balma inhabitable i obligaven els seus estadants a desallotjar-la. Quan la situació de la balma es normalitzava, els troglodites hi tornaven, fins que una nova irrupció d'aigua els en treia. [2] Les capes que separen els cinc dipòsits representen els temps en què l'abric quedava deshabitat.

Un detall de les troballes de sílex en el dipòsit musterià, és a saber, l'abundància de petits sílexs de rebuig en comparació amb les peces bones que hom hi ha trobat, fa creure a Lluís M. Vidal que aquell lloc era un taller, on restaven els trossos de sílex que no sortien a satisfacció dels cops del percutor, com estelles que es llancen, i d'on eren tretes la gran majoria de les peces bones fabricades. Aquest taller devia estar de primer establert a la balma, el sòl de la qual era molt més profund, i la coveta no va ésser habitada fins que el nivell del pis, per l'acumulació dels detritus, anà pujant fins a fer-la accessible. El poc gruixut dipòsit musterià conté allí nombrosos sílexs de diverses menes. [3]

Fa observar també Vidal que, essent raríssimes les restes d'esquelet humà que s'hi ha trobat — un tros de fèmur i dos queixals —, no és de creure que l'abric servís de cambra sepulcral.

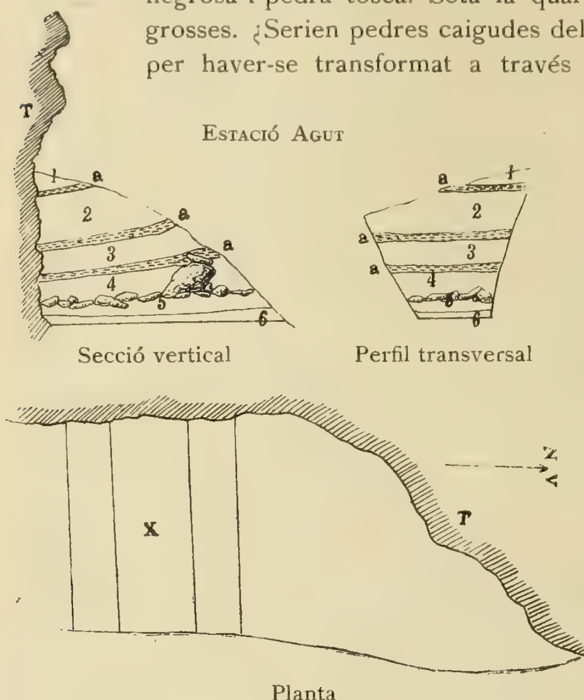
L'Estació Agut (Capellades). — Es troba aquesta estació a mig quilòmetre al sud de l'Abric Romaní, al peu del cingle, sota una arcada de pedra tosca que agafa tota l'alçada de l'espadat.

No pot dir-se amb seguretat si es tractava d'una estació a l'aire lliure o sota d'una cova [4]. Vidal l'ha donada per estació a l'aire lliure. [5]

1) Lluís M. Vidal: *Abric Romaní, Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats.* Pàg. 279.
2) Lloc citat. Pàg. 280.
3) Lloc citat. Pàg. 281.
4) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 31.
5) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 282.

Aquesta estació està formada per una grossa terrera, on es trobaren, escampats, alguns sílexs.

En els seus treballs d'exploració, Vidal hi descobrí un dipòsit musterià d'uns 3 metres d'espessor. Està format per quatre capes, separades per capes de terra negrosa i pedra tosca. Sota la quarta capa aparegueren unes pedres grosses. ¿Serien pedres caigudes del sostre d'un abric avui desaparegut per haver-se transformat a través del temps? Encara sortiren nous restes paleolítics sota d'aqueixes pedres.

T. Cinglera de pedra tosca de Capelló. — *X.* Trinxera. — *a.* Capes de terra negrosa. — *1.* Capa superficial. — *2.* Sílexs musterians i dents de cavall. — *3.* Sílexs musterians i mol·luscos marins. — *4.* Sílexs musterians i molars humanes. — *5.* Paviment de pedres i lloses sobre trossos informes de sílex. — *6.* Capa de terra sabulosa calissa, sense sílex

Vidal troba gran analogia entre aquesta estació i la de La Ferrassie (Gran Abric C.), descrita per Capitan i Peyrony [1], que presenta també una mena de paviment de pedra, construït, potser, per a lliurar-se de l'humitat del sòl.

Els dos autors francesos han deduït de l'estudi del paviment de La Ferrassie que no es tracta d'un casual amuntegament de pedres despreses, sinó d'un ver pis horitzontal fet pel treball de l'home. La mateixa deducció fa Vidal pel que toca a la capa de pedres de l'Estació Agut, respecte de la qual diu: «... a l'estació Agut, molts mesos abans de publicar-se l'estudi dels antropòlegs francesos, m'havia donat compte el senyor Romaní de que els treballs de la trinxera acabaven de descobrir la filada de pedres...; i examinada més tard detingudament en vista del que exposen dits autors, resulta que dites pedres són de molt desiguals gruixos, mes de forma aplanada pel general; que tots són fragments de la tosca del cingle, i que n'hi ha bastants que foren evidentment asserrats. La disposició de les diverses peces és, no obstant, menys perfecta o, potser, menys ben conservada que a la localitat francesa.» [2]

1) *Station préhistorique de La Ferrassie (Dordogne).* Número de la «Revue Anthropologique». París, 1912. Pàg. 177.
2) Lluís M. Vidal: *Abric Romaní, Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats.* Pàg. 283.

Creu, de totes maneres, Vidal, que els troglodites musterians de Capellades, com els de la Dordonya, havien procurat millorar les condicions higièniques de llur taller. Fins ací apar admissible el parer de Vidal. Però esdevé molt arriscada la deducció que treu dels fets exposats. «Aquest treball — diu — fet en dos punts geogràficament tan apartats, és una singular demostració de les relacions que mantenien entre ells els homes d'aquell temps, a través d'uns obstacles naturals tan formidables com és la serra pirenenca, ja que no és de suposar que les tribus de les dues estacions catalana i francesa inventessin la mateixa manera de fer més habitable son taller, sense tenir l'una notícia dels progressos de l'altra.»

Apar més difícil d'admetre la relació directa entre les tribus musterianes de La Ferrassie i les de Capellades, que no pas la coincidència d'unes i altres a tenir l'idea del paviment de pedra per a lliurar-se de l'humitat. És una coincidència que cap perfectament dins el cercle de les coses naturals, degudes a unes mateixes necessitats. D'aqueixes coincidències en mostra la prehistòria nombrosos exemples.

Una altra dificultat hi ha encara respecte a aquest punt, i Vidal no deixa de formular-la: «¿Per què — es pregunta — aquest sistema no fou aplicat també a l'Abric Romaní que, per l'excés d'humitat que sos bancs revelen amb les intercalacions de bancades estalagmítiques, ho necessitava més, sens dubte, que l'Estació Agut? És una de tantes preguntes que en matèria prehistòrica han de quedar sense resposta.»

Aquesta objecció podria fer dubtar que la filada de pedres que ens ocupa fos, en veritat, un paviment construït per l'home.

Prenent peu de la similitud entre l'al·ludida estació de La Ferrassie i l'estació Agut, i tenint en compte que, a la primera, la capa de sota el paviment de pedra és axeliana, es pregunta Vidal si és axeliana també la capa de sota el paviment de la segona, considerada per ell com a musteriana, igual que les del damunt. I es contesta que, essent tan informes els sílexs trobats a major fondària, no es pot afirmar res, i que cal esperar, per a respondre categòricament, a veure si hom troba, en noves excavacions, eines característiques [1]. Fins ara no s'han trobat.

El material prehistòric d'aquesta estació resulta molt més escàs i menys típic que el de l'Abric Romaní. És semblant al d'aquest i també molt homogeni. Hi han sortit puntes triangulars de sílex, altres sílexs informes i potser rascadors.

Pertocant a la fauna, s'hi ha trobat banyes de cèrvol i diverses espècies de mol·luscos. Hi han aparegut així mateix diversos queixals humans.

Es pregunta Vidal on anirien els troglodites de l'Abric Romaní i l'Estació Agut a cercar els sílexs que amb tanta abundància hom troba, treballats ja, a les dites estacions. A Capellades i al seu terme no hi ha cap jaciment de sílex.

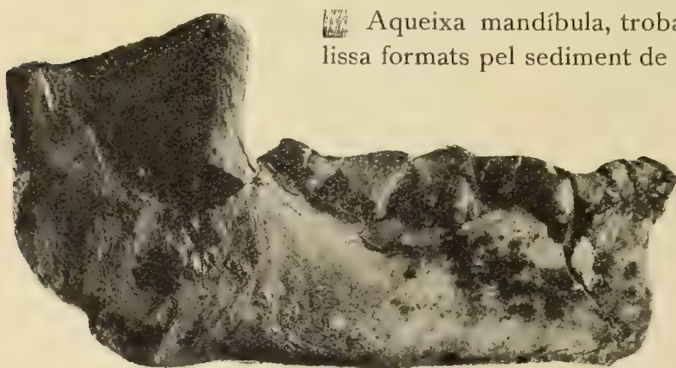
Observa el dit geòleg que el nummulític que es desenrotlla considerablement per Igualada, mostra en la direcció de Cervera capes margoses i de calissa argilenca,

1) LLUÍS M. VIDAL: *Abric Romaní, Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats*. Pàg. 284.

les quals contenen ronyons silicis, que podien haver donat bons nuclis per a ésser treballats. Afegeix, però, que el principal jaciment que devien utilitzar és, sembla, el de Sant Quintí de Mediona, on fou descobert per Romaní un banc de conglomerat amb grossos elements de sílex, una bona part dels quals s'assemblen molt als sílexs de les esmentades estacions. [1]

Parlant de l'Abric Romaní i de l'Estació Agut, diu Bosch i Gimpera: «Aquestes estacions cal considerar-les com d'un musterià superior molt final i molt pobre, puix hi ha una absència completa dels tipus més clàssics del musterià, com per exemple les destrals i les puntes de mà, trobant-s'hi soles les puntes triangulars i encara moltes vegades poc típiques.» [2]

La mandíbula de Banyoles. — A Banyoles, prop de Serinyà, Pere Alsius trobà l'any 1887 una mandíbula humana interessantíssima, que presenta caràcters molt semblants als de la raça de Neanderthal, la qual cosa fa creure que aquella comarca fou habitada en el temps paleolític inferior. Aqueixa mandíbula, trobada als bancs de pedra calissa formats pel sediment de l'antic llac de Banyoles, està incrustada a la roca. És quasi sencera. Només hi manca una part de la rama ascendent i de les seves apòfisis. La part corresponent al mentó o barba és molt poc sortida, les incisives són sortides i inclinades cap endavant, amb les apòfisis de insercions musculars molt marcades i els darrers queixals més grossos que els anteriors. Era una mandíbula robusta i forta.

Mandíbula de Banyoles

La mandíbula de Banyoles, com el crani de Gibraltar, és probablement del musterià final. [3]

Les de Banyoles i Gibraltar són les dues soles restes craneals de la raça de Neanderthal trobades fins avui a la península ibèrica.

Etnologia del paleolític inferior català. — Les troballes arqueològiques del paleolític inferior a la península ibèrica ofereixen una monotonia de tipus que fa creure en l'extensió d'una mateixa raça per tot el territori. Les escasses restes

1) Lluís M. Vidal: *Abric Romaní, Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats.* Pàg. 285.
2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 32.
3) E. Hernández-Pacheco i H. Obermaier: *La mandíbula neanderthaloide de Bañolas.*

humanes trobades fins avui, el crani de Gibraltar i la mandíbula de Banyoles, en dos llocs extrems de la península, porten a la mateixa conclusió, puix que l'un i l'altra pertanyen a la raça de Neanderthal, la qual devia ocupar tot el territori català i tota la península.

Si, com es suposa, aqueixes restes corresponen al final del paleolític inferior, es podria basar sobre el fet d'ésser poc accentuats llurs trets típics neanderthaloides la hipòtesi que indiquen una evolució cap a tipus antropològics més moderns. Això reforçaria la teoria de Schwalbe i altres, segons la qual la raça de Neanderthal no fou verament foragitada d'Europa per l'arribada dels nous pobles que duien la civilització del paleolític superior, sinó que fou absorbida per aquests. [1]

3. EL PALEOLÍTIC SUPERIOR

Les estacions catalanes del paleolític superior. — Havem vist que el paleolític inferior està representat a Catalunya, fins avui, per dues estacions pobres i poc típiques, totes dues a Capellades: l'Abric Romaní i l'Estació Agut. En canvi, el paleolític superior hi està representat principalment per dues estacions importants i típiques: la del *Cau de les Goges,* de Sant Julià de Ramis, i la de la *Bora gran d'En Carreres,* de Serinyà. La primera és del període solutrià i la segona del magdalenià.

Convé notar que les troballes fetes fins avui a Catalunya deixen en el paleolític superior, com en l'inferior, grosses llacunes. Al començament, no hi ha res segur de l'orinyacià ni del solutrià inferior. Després de l'estació solutriana superior del Cau de les Goges, de Sant Julià de Ramis, es salta a l'estació magdaleniana superior de la Bora gran d'En Carreres, de Serinyà, sense que hi hagi res dels primers sub-períodes del magdalenià.

Les estacions que, en part, podrien omplir aqueixes llacunes, com el dipòsit superior de l'Abric Roma-

Capsià inferior (orinyacià inferior i superior).
Orinyacià mitjà.

Àrea i camins d'expansió del capsià inferior i l'orinyacià a la península ibèrica (segons Obermaier).

1) P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de una reconstrucción de la Etnología Prehistórica de la Península Ibérica.* «Boletín de la Biblioteca Menéndez Pelayo». Santander. Any IV. Núm. de gener-març, 1922. Pàg. 15 i 16.

ní, de Capellades, i la de la Cova de les Goges, de Sant Julià de Ramis [1], són poc típiques, i llur precisa classificació es fa molt difícil.

En parlar, en el capítol de generalitats sobre la prehistòria, del paleolític superior, diguérem que durant aquell temps es descabdellaren a la península ibèrica dues civilitzacions, una estesa pel nord i semblant a la de la resta d'Europa, amb els tres períodes orinyacià, solutrià i magdalenià, i l'altra, de probable orígen africà, anomenada capsiana, estesa per l'est, centre i sud, a la qual hom atribueix les pintures rupestres de la regió oriental peninsular, de les quals parlarem més endavant.

Àrea i camins d'expansió del capsià superior, solutrià i magdalenià a la península ibèrica (segons Obermaier)

A Catalunya hi ha restes importants de les dues esmentades civilitzacions. Sembla que fou a la nostra terra on s'encreuaren. [2]

La civilització de la zona nord de la península, en els períodes paleolític superior i epipaleolític, està íntimament relacionada amb la de l'oest de França i les vessants nord dels Pireneus, i per això és designada, en conjunt, amb el nom de civilització franco-cantàbrica.

La civilització paleolítica catalana de tipus franco-cantàbric, ¿vingué per l'oest, des de la costa cantàbrica, o vingué pel nord, a través dels Pireneus? Manquen, fins avui, elements per a donar una contesta segura. Obermaier i Wernert opinen que la civilització solutriana entrà a la península ibèrica venint de França, pels dos extrems de la cadena pirenenca i que evolucionà independentment. Bosch i Gimpera es decanta a creure que la dita civilització s'infiltrà a la nostra terra a través dels Pireneus, i així s'explicaria que les seves estacions catalanes més importants estiguin situades a la zona pirenenca: el Cau de les Goges, a Sant Julià de Ramis, i la Bora gran d'En Carreres, a Serinyà. [3]

Al regne de València i a la província de Terol hi ha estacions capsianes.

Al Rosselló, l'estació més important del paleolític superior, és la nova cova

1) Aquesta cova, a despit de la semblança del nom, és una estació diferent del Cau de les Goges, de la mateixa població. La denominació és molt comú al país, on moltes balmes són anomenades Cova de les Goges i Cova de les Bruixes.

2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 35.

3) P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de una reconstrucción de la Etnología Prehistórica de la Península Ibérica.* Pàgines 17 i 18.

d'Estagell, descoberta l'any 1894, on aparegueren restes del període magdalenià: una agulla d'os, rascadors i burins de sílex i ossos de ren. [1]

El Cau de les Goges (Sant Julià de Ramis). — Aquesta coveta és la més important de les estacions catalanes del paleolític superior fins ara descobertes, i la més antiga del dit temps. La seva exploració data de pocs anys. Fou excavada durant els anys 1915 i 1916 pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans.

A la petita gorja del Congost, a l'esquerra del riu Ter, sobre el camí de carro que per allí passa, hi ha el Cau de les Goges, forat d'entrada estreta, eixamplat per dins. [2]

En el temps en què aquesta cavitat fou habitada per l'home prehistòric, les aigües del riu arribaven molt més aprop que avui, que passen a uns 50 metres. «El riu — observa Pallarès — facilitaria abundant peix als habitadors: encara avui hi és abundós i de gust molt refinat. La caça hi arribaria també molt abundosa; hi podia baixar des del mateix Pireneu i aquí quedaria detinguda pel riu, com encara succeeix en nostres dies. Demés, el Ter descriu aquí una gran recolzada i podien retenir o destorbar la retirada de la caça.» [3]

Hi havia a la cova dos nivells amb restes típiques del solutrià superior, separats per capes de terra estèril. En conjunt, el dipòsit era d'una profunditat d'un metre o metre i quart. En enfondir-se l'excavació, aparegueren dues covetes laterals, la més gran a l'esquerra.

En els temps prehistòrics anaven caient pedres del sostre de roca, i l'home es veié obligat a abandonar la balma, que ja mai més fou utilitzada com a habitació humana.

En els dos jaciments fou trobat l'utillatge típic del solutrià superior, o sigui les puntes de sílex i de cristall de roca en forma de fulla de llorer i de salze i les puntes amb escotadura. Sortiren també puntes de dors tallant rebaixat, rascadors, gratadors, burins i altres tipus secundaris. Al nivell inferior es trobà un os treballat, que és una punta de vori de mamut.

Caracteritza el període solutrià l'admirable perfecció de la tècnica dels retocs del sílex, obtenint-se unes peces tan ben deixades i tan fines, que difícilment es podrien obtenir avui amb les eines perfeccionades modernes. Hom creu que aqueixes labors eren executades extreient primes escates de sílex per la pressió. Però

1) A. Donnezan: «Bulletin de la Societé Agricole, scientifique et litteraire de Perpignan». Tom xxxvi. — *Les fouilles des cavernes et les monuments megalithiques.* Volum del Congrés Arqueològic de França, celebrat l'any 1906 a Carcassona i Perpinyà. Any 1907. Pàg. 446.—R. Lantier: *Antiquités du Roussillon.* «Revue des Études Anciennes». París. Tom xxi. Núm. 4. Octubre-desembre, 1919. Pàg. 276.

2) Macià Pallarès troba que la forma d'aquesta cavitat justifica el nom de «cau». I afegeix en una nota: «Els gironins donen el nom de caus a tota mena de cavitats, i això no té raó d'ésser. Un cau és sempre un espai buit de terra en el qual l'estadant pugui refugiar-se sense ésser vist de part de fora.» *(El solutrià de Sant Julià de Ramis.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Anys 1915-20. Pàg. 425).

3) M. Pallarès: Lloc citat. Pàg. 427. Nota 1.

observa Pallarès que al Cau de les Goges han aparegut uns petits percutors allargats que potser servien per a aqueix delicat treball [1]. Alguns útils trobats servien probablement als troglodites de Sant Julià de Ramis per a pintar-se o tatuar-se. [2]

Burí i punta de vori del Cau de les Goges (tamany natural)

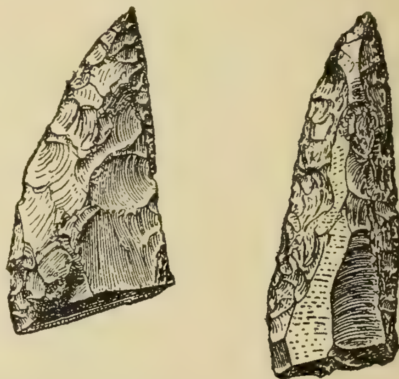
És molt interessant el fet que, mentre en el jaciment de sota tot l'utillatge presenta l'aspecte clàssic del solutrià superior, el jaciment del damunt presenta, a més, alguns objectes de caràcter netament local.

Això confirma la hipòtesi que el solutrià superior té dos temps i que per tant pot ésser subdividit en dues meitats. En la primera meitat hi ha els tipus clàssics corrents a tot arreu. En la segona, o final, aquests tipus sofreixen un procés de diferenciació segons els territoris. Així hi veiem diverses variants de la punta de fulla de llorer amb escotadura lateral o amb peduncle i una punta en forma de daga, que és un tipus completament nou. [3]

La mateixa distinció dels dos nivells del solutrià superior, amb les varietats locals del nivell més alt, ha estat feta en el solutrià d'Astúries *(Cueto de la Mina).*

La gran varietat local de les formes de sílex derivades i tipus de transició dels clàssics de l'època en l'última fase del solutrià, serveix a Wernert per a provar que la civilització solutriana vingué de lluny a la península ibèrica. Si s'hagués format ací, les formes característiques del solutrià ibèric s'haurien estès per la resta del continent. I això no succeeix pas. Al contrari, a l'altra banda dels Pireneus a penes hi ha indicis dels tipus peninsulars, i encara aquests són d'un nivell més antic, fet que sembla indicar un orígen no ibèric. [4]

Un fet colpidor és la gran semblança de les puntes de sageta solutrianes de la península ibèrica amb les clàssiques puntes de sageta neolítiques. «¿Com s'explica — pregunta Wernert — que les manifestacions culturals del solutrià es presentin tan deslligades del quadro evolutiu dels productes del treball humà del

Puntes solutrianes triangulars del Cau de les Goges

1) M. Pallarès: *El solutrià de Sant Julià de Ramis.* Pàg. 432.

2) M. Pallarès: Lloc citat. Pàg. 432.

3) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàgs. 36 i 37.— P. Wernert: *Estudi tipològic del solutrià superior de Sant Julià de Ramis.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Anys 1915-20. Pàgines 432 a 444.

4) P. Wernert: Lloc citat. Pàg. 443.

paleolític superior i que particularment a la península s'hagin modificat fins a adquirir els seus tipus la forma exactament de les clàssiques puntes de sageta neolítiques, arribant a l'extrem de no poder-les distingir? ¿Com pot ésser que les armes ofensives de l'Espanya neolítica siguin absolutament les mateixes que les del solutrià, havent-hi entre les dues èpoques, segurament, molts milers d'anys?»

Wernert insinua dues hipòtesis explicatives. «Els problemes i les qüestions — diu — es compliquen a mesura que es tracta de saber les causes d'aquestes coincidències i descobrir les arrels de l'orígen d'aquestes civilitzacions. Realment bé podria haver-hi algun parentiu entre aquestes cultures i llurs portadors, i també és admissible que es tracta solament d'un paral·lelisme fortuït. En canvi, creiem inadmissible l'opinió que les manifestacions neolítiques són solament supervivències dels productes del solutrià, puix creiem que l'interval cronològic és massa llarg perquè no haguessin evolucionat més els tipus obtinguts al final del solutrià, i demés, la civilització magdaleniana ha vingut a destruir, al menys al nord de la península, les manifestacions culturals solutrianes amb els seus prototipus pseudoneolítics.» [1]

Wernert remarca que el tipus de sílex de forma de fulla de llorer apareix ja en l'axelià, per bé qve la tècnica de les puntes d'aquesta època és ben diferent, i creu que l'opinió més acceptable és l'emesa per E. Dupont, qui creu que hi ha algun parentiu entre les manifestacions culturals de l'axelià final, del solutrià i del neolític. «Exposaré aquí — afegeix — una teoria basada damunt una sèrie de paral·lels. Mentre es desenrotllaven a Europa l'axelià, el musterià i l'orinyacià, hi hagué un altre immens focus de civilitzacions independent al sud-est, del qual focus sortiren ones successives i interrompudes per llargs intervals, ones que trobaren en llur camí manifestacions culturals diferents, que van causar qualque modificació en llurs productes originals.» [2]

La fauna del Cau de les Goges està representada pel cavall, el cèrvol, el mamut, el conill, el linx o llop cerver i alguns mol·luscos.

Les restes de cavall pertanyen a una espècie nova per a la paleontologia, anterior al cavall actual. [3]

La Bora gran d'En Carreres (Serinyà). — Les estacions prehistòriques de Serinyà, conegudes ja fa anys, tenen considerable importància per a l'estudi de la prehistòria de Catalunya.

En té sobre tot la de la Bora gran d'En Carreres [4], que fou la primera per la qual es demostrà plenament que el territori de Catalunya estigué ja habitat des dels temps paleolítics.

1) P. Wernert: *Estudi tipològic del solutrià superior de Sant Julià de Ramis.* Pàgs. 444 i 445.
2) P. Wernert: Lloc citat. Pàg. 444.
3) Angel Cabrera: Treball publicat al «Museu d'Història Natural». Barcelona, 1921.
4) El mot *bora* equival a barranc o torrent, i no és pas sinònim de cova, com molts han cregut.

Paleolítica és, en efecte, l'estació de la Bora gran d'En Carreres, per bé que s'hi han trobat objectes pertanyents a èpoques posteriors i àdhuc alguns que pertanyen als temps històrics.

Està situada la cova als voltants de Serinyà, prop d'un barranc, a poca distància del Mas d'En Carreres, i d'aquestes circumstàncies li ve el seu nom. La gent de la contrada li dóna també els noms de *La Bauma* i *Cova dels Barbuts*.

Cova de la Bora gran d'En Carreres (Serinyà)

No és una cova pregona i fosca. Més aviat és un abric. Per l'ampla boca de la balma la llum del sol entra adins. Té, poc més o' menys, 16 metres d'ample, 10 de profunditat i un terme mitjà de 3 metres d'alçada.

La descoberta de la Bora gran d'En Carreres la féu, l'any 1866, un frare caputxí, el pare Josep Catà. Anant pels voltants de Serinyà, va adonar-se que a la dita cova hi havia una bretxa ossosa, amb restes de cèrvols. Hom va realitzar algunes excavacions, que per no estar ben dirigides no donaren resultats. Fou Pere Alsius, aleshores farmacèutic de Banyoles, qui va començar, l'any 1871, la sèrie d'excavacions fructuoses.

Pere Alsius va donar de les troballes arqueològiques de la cova les primeres noves interessants. [1]

La visità i estudià després Edouard Harlé, qui seguí en el clos de la cova els escorcolls d'Alsius, publicant així mateix nombrosos treballs amb els resultats del seus estudis. [2]

Més recentment, des del 1907, continuaren les excavacions i recerques Cosme Bosoms i el seu fill Josep.

Les primeres excavacions donaren ja resultats notables, i això que Alsius i Harlé no feren sinó recollir en la superfície i en la boca de la cova els objectes que es trobaven somers.

1) P. ALSIUS DEL TORRENT: *La Cova de Serinyà.* «La Renaixença». Any 1871.—*Estudios geológicos sobre la región central de la provincia de Gerona.* (La cova de Serinyà). «Revista de Gerona». Volum II, any 1878. Pàg. 168 i següents.—*La Cova de Serinyà.* «Butlletí mensual de l'Associació d'Excursions Catalanes». Any 1882.—*Serinyà. Reseña histórica de este pueblo.* Girona, 1895.—*El Magdalenià a la província de Girona.* Revista «Catalunya». Any 1908.

2) E. HARLÉ: *La grotte de Serinyà. Materiaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme.* París, 1882.—*Les ossements de Renne en Espagne.* Revista «L'Anthropologie». París, 1908.

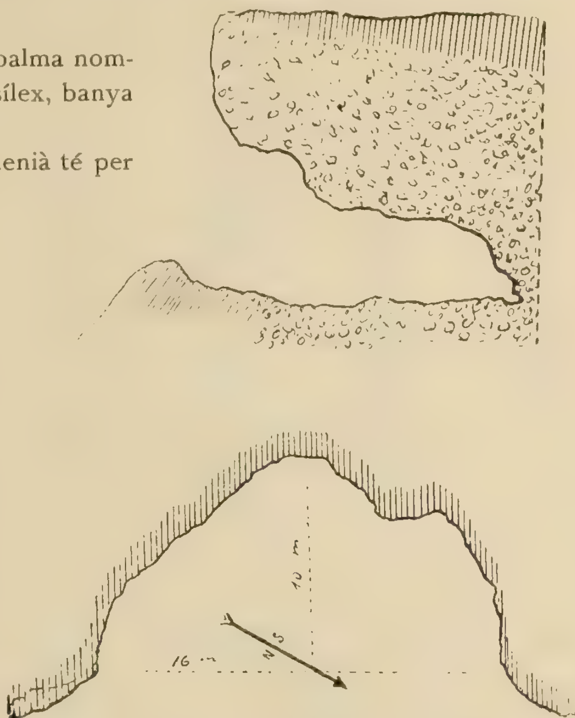
Majors foren encara els resultats obtinguts pels Bosoms, que trencaren les incrustacions calisses del pis de la balma i trobaren a les capes inferiors una multitud d'objectes, de gran importància per a l'estudi del període magdalenià a Catalunya. [1]

Els objectes trobats per Pere Alsius formen part de la seva col·lecció. I amb els que han trobat després els Bosoms, formaren aquests a Besalú un ric Museu prehistòric, actualment a Barcelona a casa de Josep Bosoms.

Han estat trobats en aquesta balma nombrosíssims objectes i utensilis de sílex, banya de cèrvol i ossos d'animals.

És sabut que el període magdalenià té per un dels seus caràcters distintius, com ja havem dit, l'utilització preponderant de la banya i els ossos com a material per a elaborar objectes. En els períodes anteriors era rarament utilitzat aquest material i en els posteriors gairebé va desaparèixer la seva utilització.

Els homes magdalenians, és a dir, els del final de l'època quaternària, elaboraven amb aqueixos materials armes, punyals, sagetes, atzagaies, arpons o fitores, agulles i utensilis de caça i pesca.

Secció vertical i planta de la cova de Serinyà

Les fitores, fetes de banya de cèrvol, de forma semblant a les eines que usen avui certs pobles salvatges, devien anar unides a un bastó llarg i potser hi estaven lligades amb una corda. D'aqueixes fitores, que caracteritzen el període magdalenià, hom n'ha trobat bon nombre en aquesta estació. Les unes, la gran majoria, presenten dents per un sol costat; les altres presenten dues files de dents. Segons els tractadistes d'arqueologia prehistòrica, les fitores d'una fila de dents són més antigues que les altres [2]. Respecte a la forma de les fitores magdalenianes de Serinyà, escriu Manuel Cazurro que per llur grandària, bellesa i factura no són inferiors en res als més formosos exemplars trobats al nord dels

1) «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum I. Any 1907. Crònica. Pàg. 466.

2) J. DÉCHELETTE: *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*. Volum I. Pàg. 154. — BREUIL: *Stratigraphie de l'âge du Renne. Congrès préhistorique de France*. Périgueux, 1905.

Pireneus, a Lorthet, la Madeleine, Bruniquel i altres cèlebres estacions franceses. [1]

Les sagetes i fitores servien a l'home magdalenià per a la caça i la pesca. Molts gravats i pintures rupestres d'aqueix període mostren bisons que en duen de clavades al flanc. Cal esmentar així mateix, entre les armes llançadisses trobades, els nombrosos dards o puntes d'atzagaies de banya de cèrvol. Aquestes atzagaies tant podien servir per a arma llançadissa com per a llança subjectada pel qui l'usava.

Són molt interessants les agulles de cosir, fetes d'os, trobades a la mateixa balma. La llargada varia entre tres i vuit centímetres; són un poc aixafades i el forat per passar el fil està obert delicadament. «Per a fer aquestes agulles — diu Cazurro [2] — devien haver de treure una estella d'un os llarg, aprimar-la amb els ganivets i els raspadors de sílex, acabar d'arrodonir-la, polir-la en alguna pedra arenisca, com les que amb galzes fets a posta han estat trobades per M. Rivière a França, a la cova de Combarelles, i finalment amb un prim punxó

Dards, puntes d'atzagaia, agulles i ham de la cova de Serinyà

1) MANUEL CAZURRO: *Las cuevas de Serinyà y otras estaciones prehistóricas del N. E. de Cataluña.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Any 1908. Pàgines 47 i 48.

2) MANUEL CAZURRO: Lloc citat. Pàgs. 51 i 52.

obrir el forat, perforant-lo per ambdós costats.» És curiós ço que diu Cazurro respecte a la mena de fil que els troglodites de Serinyà devien fer servir. «No és fàcil suposar — segueix escrivint — quina mena de fils poguessin usar; potser coneixien ja l'art de teixir algunes fibres vegetals, però és possible també que, com altres troglodites, usessin les fibres que podien treure dels tendons dels cèrvols, bous, etc., que menjaven. Amb aqueixes fibres i ajudats per llurs agulles i punxons d'os, devien cosir les pells dels animals amb les quals es resguardaven del fred fort i humid que devia regnar, segons la fauna en el període magdalenià indica.»

Uns altres objectes trobats són els anomenats punyals, formats per una llarga punta de banya de cèrvol, aprimada generalment en un dels seus extrems i més rarament en tots dos. Podien servir, no solament com a punyals pròpiament dits, sinó també com a puntes de llances i com a punxons. Tenen una llargada mitjana d'uns 25 centímetres. La majoria presenten llur superfície treballada amb cura, amb gravats alhora simples i elegants, detall que fa creure que eren objectes de luxe. [1]

Tenen així mateix importància les eines d'escorxar animals (cavalls, cèrvols, braus) que els permetien l'obtenir les pells de què tant devien necessitar per a abrigar-se en aquell temps de fred intens. Es tracta de trossos de banya de cèrvol, de bona llargada, molt ben polimentats, dels més gruixuts, tallats de biaix en un dels extrems, a guisa de pic de flauta. Certes tribus salvatges actuals, com els esquimals i algunes d'indis nordamericans, utilitzen per a la mateixa feina idèntiques eines.

¿Com treballaven els paleolítics la banya de cèrvol i el ossos de cavall, de brau i altres animals? Els objectes trobats a la Bora gran d'En Carreres permeten que hom s'en formi idea. Amb les eines de sílex, punxons, burins, serres i raspadors, feien una estria, que a còpia d'habilitat i de paciència anaven enfondint fins que el tall havia penetrat a través de la part cortical externa, que és la més dura, i aleshores amb l'ajuda d'un tascó podien trencar fàcilment el tros. Després, amb els raspadors de sílex i els burins donaven al bocí d'os de banya la forma que calia i algunes vegades hi gravaven dibuixos d'ornamentació.

Parla Cazurro de diversos objectes d'os i de banya que presenten signes alfabetiformes, anàlegs als d'altres estacions prehistòriques. Però havem d'observar que, ultra l'autenticitat dubtosa d'alguns dels objectes que esmenta i les fotografies dels quals reprodueix [2], la hipòtesi d'un alfabet en aquells temps, ha perdut gairebé tot el crèdit. [3]

No s'atreveix Cazurro a donar a les marques al·ludides la valor d'un alfabet. Però creu que cal reconèixer-hi un signe, com en les anàlogues de l'altra banda dels

1) MANUEL CAZURRO: *Las cuevas de Serinyà y otras estaciones prehistóricas del N. E. de Cataluña.* Pàg. 52.
2) MANUEL CAZURRO: Lloc citat. Pàg. 56.
3) J. DÉCHELETTE: *Manuel d'Archéologie prehistorique celtique et gallo-romaine.* Volum 1.

Pireneus. Déchelette es decanta a creure que són marques mnemotècniques, anomenades per altres marques de caça, i potser també marques de propietat.

Segons Obermaier, entre els instruments d'os d'aquesta cova hi ha algunes falsificacions modernes. [1]

Els nombrosos útils de sílex trobats a la Bora gran d'En Carreres, ofereixen el mateix aspecte que els de les estacions franceses d'igual època.

Com correspon al període magdalenià, aqueixos útils són molt més imperfectes i grossers que els de l'anterior període, el solutrià. Tenim consignat ja que la in-

Objectes de banya de la Bora gran d'En Carreres

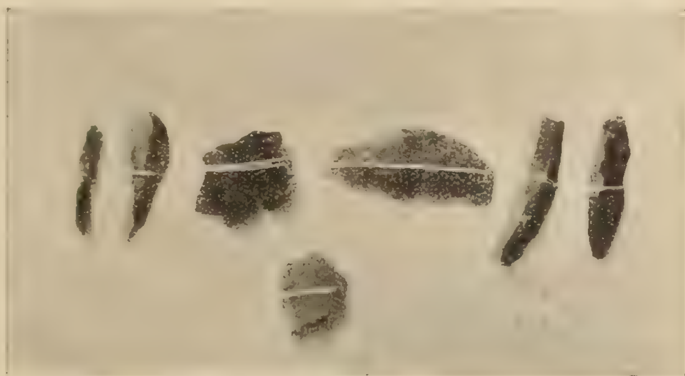
dústria del sílex entrà en el període magdalenià en un decaïment gran, degut probablement a haver après l'home a utilitzar la banya i l'os com a primeres matèries.

La pedra foguera no es troba naturalment a molts quilòmetres al voltant de Serinyà; de manera que els troglodites de la Bora gran havien de dur-la de lluny, de llocs diversos, com ho prova la varietat de sílexs. Els instruments de sílex trobats pertanyen a tots els tipus comuns d'aquest període. Hi ha destrals, rascadors, burins, punxons, etc.

Segons les llistes publicades per Alsius i Harlé, les espècies més segurament

1) H. Obermaier: *El hombre fósil*. Pàg. 199, nota 1.

identificades entre els abundantíssims ossos de la balma pertanyen totes a la fauna actual, llevat d'una espècie de bòvid i de la daina. Val a dir que el període magdalenià, i sobre tot el seu acabament, té una fauna molt semblant a l'actual. Convé advertir, amb tot i això, que no ha estat fet encara un estudi prou detingut dels ossos d'animals trobats a la cova.

Sílexs de la Bora gran d'En Carreres

Visqué el ren a la contrada de Serinyà? S'ha cregut que el ren, en els temps prehistòrics, no havia passat más avall dels Pireneus. Però algunes descobertes paleontològiques semblen indicar que visqué a la vessant meridional pirenenca.

Això faria més versemblant que siguin realment de ren alguns trossos de banya que han romàs durant alguns temps dubtosos [1]. Harlé, que visità les col·leccions Alsius i Bosoms, assegurà que eren de ren els trossos al·ludits. [2]

El fet que s'hagi trobat objectes de banya de ren a Serinyà no seria prou per a donar com a provat que el ren visqué en aquella comarca. Lluís M. Vidal sosté que no hi ha cap prova de l'existència del ren a la part d'ençà dels Pireneus. La presència del ren a la balma de Serinyà s'ha intentat explicar-la amb dues hipòtesis. Segons la primera, el ren de què procedeix el tros de banya era escapat dels ramats que pasturaven en aquell temps a la vessant septentrional dels Pireneus i havia aconseguit travessar l'alta serra coronada de neu, anant a raure a mans dels caçadors prehistòrics de Serinyà. La segona hipòtesi és que algun dels habitants d'aquella comarca, en una de les seves excursions, passà a la vessant pirenenca del nord i a la tornada portà com a trofeu les banyes d'aquell animal exòtic. [3]

Però no hi ha en veritat cap raó que privi d'admetre que el ren hagués arribat al nord de la península a través dels Pireneus, desbordant-los per llurs extrems, més baixos. Restes de ren han estat trobades en algunes coves de l'altre extrem dels Pireneus, a Aizbitarte (Guipúscoa) i a les coves d'Ojevar, del Valle i de la Paloma

1) Edouard Harlé: *Les ossements de Renne en Espagne.* «L'Anthropologie». Volum XIX. Any 1908.

2) Manuel Cazurro: *Las cuevas de Serinyá y otras estaciones prehistóricas del N. E. de Cataluña.* Pàg. 65. Nota.

3) Lluís M. Vidal: *Quatre paraules sobre Pere Alsius.* «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Número de uny del 1915. Pàgs. 190 a 194.

(Santander). De totes maneres, a la zona meridional de la cadena pirenenca, el ren no devia ésser gaire abundant. [1]

Han aparegut així mateix alguns objectes de l'època neolítica a la Bora gran d'En Carreres, com una destral i diversos trossos de ceràmica. Això no pot fer dubtós el caràcter paleolític de la gran majoria dels objectes trobats a la balma. Prova, només, que aquesta continuà essent habitada durant els temps neolítics.

La capa superior de l'Abric Romaní. — El gruix d'aquesta capa arqueològica és d'uns 50 centímetres [2]. Generalment és atribuïda al magdalenià.

Els objectes que hi han aparegut són ganivets de sílex, de molt variades dimensions, arribant alguns fins a 8 centímetres de llarg, rascadors, i alguns, pocs, objectes d'os, entre ells un punxó de banya de cèrvol; la fauna està representada per mariscos, alguns molt notables, restes d'ós de gran talla, hiena, llop, cèrvol, cavall, conill, etc.; les restes de cavall i de conill hi són molt abundants. [3]

S'hi ha trobat així mateix nombroses vèrtebres de peix, foradades com per a passar-hi un cordill, igual que les trobades a les coves de Menton (Itàlia) i trossets d'ocre roig que, a juí de Vidal, devien servir per al tatuatge.

Cal consignar, com a nota important, que un eminent prehistoriador que estudià el material recollit a l'Abric Romaní, Cartailhac, posà en dubte que el dipòsit superior fos magdalenià. Creu Cartailhac que el dit dipòsit és orinyacià. Les coves de Menton, classificades de primer com a magdalenianes, són orinyacianes, segons Cartailhac. I allò que el decanta a creure que és orinyacià el dipòsit superior de l'Abric Romaní no és pas el caràcter dels sílexs, que no resulta francament orinyacià, sinó l'abundància de mariscos, com a les coves de Menton, i l'escassetat d'ossos treballats, que no és pròpia del període magdalenià, en els dipòsits del qual abunden, i que en canvi és un fet constant en el musterià i l'orinyacià. [4]

Vidal, però, no es dóna per convençut amb els arguments de Cartailhac i insisteix a creure que el dipòsit superior és magdalenià.

Si la tesi de Cartailhac fos certa, tindríem que l'antiguitat del dit dipòsit fóra més alta, i que deixaria d'oferir el contacte entre el magdalenià i el musterià, contacte que li faria saltar els períodes orinyacià i solutrià. Val a dir que aquest salt no resultaria cap cosa extraordinària. En efecte: dels tres períodes del paleolític superior, o sigui per ordre de major a menor antiguitat, l'orinyacià, el solutrià i el magdalenià, el primer i el segon no són generals en llur extensió geogràfica, essent més aviat períodes de localització especial. Diu Fraipont [5] que a França, Bèlgica,

1) M. Cazurro: *El cuaternario y las estaciones de la época paleolítica en Cataluña.* Pàg. 60.
2) Vegi's en el present volum la descripció de l'Abric, pàgs. 232 i 233.
3) La classificació zoològica de les restes d'aquests mamífers és deguda a Edouard Harlé.
4) Lluís M. Vidal: *Abric Romaní. Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats.* Pàg. 302. Nota.
5) Citat per Lluís M. Vidal. Lloc citat. Pàg. 250.

Alemanya i Anglaterra, de deu vegades, nou, el magdalenià jau immediatament damunt el musterià, sense indicis del solutrià ni de l'orinyacià, el darrer dels quals ve a ésser un període de transició entre el musterià i el solutrià.

Bosch i Gimpera, tot declarant molt dubtós el cas, per no tenir el material trobat a la dita capa els tipus específics de l'orinyacià ni del magdalenià, creu que convé classificar-lo, encara que amb totes les reserves, en l'últim període, puix que els sílexs presenten més aviat l'aspecte de magdalenians. [1]

La Cova de les Goges (Sant Julià de Ramis). — Aquest és el nom d'una coveta situada a uns quatre quilòmetres al nord de Girona, tocant a la carretera de Madrid a la Junquera, en el terme de Sant Julià de Ramis.

Fou explorada l'any 1889 per Pere de Palol i Francesc Vinyas, trobant-s'hi un o dos bocins de cristall de roca i bon nombre d'instruments de sílex, molt ben treballats amb menuts retocs, que figuren al Museu de Girona.

Sembla que aquesta cova pertany al magdalenià. Però segons Cartailhac, els sílexs que s'hi trobaren són de la mateixa època que els de les coves de Menton [2] i així també pretingué classificar-la com a orinyaciana, igual que la capa superior de l'Abric Romaní, de Capellades.

L'any 1915, l'excavaren novament Manuel Cazurro i Pallarès. Sota una formació estalagmítica, en una capa de terra no remoguda encara, trobaren dotze petits sílexs tallats, sense retocs, i un disc-rascador retocat. Sembla, escriu Pallarès, que es tracta d'un magdalenià atípic. [3]

En cap de les dues excavacions es trobà cap reste de fauna.

L'estació dubtosa de Cogul. — Al terme de Cogul, prop del lloc on hi ha les famoses pintures rupestres de què més endavant parlarem, s'ha trobat un dipòsit prehistòric a l'aire lliure, amb nombrosos sílexs. També hi ha en aquell indret sepultures tallades en la roca i muralles de pedra seca d'època indeterminada. [4]

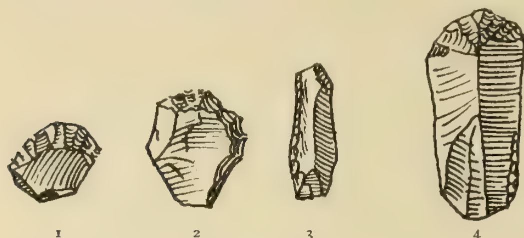
Les fulles de sílex al·ludides són de petit tamany i molt poc típiques. H. Obermaier considera aquest jaciment com del paleolític superior i l'atribueix a la civilització capsiana. [5] Però creu Bosch i Gimpera que caldria estudiar-lo millor, puix que considera possible, per diversos indicis, que el dit dipòsit no sigui paleolític. [6]

Les estacions valencianes. — Dins el regne de València hi ha un nombre considerable d'estacions del paleolític superior, especialment del capsià. La majoria

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 40.
2) M. Cazurro: *La cueva de Serinyà y otras estaciones prehistóricas del N. E. de Cataluña*.
3) M. Pallarès: *El solutrià de Sant Julià de Ramis*. Pàg. 425.
4) Lluís M. Vidal: «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Any 1908. Pàg. 546.
5) H. Obermaier: *El hombre fósil*. Pàg. 40.
6) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 40.

d'aquestes foren descobertes l'any 1913 per Henri Breuil en un viatge per les terres valencianes.

No són estacions arqueològiques molt importants. Les dades que se n'ha publicat són escasses. Ens limitarem ací a unes quantes referències breus.

Sílexs capsians

1, 2 i 3. Abric de la Truche (Bunyol). — 4. Raspador de la cova del Parpalló (Gandia)

Cova de les Calaveres (Benidoleig): Descoberta per Breuil l'any 1913. Hi han estat fetes troballes atípiques del paleolític superior [1]. En tractar del paleolític inferior, ja havem consignat que Obermaier parla de la troballa, en aquesta cova, d'una destral xel·liana. [2]

Cova del Parpalló: Està situada prop de Gandia. Fou descoberta per Breuil l'any 1913. S'hi trobà una plaqueta de pedra calissa que té gravat un cap d'animal, probablement un linx. [3]

Cova de les Meravelles: Situada prop de Gandia. Breuil hi descobrí l'any 1913 una estació capsiana. [4]

Oliva: Prop d'aquesta població fou descobert un jaciment a l'aire lliure, amb troballes atípiques del paleolític superior. [5]

Abric de la Truche o Turche: Situat prop de Bunyol. És una estació capsiana. [6]

4. LES PEDRES DE LLAMP

Les ceràunies. — Les destrals de sílex són dites pel poble, a Catalunya com en altres països, «pedres de llamp» i «pedres de tempesta». Les supersticions i les llegendes populars han florit entorn d'aqueixes pedres que semblaven misterioses.

Els romans les anomenaven *ceraunia*, i els donaven culte, puix les creien trameses per Júpiter i Saturn. Figuraven al culte de Cibeles, i a Espanya servien d'ornament a la diadema d'una estàtua d'Isis i d'una altra de Junó. *Arma heroum*, les anomenava l'empe-

Cova del Parpalló: Plaqueta calissa amb un gravat de cap de linx (?)

1) H. Obermaier: *El hombre fósil.* Pàg. 197.
2) Vegi's el present volum. Pàg. 230.
3) H. Obermaier: Lloc citat. Pàg. 197.
4) H. Obermaier: Lloc citat. Pàg. 199.
5) H. Obermaier: Lloc citat. Pàg. 199.
6) H. Obermaier: Lloc citat- Pàg. 199.

rador August [1]. Sant Isidor copià un text de Solinus, on aquest atribueix a les ceràunies de les ribes de la Lusitània una virtut contra el llamp. La mateixa cosa fa Sidoni Apolinar. [2]

Descoberta l'Amèrica, els conqueridors espanyols s'adonaren que els indígenes del Nou Món es servien de pedres semblants, i aleshores sospitaren que les ceràunies eren eines fetes per la mà de l'home. Dutes a Europa algunes d'aqueixes pedres, els entesos confirmaren llur analogia amb les ceràunies europees.

El cronista Pere Anton Beuter, català de València, fou un dels qui primer va afirmar categòricament la destinació de les «pedres de llamp» [3]. Donant compte d'una troballa arqueològica, escriu:

«Agora, en el año del Señor, de 1534, cerca de Fuentes, a media legua de Çariñena [4], en Aragón, donde está un monasterio de Cartuxos, se ha hallado en un campo lleno de montes de tierra, cavando por otra ocasión, que estaba por debaxo de tierra, gran multitud de huesos grandes, y de armas hechas de pedernal, a manera de saetas, y de lanzas, y como cuchillos a manera de medias espadas, muchas calaveras atravesadas de aquellas piedras como hierros de lanzas y saetas.»

La qüestió restà, però, incerta durant molt de temps. Cap al primer terç del segle XVIII, els aciençats es decantaren a veure en aquelles pedres productes de la indústria humana. Jussieu (1723) i Mahudel (1734) afirmaren que les «pedres de llamp» eren manifestacions de l'activitat humana en una allunyadíssima època anterior al coneixement i a l'utilització dels metalls.

En el segle XIX, els avenços de la Geologia, la Paleontologia i l'Antropologia, permetent la fundació de la ciència prehistòrica, en la qual l'estudi dels sílexs tingué des del primer moment una importància capital, resolgueren el problema definitivament.

Les supersticions populars. — Mentre que l'estudi dels sílexs ha esdevingut cosa elemental en prehistòria, el vulgus ha seguit en les seves creències supersticioses sobre les pedres de misteri.

A les comarques catalanes, creu la gent poc il·lustrada que les destrals de pedra són la part material del llamp, la punta caiguda del cel, que de vegades destrueix i mata. Hi ha la creència popular que les «pedres de llamp», un cop caigudes, posseeixen el poder miraculós d'allunyar les tempestes sense que aquestes facin víctimes i d'impedir que el foc realitzi els seus efectes destructors.

Així s'ha pogut donar el cas, a la nostra terra, que algunes d'aquestes des-

1) J. CABRÉ I AGUILÓ: *El arte rupestre en España*. Madrid, 1915. Pàg. 2.

2) M. MENÉNDEZ PELAYO: *Historia de los Heterodoxos españoles*. Tom I, pàg. 73. Madrid, 1912.

3) *Corónica general de España y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*. Primera part. València, 1604.

4) Sembla que es refereix a Sariñena, poble de la província d'Osca, i no a Cariñena, poble de la província de Saragossa, com per error consignen Vilanova i Tubino (*Viaje científico a Dinamarca y Suecia*, Madrid, 1871) i Menéndez Pelayo (*Historia de los Heterodoxos españoles*. Segona edició. Tom I. Pàg. 72).

trals primitives, en mans de gent ignorant, han estat llançades a les flames dels incendis, i han quedat malmeses d'aquesta faisó.

Les supersticions sobre les «pedres de llamp» — orígen celest, propietats meravelloses, etc. —, considerablement esteses en les poblacions rurals de Catalunya —, tenen un caràcter universal. Hom les troba en els més allunyats i diversos països: al Japó, a Sibèria, al Tonquín, a Java, a Birmània, al Congo, a Madagascar. [1]

1) J. Déchelette: *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine.* Volum I.

CAPÍTOL III

L'art rupestre

1. LES ROQUES PINTADES

Com fou descobert l'art rupestre. — Una de les coses més interessants i meravelloses de la prehistòria és l'art rupestre, anomenat també parietal, és a dir, l'art primitiu sobre les roques, sigui dins les coves, sigui a ple aire o en abrics poc profunds. És aquesta la més vasta i important manifestació de l'art quaternari.

La primera descoberta de pintures rupestres es féu a la cova d'Altamira, prop de la vila de Santillana del Mar (Santander), per un home que sentia gran vocació per l'estudi de les qüestions prehistòriques, Marcelí de Sautuola, qui es dedicà a l'exploració de les coves de la comarca de Santander, en alguna de les quals trobà nombroses restes de la indústria paleolítica.

Fou descoberta la cova d'Altamira, l'any 1868, per uns caçadors. Un gos, perseguint una guineu, s'havia ficat, darrera d'aquesta, per un forat. Els caçadors per

salvar el gos, forçaren l'entrada, i veieren que el forat donava a una gran cova. Aquesta havia estat obstruïda durant molts segles, potser des que l'abandonà l'home primitiu.

L'any 1879, en una de les seves visites d'exploració a la cova d'Altamira, Sautuola s'endugué amb ell una nena de pocs anys d'edat, filla seva. Mentre Sautuola escorcollava la cova, fosca i llòbrega, la nena, que duia un llum a la mà, va posar-se a mirar els murs de roca que la voltaven. De cop, s'adonà d'unes pintures que hi havia el sostre, i com esporuguida les ensenyà al seu pare. Eren les imatges d'una cèrvola i d'altres animals pintats a la volta de la cova.

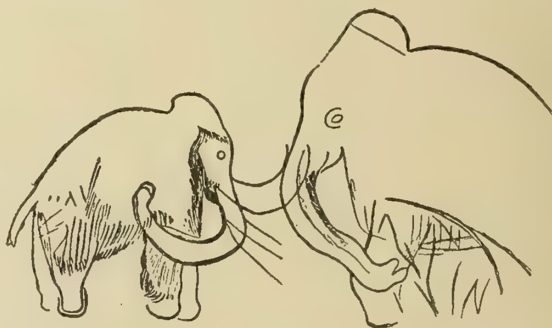

Bisons de Pindal i Altamira

Des d'aquell dia ençà, Sautuola dedicà la seva vida a l'exploració i estudi de la cova que després ha esdevingut cèlebre. Es convencé que aquelles primitives obres d'art havien estat concebudes i realitzades d'una manera estudiada i que llurs autors les havien pintades amb llum artificial. Hi havia, demés, a la cova gravats murals i semi-escultures, fetes amb breus línies i tocs de color sobre les clivelles, clots i protuberàncies de la roca.

Quan hagué aplegat un nombre considerable d'observacions, Sautuola publicà, l'any 1880, el resultat dels seus treballs, en una obra titulada modestament *Breves apuntes sobre algunos objetos de la provincia de Santander*. Allí donava els dibuixos de les pintures i gravats rupestres.

Però Sautoula, que havia fet públiques les seves troballes ple d'entusiasme i d'il·lusió, veié que el món científic acollia amb escepticisme les descobertes de la cova d'Altamira. Els uns negaven llur autenticitat, els altres les comentaven amb mofes. Allò no podia ésser prehistòric, es deia. Eminències dels estudis prehistòrics, com Edouard Harlé i Emile Cartailhac, es creien que es tractava d'una mixtificació. Aqueix escepticisme durà alguns anys. Quan, l'any 1888, Sautoula morí, la seva descoberta d'Altamira estava en ple descrèdit.

No obstant, des de bon principi, Vilanova i Piera, catedràtic de Geologia a l'Universitat de Madrid, defensà l'autenticitat de les pintures i gravats d'Altamira. [1]

Mamuts gravats de Combarelles (magdalenià antic)

1) *La Gruta de Altamira.* Actes de la «Sociedad Española de Historia Natural». Tiratge apart. Madrid, 1886. Aquest fascicle conté la discussió sostinguda entre els senyors Vilanova i Lemus sobre l'autenticitat de les pintures rupestres d'Altamira.

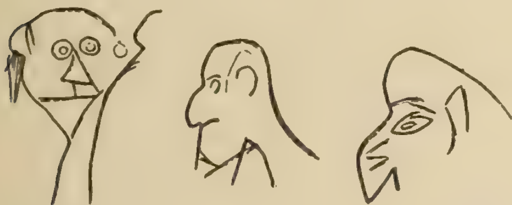
Algun temps després li va ésser feta justícia plena, per bé que pòstuma. L'any 1895 foren descoberts per Émile Rivière els gravats rupestres de La Mouthe (França). Els qui no creien en l'art paleolític no es donaren per convençuts, i les polèmiques i discussions s'estengueren al voltant del tema. Les discussions decidiren F. Daleau a fer nous escorcolls a la cova de Pair-non-Pair (Gironda, França), on l'any 1883 havia trobat una figura de cavall gravada damunt la roca, a la qual figura no havia donat importància. El novell escorcoll de Daleau, l'any 1896, tingué per resultat la descoberta de nous gravats d'animals, que havien estat tapats per un sediment del període orinyacià. La descoberta feta a la cova de Pair-non-Pair decantà el plet científic cap al costat de l'existència de l'art rupestre quaternari. Seguiren després (1902) les descobertes de les coves de Combarelles i Font-de-Gaume.

Ren gravat damunt pedra calissa (caverna de Font-de-Gaume)

Cartailhac, davant els fets, rectificà noblement el seu parer. A la revista *L'Anthropologie* publicà diversos treballs reconeixent la seva errada, un dels quals es titulava *Mea culpa d'un sceptique* [1]. La mateixa cosa feu Edouard Harlé.

Com a reparació del seu primer escepticisme, Cartailhac va concebre el projecte de fer una visita a la cova d'Altamira i procedir a un estudi minuciós i detingut de les pintures rupestres. Així, Cartailhac i Breuil feren llur viatge l'any 1902. Anys després (1907) publicaren, sota els auspicis del príncep de Mònaco, una obra esplèndida: *La Caverne d'Altamira à Santillane, près Santander (Espagne).* Aquesta obra fou la reivindicació definitiva de Sautuola.

Figures humanes gravades, de la cova de Marsoulas (Haute Garonne, França)

Mentrestant, a les regions meridionals de França, les descobertes d'art rupestre es repetien. I, ensems, una sèrie de descobertes notables començava a la península ibèrica, on les pintures rupestres conegudes són avui més nombroses que enlloc.

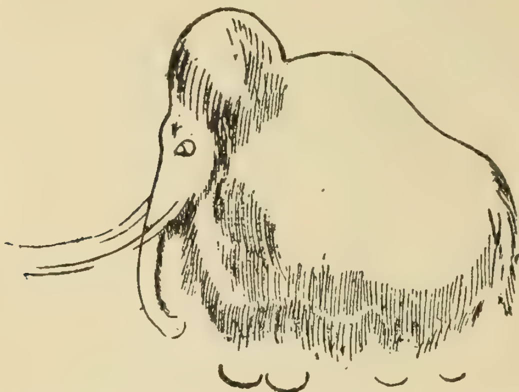
Damunt la vida de la societat humana paleolítica es féu una claror relativament

1) «L'Anthropologie». Volum de l'any 1902. Pàg. 345.

considerable. Una de les més interessants branques de la prehistòria estava constituïda, la qual branca presenta un interès directe i especial per a la terra catalana, on l'art rupestre ofereix importantíssimes manifestacions.

Fins ara, la quasi totalitat de les descobertes d'art rupestre han tingut efecte al migdia de França i a la península ibèrica.

Fòra d'aquesta zona sud-occidental d'Europa, només són conegudes dues coves amb pintures: la de *Bacon's Hole*, a Anglaterra, on les pintures es redueixen a unes simples bandes horitzontals vermelles, i la de Romanelli (Laccé), a Itàlia, on hi ha gravats i ratlles de caràcter orinyacià.

Mamut gravat de Font-de-Gaume (magdalenià)

Les dues zones d'aquest art. — Havem vist com la cova d'Altamira, a Santander, és el primer lloc on fou descobert l'art rupestre. Després vingueren els descobriments del migdia de França. Semblava limitat aquest art a la zona franco-cantàbrica. Però les descobertes del barranc de Calapatà, a Cretes (part catalana de la província de Terol), l'any 1903, mostraren l'art rupestre a l'orient de la península ibèrica. Troballes posteriors i molt nombroses, a l'est i al sud-est, han donat personalitat pròpia a l'art rupestre oriental, que té caràcters diferents dels de l'art de la zona franco-cantàbrica.

A la regió oriental peninsular les pintures rupestres apareixen gairebé exclusivament en abrics formats per les roques a l'aire lliure, com a manifestacions artístiques de la mateixa família, i és cosa molt rara el trobar un altre gènere [1]. En canvi, a partir de la província d'Albacete, hom troba gèneres de pintures distints dels de l'orient i del nord de la nostra península, i que segurament pertanyen a èpoques més modernes. Les noves pintures, de caràcter esquemàtic, van predominant sobre aquelles que presenten el caràcter de les orientals, a mesura que es baixa cap a la part meridional d'Espanya. A les

Bisó gravat de Pindal (magdalenià avançat)

1) J. Cabré: *El arte rupestre en España*. Pàgina 207.

províncies de Múrcia i d'Albacete alternen les obres de tipus oriental amb les del meridional; a la d'Almeria predominen aquestes sobre aquelles; a la de Jaèn, particularment a Sierra Morena, s'observa el mateix fenòmen, i a les de Càdiz i Màlaga difícilment es troben pintures de l'estil de l'est.

Un fet hi ha, però, que apar desconcertant: i és la troballa de la cova de la Pileta o de la Reina Mora, a la província de Màlaga, prop de l'estret de Gibraltar, A l'interior de la cova, i completament amagades a la llum del dia, hi ha ensems pictografies que recorden les del nord, o sigui les de les coves de les costes cantàbriques, les de l'est i les de Sierra Morena. [1]

L'art rupestre de l'est presenta animals realistes, i figures humanes, de vegades naturalistes, altres vegades estilitzades; però àdhuc essent estilitzades conserven la base naturalista, i no són mai esquemàtiques, com succeeix en temps posteriors. A més, les pintures rupestres de la regió oriental, diferentment de les de la regió del nord, presenten sovint veres composicions, com escenes de caça i dances.

La nota més característica de l'art llevantí és la representació convencional de la figura humana, mentre que la nota més característica de l'art cantàbric és la representació d'animals d'estil realista. Però l'art oriental va rebre, en diversos moments, influències de l'art cantàbric, a les quals es degué la tècnica naturalista de les figures d'animals, que degeneraven tot seguit en cessar aquelles influències. [2]

Obermaier aplica a la zona nord de les pintures rupestres la designació de «círcol de les representacions d'animals d'estil naturalista» i a les de la zona oriental la de «círcol de les representacions humanes d'estil naturalista». [3]

Les estacions rupestres del nord d'Espanya són fins avui una trentena, quasi totes a la regió asturo-cantàbrica. Fòra d'aquesta, n'hi ha a la província de Burgos.

L'art rupestre oriental, segons Obermaier, fou obra de les tribus del capsià superior. [4]

Els nuclis principals de la civilització capsiana a la península es troben, sembla, a les zones muntanyoses del sud i segueixen pels massissos veïns de la costa oriental, amb una possible bifurcació des de l'orígen de la serralada ibèrica. La topografia de les troballes de restes de la indústria capsiana ho fa creure així. I ho confirma més clarament la distribució geogràfica de les pintures rupestres d'aquesta zona. Començant pel sud, hi ha primer de tot un nucli a les serres de la província de Màlaga: *Cueva de la Pileta,* a Benaojàn; *Cueva de D.ª Trinidad*, a Arnales; *Cueva de la Cala,* a Màlaga. Aqueix nucli sembla que comunica amb les estacions de la província d'Almeria per un costat i per l'altre amb les de Sierra Morena. Un segon nucli es troba a l'orígen del sistema orogràfic de la cadena ibèrica, a les províncies d'Albacete i València, estacions de Minateda i Alpera, i sembla estendre's

1) J. Cabré: *El arte rupestre en España.* Pàgs. 207 i 208.
2) H. Breuil: *Les roches peintes de Minateda.*
3) H. Obermaier i P. Wernert: *Las pinturas rupestres del Barranco de Valltorta (Castellón).* Madrid, 1919. Pàg. 80.
4) H. Obermaier: *El hombre fósil.* Pàg. 327.

en diverses direccions, seguint per un costat els massissos ibèrics (Albarrací) i per l'altre les muntanyes costeres i en alguns casos les regions interiors. Un altre grup s'estén per la zona litoral, províncies de València, Castelló i Tarragona: estacions de Bicorp, Valltorta, Morella la Vella, Vandellòs i Tivissa. D'aquests nuclis costers surten derivacions cap a l'interior: estacions de Calapatà, a Cretes, *Val del Charco del Agua Amarga,* a Alcanyiç, i *Roca dels Moros,* a Cogul. [1]

Tot un conjunt de fets significatius tendeixen a provar que l'art rupestre de la zona oriental és degut a un poble distint del que produí l'art rupestre cantàbric. Hernàndez-Pacheco ha pogut parlar d'una «província prehistòrica» que en aquell temps s'estenia per tota la regió muntanyosa del litoral est, des d'Andalusia a Catalunya. [2]

És interessant de remarcar que l'art rupestre capsià del centre de la península (estacions de les províncies de Salamanca i Burgos) és considerat com la continuació de la civilització capsiana durant el neolític. Així mateix cal notar que a mesura que hom s'allunya de la regió sud-oriental, sembla que sols surten les fases més recents d'aquesta civilització. [3]

No es pot dubtar, diu Obermaier, que la zona de l'art de l'est i el sud-est és una zona etnogràfica diferent de la franco-cantàbrica. En aquella no existia la por de dibuixar figures humanes i de tenir els santuaris a l'aire lliure. [4]

Resumint les seves observacions sobre l'art de la zona oriental, formula Joan Cabré les següents conclusions [5]:

Primera: L'art de la regió oriental d'Espanya guarda certa unitat dins els diferents aspectes que s'observen a les diverses estacions arqueològiques. La dita unitat es prova perquè tots els monuments artístics estan en abrics a l'aire lliure; per la uniformitat en el tamany de les figures, tant en les dels animals com en les humanes; per la tècnica especial, quasi sempre gravats els contorns i després omplert l'interior amb vermell i negre, per igual; per la manera de compendre la perspectiva de les extremitats de l'animal, vistes de front, i per la forma d'indumentària de la figura humana, especialment de la femenina.

Segona: Ofereix aquest art una personalitat pròpia. Tal afirmació, resta testimoniejada en part pels anteriors arguments, i essencialment per les representacions humanes d'estil realista, les quals no existeixen a les coves cantàbriques.

Tercera: Pertany a l'època paleolítica. Enc que en realitat sembla que no hi proves irrefutables per a demostrar-ho, puix que la fauna representada a l'orient de la nostra península és l'actual, i només són citats dos indrets amb animals quaternaris, però molt dubtosos per l'estat de conservació i mancança de realisme,

1) P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de una reconstrucción de la Etnología Prehistórica de la Península ibérica.* Pàg. 19.

2) E. Hernández-Pacheco: *Pinturas prehistóricas de Font-Vilella en Tivisa (Tarragona).* Revista «Ibérica», número de gener de l'any 1922. Pàg. 11.

3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàgs. 19 i 20.

4) H. Obermaier: *El hombre fósil.* Pàg. 246.

5) *El arte rupestre en España.* Madrid, 1915. Pàg. 229.

mentre que al nord d'Espanya i a França predominen el bisó i el ren i es veuen altres animals extingits abans del neolític, no obstant l'estil és el típic paleolític, i per estudis comparatius i d'indumentària hom pot conjecturar a quina fase del paleolític pertanyen. [1]

Quarta: Probablement l'art rupestre té significació màgica. El caràcter religiós dels dits monuments paleolítics ha sobreviscut a les valls on es troben, de vegades fins a l'època romana. Cogul i Vallrovira, amb llurs grafits ibèrics i romans que hom veu superposats a les pintures prehistòriques, i Calapatà amb la seva sèrie de manifestacions pertanyents a pobles distints, en donen fe.

2. LA ZONA ORIENTAL PENINSULAR

Les descobertes dins el territori català.— Les primeres pintures rupestres que en aquesta zona es descobriren foren les de Calapatà, en el terme de Cretes, l'any 1903. Des d'aquella data, les descobertes han sovintejat.

Vet ací la llista de les pintures fins avui conegudes en el territori de la llengua catalana, amb indicació de l'any en què foren descobertes:

1903, Barranc de Calapatà, a Cretes (Terol).
1907, Cogul (Lleyda).
1917, Barranc de Valltorta (Castelló).
1917, Massalió (Terol).
1918, Morella la Vella (Castelló).
1919, Bicorp (València).
1921, Tivissa-Vandellòs (Tarragona).

Cogul.— A mig quilòmetre del poblet de Cogul, situat a la conca inferior de l'Ebre, a uns 18 quilòmetres de Lleyda, hi ha una roca isolada que forma un petit abric o sopluig. La gent de la contrada l'anomena la *Roca dels Moros*.

Foren descobertes les pintures rupestres de la dita roca, l'any 1907, per una vera casualitat.

La descoberta fou feta un dia que el rector i un frare missioner que es trobava a Cogul, sortiren a passejar pels encontorns. Anaven amb els dos sacerdots alguns nois que feien d'escolans de la parròquia. En el curs del passeig, foren sorpresos per una violenta tempestat. Eren prop de la Roca dels Moros, i els nois indicaren aquesta com un lloc per a soplujar-se. Mentre es trobaven sota la balma, esperant que la pluja parés, s'adonaren els nois d'unes pintures que hi havia a la roca. Comunicaren l'estranya troballa als dos sacerdots. El missioner féu compendre al rector del poble la importància que aquelles pintures podien tenir. I Mossèn

1) Més endavant, en aquest mateix capítol, parlem amb major extensió del problema de l'època de l'art rupestre, atenent-nos d'una manera principal als arguments de Breuil i Obermaier.

Huguet va remetre a Barcelona una nota, destinada a un Diccionari enciclopèdic, detallant la descoberta de les pictografies.

S'assabentà del contingut de la nota el «Centre Excursionista de Catalunya», el qual prengué l'acord de trametre a Cogul, en missió d'estudi, Ceferí Rocafort i Juli Soler, els quals pogueren comprovar que es tractava d'unes interessan-

Roca dels Moros, de Cogul: grup d'animals (pintats en vermell)

tíssimes pintures rupestres prehistòriques, i n'obtingueren un calc. [1] Posteriorment, l'Intitut d'Estudis Catalans hi trameté Lluís M. Vidal amb Soler i Rocafort.

Per a evitar que, inconscientment, la gent del país fes malbé les pictografies, l'Institut d'Estudis Catalans aconseguí del propietari del terreny l'autorització per rebaixar el nivell del sòl, a fi de deixar aquelles a més alçada, i construir un mur de tanca a llur voltant.

La troballa, en efecte, era importantíssima. L'art rupestre de la regió oriental, conegut ja per les descobertes de Cretes, apareixia amb els seus caràcters propis. Les nombroses figures humanes que a les dites pintures hi havia, donaven un interès especial i eminent als frescos de Cogul.

«Les pintures de Cogul — deia l'Institut d'Estudis Catalans en la memòria presentada l'any 1908 a la Diputació provincial de Barcelona — són les primeres trobades en terra catalana, mes llur misteriosa bellesa fa esperar quelcom de meravellós. Al cap de poc temps de conegudes ja han fet fixar l'atenció sobre altres pintures del mateix estil a la ratlla aragonesa, marcant-se una faixa de poblacions prehistòriques de pintors de roques, que des de l'Ebre penetra cap al Mestrat i la terra llevantina.» [2]

1) «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Número del mes de març del 1908.
2) «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Any 1908. Pàg. 15.

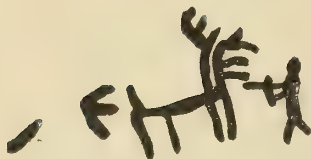
Conjunt total de les pintures paleolítiques de Cogul

Poc després d'haver-hi anat Rocafort i Soler, visità la Roca dels Moros l'eminent prehistoriador francès Henri Breuil, especialitzat en aquesta mena d'estudis, qui completà la interpretació dels gravats i les pintures. El resultat d'aqueixa visita fou publicat poc després a la revista *L'Anthropologie,* de París. [1]

Els frescos de Cogul estan pintats els uns al pany de paret del fons, restant els de la dreta en un pla còncau, i els altres al sostre de la balma.

Tres classes de pictografies hi ha a la composició: primera, les que representen animals, cèrvols, braus, cabres salvatges; segona, les que representen escenes de caça; i tercera, l'agrupament de les figures de la dreta, el qual, segons l'opinió més estesa entre els aciençats, representa una dança ritual.

Roca dels Moros, de Cogul: Pintura estilitzada representant la caça d'uns cèrvols (en vermell)

En una de les figures d'animals, molt deteriorada, Breuil cregué veure-hi un bisó. El detall seria interessantíssim, puix que en cap de les pintures de la regió oriental apareixen amb plena seguretat animals quaternaris: ni bisons, ni rens, ni mamuts, animals que sovintegen a les pintures i gravats de les coves de la regió franco-cantàbrica.

Lluís Marià Vidal, en la comunicació adreçada a l'Institut d'Estudis Catalans sobre les pintures de Cogul, deia a propòsit d'aquest punt: «Algunes altres figures d'animals apareixen estampades, però són tan incompletes, que es fa molt difícil dir el que volen representar. En una d'elles, situada en l'extrem alt de la dreta, M. Breuil hi veu un bisó caçat per un home. Trobo massa deteriorat el dibuix per no pensar que aquesta interpretació és un xic aventurada.» [2]

Per la seva banda, Cabré, coincidint amb Vidal, diu que no veié amb claredat un bisó en la figura d'animal i únicament va treure la impressió que significava un taur. [3]

Les pintures de la Roca dels Moros són fetes en vermell i en negre; la major part són vermelles del tot.

És interessant l'escena de caça de l'extrem alt esquerre, que representa un caçador escometent un cèrvol després d'haver-ne mort un altre, que apareix tombat més amunt. Mentre que la majoria de les figures dels frescos de Cogul presenten els caràcters del període paleolític (el naturalisme o verisme en les figures

1) *Les peintures rupestres du bassin inférieur de l'Èbre.* Tom XX. Any 1919.
2) «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Any 1908. Pàg. 548.
3) J. Cabré i Aguiló: *El arte rupestre en España.* Pàg. 175.

d'animals) l'escena venatòria de què parlem ofereix els caràcters de l'època neolítica, que són l'estilització i la degeneració de les figures d'animals. [1]

Hi ha a la composició de Cogul diversos grups. El conjunt no presenta cap unitat. Els estils dels grups són diversos. Els de caràcter naturalista, malgrat de llur major analogia, no semblen tots pintats per la mateixa mà.

La importància cabdal dels frescos de Cogul està en l'agrupament de figures humanes de la part inferior de la dreta.

Formen el grup nou dones i un home. Aquest va completament nu. Només porta unes penjarelles als genolls, com una mena de xarreteres. Les dones van nues de mig cos en amunt, amb els grans pits penjant; la mitja part inferior del cos la duen coberta per una gonella curta. Les dues dones de l'extrem esquerre del grup porten a l'avant-braç uns ornaments circulars, que potser són braçalets. No tenen els dits dels peus marcats, com succeeix en les figures semblants de la *Cueva de la Vieja* d'Alpera i del *Charco del Agua Amarga* d'Alcanyiç, la qual cosa fa pensar si les dones de Cogul usaven calçat. El cap d'aqueixes dones té forma de triangle, i això ha fet suposar que la dona d'aquell temps, almenys en aquesta regió, deixava caure els rulls del seu cabell damunt les espatlles. Sembla, però, que es tracta d'un capell.

En la composició d'aqueix dibuix hi entren els colors vermell, negre i blanc.

Què representa aquesta escena? Segons Breuil, representa una dança cerimonial, que té per objecte commemorar la potència de la procreació, simbolitzada en el personatge central [2]. Un altre parer ha estat emès per Ismael del Pan i Paul Wernert, els quals opinen que la dita dança no té caràcter fàl·lic, i es decanten a creure que representa la investidura d'un personatge que s'hagués fet mereixedor d'aqueixa honor, com actualment succeeix en algunes tribus salvatges [3]. La majoria dels aciençats es pronuncien per la opinió de Breuil. [4]

Diverses conjectures porten a creure que aqueix grup pictòric pertany al període magdalenià.

Al Museu de Barcelona hi ha actualment un facsímil de la Roca dels Moros, de Cogul, amb la reproducció de les pintures prehistòriques, feta per l'escultor del Servei d'Investigacions Arqueològiques del «Institut d'Estudis Catalans», Francesc Font, segons comanda del Repertori d'Art de la futura Exposició d'Indústries Elèctriques.

Tivissa-Vandellòs. — Prop del camí que va des de Tivissa, en direcció sud-est, a la Cala de l'Ametlla, per la font i ermita de Sant Blai i el port del Monegret,

1) COMTE BEGOUEN: *Une excursion aux fresques préhistoriques de Cogul.* «Bulletin de la Société Archéologique du Midi»,1912.—J. CABRÉ I AGUILÓ: *El arte rupestre en España.* Pàg. 176.

2) H. BREUIL i CABRÉ: *Les pintures quaternàries de la roca de Cogul.* «Butlletí del Centre Excursionista de Lleyda». Octubre del 1908.

3) ISMAEL DEL PAN i PAUL WERNERT: *Datos para la cronologia del arte rupestre en el oriente de España.*

4) J. CABRÉ I AGUILÓ: *El arte rupestre en España.* Pàg. 179.

apareixen uns aspres roquissars, a unes dues hores de la primera població.

En aquell indret hi ha la Font de Vilella, a un quart de la masia de la Font Solana. A les roques veïnes de la dita font van ésser descobertes, en el mes de setembre de l'any 1921, pel professor de l'Escola Normal de Mestres de València, Jaume Poch i Garí, unes pintures rupestres de caràcter estilitzat, que foren estudiades per Hernández-Pacheco. [1]

Després de la visita d'estudi d'aquest, anà a aquella comarca una comissió d'especialistes del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans; i al mateix barranc de la Font de Vilella i en altres indrets propers descobriren diverses roques amb pintures de caràcter realista, anàlogues a les altres d'igual gènere pertanyents a la zona oriental peninsular.

Aquestes pintures es troben en dugues coves del barranc de la Font de Vilella: la *Cova del Ramat* i la *Cova del Cingle* (descobertes per Josep Colominas) i en altres del terme de Vandellòs (descobertes per Josep Colominas i per Lluís Brull.)

Cova del Ramat: Hi apareix un grup de cabres salvatges, representades d'una manera molt naturalista. Aquest nom podria fer creure que la gent del país coneixia l'existència de la pintura de les cabres. Però pot molt ben ésser que vingui de les ramades que s'abrigaven a l'avant-cova. Les pintures estan molt ocultes i no és fàcil que ningú se n'hagués adonat.

Cova del Cingle: Hi ha figures d'arquers, molt deteriorades, anàlogues a les del barranc de la Valltorta, que descriurem més endavant.

Ja en el terme de Vandellòs, en dues coves del barranc de les Porcíules, la *Cova de l'Escoda* i la *Cova del Recó d'En Perdigó*, apareixen altres grups de pintures.

Cova de l'Escoda: Hi ha figures de cabres i arquers de l'estil de la Valltorta.

Cova del Recó d'En Perdigó: Té pintats uns arquers, de l'estil de la Valltorta així mateix. [2]

Roca dels Moros, del barranc de Calapatà: Cèrvol pintat en vermell

Calapatà. — L'any 1903 foren descobertes al barranc de

1) E. Hernández-Pacheco: *Pinturas prehistóricas de la Font-Vilella, en Tivisa (Tarragona).* Revista «Ibérica», de Tortosa. Número del mes de gener del 1922. Pàg. 11.—Treball publicat també al «Boletín de la Sociedad Española de Historia Natural». 1921.

2) Les pintures de caràcter realista descobertes als termes de Tivissa i Vandellòs encara no s'han publicat.

Calapatà, terme de Cretes, en una roca a ple aire, unes notables pintures primitives. La descoberta féu sensació, perquè fins aleshores es creia que l'art rupestre era exclusiu de l'interior de les coves, i es suposava que tenint aquelles pintures caràcter misteriós, s'havien fet allí amb llum artificial, per tal d'amagar-les a la vista dels profans. [1]

Quan, després del 1903, foren descobertes successivament altres noves pintures a la regió oriental de la península, i totes en roques a ple aire o en abrics poc profunds, es veié que es tractava d'una altra branca de l'art rupestre, ben diferent de la branca a la qual pertany l'art del migdia de França i del nord d'Espanya, o sigui el franco-cantàbric.

Roca dels Moros del barranc de Calapatà: Cèrvol saltant, pintat en vermell

El barranc de Calapatà naix tocant a Cretes, poble català de la província de Terol [2], i s'eixampla poc a poc fins a arribar al riu Matarranya, al qual dóna les aigües, ja en el terme municipal de Maçalió. Un altre barranc, el dels Gascons, desemboca en el de Calapatà.

La contrada pateix de seca. Hi plou molt poc, i són molt escasses les fonts i correnties. Per això l'aigua d'aqueixos barrancs, quan en duen, és molt cercada i apreciada pels habitants del país, amb tot i no ésser gaire potable. Aquesta circumstància, que ja devia produir-se en els temps paleolítics, explica que els troglodites, en cerca d'aigua, triessin aquell indret per a fer-hi estada. [3]

El nucli principal de les estacions d'art parietal de Cretes és al lloc del barranc de Calapatà anomenat *La Teuleria,* a cinc quilòmetres de la població. Prop de La Teuleria acaba el petit barranc dels Gascons.

Totes les roques o abrics amb art rupestre estan situats a la part dreta del barranc de Calapatà. Les estacions són les següents.

Roca dels Moros: Situada al barranc de Calapatà, on Cabré trobà les primeres pintures descobertes a Europa en roques a ple aire. Al peu de la roca aparegueren útils paleolítics, però no sembla que hi hagués allí cap jaciment. [4] La Roca dels Moros forma un abric natural d'uns dotze metres d'extensió, orientat de cara

1) J. Cabré: *El arte rupestre en España.* Pàg. 121.
2) Cretes forma part, eclesiàsticament, del bisbat de Tortosa.
3) J. Cabré: Lloc citat. Pàg. 133.
4) J. Cabré. Lloc citat. Pàg. 134.

a migdia. Hi ha pintat com un fris amb figures de cèrvol, taur, cavall i cabra salvatge.

No totes les figures de la composició foren descobertes l'any 1903. Aquell any només s'en descobrí una part, i les restants foren descobertes, respectivament, els anys 1906 i 1912. [1]

El realisme d'aquestes figures és sorprenent i llur bellesa és extraordinària. El moviment dels cèrvols hi està representat amb un admirable verisme. En un dels cèrvols aprecia Cabré la contracció muscular del quart posterior, en rebre la impressió de la ferida que li devia produir una sageta o un bastó punxant que hom li pintà tocant a la cua. [2]

Gravats dels més primitius (orinyacians?) de la roca situada al barranc de Calapatà, davant el barranc dels Gascons

Un examen detingut d'aqueixes pintures de Calapatà mostra que abans d'il·luminar les figures dels animals, hom les gravà. [3]

Els habitants del país, des de fa molt de temps, s'havien adonat de les figures de cèrvols que apareixen en aquesta roca. Suposaven que eren un senyal indicador del lloc on els sarraïns, quan deixaren el país, amagaren llurs tresors. Es creien que a l'interior de la roca hi havia habitacions, l'entrada de les quals s'havia aparedat. D'ací ve que a la dita roca l'anomenaven també *Roca dels Quartos.*

El teuler d'un forn veí, que havia recollit dels seus pares i avis la tradició del tresor amagat, no es deixà convèncer per les explicacions que li donaren sobre les pintures els aciençats que de l'any 1903 en amunt les visitaren. En lloc de tenir cura de llur conservació, evitant que els pastors i els pagesos les destruïssin inconscientment, ell mateix volgué cercar el cau del tresor; i no trobant l'entrada de les preteses habitacions interiors, volà la roca amb dinamita. Sort que aleshores Cabré havia arrencat les tres millors figures de cèrvols pintades a la roca [4]. Ja poc després d'haver trobat Cabré les pintures, els pastors de la rodalia prengueren el costum d'apedregar-les, i a cops de pedra les anaven deteriorant. [5]

Roca situada davant el Barranc dels Gascons: En el mateix barranc de Calapatà, davant la desembocadura del barranc dels Gascons, hi ha dues roques, en

1) J. CABRÉ: *El arte rupestre en España.* Pàg. 136.
2) J. CABRÉ: Lloc citat. Pàg. 137.
3) J. CABRÉ: Lloc citat. Pàg. 137.
4) El tros de roca arrencat, amb els cèrvols, és avui al Museu de Barcelona.
5) J. CABRÉ: Lloc citat. Pàgs. 135 i 136.

una de les quals Breuil descobrí, l'any 1908, algunes figures pintades d'animals. [1] Posteriorment, l'any 1912, Cabré hi descobrí nombrosos gravats i pintures de les quals no s'havien adonat els anteriors exploradors. [2]

És aquesta una roca sense cap abric, completament a ple aire; i causa meravella que s'hagin pogut conservar milers d'anys aqueixes pintures en mig de la inclemència de l'aire, de l'aigua i del sol.

Hi ha allí gravats i pintures. Algunes d'aquestes es superposen als gravats, i això fa creure que pertanyen a època posterior. [3]

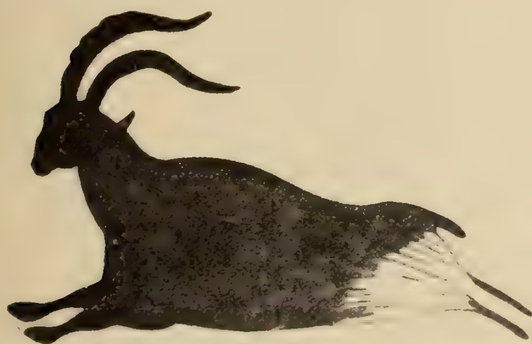

Roca situada al barranc de Calapatà, davant el barranc dels Gascons. Dos cèrvols: el de dalt pintat en vermell, el de baix en negre

Creu Cabré que els dos cèrvols de la roca situada davant el barranc dels Gascons són del mateix artista que pintà els de la Roca dels Moros. Una d'aquelles dues figures, afirma Cabré, «té una elegància de línies i de proporcions sense rival en l'art de l'orient de la nostra península». [4]

Molt belles són així mateix les figures de les cabres salvatges. «Quina memòria retentiva tan potent — escriu Cabré — la d'aquells artistes primitius per a pintar les tres cabres salvatges de la part inferior de la roca amb aqueix moviment i exuberància de vida! La del mig, saltant, sobrepassa els límits del realisme i és la figura més formosa de la composició.» [5]

Remarca Cabré el fet característic, no solament en aquesta estació rupestre, sinó també en totes les de la zona oriental, de representar de front les banyes dels cèrvols i algunes vegades les extremitats, a excepció de les branques inferiors, malgrat de pintar el cos de perfil. [6]

Roca del barranc de Calapatà situada davant el barranc dels Gascons: Una cabra corrent

És notabilíssim, en aquesta roca, el grup dels dos arquers. S'assem-

1) E. CARTAILHAC i H. BREUIL: *Nouvelles cavernes à peintures découvertes dans l'Aragon, la Catalogne et les Cantabres.* «L'Anthropologie». Any 1908. Pàg. 371.

2) J. CABRÉ: *El arte rupestre en España.* Pàgina 134.

3) J. CABRÉ: Lloc citat. Pàg. 141.

4) J. CABRÉ: Lloc citat. Pàg. 142.

5) J. CABRÉ: Lloc citat. Pàg. 143.

6) J. CABRÉ: Lloc citat. Pàg. 137.

blen als que que veiem en altres roques pintades, però són dels més ben executats. Un detall que crida l'atenció és el gran tamany de l'arc.

Altres roques pintades i gravades. — Entre aqueix punt i la Roca dels Moros hi ha algunes roques caigudes des de les altures dels marges al fons del barranc; en unes hi ha gravats, d'animals, i en altres, signes.

Arquers (pintats en vermell) de la roca situada davant el barranc dels Gascons

A un quilòmetre escàs de la desembocadura del barranc dels Gascons, aigües avall del barranc de Calapatà, hi ha un penyal amb un abric, on apareixen taques de color, que indubtablement són restes de pintures prehistòriques.

Al barranc dels Gascons hi ha tres abrics amb pintures rupestres: un amb senyals gravats; un altre amb figures humanes i d'animals gravades, i un altre amb senyals i figures d'animals i humanes, executades pel mateix procediment.[1]

Les pintures de prop de la *Font Bernarda* i del *Mas de l'Advocat* (a cinc quilòmetres d'aquella, dins el terme de Calaceit) i alguna altra que cita Cabré, són molt poc característiques i inspiren seriosos dubtes.[2]

Al proper barranc de Vallrovira hi ha un gravat en un pany de roca, que sembla representar un sacrifici humà. Cabré insinua si, com els altres que havem qualificat de dubtosos, pertany al període del coure o a començos de l'edat del bronze. Aquesta hipòtesi és arriscada. L'única cosa segura és que aqueix gravat no té res que veure amb l'art rupestre paleolític.

L'any 1912 fou trobat a uns cent metres de La Teuleria, al peu d'una roca, un jaciment amb objectes de sílex i quarsita, que foren recollits a flor de terra i que Cabré creu pertanyents al magdalenià.[3]

Maçalió. — Al terme de Maçalió, poble català de la província de Terol, en una balma de la partida anomenada *Els Secans,* foren descobertes l'any 1917, per Llorenç Pérez Temprado, unes pintures rupestres d'estil oriental, que l'any 1919 estudià Joan Cabré.[4]

D'ençà que, l'any 1907, fou publicada la descoberta de les pintures rupestres

1) J. Cabré: *El arte rupestre en España.* Pàg. 135.
2) J. Cabré: Lloc citat. Pàgs. 135 i 144 a 149.
3) J. Cabré: Lloc citat. Pàg. 154.
4) J. Cabré Aguiló i L. Pérez Temprado: *Nuevos hallazgos de arte rupestre en el Bajo Aragón.* Volum de la «Real Sociedad Española de Historia Natural». Tiratge apart. Madrid, 1921.

del barranc de Calapatà, Pérez Temprado cercà per tota la comarca pintures semblants. Després de llargues recerques infructuoses, féu la troballa de les pintures de la Vall dels Secans, a la desembocadura d'aquest barranc en el riu Matarranya.

La cova dels Secans està situada no gaire lluny del poblet de Maçalió (Mazaleón, en diuen, castellanitzant el seu nom), però a l'oposada vora del riu. Probablement, en els temps prehistòrics les aigues del Matarranya, que són perennes i molt abundoses durant l'hivern, arribaven fins prop de la balma on hi ha les pintures.

Es tracta d'un abric de 8'20 metres de llargada, 2'50 d'alçada i uns 2 metres de profunditat.

Avui només es conserva una part de les figures que segurament hi hagué pintades. El pany de paret mostra descrostats i erosions, efecte de l'acció dels agents atmosfèrics i d'haver-s'hi encès foc per les colles de pagesos i treballadors que sovint hi han buscat sopluig.

La part que es conserva mostra tres figures, de factura molt semblant a les altres d'aquesta regió. Una d'elles porta un arc a la mà, i al costat es veu, molt esborrada, una figura de cèrvol. L'artista prehistòric pintà allí una escena venatòria.

El dibuix que d'aquesta pintura publica Cabré podria fer creure que, com sosté el dit autor, els homes representats en les composicions de l'art rupestre oriental duien unes calces amples i curtes, per l'estil dels saragüells. Però es pot sospitar que en el dit dibuix, com en molts altres de Cabré, hi ha una bona part de fantasia. [1]

Al peu de la balma i als voltants han aparegut nombrosos sílexs tallats, així com en molts altres llocs de la conca del Matarranya. [2]

Morella la Vella. — La ciutat de Morella està situada al mig de la comarca de Mestrat [3], damunt una de

Sacrifici humà representat en un abric de Vallrovira (segons Cabré i Aguiló)

1) Obermaier i Wernert, en llur obra *Las pinturas rupestres del Barranco de Valltorta*, censuren amb acritud les fantasies que creuen trobar en els dibuixos de Cabré reproduïnt pintures rupestres.

2) CABRÉ i PÉREZ TEMPRADO: Lloc citat. Pàg. 2.

3) Mestratge, veiem escrit recentment, amb bell mot catalanesc.

les altes moles que constitueixen aqueixa comarca. Fins no fa gaire, la població estava voltada de grans boscos d'alzines, roures i pins, que avui han desaparegut quasi del tot, tallats per fer carbó. [1]

A uns set quilòmetres de la ciutat es troba una d'aqueixes moles, anomenada Morella la Vella. Aquest nom fa al·lusió a restes d'antiquíssimes construccions que hi ha dalt del planell de la mola i en unes grans coves poc profundes. Entre aquestes restes hi ha tres gruixuts murs que formen graons, bastits amb grosses pedres i sense argamassa, semblants als murs de molts poblats ibèrics, però d'època dubtosa. [2]

Les coves d'aquesta mola han vingut servint d'habitació a l'home des de reculades èpoques històriques. Una de les coves obertes al cingle ha estat convertida en casa de pagès. Damunt trobem dues galeries superposades. La més

Cova del Roure: Una cabra salvatge ferida per una sageta, deixant un rastre de sang, probablement sobre la neu

baixa, convertida en habitació, ha estat emblanquinada en tal forma que si hi havia pintures rupestres, han hagut de desaparèixer. A la més alta, que té una fondària de mig metre a tres, han estat trobades nombroses pintures prehistòriques, les quals no deuen ésser sinó la resta de les molt més nombroses que allí existien i que ha esborrat l'acció del temps sobre la roca trencadissa.

Més a ponent, a uns cent metres, hi ha la *Galeria del Roure,* que és una cova allargassada, on també han aparegut pintures. A la part on aquestes apareixen, la galeria té una fondària de dos a tres metres, una alçada d'un o dos i una llargada d'uns dotze metres.

Les pintures d'aquestes dues galeries foren descobertes per Josep Senent, inspector de primera ensenyança de la província de Castelló de la Plana.

A més es descobrí dins una cova més baixa, anomenada *Cova del Barranquet,*

1) E. HERNÁNDEZ-PACHECO: *Estudios de Arte prehistórico.* Madrid, 1918. Pàgs. 2 i 3.
2) E. HERNÁNDEZ-PACHECO: Lloc citat. Pàg. 3.

una figura estilitzada de cabra salvatge, que Hernández-Pacheco considera clarament neolítica. [1]

Tenen les pintures de Morella la Vella gran analogia amb les de la Valltorta, i no és molt arriscat el suposar-les obra de la mateixa gent prehistòrica.

Les figures més abundants són les de cabra salvatge. Avui encara es cacen aquestes cabres en els propers boscos de Cardó. També apareixen a les picgrafies de cèrvols.

La característica particular de les pintures de Morella la Vella és llur petit tamany comparades amb les d'altres llocs. Són les més petites de les conegudes fins avui. N'hi ha que només tenen 4 ò 5 centímetres d'alçada. Les figures humanes són veres miniatures, puix que les més altes tenen uns 10 centímetres.

Cova del Roure: Escena de caça

Totes les pintures són vermelles, i el tint és obtingut pel procediment habitual en aquestes pintures, o sigui barrejant pols d'hematites amb greix. Es veu que foren fetes amb un pinzell fi [2]. Probablement, hi ha pintures de diverses fases o èpoques.

El tema predominant consisteix en les escenes de guerra i de caça. Els homes van nus, armats d'arc i fletxes, i els detalls d'indumentària es redueixen a algun pentinat i a les xarreteres. [3]

Cova del Roure: Un combat d'arquers

Valltorta. — L'any 1917 foren descobertes unes interessants pintures rupestres en el terme municipal de Tírig (província de Castelló) al barranc de la Valltorta. La gent del

1) E. Hernández-Pacheco: *Estudios de arte prehistórico.* Madrid, 1908. Pàg. 5.

2) E. Hernández-Pacheco: Lloc citat. Pàg. 6.

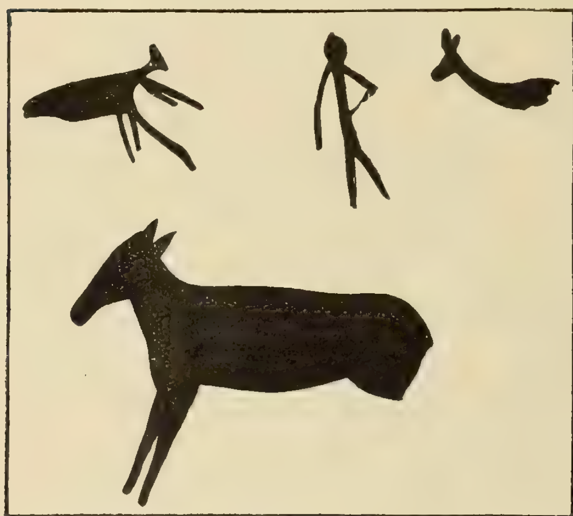
3) E. Hernández-Pacheco: Lloc citat. Pàg. 6.

país ja s'havia adonat temps ha d'algunes d'aqueixes pintures, puix que l'abric principal on apareixen és designat amb el nom de *Cova dels Cavalls.* Aquells camperols prenien per cavalls les representacions d'animals que hom veu damunt les roques pintades.

Exploracions científiques realitzades posteriorment en el dit barranc han tingut per resultat la troballa de molts altres abrics amb pintures rupestres. Pocs mesos després de la descoberta de les pintures de la Cova dels Cavalls, arribava ja a catorze el nombre de les estacions examinades. [1]

El poble de Tírig — la *Tiriche* romana — és a la comarca del Mestrat, a uns 64 quilòmetres de Castelló.

El barranc de la Valltorta, que naix a les estribacions meridionals de la serra de Valldanxa, desemboca a la Rambla de Sant Mateu, la qual al seu torn dóna les aigües al riu Segarra, anomenat també riu de les Coves. Aquest barranc resta sec durant la major part de l'any. Els seus costats els formen altes cingleres aspres, d'on s'han desprès els gegantins còdols que jauen a la vall.

Unes pintures de les Coves del Civil: Abric principal

Les pintures de la Valltorta són germanes de les del barranc de Calapatà, a Cretes.

Els abrics estan agrupats en una zona del barranc d'uns sis quilòmetres de llargada. Tots o quasi tots apareixen situats en una mateixa banda, l'esquerra, a diferents altures, que van de deu a cinquanta metres damunt el llit del riu.

Per bé que hom els aplica el nom de coves, no són sinó cavitats poc profundes que la roca forma. La *Cova dels Tolls* només té 80 centímetres de fondària.

Les estacions de la Valltorta són el més important nucli d'art parietal fins avui conegut. La zona en què apareixen els abrics amb pintures rupestres va més enllà del terme de Tírig. Hi ha abrics que corresponen als termes d'Albocàcer i de Coves de Vinromà.

Les coves amb pintures són les següents:

1 Coveta de Montegordo. 2 Cingle de l'Ermita del Barranc Fondo. 3 Coves del

1) LLUÍS DEL ARCO: *Descubrimiento de pinturas rupestres en el barranco de Valltorta (Castellón).* Informe publicat en el «Boletín de la Real Academia de la Historia». Tom LXXI. 1907. Pàg. 5 a 17. Aquest treball, sobre tot pel que fa als dibuixos que conté, ha estat desautoritzat per Obermaier i Wernert en llur obra sobre les pintures de Valltorta.

Civil (Tírig); 4 Cova dels Tolls (id.); 5 Cova de Rull (id.); 6 Cova dels Cavalls (ídem); 7 Cova del Mas d'En Josep (id.); 8 Cova alta del Lladoner (Coves de Vinromà); 9 Coves de la Saltadora (id.); 10 Cova gran del Puntal (Albocàcer); 11 Covetes del Puntal (id.); 12 Cingle dels Tolls del Puntal.

L'estudi d'Obermaier i Wernert [1] es refereix només a una part de les estacions. De la resta en féu l'estudi la missió de l'Institut d'Estudis Catalans (Duràn i Sanpere i Colominas), del qual estudi sols n'hi ha publicada una nota provisional. [2]

Són les coves de la Valltorta, generalment, concavitats naturals obertes als relleixos de les roques. Només hi ha pintures en aquelles coves que estan ben orientades al sol i tenen, a més, una situació dominant damunt el barranc. [3]

No pot creure's que aqueixes balmes hagin estat mai habitació permanent humana. Eren, això potser sí, punts d'aguait per a la cacera, com sembla indicar-ho, no sols llur situació favorabilíssima per a aquest objecte, sinó la representació d'escenes de cacera a les pintures. [4]

Apareixen les pintures damunt la concavitat de la roca, quasi sempre a l'alçada de la mà de l'home.

Les figures són nombrosíssimes. A la Cova dels Cavalls n'hi ha més de 70. En una de les Coves del Civil, més de 50.

Abunden les representacions humanes: caçadors que adrecen les fletxes de llur arc contra cèrvols o braus, guerrers en lluita. Totes les figures humanes són masculines.

Sovint les figures d'animals són belles, gracioses, plenes de vida i de moviment.

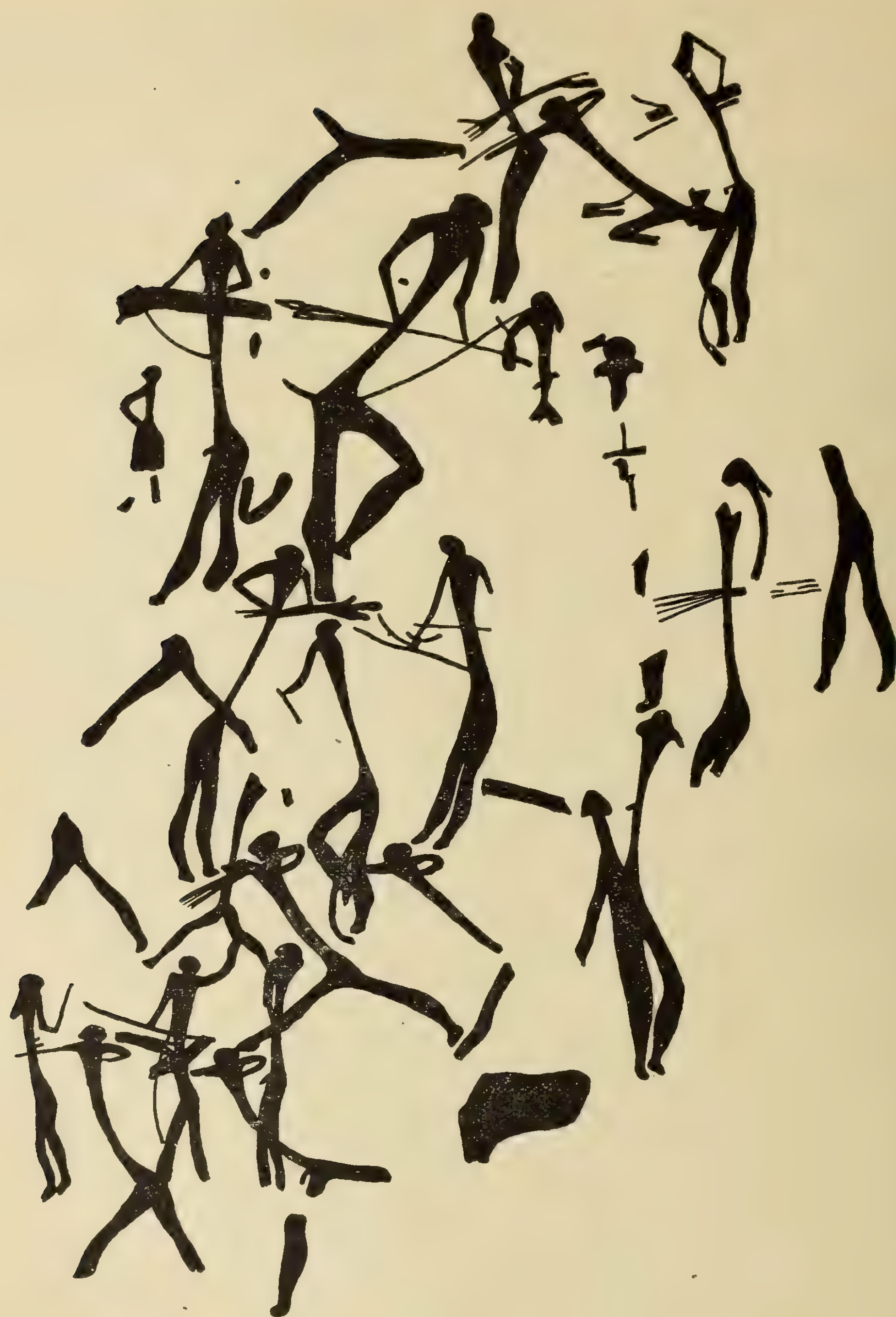
Diguem ara alguna cosa de les pintures de cada balma.

Coveta de Montegordo. — És la més alta (640 metres d'altitud). Presenta entera una figura d'arquer disparant l'arc, i restes d'altres pintures mutilades. [5]

Cingle de l'Ermita. — Pertany al barranc Fondo i és l'únic lloc d'aquest on han estat trobades pintures rupestres. S'hi veuen tres agrupaments de pintures, una part de les quals estan molt mal conservades. El més interessant és el que representa un cèrvol tocat d'una sageta i escomès per un caçador que l'envesteix, i amb un grup d'homes a la dreta. [6]

Coves del Civil [7]. — Són les més importants d'aquest grup, i han estat detalladament descrites per Obermaier i Wernert [8]. En el plafó central de la composició, Duran i Sanpere creu veure-hi una de les poques escenes rituals que ens ofereix l'art rupestre, la millor mostra de les quals la tenim a la roca de Cogul.

1) Obermaier i Wernert: *Las pinturas rupestres del Barranco de Valltorta (Castellón)*, Madrid, 1919.
2) A. Duran i Sanpere: *Exploració arqueològica del barranc de la Valltorta.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Anys 1915-1920. Pàg. 447.
3) A. Duran i Sanpere: Lloc citat. Pàg. 445.
4) A. Duran i Sanpere: Lloc citat. Pàg. 446.
5) A. Duran i Sanpere: Lloc citat. Pàg. 447.
6) A. Duran i Sanpere: Lloc citat. Pàg. 447.
7) Els ve aquest nom de pertànyer actualment a un guàrdia civil retirat. El nom anterior era el de *Cova de Ribassals.*
8) *Las pinturas rupestres del Barranco de Valltorta (Castellón).*

Abric principal de les Coves del Civil: escena central

«Fixant-nos en les figures de la part més fonda de la balma — diu Duran — hi observarem la representació de nombroses figures humanes, proveïdes d'arcs i sagetes la major part d'elles, sobreposant-se les unes a les altres en aparent confusió, però observant en mig del desordre un cert paral·lelisme d'actituds que sorprèn tot d'una, i un gest en la major part de les figures que no és pas el de les altres figures del veïnatge. L'absència de figures zoomorfes (les restes que se n'h veuen semblen agenes al conjunt de la pintura) allunya d'aquesta escena la interpretació cinegètica tan ostensible a les coves veïnes, i la carència de dards i sagetes llançades tan abundoses damunt les figures d'animals de les altres coves, fa pensar que l'escomesa mútua dels arquers d'una i altra banda no deu tal vegada significar una lluita violenta, sinó que recorda més fàcilment una representació ritual ben avinguda amb aquest paral·lelisme que advertíem en el moviment de les figures.» [1] A banda i banda d'aquest plafó, ja es troben les acostumades escenes de cacera.

En una de les figures de les Coves del Civil algú ha cregut veure-hi un bisó. [2]

Cova dels Cavalls: Ofereix gran interès arqueològic aquesta cova, per les nombroses pintures que hi ha a les seves parets i particularment per la gran escena de cacera, tapada en part per una formació estalagmítica. És la millor representació de la cacera a l'aguait, típica de les pintures de la Valltorta. [3]

Apareixen sis caçadors corrent, encalçant una ramada de cèrvols, contra els quals tiren llurs sagetes quatre arquers posats en rengle a l'altra banda. [4]

Algunes figures intercalades torben una mica la visió de conjunt. Duran creu que això prova que les roques eren pintades a diferents represes, sense un respecte absolut per les pintures anteriors. [5]

Persones d'edat asseguren que hi havia a les parets de la Cova dels Cavalls moltes més figures, que han desaparegut per obra dels pastors de la rodalia. [6]

Cova alta de la roca del Lladoner: És una petita balma de 4 metres de fondària. El pany de paret central mostra una escena de cacera a l'aguait, del tot anàloga a les pintures del mateix caràcter de la Cova dels Cavalls. A una banda hi ha quatre arquers encalçant dues cabres, a les quals esperen uns altres tres caçadors a la banda oposada. [7]

Coves de la Saltadora: Hi ha en aquestes coves, que són les últimes que hom troba en el marge esquerre del barranc de la Valltorta, fins a sis grups pictòrics, quasi tots representant escenes de cacera de cèrvols i cabres. En una d'aquestes escenes apareix un guerrer ferit. [8]

1) A. Duran i Sanpere: *Exploració arqueològica del barranc de la Valltorta.* Pàg. 447.
2) Lluís del Arco: *Descubrimiento de pinturas rupestres en el barranco de Valltorta (Castellón).*
3) A. Duran i Sanpere: Lloc citat. Pàg. 450.
4) A. Duran i Sanpere: Lloc citat. Pàg. 450.
5) A. Duran i Sanpere: Lloc citat. Pàg. 450.
6) Obermaier i Wernert: *Las pinturas rupestres del Barranco de Valltorta (Castellón)* Pàg. 54.
7) A. Duran i Sanpere: Lloc citat. Pàgs. 450 i 451.
8) Obermaier i Wernert: Lloc citat.

El grup més important és el que representa la cacera a l'aguait de cinc cèrvols, que uns arquers encalcen, mentre que un altre arquer barra el pas als animals i dispara el seu arc. En aquest darrer agrupament hi ha figures d'una valor extraordinària, pel tamany desusat dels cèrvols i per la bellesa del conjunt. [1]

Cova del Mas d'En Josep. — Hi ha dues escenes: un arquer encalçant dos cèrvols, i la caça d'un porc senglar, perseguit per un home, amb una figura desplaçada d'un personatge de major tamany i d'estilització diversa. [2]

Covetes del Puntal. — Es troben al barranc de Matamoros. Hi ha pintades una figura de cèrvol i tres figures humanes de mides petites i sense detalls. [3]

Altres coves. — A la Cova gran del Puntal i a les del Cingle dels Tolls hi ha pintures mal conservades, amb representacions humanes i d'animals. [4]

Quasi totes les pintures de la Valltorta són de color vermell fosc, com de sang presa. Només n'hi ha tres de negres, que són en un mateix abric, la Cova de la Saltadora.

«Totes aqueixes pintures — escriuen Obermaier i Wernert — estan executades en colors d'ocre i carbó, que es barrejarien aleshores amb greix; gràcies a aquest procediment, aqueixos colors han format una unió química molt intensa amb el fons vermell-groguenc de la roca, i pot dir-se que s'han fossilitzat en el transcurs dels segles. Així s'explica que hom pugui remullar-los amb aigua sense deixatar-se, i que les pintures s'hagin pogut conservar, per bé que sovint malmeses i descolorides, fins als nostres dies.» [5]

Imatges masculins de la cova del «Charco del Agua Amarga»

Algunes pintures estan mig fetes malbé per criatures i grandassots, que sovint s'entretenen a apedregar-les o a pintar en la roca figures grotesques. A més, els pastors encenen foc a les balmes i el fum ennegreix les parets i el sostre.

Fa notar Duran i Sanpere que les parets d'aqueixos abrics, aspres i planes, d'escates irregulars, dominaven de vegades la mà del pintor prehistòric, malgrat d'ésser aquest destre en vèncer tal mena de dificultats. [6]

Els arcs dels caçadors i dels guerrers són gairebé sempre de grans dimensions, com els d'Alpera, Tortosilla i Calapatà. Les sagetes, generalment denticulars o

1) A. Duran i Sanpere: *Exploració arqueològica del barranc de la Valltorta.* Pàg. 451.
2) A. Duran i Sanpere: Lloc citat. Pàg. 450.
3) A. Duran i Sanpere: Lloc citat. Pàg. 451.
4) A. Duran i Sanpere: Lloc citat. Pàg. 451.
5) H. Obermaier i Wernert: *Las pinturas rupestres del Barranco de Valltorta (Castellón).* Pàg. 99.
6) A. Duran i Sanpere: Lloc citat. Pàg. 446.

d'una sola aleta, formen sovint un feix, sostingut amb la mà que porta l'arc, o amb l'altra. De vegades el guerrer du perxes o atzagaies a tall de llances.

Els detalls d'indumentària coincideixen amb els de les altres estacions de la zona oriental, amb varietats interessants.

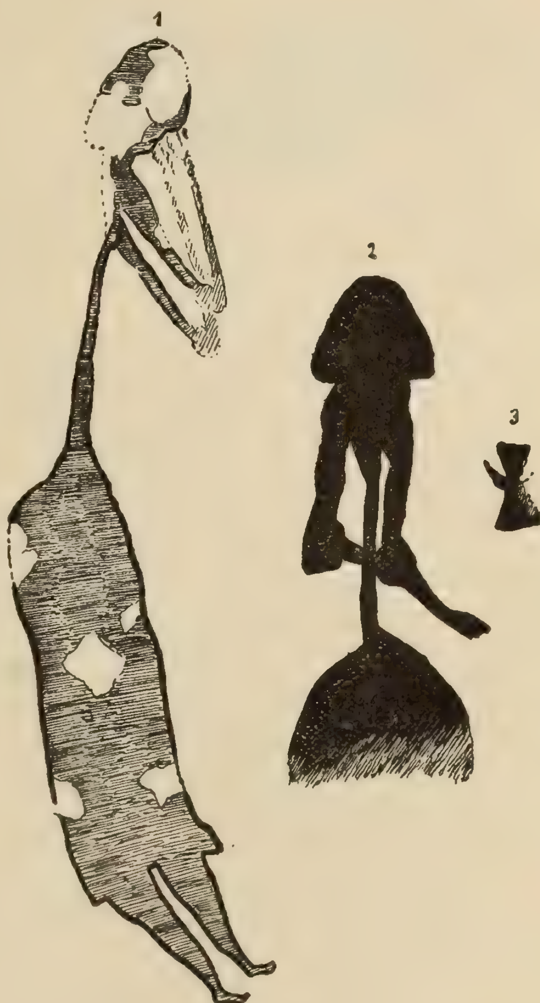
Les dones de les pintures del barranc de la Valltorta duen faldilles de campana. Els caçadors, nus, indiquen que els homes allí representats portaven ornaments al cap, als braços, al coll, a la cintura, a les caderes i als peus. [1]

Posteriorment a les visites d'investigació i estudi fetes l'any 1917, les pintures del barranc de la Valltorta han estat greument malmeses. Algunes figures han desaparegut del tot. Les que més han sofert són les pintures de la Cova dels Cavalls i de la Cova Saltadora.[2]

Dins els abrics, el sòl és de roca nua, quasi sempre amb pendent cap a l'exterior, i difícilment pot haver retingut restes de la vida prehistòrica. D'altra banda, els posteriors enderrocs de còdols fan dificultós l'escorcoll del terreny del barranc.

Amb tot i això, els escorcolls fets per Obermaier i Wernert donaren per resultat la troballa, al voltant de les Coves del Civil, d'una fulla de sílex negre, de forma indefinida [3], que es suposa que pot ésser neolítica.

A més, es trobà al planell del damunt de la Cova dels Cavalls, a flor de terra, un raspador de sílex, que s'ha cregut podia pertànyer al paleolític superior i ésser degut a la mateixa gent que executà les pintures dels abrics. [4]

Imatges femenines de la cova del «Charco del Agua Amarga»

1) Obermaier i Wernert: *Las pinturas rupestres del Barranco de Valltorta (Castellón)*. Pàg. 15.
2) Obermaier i Wernert: Lloc citat. Pàg. 77.
3) El dibuix que en publiquen Obermaier i Wernert (*Las pinturas rupestres del Barranco de Valltorta, Castellón*, pàg. 77) fa creure que es tracta d'un bocí de ganivet.
4) Obermaier i Wernert: Lloc citat. Pàg. 78.

Posteriorment, els exploradors de l'Institut d'Estudis Catalans, en un escorcoll més detingut, trobaren material abundantíssim, però neolític tot. [1]

A la Cova del Puntal i a la d'Estaró han estat trobats nombrosos sílexs tallats, fòssils, restes d'ossos humans i d'animals i ceràmica, la qual pertany als temps neolítics.

En un contrafort sota del qual hi ha la convergència del barranc de la Valltorta i del barranc Fondo o d'Albocàcer, s'observen vestigis d'un antic poblat, que té

Caça d'un senglar. Cova del «Charco del Agua Amarga»

les parets bastides damunt la roca i que es suposa, per l'aspecte de les runes i pels objectes trobats, que fou un poblat ibèric. [2]

Bicorp. — Aquesta estació de pintures rupestres fou descoberta l'any 1919 per Jaime Poch i Garí, qui, com havem dit, descobrí també les pintures neolítiques de Tivissa.

Les pintures de les Coves de l'Aranya de Bicorp són de les més celebrades per llur art primorós i per llur originalitat. Sobre ellès donà una conferència a *Lo Rat-Penat,* de València, Eduard Hernàndez-Pacheco.

Estan situades les Coves de l'Aranya a uns dotze quilòmetres del poblet de Bicorp, a les escabrositats de les muntanyes valencianes, en un barranc alt.

Entre les figures abunden les d'animals, principalment cèrvols i cabres salvatges. Hi ha també una escena de cacera. Gairebé totes les figures són de petit tamany.

La cosa més notable de les Coves de l'Aranya és l'escena que representa els homes d'aquell temps abastant, amb una escala, les bresques de mel que han fabricat les abelles en un forat de la roca.

En aquestes pintures hi ha superposicions i fases diverses, les darreres de les quals preté Hernández-Pacheco que pertanyen als temps de transició del paleolític al neolític. [3]

1) A. Duran i Sanpere: *Exploració arqueològica del Barranc de la Valltorta.*

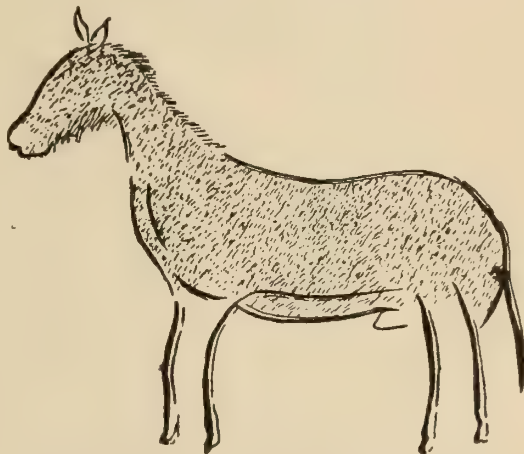
2) A. Duran i Sanpere: Lloc citat. Pàg. 445.

3) *Exposición de Arte prehistórico español. Catálogo-guia.* Madrid, 1921. Pàg. 57.

Altres pintures de la mateixa zona. — Ultra les estacions d'art rupestre compreses dins el territori de la llengua catalana, creiem convenient donar una idea d'algunes altres estacions importants situades en llocs més o menys propers pertanyents a la mateixa regió prehistòrica i que són indubtablement obra d'un mateix poble.

« *Val del Charco del Agua Amarga* »: Aquesta vall està situada al terme de Alcanyiç (província de Terol), distant uns quinze quilòmetres de la dita ciutat, a la part de llevant. Malgrat l'estar separats aquest indret i el barranc de Calapatà per una trentena de quilòmetres de distància, el sistema geològic és el mateix.

A la dita vall, es descobriren diverses estacions prehistòriques, l'any 1913. Però la que presenta vera importància és la de la cova anomenada del *Charco del Agua Amarga*, que descobrí Carles Esteban. Com succeeix en quasi totes les manifestacions de l'art rupestre oriental, les pintures són visibles des de l'exterior.

Gravat d'un cavall a la «Fuente del Cabrerizo» (Albarrací)

Totes les pintures d'aquesta balma són fetes de diferents colors vermells, sense gravat. El tema general de les pintures consisteix en escenes de cacera. En les imatges hom pot apreciar fases diverses, que probablement corresponen a diversos temps.

Una imatge de dòna, de factura simple, constitueix l'assumpte principal. Opina Cabré que aqueixa imatge té un caràcter simbòlic i constitueix l'emblema d'un dels cultes dels paleolítics [1]. Són també molt interessants l'escena de la cacera del senglar i la que sembla representar un episodi bèl·lic.

En moltes de les figures dels caçadors, hom pot apreciar detalls de la indumentària i de les armes de caça. Una de les figures és la d'un caçador disfressat amb un cap d'animal. Com que aquest detall es repeteix a les pintures prehistòriques, es creu que els paleolítics feien servir aqueixes disfresses com un recurs de caça. És remarcable el detall d'aparèixer les figures humanes en actitud de córrer molt depressa.

Les pintures d'aquesta balma són de les més perfectes que hom coneix dins l'art oriental, i poden posar-se al costat de les del barranc de Calapatà, que són potser les més belles que fins avui han estat descobertes.

1) *El arte rupestre en España*. Pàg. 160.

Llevat d'algunes estilitzacions bàrbares pertanyents, sembla, als temps neolítics, les pintures d'Alcanyiç són considerades com del període magdalenià, però de diverses dates. [1]

Albarrací: En el terme d'aquesta població foren descoberts per J. Cabré, l'any 1909, tres llocs amb pintures o gravats rupestres: la *Fuénte del Cabrerizo,* el *Callejón del Plou* i *El Navazo.*

A la «Fuente del Cabrerizo» hi ha, gravats damunt la roca, un cavall i un cèrvol. Les pintures del «Callejón del Plou», vermelles, representen taurs.

Les més importants pintures són les de «El Navazo». Predominen allí els taurs, i cinc d'aquests, de més gran tamany, són policromats. Hi ha algunes figures humanes. La composició és pintada amb colors blanc, vermell i negre.

Cèrvol gravat a la «Fuente del Cabrerizo» (Albarrací)

Les figures de braus són d'una gran bellesa i expressió. La gent del país anomena aquesta pintura *Los toricos.*

Alpera: A uns cinc o sis quilòmetres de la població d'Alpera (província d'Albacete) hi ha una muntanya apel·lada del «Bosque», malgrat d'aparèixer avui pelada i erma. En aquesta muntanya han estat trobades pintures rupestres, les més importants de les quals són les de la *Cueva del Venado* o *de la Vieja*, que foren les primeres descobertes, l'any 1910, per Pascal Serrano.

Prop d'aquest abric prehistòric, en fou després descobert un altre, el de la *Cueva del Queso* i dues altres petites coves, conegudes amb el nom de *Carasoles del Bosque* i que estan situades al barranc de la *Fuente de la Arena.* Demés, en altres roques d'aquell indret hi ha vestigis de pintures.

Les pintures de la «Cueva de la Vieja» són importantíssimes per a l'estudi de l'home prehistòric. Ultra les nombroses figures d'animals, entre les quals hi ha uns cànids, trobem en els frescos d'aquesta cova nombroses figures humanes. Tenen aquestes un gran interès des del punt de mira de la indumentària.

1) J. Cabré: *El arte rupestre en España.* Pàgs. 162 i 163.

En tenen també per les escenes de la vida prehistòrica que representen. Les unes són escenes de cacera, les altres escenes de guerra. Els caçadors van proveïts d'arcs, que és l'arma que més abunda, i d'atzagaies. Els homes duen als genolls les mateixes xarreteres que ja havem vist en l'home que hi ha al mig de la dança de Cogul. I les dones de la composició van cobertes, de la cintura en avall, per la mateixa gonella curta, apart de tres estilitzacions femenines que Cabré creu que potser són ja neolítiques [1]. Anàloga és així mateix la figura femenina del «Charco del Agua Amarga».

Idèntica observació cal fer en ço que esguarda al pentinat, que és igual en els tres esmentats abrics.

També trobem en una de les figures femenines el mateix dibuix circular al colze que presenten algunes de les dones de Cogul; ja havem indicat que es tracta probablement de braçalets.

A la «Cueva del Queso» hi ha nombroses pintures d'animals, especialment cèrvols i cabres salvatges, i algunes d'humanes.

Tortosilla: A uns quatre quilòmetres al nord-oest dels abrics d'Alpera, i al terme municipal d'Ayora, ja dins la província de València, hi ha l'anomenada *Cueva de Tortosilla*, on l'any 1912 foren trobades per P. Serrano unes pintures rupestres. En altres balmes d'aquell indret hom veu així mateix vestigis de pintures.

Dames d'Alpera

Els frescos de la «Cueva de Tortosilla» formen dos grups: el de l'esquerra, que és el més interessant, està format per dos cèrvols, una camussa i una figura de caçador, que porta a l'una mà un arc plegat i a l'altra un dard o sageta.

La forma i la indumentària del caçador són idèntiques a les que veiem a les figures masculines de la majoria dels personatges del «Charco del Agua Amarga». El caçador descrit porta als genolls la xarretera característica.

Minateda: Les pintures rupestres de Minateda, a uns tres quilòmetres al nord

1) J. Cabré i Aguiló: *El arte rupestre en España.* Pàg. 197.

de la població, foren descobertes l'any 1914 per Henri Breuil. Són considerades com les més importants de la regió llevantina i llur interès científic és excepcional. [1]

Hi ha nombroses figures humanes i d'animals: taurs, cèrvols, cabres, cavalls, felins i aus. Segons Breuil, hi ha així mateix alxs, rens i un rinoceront [2]. Apareixen nombroses figures de guerrers i algunes escenes de cacera. Les dones duen les característiques faldilles curtes. És notable, entre les figures humanes, la d'una dona que porta un nen per la mà.

Figures humanes i de cànids de la «Cueva de la Vieja», d'Alpera

4. LA SIGNIFICACIÓ DE L'ART RUPESTRE

La comparació amb els actuals salvatges. — Per la comparació amb l'art i els rites dels salvatges actuals s'ha volgut cercar el significat de l'art rupestre.

Els esquimals fan escultures i gravats, però ignoren l'art de pintar en els murs de roca. A Àfrica, els indígenes de la regió del Sahara i els bosquimans, executen els grafits i les pintures sobre roques. Els australians executen pintures sobre pedra i sobre fusta, però ignoren l'art de l'escultura i el gravat.

Menéndez Pelayo [3] fa, sobre aquest punt, observacions interessants: «Els troglodites de l'edat de pedra — diu — foren ensems pintors i escultors, i llurs obres tenen un segell d'intuïció estètica que demostra la superioritat del geni occidental i impedeix el confondre-les amb els bàrbars productes dels pobles salvatges dels nostres dies. Però aquesta superioritat tècnica no les fa de distinta natura, puix que els procediments són els mateixos i anàlogues les representacions a les roques d'Austràlia i Califòrnia, a les coves de Périgord i al sostre de

1) *Exposición de Arte prehistórico español. Catálogo-guía.* Pàg. 75.

2) H. Breuil: *Les roches peintes de Minateda.*

3) *Historia de los Heterodoxos españoles.* Prolegòmens. Pàgs. 85 i 87. Madrid. 1911.

la cova d'Altamira, que Déchelette anomena la Capella Sixtina de l'art quaternari.»

Creia Menéndez Pelayo, però, que les creencies i supersticions dels salvatges vius no poden donar la clau de l'enigma religiós que estamparen en llurs cavernes i abrics els homes del període paleolític.

La hipòtesi del totemisme. — ¿Quin objecte tenien les pintures que l'home primitiu posava als panys de paret de les coves i abrics? ¿Per què trobem tan estès el costum prehistòric de les pictografies parietals?

Diverses hipòtesis han estat emeses per a explicar la finalitat de l'art rupestre. La majoria dels autors coincideixen a atribuir-li un caràcter màgic. Però hi ha diverses interpretacions d'aqueixa màgica primitiva.

Anys passats s'estengué molt la hipòtesi que explicava l'art rupestre com una manifestació del totemisme, superstició que existeix avui encara en certes tribus salvatges. La creència fonamental del totemisme consisteix en l'aliança d'un grup humà amb una classe d'éssers, en la qual es creu que s'encarnen els esperits dels morts del dit grup. Són éssers animals, vegetals o coses inanimades. L'ésser escollit és anomenat *totem*. Predomina l'animal. Les tribus o clans prenen el nom de l'animal *totem*, que esdevé la marca ètnica del clan.

Escena de cacera de la «Cueva de la Vieja», d'Alpera

S'ha suposat que els animals pintats o gravats a les coves pels homes prehistòrics eren els *totems* d'aquelles tribus. Però l'explicació de l'art rupestre pel totemisme és avui molt combatuda, i no té ja gaire crèdit. Entre el totemisme, tal com el practiquen determinades tribus salvatges actuals, i el caràcter de les pintures rupestres, hom nota algunes importants contradiccions.

En el totemisme cada tribu té el seu animal o ésser aliat. Hi ha, doncs, una especialització i una diferenciació de *totems*. I a les pintures rupestres veiem ensems diverses espècies d'animals i aquestes són gairebé sempre les mateixes.

D'altra part, en el totemisme les tribus tenen prohibit el matar i el menjar l'animal aliat, el respectiu *totem*. I en nombroses composicions de l'art rupestre apareixen les escenes de cacera i àdhuc els animals ferits.

Per fi, en el totemisme el culte no s'adreça a l'animal, sinó als seus emblemes. I les figures d'animals de l'art rupestre paleolític, accentuadament naturalistes, no mostren cap caràcter emblemàtic. [1]

La màgica i la caça.— Carthailhac i Breuil [2], basant-se en les analogies que ofereixen els costums i rites dels salvatges actuals, suposaven que les coves pintades eren santuaris *tabú*, on solament tenien accés els homes, els quals feien davant les pintures alguna cerimònia màgica de sortilegi, a l'objecte d'obtenir bons resultats en llurs caceres.

Part superior de la figura principal de la «Cueva de la Vieja», d'Alpera

Alguns pobles salvatges actuals dedicats a la caça tenen el costum de ballar unes dances disfressats, en les quals els homes de la tribu envesteixen a un altre que figura l'animal perseguit.

Per a aquests balls, es disfressen amb unes caretes imitant un cap de bèstia, de les quals els dits autors en reprodueixen algunes, emetent el parer que les ratlles horitzontals amb què apareix el cap de moltes figures humanes de les pintures rupestres representen caretes o màscares d'aqueixa mena.

Salomon Reinach observa que si els homes prehistòrics pensaven com els aruntes de l'Austràlia actual, les cerimònies que realitzaven davant les figures rupestres tenien per objecte l'assegurar la multiplicació dels elefants, dels taurs i dels cèrvols, que els servien d'aliment. També tractaven d'atreure'ls als voltants de la cova, puix creien, segons un principi de física salvatge, que un esperit o un animal pot ésser obligat a viure al lloc on el seu cos està representat. [3]

Cal fer una distinció entre la màgica i la religió pròpiament dita.

Lluita cos a cos de dos individus. «Cueva de la Vieja», d'Alpera

1) Th. Mainage: *Les religions de la Préhistoire. L'âge paléolithique.* Capítol sisè. Pàgs. 241 a 277.

2) *La caverne d'Altamira.*

3) S. Reinach: *Cultes, Mythes et Religions.* París, 1908. Pàg. 136.

«La màgica — diu Mainage — és l'art de captar les forces divines per a obligar-les a sofrir dòcilment la voluntat humana. Es vanta la màgica de capgirar, per certs procediments, fórmules o manipulacions secretes, les relacions que uneixen la criatura a l'objecte de la religió. Ja no és el diví qui determina la sort dels homes: són els homes els qui organitzen llur destí amb la complicitat forçada dels deus» [1]. Al contrari, l'eficàcia dels sacrificis i de les oracions, en religió, resta condicionada a la bona voluntat dels deus invocats. L'home religiós no es proposa de violentar la divinitat, ni creu que hagi d'obligar-la.

La cosa que sembla més probable a Wernert i Obermaier és que les coves i abrics amb art rupestre fossin llocs sagrats o de culte [2], relacionats amb la caça. Pel que toca a les escenes de lluita, es pot suposar que són ex-vots, és a dir, monuments pictòrico-religiosos fets per a commemorar la victòria en els combats o la defensa contra agressions enemigues. [3]

Escena de lluita de la «Cueva de la Vieja»

No obstant, hi ha composicions que no ens sembla que s'avinguin molt amb aquesta explicació. Exemples: la dona que porta un nen agafat per la mà (Minateda) i els brescadors de mel (Bicorp). Sense negar que una part de les pintures rupestres tinguin verament una finalitat màgica, es pot creure que altres eren més aviat representacions i commemoracions de fets succeïts, representacions independents de tota finalitat màgica o religiosa; i no és inversemblant que algunes tinguessin el caràcter de pures manifestacions artístiques d'aquells homes primitius.

4. L'ÈPOCA DE L'ART RUPESTRE ORIENTAL

Pertanyen les pintures a l'època paleolítica? — Que l'art rupestre de la zona septentrional pertany als temps paleolítics, ningú no pot dubtar-ne. La relació que hi ha entre els jaciments arqueològics, la fauna i les representacions rupestres de certes coves del nord, ho demostra plenament.

Cartailhac i Breuil, en llur magnífic estudi sobre la cova d'Altamira [4], arribaren a la conclusió que l'art rupestre franco-cantàbric és purament paleolític, obra dels caçadors de rens. Quan, més tard, es va perfeccionar la indústria de la pedra,

1) Th. Mainage: *Les religions de la Préhistoire. L'âge paléolithique.* Pàg. 328.
2) H. Obermaier i P. Wernert. *Las pinturas rupestres del Barranco de Valltorta (Castellón).* Pàg. 125.
3) H. Obermaier: *El hombre fósil.* Pàgs. 245 i 246.
4) *La caverne d'Altamira.*

practicant-se el poliment d'aquesta, l'art prehistòric, en el seu bell esclat, ja havia desaparegut.

Pel que fa a la zona oriental peninsular, les proves aduïdes per a atribuir al paleolític superior les pintures i els gravats rupestres, són menys concloents. No obstant, aquesta atribució és la més general avui, i també la més probable en l'estat actual dels coneixements sobre la matèria.

Són arguments en pro de l'atribució de l'art oriental al paleolític superior la semblança de les figures d'animals amb les del nord i el presentar moltes figures masculines, com les de les pintures de Cogul, els mateixos ornaments als genolls que presenta alguna de les poques representacions humanes de l'art paleolític del migdia de França.

Els arguments aportats per Obermaier i Wernert, sostenint que les pintures rupestres de la zona oriental pertanyen als temps paleolítics, són verament forts. Ultra la similitud de les figures d'animals que apareixen en els frescos i de múltiples detalls d'ambdues zones, i l'evolució paral·lela de les pintures, hi ha el marc típicament paleolític de les escenes que veiem representades als abrics de la zona oriental: escenes de combat i, sobre tot, de cacera. La insistència en aquests temes és verament una prova que la gent a què pertanyien aquells pintors prehistòrics era gent caçadora i guerrera, caràcters que escauen als temps de la pedra tallada i que ja no escauen gaire als temps de la pedra polida, en la qual la vida es féu més sedentària i pacífica i l'home es dedicà al pastoreig dels nombrosos ramats i al conreu de les terres. Els dits autors fan remarcar que, mentre que les escenes de cacera i de guerra omplen les parets dels abrics orientals, hom no hi troba cap al·lusió a la vida pacífica dels agricultors post-paleolítics adherits a la terrra, ni tan sols a turbulents pastors nòmades; i entre centenars de figures no se'n troba ni una que representi escenes del pagès primitiu, per l'estil de les que hi ha a les pintures neolítiques de Camforros de Peñaranda (Jaèn), on apareixen figures humanes toscament realistes que menen pel morral a animals domesticats. [1]

Una altra escena bèl·lica de la «Cueva de la Vieja», d'Alpera

L'argument decisiu, remarca Bosch i Gimpera, seria la presència de fauna netament quaternària a les pintures de l'est [2]. Hi han aparegut indubtablement dues espècies secundàries, entre elles l'alx, que per sí soles no són provatòries. Una figura

1) Obermaier i Wernert: *Las pinturas rupestres del Barranco de Valltorta (Castellón).* Pàg. 85.
2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 45.

de Cogul ofereix el dubte de si representa un taur o un bisó. Alguns, com ja havem dit, han cregut veure-hi representat aquest animal quaternari. Però no és pot afirmar amb certesa, i fins predomina entre els entesos l'opinió que es tracta d'un taur. Posteriorment, Breuil ha cregut veure en les pintures de Minateda, a més de l'alx, el bisó, el ren i el rinoceront [1]. Però no es pot donar per completament segur que es tracti d'aquests animals.

Diversos tipus d'instruments de caça que hom veu a les pintures de la «Cueva de la Vieja», d'Alpera

De totes maneres, la data paleolítica de l'art rupestre d'estil naturalista ha estat reforçada per la descoberta de les pintures de Minateda, gràcies a les quals Breuil, àdhuc prescindint de la fauna dubtosa, ha pogut fixar la cronologia relativa i absoluta d'aquest art a l'est i al sud de la península ibèrica. [2]

La indumentària que revela l'art rupestre. — La indumentària que mostren les figures orientals és així mateix paleolítica. «En tot l'art llevantí — escriuen Obermaier i Wernert — els homes són de pit ample, esvelta estatura i membres robustos, representant el tipus d'aquells primitius, la vida i nodriment dels quals depenen de la caça. Les figures masculines van nues, com nus van els pobles caçadors actuals, essent a més molt reduït i adaptat a la nuesa l'ornament del cos i l'inventari de les armes [3].» Al contrari, els vestits i els ornaments dels temps neolítics, avui força coneguts, són ben diferents dels que ens mostren les figures humanes de la zona rupestre del llevant peninsular.

Tampoc pot admetre's, segons Obermaier i Wernert, que aqueixes pintures pertanyin al llarg període de transició que va des del paleolític al neolític, puix que d'aquesta època són les primeres pintures estilitzades i esquemàtiques, en molts casos superposades a les figures realistes i segurament posteriors a aquestes, de les quals són probablement derivació. [4]

Dones de la «Laguna de la Janda» (Càdiz)

1) H. Breuil: *Les roches peintes de Minateda.*
2) H. Breuil: Lloc citat.
3) Obermaier i Wernert: *Las pintures rupestres del barranco de Valltorta (Castellón).* Pàg. 86.
4) Obermaier i Wernert: Lloc citat. Pàgina 88 a 89.

De l'exàmen de les figures humanes que hi ha a les pintures i gravats rupestres i d'altres dades, hom pot treure interessants deduccions respecte a la indumentària.

La gent a la qual correspon l'art rupestre oriental s'adornava el cap amb plomes de lluïssor metàl·lica, com els actuals pells-roges, o el cobria amb capells cònics, bicornis o d'altres eixamplats per la part alta.

Quan els paleolítics sortien de cacera, acostumaven a posar-se un cap postís d'animal, a manera de mascaró que enganyés la bèstia.

Els homes anaven mig nus, i potser nus del tot, de vegades. No duien cap mena de calçat. A les cames, per sota els genolls amb xarreteres, duien un ornament d'on penjaven una mena de cintes amb petxines.

Eren aficionats a embellir llur cos amb collars, diademes, braçalets i cinyells. Els braçalets s'els posaven prop dels colzes, i eren fets d'ullals de cèrvol i petxines foradades, que sovint alternaven amb vèrtebres de peixos, i s'hi penjaven amulets i altres objectes.

Detalls d'indumentària de les figures de la «Cueva de la Vieja», d'Alpera

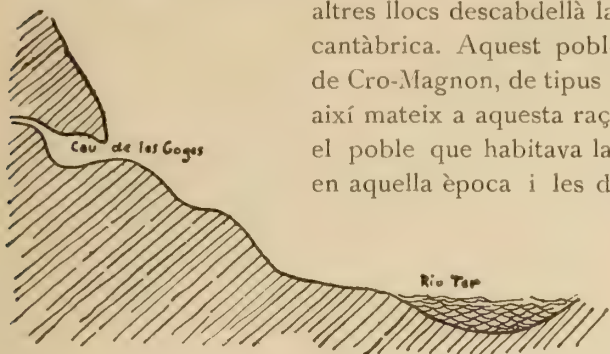
1. Part superior: un cap amb plomes i tres caps humans disfressats d'animals (?) Part inferior: formes de pentinats i diferents capells.— 2. Vestit femení i ornaments a la cama de diversos caçadors

Les armes eren: l'arc, que és de dimensions grans a Calapatà, Alpera i Tortosilla, i més petit a Albarrací; les sagetes denticulades per un costat; un instrument llarg i punxant, el llaç i el ret. A l'estació del Charco del Agua Amarga escasseja l'arc, i les sagetes són bilaterals; és possible que en lloc de l'arc fossin usats el venable i l'atzagaia, feta aquesta amb un bastó al qual lligaven fortament un petit cilindre de banya de cèrvol amb doble rebaixat a la vora de cada extrem, un per a encaixar a la fusta i l'altre per a ajustar-se en forma de tascó a una petita peça punxaguda, també de banya.

Les dones devien cobrir la meitat inferior del cos amb una mena de gonella curta, deixant nu el bust, probablement adornat amb penjolls i tatuatges. Sembla que la forma triangular del cap, en la qual alguns han volgut veure la indicació del pentinat, indica que aquelles dones duien un capell cònic. [1] Obermaier creu també que les dames de Cogul i Alpera duien capells, *singulares monteras,* com ell diu. [2]

1) Lluís M. Vidal: «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Any 1908. Pàg. 548.
2) H. Obermaier: *El hombre fósil.* Pàg. 134.

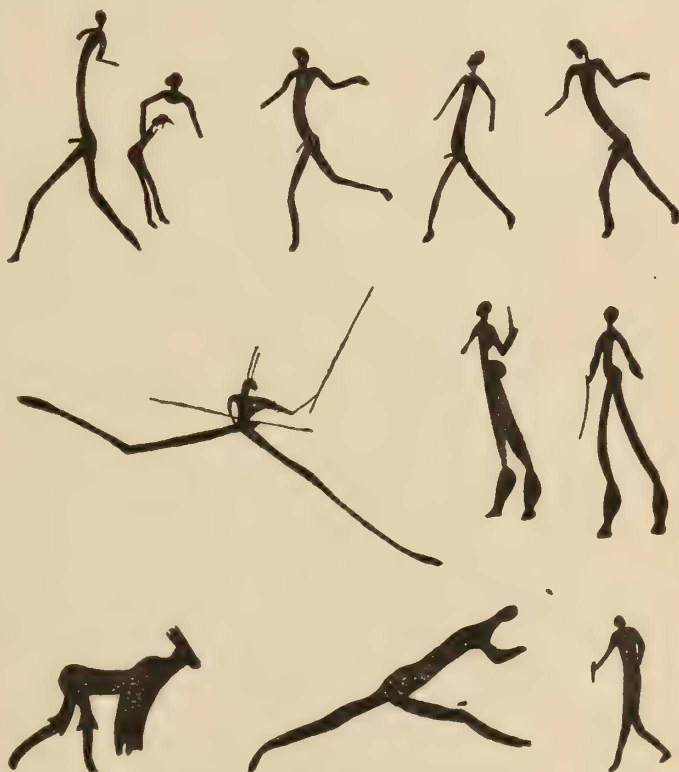
Etnologia del paleolític superior a Catalunya. — A la part nord de Catalunya hi hagué, durant el paleolític superior, un poble igual o anàleg al que en altres llocs descabdellà la civilització anomenada franco-cantàbrica. Aquest poble, a França, pertanyia a la raça de Cro-Magnon, de tipus europeu; i sembla que pertanyia així mateix a aquesta raça, o a una de les seves varietats, el poble que habitava la part septentrional de Catalunya en aquella època i les deixalles del qual han estat trobades a Serinyà (Bora gran d'En Carreres) i a Sant Julià de Ramis (Cau de les Goges).

L'estació solutriana del Cau de les Goges (Sant Julià de Ramis)

Però la major part del territori català, com la major part del territori de la península, estigué ocupada aleshores per un poble completament distint, amb una civilització molt diferent: la capsiana.

No han estat trobades fins avui, ni a la península ibèrica ni a Àfrica, restes esquelètiques paleolítiques corresponents al poble capsià. No hi ha més dades antropològiques que les que ens ofereixen les figures humanes de les pintures rupestres. Es nota en aqueixes figures una barreja de tipus d'estatura alta i baixa (fa l'efecte que la majoria són baixos) i el gran desenrotllament de les caderes i de la part posterior, o sigui l'esteatopígia.

Pintures rupestres dels bosquimans

Tot reconeixent que aqueixes dades són insuficients i poc segures, Bosch i Gimpera remarca que semblen indicar un poble mesclat, en el qual hi havia un fort element

africà [1]. És interessant de retenir que els bosquimans d'Àfrica, que són avui els principals representants de l'esteatopígia, posseeixen un art rupestre molt semblant a l'art prehistòric capsià. Podria ésser que això fos, no una casual coincidència, sinó un fet degut a tenir els dos pobles rels comunes. [2]

A més, cal remarcar que, si no han sortit fins avui a la península ibèrica restes esquelètiques del paleolític capsià, n'han sortit de l'epipaleolític, durant el qual segueix la divisió d'Espanya en dues civilitzacions amb territoris que coincideixen amb els de les dues civilitzacions anteriors i amb races respectivament iguals o anàlogues. [3] Els nombrosos cranis humans epipaleolítics trobats a la zona del capsià, als *kiækenmæddings* de Portugal (Mugem), representen un tipus baix i de poca capacitat craniana, que fa pensar en una raça d'origen africà, negroide en certa manera. Hi ha braquicèfals i dolicocèfals, però predominen els primers. [4]

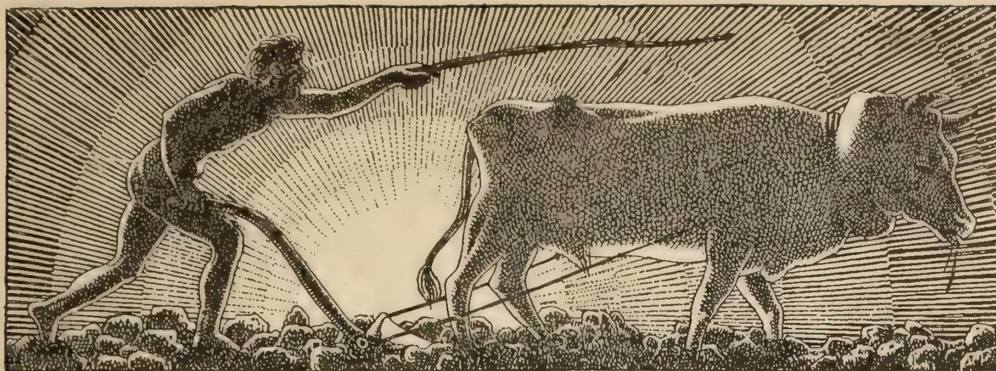
1) P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de una reconstrucción de la Etnología Prehistórica de la Península ibérica*. Pàg. 22.

2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 24.

3) H. Obermaier: *Das Paläolithikum und Epipaläolithikum Spaniens*. «Anthropos». Volums. XIV-XV. Anys 1919-20. Pàg. 157.

4) Mendes Correa: «Renascença portuguesa». Oporto, 1919. Pàgs. 45 i següents.

CAPÍTOL IV

L'edat de la pedra polida

1. ELS PRIMERS PERÍODES DEL NEOLÍTIC: Els buits d'aquesta època a Catalunya.— L'extensió del capsià en el període de transició al neolític. — L'art rupestre estilitzat. — Les pintures de Tivissa.

2 EL NEOLÍTIC FINAL: Les tres civilitzacions peninsulars. — Llur àrea respectiva a Catalunya.—Les estacions poc típiques.

3. LA CIVILITZACIÓ NO MEGALÍTICA: Caràcters que presenta. — Els sepulcres no megalítics. — Sepultures de Santa Coloma de Queralt i Porreig. — La «Mola Murà» de Xert. — Coves de la rodalia d'Albocàcer.—Etnologia d'aquesta civilització.

4. LA CIVILITZACIÓ DE LES COVES: Els seus caràcters i grups. — La Cova de Rialb (Ribes). — La Cova d'Olopte (Cerdanya). La Cova de les Llenes (Erinyà). — Etnologia.

I. ELS PRIMERS PERÍODES DEL NEOLÍTIC

Els buits d'aquesta època a Catalunya. — A la península ibèrica amb prou feines hi ha cap manifestació del protoneolític, que és el període dels *kiœkkenmœdings* nòrdics i del campinyià francès. Només es coneixen d'aquest període les coves d'Astúries i Santander. A la civilització representada per les dites coves, el professor Obermaier l'anomena «asturiana». Allí hom ha trobat, damunt les capes azilianes, els característics *kiœkkenmœdings* o acumulacions de petxines com a deixalles de cuina, amb uns palets típics que presenten una punta tallada.

A Catalunya, aqueixa civilització del protoneolític és desconeguda. No s'ha trobat res que hi tingui relació.

Tampoc hi ha res segur del període que va del protoneolític al neolític avançat, ni a Catalunya ni al restant de la península.

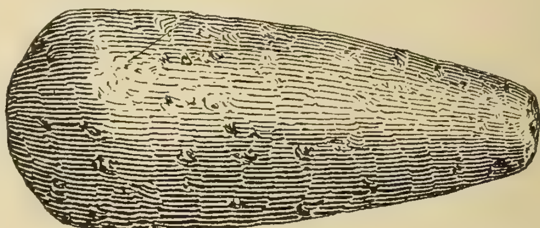
L'extensió del capsià en el període de transició al neolític. Es dóna avui com a segur que, durant l'epipaleolític, es produí una invasió dels elements capsians de l'est i del centre de la península envers el nord. A la fi del dit període, els microlits o menuts sílexs del capsià s'han infiltrat en el territori de la civilització aziliana, i no sols per la banda cantàbrica, sinó també pel sud-oest de França, on la vera civilització aziliana no passa, sembla, de la zona dels Pireneus occidentals i centrals, i no arriba en cap cas a la zona litoral mediterrània.[1]

Àrea i camins d'expansió del capsià final, el tardenoisià i l'azilià (segons Obermaier)

A la dita zona, i més encara al centre i al nord de França, apareix en aquests temps el tardenoisià, que és la civilització dels microlits capsians, en tota la seva puresa. Des de França, aqueixa civilització s'estén per Bèlgica i les illes Britàniques.

Els treballs d'Obermaier han donat una confirmació al parer, ja antic entre els prehistoriadors, que aqueixa civilització, caracteritzada pels microlits, fou obra d'un poble diferent del magdalenià. No es tracta d'una influència cultural de la civilització capsiana, sinó d'un desplaçament de masses de població, que des de la península ibèrica es dirigiren cap al nord. Això explica que en el territori envaït no surtin, junt amb els microlits geomètrics del tardenoisià, els arpons i els altres instruments típics de l'azilià. Al contrari, en el territori de l'azilià (període derivat del magdalenià) els tipus capsians surten sempre en relació amb els azilians, la qual cosa demostra que la presència del material capsià és deguda, bé a una mera influència de cultura o de comerç, bé a una infiltració ètnica de petits grups de població capsiana que no arribaren a fer canviar el caràcter de la massa general de la població en aquest

Una destral neolítica catalana

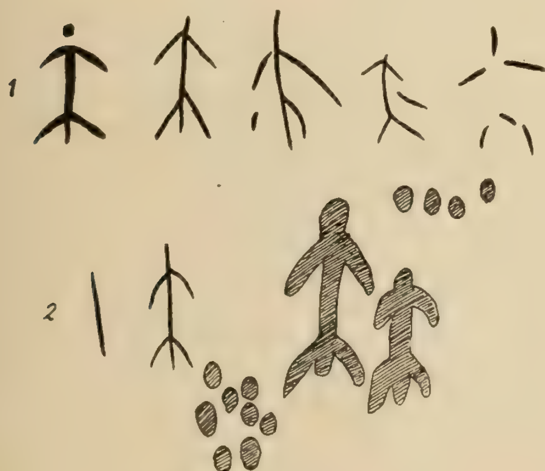
1) H. Obermaier: *Das Paläolithikum und Epipaläolithikum Spaniens.*— P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de una reconstrucción de la Etnologia prehistórica de la Península ibérica.* Pàgs. 24 i següents.

territori. Un cas semblant es produeix a la perifèria oriental del territori del tardenoisià, al centre i al nord d'Europa, puix que als Alps i al sud d'Alemanya es troba també un azilià amb simples infiltracions de tipus microlítics tardenoisians, és a dir, capsians. Així mateix el maglemosià, que fou la civilització equivalent de l'azilià al nord d'Europa, rep influències llunyanes del tardenoisià.

Destral neolítica amb un mànec de banya

«Tots aqueixos fenòmens — observa Bosch — no poden ésser interpretats d'altra manera sinó admetent que l'epipaleolític fou una època de grans moviments de pobles, desplaçant-se des de la península ibèrica (territori capsià) masses considerables de població, que penetrant a França pel sud-est, ocuparen les planes del nord, passant també a les Illes Britàniques i descabdellant l'anomenat tardenoisià. Aquesta invasió dividí l'antic poble franco-cantàbric del magdalenià, quedant la seva part occidental isolada al sud-oest de França i a la zona cantàbrica i altres nuclis a la zona alpina i al sud d'Alemanya. Tals isolaments dels antics magdalenians són els que descabdellaren la civilització aziliana, un magdalenià decadent, amb influències o infiltracions çapsianes.» [1]

Com remarca Bosch i Gimpera, aquest moviment de pobles explica diversos fenòmens de l'antropologia del neolític, època en la qual es troba un important element humà braquicèfal, per bé que sempre barrejat amb altres, a la península ibèrica, i també als països on es descabdellen el tardenoisià i les civilitzacions sobre les quals exercí aquest la seva influència. [2]

Pintures rupestres neolítiques

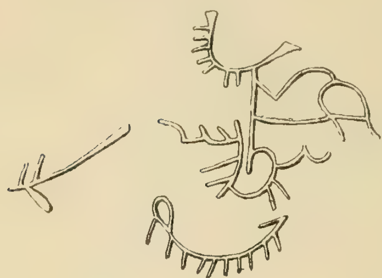
L'art rupestre estilitzat. — És possible que pertanyin als primers temps del neolític les pintures i gravats rupestres d'Andalusia, entre les quals poden ésser citats els de la *Laguna da la Janda* (Càdiç) *Cueva de las Grajas* i *Los Canjorros* (Jaèn). De totes maneres, la majoria d'aqueixos gravats

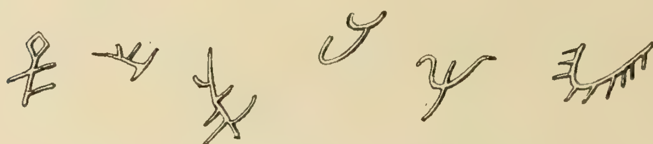
1) P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de una reconstrucción de la Etnologia prehistórica de la Península ibérica.* Pàg. 25.

2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 26.

i pintures — degeneració de l'art rupestre, amb estilitzacions infantívoles i sovint inintel·ligibles — pertanyen probablement a l'eneolític, és a dir, al període del coure pur, com ho prova, escriu Bosch i Gimpera, la representació d'un punyal semblant als d'aquest metall entre les pintures del tipus més estilitzat de la roca de *Peña Tú* a Astúries, i ornaments en forma de cèrvols estilitzats, idèntics als de les pintures i gravats que hom troba a la ceràmica eneolítica. [1]

Potser són neolítiques — enc que podrien ésser també eneolítiques — les pintures que en algunes estacions de l'art rupestre de la regió oriental apareixen com superposades a les pintures de diferent caràcter, més naturalistes i més ben fetes, que hom considera paleolítiques. Tal succeeix a les pintures rupestres d'Alpera i a les de Cogul. En parlar d'aquestes últimes ja havem dit que hi ha un grup que representa la cacera d'un cèrvol i un altre cèrvol solt, el qual grup es diferencia notablement dels caràcters i de l'estil del restant de la composició. Esguardant aquesta, hom té la impressió que les grosses figures estilitzades a què al·ludim hi foren afegides en uns altres temps. No obstant, Obermaier manté l'opinió que les dites pintures són de la mateixa època que les naturalistes, i explica la diferència per raons que no són de temps. [2]

Gravats rupestres del Mas Llort (Tarragona)

S'ha formulat en els darrers anys la hipòtesi que les figures humanes estilitzades de l'època neolítica són representacions de difunts (Wernert), com ho serien també els palets del Mas d'Azil [3]. Alguns paral·lels etnogràfics relatius als pobles primitius actuals i els gravats d'homes que apareixen en sepulcres megalítics, semblen reforçar aquesta hipòtesi, però no pas pel que fa als palets azilians.

Més problemàtica és encara l'atribució a aquest període dels gravats d'una roca situada a doscents metres del Mas Llort, prop de Tarragona. La major part d'aquests gravats són de molt difícil interpretació. En alguns s'hi ha vist semblances amb les figures de cèrvols i d'homes estilitzats que apareixen a les roques gravades del final del neolític i de l'eneolític. [4]

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 51.

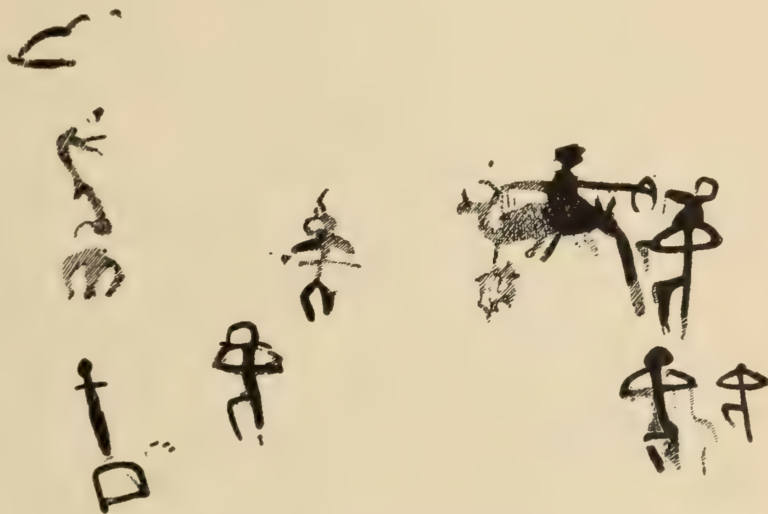
2) H. Obermaier: *El hombre fósil*.

3) H. Obermaier: Lloc citat.

4) F. Carreras i Candi: *Descripció política-històrica-social de Catalunya*. Volum I de la *Geografia general de Catalunya*. Pàg. 768.

Segons Hübner [1], els gravats rupestres del Mas Llort els copià Torres Amat l'any 1830. El seu dibuix, però, no mereix molta confiança als aciençats.

Les pintures de Tivissa. — Havem indicat ja que a Tivissa han aparegut pintures rupestres dels dos caràcters: naturalista i estilitzat. De les primeres, considerades com a paleolítiques, n'havem parlat en el lloc corresponent [2]. Pel que fa a les segones, Hernández-Pacheco les creu pertanyents a una fase intermèdia entre les figures realistes de la zona oriental i les esquemàtiques dels temps neolítics. Les considera anàlogues, alhora, a les unes i a les altres, i troba que s'assemblen a les de Morella la Vella. Però aquesta semblança és molt discutible. En general, les pintures estilitzades de la Font de Vilella tenen els mateixos caràcters que les dels temps neolític i eneolític. Per això les descrivim en aquest lloc.

Pintures estilitzades de la Font de Vilella (Tivissa)

Les pintures apareixen en un abric d'uns deu metres d'ample. Per la part superior la roca surt uns dos metres cap enfora, i avui encara el sopluig així format serveix de resguard als pastors, que acostumen a encendre-hi foc.

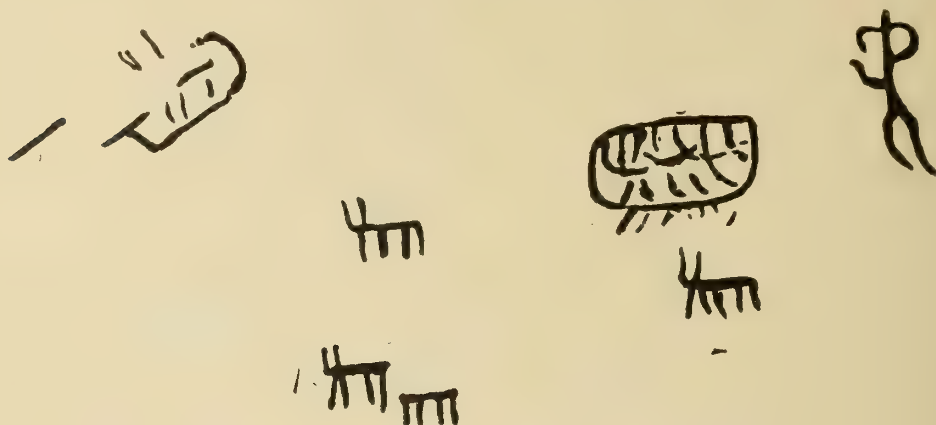
Agafa la composició una amplada d'una mica més d'un metre en el pany de paret, amb un metre escàs d'alçada. Hi ha cinc figures humanes de tipus estilitzat; però, amb tot i l'estilització, conserven un cert aspecte realista.

Les figures humanes de la Font de Vilella tenen la testa formada per una taca arrodonida, on apareixen en alguns casos certes ratlles que poden correspondre als ornaments del cap. És curiós de remarcar la posició dels braços, posats en forma d'ansa damunt les caderes, i la flexió d'una de les cames, actitud molt freqüent en les figures d'arquers de la zona oriental. Comparades amb les pintures d'arquers

1) *Monumenta linguæ Ibericæ*, n.° XIII.
2) Vegi's el present volum, pàg. 265.

de les composicions típicament realistes, les de la Font de Vilella apareixen com una degeneració.

« El barranc de la Font Vilella — escriu Hernández-Pacheco — devia ésser un excel·lent lloc de cacera com a punt per a esperar les peces que fugissin dels perseguidors, essent un fet singular el que són algunes les estacions pictòriques que estan en llocs anàlegs... En els temps prehistòrics a què corresponen

Pintures neolítiques de la «Cueva de la Graja» (Jimena, província de Jaèn)

aquestes pintures, eren abundantíssims en el país la cabra salvatge, el cèrvol i el porc senglar, així com el brau i el cavall salvatge, animals representats tots freqüentment en les pintures rupestres de les muntanyes llevantines. » [1]

En l'art rupestre estilitzat es pot confirmar que la vera nota distintiva de l'art capsià la constitueix la representació convencional de la figura humana. Quan, després del paleolític, l'art cantàbric ja no existeix, continua descabdellant-se el capsià, estilitzant en gran extrem tant les figures humanes com les d'animals, però amb predomini complet de les primeres. [2]

2. — EL NEOLÍTIC FINAL

Les tres civilitzacions peninsulars. — Tant com és pobre la península ibèrica en manifestacions dels primers períodes del neolític, és rica en manifestacions del darrer període, o sigui del neolític final.

Tres civilitzacions, amb multitud de variats fenòmens locals, presenta a la

1) E. Hernández-Pacheco: *Pinturas prehistóricas de la Font-Vilella, en Tivisa (Tarragona)*, Pàg. 11.—Recentment s'han descobert pintures rupestres — no sabem encara les circumstàncies de la descoberta — al terme de Perelló, que afronta amb el de Tivissa.

2) P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de una reconstrucción de la Etnologia prehistórica de la Península ibérica*. Pàg. 21.

península el període final del neolític. L'evolució d'aquestes civilitzacions entra dins l'eneolític i arriba fins al començament de l'edat del bronze.

Les tres civilitzacions al·ludides són: la de les coves, la dels sepulcres megalítics i la dels poblats amb els sepulcres no megalítics, que tenen, respectivament, llurs centres a la regió central peninsular (considerada en un sentit ample que hi fa entrar la part més occidental de Catalunya, o sigui els massissos muntanyosos de les comarques lleydatanes), a Portugal i a la regió sud-oriental, particularment a la província d'Almeria. El fogar de civilització de Portugal fou el més avançat. Sembla que allí es realitzaren els més importants progressos en la construcció dels monuments megalítics i en la perfecció de la talla del sílex.

A despit de la diferenciació d'aquestes tres civilitzacions peninsulars, hom troba a tot arreu alguns elements comuns, com els poblats formats per fons de cabanes, coves, tallers, sepulcres en fosses i en coves.

Llur àrea respectiva a Catalunya. — El territori català, en el període neolític, entra dins el quadro general de la península ibèrica. Des del neolític final al començ de l'edat del bronze, el nostre territori rep la influència dels altres centres de civilització peninsular. És de notar que alguns dels fenòmens sortits d'aquests, quan arriben a Catalunya han perdut ja llurs formes primitives. [1] L'extensió de les tres civilitzacions neolítiques i eneolítiques a la Catalunya estricta la mostren els mapes que publiquem.

Pel que fa a la civilització megalítica, cal dir que les darreres investigacions han dut a l'eneolític els suposats dòlmens de corredor incipient d'Espolla, classificats abans en el neolític pur, puix que han resultat sepulcres de corredor complet. [2]

Les estacions poc típiques. — Abans de descriure les estacions catalanes de les civilitzacions peninsulars del neolític i l'eneolític, descriurem algunes estacions poc típiques i per tant de classificació dubtosa.

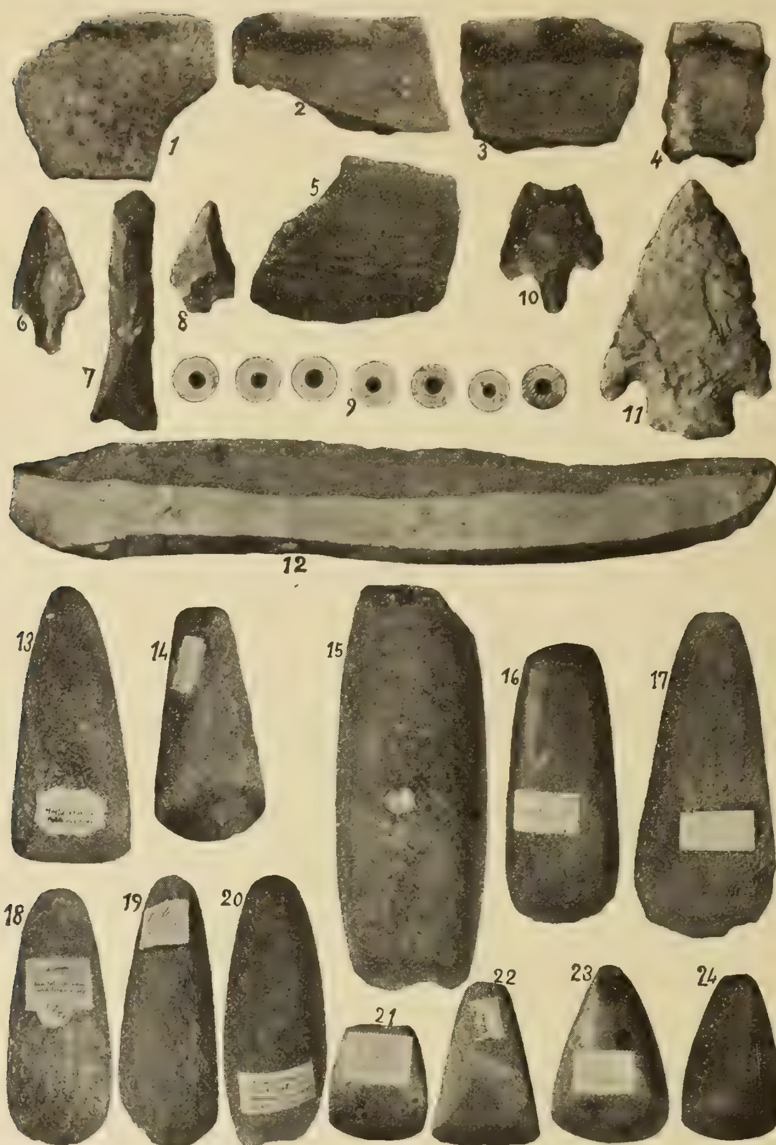
Puig de les Animes: El Puig de les Ànimes és un tossalet d'uns 10 metres d'altura, que s'aixeca gairebé al centre de la conca on hi ha la vila de Caldes de Malavella. Està situat entre aquesta i l'estació del ferrocarril. En l'època quaternària la dita conca devia ésser un llac, al mig del qual el Puig de les Ànimes formava una illeta. Altres llacs per l'estil hi devia haver en aquell indret, a jutjar pels caràcters del terreny. [3]

L'any 1876 s'obrí un fossat per a donar sortida lliure a les aigües termals que brollen al mig de la petita col·lina del Puig de les Ànimes; i en remoure la terra aparegueren, primer, monedes i ceràmica romanes, i després objectes de sílex, ossos d'animals i ceràmica grossera:

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana* Pàg. 54 i 55.

2) «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Crònica. Anys 1915-20.

3) Chía: *Estación prehistórica de Caldas de Malavella.* Treball publicat a la «Revista de Ciencias Históricas», tom. II, any 1881, pàg. 523.

Figures 1-4: Troballes del dolmen de Noves. — Figura 5: Troballa del dolmen de L'Estrada Figures 6-8: Troballes del Puig de les Ànimes (Caldes de Malavella). — Figures 9: Rodelles de petxina trobades a Prades. — Figura 10: Punta de sageta trobada a Solsona. — Figura 11: Una altra punta de sageta catalana. — Figura 12: Ganivet de sílex (Vallfogona de Riucorb). — Figures 13-24: Destrals polides catalanes

Així es pogué assenyalar en aquell indret l'existència de dues capes arqueològiques: la superior, romana, i la inferior, neolítica. Aquesta està formada per un sediment d'argila. [1]

Que és neolítica, o bé eneolítica, la capa inferior, es té per cosa segura. Però el material que s'hi ha trobat és poc típic, i això fa difícil de precisar més.

Lluís M. Vidal opina que el material trobat al Puig de les Ànimes pertany a l'edat de la pedra polida, a principis de l'època geològica actual. [2]

El material de sílex trobat al Puig de les Ànimes es compon de làmines de ganivets, nuclis i puntes. Els ganivets són petits; els més grossos tenen 8 cm. de llarg per 2 d'ample [3]. Aquestes armes i instruments, diu Chia [4], es fabricaren indubtablement al mateix lloc on avui es presenten, com ho proven les esquitlles de pedra foguera i els objectes a mig acabar que en gran nombre hom pot recollir. Remarca així mateix que en aquest jaciment manca totalment la destral, tan comuna en altres localitats [5]. Es trobà algun percutor de pedra.

Abunden en les troballes del Puig de les Ànimes els ossos d'animal, particularment els de cavall i els de cèrvol. Alguns d'aqueixos ossos, com uns punxons de banya de cèrvol, semblen haver servit com a instruments.

La ceràmica està representada en aquesta estació per dos bocins de terrissa feta a mà, amb ornaments traçats potser amb punxó. [6]

És molt curiós, entre el material del Puig de les Ànimes, un vas buidat en un tronc o arrel d'arbós. [7]

El material recollit es troba molt escampat. El dit vas de fusta, amb alguns sílexs i objectes d'os, és al Museu de Girona, on hi ha les troballes principals. També hi ha objectes a les col·leccions Alsius, de Banyoles; Vidal, de Barcelona, i en poder d'altres particulars. Sembla que n'hi ha així mateix al Museu Antropològic de Madrid. [8]

S'ha dit que al llac que existia a l'actual conca de Caldes, al voltant del Puig de les Ànimes, hi hagué establert un palafit. Així ho afirma Hübner [9]. I J. Ramón Mélida parla de restes de palafits a Puig de Malavella *(sic)* [10]. Però si l'existència d'una estació antiga és allí certa, no passa el mateix amb l'existència del palafit, que sembla ésser cosa imaginària, i que alguns autors han volgut deduir, temeràriament, per la suggestió de l'existència del llac. Segons Bosch i Gimpera,

1) F. Viñas i Serra: *Hallazgo en Caldas de Malavella.* Article publicat a la «Revista de Gerona», any 1880. Un extracte de l'article, amb addicions i il·lustracions gràfiques, fou publicat pel mateix autor a la revista «La Academia», de Madrid. Tom I. Any 1887.

2) Citat per J. Botet.

3) J. Botet i Sisó: Volum de Girona de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 970.

4) Chía: *Estación prehistórica de Caldas de Malavella.* Pàg. 525.

5) Lloc citat. Pàg. 523.

6) J. Botet i Sisó: Lloc citat. Pàg. 970.

7) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 128.—J. Botet i Sisó: Lloc citat. Pàg.

8) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 127, nota 1.

9) *La Arqueologia de España.*

10) J. Ramón Mélida: *Iberia arqueológica ante-romana.*

és del tot inversemblant que l'estació del Puig de les Ànimes fos un palafit, i el llac no pogué tenir res que veure amb l'estació neolítica. [1]

Estació de «La Barquera», a Mediona: Està situada a la partida anomenada «La Guixera». S'hi ha trobat ceràmica i destrals polides. [2]

S'ha suposat que hi devia haver una estació prehistòrica, potser un fons de cabana. [3]

Estació-taller de Ciurana: Ciurana és un poblet assegut en un petit planell format al cim d'un extrem de serra, dependent de la de Prades. S'alça a uns 800 metres damunt el nivell de la mar, i al seu costat corre el riu Ciurana, per llevant.

Volten el planell cingles pregons, amb espadats que varien de 15 a 100 metres d'alçada. Tret de l'istme d'unió al massís de Prades, sols és accessible per dos graus que al nord i al sud deixen les gleves. El pas per aqueixos graus ofereix dificultats, particularment el de mig-jorn, per on només pot passar-s'hi a peu, i entre perills.

La situació gairebé inaccessible d'aquest planell ha estat causa que en totes les èpoques humanes hagi servit de lloc de segur refugi i de fortificació. L'home prehistòric aprofità ja aquest lloc d'àguiles. [4]

Els objectes de sílex surten a flor de terra en les feixes de conreu disposades en amfiteatre, així com en els relleixos, abrics i coves, barrejats amb la tarregada. [5]

Amb gran abundància hom troba pels camps de Ciurana els sílexs, ganivets, percutors, puntes, rascadors i esclats. També han aparegut destrals de basalt i una destral de fibrolita; de forma corrent aquelles, més plana i millor polida aquesta.

L'abundància del material i les circumstàncies de les troballes han fet creure que a Ciurana hi hagué en temps prehistòrics un taller d'aqueixos objectes. [6]

També han sortit tres objectes d'os, millor dit, de vori, puix que es tracta d'ullals de senglar. Són agulles i punxons barruers, fets amb esberles dels ullals. [7]

Crida l'atenció el fet que els sílexs de Ciurana, comparats amb els d'altres estacions, són de dimensions força més petites. [8] Les esquitlles o escardissos de sílex surten a Ciurana a milers.

En moltes estacions prehistòriques, entre les quals hi ha la de Ciurana, és remarca que les pedres dels objectes que hi surten són estranyes al país, i de vegades procedeixen d'indrets llunyans. Això ens prova l'activitat del comerç en aquella època primitiva. Segurament hi havia, prop dels llocs d'extracció dels materials, tallers on els objectes eren fabricats en abundància, i eren escampats després per

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 128.

2) Lluís M. Vidal: *Abric Romaní, Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats.* Pàg. 285.

3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 128.

4) J. Massot i Palmers: *Estació-taller de Ciurana.* Treball publicat a l'«Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum III. Anys 1909-1910. Pàgs. 263 i següents.

5) J. Massot i Palmers: Lloc citat. Pàg. 264.

6) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 128.

7) J. Massot i Palmers: Lloc citat. Pàg. 280.

8) J. Massot i Palmers: *Estació-taller de Ciurana.* Pág. 274.

les altres comarques. L'abundància de trossos de rebuig en un lloc, és un motiu per creure que allí, o prop d'allí, hi hagué un taller.

Es curiós l'esmentar la explicació que dóna la gent de la població a l'abundància de sílexs que hi ha a Ciurana. Diu que en altres temps hi havia hagut allí un taller on feien sílexs per a fusells de pedra foguera.

La descoberta d'aquesta estació fou deguda al doctor Massot i Palmers, qui, l'any 1909, trobà, entre els trossos de sílex informes, una punta de fletxa, en la qual eren perfectament visibles els retocs intencionats i la talla premeditada. Una recerca pels voltants donà un considerable nombre d'objectes de la indústria de l'edat de pedra. [1]

Es tracta, probablement, d'una estació neolítica; però no s'hi ha trobat fins avui ceràmica, i la seva precisa classificació no és així possible.

Un suposat poblat neolític: El Puig Castellar, anomenat també per la gent del país Turó del Pollo, està situat prop de Santa Coloma de Gramanet (Pla de Barcelona), i recentment ha estat cedit a l'Institut d'Estudis Catalans pel seu propietari, l'eminent sigil·liògraf Ferràn de Sagarra.

Per haver-s'hi trobat ceràmica comparable a la de les coves andaluses i sobre tot per haver-hi sortit destrals de pedra polida (de basalt i altres pedres, amb alguna de diorita molt ben elaborada), s'ha parlat de l'existència en el dit lloc d'un poblat neolític. «El cert és — diu Bosch i Gimpera — que Puig Castellar és un poblat ibèric ben típic, raó per la qual no és encertada la comparació de la ceràmica, devent-se la troballa de destrals a circumstàncies accidentals que no coneixem, però que no poden demostrar l'ocupació en temps neolític. Aquest fet, pel demés, s'ha repetit en altres estacions ibèriques i romanes.» [2]

3. LA CIVILITZACIÓ NO MEGALÍTICA

Caràcters que presenta. Els sepulcres no megalítics. — La civilització dels sepulcres no megalítics té, com ja havem dit, el seu nucli al sud-est de la península, i especialment al territori de l'actual província d'Almeria, on queden, com a restes, els poblats, coves i sepulcres.

Caracteritzen aquesta civilització els enterraments, fets unes vegades en balmes petites i altres en fosses cavades al sòl, de formes diverses. En alguns casos estan tapades o revestides amb pedres, i aquest últim tipus arriba a presentar la forma d'una caixa feta amb lloses, de planta ovalada o rectangular i de dimensions petites, anomenada cista. En aquest darrer cas s'assemblen, tot essent diferents, als sepulcres de cista de la civilització megalítica, que hom troba en algunes comarques catalanes, particularment a la de Solsona.

1) J. Massot i Palmers: *Estació-taller de Ciurana.* Pàg. 265.
2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàgs. 128 i 129.

Sepultures de Santa Coloma de Queralt i Porreig. — Dels sepulcres catalans pertanyents a la civilització dels sepulcres no megalítics, corresponen al temps neolític (cap al final) els de Santa Coloma de Queralt i el de Porreig.

A Les Piles, prop de Santa Coloma de Queralt, fou descoberta fa anys una necròpolis, que es considera neolítica i pertanyent a la civilització no megalítica. La

Àrea de la civilització neolítica i eneolítica dels sepulcres no megalítics a la Catalunya estricta

forma com es realitzaren les excavacions i l'haver-se perdut una gran part del material que es trobà, fan insegures les descripcions de la dita necròpolis.

Sembla que els sepulcres excavats a Les Piles eren tres. Consistien en fosses d'una profunditat de 1'60 a 1'80 metres, amb un clot al fons d'un metre aproximadament de diàmetre per un altre de fondària. L'esquelet que es trobà en cada sepulcre presentava una posició arrupida. Damunt els esquelets hi havia, sembla,

unes pedres que els tapaven. En el primer sepulcre hi sortiren nou destrals i dos ganivets de sílex. En el segon, un ganivet de sílex i un de pedra negrosa. En el lloc corresponent a l'orella del cadàver hi havia quatre petxines unides, una de les quals tenia un forat, formant una arracada; al voltant del coll i sobre el pit hi havia nombroses estalactites, algunes perforades, i cargols del país no foradats; pertanyia això, probablement, a un collar. En el tercer sepulcre només es trobà un tros de ganivet de sílex i quatre pedres negres triangulars que tant podien ésser destrals com simples palets. A unes dotze o quinze passes del tercer sepulcre es trobà una gerra buida, de terrissa grossera, amb un ornament al voltant del coll i amb impressions digitals. Sembla que tots els cranis dels esquelets de Les Piles eren dolicocèfals i que n'hi havia dos que estaven trepanats.

Al mateix terme de Santa Coloma de Queralt, partida del Codony, fou trobat un sepulcre dins una balma natural de roca, tancada amb lloses. Hi havia els ossos de tres esquelets, podent-se veure que un dels cranis era dolicocèfal, i un collar fet de petxines foradades. En altres sepulcres situats prop del descrit, es trobà un vas de ceràmica grossera i algunes destrals polides.

A Porreig, prop de Manresa, fou descobert un sepulcre, no se sap avui de quina forma, del qual es conserva un braçalet fet amb una valva de pectuncle.

Els motius al·legats per a considerar com a pertanyents al neolític pur els sepulcres de Santa Coloma de Queralt i de Porreig els exposa Bosch i Gimpera dient que amb tot i ésser molt semblants als altres que hom coneix, i que ja cal considerar del començ de l'eneolític, el material trobat sembla autoritzar per a creure'ls una mica més antics, puix que, en general, és més pobre; els ganivets no són tan ben tallats, ni les destrals tan ben polides; els collars estan fets amb petxines i no amb les típiques pedres verdoses dels sepulcres eneolítics. També els braçalets de pectuncle poden agrupar-se amb el material de Santa Coloma de Queralt; semblen, en efecte, molt més típics del neolític pur que del temps següent, per bé que apareixen en algunes estacions d'aquest al sud-est d'Espanya. [1]

Bosch i Gimpera creu possible que també procedeixin de sepultures dos braçalets de pectuncle trobats a Tàrrega i que es guarden al Museu de Girona, i un altre braçalet semblant, de la col·lecció Massot (Barcelona), que sembla procedir d'una cista de Cornudella. [2]

La Mola murà (Xert). — És aquesta una estació neolítica del regne de València. Xert és una població situada al peu d'una mola o muntanya aixafada, que s'alça en l'ampla vall de Sant Mateu i forma el primer graó de la massa muntanyosa de l'Alt Mestrat. A la part de llevant té la mola un planell més alt, amb cingleres verticals per tot arreu, menys pel costat que l'uneix a la muntanya. En

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana* Pàgs. 90 i 91.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 90, nota 2.

aquesta espècie d'istme hi ha un mur de pedra d'uns 250 metres de llargada, que ve a tancar l'accés al planell. D'aquest mur, que hom albira de Xert estant, ve el nom de *Mola murà* o *murada*.

El mur està format de lloses soltes posades de pla. L'alçada varia entre dos o tres metres, i una amplada de cinc metres a la vora. Per la banda de migdia, el mur arriba fins al començ del cingle, i això fa creure que per allí s'entrava al recinte del planell.

Dins el recinte, hom trobà els fonaments, formats per pedres soltes, d'unes trenta cabanes de forma oval, escampades sense ordre, i un altre mur de pedra seca, de curta longitud. Entre les pedres d'un tros de mur que fou desfet, aparegueren ossos de gos, cabra, cavall i cèrvid. Fora del recinte, en les seves immediacions, aparegueren destrals de diorita i puntes de sílexs pertanyents a l'edat de la pedra polida. [1]

Coves de la rodalia d'Albocàcer. — En aquesta comarca del nord del regne de València, les coves darrerament excavades pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans han donat un material típic neolític i sobre tot eneolític, pertanyent a la civilització no megalítica o d'Almeria.

Abans d'aquestes excavacions només es coneixia d'aquesta civilització, en la regió septentrional valenciana, l'estació de la *Mola murà*, a Xert, ultra algunes troballes soltes no gaire típiques.

A la Cova dels Melons i a les altres de la comarca castellonesa d'Albocàcer aparegué la ceràmica amb decoracions en relleu, cordons amb impressions digitals, altra llisa, destrals de basalt senzilles i puntes de sílex de tipus de l'eneolític. [2]

En el capítol següent haurem de parlar amb més extensió d'aquestes coves.

Etnologia d'aquesta civilització.— Podem considerar, amb el caràcter provisional que la prehistòria imposa a una gran part de les seves deduccions, que el poble capsià, o els pobles descendents del capsià, ocupaven l'oest, el centre i el nord de la península en els temps neolític i eneolític. Però la civilització no megalítica, o sigui la d'Almeria, que s'estengué per la costa est en la doble direcció del sud i del nord, apareix com a obra d'un poble diferent.

Quin poble era aquest? Tot sembla indicar que es tracta d'un poble vingut de fora de la península, per mar. Probablement arribà a la costa d'Almeria des de la costa del nord d'Àfrica. Des d'aquesta, hom albira les terres del litoral almerienc.

Que la dita cultura té el seu fogar a la província d'Almeria, és indubtable. La direcció de les seves expansions peninsulars ho comprova plenament [3]. I si sortí

1) J. J. Landerer: Article publicat a la «Ilustración Española y Americana», de Madrid. Any 1880. Tom II. Pàg. 402. —T. Llorente: *Valencia*. Tom I. Pàgs. 36 i 37.

2) P. Bosch i Gimpera: *Investigacions arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans*. Treball publicat a «Quaderns d'Estudi», Volum XIII. N.° 45, corresponent a gener-març del 1921. Pàg. 57.

3) P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de una reconstrucción de la Etnología Prehistórica de la Península ibérica*. Pàg. 34.

del dit punt de la península, sense haver-hi anat d'un altre punt d'aquesta, només hi cap la solució del camí marítim.

Els cranis del neolític i de l'eneolític que corresponen a aquesta civilització, entre els quals hi ha a Catalunya els de la necròpolis de Vilanova, mostren sempre el mateix tipus dolicocèfal mediterrani, tipus que a l'edat del bronze és conegut encara millor pels nombrosos sepulcres d'Almeria. Aquest poble està emparentat amb els de l'occident del Mediterrani. Bosch i Gimpera es decanta a creure que es tracta d'un poble nou vingut a la península durant el neolític final o poc abans. [1]

En les troballes de la cultura d'Almeria hi ha també sílexs microlítics de tipus tardenoisià. Això s'explica pel fet que havent vingut el poble de la civilització d'Almeria des d'Àfrica, que fou un dels més importants fogars de l'anterior civilització capsiana, devia adoptar, en passar per aquella regió, els menuts sílexs geomètrics, que portà a la península independentment dels que ací eren continuació del capsià peninsular. [2]

4. LA CIVILITZACIÓ DE LES COVES

Els seus caràcters i grups. — Convé remarcar, primer de tot, que el nom donat a aquesta civilització neolítica i eneolítica es deu a estar representada per coves típiques amb caràcters comuns. A Catalunya en podem dir civilització de les coves de Lleyda, puix que a les comarques lleydatanes hi ha el seu nucli principal.

L'àrea d'aquesta civilització peninsular comprèn, de ponent a llevant, des d'Extremadura fins a les muntanyes lleydatanes; i de nord a sud, des de les muntanyes cantàbriques fins a les serres granadines.

La seva nota característica la tenim en la ceràmica, que en l'eneolític és rica i variada, molt superior a la de les civilitzacions dels sepulcres megalítics i no megalítics, que en general no té ornaments. Sovint la ceràmica de la civilització de les coves està decorada, algunes vegades molt artísticament, amb relleus o amb incisions.

De les tres civilitzacions del neolític i l'eneolític, la que ofereix a Catalunya particularitats més típiques és la de les coves. El seu principal nucli es troba a les serres centrals de les comarques lleydatanes, a les conques del Noguera Pallaresa i del Segre.

És notable la particularitat que ofereix la ceràmica d'aqueixes coves catalanes. Mentre que a les de la meitat meridional d'aquest círcol de civilització (Andalusia i Extremadura) està decorada amb incisions, a les coves catalanes i a les del centre de la península està decorada amb relleus.

1) P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de una reconstrucción de la Etnologia prehistórica de la Península ibèrica*. Pàg. 34.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 35.

La civilització de les coves presenta a Catalunya tres grups successius.

Primer grup: el del *neolític final*, caracteritzat per les decoracions rudimentàries de la terrissa. (Coves de Les Llenes, a Erinyà; de Rialb, a Ribes, i d'Olopte).

Segon grup: el de l'*eneolític inicial*, caracteritzat pels relleus i per la decoració incisa formant sistema. (Cova del Tabaco, a Camarasa; Cova Negra, a Tragó de Noguera, i Cova del Foric, a Os de Balaguer).

Tercer grup: el del *ple eneolític*, que continua els caràcters de l'anterior. (Cova de Joan d'Os, a Tartareu).

Fora de la part del territori català pròpiament atribuït a la civilització de les coves, hi ha altres coves i estacions amb material semblant al d'aquella. Probablement hi hagué encreuaments sobre el nostre territori entre les tres civilitzacions. Sembla que, en el neolític pur, la civilització de les coves s'estenia per tota Catalunya, passant a l'altra banda dels Pireneus, on ocupà tot el sud de França.

La Cova de Rialb (Ribes). — En aquesta cova han aparegut fragments de terrissa, amb incisions que no arriben a formar motius. La simplicitat d'aquesta decoració s'avé amb la cronologia de la cova, datada en el neolític final. [1]

La Cova d'Olopte (Cerdanya). — És Olopte una localitat de la Cerdanya, en el tros que forma part de l'Estat espanyol, a la província de Lleyda.

Les troballes de terrissa d'aquesta cova (que, com les altres d'aquest grup, no ha estat encara publicada detalladament) són de la mateixa mena que les de la Cova de Rialb.

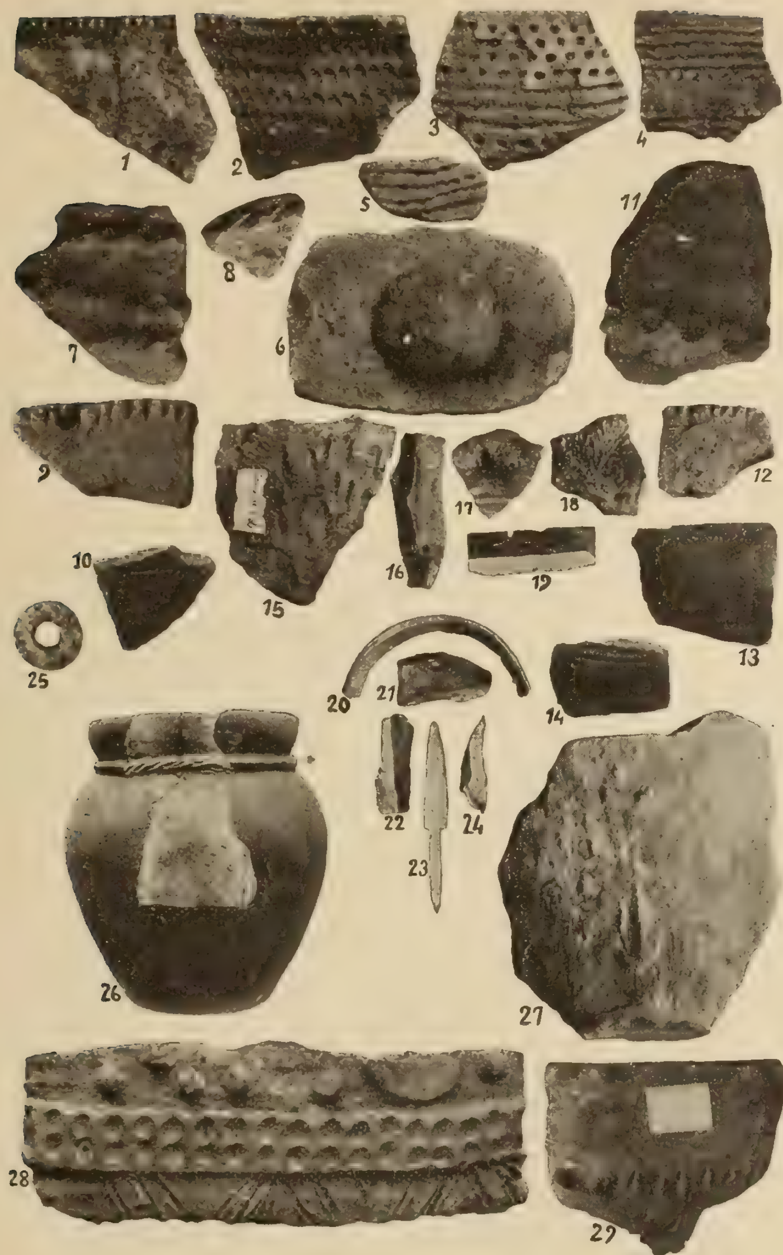
La Cova de les Llenes (Erinyà). — La cova explorada en aquesta localitat, prop de Pobla de Segur, és també neolítica. S'hi trobaren temps enrera diversos bocins de terrissa grossera i uns altres decorats amb impressions digitals o incisions. [2]

Posteriorment, amb ocasió d'una excursió universitària, hi foren trobats nous fragments de ceràmica, més característics, que fan aquesta cova del tot equivalent a les de Rialb i Olopte.

Etnologia. — Sembla avui cosa gairebé segura que el poble capsià, que en el paleolític vingué des d'Àfrica a la península ibèrica, seguí ocupant gran part d'aquesta. El buit que en les troballes de material deixen els períodes de transició del paleolític al neolític i els primers temps del neolític, pot omplir-se parcialment amb l'art capsià estilitzat. Aqueixes manifestacions de l'art capsià estan en relació amb les diverses civilitzacions que durant el neolític i l'eneolític es descabdellaren a la península. Es pot afirmar, doncs, que algunes d'aqueixes civilitza-

1) ALBERTO DEL CASTILLO: *La cerámica incisa de la cultura de las cuevas de la península ibérica y el problema del origen de la especie del vaso campaniforme.* «Anuario de l'Universidad de Barcelona». Quinquenni de 1916-17 a 1920-21. Pàg. 61.

2) J. DE C. SERRA I RÀFOLS: *La Col·lecció Lluís Mariàn Vidal.* «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Any 1921. Pàg. 87.

Figures 1-6: Troballes de la Cova del Tabaco (Camarasa). — Figures 7-14: Troballes de la Cova de les Llenes (Erinyà). — Figura 15: Troballa de la Cova de Rialb. — Figures 16-19: Troballes de la Cova de Gavà. — Figures 20-24: Troballes de la Cova de l'Aigua, d'Alós de Balaguer. — Figures 25-26: Troballes de la Cova del Moro (Olvena). — Figures 27-29: Troballes de la Cova del Foric (Os de Balaguer)

cions foren degudes als mateixos pobles que produïren l'art rupestre estilitzat [1]. Es creu que les cultures occidental i central d'aquell temps són producte d'un poble descendent dels antics capsians. Això ens ho indiquen, no sols l'àrea de l'art estilitzat i la relació d'aquest amb les dites civilitzacions, sinó també les troballes arqueològiques.

No s'ha fet encara un estudi prou complet dels cranis de l'època neolítica i eneolítica a la península. No obstant, es pot comprovar que en els territoris de les civilitzacions occidental i central hi ha una raça amb mescla de dolicocèfals i braquicèfals, tal com succeeix en els *kiœkkenmœdings* epipaleolítics de Mugem. La semblança entre la proporció de dolicocèfals i braquicèfals, almenys a Portugal, i particularment l'analogia dels cranis braquicèfals dels dos períodes, afegit això als arguments que proporciona el descabdellament de l'art rupestre, fa creure a Bosch i Gimpera que el poble de la cultura portuguesa o megalítica del neolític i de l'eneolític era anàleg al de Mugem. És veritat que en els cranis neolítics i eneolítics del dit territori no hi ha els caràcters negroides que els de Mugem presenten. Però aquesta absència pot ésser atribuïda a una evolució en sentit progressiu. [2]

La raça de la civilització central devia ésser anàloga a la de l'occidental o portuguesa. Aquella civilització, que és anomenada de les coves, s'estenia, com havem dit, per tota la Catalunya estricta en l'època neolítica. La raça de la civilització de les coves representa l'element indígena de Catalunya i constitueix el fons ètnic més nombrós de la raça catalana, àdhuc més nombrós que el dels íbers, els quals més tard ocuparen el nostre territori.

1) P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de una reconstrucción de la Etnologia prehistórica de la Península ibérica.* Pàg. 32.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 33.

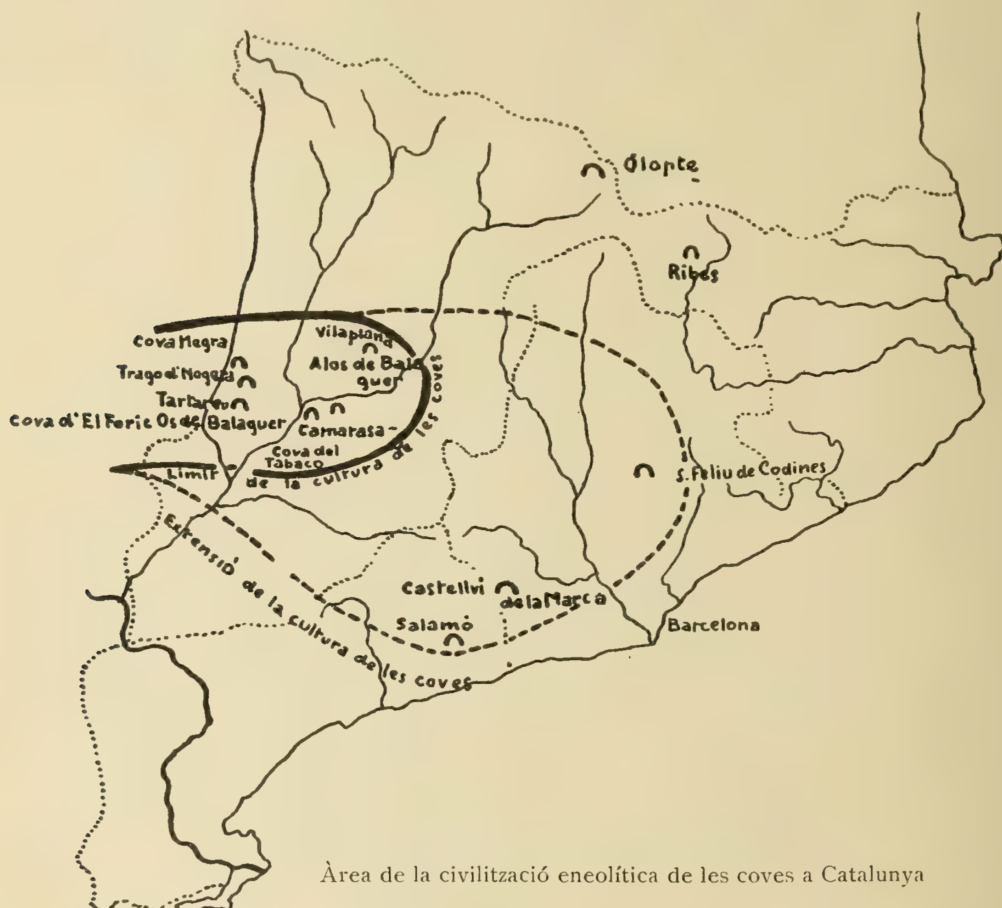
CAPÍTOL V

El període del coure

1. LA CIVILITZACIÓ NO MEGALÍTICA DURANT L'ENEOLÍTIC

Continuació en aquest període de les civilitzacions iniciades al neolític final. — En entrar al període del coure, les civilitzacions del territori peninsular són les mateixes que comencen en el neolític final, o sigui la dels sepulcres no megalítics, la de les coves i la dels sepulcres megalítics. Les dues primeres les havem vistes al territori català en el neolític. Tot indica que l'ús del coure no fou portat a la nostra terra per una invasió ètnica, ans bé fou introduït per un poble mercader que tenia relacions comercials amb els pobles que habitaven el territori de Catalunya.

En l'eneolític inicial les tres civilitzacions coexisteixen. Però la dels sepulcres no megalítics desapareix en el ple eneolític. Almenys, no se n'ha trobat res segur. «Sembla, diu Bosch i Gimpera, com si en aquest últim temps (l'eneolític) l'avenç de la civilització megalítica per una part, i el de la de les coves per una altra, l'haguessin absorbida o bé l'haguessin feta desaparèixer de Catalunya». Confirmen

Àrea de la civilització eneolítica de les coves a Catalunya

aquesta explicació el cas de la Cova Fonda, de Salamó, que representa una infiltració de la civilització de les coves en el territori abans ocupat per la dels sepulcres no megalítics, i el de la cova de Castellví de la Marca, on es barregen les dues civilitzacions. [1]

Déchelette ha donat com a cronologia possible per al descabdellament del període eneolític a la península ibèrica el tercer milenar abans de Jesucrist. [2]

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 88.

2) J. Déchelette: *Essais sur la chronologie préhistorique de la Péninsule Ibérique.* «Revue Archéologique». 1909.

Els sepulcres no megalítics. — La característica dels sepulcres no megalítics en l'eneolític inicial la constitueix el material típic que s'hi troba, especialment les perles de collar o de braçalet fetes d'una pedra verdosa, no ben classificada encara, que els francesos anomenen *callaïs;* les destrals petites, d'una llargada de 4 a 5 centímetres, generalment fetes de fibrolita i molt ben polides, i els ganivets de sílex tallats bellament.

Al començ de l'eneolític inicial, les fosses mortuòries seguiren essent cavades en el sòl. Posteriorment, ja a la fi del període, apareixen les fosses revestides amb pedres (cistes), tipus que, com la cultura que representa, vingué de la província d'Almeria.

Creu possible Bosch i Gimpera el distingir en els sepulcres catalans no megalítics de l'eneolític inicial les mateixes dues fases que poden distingir-se en general a la península ibèrica dins el dit temps. Pertanyen a la primera la necròpolis de la Masia Nova de Vilanova i la de Badalona, i a la segona fase els restants sepulcres. [1]

Necròpolis de Vilanova. — Els sepulcres de Vilanova, situats a la vora de la mar, al barranc de la Masia Nova, foren explorats l'any 1885 pel pare E. Llanas [2]. Les fosses, de 2 metres de llargada i un d'ample, estaven cobertes, sembla, amb tosques lloses d'una amplada de 1'50 metres i uns 10 centímetres de gruix. Hom hi trobà perles de collar de pedra verdosa, destrals de diverses dimensions fetes de diorita i serpentina polides (no tan perfectes, però, com les de les necròpolis dels temps més avançats del mateix període) i un fragment d'un vas fet a mà, negrós. Encara hi havia en les fosses els esquelets, dels quals s'en conserven tres, tots amb cranis dolicocèfals, que amb el restant de les troballes són al Museu Balaguer, de Vilanova i Geltrú.

Necròpolis de Badalona. — Quan la necròpoli de Badalona fou descoberta estava formada per quatre o cinc sepulcres, a uns tres metres de fondària. Un d'aquests, segons diu G. Soler, estava cobert per un túmul d'un metre d'alçada aproximadament. En un sepulcre es trobà un vas petit fet a mà, posat prop del crani de l'esquelet, i una destral d'uns 7 centímetres de llargada i un ganivet de sílex d'uns 14 centímetres, posats prop d'una de les mans. En altres sepulcres hi havia ganivets de sílex i vasets grossers de fang negrós. Els esquelets estaven coberts per una capa de cargolins. Sembla que el material de la necròpolis de Badalona s'ha perdut. [3]

En Gaietà Soler descriví d'aquesta manera els sepulcres de Badalona: «En uns desmonts de terra que tenien lloc en la rejoleria del Sr. Saladrigas, situada a cosa d'un quilòmetre i a la part de ponent de Badalona, aparegué una sepultura

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàgs. 91 i 92.
2) *Crònica científica.* Març del 1885.
3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 93.

a la fondària de tres metres... formada per un munt de pedres sense lligall ni treballat de cap classe, el qual munt, per la capa de terra d'al·luvió que tenia dessobre, es coneix pujava almenys un metre sobre el nivell del terreny, i afectava la forma cònica de les sepultures conegudes amb el nom de túmuls, solament que hi faltava el clos o cercle també de pedres. Damunt del cadàver ha havia estesa una capa de cargolins, molt abundants en nostra platja; resta d'una ceremònia funerària en altres llocs representada per una capa d'ostres. Prop de son crani es trobà una olleta negra, que al tocar-la, efecte de la humitat, quedà desfeta; per les senyes donades per l'operari citat i altres operaris que d'iguals n'havien vistes (com després se dirà) pot asegurar-se perteneixia a la ceràmica primitiva, no treballada al torn ni cuita al forn. Per últim, al costat de sa mà es trobaren una destraleta de 0'75 m. de llargada, perteneixent (si encara estigués en ús l'absurda divisió de la època prehistòrica) a la de la pedra polida, i un ganivet de sílex de 0'14 m. de llargada, com els trobats en 1876 a Caldes de Malavella, és a dir, còncau en el sentit pla de la llargària...... En el forn també de la rejoleria dels Srs. Boix germans, fa uns dos anys havien aparegut a la mateixa fondària tres o quatre sepultures, dintre les quals s'hi trobaren olletes negres i fetes a mà, senyals com he dit abans de ceràmica primitiva, i algun ganivet de pedra (objectes que els operaris no es recordaren de conservar) sens que en cap d'elles faltessin les capes de cargolins...» [1]

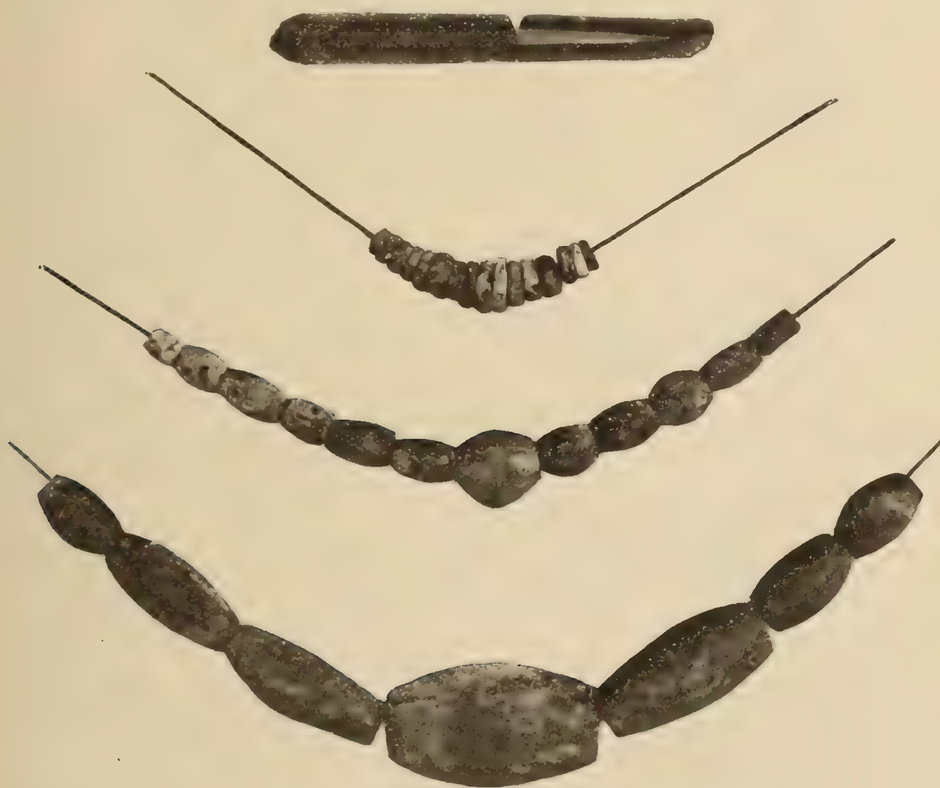

Sepulcre de Bigues: Objectes trobats

Sepulcre de Bigues.—D'ací endavant, els sepulcres poden considerar-se com apertanyents a la segona fase, puix que llur material és generalment més perfecte, tant en els sepulcres de Bigues i Vilassar, que són fosses sense revestir, com en les cistes,

1) «La Veu del Montserrat», del 29 agost del 1885, any VIII, núm. 35, pàg. 275, i núm. 36, pàg. 282.

o sigui fosses revestides de pedres. El sepulcre descobert a Bigues estava format per una fossa tapada amb una pedra gran, aguantada en un dels costats per dues o tres pedres més petites. Hi havia un esquelet amb les cames arronçades. El material trobat, que es conserva a la col·lecció Maspons i Anglasell (Barcelona), fou abundant. Esmentarem un collar de perles de pedra verdosa i d'altres colors, un braçalet fet amb prims discos de pissarra foradats i amb algunes peces de petxina, que estava col·locat al voltant de l'articulació de la mà dreta del cadàver; un vas amb anses prop dels peus, a l'esquerra, i un plat a la dreta, vas i plat fets a mà, de grossera terrissa negrosa; dos ganivets de sílex de color groguenca, molt ben tallats; un nucli de sílex negre amb senyals d'haver-s'en tret fulles de ganivet i una destraleta de fibrolita. [1]

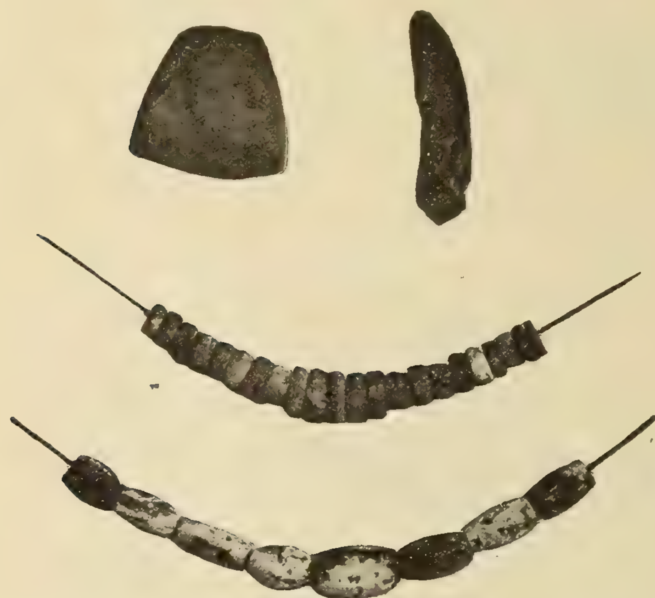
Ganivet i grans de collar o braçalet, dels sepulcres destruïts de la necròpolis de Vilassar

Necròpolis de Sant Genís de Vilassar. — La necròpolis de Sant Genís de Vilassar (Vilassar de Dalt) fou excavada pels especialistes del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, realitzant els primers treballs

(1) F. Maspons i Anglasell: *Las joyas paleolíticas de Bigas*. Treball publicat a la «Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa». Volum V, anys 1903-1905. Pàgs. 100 i següents.

Joaquim Folch i Torres. L'haver-se fet metòdicament l'excavació de tres dels seus sepulcres ha permès l'obtenir d'aquesta necròpolis dades precises i exactes, i observar interessants detalls relatius a la col·locació dels cadàvers i a les ofrenes que els acompanyaven a la tomba. La necròpolis de Vilassar formava unes línies paral·leles de sepulcres. Dues d'aquestes línies, amb uns quinze sepulcres, han estat descobertes.

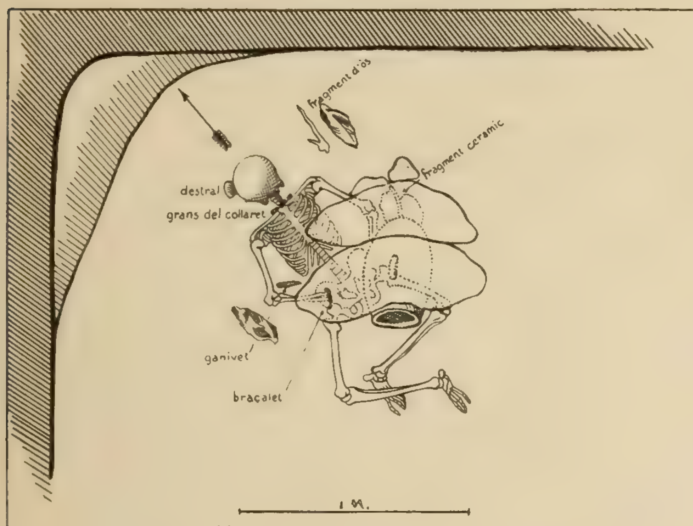
En els tres sepulcres al·ludits, i cal suposar que també en els altres, apareixien al damunt una o dues lloses dretes que s'alçaven una mica per sobre del nivell del cadàver i que devien servir per a assenyalar el lloc del sepulcre. Dins de cada fossa hi havia un esquelet, molt mal conservat, podent-se apreciar que estava col·locat ajegut d'espatlles a terra.

Destral, ganivet i grans de collar i braçalet del primer sepulcre de Vilassar

Només en un dels tres sepulcres es trobà material abundant. D'aquest material en dòna compte Bosch i Gimpera en la següent forma: A la dreta del cadàver i prop del cap, hi havia una destraleta de fibrolita trapezoidal, de 3 cm. de llargada per 3'5 mm. de gruix; prop de la cintura, també al costat dret, un ganivet de sílex de color terrosa, de tall irregular, de 4 cm. de llargada; en torn de les vèrtebres cervicals es trobà un collar de 22 perles cilíndriques foradades, de pedra verdosa, la més grossa de les quals té mig centímetre de diàmetre; d'entremig de les costelles sortiren algunes perles semblants; 8 perles de la mateixa mena, d'un a dos centímetres de llargada, formant sens dubte un braçalet, es trobaren entre els ossos de la mà dreta; al costat esquerre del cadàver, prop de la cintura, fou trobat un vas de forma ovoide, fet a mà, de terrissa negrosa, amb dues anses al mig de la panxa, de 50 centímetres d'alt per 2 de diàmetre, amb un fragment de vas de la mateixa mena posat aprop; finalment, al nivell del cap del cadàver i a la part esquerra es trobà un bocí d'os d'animal. [1]

1) P. Bosch i Gimpera: «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Anys 1913-14. Crònica. Pàgs. 811 i següents.— *Prehistòria catalana*. Pàgs. 94 i 95.

A la segona sepultura es trobà un ganivet de sílex, semblant al de la primera, posat a la dreta del cadàver; una escarpra de fibrolita d'uns 7 centímetres de llarg i un troç de vas de la mateixa terrissa del sepulcre anterior, col·locats simètricament a 15 centímetres del crani. Al tercer sepulcre només es trobà un punxó d'os. Abans havien estat excavats altres sepulcres d'aquesta necròpolis. Però el poc mètode amb què les al·ludides excavacions es realitzaren és causa que no hom pugui precisar els detalls. Es conserven, procedents d'aqueixos altres sepulcres, un ganivet de sílex molt ben tallat, groguenc, d'uns 8 centímetres de llargada, i perles cilíndriques i ovoides de pedra verdosa, anàlogues a les ja descrites.

Planta del primer sepulcre de Vilassar

Sepulcre de Santa Maria de Miralles. — El sepulcre de Santa Maria de Miralles (Penedès), com els de la comarca de Solsona — i probablement els de Vich i el Bruch — han donat un material semblant als sepulcres abans esmentats, però amb la particularitat que tots els enterraments són dins cistes de pedra.

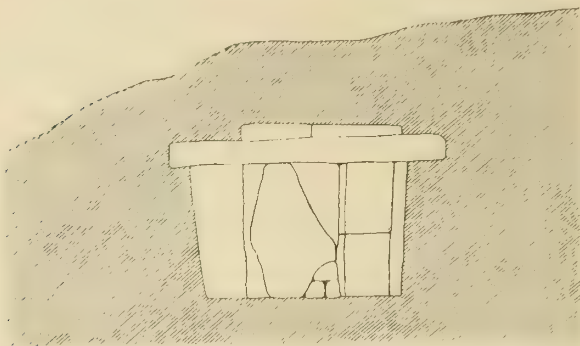
Tenia el sepulcre de Santa Maria de Miralles la forma d'una caixa feta amb lloses de pedra d'uns 10 cm. de gruix, tapat amb una llosa d'uns 20 cm., damunt de la qual n'hi havia altres dues més petites i més primes (uns 8 cm. de gruix) col·locades en forma horitzontal.

La fossa era una cavitat ovoide de les següents dimensions: 1'30 metres de llargada, 0'90 d'amplada i 0'95 d'alçada. L'esquelet estava ajegut d'espatlles a terra, amb les cames doblegades, alts els genolls i sostingudes les plantes dels peus al sòl de la sepultura. La cavitat aparegué

Vas del primer sepulcre de Vilassar

oberta per la part de llevant, corresponent l'obertura al lloc on sembla que hi havia el cap del cadàver. Cal creure que la fossa havia estat tancada del tot i que modernament desaparegué la llosa de la capçalera. El no haver-se fet l'excavació per persona entesa és causa que no es pugui precisar més en aquest punt. [1]

El material trobat a la fossa és: una bella destral de fibrolita blanca, de 10'50 centímetres de llargada, a l'esquerra del cadàver; a la dreta dues destrals més de la mateixa classe, escarpres petites de quarsita d'uns 5 cm. de llargada; ganivets de

Secció del sepulcre de Santa Maria de Miralles

Planta del sepulcre de Santa Maria de Miralles

sílex, molt ben treballats, de color terrosa i d'uns 7 cm. de llargada, i un fragment de quars. Així mateix sortiren les característiques perles de pedra verdosa, que probablement formaven part d'un collar.

No consta que es trobés ceràmica en aquest sepulcre.

Els sepulcres de Solsona. — Tot llaurant o cavant la terra, els pagesos de la comarca de Solsona han trobat repetidament sepulcres d'aquesta època. Molts han estat excavats per Mossèn Joan Serra i Vilaró, director del Museu de Solsona, i això permet el tenir-ne notícies precises.

Els nombrosos sepulcres de la dita comarca estan col·locats dins un túmul. Són fets amb lloses primes i la caixa és un rectangle molt regular.

Al costat de l'esquelet de cada sepulcre s'ha trobat material anàleg al dels sepulcres anteriors, abundant les destrals de fibrolita ben polides, de diferents dimensions, entre les quals cal remarcar les de tamany petit i forma trapezoidal, iguals a les ja citades, les perles de pedra verdosa i ullals de senglar i els ganivets de sílex. A més, han aparegut sílexs trapezoidals o triangulars, que encara no havien sortit a Catalunya, però que abunden en els sepulcres eneolítics de la

1) P. Bosch i Gimpera: «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum v. Anys 1913-14. Crònica. Pàg. 811 i següents.—*Prehistòria catalana:* Pàgs. 96 i 97.

província d'Almeria, essent això una nova prova de la comunitat de civilització. La ceràmica està formada per vasos menuts de terrissa negrosa, fets a mà. [1]

Altres sepulcres. — Són molt poc precises les notícies que hi ha dels sepulcres de Vich i el Bruch. Però és probable que es tracti també de cistes. El de Vich

Objectes trobats en el sepulcre de Santa Maria de Miralles

fou descobert en fer-se els fonaments de l'església dels Carmelites. Hi aparegué un esquelet estirat i al costat un vas ovoide de terrissa negrosa, fet a mà, amb dues anses a la panxa, que s'assembla molt als de Vilassar de Dalt [2]. També aparegueren un punxó d'os i un ullal de senglar. Tot aquest material sembla haver-se perdut.

Al sepulcre del Bruch foren trobats una destral i perles de pedra que pertanyien segurament a un collar. [3]

A Cornudella (Priorat) i a Vallfogona de Riucorb (Segarra) han estat trobats sepulcres, potser cistes, amb material semblant als dels descrits anteriorment, però

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 97.

2) P. Bosch i Gimpera: «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum v. Anys 1913-14. Crònica. *Necròpolis a Sant Genís de Vilassar*. Pàg. 810.—*Prehistòria catalana*. Pàg. 98.

3) F. Martorell i Peña: *Apuntes arqueológicos*. Pàg. 87.

més avançat. A una de les cistes de Cornudella es trobà una formosa destral de serpentina negra [1], que es podria considerar del ple eneolític pel seu tipus; però és aquest un punt dubtós.

Per referències, s'ha parlat de cistes a Vallfogona de Riucorb, i es diu que hi sortiren destrals de basalt, ganivets de sílex, amulets de pòrfir i de basalt, petits objectes de metall, que algú ha cregut també amulets, ceràmica grossera i fins un objecte de vidre [2]. Fa remarcar Bosch i Gimpera que d'aqueixes troballes només s'en té vagues notícies, i que no havent vist ningú els objectes, cal acollir-les amb certa prevenció. [3]

Coves valencianes. — Al mateix barranc de la Valltorta, a la rodalia d'Albocàcer, del qual havem parlat en tractar de l'art rupestre [4], han aparegut, en diverses coves, jaciments neolítics i eneolítics. El fet de la coincidència de les estacions de pintures rupestres amb una mateixa classe d'utillatge dels temps de la pedra polida i del coure, mentre que no s'ha trobat res segur de caràcter paleolític, podria ésser un argument en pro de la cronologia neolítica de l'art rupestre oriental (i així ho insinuen Duran i Sanpere i M. Pallarès [5]), si no hi hagués d'altres arguments de més força en pro de la cronologia paleolítica [6]. L'existència de nombroses estacions neolítiques i eneolítiques a la Valltorta pot explicar-se admetent que aquell indret fou habitat per les tribus del temps de la pedra polida i del coure després d'haver-ho estat per les del temps de la pedra tallada.

L'exploració de coves a la Valltorta pels especialistes del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans donà per resultat abundants troballes, especialment a la Cova Gran del Puntal i a la Cova del Barranc de la Rabosa.

Cova Gran del Puntal: Sota una capa amb terrissa dels temps històrics, es trobà utillatge neolític i puntes de sageta i ganivets de sílex, destrals de pedra i ceràmica amb decoracions de cordons. A més sortiren ossos de cèrvol i de bou. [7]

Cova del barranc de la Rabosa: Està situada en un petit barranc afluent del de la Valltorta, prop del pedró que marca la divisòria dels termes de Tírig, Albocàcer i Coves de Vinromà. És la més important, arqueològicament, de les cavitats explorades fins avui en aquesta regió. Abans d'ésser explorada, estava obstruïda per una paret que hi havien alçat els pastors per tal de poder tancar dins el bestiar.

Sortiren en l'excavació els mateixos tipus de terrissa i sílex de les altres coves,

1) Col·lecció del Dr. Massot, Barcelona.

2) «Revista de la Asociación artístico-arqueológica barcelonesa», anys 1903-1905. Pàg. 484. Comunicació de Mossèn MIQUEL PIERA.

3) P. BOSCH I GIMPERA: *Prehistòria catalana.* Pàg. 99.

4) Vegi's el present volum, pàgs. 273 a 280.

5) A. DURAN I SANPERE: *Exploració arqueològica del barranc de la Valltorta.* Pàgs. 452 a 454.—M. PALLARÉS: *Exploració dels jaciments prehistòrics de la Valltorta.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Anys 1915-20. Pàgs. 454 a 455.

6) Vegi's el present volum. Pàgs. 287 a 289.

7) M. PALLARÈS: Lloc citat. Pàgs. 455 i 456.

gran nombre de fulles de ganivet i puntes de sageta amb peduncle ben retocades. Els ossos acusen la presència del gat, el gos, la marta i el porc senglar. [1]

Altres coves i troballes: A les coves del Trenc i de Pipa, així com en alguns planells de la regió, hom féu troballes de sílexs i ceràmica d'igual natura que les anteriorment consignades. Alguns objectes foren trobats al peu mateix de les roques amb pintures rupestres.

«El material recollit en aquests camps oberts i el que pogué ésser recollit de les coves — escriu Pallarès — forma un conjunt d'alguns centenars d'objectes típics de la indústria lítica neolítica i eneolítica, acompanyada en tots els nivells de les coves de ceràmica així mateix ben característica d'aquest períodes.» [2]

Cal consignar també la important troballa del sepulcre del Canyaret a Calaceit, pertanyent al ple eneolític i les altres troballes similars del Baix Aragó. [3], regió relacionada amb la d'Albocàcer.

Aquestes troballes del Baix Aragó, a despit de la mancança d'objectes d'aram, metall que sols ha sortit en el sepulcre del Tossal de Sant Antoni de Calaceit, pertanyen al ple eneolític, com ho demostra, entre altres detalls, el retorçament de les aletes de les puntes de fletxa en direcció a l'espiga, que no apareix abans del ple eneolític. [4]

Ultra la Mola murada de Xert hi ha altres moles castelloneses amb estacions eneolítiques, com les de Morella la Vella i Miravet, amb troballes característiques de sílex (puntes de sageta, fulles de ganivet) i destrals de fibrolita. Aqueixes moles amb estacions prehistòriques s'estenen cap al sud, almenys fins a Llucena del Cid.

No està gaire estudiat encara el material de les coves i estacions del sud del regne de València, com la Cova Negra (Alacant) i el sepulcre del Castellet del Porquet de l'Olleria, que podrien representar l'enllaç amb la civilització almerienca. [5]

Malgrat no haver-se estudiat encara aquest punt amb material prou abundant i amb recerques prou detingudes, hom pot afirmar que aqueixes estacions i coves pertanyen a la civilització de poblats i sepulcres apel·lada d'Almeria o no megalítica, la qual s'estengué des del lloc d'orígen per la zona litoral, penetrant al regne de València, a la Catalunya estricta i per l'oest al Baix Aragó gràcies a les comunicacions naturals dels passos del Mestratge. Fa notar Bosch i Gimpera que mentre la civilització d'Almeria es descabdella al Principat de Catalunya amb una gran complexitat i una relativa riquesa, a la província de Castelló i al Baix Aragó es mostra pobre, com si allí hagués estat estacionada i isolada del seu centre originari. [6]

En les coves d'Albocàcer i en les Moles de Castelló apareix la terrissa pròpia

1) M. PALLARÈS: *Exploració dels jaciments prehistòrics de la Valltorta.* Pàg. 456.
2) M. PALLARÈS: Lloc citat. Pàg. 456.
3) P. BOSCH I GIMPERA: *El sepulcre del Canyaret a Calaceit.* Pàg. 457 i següents.
4) P. BOSCH I GIMPERA: *Consideracions generals sobre les estacions eneolítiques del Baix Aragó i del regne de València.* Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Anys 1915-20. Pàg. 464.
5) P. BOSCH I GIMPERA: Lloc citat. Pàg. 465.
6) P. BOSCH I GIMPERA: Lloc citat. Pàg. 405.

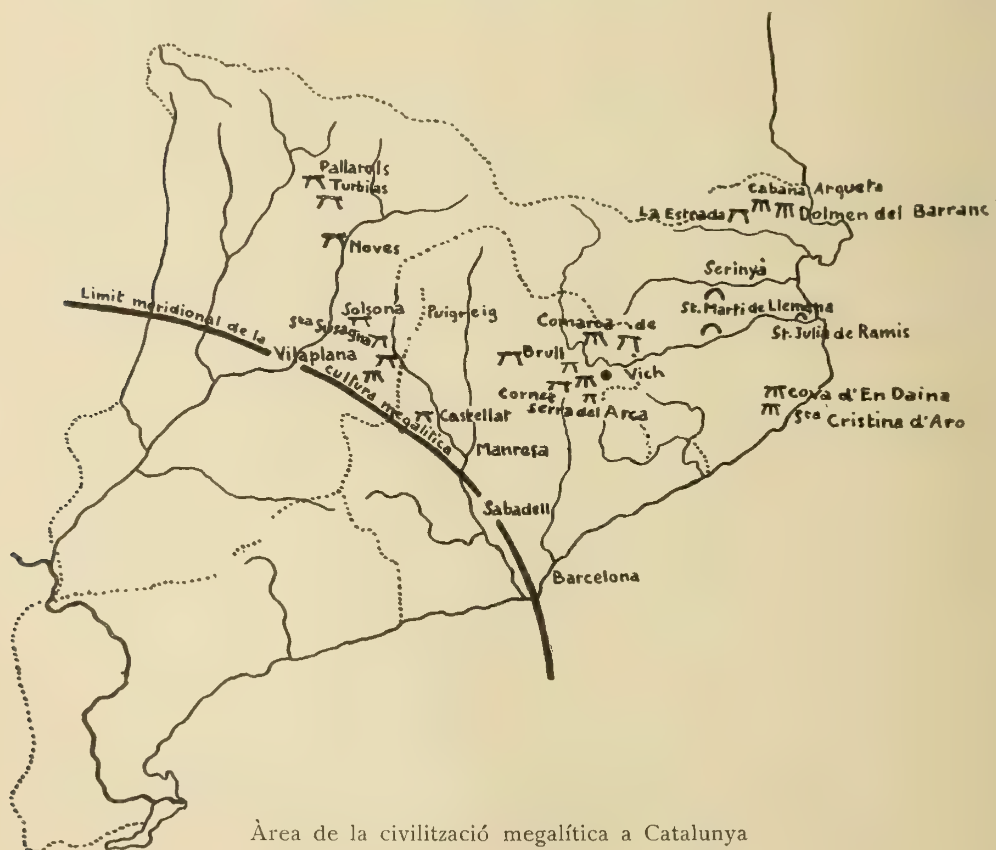
de la civilització del centre, fet que es pot explicar com una reminiscència de l'anterior civilització indígena o com una influència de la civilització central contemporània.

Les estacions eneolítiques de la comarca d'Albocàcer, o sigui de la Valltorta, són per ara la millor representació d'aquesta cultura.

A la Catalunya estricta s'encreua la civilització d'Almeria amb la central de les coves de Lleyda, formant-se un tipus de civilització mixte, representat principalment per la Cova Fonda de Salamó.

2. LA CIVILITZACIÓ MEGALÍTICA CATALANA

La seva extensió. — Ja havem dit que, a la península, el nucli originari de la civilització representada pels megalits es troba a Portugal, on els dòlmens abunden extraordinàriament. N'hi ha també al restant de l'occident i al nord de la península. A l'est i al centre peninsulars no es troba ni un mega-

Àrea de la civilització megalítica a Catalunya

lit, la qual cosa indica que no s'estengué per les dites zones aquesta civilització.

A Catalunya els dòlmens són nombrosos. Es presenten localitzats en determinades comarques del nord i del centre de la nostra terra, particularment als Pireneus i llurs ramificacions, i, sobre tot, a les conques altes del Noguera Pallaresa i del Segre, estenent-se fins a les comarques veïnes del Montsec (conca de Meyà, baronia de Rialb) i per tota la comarca de Solsona. Al nivell del nucli d'aquesta comarca hi ha el nucli de dòlmens de la comarca de Vich i serres veïnes, estenent-se fins a les muntanyes del Vallès i a les serres de la costa de Llevant, cap a Vilassar. A les comarques gironines es continua pels Pireneus el nucli lleydatà, i arriba el territori dels megalits a les serres del cap de Creus. A més, hi ha un altre nucli a les muntanyes de les Gavarres i alguns indrets immediats de la Costa Brava, cap a Romanyà de la Selva, Fitor i Palamós. Remarqui's que a les planes de l'Empordà, del Gironès i de la Selva hom no troba megalits. [1]

Si el monument de Montjuic descrit per Eudalt Canibell [2] era verament un dolmen — i el dibuix publicat fa creure que sí — la desembocadura del Llobregat marcaria el límit sud del territori de la civilització megalítica per la banda de la costa.

Tota la part meridional de Catalunya està mancada per complet de megalits. [3]

Dolmen de Montjuic (desaparegut)

Aquesta topografia dels megalits catalans, relacionada amb la topografia del restant de la península, indica que la civilització megalítica entrà a Catalunya pel nord-oest, per la regió pirenenca. El territori megalític català és l'extrem peninsular de l'extensió d'aquella cultura sortida de Portugal i que seguí gran part de la perifèria, entrant per una banda a Andalusia i per l'altra pujant per l'occident cap al nord i allargant-se cap a l'est. Els tipus dels megalits i el material que s'hi ha trobat confirmen les dades que, en aquest punt, proporciona la topografia.

La descoberta i l'estudi dels megalits catalans. — Entre els arqueòlegs s'havia estès la teoria, formulada per Rougemont, que als països on hi ha muralles del tipus dit ciclòpic, manquen els altres monuments megalítics, com si es tractés d'obres incompatibles fetes per dues diferents races. I com que a la nostra terra

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàgs. 99 i 100.

2) *Un dòlmen a Montjuich*: «L'Avenç». Any 1882. Pàg. 194.

3) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 100. Observa Bosch, en una nota de la dita plana, que les pedres anomenades Pallers d'Aranyò, a l'Urgell, són roques naturals.

són famoses les anomenades muralles ciclòpiques de Tarragona, Olèrdola [1], Girona, Mur i Empúries, es cregué que no hi havia a Catalunya — a la Catalunya estricta — ni dòlmens ni menhirs. Aviat, però, s'enfonsà la teoria de la incompatibilitat entre els monuments ciclòpics i els megalítics. I àdhuc alguns autors, anant massa lluny, relacionaren uns i altres, i posaren en el gènere dels monuments megalítics les muralles apel·lades ciclòpiques.

La coneixença i l'estudi dels dòlmens i menhirs, a Catalunya, és cosa relativament recent. I per bé que en els darrers anys s'ha avançat molt en el camí, cal recorre'n encara un bon tros.

De primer només es coneixia públicament el dòlmen de Moyà, del qual, quan ja estava destruït, parlà Antoni de Bofarull [2]. L'any 1872, Joaquim Manuel Moner donà a conèixer, en un fullet, el dolmen de Pinyana (anomenat de Senterada, per estar Pinyana agregat abans a aqueix municipi) dit *La Roca encantada* per la gent del país. [3]

Dolmen de Pinyana (La Roca Encantada)

Un fullet publicat l'any 1878 pel Centre Artístic d'Olot, on es consignava la troballa d'objectes prehistòrics al Pla de Gibrella, estimulà els excursionistes i recercadors d'antiguitats per a l'investigació dels monuments megalítics de la nostra terra. Al dit fullet es descrivia el dòlmen de Vallgorguina, *La Pedra gentil*, que es reproduïa en una litografia de Vayreda, i s'esmentava el de *Puig-ses-Lloses*, proper a Vich. [4]

L'any 1879, el comte de Belloch, en una memòria llegida a l'Associació Catalanista d'Excursions científiques, descriví alguns altres dòlmens, entre ells el de Pla Marsell, el de Cardedeu, i el de Vilalba Sasserra (Collsabadell). [5]

Mentrestant, Antoni Balmanya, mestre d'Espolla, feia conèixer els dòlmens d'aquell terme. El mateix any 1879 remeté a la Associació Catalanista d'Excursions

1) Com veurem més endavant, les muralles d'Olèrdola han resultat ibèriques.

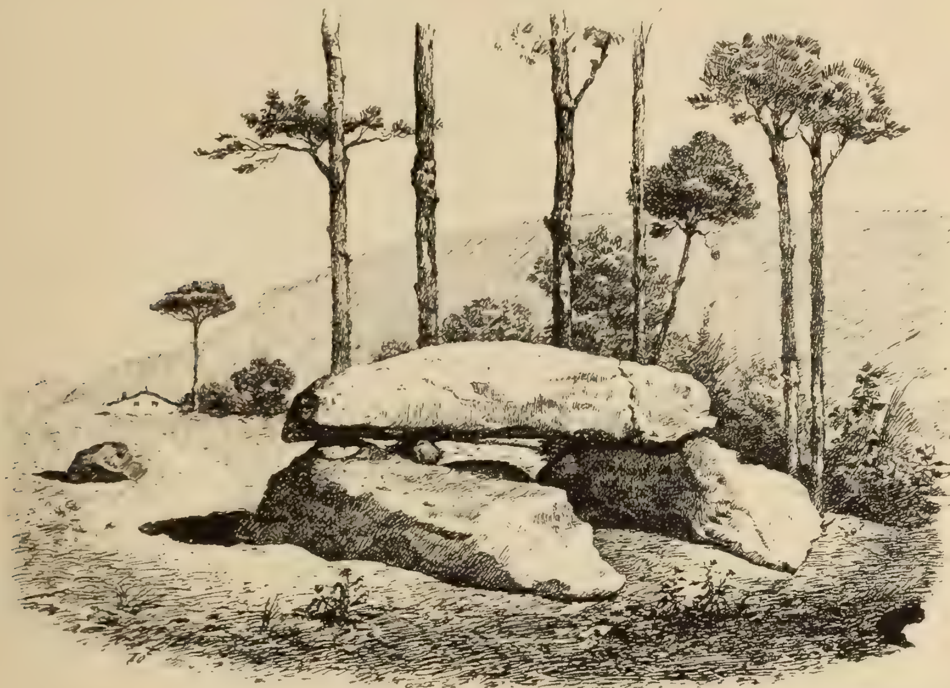
2) A. DE BOFARULL: *Historia crítica (civil i eclesiàstica) de Cataluña.* Tom I. Pàg. 143. Dibuix a la làmina posada entre les planes 144 i 145.

3) JOAQUIM MANUEL MONER I DE SICAR: *Dos monumentos druídicos sitos en el distrito municipal de Senterada, partido de Tremp, en la provincia de Lérida.* Fonz, 1872.

4) JOAQUIM VAYREDA I JOSEP SADERRA: *Breve reseña de los descubrimientos arqueológicos llevados a cabo por el Centro Artístico de Olot.* Olot, 1878.

5) *Descripció de monuments megalítics.*

científiques notícia de dos dòlmens i un menhir. No deia que fossin dòlmens, i es limitava a consignar que a la contrada eren designades aquelles construccions amb el nom de «coves d'alarbs». Publicada aquesta notícia en el mes de juny del dit any,

Dolmen de Vilalba Sasserra

Sanpere i Miquel comprengué, per la descripció de Balmanya, que es tractava de vers dòlmens, i anà a visitar-los. Poc després publicà Sanpere un estudi sobre els monuments megalítics, on descriví els dòlmens de Catalunya coneguts fins aleshores. [1]

Diversos dòlmens escampats es descobriren posteriorment, entre els quals citarem la notable galeria coberta de Romanyà de la Selva, publicada per Agustí Casas l'any 1884. Però fins als estudis i recerques de Lluís Marià Vidal no es donà un pas important en la coneixença dels monuments megalítics de la nostra terra.

L'any 1893 presentà Vidal a la Reial Academia de Ciències i Arts, de Barcelona, la seva memòria *Más monumentos megalíticos en Cataluña,* en la qual afegia 19 dòlmens i 4 menhirs a la xifra dels que fins aleshores hom coneixia, essent alguns de l'Alt Empordà. En una nova memòria de la mateixa Acadèmia, publicada l'any

1) *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos.* «Revista de Ciencias históricas».Volum II. Desembre 1880 - març 1881. Pàgs. 434 i següents.

1911, descriví 5 dòlmens més, situats tots a la conca alta del Segre, en les muntanyes que per la dreta del riu s'estenen de la Seu d'Urgell a Organyà.

Arreplegant dades de publicacions diverses, Agustí M.ª Gibert dreçà, per a la seva obra *Tarragona prehistòrica i protohistòrica* (1909), una llista dels dòlmens, menhirs i cròmlechs de Catalunya; però amb la sola indicació de la localitat on es troben. [1]

En els darrers deu anys la descoberta de monuments megalítics i llur estudi han avançat d'una manera notable, com totes les branques de la ciència prehistòrica catalana. Cal esmentar d'una manera especial, entre els estudis i treballs recents, els de Manuel Cazurro [2], Joan Serra i Vilaró [3], Josep Gudiol i la Colla excursionista Gurb de Vich [4], i l'obra de conjunt de Pere Bosch i Gimpera [5]. La intervenció en aquests escorcolls i estudis del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, que pel seu compte ha excavat també nombrosos megalits (Pallarès, Colominas, Pericot i Bosch), els ha donat tot l'aparell científic i tot el mètode que els convé.

Amb tot i això, només han estat ben estudiats i explorats, fins ara, una part dels megalits catalans, especialment de les comarques de Solsona i Vich, l'alt Segre, les Gavarres i l'Alt Empordà. Les dades que de l'estudi i l'excavació d'aquests dòlmens s'han tret, permeten ja l'establir conclusions relativament sòlides.

No arriba de bon tros la densitat dels megalits catalans a la dels francesos. A França hi ha registrats més de 4,500 dòlmens. Tampoc n'hi ha a Catalunya de tan gegantins com alguns dels de França. De totes maneres, el nombre dels megalits francesos de grans dimensions és relativament petit. Les formidables proporcions d'alguns megalits depenen, en molts casos, de la circumstància d'haver trobat llurs constructors pedres d'enorme tamany a la contrada on edificaven.

El dolmen de majors proporcions conegut fins avui a Catalunya és el de la *Creu d'En Cobertella,* de Roses. La llamborda més grossa amida 5'20 metres de llargada per 3'95 d'amplada, i es calcula que pesa 14 tones. Dins la cambra hi devien cabre, dretes, més de trenta persones.

Carreres i Candi creu que el nom popular de «pedres arques» que tenen els dòlmens a Catalunya demostra que ja en els segles X i XI de l'era cristiana el nostre poble tenia consciència que aqueixos monuments primitius eren sepultures, puix que en els dits segles aquestes rebien la denominació d'«arques». En una collada de Cervelló existia la *archa antiqua* (1060); al límit nord del Castell de l'Ametlla (Se-

1) AGUSTÍ M.ª GIBERT: *Tarragona prehistóriea y protohistórica.* Pàgs. 65 a 69.

2) *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Publicació de la «Junta para ampliación de estudios y investigaciones científicas. Centro de estudios históricos». Madrid 1912.

3) *Excavaciones en el dolmen de Llanera (Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades.)* 1917.—Altres treballs, entre ells un d'inèdit, molt interessant.

4) *Les primitives civilitzacions ausetanes* (follet velografiat per J. M.ª Gudiol), que es resumeix a la Crònica de l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans. Anys 1915-20.

5) *Prehistòria catalana.* Pàgs. 99 a 126.

garra) hi havia un *collo Arche* (1077). A Tamarit de Llitera, la *turris vocata de las Arcas* (1320). Creu Carreras que el Camp de l'Arpa, nom actual d'una barriada de Barcelona, és una corrupció de Camp de l'Arca. [1]

Són nombrosos els dòlmens que duen encara avui el nom d'*arca*, el qual també s'aplica als llocs on hi ha aquests monuments. A Vich hi ha la «Serra de l'Arca»; a Solsona, prop del pla de Busa, el «Coll d'Arques».

Dolmen de la Creu d'En Cobertella, a Roses

No obstant, antigament el mot «arca» sembla haver tingut també l'accepció de munt de terra o pedres que serveix de límit. Remarca Balari que en el *Forum Judicum* són designats amb el nom d'arques els límits o fites [2]. En un document del segle IX és usada així mateix la paraula «arca» en el sentit de límit, puix que es refereix al que separa els termes de dues viles litigants. [3]

En documents de l'època comtal copiats per Baluci a l'Apèndix de la *Marca Hispanica* [4] hi ha diverses vegades el mot *arca*, i, segons Sanpere es refereix a dòlmens dels pobles d'Espolla, Sant Climent de Peralta, Culera i Murassa (Rosselló), on existeixen dòlmens, efectivament. [5]

Quan a Catalunya foren descoberts els primers dòlmens, s'els aplicà la teoria celta i druídica que havia imperat durant els dos primers terços de la passada centúria. Com a «indubtablement celta» presenta Antoni de Bofarull el destruït dolmen de Moyà. I com a monuments druídics va descriure Moner el dolmen i la pedra oscil·lant de Pinyana.

Moner i Bofarull parlaven dels reguerons que la pedra horitzontal presentava, reguerons per on deien corria la sang de les víctimes sacrificades segons els

1) F. CARRERAS I CANDI: Volum *Catalunya* de la *Geografia general de Catalunya*. Pàg. 785, nota 53.
2) J. BALARI I JOVANY: *Orígenes históricos de Cataluña*. Barcelona, 1899. Pàg. 623.
3) VILLANUEVA: *Viaje literario*. Tom XIII. Pàgs. 230 a 241.
4) Documents números 40, 54, 59, 231, 156, 174, etc.
5) S. SANPERE I MIQUEL: *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos*. Pàgs. 512 i següents.

rites dels druïdes, que eren els sacerdots dels celtes [1]. De la faula celta es passà a la faula ibèrica, per bé que aquesta ja no presentava els aspectes pintorescos del druïdisme. El marquès de Nadailhac es decantà a creure que foren els ibers els constructors dels monuments megalítics [2]. I Sanpere i Miquel, entusiasmat amb la seva hipòtesi ibèrica, segons la qual els ibers, que al seu dir parlaven l'idioma èuscar, s'estengueren per tota la península, cercà en la seva famosa toponomàstica arguments provatoris del caràcter ibèric dels megalits. [3]

Posteriorment, Camille Jullian, qui adjudica als lígurs moltes coses adjudicades abans per altres a celtes i a ibers, atribueix a aquells els monuments megalítics. [4]

L'antiguitat dels monuments megalítics a la Europa occidental (2,500 a 3,000 anys abans de Jesucrist), és incompatible amb llur adjudicació a lígurs, celtes o ibers, puix que les dades certes referents a aqueixos pobles no pugen gaire més enllà de l'any 1,000 abans de Jesucrist, i no es sap quins pobles habitaven el territori dels megalits en aquelles dates reculades.

Els escassos cranis trobats en el territori dels megalits pertanyents a l'època neolítica i eneolítica, donen una barreja de cranis dolicocèfals i braquicèfals. Les característiques d'aquella raça són molt semblants a les que presenta la que poblava en la dita època tota l'Europa meridional.

Dòlmens i menhirs, a Catalunya, com a tot arreu, estan voltats per les llegendes del poble, poètiques i ingènues. Les llegendes, però, afecten més els menhirs que els dòlmens. En algunes comarques catalanes — a les gironines, per exemple — la gent del país fa poc cas d'aquests i els mira simplement com a barraques que serveixen per soplujar-se en mig de les vinyes i els boscos. [5]

Diverses classes de sepulcres megalítics en general. — Tres tipus presenten en general els sepulcres megalítics, a saber:

Primer: Sepulcres de cambra més o menys poligonal, que té tendència a ésser trapezoidal, amb un corredor incipient.

Segon: Sepulcres formant una galeria coberta, que presenten diferents variants.

Tercer: Sepulcres de cista, de forma rectangular o trapezoidal, amb diferents variants també. [6]

A tots aquests tres tipus hom aplica correntment els noms de dòlmens i megalits. Cal advertir, però, que el nom de dòlmen, en sentit estricte, solament correspon al primer tipus i que el nom de megalit no escau prou al tipus tercer, puix que generalment no són molt grosses les pedres dels sepulcres de cista.

1) Joaquim Manuel Moner i de Sicar: *Dos Monumentos druídicos sitos en el distrito municipal de Senterada, partido de Tremp, en la provincia de Lérida.* Fonz, 1872. Pàg. 3.—Antoni de Bofarull: *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña.* Volum 1. Pàg. 143.

2) *Les premiers hommes et les temps préhistoriques.* París, 1882. Pàg. 372.

3) S. Sanpere i Miquel: Lloc citat. Pàgs. 435 i següents.

4) C. Jullian: *Histoire de la Gaule. I.*

5) M. Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Madrid, 1912. Pàg. 13.

6) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàgs. 101 i 102.

Els tipus de cista pertanyents a la civilització megalítica es distingeixen notablement de les cistes de la civilització dels sepulcres no megalítics, no sols per la diferent construcció, sinó pel material que s'hi ha trobat, que permet atribuir els primers a la dita civilització.

Els dòlmens de corredor incipient pertanyen al final del neolític pur, o a la transició d'aquest a l'eneolític. Els de galeria coberta, al ple eneolític. Els de cista, a la fi del ple eneolític i entren als començos de l'edat del bronze.

El material característic. — En la civilització dels megalits és típic gairebé tot el material que es troba, mentre que en la civilització de les coves la troballa típica és únicament la ceràmica amb decoracions en relleu.

Entre els objectes més típics de la civilització megalítica hi ha els ganivets de sílex, que sovint tenen grans dimensions; les ben tallades puntes de sageta, sobre tot les de forma de fulla de llorer i la triangular amb espiga i aletes; els ornaments humans fets amb bocins de molluscos; les peces rectangulars amb perforació en forma de V.

Cova de Câ En Sant Vicents (Sant Julià de Ramis): Ganivet de sílex (meitat del tamany natural)

Aquestes peces i els ganivets de grans dimensions són coses exclusives de la civilització dels megalits i formen, per tant, els seus objectes més característics.

La ceràmica d'aquesta civilització és, o bé llisa, o més generalment ornada amb sobrietat. Hi surt el vas campaniforme.

Entre aqueixos objectes de la civilització megalítica, n'hi ha alguns que són considerats com a influències de les altres civilitzacions de l'eneolític. Així, les puntes de sageta triangular amb espiga i aletes i les de forma de fulla de llorer procedeixen, segons es creu, d'una influència de la civilització no megalítica, que té el seu nucli peninsular a la província d'Almeria [1]. També es considera com a provinent d'una influència externa el vas campaniforme, vingut probablement del centre d'Espanya [2]. Aquest vas es troba així mateix als dòlmens del nord peninsular (Guipúscoa).

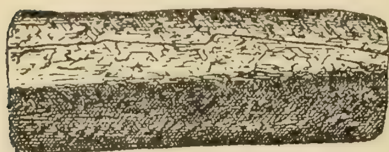

Cova de Câ En St. Vicents (Sant Julià de Ramis): Punta de sageta triangular de sílex, amb aletes i espiga (tamany natural)

La perforació en forma de V es troba ja a Portugal a la fi de l'eneolític inicial. Es creu avui que el territori portuguès és la pàtria originària dels monuments megalítics. Allí la civilització megalítica mostra una riquesa que no es veu enlloc més.

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 120.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 121.

Els començos de la civilització megalítica a Catalunya. -S'havia cregut, de primer, que a Catalunya hi havia dòlmens del tipus de corredor incipient, que eren datats en el neolític pur. Entre aquesta classe de dòlmens s'hi havia posat, tenint en compte les plantes dibuixades per Cazurro, els dòlmens d'Espolla (Alt Empordà): dolmen de la Font del Roure, Cabana Arqueta i dolmen d'Arreganyats. Però l'exploració detinguda realitzada l'any 1920 pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, demostrà que les pedres del suposat corredor incipient no eren sinó les restes d'un corredor complet, avui desaparegut en la seva quasi totalitat.

Cova de Câ En Sant Vicents (Sant Julià de Ramis): Botons d'os petits, amb perforació en forma de V (tamany natural)

Així, la civilització dels sepulcres megalítics comença a Catalunya amb el sepulcre de corredor, corresponent a l'eneolític.

D'altra banda, el material trobat en els dits dòlmens, que no pertany pas al neolític pur, ans bé correspon al període eneolític avançat, confirma aquesta cronologia. De les excavacions realitzades en els megalits catalans resulta que la civilització megalítica catalana pertany al ple eneolític i dura fins als començos de l'edat del bronze. [1]

Les tres formes dels dòlmens catalans. — Tres formes essencials presenten els dòlmens de Catalunya: el sepulcre de corredor, la galeria coberta i la cista. Tipològicament, la forma més antiga d'aquestes tres és el dolmen de corredor, que representa l'evolució del dolmen primitiu més senzill, del qual no hi ha exemplars a la nostra terra. Els tres tipus, però, a Catalunya són contemporanis.

En els dòlmens catalans de corredor, aquest està ben diferenciat de la cambra sepulcral: és estret i molt més baix. Només tenim a Catalunya dos exemplars ben segurs del sepulcre de corredor, tots dos a Espolla (Alt Empordà): el dolmen de la Font del Roure i el de la Cabana Arqueta. És probable que siguin també sepulcres de corredor el dolmen d'Arreganyats (Espolla), el de La Gutina (Sant Climent Sassebes) i el del Mas del Puig de Câ N'Eres (Darnius). Fan notar Bosch i Pericot que la cambra dels sepulcres citats tendeix a esdevenir rectangular, preludiant la transformació en galeria coberta. [2]

Per confusió progressiva de la cambra i el corredor es formà, segons sembla, el tipus de la galeria coberta, i per desaparició del corredor i reducció de la cambra,

1) P. Bosch i Gimpera i Lluís Pericot: *Consideracions generals sobre els megalits catalans.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Anys 1915-20. Crònica. Pàgs. 505 a 510.

2) P. Bosch i Gimpera i Lluís Pericot: Lloc citat. Pàgs. 505 a 510.

o bé per escurçament de la galeria coberta, es formà la cista, que esdevé rectangular, trapezoidal o quadrada. [1]

De les tres formes catalanes de dòlmens o sepulcres megalítics — amb corredor, galeries cobertes i cistes — la primera i la segona pertanyen al ple eneolític i la tercera al final d'aquest, entrant al començament de l'edat del bronze.

Sepulcres de corredor. — Havem dit que, dels sepulcres d'Espolla, considerats abans com a sepulcres de corredor incipient, n'hi ha dos, almenys, que són vers sepulcres de corredor complet: el dolmen de la Font del Roure i el de la Cabana Arqueta. Descriurem breument aqueixos dòlmens, atenent-nos a les dades que han proporcionat les darreres excavacions del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans.

Dolmen «La Cabana Arqueta» (Espolla)

Cabana Arqueta [2]: L'estudi d'aquest dolmen es feia difícil per utilitzar-se com a barraca. Les parets modernes que omplen els buits produïts als costats del sepulcre per la desaparició o trencament d'algunes lloses, han deformat aquest dolmen. A més, trencada la llosa de coberta, una meitat d'aquesta es decantà cap a l'interior de la cambra i es quedà dreta en el lloc que ocupava una de les desaparegudes lloses laterals.

L'excavació del lloc ocupat per la cambra dolmènica, en la qual hi havia un considerable gruix de terra, i pel corredor, que estava obstruït per un marge modern, mostrà que es tractava d'un sepulcre de corredor. Aquest està avui incomplet; resta, amb tot i això, ben caracteritzat [3]. Les parets de la cambra estigueren formades per cinc lloses. De les del corredor en foren posades en clar dues a cada banda.

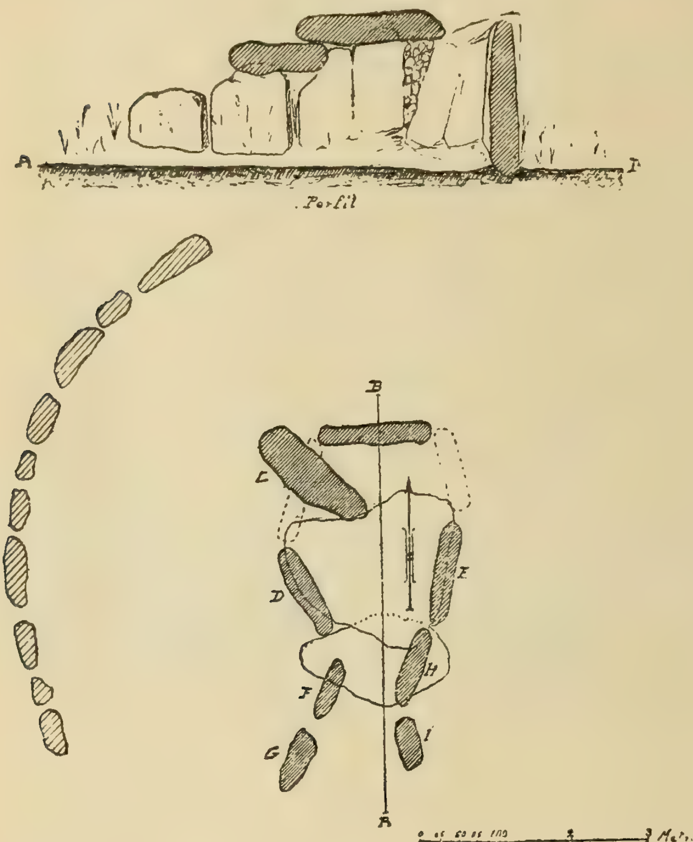
1) Bosch i Pericot: *Consideracions generals sobre els megalits catalans*. Pàg. 507.

2) Vegi's també: S. Sanpere i Miquel: *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos*. Pàgs. 41 i 42.— Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona*. Pàg. 40.

3) Bosch i Pericot: *Els sepulcres megalítics de l'Alt Empordà*. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Anys 1915-20. Pàg. 486.

El corredor, d'una alçada de 1'4 metres, és més baix que la cambra. Aquesta té una llargada de 3 metres per una amplada de 2'60.

Sortiren en l'excavació, ultra diverses deixalles modernes, un bell ganivet de sílex de 23 centímetres de llargada i alguns fragments de terrissa, un dels quals pertany a l'espècie anomenada del vas campaniforme, i això data el monument al ple eneolític. Devia haver-se remenat ja en temps antics la terra d'aqueix sepulcre. [1]

Perfil i planta del dolmen «La Cabana Arqueta» (Espolla)

A despit de les deformacions que ha sofert, la Cabana Arqúeta és un dels dòlmens més complets que hom ha trobat a Catalunya.

Dolmen de la Font del Roure [2]: A unes dues hores de la població d'Espolla, cap al nord-est, hi ha aquest sepulcre, el nom del qual li ve d'estar situat prop de la Font del Roure.

De l'excavació feta, resulta que aquest dolmen fou un sepulcre de corredor, de tipus semblant a la Cabana Arqueta, però més petit. La cambra, poligonal, gairebé un trapetzi, té 2'10 metres de llargada i està constituïda per sis lloses, les quals, després de la desaparició de la coberta, s'han decantat molt cap endins per la part de dalt.

Formen el corredor dues lloses grosses, amb una llosa de coberta al damunt, i dues lloses més petites, la coberta de les quals avui no existeix. El pis del corredor està enllosat i presenta com uns graons en el desnivell del terreny de la muntanya.

1) BOSCH i PERICOT: *Els sepulcres megalítics de l'Alt Empordà.* Pàg. 486.

2) Anteriorment l'havien estudiat els següents autors: S. SANPERE I MIQUEL: *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos,* Pàg. 43.—MANUEL CAZURRO: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàgs. 45 i 46.

Malgrat d'estar molt destruït el túmul, queda encara, ben visible, el cercle o cròmlech que el limitava, format per pedres de diferents dimensions. Té aqueix túmul un diàmetre total de 10 metres i mig. La part de dolmen que es conserva resta al bell mig del túmul. Però es pot suposar que el corredor era més llarg, arribant a frec del cercle de pedres. Si fos així, aquest sepulcre constituiria un tipus característic dels dòlmens de corredor. [1]

Dolmen de la Font del Roure (Espolla)

Sortiren en l'excavació diversos bocins de terrissa.

Dolmen d'Arreganyats: Descriurem en aquest lloc, ultra els dos dòlmens que pertanyen amb seguretat al tipus de corredor, els tres que, probablement, hi pertanyen així mateix.

El dolmen d'Arreganyats dista una hora i mitja d'Espolla, cap al nord [2]. Presenta una cambra de forma semblant a la dels dos dòlmens anteriors, però més petita. Amida 1'80 metres de llargada per 0'90 d'amplada màxima. Està mig destruït. Una de les lloses de la coberta, caiguda, jeu al costat. Un home del poble es recorda encara d'haver-la vist en el seu lloc. [3]

De la cambra queden sis lloses, que s'han mogut una mica de llur primitiva posició. Davant l'entrada hi ha una pedra, que sembla haver format part del corredor, el qual deu haver desaparegut.

L'excavació no donà altres troballes de material sinó escassos fragments de ceràmica feta a mà. [4]

Dolmen del Mas del Puig de Câ N'Eres (Darnius): Aquest sepulcre del Baix Empordà rep el nom del mas prop del qual està situat.

A la part de l'entrada presenta algunes pedres que el deformen, les quals hi han estat posades per fer-lo servir com a barraca. No queden avui restes

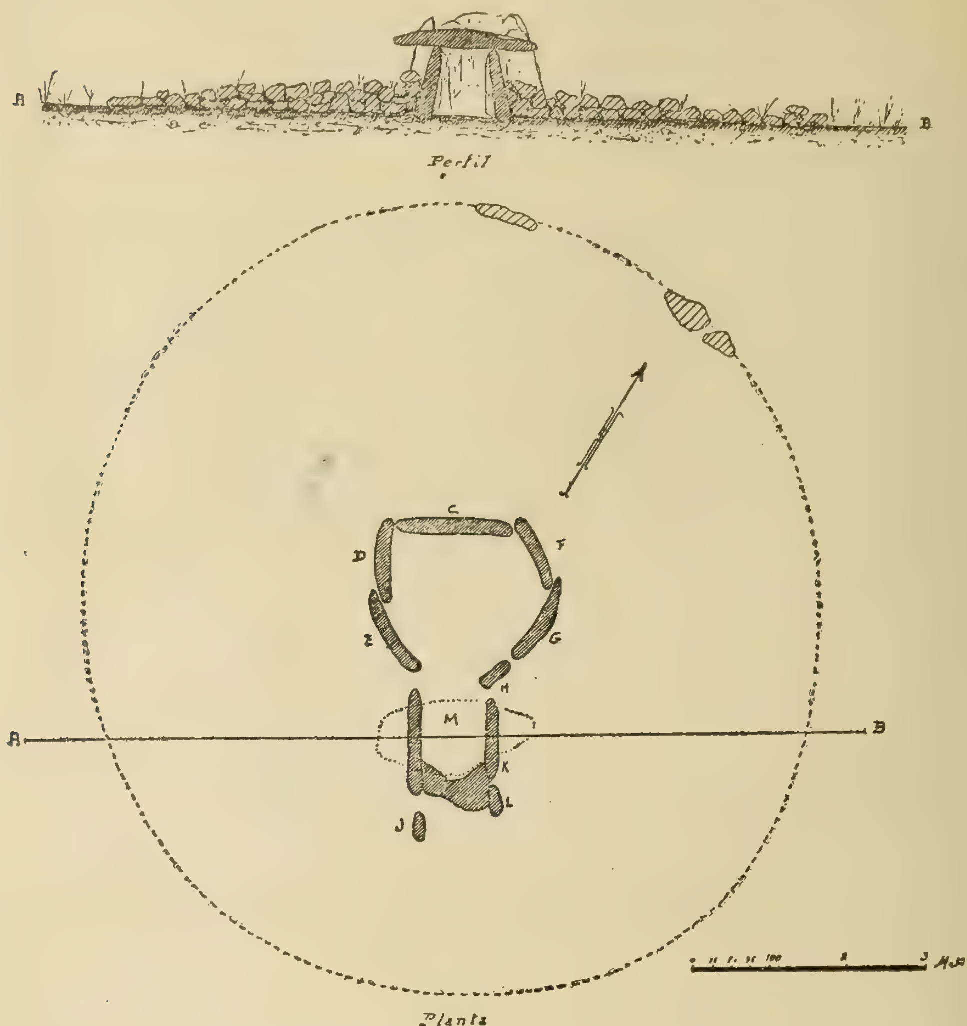
1) Bosch i Perioot: *Els sepulcres megalítics de l'Alt Empordà.* Pàgs. 487 i 488.

2) S. Sanpere i Miquel: *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos.* Pàg. 43 i 44.—M. Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàg. 46.

3) Bosch i Perioot: Lloc citat. Pàg. 487.

4) Bosch i Perioot: Lloc citat. Pàg. 488.

del túmul ni del cercle de pedres. Formen la cambra cinc lloses, amb una llosa de coberta molt grossa. L'eixamplament en el sentit de la capçalera que mostra la planta fa probable que fos un dolmen de corredor, semblant als que havem des-

Perfil i planta del dolmen de la Font del Roure (Espolla)

crit. La diagonal de la cambra és de 2'40 metres. En l'excavació sortiren escassos fragments de ceràmica grossera. [1]

Dolmen de La Gutina (Sant Climent Sassebes): Està situat prop del dolmen de

1) Bosch i Pericot: *Els sepulcres megalítics de l'Alt Empordà.* Pàgs. 484 i 485.

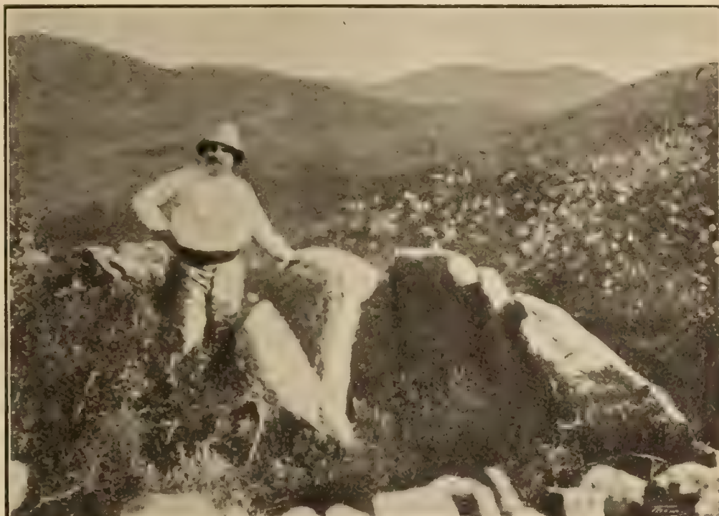
la Cabana Arqueta, a un quart de distància. El tipus és molt semblant al del dolmen de Darnius. [1]

El formen avui cinc lloses, comptant la de la coberta.

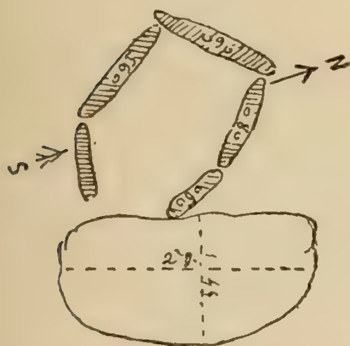
Aquest dolmen està en part destruït, i algunes de les pedres de sosteniment apareixen substituïdes per marges de pedra per tal d'agurntar la coberta i de permetre l'utilització del dolmen com a barraca. [2]

S'alça el dolmen de La Gutina prop de la divisòria dels termes d'Espolla i Sant Climent Sassebes, dins aquest darrer, al peu del Puig Castellar. [3]

Apareixen a l'entrada dues pedres de menors dimensions; però és difícil de dir si hi han estat col·locades modernament o bé si formaven part del sepulcre, haventse mogut després de la posició que primitivament ocupaven. És probable que, en un principi, aqueixes dues pedres fossin una sola llosa, trencada més tard. Al costat del dolmen hi ha altres pedres que potser formaven part del túmul, essent aquest un punt que resta dubtós, puix que també podria ésser que s'hi haguessin arreconat en temps moderns. [4]

Dolmen «La Llosa d'Arreganyats» (Espolla)

Planta del dolmen d'Arreganyats (segons Cazurro)

Galeries cobertes: variants. — La galeria coberta, que és el tipus dolmènic de majors proporcions, té dues variants: primera, la que ofereix encara en la manca de paral·lelisme dels cos-

1) Bosch i Pericot: *Consideracions generals sobre els megalits catalans.* Pàgs. 505 a 510.

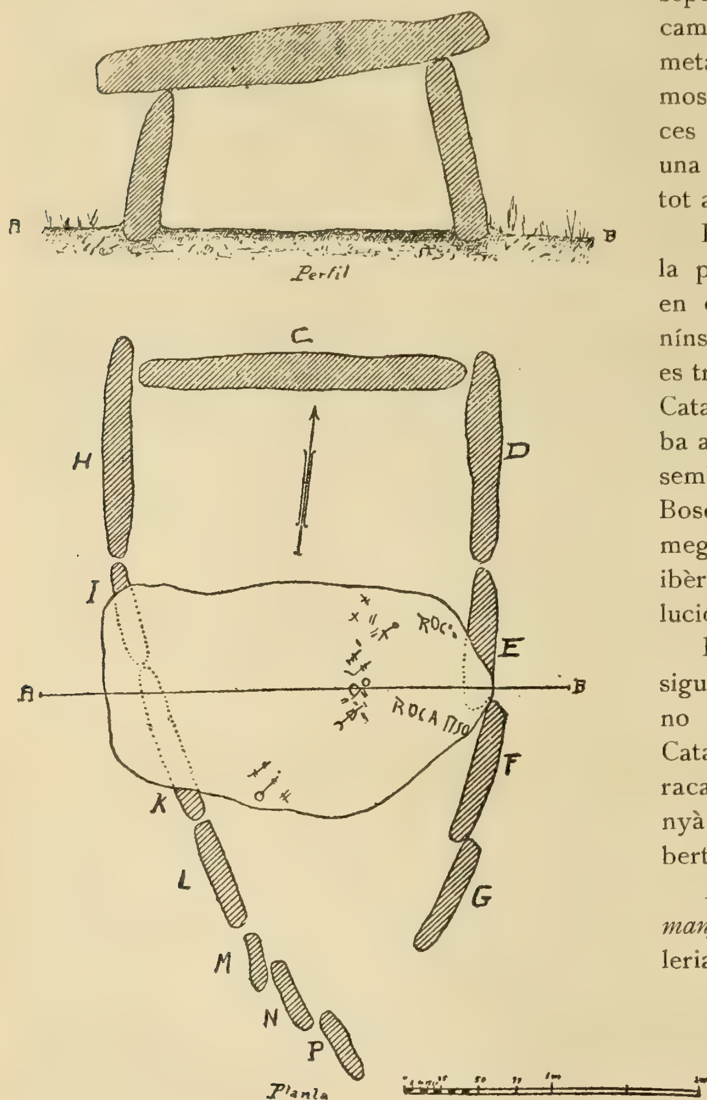
2) Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la província de Gerona*. Pàg. 41.

3) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 41.

4) Bosch i Pericot: *Els sepulcres megalítics de l'Alt Empordà.* Pàgina 485.

tats i en la major amplada de la capçalera, reminiscències de la distinció entre el corredor i la cambra, i per tant constitueix un tipus de transició; i, segona, la que mostra els costats ben paral·lels. Aquestes galeries cobertes tenen la planta rectangular, allargada, i en general estan fetes amb lloses més regulars i més fines que les dels dòlmens anteriors.

No sembla pas que la diferència entre les dues formes de galeries cobertes signifiqui que corresponguin a temps diversos, puix que el material trobat en els sepulcres dels dos grups (vas campaniforme, objectes de metall, puntes de sageta, formosos ganivets de sílex i peces d'os perforades formant una V) és anàleg, i pertany tot a l'eneolític avançat. [1]

Perfil i planta de la galeria coberta del Barranc (Espolla)

És de notar que mentre la primera variant es troba en diversos llocs de la península ibèrica, la segona no es troba en aquesta, fora de Catalunya, i en canvi es troba al migdia de França, «on sembla que es reben — diu Bosch i Gimpera — els tipus megalítics de la península ibèrica, continuant llur evolució tipològica.» [2]

De la primera variant, o sigui les galeries de parets no ben paral·leles, hi ha a Catalunya la «Cova o barraca d'En Daina», de Romanyà de la Selva, i la galeria coberta de Santa Cristina d'Aro.

Barraca d'En Daina (Romanyà de la Selva): La galeria coberta de Romanyà

1) Bosch i Pericot: *Consideracions generals sobre els megalits catalans.* Pàg. 506.

2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàgines 109 i 110.

de la Selva és anomenada per la gent del país «Barraca o Cova d'En Daina» [1]. Està situada al lloc més alt de les muntanyes de les Gavarres, en un bosc d'alzines sureres, a una mica més d'un quart de l'església de Romanyà. Fou descoberta pel propietari del terreny, senyor Cama, i s'en parlà per primera vegada l'any 1894 [2].

Dolmen de galeria coberta «Cova o Barraca d'En Daina», a Romanyà de la Selva

La galeria té uns 7'50 metres de llargada per 1'50, aproximadament, d'amplada. Cada un dels murs laterals està format per vuit grans pedres, cobertes per lloses horitzontals, algunes de les quals estan encara en el lloc corresponent. Estava voltada per un cròmlech o cercle de grans pedres, de 11 metres de diàmetre, del qual en resten les tres quartes parts [3]. Les pedres que fan de pilans de la galeria i les de les cobertes presenten senyals d'haver estat treballades, per bé que rudimentàriament. Cobria la galeria l'acostumat túmul de pedres i terra.

Planta de la galeria coberta «La Cova d'En Daina» (Romanyà de la Selva) segons les darreres investigacions de l'Institut d'Estudis Catalans

A la seva cambra terminal hi van ésser trobats objectes de ceràmica eneolítica i cinc belles puntes de sílex finament tallades, de forma de fulla de

1) *Monuments megalítics de la regió de Sant Feliu de Guixols.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Any 1908. Crònica. Secció Arqueològica. Pàg. 543.

2) Article d'AGUSTÍ CASAS a «La Lealtad», de Sant Feliu de Guixols, del 16 de juny del 1894.—«Revista de Girona» Any XIX. Pàg. 192.—PERE ALSIUS DEL TORRENT: *Lo dòlmen de Romanyà de la Selva.* Número del 15 de juliol del 1894 de «Semanario de Bañolas».

3) MANUEL CAZURRO: *Las cuevas de Seriñà y otras estaciones prehistóricas del N. E. de Cataluña.* Pàg. 70.

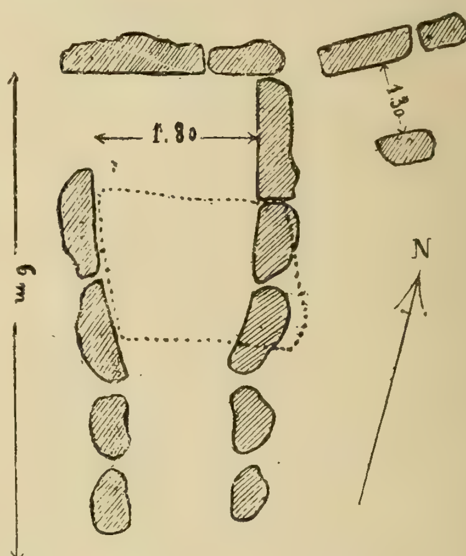
llorer [4]; una punta de sageta cordiforme, més petita, de sílex; una altra punta amb aletes i espiga; dues plaquetes de fibrolita rectangular; un tros de ganivet de sílex, de 6'50 centímetres de llargada; dues minces rodelles d'os foradades; una bola de hematita rodona, de 12 centímetres de diàmetre; un punxó de coure, i diversos bocins de terrissa barruera, feta a mà, alguns dels quals presenten unes incisions en forma de ziga-zag o una mena de rombes.

Galeria del dolmen «La Cova d'En Daina», de Romanyà de la Selva

Galeria coberta de Santa Cristina d'Aro: La contrada de Sant Feliu de Guíxols ofereix un interessantíssim grup de dòlmens, que ens parlen de la densitat de població que hi havia en el temps eneolític. El paisatge de la contrada és feréstec, primitiu, i s'avé amb el record dels homes prehistòrics que l'habitaren.

Parlant dels dòlmens d'aquest grup, diu Agustí Casas: «Sant Feliu, realment, és el punt de juntura de dues afraus tan distintes com igualment formoses. L'una, cap a Llevant, serena i riallera, forma un seguit de plages lluminoses, alternades amb àtics promontoris de corbes ondulants, on el pi, la vinya i l'olivera acaben de donar-hi un caient clàssic. L'altra, cap a l'interior i sobre tot cap a Ponent, constitueix un massiu sever i alterós, de superfície esquerpa, emmantellat tot ell per una sola boscúria de sureres. — Extensa i gairebé deserta, conté aquesta última cims descarnats on els jocs

Planta de la galeria coberta de Santa Cristina d'Aro

4) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 105.

de l'erosió hi simulen enderrocs ciclòpics, vessants rublertes de còdols gegantins com aquells *Slavini di Marco* que inspiren un cant de l'Infern dantesc, i ombriues comalades atapeïdes de vegetació i habitades per senglars, recons talment de la foresta d'Armòrica, que farien evocar l'ombra d'alguna Vel·leda catalana.»

I afegeix: «... escampats per la boscúria com a pergamins d'una noblesa que es remunta fins als misteris prehistòrics, conserva monuments megalítics, descoberts alguns d'ells de fa poc temps i companys sens dubte d'altres, que romanen ignorats en replecs de muntanya més llunyans. I, per cert, que si el monument en general ha d'harmonitzar amb l'ambient que el volta, poques vegades això passa com aquí, en què tan se compenetren la Natura i l'Art, mal sia aquest el de l'home primitiu.» [1]

Material trobat a la «Cova d'En Daina», de Romanyà de la Selva

Entre els monuments d'aquesta contrada d'esquerpa bellesa, hi ha la galeria coberta de Santa Cristina d'Aro.

Aquest dolmen està situat a la carena, no gaire alta, que separa la vall reclosa de Mobet de les fondalades més obertes de Bell-lloc [2]. Apar mig tapat per arbres i mates que claven llurs arrels entre les vellíssimes pedres. [3]

Respecte al croquis de la galeria de Santa Cristina d'Aro, fet per Agustí Casas, diu aquest: «En l'adjunt croquis de la seva planta, que no té més valor que la d'una apuntació a colp d'ull presa en el corrent d'una excursió, s'hi han indicat tant sols aquelles pedres que es troben aparentment *in situ,* deixant-ne de banda vàries d'altres, que, en l'estat actual del monument, podrien donar lloc a més d'un dubte.»

1) Agustí Casas: *Nou megalit en l'agrupament de Sant Feliu de Guixols.* Article publicat al periòdic de Sant Feliu «Ciutat Nova», número del 25 de desembre del 1917.

2) Agustí Casas: Lloc citat.

3) Manuel Cazurro, que no fa sinó anomenar aquest dolmen en el seu treball *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona* (pàg. 75), consigna equivocadament que es troba dins el terme de Bell-lloc. — (P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 105.) D'aquest sepulcre en publica també la planta i una descripció Obermaier en *El dolmen de Matarrubilla*. Pàgs. 39 a 42.

Està composta la galeria per lloses feixugues. La cambra té una forma trapezoidal, amb una amplada màxima de 1'80 metres.

Les dues parets laterals s'acosten simètricament en el sentit de l'entrada i semblen fer una inflexió volguda, des d'on seguien probablement paral·leles formant corredor. Cambra i corredor, en conjunt, tenen una llargada d'uns 6 metres. El sòl immediat al dolmen, diu Casas, en el qual abunden els rebles, és de nivell superior al del terreny circumdant i hi ha escampades diverses lloses de procedència no ben clara sempre. Es tracta en gran part dels vestigis del túmul. Algunes, fragmentàries o no, han d'ésser les que constituïen la coberta, una sola de les quals, tan extensa com mitja cambra sepulcral, resta inclinada adins d'aquesta, estintolada d'un cap en la paret que l'havia sostinguda. Altres lloses semblen acusar l'existència d'un cròmlech, que amidaria de 7 a 8 metres de diàmetre.

Com es veu, les dimensions i forma d'aquesta galeria s'acosten molt a les de la Cova d'En Daina, amb la diferència que la de Santa Cristina és un poc més petita.

D'altra part, aquesta presenta la particularitat de tenir immediatament al costat de la cambra descrita, una altra cambra més petita, que no té comunicació amb la primera i resta col·locada, respecte a aquesta, en posició oblíqua. «Ve a formar — observa Cases [1] — com una cista de parets gruixudes».

No fa gaire que fou excavada la galeria, però de mala manera [2]. Hi sortiren ganivets de sílex, destrals de pedra, una placa de fibrolita rectangular amb els cantons arrodonits i dos vasos campaniformes [3]. No es sap on és aquest material. [4]

Aquesta galeria no està tan ben conservada com la de Romanyà de la Selva.

Veiem ara les galeries cobertes de la segona variant, o sigui completament paral·leles, que han estat trobades fins avui a Catalunya.

Galeria coberta del Barranc o del Cotó (Espolla): S'alça aquest sepulcre sobre una muntanya que domina la vall de l'Orlina, a uns tres quarts d'Espolla, cap al nord-est. Per estar en part cobert de pedruscall, no pogué Cazurro veure'n sinó un tros quan el visità. La planta parcial que en donà el dit autor [3] féu creure que es tractava d'una cista rectangular, i com a tal el classificà Bosch i Gimpera [4]. Però en excavar-lo resultà un bonic exemplar de galeria coberta. Sembla que els costats eren paral·lels, per bé que amb el temps s'han mogut cap endins algunes lloses per efecte de la pressió de les terres [5]. Formen avui la resta de la galeria nou lloses de pissarra: quatre a cada costat i la de la capçalera. De la coberta només queda en el seu lloc una llosa. Hi ha moltes altres pedres i bocins, la primi-

1) Agustí Casas: *Nou megalit en l'agrupament de Sant Feliu de Guixols.*

2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 106.

3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat.

4) Aquest dolmen havia estat violat anteriorment. (Agustí Casas: *Nou megalit en l'agrupament de Sant Feliu de Guixols).*

5) Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàg. 39.

4) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 110.

5) Bosch i Pericot: *Els sepulcres megalítics de l'Alt.Empordà.* Pàgs. 588 a 491.

tiva posició dels quals es difícil d'endevinar [1]. Es veu que el pis de la galeria estava enllosat. Encara hi ha una de les lloses a la part de la capçalera.

El nom de «barranc del Cotó» fou inventat en certa manera per Sanpere i Miquel, qui, en descriure'l, diu que el tros de terra en què està enclavat se li diu del Cotó, i que dóna a conèixer aquest nom per si algú, a Espolla, per aquest i no per l'altre el conegués [2]. El que no sabia Sanpere és que el nom del Cotó (al qual vocable català ell fa seguir entre parèntesi l'equivalència castellana, *algodón)*, era, sembla, el d'un antic propietari del tros [3]. El dolmen del Barranc està encara cobert en gran part pel túmul de pedruscall, damunt del qual apenes sobressurt mig metre.

Dolmen del Mas Puig de Câ N'Eres (Darnius)

Allò que fa més interessant aquest dolmen, remarca Cazurro [4], és la pedra que resta de la seva coberta, que estava formada per dues grans llen-

Dolmen de La Gutina, a Sant Climent Sassebes

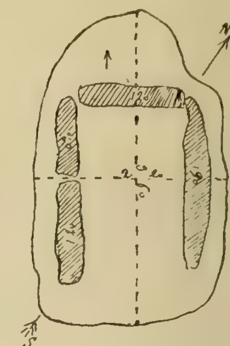
1) Bosch i Pericot: *Consideracions generals sobre els megalits catalans*. Pàgines 505 a 510.

2) *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos*. Pàg. 472.

3) M. Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona*. Pàg. 44.

4) M. Cazurro: Lloc citat. Pàg. 44.

ques de pissarra, de les quals només en queda avui una, la de la meitat sud; probablement, l'altra fou trencada en violar-se la tomba. La llosa que resta té 2'50 metres d'ample per 1'50 de llarg. Hi ha gravades unes rodonetes, no com les cúpules de l'alfabet ògmic, sinó formades per una ratlla com una O. En els angles de la dreta, i més llegible en el de baix, hi ha la inscripció ROCA 1750, o 1780 (el tercea guarisme és molt borrós). És possible que aquest Roca hagués gravat el seu nom i la data, i àdhuc les rodonetes estranyes, amb ocasió d'una excursió al lloc del dolmen, la cambra del qual potser obrí per primera vegada.

Planta del dolmen del Mas Puig de Câ N'Eres (Darnius)

Ultra la inscripció susdita, es descobriren en la darrera exploració, damunt aquesta llosa, uns gravats primitius dels quals fins aleshores ningú no s'havia adonat i que consisteixen en diferents estilitzacions de la figura humana, que presenten els caràcters de l'art rupestre esquemàtic del neolític i de l'eneolític. [1]

A despit d'haver-se violat aquest sepulcre diverses vegades, l'excavació donà encara alguns objectes prehistòrics, entre els quals citarem un punxó de coure i fragments de terrissa, amb alguns dels quals s'ha pogut reconstruir un vas campaniforme ornat amb zones de línies puntillades paral·leles oblíques, tancades entre dues horitzontals, ossos probablement humans i una pedra arrodonida que sembla ésser una moleta [2]. El punxó de coure i el vas campaniforme daten exactament aquest sepulcre en el ple eneolític.

Dolmen del Barranc (Espolla)

Torre del Moro (Llanera): És la galeria més ben conservada d'aquesta variant. Els costats, completament paral·lels, tenen una llargada de 9 metres; l'amplada de la galeria és de uns 2 metres i de 1'90 l'alçada. L'ex-

1) BOSCH i PERICOT: *Consideracions generals sobre els megalits catalans.* Pàgines 505 a 510.
2) BOSCH i PERICOT: Lloc citat. Pàgs. 488 a 491.

cavació feta donà les següents troballes: puntes de sageta de sílex, excel·lentment treballades, fragments de serra i ganivet, una destral de basalt incompleta, ossos i petxines (és probable que formessin part d'objectes d'ornament, entre ells d'un braçalet d'os) i fragments molt petits de coure [1]. La ceràmica és feta a mà; cal esmentar dos vasos, un en forma d'escudella quasi esfèrica, sense ornaments i un altre de tirat campaniforme, amb una zona de dues línies paral·leles entre les quals hi ha un zig-zag. Aquest últim, diu Bosch i Gimpera [2], fa l'efecte d'una imitació local dels vasos campaniformes, però sense la típica decoració d'aquests. També sortiren trossos de terrissa amb incisions fetes amb les ungles i altres amb incisions en forma de rombes. Es trobà així mateix abundància d'ossos, en molt mal estat de conservació. Els objectes foren trobats en desordre, a causa, segurament, d'haver estat violada la sepultura en temps antics.

Galeria coberta de la Serra de l'Arca (Aiguafreda de Dalt)

Galeria de la Serra de l'Arca (Aiguafreda de Dalt): Està situada en el fil d'un cingle, al cim de la serralada que separa el poble d'Aiguafreda de l'antiga parròquia de Sant Martí, prop de la Masia de la Serra de l'Arca. Aquesta galeria està en gran part destruïda. Només es conserva un costat, que té una llargada de 4'70 metres. L'amplada de la galeria és de 1'70 metres, i l'alçada de 1'80 en el punt més alt. Encara hi ha vestigis del túmul, que devia tenir un diàmetre d'uns 8 metres [3]. Fou excavat pel propietari del terreny, Frederic Vilademunt.

Hi sortiren ossos humans i els següents objectes: un ganivet de sílex, molt bell, de 32 centímetres de llargada i 3'5 cm. d'amplada màxima, i una peça de sílex tallada barroerament; tres peces d'os rectangular i de secció triangular, presentant

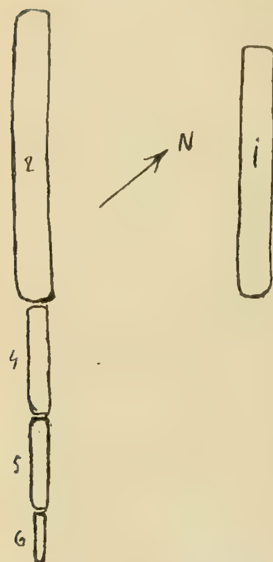
1) J. Serra i Vilaró: *Excavaciones en el dolmen de Llanera. (Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades)* Madrid, 1917. Pàg. 000.

2) *Prehistòria catalana*. Pàg. 108.

3) Fortià Solà: *El dolmen d'Aiguafreda*. Notícia publicada al «Butlletí del Centre Excursionista de Vich». Volum I, 1912-1914. Pàg. 184

totes tres, als dos extrems, la característica perforació en forma de V. La ceràmica que a trossos hi fou trobada és rogenca, feta a mà, grossera; un dels trossos presenta unes ratlletes incises [1]. El material trobat és al Museu Episcopal de Vich.

Galeria coberta de Puig-ses-Pedres (Santa Maria de Corcó): Està situada a la sortida del poble de Santa Maria de Corcó o de L'Esquirol, a la dreta del camí de Câ En Toni, damunt un petit serrat que la gent del país anomena Puig-ses-Pedres, nom degut segurament al dolmen.

Planta de la galeria coberta de la Serra de l'Arca (Aiguafreda de Dalt)

Apareix el sepulcre mig destruït. Hi manca la coberta. [2] Ha estat recentment excavat per Macià Pallarès, del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans. Té una llargada d'uns 4 metres, i una amplada de 1'30, amb restes del túmul. A més d'ossos humans i terrissa, hi foren trobats tres ganivets de sílex, molt ben fets, incomplets i un bocí d'un altre ganivet; una petxina foradada, que es devia usar com a penjoll; diverses rodelles de pedra i os, i un botó d'os d'una mica més d'un centímetre i de base quadrada i secció triangular, amb la perforació en forma de V. [3]

Galeria coberta de Puig-ses-Lloses (Folgaroles): S'alça aquest dolmen, de proporcions grandioses, damunt un tossalet. Està deformat per l'edificació de l'ermita de Sant Jordi. [4]

El formen unes lloses amplíssimes, que aparenten ésser gairebé quadrades, algunes de les quals tenen fins a 5 metres de llargada. Les dites lloses constitueixen els tres costats d'una cambra. Hi manca la pedra que devia formar el sostre. [5]

És semblant a l'anterior per la forma. Té la galeria uns 10 metres de llargada, i 3 d'amplada en la part que es conserva. No queda res del túmul, i està totalment despullada. En petites cates fetes recentment hi sortiren alguns fragments de ceràmica a mà i una rodella d'os foradada [6].

La Creu d'En Cobertella (Roses): Està aquesta galeria molt mal conservada, i

1) P. Bosch i Gimpera: *Els dòlmens de la Serra de l'Arca (Aiguafreda).* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum v, 1913-14. Crònica. Pàg. 804 i següents.—*Prehistòria catalana.* Pàg. 108.

2) M. Pallarès: *Galeria coberta de Puig-ses-Pedres.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Crònica.

3) «Butlletí del Centre Excursionista» de Vich». Volum II, 1915. Pàg. 18.—P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 109.

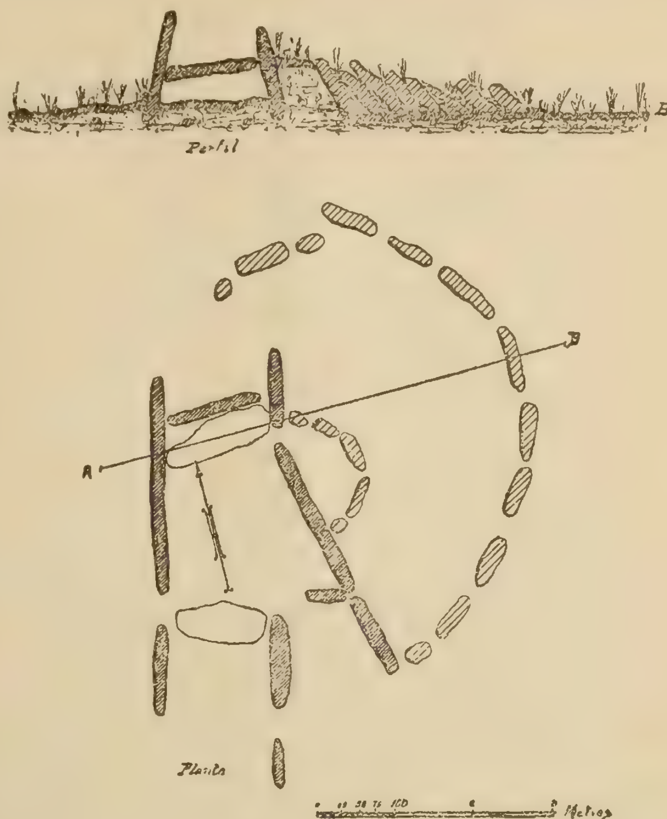
4) *Breve reseña de los descubrimientos arqueológicos llevados a cabo por el Centro Artístico de Olot.* Olot, 1878.—S. Sanpere i Miquel: *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos.* Treball publicat a la «Revista de Ciencias históricas», volum II, any 1881. Pàgs. 464 i 465.

5) A. Aulèstia: *Història de Catalunya.* Volum I. Pàg. 32, nota.

6) J. Rius i Serra: *Sepulcres megalítics excavats pel Museu de Vich.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Anys 1915-20. Crònica.

a més el deformen les construccions modernes que la volten. Es pot reconèixer encara una cambra rectangular, feta amb grans lloses, la qual té actualment 5'20 metres de llargada per 2'45 d'amplada i 2'14 d'altura. Probablement era una galeria coberta més llarga que les restes d'avui. No queda res del túmul, i el sepulcre és buit del tot. [1]

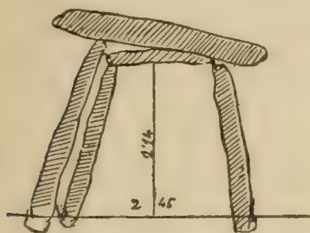
Està situada aquesta galeria coberta a poca distància de la vila de Roses, cap al sud-est, a un centenar de metres del camí del Mas Marès i prop d'arribar a aquest. El paratge és apel·lat «La Creu d'En Cobertella», nom que s'ha aplicat a la galeria megalítica que descrivim. [2]

Perfil i planta de la galeria coberta de Puig-ses-Pedres (Santa Maria de Corcó)

Cistes: variants. — La major part dels dòlmens de Catalunya pertanyen al tercer grup, el de les cistes. Aquestes cistes de la civilització megalítica es diferencien, com ja havem exposat, de les cistes de la civilització no megalítica. En bon nombre d'aquests sepulcres es conserven els vestigis dels túmuls. Quatre variants ofereix aquest tercer grup dels dòlmens catalans.

Primera. Cistes de cambra rectangular que s'acosten al tipus de la galeria coberta, del qual semblen una reducció, per bé que el mal estat de conservació en què es troben fa pensar alguna vegada si hi manquen pedres que les fessin primitivament més grans. [3]

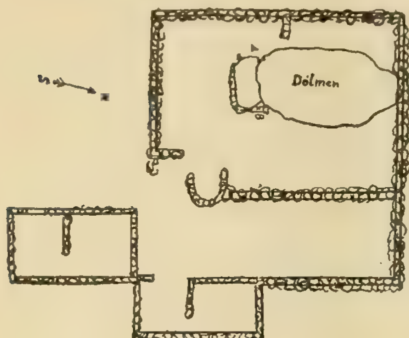
Secció de la galeria coberta de «La Creu d'En Cobertella (Roses)

1) Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàgs. 29 a 31. — P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 109.

2) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 30.

3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 110.

Segona. Cistes de cambra rectangular, fetes amb una sola llosa per cada costat, més petita que les de la primera variant. La mida més general és d'uns 2 metres de llargada i de 0'80 a 1'60 metres d'amplada.

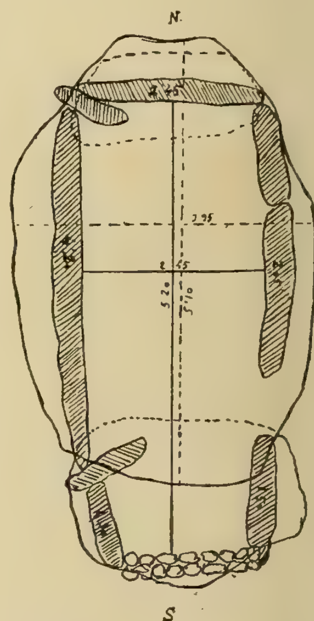
Planta de la galeria coberta de «La Creu d'En Cobertella» (Roses) i de les construccions modernes que la volten

Tercera. La de planta quadrangular, més o menys regular, que és una reducció de l'anterior variant, amb la qual de vegades es confon. Sovint un dels costats està format, no per una sola llosa, sinó per diverses pedres petites. Varien les mides entre 1'10 metres de llargada per 0'90 d'amplada, i 1'90 per 1'60.

Quarta. La de planta trapezoidal. Les seves dimensions són de 1'30 a 2 metres de llargada, i 1'30 a la base major i 0'75 a 0'80 a la menor.

Cistes rectangulars grans. — Presenten, com havem dit, reminiscències del tipus de galeria coberta, del qual semblen una reducció. A Navarra han estat descoberts dòlmens del mateix tipus. [1]

Dolmen de la Devesa del Torrent (*Espolla*): [2] A uns sis quilòmetres al nord-est d'Espolla, tocant al terme de Rabós, a la muntanya de Nouvilas [3] i prop de la Coma de Gibrella, hi ha aquest sepulcre dalt d'un tossal anomenat Puig de la Devesa del Torrent.

Planta de la galeria coberta de «La Creu d'En Cobertella» (Roses)

La llosa de la capçalera és de figura trapezoidal. Al costat dret hi ha una sola pedra, de 1'80 m. de llargada, però manquen pedres en aquell costat. A la banda oposada, que és de llargada major, hi ha tres lloses; les de més prop de l'entrada estan trencades. Té el dolmen per coberta una gran llosa de 3 m. de llarg, 2'45 d'ample i 0'45 de gruix. És un dels dòlmens més bells de la regió, remarca Cazurro. Sanpere i Miquel remarcava per la seva part la bellesa de l'indret on està situat, que té una esplèndida vista panoràmica.

Dolmen de la Roca de l'Aglà (*Fitor*): [4] Està situat a un quilòmetre al nord-est del Mas petit d'En Plaja, prop del camí de La Bisbal, a mitja hora del dolmen

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 111.

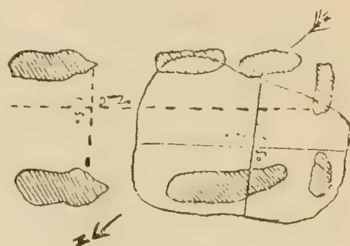
2) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 47. — S. Sanpere i Miquel: *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos.* — P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàgs. 110 i 111.

3) Nom del propietari d'aquells terrenys.

4) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàgs. 59 i 69. — P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 110.

de la Pedra dels Tres Peus, de Fitor [1]. Té una llargada de 3'20 metres i formen els costats diverses lloses: tres en l'un, dues en l'altre. Dues lloses formen també la capçalera. Per coberta hi havia dues pedres, de les quals només s'en conserva una, que és la corresponent a la capçalera.

Dolmen de Puig-ses-Forques (Calonge): S'alça en un petit turó que dista uns 2 quilòmetres de Palamós, cap al nord, dins el terme de Calonge, prop de la divisòria amb el de Sant Joan de Palamós. Per error fàcilment explicable, el donà Cazurro com a situat dins el darrer terme [2]. El nom de Puig-ses-Forques donat a aquest turó ve d'haver-hi hagut unes forques, dels fonaments de les quals es conserven encara vestigis d'obra de morter. En aquest mateix lloc apareix un menhir caigut a terra; probablement fou tombat quan hom aixecà les forques.

Dolmen de la Roca de l'Aglà, a Fitor

El sepulcre megalític és unes quaranta passes més avall. Queden dretes cinc pedres, i n'hi ha dues més de tombades, una mica enllà del monument. Manca la coberta.

En l'excavació sortiren, ultra una pedra grossa que potser pertanyia a un dels costats, palets rodats de diverses grandàries, escassos fragments d'ossos humans, menuts trossos de terrissa i un tros de fulla de ganivet de sílex. [3]

Cistes rectangulars petites. — Les cistes de la segona variant conserven en alguns casos, a més de la pedra de la capçalera, la pedra del cantó oposat, que servia de tanca. Els dòlmens d'aquesta variant són els més nombrosos a Catalunya.

Els coneguts fins avui són els següents:

Dolmen de Pinyana: Fou durant molt de temps l'únic dolmen conegut a

Dolmen del Puig de les Forques, a Calonge

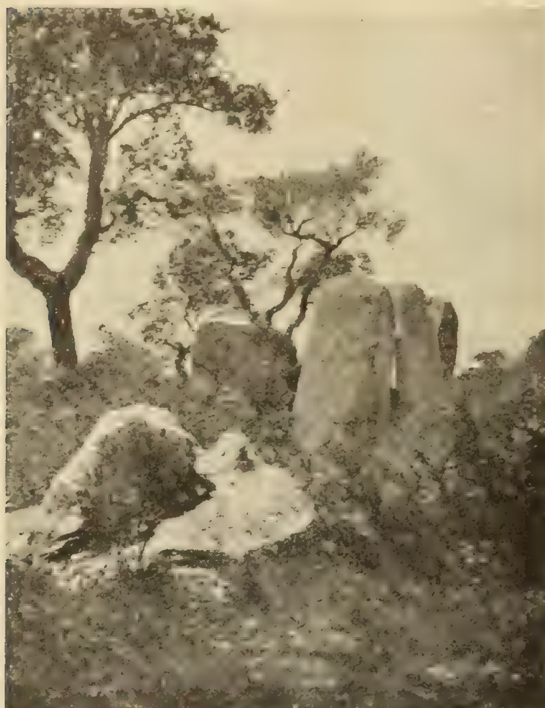
1) Vegi's aquest volum. Pàg. 353.

2) Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.*

3) Manuel Pallarès: *Els sepulcres megalítics del Baix Empordà* Pàg 401

les comarques de Lleyda, fins que va publicar Lluís M. Vidal la seva memòria del 1893. [1] L'havia descrit com a monument druídic Joaquim Manuel Moner [2].

S'alça dalt de la muntanya que domina Pinyana, poblet agregat abans a Senterada i avui a Viu de Llabata, el qual poblet està bastit en un turó a la dreta del riu Flamisell. La gent del país li diu la «Roca encantada». [3]

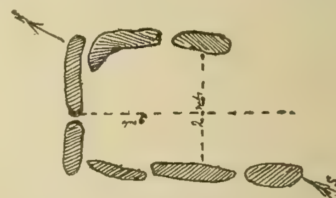
Dolmen del «Puig de les Forques», a Calonge, vist d'un altre costat

Està format per quatre lloses verticals, cobertes amb una gran llosa horitzontal. Té la cambra 1'80 metres de llargada, 1'30 d'amplada i 1'80 d'alçada. La llosa de la coberta té 3'30 de llarg, 2 d'ample i 0'55 de gruix. La pedra del davant, més petita que la posterior, deixa una obertura, per on pot entrar-se a la cambra.

Les pedres que segurament formaren part del túmul estan escampades, i moltes han servit per a alçar les parets dels camps que volten el dolmen.

L'altre monument «druídic» que va descriure J. M. Moner, i del qual no pot afirmar-se que sigui un monument megalític, és una pedra oscil·lant, de base convexa, la qual descansava en la cavitat d'una altra pedra fixa horitzontal que hi havia sota. Vidal creu que aqueixes pedres movedisses són una raresa de la manera d'actuar dels agents naturals. D'altres exemples s'en coneixen. [4]

Mir i Casases trobà al dolmen Pinyana un maxilar inferior humà, del qual diu Vidal que pel seu tamany es pot deduir que l'individu al qual corresponia era de gegantina talla [5]. Segons una tradició, viva encara en la gent de la rodalia, una nit va sortir una encantada de l'estany que abans hi havia a

Planta del dolmen del «Puig de les Forques», a Calonge

1) Lluís M. Vidal: *Más monumentos megalíticos.* Pàg. 5.
2) Joaquín Manuel Moner: *Dos monumentos druídicos en Senterada, partido de Tremp en la provincia de Lérida.* Fonz, 1872.
3) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 5.
4) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 7.
5) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 23.

la pregona vall de Pinyana. Duia al cap la pedra més grossa del dolmen, altres dues a sota l'aixella i les més petites a la falda. Per demostrar que no l'afadigava el pes, no va deixar la filosa. I així, filant tot el camí i duent les pedrasses, seguí torrent avall fins a Cadolla, des d'on començà a pujar la muntanya, fins a deixar les lloses a la carena on es dressa el dolmen [1]. Excavat recentment en una excursió del Seminari de Prehistòria de l'Universitat de Barcelona, resultà completament buit.

Cabana de Perauba (Peracals): Es troba a mitja hora de Peracals, en un camp anomenat «Tros de Perauba de Peret», al peu d'una espadada roca calissa dita «Roca de Perauba». Consta de quatre pedres verticals, cobertes per una llosa horitzontal. Subsisteix una part del túmul. [2]

Dolmen de Prullans

Excavat també pel Seminari de Prehistòria, resultà buid.

Cabana del Moro (Bescaran): Dolmen situat a un petit coll de les muntanyes de la dreta del Segre, a tres hores de la Seu d'Urgell.

Damunt tres lloses verticals descansa una llosa de coberta. Una altra llosa més petita tapa l'entrada. La cambra és de 2'60 m. de llargada, 1'50 d'ample i 1'20 d'alçada. Hi ha restes del túmul. [3]

Dolmen de Turbiàs: Situat a la Serra de Les Eres, vilatge de la dreta del riu de Castellbò, terme de Turbiàs. Està molt malmès. El formen tres lloses verticals, que amb una quarta que ha desaparegut tancaven una cambra de 2 metres de llarg, 1'20 d'ample i un d'alt. La llosa de la tapa té 3 m. de llarg, 1'60 d'ample i 0'40 de gruix. [4]

Sepulcre de la Collada d'Orri (Pallerols)

Cabana del Moro o dels Moros (Vilamitjana del Cantó): Aquest dolmen, situat dalt de la serra de Vilamitjana, es pot veure de la Seu d'Urgell estant. Hi ha les dues lloses verticals dels costats, i manquen les altres dues. Una d'aquestes ha estat reemplaçada per diverses pedres seques, a fi d'utilitzar la cambra com a cabana. Fa de tapa una llosa de 2'80 metres de llarg per 1'90 d'ample i 0'40 de gruix. Els dos

1) CEFERÍ ROCAFORT: *Del Noguera-Pallaresa al Noguera-Ribagorçana a través del Flamisell.* Número del «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Núm. 111. Tom XIV. Any 1904. Pàg. 112. Fotografia del dolmen.

2) LLUÍS M. VIDAL: *Mas monumentos megalíticos.* Pàg. 6.

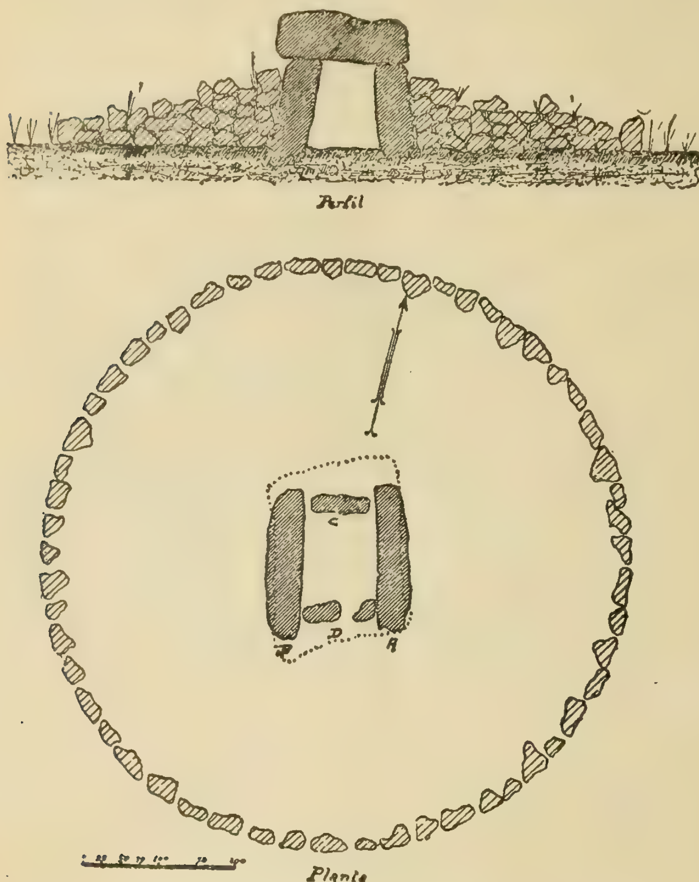
3) LLUÍS M. VIDAL: Lloc citat. Pàg. 9.

4) LLUÍS M. VIDAL: *Otros monumentos megalíticos.* Pàg. 4.

costats tenen, respectivament, 2'80 i 2'50 metres de llargada. La cambra té, tan d'ample com d'alt, 0'90 metres.

Vora aquest dolmen fou trobada una destral de basalt en bon estat de conservació. [1]

Cabana dels Moros (Sarcedol): La Cabana dels Moros de Sarcedol és una cista situada a mig quilòmetre del dit caseriu, agregat de Vilamitjana del Cantó, en la partida anomenada «Camp Lleonart».

Sepulcre dels Bedolls (La Parròquia d'Ortó)

El formen tres lloses de sosteniment i la de coberta. Una d'aquelles manca. No hi ha gens de terra a l'interior. [2]

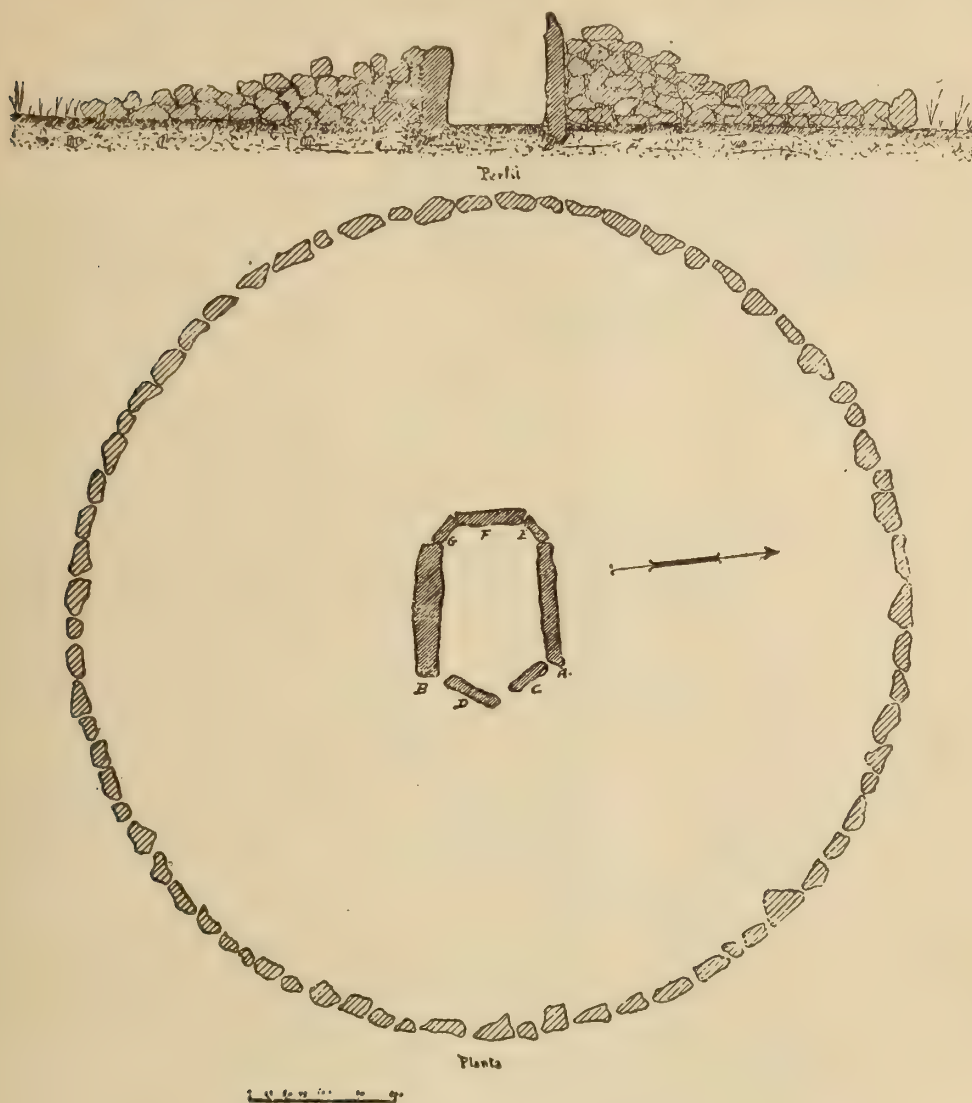
Dolmen de Cabó: [3] Situat a la vall de Cabó, a un centenar de metres a la dreta del camí carreter d'Organyà a Cabó, en el bosc anomenat de Teixidor del Pujal, a uns tres quilòmetres de l'última població.

Consta la seva caixa de dues lloses que formen els costats i d'un dels fronts. L'altre fou desfet a l'escorcollar-lo. El front que es conserva està format per dues pedres desiguals. La llosa de la coberta és molt irregular en figura i en gruix. La cavitat amida 1'80 per 1'30 metres. Té una alçada de 0'95 metres. Hi ha al voltant de la cista, en un radi de 3 metres, per la part sud, cinc pedres clavades en terra verticalment. De segur que són restes del cercle que voltava el sepulcre.

1) Lluís M. Vidal, *Otros monumentos megalíticos.* Pàgs. 4 i 5.
2) J, Golominas i Roca: *Els sepulcres megalítics a l'Alt Urgell.* Pàg. 494.
3) Lluís M. Vidal: *Más monumentos megalíticos.* Pàg. 285. —*Otros monumentos megalíticos.* Pàgs. 7 i 8.

Per tot el voltant hi ha un gros munt de pedres, que devien formar part del túmul.

Dolmen de Prullans: A la collada d'Oren, a mig camí de La Bastida (Lleyda) es

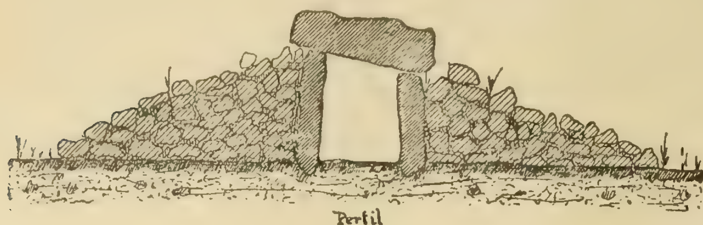

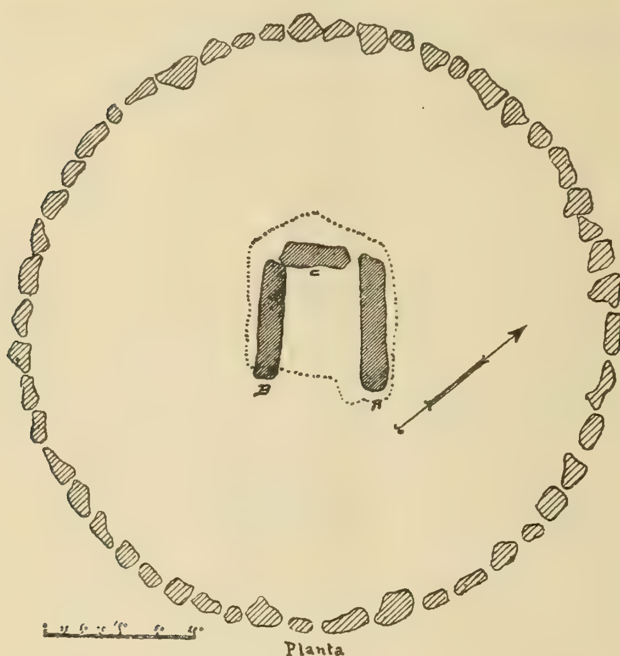
Sepulcre de Sarri (Noves)

féu l'any 1915 la troballa d'un dolmen, molt semblant al que hi ha prop del poble de Brangulí, a la Cerdanya francesa.

Està format per cinc lloses. La que forma la coberta té 3'50 metres de llargada, 2 d'amplada i 0'50 de gruix. Es calcula que pesa aproximadament 7,000 quilos.

Uns treballadors de la localitat excavaren l'interior del sepulcre, cercant el «tresor» que hi hagués enterrat. Hi trobaren l'ossamenta de sis o set cadàvers, amb alguns cranis. La mida dels ossos dels esquelets revela que els individus allí sepultats eren de considerable estatura. [1]

Sepulcre del Llagunàs (Fígols)

Sepulcre de Montagut (Sant Joan de Palamós): Està situat al cim mateix del Montagut, dins el terme de Sant Joan de Palamós.

Es tracta d'una petita cista rectangular; però les pedres laterals s'han mogut i apareixen avui desviades. Hi falta la coberta.

L'excavació donà un petit escardís de sílex negre, palets rodats, un dels quals presenta una cara allisada, i bocins de terrissa negrosa feta a mà. Sembla que aquest sepulcre fou violat en altres èpoques. [2]

Sepulcre de Serra Mitjana (Fitor): Com remarca Pallarès, l'antic terme de la parròquia de Fitor, avui agregat a Fonteta, és dels més abundants de Catalunya en restes de monuments megalítics. [3] Ultra els descrits per Cazurro pertanyents al dit antic terme [4], hi ha els de Serra Mitjana i el de la Vinya Gran, que es troben a les darreres ramificacions de Les Gavarres, davant els plans de La Bisbal i Palafrugell. [5]

1) *Troballa d'un dolmen a Prullans (Lleyda).* Nota, amb fotografia, publicada al «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya. Número novembre-desembre de l'any 1915. Pàg. 331.

2) M. PALLARÈS: *Els sepulcres megalítics del Baix Empordà.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Anys 1915-20. Crònica. Pàgs. 491 i 492.

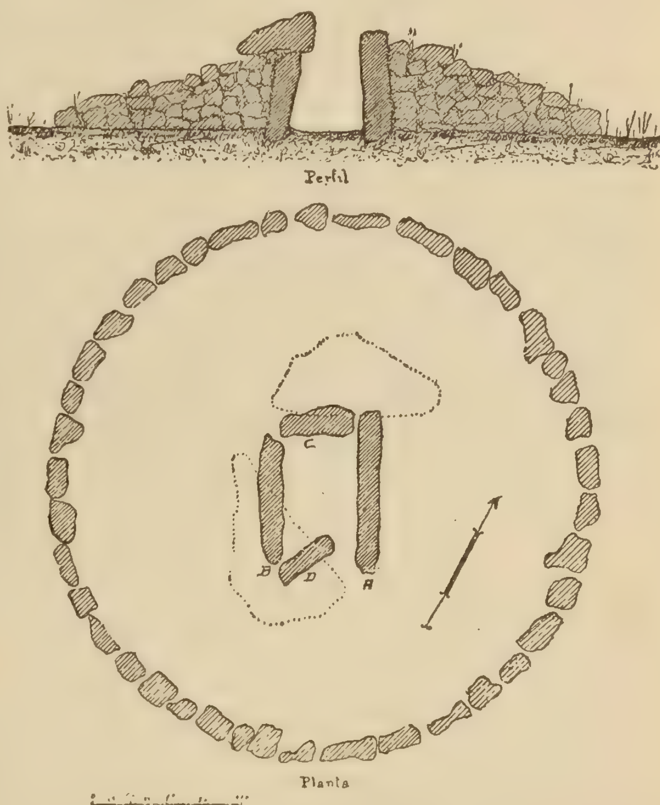
3) M. PALLARÈS: Lloc citat. Pàgs. 492 i 495.

4) MANUEL CAZURRO: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.*

5) M. PALLARÈS: Lloc citat. Pàgs. 492 i 493.

El sepulcre de Serra Mitjana, situat a la carena d'aquesta serra, és una cista rectangular força allargada, de 85 centímetres d'amplada per 2'15 de llarg. Consta de tres pedres a cada costat, i hi manca la de coberta, mig partida, els dos trossos de la qual jauen un a cada part del sepulcre.

L'excavació, segons es diu, fou feta per un estranger, no fa molt de temps. En l'escorcoll del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans només sortiren bocins de terrissa negrosa feta a mà i de terrissa rogenca més grossera. [1]

Sepulcre del Coll de Durau (Perles)

Sepulcre de la Vinya Gran: Està situat a uns tres quilòmetres de la cista de Serra Mitjana, a l'extrem de la serralada i a les envistes del poble de Llofriu.

Les pedres d'aquesta cista són molt gruixudes. Quatre lloses sostenen la coberta.

Serveix de barraca. No podria donar resultat l'excavació, perquè la poca terra que avui hi ha a l'interior de la barraca hi ha estat portada modernament. [2]

Pedra del Tres Peus (Fitor): [3] El més important i més gros dels monuments megalítics del grup de les muntanyes de Fonteta i Fitor és el dolmen anomenat Pedra dels Tres Peus, a la Serra de la Calç, quasi a l'extrem de la muntanya.

La forma d'aquest dolmen és típica. Està format per sis grans lloses de pissarra, que tanquen una caixa gairebé quadrada, coberta per una altra gran llosa. Amiden les pedres més altes dels costats un metre i la cambra té 1'40 metres de llargada

1) M. PALLARÈS: *Els sepulcres megalítics del Baix Empordà.* Pàgs. 492 i 493.
2) M. PALLARÈS: Lloc citat. Pàg. 493.
3) MANUEL CAZURRO: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàgs. 59 a 60.

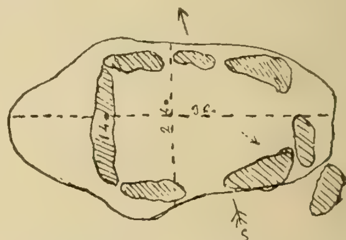
per 2'60 d'amplada. El nom popular de Pedra dels Tres Peus no coincideix amb el nombre de pedres que sostenen la coberta, les quals, com havem dit, són sis. Aquesta impropietat del nom fou causa que Carreras i Candi descrivís per referències el dit dolmen, consignant que només conserva tres de les pedres de sota; afegeix, també erròniament, que hi manca la tapa. [1]

Dolmen «Els Tres Peus», a Fitor

Dolmen de la Serra de Calç: [2] Està situat a pocs passos del gran dolmen dels Tres Peus. Formen el sosteniment quatre pedres que tenen una altura d'una mica més d'un metre damunt el nivell del sòl en el qual es drecen, amb una gran llosa pissarrosa per coberta. La cambra té una llargada d'una mica més de 1'50 metres per 1 metre. No donà resultat una excavació que Cazurro hi féu.

Dolmen dels Tres Caires (Fitor): [3] Situat a la mateixa carena de la Serra de Calç. Forma una caixa rectangular amb una llosa a la capçalera, que limita el costat menor del rectangle. Els costats majors són de dues lloses cada un. La coberta tenia dues pedres, una de les quals, la que està posada damunt la capçalera, és encara al seu lloc i l'altra està allí aprop ajeguda.

Planta del dolmen la Pedra dels Tres Peus, a Fitor

Sepulcre del Cap del Solar de la Piula: En una exploració que en la tardor del 1920 féu el Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, foren estudiats i excavats deu sepulcres megalítics inèdits i en foren excavats tres dels que Vidal havia descrit sense excavar-los [4]. El del Cap del Solar de la Piula està situat entre Noves i Organyà, en

1) F. Carreras i Candi: *Miscelánea histórica catalana.* Barcelona, 1905.
2) Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàgs. 61 i 62.
3) Manuel Cuzurro: Lloc citat. Pàgs. 62 i 63.
4) J. Colominas i Roca: *Els sepulcres megalítics a l'Alt Urgell.*

un serrat que du el nom de «Cap del Solar de la Piula», damunt una cinglera, a la vora dreta del Segre. El formen avui tres lloses i la de coberta; la de capçalera està esmicolada. El volta un monticle de pedres, però no es tracta pas del túmul.

Fou buidat no fa gaire pels cercadors de tresors. [1]

Sepulcre de la Collada d'Orri (Pallerols): Es troba a uns 6 quilòmetres del poble de Pallerols, amagat en mig d'un bosc, dalt de la Collada d'Orri. Queden tres lloses de sosteniment i restes de la que tancava l'entrada. No té coberta, i la llosa corresponent ha caigut trossejada. La trencà, fa alguns anys, un veí de Pallerols que l'excavà en busca de tresors. L'escorcoll fet en la terra regirada, pels especialistes del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, donà dos ganivets de sílexs negre, un fragment de sílex blanc, tres puntes de sageta i bocins de terrissa feta a mà, entre els quals hi ha un vas de terrissa negrosa, llisa i molt polida. [2]

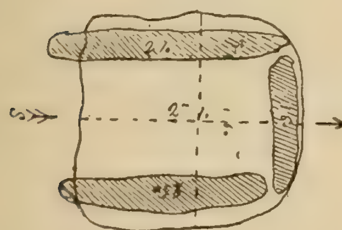
Dolmen de la «Vinya Munera», a Campmany (traslladat al Parc de Barcelona)

Sepulcre del Serrat de l'Ase (La Parròquia d'Ortó): El formen quatre lloses i apar voltat d'un túmul de 8 metres de diàmetre.

Excavat no es sap per qui, els pastors ompliren amb pedres el clot fet per l'excavació, a fi que no els caigués dins algun cap de bestiar. [3]

Sepulcre dels Bedolls (Parròquia d'Ortó): Està situat a la vessant d'un turó apel·lat «Trossos de Conarbau», a unes trescentes passes de la cova del mateix nom.

És un dels sepulcres megalítics catalans que es troben en més bon estat de conservació. Hi ha totes les quatre lloses que formen la caixa, amb la corres-

Planta del dolmen de la Vinya Munera

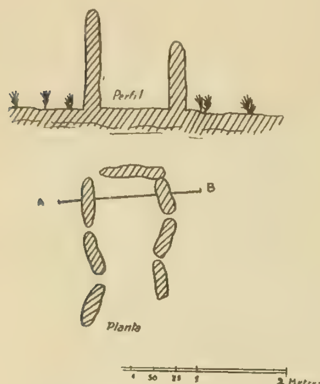
1) J. Colominas i Roca: *Els sepulcres megalítics a l'Alt Urgell.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-20. Pàg. 494.

2) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàgs. 494 i 495.

3) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàgs. 495 i 496.

ponent coberta. El volta un túmul de pedruscall, que el cobreix, deixant veure només una part de la llosa que fa de tapa.

Cercant sens dubte els famosos tresors imaginaris, uns pastors violaren temps enrera aquesta cista i buidaren la cambra. No es sap què hi van trobar. [1]

Sepulcre de Montagut (Sant Joan de Palamós)

Sepulcre de Sarri (Noves): Situat a l'extrem del serrat de Sarri, a una hora poc més o menys de la casa anomenada del Baridà.

Està constituït per set lloses, mancant-hi la de la coberta. Subsisteix el túmul, que té un diàmetre de 11 metres.

Algú l'havia regirat. En l'excavació encara s'hi pogué recollir, ultra alguns ossos humans, un petit bocí de ganivet de sílex blanc i dos trossos de bronze pertanyents a objectes indeterminats. [2]

Sepulcre dels Solars dels Coms (Noves): S'assemblava molt al del Serrat de l'Ase, de la parròquia d'Ortó. Fou volat amb dinamita, ja fa anys, probablement per algun buscador de tresors. Ara és sols un informe munt de pedres. Es veu que tenia túmul. [3]

Sepulcre del Llagunàs (Fígols): S'alça aquesta cista a una hora i mitja del poble de Fígols, a la punta del serrat del Llagunàs, que domina tota la vall del Segre.

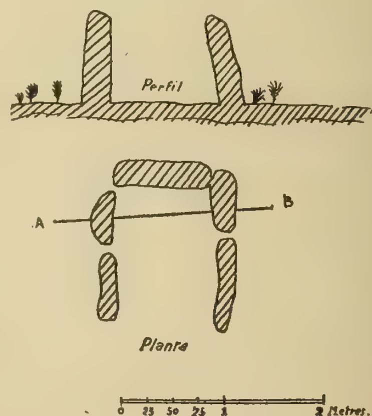
Està format per tres lloses d'aguant i la coberta. Apareix un túmul de 8 metres de diàmetre al seu voltant. Avui és aprofitat per barraca.

En l'escorcoll de la poca terra que hi havia dins, només sortiren unes dents humanes i escassos bocins de ceràmica feta a mà. [4]

Sepulcre del Coll de Durau (Perles): Està situat sota del Puig de Galliner, en la partida de Forn, a dues centes passes del camí d'Organyà a Labança.

Formen la caixa quatre lloses, amb la de la coberta mig partida. Hi ha un túmul de 8 metres de diàmetre. L'excavació no donà cap resultat. Devia haver estat objecte de violació ja fa molt de temps. [5]

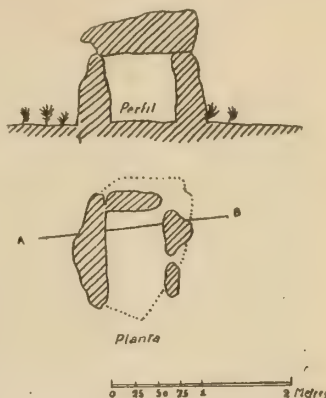
Sepulcre primer de la Devesa del Roget (Montanicell): Es troba en l'indret apel·lat «Les Pla-

Sepulcre de la Serra Mitjana (Fitor)

1) J. Colominas i Roca: *Els sepulcres megalítics de l'Alt Urgell.* Pàg. 496.
2) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 496.
3) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàgs. 496 i 497.
4) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 497.
5) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàgs. 497 i 498.

nes», a una hora i mitja aproximadament d'Organyà i a unes trescentes passes a l'esquerra del camí que va d'aquest poble a Montanicell. Té tres lloses i coberta, però sense túmul. L'escorcoll de la poca terra que hi quedava donà solament alguns queixals humans i dos trossos de bronze indeterminables. [1]

Sepulcre de la Vinya Gran (Fitor)

Sepulcre segon de la devesa del Roget (Montanicell): Està situat a poca distància de l'anterior i presenta la mateixa forma. Ha estat deteriorat pels que el buidaren, segurament cercant tresors. Es veuen munts de pedres pels voltants del monument; però es fa difícil el dir si formaven túmul. [2]

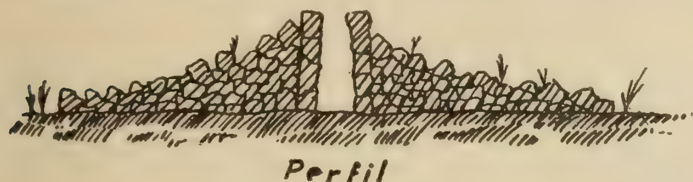
Dolmen de la Vinya Munera (Campmany): Amida en la base 1'60 metres per 1 i 0'95 d'alt. El formen pedres de granit. La llosa de la coberta amida 2 per 1'50. [3]

A pocs metres de distància s'alçava un menhir. [4] Dolmen i menhir són avui al Parc de Barcelona, davant el Museu Martorell.

Dolmen del Mas Baleta (La Junquera): Situat dalt d'una petita coma propera al Mas Baleta.

Presenta un tipus molt rectangular. El formen quatre lloses, i la de la coberta està trencada i en part caiguda. Amida la cambra 1 metre per 2. Del túmul no en queda res.

La terra del pis presentava senyals d'haver estat remenada, i l'ex-

Planta.

1 2 Metres.

La Parròquia d'Ortó: Sepulcre del Serrat de l'Ase

1) J. Colominas i Roca: *Els sepulcres megalítics a l'Alt Urgell.* Pàgs. 498 i 499.

2) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàgs. 499 i 450.

3) Lluís M. Vidal: *Más monumentos megalíticos.* Pàgs. 18 i 19.

4) Vegi's el present capitol, lloc corresponent als menhirs.

cavació només donà trossos informes de terrissa, probablement moderna. [1]

Dolmen de la Riera de Pujolar (Llançà) [2]*:* A una hora de Llançà, a la vora del torrent que després passa pel Mas Pujolar, sota la Roca Miralles, es troba, entre mig d'oliveres, un dolmen format per grans lloses de pissarra.

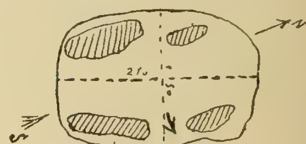

Dolmen de la Serra de Calç, a Fitor

Per efecte del desnivell de les pedres que l'aguanten, la llosa de la coberta — 2'70 metres de llarg per 1'90 d'ample — està molt decantada cap endarrera, fins a tocar a terra, mentre que per la part de l'entrada s'alça a 1'45 metres. Practicà Cazurro en l'estreta cambra d'aquest dolmen una lleugera excavació, la qual no donà resultat.

«*La Taula dels Lladres*» (*Port de la Selva*)*:* Està situat aquest dolmen prop del camí que va del Port de la Selva a les ruïnes del monestir de Sant Pere de Roda, a poc més de dos quilòmetres d'aquell poble, al lloc dit «La Mora».

Hi ha dues lloses a cada costat. A l'entrada es veuen dues pedres a banda i banda. La cambra té uns 2 metres de llargada per una mica més d'un d'amplada.

Planta del dolmen de la carena de la Serra de Calç, pròxim al gran de Fitor

Fa temps que va ésser violada la seva cambra sepulcral. En una petita excavació practicada per Alfaras, van ésser trobats alguns fragments de ceràmica tosca sense ornaments i valves de mol·luscos. [3]

El nom popular d'aquest dolmen li ve de la llegenda estesa pel país, segons la qual, en temps antics, quan la comarca estava infestada de malfactors, aquests es repartien allí el botí i celebraven àpats orgíacs damunt la llosa de la coberta.

1) Bosch i Pericot: *Els sepulcres megalítics ee l'Alt Empordà.* Pàg. 483.

2) Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàg. 36.

3) Manuel Cazurro: *Las cuevas de Serinyà y otras estaciones prehistóricas del N. E. de Cataluña» — Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàgs. 33 i 34.

Dolmen de «La Taballera» (Port de la Selva): Estava situat a sis quilòmetres a l'est del Port de la Selva, als límits dels masos Palté i Taballera.

Fou destruït anys passats per plantar una vinya. [1]

Tenia una cambra rectangular de 2 metres de llargada per 0'70 d'ample. Els costats eren formats d'una sola pedra cada un. Mancava la tapa. Al pis de la cavitat hi havia una llosa que Alfaras aixecà, sense trobar-hi res a sota.

Dolmen «La Cendrera» (Port de la Selva): Situat prop del Mont Bufadors de Port de la Selva, en un planell vora les Coves anomenades dels Encantats i de la Porta.

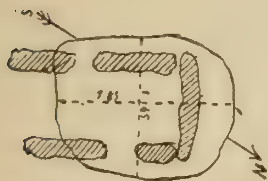
Uns pastors, creient que allí hi podien haver enterrats tresors, el feren malbé quasi del tot. El trobaren ple de cendra, deguda probablement a haver-se encès foc adins, i d'això li ve el nom de *La Cendrera.* [2]

Dolmen «Els Tres Caires», a Fitor

Té una cambra formada per quatre lloses de pissarra. La pedra de la coberta jeu ara a terra. La cavitat d'aquest dolmen, té 1'30 metres de llarg per 0'90 d'ample a la capçalera i 0'46 a l'entrada. Diu Cazurro que els forats que deixaven les lloses estaven tapats amb pedres petites. A fora, al volt de la capçalera, un semicírcol d'un diàmetre igual a l'amplada d'aquella, limitava un espai cobert per una llosa. Aquesta fou alçada, i a sota no es trobà res. [3]

Dolmen del Puig de la Sureda d'En Mairó (Roses) [4]*:* Descoberta aquesta cista fa pocs anys, fou excavada amb intervenció del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans. Només s'hi trobà un bocí de terrissa, completament atípic, i uns fragments insignificants d'ossos.

Planta del dolmen de la Pedra dels Tres Caires

1) Apunts inèdits de ROMUALD ALFARAS, citats per MANUEL CAZURRO: *Las cuevas de Serinyà y otras estaciones prehistóricas del N. E. de Cataluña.*—MANUEL CAZURRO: *Los monumentos megaliticos en la provincia de Gerona.* Pàg. 34.

2) MANUEL CAZURRO: *Las cuevas de Serinyà.* Pàg. 87 i 88.

3) MANUEL CAZURRO: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona* Pàgs. 34 i 35.

4) P. BOSCH I GIMPERA: *Prehistòria catalana.* Pàg. 112.

Dolmen de la Coma de Fèlix (Rabós)[1]*:* Està situat quasi dalt d'una muntanya, a uns 3 quilòmetres al nord de Rabós de l'Empordà, entre aquesta població i la de Sant Quirze de Culera.

Fet amb lloses quasi planes, la seva forma és força regular.

Munts de pedres i mates tapen aquest sepulcre gairebé del tot. [2]

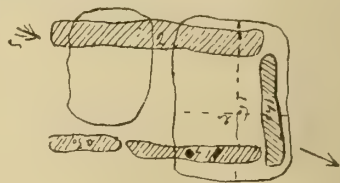

Dolmen del Mas Baleta, a La Junquera

Dolmen petit de Romanyà de la Selva[3]*:* Diferent de la galeria coberta de Romanyà de la Selva, i situat prop d'aquesta, el mateix que altres cistes.

Dolmen segon de la Serra de l'Arca (Aiguafreda de Dalt): Es troba a la mateixa serra que la galeria coberta del dit nom, anteriorment descrita [4] amb la qual no s'ha de confondre. Es conserven dretes dues lloses. Una tercera llosa està caiguda assobre una quarta; és probable que aquesta i una cinquena llosa que hi ha caiguda davant el dolmen formessin la coberta. La llargada de la cista, segons el tamany de la pedra més llarga que es conserva dreta, era de 2'75 metres [5]. El túmul devia tenir uns set metres de diàmetre.

L'excavació no donà cap resultat, puix que en ésser violada anteriorment devia desaparèixer tot el mobiliari. [6]

Planta del dolmen del Mas Baleta, a La Junquera

Dolmen de Cruïlles (Aiguafreda de Dalt): [7] Aquesta cista es troba damunt la serra on hi ha el castell de Cruïlles. Formava, a jutjar per les restes — puix que està en molt mal

1) Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona*. Pàg. 38.

2) Manuel Cazurro: Lloc citat.

3) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 71.

4) Vegis el present volum, pàg. 343.

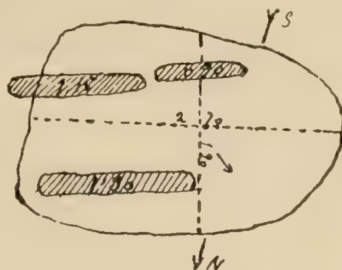
5) P. Bosch i Gimpera: *Els dòlmens de la Serra de l'Arca (Ayguafreda)*. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum v. 1913-14. Crònica. Pàg. 806.

6) J. Rius i Serra: *Sepulcres megalitics excavats pel Museu de Vich*. Pàg. 503.

7) Per un error de ploma, sens dubte, en la *Prehistòria catalana*, de P. Bosch i Gimpera, després d'haver-se posat aquesta cista entre les rectangulars petites, es diu que és quadrangular. (Pàg. 116).

estat de conservació — una cambra de 2'75 metres de llargada per 0'85 d'amplada. Hi ha vestigis del túmul, que devia tenir uns 7 metres de diàmetre.

En una excavació que es féu, sortiren, en desordre, diversos objectes, entre els quals n'hi havia dos d'os rectangulars, amb la perforació en forma de V, com els trobats a la galeria coberta de la Serra de l'Arca, del mateix terme [1]; cinc rodelles d'os perforades, de diferents tamanys; esquitlles i un nucli de sílex, i bocins de terrissa barroera feta a mà, negrosa i sense ornaments. [2]

Planta del dolmen de la Riera de Pujolar

El desordre en què sortiren els objectes trobats prova que aquest sepulcre fou regirat anteriorment. [3]

Dolmen del Camp Salarca, al Pla dels Llancers (Rupit) [4]: S'ha excavat dues vegades, i han sortit bocins de terrissa barroera feta a mà, alguns dels quals presenten incisions; fragments d'un ganivet i d'una punta de sageta, de sílex; ossos; una peça d'os rectangular amb la perforació en forma de V, i alguns objectes de metall, que s'ha cregut bronze per alguns i que Bosch i Gimpera es decanta a creure que és coure. [5]

Sepulcre de Crusella (Granera): Una excavació realitzada no fa gaire en aquesta cista donà un resultat nul. [6]

Sepulcres de Rejols (Rupit): Al terme de Rupit, ultra la cista del Pla dels Llancers, n'hi ha dues prop de la masia de Rejols, que els dóna nom. No han estat excavades. En una, a flor de terra, sortí un tros de sílex.

El dolmen «La Taula dels Lladres», a Port de la Selva

«Pedra Arca» de Vilalba Sasserra

1) Vegi's el present volum. Pàg. 347.

2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàgina 116.

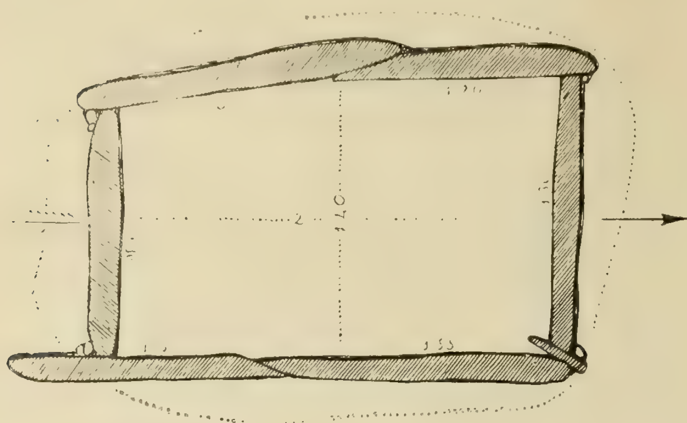
3) J. Rius i Serra: *Sepulcres megalítics excavats pel Museu de Vich*. Pàg. 503.

4) J. Botet i Sisó: *Data aproximada en què els grecs s'establiren a Empòries*, etcètera. Girona, 1908. Pàgines 16 a 17.

5) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 118.

6) J. Rius i Serra: Lloc citat. Pàg. 503.

(Collsabadell): Està situat aquest dolmen al partit d'Arenys d'Avall, parròquia de Collsabadell, a 108 metres de la via romana que des de Tarragona anava a les Gàl·lies passant per Girona, prop del camí anomenat de la Mota. Volta el dolmen un cercle o cròmlech d'onze pedres, d'una circumferència de 31 metres, i que surten uns 0'40 centímetres per damunt de flor de terra. [1]

Planta del dolmen «La Taula dels Lladres»

En mig de la rodona es troba la cista, de la qual hi ha tres lloses posades de cantell i la del darrera, restant oberta pel davant. Damunt de les tres pedres n'hi ha un altra. [2]

La gent del país anomena aquest dolmen «Pedra Arca» [3] o «Pedra Arqueta» [4]. Té esculpits, en les dues cares d'un dels seus angles, uns signes que Hübner [5] transcriu així en caràcters numismàtics:

V C A I C

o sigui *Vsaiik*, nom que alguns arqueòlegs intenten relacionar amb el de *Ausa*. Respecte a l'antiguitat d'aqueixa inscripció, Hübner escriu: «No es pot dir que la forma de les esmentades lletres sigui ni més ni menys antiga que la de les primeres encunyacions, fixades en temps de la invasió romana; de manera que, si és exacta la teoria de Zobel, qui vol que l'alfabet en qüestió fos introduït pels dits conqueridors, tindríem una referència per a determinar l'època de la seva construcció, sempre i quan hom suposés l'epígraf contemporani del dolmen.» Aquesta suposició és avui absolutament insostenible, i cal admetre que la inscripció hi fou feta molt posteriorment.

«No parlaré aquí — diu el comte de Belloch — de la infinitat de qüentos i ron-

1) S. Sanpere i Miquel: *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos.* Treball publicat a la «Revista de Ciencias históricas». Volum II (any 1881). Pàgs. 466 i 467.

2) «La Renaixença». Any 1879. Pàgs. 145 a 150.

3) Comte de Belloch: «Memòries de la Associació Catalanista d'Excursions científiques». Volum III. 1879. Pàgines 142 i següents.

4) S. Sanpere i Miquel: Lloc citat. Pàg. 467.

5) *La Arqueología de España.*

dalles que es conten per aquelles encontrades sobre l'explicat monument, puix són tan inverosímils que no mereixen l'atenció de persones mitjanament instruïdes; bastarà dir que la veu més comuna és la que atribueix l'obra al Diable.» [1]

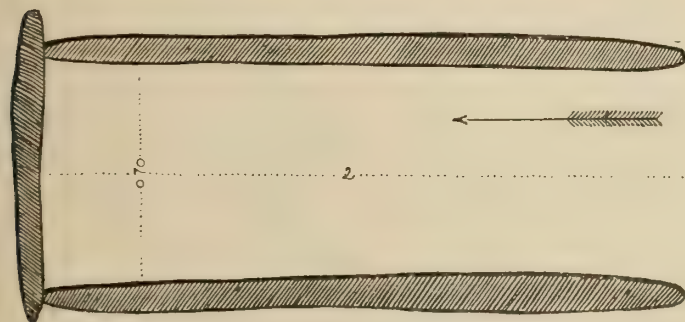

Dolmen de «La Taballera», a Port de la Selva

La segona variant de les cistes megalítiques, com la primera, es troba també a Navarra. [2]

Cistes quadrangulars. — En molts d'aquests sepulcres es conserven encara les lloses dels quatre costats. Són, com havem dit, més petits que els anteriors.

Els dòlmens d'aquesta variant coneguts a Catalunya, són:

Dolmen de Câ En Nadal (*veïnat de La Junquera*): Vora les ruïnes del petit castell de Câ En Nadal, a unes duescentes passes a la dreta del camí que porta a Cantallops, hi havia abans un dolmen incomplet, que presentava un aspecte tot diferent dels altres, per haver estat apariat modernament i per tenir una coberta convexa, que té la forma d'una tapadora. S'assembla molt al dolmen de la Gutina, de Sant Climent Sassebes, del qual dista en línia dreta uns 7 quilòmetres. Caiguda la llosa d'un costat, estava reemplaçada per una paret de pedra. La llosa de la coberta era arrodonida, amb la cara inferior plana i la cara superior més alta del mig que de les vores. Avui està del tot destruït.

Planta del dolmen de «La Taballera», a Port de la Selva

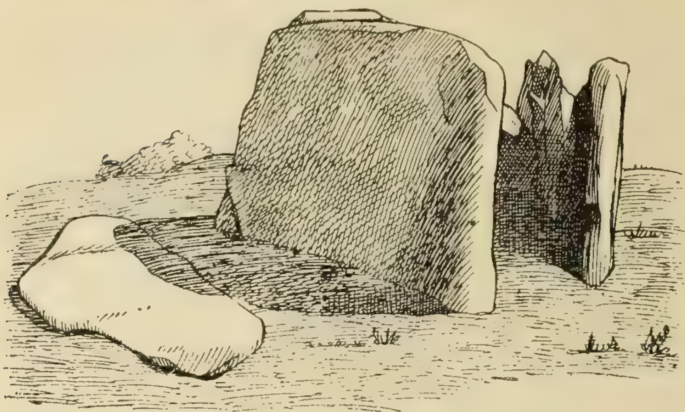
Tenia la cambra 1'80 metres de llargada, 1'60 d'amplada i 1 metre d'altura. [3]

1) Comte de Belloch: *Descripció de dos monuments megalítics, cròmlechs, cercles de pedra o túmuls de l'edat de la segona època de la pedra polida, segons los més moderns autors. Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions científiques.* Volum III. Pàgines 138 a 144.

2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 113.

3) Lluís M. Vidal: *Más monumentos megalíticos.* Pàg. 19.—Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàgs. 51 i 52.

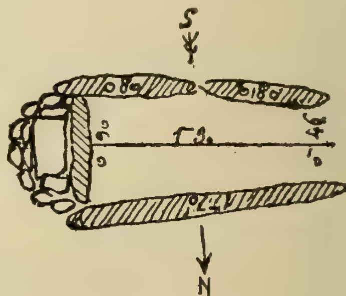
Llosa de la Jaça d'En Torrents (*L'Estrada*): Bell dolmen situat a la dreta de la carretera de Figueres a França, a mig quilòmetre d'aquesta, en el terme de L'Estrada, poble agregat a Agullana, tocant al camí que va d'Agullana a Campmany, en el bosc de Comanera. L'indret on hi ha el dolmen és apel·lat «Antiga Jaça de Pau Torrents», i d'aquí ve el nom que li dóna la gent del país.

Dolmen «La Cendrera», a Port de la Selva

Les lloses que el formen són molt regulars, i la construcció és molt sòlida. La coberta es trencà no fa gaire. Quan era sencera, s'hauria dit, al primer cop d'ull, que es tractava d'una pedra sepulcral expressament treballada; presentava, en efecte, una carena en sentit longitudinal, d'on baixaven dues pendents oposades. Però la veritat és que la configuració d'aquesta llosa, semblant a la d'una teulada, era obra de la naturalesa. [1]

L'excavació feta pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans no donà cap resultat apreciable. [2]

Planta del dolmen «La Cendrera», a Port de la Selva

«*La Barraca del Lladre*» (*L'Estrada*): És potser la més típica de les cistes conegudes d'aquesta variant. Està situada en una petita muntanya, a la sureda de la Comanera, a uns 500 metres de l'anterior. El sepulcre apar mig colgat, i gairebé tapat pels matolls.

A cada costat hi ha una pedra sola, i una també al darrera. La coberta — cas excepcional — està formada per tres lloses: dues a sota, i una altra damunt, tapant la ratlla de juntura d'aquelles. La cambra amidava 1'70 de llarg, 1'20 d'amplada i 0'60 d'altura, quan visità el dolmen Vidal. D'aleshores ençà deuen haver estat mogudes les pedres, puix que Cazurro, que el visità molts anys després, dóna per a la cambra les mides següents: 1'10 per 1 metres [3]. Remarcava Lluís

1) Lluís M. Vidal: *Más monumentos megalíticos*. Pàgs. 17 i 18.—Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona*. Pàgs. 54 i 55.

2) Bosch i Pericot: *Els sepulcres megalítics de l'Alt Empordà*. Pàgs. 481 i 482.

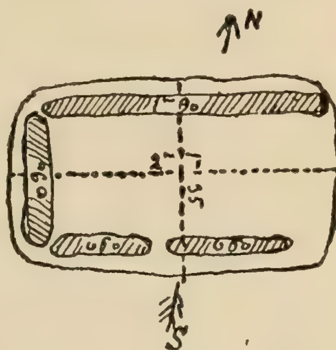
3) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàgs. 55 i 56.

Marià Vidal que és la més baixa que ha vist [1]. El sepulcre està voltat per una rodona incompleta de pedres posades de cantell, reste de l'antic cròmlech.

En ésser excavada aquesta cista sortiren nombrosos fragments de vasos fets a mà, entre ells alguns de l'espècie del vas campaniforme, amb incisions formant línea contínua feta amb punxó. [2]

«Quera Fumat» (*Campmany*): Quasi amagat entre les grosses i nombroses roques de granit i per les mates, s'alça aquest dolmen en mig d'un bosc, a uns 300 metres de la masia «Quera Fumat» i a uns 200 a l'esquerra del camí que va a Campmany.

El formen quatre grans lloses de granit. El brossall destorba de veure s'hi ha restes del cercle de pedres o del túmul. Només es trobà en l'excavació un bocí de terrissa feta a mà. [3]

Planta del dolmen de la Coma de Fèlix, a Rabós

Cabana de la Mosquera (*Pujol*): A la muntanya que, prop de Gerri, s'alça a la vora dreta del riu Noguera Pallaresa, partida apel·lada Les Planes, es troba aquest dolmen.

Està fet, no amb grans lloses, sinó amb nombroses pedres i rebles, formant gairebé una paret. La distribució i ajust d'aqueixes pedres, observa Vidal, descobreix una mà més intel·ligent. [4]

Pel costat de ponent, forma la paret una sola. llosa Les altres parets són de pedres mitjanes, amb els intersticis tapats curosament amb rebles. Formen la coberta dues lloses.

S'hi entra per una obertura posada al mig d'un dels costats llargs. Dos graons de pedra porten a la cambra. [5]

En una recent

Dolmen petit de Romanyà de la Selva

1) Lluís Marià Vidal: *Más monumentos megatíticos.* Pàg. 18.
2) Bosch i Pericot: *Els sepulcres megalítics de l'Alt Empordà.* Pàg. 483.
3) Bosch i Pericot: Lloc citat. Pàg. 484.
4) Lluís Marià Vidal: Lloc citat. Pàgs. 20 i 21.
5) Lluís Marià Vidal: Lloc citat. Pàg. 8.

excursió del Seminari de Prehistòria de l'Universitat de Barcelona es pogué comprovar que, tret de la coberta i de la llosa de la part de l'oest, tot el demés és modern, fet en aprofitar el sepulcre com a barraca. Devia ésser una cista quadrangular.

Dolmen de Sols de Riu (*Torre de Rialb*): El cita Joan Serra i Vilaró. [1]

Com l'anterior, no està fet amb lloses grans, sinó amb pedres gruixudes formant paret seca, amb rebles als intersticis i també molt transformat modernament.

Sepulcre d'Horabona (L'Estany): Està situada aquesta cista al serrat d'Horabona. Té un metre de costat. Ha estat excavada, però no s'hi trobà res. [2]

Hermot del Vilar (*Sant Bartomeu del Grau*): És de la mateixa mida i té la mateixa forma que les del sepulcre d'Horabona (L'Estany). A més, té ún túmul de 4 metres.

Dolmen de la Riera de Pujolar, a Llançà

Sortiren en l'excavació ossos, un bocí de terrissa granelluda feta a mà i un tros de ganivet de sílex blanc. [3]

Cistes trapezoïdals. — En les cistes de la quarta variant, com havem dit també de les de la tercera, es conserven generalment els quatre costats.

Els sepulcres coneguts són els següents:

Cabana d'En Castellàs d'En Puy (*Perecals*): A la cresta d'un puig anomenat Tossal d'En Castellàs, a un quilòmetre del poblet de Peracals, del qual el separa el barranc de Llavaneres, hi ha un dolmen mig enderrocat, que es veu de la població estant.

Les pedres dels costats, una mica mogudes de lloc, formen una cambra de 0'75 metres d'ample a la boca i 1'30 al fons i de 2 m. de llargada. La pedra de la entrada manca. La llosa de la coberta, trencada en dos trossos, està decantada fortament. [4]

Cabana del Lluís (*Noves*): Dolmen en bon estat de conservació, situat a uns

1) J. Serra i Vilaró: *Excavaciones en la cueva del Segre (Memorias de la Junta Superior de Excavaciones,* 1919). Pàg. 3.— P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 114.

2) J. Rius i Serra: *Sepulcres megalítics excavats pel Museu de Vich.* Pàg. 503 i 504.

3) «Butlletí del Centre Excursionista de Vich», IX. Pàgs. 97 i 98. — J. Rius i Serra: Lloc citat. Pàg. 504.

4) Lluís M. Vidal: *Más monumentos megalíticos.* Pàg. 7.

sis quilòmetres de Noves, a la partida de Cobertrada, que és dalt d'una muntanya.

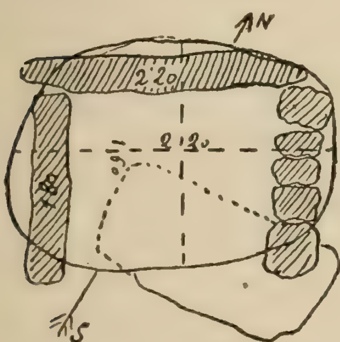
Les dimensions de la planta de la cavitat són 1'30 metres de llargada, i 1'10 i 0'80, respectivament, en els seus dos fronts.

Dolmen de «Câ En Nadal», a La Junquera

L'excavà Lluís Marià Vidal. Hi havia dos esquelets humans molt aixafats, posats l'un al costat de l'altre, però de manera que cada un tenia el cap a una de les bases del trapetzi format per la planta de la fossa.

Foren trobats, al costat de cada crani, dos vasos petits, molt destrossats, de terrissa feta a mà, ornats al vorell per un cordó dentellat de fang en relleu. L'aixafament dels ossos humans i de la ceràmica en aquesta sepultura l'explica Vidal pel fet de cobrir-los una capa molt prima de terra i d'haver servit la cambra de cabana als pastors durant molt de temps. [1]

Planta del dolmen de Câ En Nadal, a La Junquera

Dolmen de la Roca d'En Toni (*Vilassar de Dalt*): Està situat dalt d'un serrat, tocant al camí de Vilassar a la Fontfreda i a Vilanova de la Roca, més amunt de Câ En Boquet.

Manquen dues pedres, que apareixen allí aprop, a un i altre costat del camí.

Al voltant del dolmen no hi ha altres pedres que recordin el cròmlech. En els cims veïns hom veu gran nombre de pedres arrencades, de vell aspecte, que Carreres i Candi creu procedents d'alguna antiquíssima construcció. [2]

Dolmen del Mas del Boix (*El Brull*): Està situat a poca distància del dolmen de Cruïlles (Aiguafreda de Dalt) de què havem parlat ja [3]. Té una llargada de 2'60

1) Lluís M. Vidal: *Más monumentos megalíticos.* Pàg. 6.

2) F. Carreras i Candi: *Excursió als orígens de la Riera d'Argentona.* «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya», Any 1903. Pàgs. 248 i 249. — Cels Gomis: *Geografia general de Catalunya.* Volum de Barcelona. Pàg. 323.

3) Vegi's el present volum, pàg. 360 i 361.

metres, i les dues bases amiden respectivament 0'90 metres i 1'20. Es conserven restes de túmul, que devia tenir uns 7 metres de diàmetre.[1]

En l'excavació s'hi trobaren, en desordre, esquitlles de sílex, un tros de plaqueta de coure i bocins de terrissa pertanyents a sis vasos, uns llisos, un altre amb un mugronet i els altres amb incisions diverses. Aqueix material es troba al Museu Episcopal de Vich.

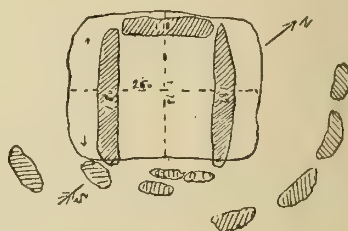
Dolmen «Llosa de la Jaça d'En Torrents», a L'Estrada

Dolmen de «Câ En Pregonés» (*Cornet*): Està quasi destruït, i per això no pot assegurar-se en absolut que sigui una cista de les formes corrents.[2]

L'excavació donà una punta de sageta de sílex blanc, molt ben polida, de forma de fulla de llorer; un tros de ganivet de sílex; bocins de petxines, dos dels quals, menuts, tenen forma anular, i que pertanyeren a un collaret; dos fragments d'anell de coure i trossos informes de terrissa rogenca feta a mà barroerament.[3]

Dolmen de Puig-rodó (*L'Estany*): Ve a ésser com una galeria coberta dividida per una llosa. Queda així constituïda per dues cambres trapezoïdals. Sembla que aquest monument tenia túmul.

El material de l'excavació sortí en desordre, per haver-se violat sens dubte anteriorment el sepulcre. Hom trobà, a més d'ossos, terrissa llisa i ornada, dues rodelles d'os foradades i una sageta de coure entera, que és de forma de fulla de llorer i acabada en espiga.[4]

Planta del dolmen «Llosa de la Jaça d'En Torrents» (segons Cazurro)

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 116. — *Exploració d'un dolmen.* «Butlletí del Centre Excursionista de Vich», volum II, any 1916. Pàgs. 66 i següents.

2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàgs. 116 i 117.

3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 117.

4) J. Rius i Serra: *Sepulcres megalítics excavats pel Museu de Vich.* Pàg. 502. — Josep M.ª Gudiol: *Les primitives civilitzacions ausetanes.* Pàgines 21 a 24.

Cista de l'Espina (*Collsuspina*): Es troba prop de la Masia de l'Espina, en la serra que actualment és coneguda amb el mateix nom de la Masia.

Tenia aquest sepulcre un túmul d'uns 7 metres,

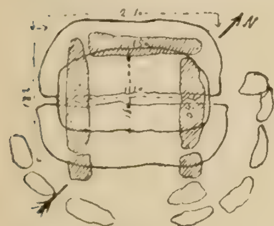
En ésser excavat aparegueren en desordre — degut segurament a haver estat abans regirada — abundants objectes, entre els quals citaren els següents: bocins de terrissa grossera feta a mà, una olleta sencera de terra negrosa i mal cuita; sis rodelles foradades, una meitat d'os i l'altra meitat de petxina; vuit peces d'os prismàtiques triangulars amb doble perforació en forma de V; nou peces de la mateixa forma, però més petites; una menuda punta d'un punxó d'os i una punta de sageta d'aram, de 14 milímetres de llarg, de forma de fulla de llorer. [1]

Dolmen «La Barraca del Lladre», a L'Estrada

Sepulcre del Pla de Trullars (*Monistrol de Calders*): Està situat entre Granera i Monistrol de Calders. Avui les grans lloses d'aquesta cista jeuen sobre la planta.

L'excavació, realitzada com quasi totes les dels sepulcres megalítics d'aquesta comarca per la Secció d'exploracions del Centre Excursionista de Vich, no fou gaire fructuosa. Només sortiren alguns bocins de ceràmica a mà, un dels quals estava ornat amb incisions fetes amb instruments de diverses puntes [2]. Algunes de les cistes de la quarta variant conegudes a la comarca de Solsona corresponen a l'edat del bronze.

Planta del dolmen «La Barraca del Lladre» (segons Cazurro)

Dòlmens de classificació dubtosa. — Ultra els dòlmens descrits anteriorment, n'hi ha a Catalunya molts d'altres que, per llur mal estat de conservació o per no

1) «Butlletí del Centre Excursionista de Vich», IX. Pàgs. 161 i 162. — J. Rius i Serra: *Sepulcres megalítics excavats pel Museu de Vich*. Pàg. 504.

2) J. M. Gudiol: *Les primitives civilitzacions ausetanes*.— J. Rius i Torres: *Sepulcres megalítics excavats pel Museu de Vich*. Pàg. 505.

haver-se'ls estudiat degudament, són avui de classificació difícil o dubtosa. Estudis posteriors i ben dirigides excavacions poden permetre, més tard, classificar-ne i datar-ne una part almenys. Ara ens és forçós, seguint l'exemple de Bosch i Gimpera, d'esmentar-los com de dubtosa classificació.

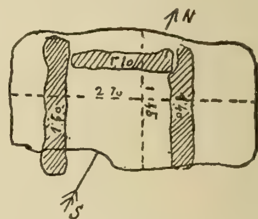

Dolmen de «Quera Fumat», a Campmany

Heu-vos-els ací:

Dolmen del Mas Gamarús (*Requesens*): El cita Cazurro [1]. Diu que sembla que existeix al Mas Gamarús, de Requesens, i fa constar que no en té altres dades. En l'enquesta feta pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans ningú no en sabé donar raó.

Dolmen de la Sureda de Falp (*Roses*): En parla Cazurro, qui no el pogué trobar per falta d'indicacions precises. Sembla que està mig enderrocat i amb la coberta tirada a terra. [2]

Planta del dolmen de «Quera Fumat» (segons Cazurro)

Serra de Culera. Diversos dòlmens [3]: En els replecs de les serres que, partint de les Alberes, corren quasi paral·leles a la costa en direcció a Sant Pere de Roda, i ocupen els termes de Culera, Vilamaniscle i Rabós, hi ha nombrosos megalits amagats, una gran part dels quals no han pogut ésser encara estudiats i descrits.

En el «Puig Roquer», entre Vilamaniscle i Llançà, existeixen alguns dòlmens, dels quals Cazurro només en pogué visitar dos, en males condicions d'observació, un cap-al-tard amb pluja. Eren dos dòlmens situats prop del Coll de Sant Silvestre, en el terme d'aquest poble. Són de petites dimensions. La coberta, una llosa de pissarra, té uns dos metres de llargada i una mica més d'un metre d'amplada.

1) MANUEL CAZURRO: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàg. 48.
2) MANUEL CAZURRO: Lloc citat. Pàg. 31.
3) MANUEL CAZURRO: Lloc citat. Pàgs. 37 i següents, i 81.

Prop de Culera han estat assenyalats alguns dòlmens, sense que es precisés la localitat. [1]

Dolmen de Comes Llobes de Pils o dels Pils (Rabós): Situat a la muntanya anomenada de Nouviles, partida de Comes Llobes de Pils. El cita Cazurro [2] sense descriure'l, per no haver-lo visitat.

Dolmen entre Sant Martí Vell i Juià [3]*:* En tregué fotografies anys enrera el personal de l'Institut d'Estudis Catalans. [4]

Dolmen entre Ribes i Núria [5]*:* Citat per Botet i Sisó i Cazurro. El primer diu que està situat prop dels camins de bast que van de Ribes a Núria. No ha estat

Dolmen de Vilassar, anomenat «La Roca d'En Toni»

descrit. Diu Cazurro que potser aquest dolmen sigui el mateix que, anomenat «Fossa del Gegant», existia vora el camí que va de Núria a Camprodón, mitja hora enllà de la muntanya de Set Creus i a la part inferior d'aquesta. Formava una barraca de pedres coberta per una llosa. [6]

Dolmen de Roca Galera (Vall de la Selva) [7]*:* El cita Cazurro per referències. No ha estat descrit.

Dolmen entre Camprodón i Núria: El cita Cazurro [8]. No ha estat descrit.

Dolmen del lloc Les Pasteres (Torroella de Montgrí) [9]*:* Entre Torroella i La Escala, a la Muntanya Gran, prop de l'espadat de la costa, pogué veure anys enrera

1) A. Avilés: *Espolla i Culera. Antigüedades protohistóricas e históricas.* Extracte d'una memòria del dit autor, publicat en el «Boletín de la Real Academia de la Historia». Tom xvii, any 1890.

2) Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàg. 38.

3) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 22.

4) «Anuari de l'Institut de Estudis Catalans». Tom v. Anys 1913-14. Pàg. XL.

5) «Anuari de l'Institut de Estudis Catalans.» Tom v. Anys 1913-14. Pàg. XI.

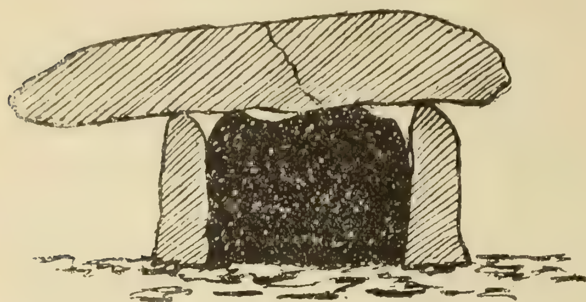
6) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 58.—J. Botet i Sisó: Volum de Girona de la *Geografia general de Catalunya.* Pàgina 74.

7) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 80.

8) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 36.

9) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 58.

Cazurro un dolmen de dimensions més que regulars, caigut ja, destruït probablement pels cercadors de tresors. Només restaven dretes les pedres d'un costat, que tenien més d'un metre i mig d'alçada per un d'amplada. És curiós aquest dolmen, fa observar Cazurro, perquè és l'únic que ha trobat en terreny calís. Les pedres que el formaven eren del terreny cretàcic d'aquella muntanya.

Secció del dolmen de Vilassar

Bosch i Gimpera, en citar aquest dolmen, fa ús d'un interrogant de dubte. [1]

Canet d'Adrí: Entre vagues notícies, per referències, d'altres dòlmens, parla Cazurro [2] de la possible existència d'un dolmen a Canet d'Adrí, prop dels boscos de la Casa Heras.

Les Pedres Dretes d'En Lloveres (Mobet, Santa Cristina d'Aro) [3]: A mitja hora de Santa Cristina, en mig del bosc, en el camí que va de Santa Cristina d'Aro a Mobet, prop d'aquesta població, s'alcen unes pedres conegudes amb el dit nom, i que probablement són restes d'un monument megalític, que fa pensar en una construcció semblant a la de Romanyà. [4]

Romanyà de la Selva: Ultra els dòlmens ja esmentats, n'hi ha en aquest terme altres de més petits, del tipus de cista. Els més coneguts són els següents: [5]

a) Dolmen situat a uns 600 metres al sud-oest del dolmen gran de Romanyà. Té una llargada d'uns 2'50 metres i les pedres són de poc menys d'un metre d'alçada. Manca la tapa.

b) Dolmen situat al bosc de Roquet, a uns dos quilòmetres al nord-est del dolmen gros. És petit, i la tapa manca.

c) Dolmen situat a una finca de prop del Suro del Rey, a la vora del camí de Romanyà a Vallvenera, a deu minuts de Romanyà. Fou excavat i no s'hi trobà res.

d) Dolmen situat en una altra finca, molt proper a l'anterior. Amida 2 metres de llargada per 0'84 d'amplada i 0'50 de profunditat. L'excavació de la cista no donà sinó bocins d'os consumits, carbó i fragments de terrissa barroera i mal cuita.

En el terme de Romanyà, que devia estar molt poblat en els temps prehistòrics, hi ha encara altres dòlmens, les pedres dels quals apareixen escampades. Aquell indret era el pas de la comarca de La Selva a la de l'Empordà.

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 122.

2) M. Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàg. 80.

3) M. Cazurro: Lloc citat. Pàg. 74.

4) Agustí Casas: Nota sobre els monuments megalítics de la regió de Sant Feliu de Guíxols. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Crònica. Volum II. Any 1908. Pàg. 543.

5) M. Cazurro: Lloc citat. Pàgs. 71 i 72.

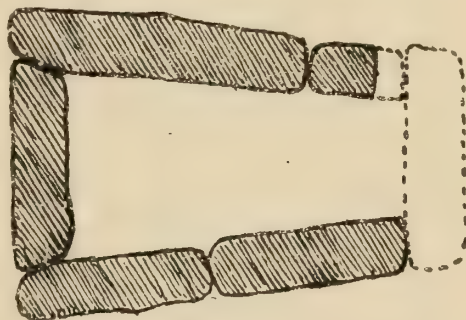
Puig d'Arques: També es parla de dòlmens al Puig d'Arques, a les Gavarres [1]. Però en una excursió feta al dit punt per l'Institut d'Estudis Catalans no es pogué comprovar que existissin els suposats dòlmens [2]. De totes maneres, si avui no hi ha allí dòlmens, n'hi podia haver abans. El nom de Puig de les Arques ho fa creure així. A més, la comarca és abundant en monuments d'aquesta mena. I Cazurro consigna, en fi, que alguns propietaris del país li confirmaren l'existència de dòlmens en aquell indret.

Romuald Alfaras parlà també de dòlmens en una serra de l'Empordà, la situació de la qual no precisa, i on hi deuen haver dòlmens, puix que hi han estat trobats ganivets de sílex i terrissa barroera. [3]

Cabana de Montçó: [4] Dolmen destruït devers l'any 1890, que existia a la quadra d'Orteu, a la muntanya del nord de la Pobla de Segur. El formaven quatre pedres verticals amb una llosa horitzontal al damunt. [5]

Castellbò: [6] Dolmen situat a la serra d'Albet, tocant al camí que va d'Albet a Castellbò, d'on dista uns 4 quilòmetres.

Està enderrocat. Per entre mig de les tres pedres caigudes que en resten passa el dit camí.

Planta del dolmen de Vilassar

La pedra més grossa, que devia ésser la coberta, amida 1'80 metres per 1'60. Les altres dues devien formar els costats, i sembla que s'alçaven en el mateix punt on ara jeuen. Una d'aquestes amida 1'80 per 1 metres; l'altra és una mica més petita.

La Lloella del Llop (Vilanova de Meià): [7] Dolmen situat en el replà o graó central del Montsec, a una hora i mitja de Vilanova de Meià, pel senderó que porta al «Pas de les egües» per a anar a l'Hostalroig.

Està mig caigut. La pedra del darrera i una de les dels costats són trencades i ajegudes. La coberta està decantada. Tot això fa que estigui deformada la cambra del dolmen.

Al voltant d'aquest, el terreny es pedregós. Probablement els qui escorcollaren el dolmen escamparen els materials del túmul.

1) M. Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàg. 63.
2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 123, nota 4.
3) R. Alfaras: «Revista de la Asociació Artístico-Arqueològica barcelonesa», anys 1896-97, pàg. 771—P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 124.
4) Lluís M. Vidal: *Más monumentos megalíticos.* Pàg. 7.
5) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 10, i *Otros monumentos megalíticos.* Pàgs. 3 i 4.
6) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 10.
7) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 21.

Valmanya: [1] Dolmen situat a la serra de Valmanya, prop de casa de L'Oliva.

Tahús: [2] Dolmen situat prop del camí d'Organyà a Tahús.

Matamargó: [3] Dolmen situat a la vessant meridional de la serra de Pinós, indret conegut per «Creu dels Albats». Està molt malmès. Hi foren trobats ossos humans.

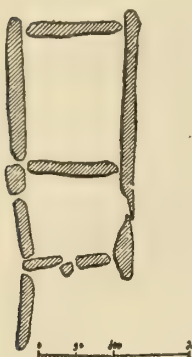
Pinós: [4] Dolmen situat al lloc dit «Mercat de Calaf.» Està molt malmès.

Sant Pere Casserres: Hi havia un dolmen que ha desaparegut. Bosch i Gimpera posa, en citar aquest dolmen, un signe d'interrogació. [5]

Vilanova de Sans: [6] Existeix un dolmen en aquesta localitat.

Castellcir: [7] Hi ha notícies d'haver-hi un dolmen.

Moià: Dolmen destruït actualment. En parla Bofarull [8], i és l'únic dolmen que cita, segurament per no esser-ne degudament conegut aleshores cap més a Catalunya (1876). Bofarull diu que es conservà fins pocs anys abans en el camí que va de Sampedor a Moià, prop de l'hostal de la Grossa, i que consistia en tres grans pedres que en sostenien una altra en forma de taula, foradada cap al centre per a recollir la sang de la víctima en els sacrificis cruents. Aquest darrer detall, que avui fa somriure, és fill de la creència, aleshores en voga, que els dòlmens eren taules sacrificials dels druïdes o sacerdots celtes.

Dolmen de Puig-rodó

La Pedra Gentil (Vallgorguina) [9]*:* En el congost que formen dos turons de la serralada que s'alça a ponent del poble de Vallgorguina (Vallès), a uns 600 metres del Mas Pradell, es troba un dolmen format per set pedres rústegues dreçades a tall de columnes, les quals sostenen la gran llosa de la coberta. Varia l'altura del monument entre 1 a 2 metres. La tapa amida 3'5 metres de llargada i 2'46 d'amplada. Presenta aquest dolmen la particularitat que les pedres que serveixen de sustentacle a la coberta estan isolades entre si, de manera que no formen un recinte tancat, com succeeix en els altres dòlmens. [10]

La Pedra Gentil fou bàrbarament emblanquinada a principis del present segle. Abans, el propietari de la finca on es troba aquest dolmen el va reconstruir. [11]

1) Lluis M. Vidal: *Otros monumentos megalíticos.* Pàg. 8.

2) Lluis M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 21.—Carreras Candi: *Geografia general de Catalunya.* Volum general. Pàg. 287.

3) Lluis M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 22.

4) F. Carreras Candi: *Geografia de Catalunya.* Volum general. Pàg. 787.

5) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 123.

6) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 123. Noticia inèdita de Josep Sala Molas.

7) P. Bosch i Gimperr: Lloc citat. Pàg. 123. Notícia inèdita de Josep Sala Molas.

8) A. de Bofarull: *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Catalunya.* Vol. I. Pàg. 143.—Sanpere i Miquel: *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos.* Pàg. 462. *Geografia general de Catalunya.* Vol. de Barcelona. Pàg. 265.

9) *Geografia general de Catalunya,* volum I (part general) pàg. 98.—S. Sanpere i Miquel: *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos.* Pàgs. 463 i 464.

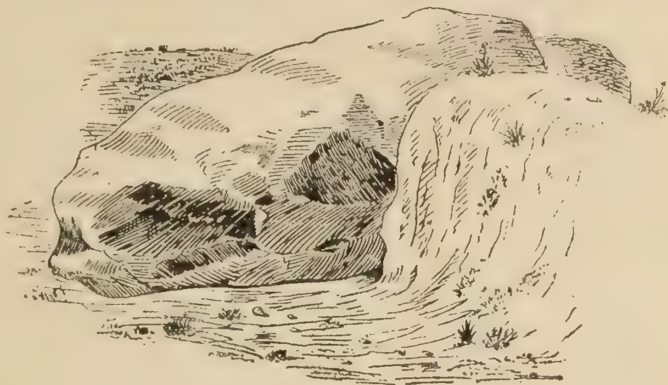
10) Artur Ossona: *Excursió particular al Corredor, dòlmens de Pedra Gentil (Vallgorguina) i de Pedra Arca (Vilalba Sasserra).* Treball publicat al «Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalanes». Any 1883. Pàgs. 188 a 192.

11) F. Carreras i Candi: *Excursió als orígens de la Riera d'Argentona.* «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya», Any 1903. Pàgs. 247 i 248.

Els pagesos de la comarca conserven la contalla que Vallgorguina és lloc de bruixes, i que aquestes, quan volen promoure una tempestat, es donen cita a la Pedra gentil, i salten damunt d'un bot. Fent-los perdre la gravetat el contacte amb la llosa, s'alcen en l'aire, i la tempestat sobrevé. [1]

Parets (Vallès): Situat prop d'aquesta població [2]. El dolmen de Parets és conegut a la comarca amb la denominació de *Pedra serrada*. [3]

Dolmen entre Mollet i Montornès (Vallès): El cita Font i Sagué, no dient sinó que està molt ben conservat. [4]

Dolmen de Parets

Els dòlmens de Pins Rosés (Llinàs): Els cita Bosch i Gimpera [5]. Són els mateixos de Pla Marsell i Vilalba Sasserra.

Dolmen del Pla Marsell (Llinàs): Està situat a uns tres quarts d'hora de la vila de Cardedeu, a l'extrem del Pla Marsell i a pocs metres de l'antiga via romana que des de Tarragona anava a les Gàl·lies passant per Girona. Ja fa temps que aquest dolmen està desfet, i es troba dins un círcol o cròmlech de pedres rústegues, en nombre de set. El círcol té una circumferència de 29'86 metres, i al mig hi ha les pedres del dolmen. [6]

El lloc on està situat és conegut per *Pins Rosés*. Hi havia antigament un bosc abundant de pins, alsines i roures, bosc que en el passat segle fou completament tallat per a plantar-hi vinya. [7]

Les restes del dolmen estan a 1'60 metres de la fita que divideix els termes de Cardedeu i Llinàs, i segons assenyala la fita, cau aquell dins el terme de Llinàs, no dins el de Cardedeu [8]. Pertany el terreny a la parròquia de Santa Agnès de Malenganyes.

La gent de la contrada diu que en aquell indret mateix hi havia abans un edifici

1) J. Pellicer i Pagés: *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro*. Mataró, 1887. Pàgs. 71 a 73.

2) N. Font i Sagué: Article publicat al «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya», tom XIV, 1904, Pàgina 248. —Agustí M. Gibert: *Tarragona prehistòrica i protohistòrica*. Pàg. 65.

3) Cels Gomis: Volum de Barcelona de la *Geografia general de Catalunya*. Pàg. 177.

4) N. Font i Sagué: Lloc citat. Pàg. 248.—A. Gibert: Lloc citat. Pàg. 65. Gibert, que és l'únic autor a qui cita Bosch i Gimpera respecte a aquest dolmen i al de Parets (*Prehistòria catalana*, Pàg. 123), tregué segurament la seva referència del dit treball de Font i Sagué.

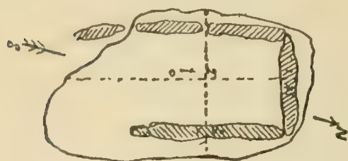
5) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 123.

6) S. Sanpere i Miquel: *Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos*. Pàg. 467.

7) Comte de Belloch: *Descripció de dos monuments megalítics*, etc. Pàg. 140.

8) Comte de Belloch: Lloc citat. Pàg. 138.

anomenat Hostal de Rosés, i que el desgraciat caminant que hi entrava, ja no en sortia més, puix que era degollat pels estadants de l'hostal [1]. Probablement, la llegenda és deguda a haver cregut, segles enrera, els habitants del país, que les pedres del dolmen eren les restes d'un hostal enderrocat.

Planta del dolmen de «La Devesa del Torrent»

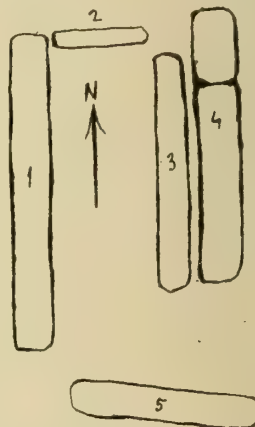
Dolmen de Câ En Solà (*La Roca*): [2] Situat prop d'aquesta població.

Dolmen de la muntanya de Montjuic (*Barcelona*): [3] Bosch i Gimpera fa remarcar que és possible que avui aquest dolmen ja no existeixi [4]. En efecte: ha estat cercat diverses vegades per Josep Colominas, sense que l'hagi pogut trobar, ni n'hagi vist restes.

A mig aire de la muntanya, de cara a sol ixent, al peu de la carretera del castell, hi havia quatre grossos blocs de pedra, disposats en forma que tenien l'aspecte d'un dolmen mig derruït. La pedra dels blocs era conglomerat. La situació dominant d'aquell indret era pròpia per a un monument megalític.

Havien pres les llambordes un to bituminós, que prova llur vellúria. Tres lloses quadrilongues apareixien lleugerament tombades damunt la marjada. Una quarta pedra jeia caiguda a terra.

A la llamborda de la tapa, en la part del davant, al bell mig, hi havia pintada barroerament una creu; però cal pensar que aquesta hi fou pintada molt posteriorment a l'erecció de les pedres.

Planta del dolmen de la «Serra del Arca»

Castelltersol: Només conserva una pedra del dolmen d'aquesta localitat, i és impossible deduir la forma que primitivament tenia.

En l'excavació sortiren únicament alguns trossos negrosos de ceràmica a mà. [5]

Riudeperes: Al costat de la tenència de Sant Martí de Riudeperes, i a la vora de la Masia del Noguer, apareixen dues pedres que sobressurten de terra i que devien pertànyer a un dolmen. Les altres pedres deuen haver desaparegut. No sembla que, donades les condicions d'aqueixes restes, l'excavació pogués ésser fructuosa. [6]

1) Comte de Belloch: *Descripció de dos monuments megalitics*, etc. Pàg. 141.
2) «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.» Volum v. Anys 1913-14. Pàg. XLII
3) E. Canibell: *Un dolmen?* «L'Avenç», any 1883. Pàg. 194.
4) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 124.
5) *Les primitives civilitzacions ausetanes*. Pàg. 48.
6) J. Rius i Serra: *Sepulcres megalítics excavats pel Museu de Vich*. Pàg. 505.

Els dòlmens del Rosselló. — La terra rossellonesa, pobra en monuments i troballes de les èpoques paleolítica i neolítica, és rica en canvi en monuments megalítics, tant en dòlmens (que són cistes) com en menhirs.

L'abundància de megalits ençà i enllà dels Pireneus catalans prova que a una i altra banda de l'actual frontera entre l'Estat francès i l'Estat espanyol hi habitava en aquells reculats temps una mateixa raça, que alçava els mateixos monuments i que desplegava la mateixa civilització. La vall del riu Tech és particularment rica en dòlmens. [1] Al Rosselló, el nom popular d'aquests és el de «caixes». [2]

Sobre els monuments megalítics del Rosselló donà alguns detalls interessants, l'any 1868, el vescomte Juillac [3]. Però el seu treball és molt defectuós. Sobre ell escriu Donnezan: «Malauradament, l'autor no havia tingut ni el temps ni els mitjans per a conèixer suficientment la topografia del país i de sotmetre a una sana crítica els documents pouats en diverses fonts. Això fou causa de nombroses confusions de llocs i de monuments, que certament han induït a error els especialistes desitjosos d'aprofitar l'importat treball de Juillac.» [4]

L'any 1882 eren ja citats en aquesta regió, per Martinet, els dòlmens següents: [5]

Coves dels Arpes, al port de Banyuls.

Munt de la terra, túmul prop de Banyuls vell.

Tumull dels Gentils, al Pla de l'Arca (Molitg).

La Llosa, al Coll de Triber.

La Bressa, al Serrat de la Gasca.

Dolmen del Coll de Pineda.

La Cabana del Moro, a Mont Llauró.

Dolmen del Serrat de les Costes.

Caixa del Moro, a Ceret.

Dolmen de Maidelea, a Sureda.

Dolmen de Mauit, al Pla de l'Arca.

Caixa de Rotllà, a Puig Cogollera.

Dolmen del Coll del Cerberol.

Balma del Moro, al Mont de la Roca.

Dolmen de Miradones, a Riunoguers.

A la llista de Martinet cal afegir-hi:

La Balma de Na Crestiana, de Sant Cristòfol de les Alberes, situada a uns 3 quilòmetres del Portús. [6]

1) R. Lantier: *Antiquités du Roussillon*. Pàg. 276.

2) F. Carreras i Candi: Volum *Catalunya* de la *Geografia general de Catalunya*. Pàg. 786.

3) *Congrès archéologique de Perpignan*. 1868.

4) A. Donnezan: *Les fouilles des cavernes et les monuments mégalithiques du Roussillon*. Volum del «Congrés Archéologique de France». Sessió LXXIII. Sessions generals tingudes a Carcassona i Perpinyà l'any 1906. París, 1907. Pàgs. 441 i 442.

5) Martinet: *Banyuls sur-Mer. Les monuments préhistoriques*. Treball publicat a la «Revue Géographique Internationale». 1882.

6) Freixe: *La Balma de Na Crestiana*. Treball publicat a la «Revue archéologique du Roussillon».

El dolmen de Molitg. [1]

Alguns altres dòlmens a Banyuls.

La llista més completa que coneixem és la de A. Donnezan [2], i que en gran part reprodueix, ràpidament, R. Lantier [3]. A continuació la consignem, extractant-la:

Dolmen de Sant Pau de Fenollet: Es troba als voltants de la població, així com un menhir. Segons una tradició conta, Rotllà jugava a la marranxa amb les pedres del dolmen, i el menhir servia de fita. [4]

Surnià: Juillac assenyala un dolmen en aquesta localitat. [5]

Caladroer: Hi ha en aquest lloc plantat de ginebres els vestigis d'un dolmen, que potser és l'antic monument dibuixat per Basterot en el seu *Atlas* i anomenat per aquest «*l'arc de la Gerrebrouse*». Apareix dibuixat també a la mateixa pàgina de la dita obra un altre dolmen que Donnezan no pogué identificar, però creu que pertany segurament al país. [6]

Molitg: Donnezan cita dos dòlmens en aquesta localitat, que són el del Pla de l'Arca i el del Serrat de la Gasca, anomenat *La Bressa* i *Tomba dels Gentils.* [7]

Corbiac: Donnezan parla vagament de les restes, prop de Molitg, d'un dolmen que sembla que existeix en aquesta localitat [8].

Prunet: Hi ha restes d'un dolmen i del cercle de pedres del túmul. La llosa de coberta jau allí aprop. És anomenat *Caixa del Moro.* [9]

Mirmanda: Prop de Terrats. Es conserva una llosa d'esquist amb un gran forat circular. La tradició diu que és la petjada del cavall de Rotllà. Hi ha en aquesta localitat nombrosos sepulcres fets amb lloses de pissarra. [10]

Tordera i Llauró: Un dels dòlmens d'aquesta localitat, la *Caixa del Moro,* està situat en una serra que en diversos mapes rep els noms de Serrat de la Cabana del Moro, Serrat de la Cadira i Serrat de les Costes. És un sepulcre de les mateixes mides que el de Molitg. Donnezan parla d'un altre dolmen en el mateix serrat, i dóna com a únic detall que la coberta toca a terra per un dels costats, segons el manuscrit de Jaubert de Passa. [11]

Teulis: Dolmen anomenat *Caixa del Moro.* La llosa de la coberta, que és de grans dimensions, té un forat de 35 centímetres de circumferència. Prop d'aquest sepulcre existeix una cova que du el nom de *Cova de les Encantades.* [12]

1) E. Cartailhac: *Les premiers habitants des Pyrénées.* Conferència.

2) A. Donnezan: *Les fouilles des cavernes et les monuments mégalithiques du Roussillon.* Pàgs. 450 a 454.

3) R. Lantier: *Antiquités du Roussillon.* Pàgs. 276 i 277.

4) Jaubert de Passa: Manuscrit citat per Donnezan en el seu treball *Les fouilles des cavernes et les monuments mégalithiques du Roussillon.* Pàg. 450.

5) A. Donnezan: Lloc citat. Pàg. 451.

6) A. Donnezan: Lloc citat. Pàg. 451.

7) A. Donnezan: Lloc citat. Pàg. 451.

8) A. Donnezan: Lloc citat. Pàg. 451.

9) A. Donnezan: Lloc citat. Pàg. 451.

10) A. Donnezan: Lloc citat. Pàg. 451.

11) A. Donnezan: Lloc citat. Pàg. 452.

12) A. Donnezan: Lloc citat. Pàg. 452.

Batera: Sobre l'antic camí d'Arles a Batera hi ha un dolmen, que és probable sigui el monument que Basterot dibuixa en el seu *Atlas* anomenant-lo *Caixa d'En Rolland*, que és el mateix nom que al dolmen de Bastera dóna F. Regnault. [1]

La Clusa: Hi ha en aquesta localitat el dolmen anomenat de La Crestiana. [2]

Suredes: En l'indret anomenat Mas del Ca, existeix un dolmen mig caigut. [3]

La Roca de les Alberes: S'hi troba el dolmen anomenat *Balma del Moro*, a dos quilòmetres del Roc del Migdia. [4]

Banyuls: A la propietat de Les Abelles, prop de les fonts de la riera de Banyuls, dalt del coll de la Brau, hi ha el dolmen *Coves dels Arpes*, de 3 metres per 2. [5]

Coll de Panissars: Existeixen en aquest indret vestigis de monuments megalítics. [6]

Remarca Donezan [7] i repeteix Lantier [8] que els dòlmens rossellonesos s'escalonen en forma de ventall sobre diverses línies que afecten la direcció nord-sud i vénen totes a parar als diversos colls que obren el pas dels Pireneus catalans, des de Les Illes a la mar. «A casa nostra — afegeix — com per tot arreu, estan col·locats sobre cims elevats, en regions desertes avui, però que en altres temps estaven cobertes d'espessos boscos.» [9]

El material recollit fins ara en els dolmens del Rosselló és escàs. Però l'haver-s'hi trobat objectes de coure i destrals de bronze [10] prova que, com els de la Catalunya del Principat, pertanyen al període eneolític i perduren fins als començos de l'edat del bronze.

Les dades recollides fins al 1908, que donen per tot l'Estat francès un total de 4,458 dòlmens i galeries cobertes, n'adjudiquen 26 al departament dels Pireneus orientals. [11]

Ultra els monuments megalítics, cal citar en els temps neolítics i eneolítics del Rosselló, la cova d'Estagell, que ja havem esmentat en parlar del temps paleolític.

Damunt el jaciment magdalenià hi havia un jaciment neolític.

Les troballes consisteixen en una penjarella de gres, un fragment de terrissa ornada i ossos humans, datats per llur coexistència amb les deixalles de la indústria robenhausiana. [12]

1) «Bulletin de la Societé d'Histoire naturelle de Toulouse.» Any 1882. Pàg. 7. — A. DONNEZAN: *Les fouilles des cavernes et les monuments mégalithiques du Roussillon*. Pàg. 454.
2) A. DONNEZAN: Lloc citat. Pàg. 452.
3) A. DONNEZAN: Lloc citat. Pàg. 454.
4) A. DOONEZAN: Lloc citat. Pàg. 454.
5) A. DONNEZAN: Lloc citat. Pág. 454.
6) A. DONNEZAN: Lloc citat. Pàg. 454.
7) A. DONNEZAN: Lloc citat. Pàg. 458.
8) R. LANTIER: *Antiquités du Roussillon*. Pàg. 276
9) A. DONNEZAN: Lloc citat. Pàg. 448.
10) R. LANTIER: Lloc citat. Pàg. 277.
11) J. DÉCHELETTE: *Manuel d'Archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*. Tom I.
12) A. DONNEZAN: Lloc citat. Pàg. 447.

Una altra estació dels temps neolítics i eneolítics és la cova de Fullà, on aparegueren ossos humans, de bou, de cèrvol i altres, barrejats amb ceràmica i cendres de llars. [1]

Abunden les coves profundes a les muntanyes que pel nord, per l'oest i pel sud volten la plana del Rosselló, degut a llur constitució geològica. Algunes d'aquestes coves han originat llegendes populars. No han estat encara completament explorades.

Un gegantí menhir bretó

Els menhirs catalans. — Són relativament nombrosos els menhirs que han estat assenyalats a Catalunya, per bé que no ho són tant com els dòlmens. Una trentena d'aquells han tingut assenyalament fins avui.

Però ja havem fet remarcar, en parlar dels menhirs en general, que resulta quasi sempre dubtós si una gran pedra dreta és o no un menhir prehistòric. Entre els suposats menhirs hi ha pedres naturals, pedres-fites o de terme i roques dreçades en els temps històrics amb finalitats sovint difícils de precisar.

Podem admetre, en efecte, la possibilitat que alguns dels megalits fossin alçats per generacions posteriors, bé per la supervivència dels cultes, rites i supersticions megalítics, bé per la suggestió que els dits monuments exercissin damunt l'esperit dels homes i que els podia dur a imitar aquelles primitives construccions. No és inversemblant que alguns megalits siguin d'erecció relativament recent. La hipòtesi és admissible quan no hi ha senyals certs d'una gran antiguitat.

És probable que moltes de les pedres assenyalades com a menhirs a Catalunya, no ho siguin verament. Hi ha més probabilitats que ho siguin algunes de les que es troben dins el territori català de la civilització megalítica, especialment en els termes on hi ha dòlmens. Parlant d'aquestes pedres, escriu Bosch i Gimpera: «Cal confessar que la major part de les vegades no hi ha més fonament, per a suposar-les prehistòriques, que el de no ésser freqüent, en les localitats en qüestió, la troballa de pedres de les dimensions dels anomenats «menhirs», i la coincidència de trobar-se dòlmens a la comarca d'aquelles. És tan dubtós tot el que es refereix a la significació i data dels menhirs (fins en aquells països, com la Bretanya de França i les illes

1) ITIER: «Bulletin de la Société agricole, scientifique et littéraire.» Tom III.—COMPANYÓ: *Histoire naturelle du département des Pyrénées-Orientales.* Pàg. 368.

Britàniques, on aquests monuments tenen més garanties d'antiguitat), que a Catalunya, on mai es troben agrupats, com en els dits països, i on totes les circumstàncies els fan molt dubtosos, cal mirar amb molta prevenció semblants pedres. El mateix cal dir d'alguns altres menhirs que s'han assenyalat a Espanya fora de Catalunya, com per exemple a Navarra.» [1]

Menhir de Santa Pau o del Pla de Reixach, de front i de cantell (dibuix que en féu Ramon Arabia)

A la nostra terra, aqueixes pedres són anomenades pel poble «pedres dretes», «pedres del diable» i «pallers de pedra». No hi ha a Catalunya menhirs tan alts com alguns dels de Bretanya.

Al volt dels menhirs les llegendes seculars floreixen. Les pedres dreçades en mig del camp o de la muntanya prenen, als ulls del poble, una significança misteriosa. Allí té el folk-lore una font de llegendes. Aquestes, originàriament, semblen no ésser molt nombroses. Tres o quatre temes llegendaris es reprodueixen en nombroses variants. El tema més estès, especialment a les comarques del nord de Catalunya, és el del pacte del diable amb una noia. Pacta una noia amb el diable que aquest, a canvi de la seva ànima, construirà en una sola nit un pont en el lloc on aquella acostuma a passar el riu. Però mentre el diable s'afanya a construir el pont, la noia es penedeix, i aconsellada per algun ermità fa cantar el gall abans de l'alba. El diable, en

«La Pedra de la Murtra», a Espolla

(1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria Catalana*. Pàgines 124 i 125.

sentir el cant, creu que ha fet tard i fuig, deixant caure l'última pedra que duia, la qual resta clavada a terra. En descriure els diversos menhirs catalans veurem com es repeteix, amb variants lleugeres, aquesta vella llegenda.

Els actes dels antics concilis hispànics, com el d'Arles i Illiberis, demostren que antigament els menhirs i monuments semblants eren objecte de culte o de superesticions.

«La Pedra de les Goges», a Vallvenera

El primer menhir català del qual va donar-se notícia pública fou la *Pedra del Diable*, en el terme de Santa Pau, prop d'Olot [1]. Citarem les localitats catalanes on apareixen pedres que hom suposa menhirs.

Viella: Hi ha l'anomenat menhir de Mig Aran, conegut temps ha i citat en diverses obres. Està format per una pedra granítica, que s'alça 2'40 metres damunt el nivell del sòl; és de secció triangular, amb una amplada de 1'60 metres i un gruix de 1 metre. Està situat a la dreta de la carretera de Viella a França, distant un quart d'hora de Viella.

Temps enrera, el propietari del camp on es troba aquest menhir s'entossudia a aterrar-lo, perquè li recava que fes ombra damunt el conreu. L'oposició enèrgica de l'Ajuntament de Viella impedí que el propietari realitzés el seu propòsit. [2]

Rubí: Existeixen en aquest terme dos menhirs anomenats de Cantó. [3] Al coll de Cantó, per la part del camí de Pallerols a Sort, es troba un menhir de 2 metres d'alt i 0'40 de gruix. Els seus contorns fan l'efecte d'una tosca reproducció de la figura humana. És d'arenisca vermella. Prop d'aquest menhir n'hi ha un altre de molt semblant. [4]

Montgarrí [5]: A la part alta de la vall del Pallaresa, tocant a la divisòria de la vall d'Aran, hi ha al Pla de Beret uns menhirs i un cròmlech, que descriví Gourdon. [6]

1) J. VAYREDA: Número de la «Ilustración de Madrid» del 29 de febrer del 1872.
2) LLUÍS M. VIDAL: *Más monumentos megalíticos.* Pàg. 11.
3) LLUÍS M. VIDAL: Lloc citat. Pàg. 12.
4) LLUÍS M. VIDAL: Lloc citat. Pàg. 12.
5) J. AVILÉS: *El Pallàs, Arán y Andorra.* Citat per LLUÍS M. VIDAL: *Más monumentos megalíticos.* Pàg. 11.
6) LLUÍS M. VIDAL: Lloc citat. Pàg. 11.

Peramea[1]: Es cita un menhir, per confusió amb el dolmen de Pujol, agregat de Perameas.

Solsona: El menhir que hi havia en aquest terme està destruït.[2]

Fitor: Manuel Cazurro cregué veure un possible menhir en una roca de la dita localitat, a mitja hora dels dòlmens[3]. Però en un viatge d'exploració fet pel personal del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans es comprovà que es tracta d'una roca natural[4]. Cal fer constar, però, que Cazurro ja considerava dubtós que fos un ver menhir, puix que la seva posició a la vora d'un profund barranc — el Torrent dels Arbres o dels Lladres — no és la més pròpia per a un monument d'aquesta mena.

Menhir de Vilartolí, a Sant Climent Sassebes

Núria: Parla Cazurro, per referències, d'un menhir situat a deu minuts al sud del santuari de la Mare de Déu de Núria. No ha estat descrit.[5]

Culera: Vagament parla Cazurro d'uns menhirs i dòlmens a Culera, que li asseguraren existeixen.[6]

Espolla: Hi ha el menhir anomenat «La Pedra Murtra»[7]. El cita Bosch i Gimpera, apart del menhir de la Murtra del terme de Sant Climent Sassebes. Però sembla que és una confusió. Es tracta probablement d'un sol menhir, proper a Espolla, però enclavat dins el terme de Sant Climent Sassebes.[8]

1) C. Rocafort: *Geografia general de Catalunya*. Volum de Lleyda. Pàg. 720.
2) A. Aulèstia: *Història de Catalunya*. Volum I. Pàg. 33.
3) Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona*. Pàg. 62 i 63.
4) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 126, nota 8.
5) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàgs. 80 i 81.
6) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 81.
7) Manuel Cazurro: Lloc citat. Làmina VIII.
8) Vegi's aquest volum, pàg. 385.

Rabós: Existeix en aquest terme el menhir de la Casa Llona, en l'anomenat Hort de la Bomba o d'En Boqué. Té 2 metres d'alçada. És de granit. [1]

Port-Bou: Han estat assenyalats menhirs al Cap Falcó, apel·lat també del Ocell, a la Cala de Perafita i al Córrec de la Pedra dreta. [2]

«La Pedra dreta», a Agullana

El primer és una pedra dreta anomenada «El Frare», que hi ha a la carena del cap, on es sol posar el falcó a l'aguait dels ocells que arriben a la costa afadigats. [3]

El segon està situat prop de la capella de Sant Salvador de Cerbera, a la vora de la ratlla entre els Estats espanyol i francès. Té una alçada de 3 o 4 metres. Dóna nom a la cala propera, que és la Cala de Perafita [4]. El nom de Córrec de la Pedra dreta, que la gent dóna a un barranc d'aquell terme, fa creure que hi havia en l'al·ludit indret un altre menhir. [5]

Vallvenera: La Pedra Aguda o Pe-

Menhir de Massanet de Cabrenys

1) MANUEL CAZURRO: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona*. Pàgina 38.

2) MANUEL CAZURRO: Lloc citat. Pàg. 39.

3) LLUIS M. VIDAL: *Descripció física*, al volum I de la *Geografia general de Catalunya*. Làm. entre les planes 4 i 5.

4) J. PELLA I FORGAS: *Historia del Ampurdán*. Pàgina 23.

5) J. PELLA I FORGAS: Lloc citat.

dra de les Goges és un menhir situat al mig del camp, a la carena de Vallvenera, sobre el poble de Castell d'Aro, terme municipal de Santa Cristina d'Aro. Una llegenda conta que una bruixa duia aquell còdol al pont de Girona en construcció o el treia d'allà, quan li caigué al lloc que ocupa. [1]

Sant Climent Sassebes: El menhir Pedra de la Murtra [2] o Pedra gentil està situat a poca distància del poble d'Espolla, no gaire lluny dels dòlmens Cabana Arqueta i de la Gutina, que pertanyen al terme d'Espolla. És el més gros d'aquelles comarques. [3]

Amida 3'45 metres d'alçada, 1'65 d'amplada i 0'43 de gruix.

Menhir de la «Vinya Munera», a Campmany (traslladat al Parc de Barcelona)

Menhir de Vilartolí: [5] És anomenat també aquest menhir la Pedra dreta. Es troba a la vora del camí que va de Sant Climent Sassebes a Recasens, a una hora de Sant Climent, en un petit planell que hi ha entre Vilartolí i Cantallops. Les seves mides són 1'95 m. d'alt per 0'65 d'ample i 0'45 de gruix. La pedra és de granit, essent de notar que aquesta classe de roca no es troba en aquell indret fins a uns 2 quilòmetres del menhir. Dalt de tot de la pedra hi devia haver hagut una creu de metall, de l'espigó de la qual es conserva el forat. Ara hi ha una creu gravada en el terç superior.

1) AGUSTÍ CASAS: Nota sobre els *Monuments megalítics de la regió de Sant Feliu de Guixols.* «Anuari de l'Institut de Estudis Catalans». Volum II, Any 1908. Pàg. 543.—MANUEL CAZURRO: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Làmina XXXIV.

2) ANTONI BALMANYA: *Monuments primitius d'Espolla* Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques. Volum III. Any 1879. Pàgs. 224 a 226.

3) MANUEL CAZURRO: Lloc citat. Pàgs. 42 i 43.

4) MANUEL CAZURRO: Lloc citat. Pàg. 43.

5) MANUEL CAZURRO: Lloc citat. Pàgs. 48 i 49.

Agullana: S'alça un menhir, de pedra granítica, quasi a la divisòria dels termes d'Agullana i Darnius, en un petit pla. En diuen la Pedra dreta. Està enclavat a la finca anomenada Câ En Geli del Bosch. Té una alçada de 2'50 metres per 1'20 d'ample i 0'50 de gruix. [1]

Menhir de Sant Sadurní

El clot on està colgat per baix, no és gaire profund, a causa de la natura granítica del terreny, i per això apareix subjectat amb pedres per la base. [2]

La primera descripció d'aquest menhir fou feta en una Guia de l'Empordà. [3]

Massanet de Cabrenys: [4] En el petit coll del Pas de les Llebres, al mig del camp, hi ha el menhir anomenat Pedra dreta. La seva alçada és de 2 metres per 1 d'amplada a la base (a la punta és més estret) i 0'50 de gruix.

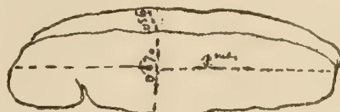
Consigna Cazurro que aquesta pedra apareix ja esmentada en documents del segle XII. Una llegenda, anàloga a la de molts altres menhirs, diu que la duia el diable per a acabar el pont de Ceret, passant per damunt els pics altíssims de la muntanya de les Salines i altres serres d'aquella contrada derivades dels Pireneus, i que en sentir el cant del gall que anunciava el dia, la deixà caure en el lloc on és.

Campmany: Prop de la Vinya Munera, on hi havia el dolmen de què havem parlat anteriorment, hi havia també un menhir. [5] Era un menhir baix, de granit com el dolmen. Les seves mides eren 1'20 metres d'alçada, 0'60 d'amplada i 0'30 de gruix. [6]

Com el dolmen, fou traslladat no fa gaire al Parc de Barcelona, on es pot veure davant el Museu Martorell. [7]

1) Lluís M. Vidal: *Más monumentos megalíticos.* Pàg. 17.
2) Manuel Cazarro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàg. 56.
3) Papell: *Itinerarios del Ampurdán.* Pàg. 7.
4) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 57.
5) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 54.
6) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 19.
7) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 54.

Sant Sadurní: En un bosc proper a la casa de Mateu de la Creu, hi ha un menhir de quarsita, petit, anomenat la Pedra dreta. Té una alçada de 1'25 metres i un perímetre de 1'90 [1]. Es conta d'aquesta pedra la llegenda que la duia el diable per a acabar el pont de Girona, i la deixà caure en sentir cantar un gall negre.

Menhir caigut de la Murtra (Romanyà de la Selva)

Calonge: Prop del dolmen del Puig de les Forques [2] hi ha un menhir caigut.

Romanyà de la Selva: Hi ha en aquest terme l'anomenat menhir de la Murtra i un altre sense nom.

El primer és una pedra caiguda, en el lloc anomenat La Murtra (avui la murtra no es troba en aquells indrets), prop de Romanyà. Les mides d'aquest menhir són 3 metres de llargada, 0'70 d'amplada i 0'56 de gruix. Prop de la punta, com molts d'altres, té una escotadura. [3]

L'altre menhir del mateix terme està situat a uns quatre quilòmetres i mig de Romanyà, entre espessos boscos d'alsines sureres, a la vora del camí que des de Romanyà porta a Vallvenera seguint la Serrallonga. Té una alçada de 1'60 metres per 0'35 d'amplada i 0'22 de gruix. És de granit, i més baix, més prim, més punxagut i de caires més vius que la Pedra aguda, de Vallvenera [4]. El perímetre de la secció horitzontal més grossa és de 1'05 metres. [5]

Santa Cristina

Menhir de Romanyà de la Selva

1) MANUEL CAZURRO: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona*. Pàg. 63.

2) Vegi's aquest volum. Pàg. 347.

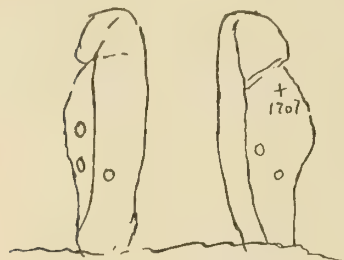
3) MANUEL CAZURRO: Lloc citat. Pàgs. 66 i 67.

4) Vegi's aquest volum. Pàg. 384.

5) AGUSTÍ CASAS: «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.» Nota sobre els *Monuments megalítics de la regió de Sant Feliu de Guíxols*. Pàg. 543.

d'Aro[1]: Al cim d'una muntanya, a la vora de l'encreuament dels camins de Romanyà a Vallvenera i el que des de Santa Cristina d'Aro puja per Mobet, prop de la masia de Roses, anomenada així mateix de Joan Tapé, hi ha un notable menhir, al qual la bellesa d'aquell lloc, situat en un planell voltat de muntanyes, afegeix un nou encís. Té el nom popular de La Pedra de les Goges.

L'alçada de la pedra és de 2'04 metres, amb una amplada d'uns 0'82 i un gruix de 0'44. Porta gravada en una de les cares la data del 1707, posada probablement per algun visitant d'aquells llocs en la dita anyada.

Perfil del menhir «La Pedra de les Goges» (Santa Cristina d'Aro)

La variant de la llegenda diabòlica relativa a aquest menhir és la següent: el diable, per tal de seduir una donzella, portava la pedra per a acabar el pont Major de Girona; però havent avançat un gall negre el seu cant, el diable cregué que havia passat el temps del termini i fugí pels aires, deixant anar la pedra, que es clavà allí. [2]

Salines de la Vall d'Aro: El menhir del Terme gros [3] és una pedra que s'alça al peu del Puig de l'Home, a la vessant del turó que mira a la Vall d'Aro, que és el turó més alt dels que volten la població. Serveix de fita entre propietats, i assenyala el terme de Santa Cristina d'Aro. La denominació de Terme gros li donen els pagesos de la contrada.

Santa Pau: «La Pedra del Diable» [4]: Es troba aquest menhir a menys d'una hora de Santa Pau, en un petit planell, el Pla de Reixach, vora el camí que abans d'ésser construïda la carretera duia de Santa Pau a Sallent i Mieres, molt

«La Pedra del Diable», a Santa Pau

1) MANUEL CAZURRO: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàgines 72 i 73.
2) PELLA I FORGAS: *Historia del Ampurdán.* Pàg. 24.
3) MANUEL CAZURRO: Lloc citat. Pàg. 75. — AGUSTÍ CASAS: «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Nota sobre els *Monuments megalítics de la regió de Sant Feliu de Guíxols.* Any 1908. Pàg. 543.
4) MANUEL CAZURRO: Lloc citat. Pàg.s 77 i 78.

prop del Mas de Câ En Formigues. Està format per un gran tros de basalt, que amida 2'80 metres d'alçada, 0'80 d'amplada i 0'30 de gruix a la base i 0'20 a la punta. La seva forma és força irregular.

Al compendi *Història de Catalunya*, de Font i Sagué, es reprodueix, amb el nom de menhir de Reixach, el dibuix que del menhir de Santa Pau féu Ramon Arabia, dibuix que reproduïm nosaltres així mateix en la present obra.

La superstició pagesa volta aquest menhir, anomenat La Pedra del Diable. No permeten d'excavar en aquells volts, per por als grans càstigs que podrien venir. [1]

Es conta també d'aquesta pedra la llegenda del diable que, volant per l'aire des de llunyanes regions, la duia com a última pedra per al pont Major de Girona, quan el sorprengué el cant d'un gall que anunciava el nou dia, i fugí espaordit, deixant anar la pedra, la qual restà allí clavada.

Remarca Cazurro que la Pedra del Diable de Santa Pau està situada prop de la ratlla que devia servir de límit entre les tribus ibèriques dels ausetans i els indigetes, i que això fa interessant el menhir. És, però, molt arriscat el relacionar-lo amb aquell límit.

«La Pedra llarga», a Sant Hilari Sacalm

Sant Hilari Sacalm: En aquesta localitat es troba La Pedra llarga o Pedra del Diable. Dalt de tot d'una muntanya, en el quilòmetre 27 de la carretera d'Hostalrich a Sant Hilari i en l'encreuament d'aquesta amb la de Santa Coloma de Farnés a Sant Hilari i Vich, hi ha en un rost un menhir que pel seu tamany i per la faula que en conten, és germà bessó del de Santa Pau. [2] Descriví per primera vegada aquest menhir Martorell i Peña, l'any 1882. [3] El lloc on està situat correspon a una antiga cruïlla de camins.

És una pedra de granit, que s'alça 2'03 metres sobre el nivell del sòl, amb una

1) J. Vayreda: *Breve reseña de los descubrimientos arqueológicos llevados a cabo por el Centro Artístico de Olot.* Idem: Número de la «Ilustración Española y Americana», del 29 de febrer del 1872. Monsalvatge: *Noticias históricas.*

2) Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos en la provincia de Gerona.* Pàgs. 78 i 79.

3) F. Martorell i Peña: Treball publicat al tom II de la «Revista histórica».

amplada de 0'57 metres, un gruix de 0'50 i un perímetre de 2'10. La secció és quasi circular, per bé que grosserament. Ostentava a la punta, segons Martorell, una creu de ferre, que es trencà quan, l'any 1850, l'aigua féu caure la pedra. Als pagesos els semblà que des d'aleshores les calamarsades els feien perdre les collites, i un parcer veí la plantà novament i posà altra vegada la creu a la punta. Devia haver tornat a caure — el lloc on està situada l'exposa al cop de l'aigua en dies de temporal, — puix que l'any 1886 els veïns de Sant Hilari i la colònia estiuenca acordaren tornar a dreçar la Pedra llarga, i celebraren a aquest efecte una cerimònia, durant la qual es posà una ampolla amb monedes, periòdics i un acte del que s'executava dins una cavitat deixada entre les pedres i el morter amb què s'assegurà el fonament del menhir. Avui la creu de ferre no hi és; però es veu el senyal de l'espigó.

«La Pedra dreta», a Montmell

Prop de la Pedra llarga n'hi ha o n'hi havia un altra, coneguda per la «Petja del Diable», i que segons la mateixa tradició té impresa al damunt la petjada del dimoni. [1]

Roses: Parla Cazurro de sis menhirs en el terme de Roses: el de la Torre del Sastre, situat prop de la construcció d'aquest nom, i que té un 1'50 metres d'alçada; els del Puig de les Àguiles, Puig Cabrit, Panic i Bufadors, d'uns 2 metres d'alçada, al cim de tossals; i el de la Vinya Vella, al coll de Perafita. És molt possible que les dites pedres siguin senyals divisoris de terrenys de pastura, d'època relativament moderna. [2]

Prats de Llussanès: Es troba un menhir a poca distància de la població. Aulèstia en parla amb relativa extensió, però el dóna com a pertanyent al terme d'Aiguafreda.

Està a la vora del camí carreter que de Prats baixa a la vall de Marlés.

La gent de la contrada l'anomena Pedra dreta del Grau. Té gravada la data del 1773. Hom creu, però, que aquestes xifres hi foren esgrafiades molt posteriorment a l'erecció, puix que la natura de la roca i la veu pública decanten a creure que la pedra està allí dreçada des de temps immemorials.

1) ARTUR OSSONA: «Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana». 1882. Pàg. 245.
2) MANUEL CAZURRO: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona*. Pàg. 32.

És un roc monolític, prismàtic, de base quadrada i acabat en una petita piràmide. Té 2'12 metres d'alçada, 0'36 d'amplada i 0'26 de gruix. En la seva *Història de Catalunya* [1], Aulèstia i Pijoan sosté la remota antiguitat d'aquest menhir amb les següents raons: primera, no és cap fita, puix que s'alça dins la finca dita del Grau, a un quart de la casa; segona, hi ha el costum d'anar cada any, el dissabte anterior al diumenge de Rams, el jovent de Prats de Llussanès, d'on dista només mitja hora, a collir espígol al voltant de la Pedra dreta, formant amb els manadets un cercle i ballant a l'entorn un contrapàs. Dóna Aulèstia gran importància a aquest costum popular, el qual, diu, «per sa originalitat ha de cridar l'atenció dels que busquen el significat d'aquests misteriosos dits de pedra que ens senyalen la obscuritat de l'ahir.» I es pregunta si això és una clau per a deduir-ne els darrers ecos d'una cerimònia gentílica o simplement el record d'un fet determinat, que la roca commemora.

Casades i Gramatxes no s'atreveix, però, a dir si es pot considerar aquesta pedra com a primitiu monument megalític, per trobar-lo treballat amb massa relativa perfecció per aquella llunyana època. [2]

Seva: Es troba en aquesta localitat un menhir anomenat de la Garriga del Solei [3]. També el veiem anomenat Perafita de Câ En Garriga del Soley [4] i menhir de Santa Madrona.

S'alça a la vora del camí de Seva a Aiguafreda, a uns cinc quilòmetres de la primera població, prop de la divisòria dels moderns partits judicials de Granollers i Vich.

Afecta, vist de l'est i de l'oest, la forma d'una dona envolcallada que s'inclina cap endavant.

La irregularitat de la pedra no permet l'amidar-lo amb tota exactitut. Les mides aproximades són: 3'05 metres d'alçada, 0'65 m. d'amplada en son terç superior i 0'90 a la base, amb un gruix de 0'34 metres.

Presenta al cantell de dalt un sec o encaix amb restes de plom fos, restes sens dubte de la creu que hi havia al cim. A la cara de ponent té gravada una creu que al primer cop d'ull ja es nota que és feta modernament.

Fa temps que el propietari del terreny excavà la terra al peu del menhir fins que aquest trontollà. Hi trobà una mena de cagaferro. La part colgada de la pedra té tanta longitud com la part que puja del nivell del sòl, i s'eixampla a mesura que s'enfonsa.

Precisament al terme de Seva és on han estat trobades més destraletes de pedra, la qual cosa indica que estava densament poblat en els temps neolítics.

1) Volum I. Pàgs. 33 a 35.

2) P. Casades i Gramatxes: *Lo Lluçanés*. Pàg. 156.

3) J. Sala i Molas: *Menhir o perafita de Garriga del Soley*. Article publicat al «Butlletí del Centre Excursionista de Vich». Volum I. Any 1912. Pàgs. 7 a 10.

4) Fortià Solà: *El dolmen de Ayguafreda*. «Butlletí del Centre Excursionista de Vich». Pàg. 194.

Davant el menhir, a l'altra banda del camí, hi ha l'ermita de Santa Madrona. Es conserva a la contrada una tradició llegendària que suposa que Santa Madrona plantà el megalit, cansada de portar-lo a coll en la seva anada a Seva.

El menhir de Garriga del Soley o de Santa Madrona és al terme municipal de Seva, parròquia de Sant Martí d'Ayguafreda. [1]

Brull: A la *Geografia general de Catalunya,* dirigida per Carreras i Candi, volum de Barcelona, es troba assenyalat un menhir a Brull [2]. Bosch i Gimpera diu que podria ésser molt bé que aquest menhir fos el mateix de Seva. [3]

Palausolitar: Hi ha un menhir anomenat la Pedra del Diable [4]. Font i Sagué parla d'un cròmlech enrunat i d'un menhir més avall de Palausolitar. Els cita sense més detalls. [5]

Montmell: En aquesta població del Penedès es troba un menhir anomenat la Pedra dreta o alta. Erradament se l'havia assenyalat com a pertanyent al veí terme de Vilarrodona. [6]

En el camí de carro que va de Rodonyà a les masies de la muntanya i a Celma, entre Câ En Ferrer de la Cogullada i el Mas de Pedrafita — el qual segurament ha pres nom d'aquest menhir — es dreça una pedra sola, d'uns 3 metres d'alçada per 0'69 d'ample i 0'40 de gruix. L'alçada de 3 metres és la que té sobre el nivell del sòl; la part colgada de la pedra té almenys altres 3 metres.

Aquesta pedra dreta, per la seva forma, presenta una vaga semblança amb una figura de dona embolicada. Una tradició de la comarca explica poèticament la presència de l'alta pedra en aquell lloc. Diu que una dona anava, tot filant, amb una grossa pedra al cap, per a dur-la a Tarragona, on bastien la Seu, i que pel camí trobà una altra dona que ja en venia, la qual li va dir que havia fet tard, perquè la catedral ja estava llesta. Aleshores la primera dona deixà anar a terra la pedra, que va quedar clavada com es veu. [7]

Botarell: A uns 150 metres al sud de Botarell, a la vora dreta de la carretera que fa uns deu anys es contruí des de Botarell a Montbrió del Camp, s'alça un menhir anomenat Pedra-fita.

Té aquesta pedra, que és de granit, 2 metres d'alçada, 0'55 d'amplada i 0'35 de gruix [8]. És, doncs, més petita que la Pedra dreta de Montmell.

Diverses versions folk-lòriques dóna d'aquest menhir la gent de la contrada. Una llegenda diu que en aquell punt s'oeixen les cantúries dels àngels, sobre tot si

1) FORTIÀ SOLÀ: *Menhir o perafita de Garriga del Soley.* Pàg. 194.

2) Pàg. 427.

3) P. BOSCH i GIMPERA: *Prehistòria catalana.* Pàg. 126, nota 10.

4) MARIA DE BELL-LLOCH: *Costums i tradicions del Vallès (Certamen científic-literari de Granollers en l'any 1882).* Barcelona, 1883. Pàg. 137.

5) «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya.» Any 1904. Pàg. 248.

6) AGUSTÍ M.ª GIBERT: *Tarragona prehistòrica i protohistòrica.* Pàgs. 74 i 75.

7) «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya.» Número d'abril-juny de l'any 1895. Pàg. 144.

8) SALVADOR VILASECA: *Contribució a la Prehistòria tarragonina. La Pedra-Fita de Botarell.* «Butlletí de l'Institució Catalana d'Història Natural.» Número de gener-febrer del 1922. Pàg. 39.

al que hi va a escoltar-les se li dóna un cop de cap contra la pedra. Una altra relaciona el dreçament de la pedra amb el moixó de l'antic terme de Ciurana. Una altra l'atribueix al llamp. I, per fi, una versió menys poètica diu que és un fita que assenyalava als antics ramaders el camí que portava des del centre de la península ibèrica al litoral mediterrani. [1]

Cal consignar respecte a aquest menhir i al de Montmell l'observació que l'estar tots dos situats fora del territori de la civilització megalítica, fa inversemblant que es tracti de vers menhirs prehistòrics contemporanis dels dòlmens.

Al Rosselló hi ha assenyalats nombrosos menhirs. En donem una referència, que extraiem de la catalogació dels monuments megalítics rossellonesos feta per Donnezan. [2]

Vingrau: El vescomte Juillac assenyalà un menhir en aquesta localitat. [3]

Sant Pau de Fenollet: En el treball de Jaubert de Passa figuren un dolmen i un menhir als voltants de Sant Pau. [4]

Caladroer: Un bell menhir de granit, dit la Pedra dreta, ha estat assenyalat en aquest terme per diversos autors. [5]

Es troba a l'est del castell de Caladròer, a la vora del camí de Cassanyes, dins una vinya que depèn d'una partida anomenada encara *Pera-fita* en el segle xv.

Tenia 4 metres d'alçada, 1'10 de llargada i 0'60 de gruix. Per la influència de causes naturals, a les quals ajudà el descalçament de la pedra pels cercadors de tresors, aquest menhir caigué en el segle passat (en l'any 1859 ja havia caigut) i es trencà en dos trossos de 2 metres de llargada cada un. [6]

Montalbà: Ultra un dolmen, existeix en aquest terme un menhir. [7]

Oms: En aquest lloc es troba el menhir anomenat *Roc del Ram*. [8]

Arles: Prop d'aquesta població, a la vora del riu Tech, hi ha un menhir. La roca és granítica, mentre que a la rodalia no es troba pedra d'aquesta mena. [9]

Estivada vella (*Caladroer*): Dos menhirs han estat assenyalats en aquest lloc. [10] Però Donnezan no pogué trobar-los [11]. Sembla que es tracta d'una confusió de llocs. [12]

Pla dels Estanyols i *Clot de la Llosa*: Jaubert de Passa, en el seu manuscrit,

1) SALVADOR VILASECA: *Contribució a la Prehistòria tarragonina. La Pedra-Fita de Botarell.* Pàg. 40.

2) A. DONNEZAN: *Les fouilles des cavernes et les monuments mégalithiques du Roussillon.* Pàgs. 450 a 454.

3) DE JUILLAC: *Congrès archéologique de Perpignan, 1868.* Pàg. 396.

4) Vegi's el present volum, pàg. 378.

5) DE JUILLAC: Lloc citat. Pàg. 394.—MAXENCE PRATX: «Revue d'histoire et d'archéologie du Roussillon». Any 1900. Pàg. 285.—Mateix autor: *Mégalithes et bornes frontières entre le bas-pays de Fenouillet et le Roussillon.* Volum del Congrés Arqueològic de França. Any 1906. Pàgs. 464 i 465.

6) MAXENCE PRATX: *Mégalithes et bornes frontières entre le bas-pays de Fenouillet et le Roussillon.* Pàgs. 471 a 473.

7) DE JUILLAC: Lloc citat. Pàg. 396.—A. JOANNE: *Géographie des Pyrénées Orientales.* Pàg. 58.

8) DE JUILLAC: Lloc citat. Pàg. 396.—BASTEROT: *Atlas.* Pàg. 22.

9) A. DONNEZAN: Lloc citat. Pàg. 452.

10) JAUBERT DE RÉART: *Souvenirs pyrénéens. Publicateur des Pyrénées-Orientales.* Any 1835. Pàg. 74.

11) A. DONNEZAN: Lloc citat. Pàg. 453.

12) MAXENCE PRATX: Lloc citat. Pàgs. 464 i 465.

descriu així les pedres d'aquest lloc: «Al pla dels Estanyols, hom troba enormes roques en cercle; al mig n'hi ha una en forma de seient; és un cròmlech; molt aprop hi ha un menhir de granit de 4 metres d'elevació. Al pendent del *Coll de la Batalla* hi ha dos menhirs més, l'un de 5 metres i l'altre de 2. L'últim té, als seus peus, un fragment clivellat i trencat. Aquest lloc era, no fa gaire, una fageda que dominava la vall de Les Illes i el poblet d'aquest nom. Estava regat per petites correnties que davallaven de la muntanya dels Estanyols. Prop d'allí hi ha el *Clot de la Llosa,* on es trovaben dues belles roques de granit, planes, anomenades palets de Rotllà...» [1]

El *menhir de la Batalla* estava situat a la vora del barranc del mateix nom, prop de Montner. Fou trencat l'any 1823, en set trossos, posats a l'ampit del pont construït sobre aqueix barranc. També hom ha aplicat a aquesta pedra els noms de *Pedra Mastra* (sic) *de Rolland*, *Pedra de Massanet*, *Pedra llarga* i *Pedra remarcable.* Tenia 4 metres d'alçària. La seva forma era cònica, i presentava una figura que, segons la tradició, era la petja del cavall de Rotllà [2]. L'existència d'aquesta pedra era considerada com a sacrílega per totes les lleis civils i religioses. [3]

Banyuls: Cita Donnezan el menhir anomenat Pedra dreta de la Palma, però creu probable que sigui el mateix assenyalat per Jaubert de Passa amb el nom de Pedra dreta a la vall de Riunoguers, damunt Maurellàs. [4]

També hi ha al Rosselló el menhir de Peyralada i el cercle de pedres o cròmlech de Terrades. [5]

Falsos megalits. — Tots o gairebé tots els dòlmens que havem donat com de classificació dubtosa són verament dòlmens (cistes, en molts casos), malgrat que no sigui possible el classificar-los amb precisió. Ultra aquests, hi ha diversos conjunts de grosses pedres que per llur disposició han estat considerats com a dòlmens per algun autor, però que no ho són realment.

Esmentarem alguns d'aquests suposats dòlmens.

«Els Pallers» (Aranyó): Hi ha al terme d'Aranyó dues roques donades equivocadament com un dolmen [6]. Es tracta de roques naturals. La comarca on hi ha «El Pallers» està fora del territori de la cultura megalítica catalana.

Per una confusió, sens dubte, atribueix Bosch i Gimpera a Lluís M. Vidal l'haver presentat «Els Pallers» d'Aranyó com un dolmen [7]. Ben al contrari, Vidal comença per fer constar que descriu «aquest mal anomenat monument mega-

1) Jaubert de Passa: Manuscrit.-A. Donnezan: *Les fouilles des cavernes et les monuments mégalithiques du Roussillon.* Pàgs. 453 i 454.
2) Maxence Pratx: *Mégalithes et bornes frontières entre les bas-pays de Fenouillet et le Roussillon.* Pàg. 468.
3) Jaubert de Réart: *Souvenirs pyrénéens. Publicateur des Pyrénées-Orientales.* 1835.
4) A. Donnezan: Lloc citat. Pàg. 454.
5) F. Carreras i Candi: Volum *Catalunya*, de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 787.
6) Lluís M. Vidal: *Otros monumentos megalíticos.* Pàg. 8.
7) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 100, nota.

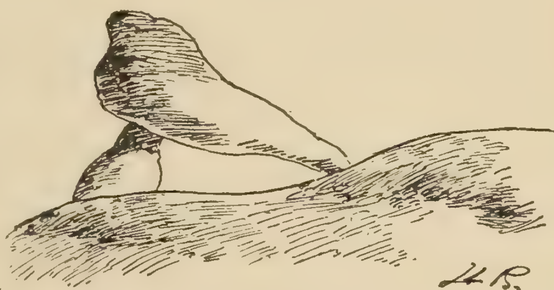
lític» i «per a esvair l'error a què ha donat lloc» l'haver citat les dites pedres com un dolmen el *Boletín de la Real Academia de la Historia.* Aqueixos dos grans còdols apareixen allí, sols en mig de la plana, sense intervenció de la mà de l'home, i són un efecte de la denudació d'un gros banc horitzontal de molassa que es veu, més lluny, coronar les altures. [1]

«*La Roca de la Mare de Deu*» *(Solsona)*: Hi ha prop del santuari «El Miracle», del terme de Solsona, un gran roc de 3'50 metres per 1'45, que s'ha suposat procedent d'algun dolmen enderrocat. [2]

Observa Bosch i Gimpera que no hi ha motius per a creure que l'al·ludida roca fos de cap sepulcre megalític. [3]

Tavertet: [4] En aquest terme hi ha un suposat dolmen, conegut per *Dolmen de l'Avenc.* Fou donat a conèixer primer per Artur Ossona i després per Coll. Està situat a la vora del cingle de l'Avellanosa, en la propietat anomenada de Fontcuberta.

Es compon d'una gran llosa irregular, que per un cap descansa en el cingle, i per l'altre reposa sobre un puntal curt que puja del cingle mateix. Té 20 pams d'est a oest i 16 de nord a sud. [5]

Fals dolmen de Tavertet, anomenat dolmen de L'Avenc (Collsacabra)

Ossona el presentava com un dolmen; però mirat d'aprop es veu que no hi ha intervingut la mà de l'home. El puntal forma part de la roca del cingle, i també en formava part la llosa horitzontal, que les aigües han anat escorxant, obrint-se una mena de pont al dessota, com en altres llocs ha succeït. [6]

Sant Jeroni de la Murtra: En el turó situat al darrera de Badalona, prop del monestir de Sant Jeroni de la Murtra i prop del Puig Castellar, hi ha unes enormes pedres que per alguns s'ha pensat si eren un dolmen [7]. Però ni la fotografia del suposat monument megalític, ni la descripció que s'ha fet de les pedres, decanten a creure que sigui encertada la suposició. La diferència entre les al·ludides pedres i les dels dòlmens, àdhuc enderrocats, és notòria.

1) Lluís M. Vidal: *Más monumentos megalíticos.* Pàg. 9.
2) Ceferí Rocafort: Volum de Lleyda de la *Geografia general de Catalunya.*
3) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 124.
4) Lluís M. Vidal: *Excursió al castell de Requesens, Agullana, Besalú, Olot i Collsacabra.* «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Núm. d'agost de l'any 1899. Pàgs. 200 a 201.
5) Artur Ossona: *Itineraris d'excursions per Collsacabra i les Guilleries.* «Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana». Any 1882. Pàg. 230.
6) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàgs. 200 i 201.
7) Jaume Algarra: «Ilustració Catalana». Núm. del 11 d'octubre del 1908. Pàg. 680.

Alguns falsos menhirs: Deixant de banda les qüestions de la data i de la significació dels anomenats menhirs, farem notar que existeixen pedres naturals isolades, a les quals les pluges, els vents i els altres agents atmosfèrics han donat, a través dels anys i dels segles, estranyes formes, i que en alguns casos han estat preses per menhirs, és a dir, per pedres dreçades per l'home.

Entre aquests falsos menhirs citarem la *Pedra del Diable,* de Sant Julià de Ramis; la pedra del barranc de Fitor [1]; el monolit que es veu prop de la platja de Lloret, i la pedra situada a uns vint minuts de Sant Feliu de Pallerols, prop de Câ En Carbonés, que Artur Ossona donà com a cèltica. [2]

Les pedres oscil·lants: Es cregué un temps que les pedres dites oscil·lants (les quals, per tenir només un petit punt de contacte amb una altra pedra que hi ha a sota, es mouen a la més petita pressió, i de vegades pel sol efecte del vent) són obra de l'home primitiu. En l'època de la mania cèltica o druídica, com a monuments druídics eren classificades aquestes pedres. [3]

Avui es dóna per cert que són pedres naturals, on la corrosió de la roca ha produït els efectes que temps enrera hom considerava gairebé meravellosos.

Tot el més, alguns autors admeten que la mà de l'home pot haver ajudat, en algunes d'aqueixes pedres, a l'obra natural. Però àdhuc aquesta intervenció secundària és posada en dubte per eminents prehistoriadors contemporanis. [4]

Coves de la civilització megalítica. — Tenim a Catalunya algunes cavernes del ple eneolític que no pertanyen a la civilització apel·lada central o de les coves. No solament estan aquelles situades fora del territori propi de la civilització de les coves lleydatanes, sinó que llur material correspon a la civilització megalítica, els homes de la qual utilitzaven també les balmes i cavitats.

Aquestes coves són: la dels Encantats, a Serinyà; la del Pla de la Rabiosa, a Torroella de Montgrí, i la de Câ En Sant Vicents, a Sant Julià de Ramis.

Cova dels Encantats (Serinyà): La Cova del Encantats no és gaire lluny de la Bora gran d'En Carreres [5]. En dista uns dos quilòmetres i mig, i es troba en un alt espadat, a la vora del riu Sert.

La boca de la cova s'obre a gran alçada sobre el llit del riu. Abans, el seu accés era perillosíssim. Això va fer que les primeres exploracions, que foren les de Pere Alsius, haguessin d'ésser molt imperfectes. Posteriorment, els Bosoms obriren un pou des de dalt la muntanya, pou que porta a la cova.

Quan l'explorà Alsius, formava una cavitat paral·lelogràmica de 4 metres d'amplada per 5 de llargada [6]. El sostre està cobert en alguns punts d'estalactites,

1) Vegi's aquest volum, pàg. 383.
2) A. Ossona: *Itinerari de les Serres de Collsacabra, la Magdalena i altres contraforts de la Regió Pirenaica.* Pàg. 103.
3) J. M. Moner: *Dos monumentos druídicos en Senterada.*
4) J. Déchelette: *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gal·lo-romaine.* Tom I.
5) Estació magdaleniana. Vegi's el present volum, pàgs. 243 i següents.
6) Pere Alsius: *Reseña histórica de Seriñá.* Girona, 1895.

i forma una capritxosa volta. El forat d'entrada ve a tenir un metre en quadro, i deixava entrar adins molt poca llum.

En llurs nous escorcolls, els Bosoms descobriren, als costats de la cambra principal, altres cambres, de petites dimensions. Al fons hi ha una obertura que dóna a un corredor tortuós.

Ha aparegut en aquesta cova, com en moltes altres, una barreja de troballes d'objectes pertanyents a èpoques diverses. Però els més antics i característics pertanyen al període eneolític.

«Sembla — diu Bosch i Gimpera [1] — que en aquesta cova hi havia almenys dos nivells; però per les notícies que posseïm de les excavacions, no és possible reconstruir les circumstàncies de les troballes, i sols es pot suposar per llur aspecte, que aquesta cova fou ocupada en l'eneolític i en la primera edat del ferre.»

Caracteritzen la Cova dels Encantats els utensilis de pedra polida, com destrals, puntes de sageta, rascadors i ganivets [2]. Entre les puntes de sageta de sílex, n'hi ha dues de forma de fulla de llorer, molt ben polides, d'uns 5 centímetres de llargada. Els ganivets de sílex, quasi tots trencats, pertanyen al tipus corrent. També hi ha fragments de serres de pedra. Cal esmentar destrals de basalt de diverses dimensions i altres, menudes, de fibrolita.

Abunden en les troballes de la Cova dels Encantats el objectes d'os i de banya. Fets d'os, hi ha punxons, escarpres, agulles i plaquetes rectangulars amb forats a dalt i a baix que, per les fotografies publicades, semblen tenir la perforació en forma de V. [3]

És curiós un os llarg, que sembla de bè, amb un extrem treballat en forma que apar representar un cap de taur. [4]

Cal esmentar els grans de collar fets d'os, de diverses formes. Els uns són petites rodanxes, com anells; altres formen menuts cilindres foradats; altres són quasi rodons, amb un extrem foradat i allargat una mica.

De metall, han sortit dues puntes de sageta de fulla lanceolada amb nervi central i acabant amb una mena de bola, de quatre o cinc centímetres de llarg, de coure o de bronze (puix que no ha estat fet l'anàlisi que ho precisi), les quals semblen pertànyer a les primeres èpoques del metall. [5]

Així mateix cal citar un anell d'or, segurament una joia, format per una lamineta d'un milímetre de gruix enrotllada en espiral. Cazurro diu que és d'època molt posterior, potser dels primers temps de la primera edat del ferre o d'Hallstatt [6]. Però Bosch i Gimpera la posa entre el material eneolític. I en una nota afegeix que, donada la barreja de nivells que sembla haver-se produït en aquesta cova, no es

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 79.
2) Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona*.
3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 80.
4) Pere Alsius: *Reseña histórica de Seriñá*.
5) Manuel Cazurro: *Las cuevas de Serinyà y otras estaciones prehistóricas del N. E. de Cataluña*. Pàg. 72.
6) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 73.

pot donar com a segur que les puntes de sageta metàl·liques pertanyin a l'eneolític. [1]

La ceràmica forma el més important conjunt d'objectes de la Cova dels Encantats. Té aqueixa ceràmica formes molt variades i interessants. En canvi, gairebé tota ha sortit a trossos. Predomina la terrissa prehistòrica, però n'hi ha dels temps històrics.

La més antiga és feta a mà amb fang ordinari, al qual donen major cohesió els grans de quars, i no és gaire ben cuita. Alguns trossos presenten l'empremta dels dits de qui elaborà els vasos.

Altres exemplars, més ben treballats, de fang també ordinari, presenten la superfície allisada i brunyida amb l'espàtula, de manera que la capa externa espatulada forma una mena de verniç.

Són els més característics d'aquesta estació els vasos de fang negre o bé fosc, generalment brunyits amb l'espàtula i amb variades decoracions incises, que denoten un considerable progrés ornamental. Probablement són ja cuits en un forn, i de les condicions d'aquest depèn la color diferent que presenten, puix que el fum, si el forn es tancat, els dóna un to més fosc. [2]

L'ornamentació d'aquests vasos forma generalment unes faixes, bé a la panxa del vas, bé prop del coll. Els motius ornamentals, en llur majoria, són els comuns en la ceràmica prehistòrica de moltes estacions d'èpoques diverses, que van de la meitat de l'època neolítica fins a ben entrat el primer període de la primera edat del ferre o de Hallstatt. Els vasos que duen una ornamentació més variada són, a juí de Cazurro [3], de l'edat del bronze. Aquest tipus és el que predomina entre la ceràmica de la cova.

Bosch i Gimpera, després de citar com a eneolítica la ceràmica grossera que sembla tota ella feta a mà, de fang de color fosca i, en part de superfície polida, sense ornaments, o amb sèries de ratlles incises, o amb relleus amb impressions digitals, afegeix en una nota: «Altres fragments, decorats amb meandres, ondulacions o quebradets impresos, no tenen aspecte d'ésser eneolítics, sinó de l'altre temps d'ocupació de la cova, o sia la primera edat del ferre.» [4]

La barreja d'objectes, sobre tot de ceràmica, permet de formular a Cazurro una hipòtesi agosarada: «Aquesta coexistència de tipus — diu — potser també podria interpretar-se d'un altre mode. Potser la ceràmica més basta i ordinària no pertanyia a una època anterior, sinó que podria ésser el producte de la indústria domèstica, que només produís tipus ordinaris i en els quals persisteixen generalment els caràcters de les ceràmiques més antigues, mentre que les peces de luxe, més fines, adquirides en el comerç, ofereixen un altre art i unes altres formes que

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 80, nota 2.
2) Manuel Cazurro: *Las cuevas de Serinyà y otras estaciones prehistóricas del N. E. de Cataluña.* Pàg. 74.
3) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 75.
4) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pag. 80, nota 1.

podríem considerar com a més avançades.» [1] Una major cura en les excavacions hauria pogut donar llum sobre aquesta qüestió. De totes maneres, la hipòtesi explicada no té gaires probabilitats d'ésser certa. En ço que esguarda a la ceràmica més moderna, que Alsius fa arribar fins a l'època romana, observa Cazurro que cal considerar que les coves han estat visitades i utilitzades en tots els temps.

Formes dels vasos de la Cova dels Encantats, a Serinyà

Són nombrosíssimes les restes humanes trobades. N'hi ha una multitud a les col·leccions Alsius i Bosoms. Això és prova que foren enterrats a la cova gran nombre de cadàvers. Les despulles més importants són els cranis que figuren a les dites col·leccions. Un d'aquests, estudiat per Cazurro, és dolicocèfal moderat, de front alt i ample, i potser comparable al tipus francès de Chancelade, comú a gran part d'Europa al final de l'eneolític, en l'època dels dòlmens. [2]

Són també molt nombroses les restes d'animals que s'hi ha trobat, però per correspondre totes a la fauna actual no ofereixen gaire interès. Predominen els ossos de cèrvol i de cavall.

De la mena dels objectes trobats, dedueix Cazurro que aquesta cova fou, en el període eneolític o del coure, una caverna utilitzada per a enterraments.

Cova del Pla de la Rabiosa: És anomenada també «Cova de la Muntanya gran», «Cova dels Ossos» i «Cova de les Garrigues». Està situada prop de Torroella de Montgrí.

Hi van ésser trobats tres ganivets de sílex, de bona llargada, avui perduts. Botet i Sisó dóna el dibuix d'alguns [3]. «Els ganivets de sílex — diu Bosch i Gimpera [4] — per llurs dimensions (fins a 30 centímetres de llarg) es poden comparar amb alguns propis dels monuments megalítics, en la regió dels quals es troba situada la cova.»

La ceràmica trobada la formen trossos corresponents a utensilis fets a mà, sense ornaments.

Aparegué una banya de cèrvol amb senyals d'haver estat usada, i petxines que potser pertanyien a un collar.

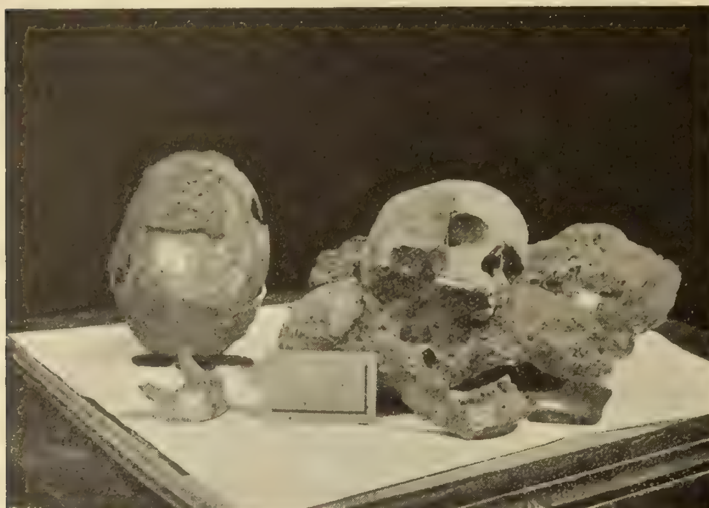
També sortiren restes humanes: cranis dolicocèfals inscrustats en trossos de toba.

Ha estat explorada aquesta cova en diferents ocasions, però d'una manera in-

1) Manuel Cazurro: *Las cuevas de Serinyà y otras estaciones prehistóricas del N. E. de Cataluña.* Pàgs. 76 i 77.
2) Manuel Cazurro: Lloc citat. Pàg. 77.
3) J. Botet i Sisó: Discurs de recepció a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.
4) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 78.

completa. El material que es conserva és al Museu Arqueològic de Girona.

Cova de Câ En Sant Vicents, a Sant Julià de Ramis: Prop del camí de carro que va pel peu de la Costa Roja, a pocs passos de «Câ En Sant Vicents», hi ha una roca amb dues cavitats, les quals, en ésser excavades, resultaren formar una cavitat sola [1]. Ha estat excavada per la Secció d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans.

Cranis trobats a la Cova de la Muntanya, a Torroella de Montgrí

En fer-se l'excavació aparegué, sota una capa de terra amb objectes més moderns, una capa eneolítica, intacta, d'una espessor de 1'25 metres.

Hi sortiren diversos objectes de sílex, entre els quals hi ha una punta de sageta triangular amb aletes i espiga, de sílex negre, molt ben polida, i alguns ganivets grossos, molt ben tallats.

La ceràmica trobada és feta a mà, negrosa, bé llisa, bé amb cordons de relleu formats amb impressions digitals. Aquesta terrissa presenta les formes de casquets esfèrics o vasos petits de panxa esfèrica, amb el coll cilíndric i més estret, i amb ansa.

Aparegueren així mateix diferents peces d'os amb la perforació en forma de V. Aquestes peces, observa Bosch i Gimpera, són molt típiques de la civilització dels megalits, en el territori de la qual es troba la Cova de Câ En Sant Vicents, i precisament els dits objectes es troben als megalits del ple eneolític, al qual període pertany indubtablement aquesta cova, per bé que no hi sortí res de metall. [2]

Per fi, cal esmentar la troballa de restes de cranis, mandíbules i ossos llargs humans, que per ésser molt incompletes no permeten cap estudi. [3]

Constata Bosch i Gimpera que els sílexs d'aquesta cova pertanyen del tot a la

1) M. Pallarès: *El solutrià de Sant Julià de Ramis.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.» Volum IV. Anys 1915-20. Pàg. 425.

2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 81.

3) P. Bosch i Gimpera: *Les coves del Nord-Est de Catalunya.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-20. Crònica.

civilització megalítica, mentre que la ceràmica sembla el producte d'una intersecció de dues cultures: la dels megalits, o sigui la pirenenca, i la de les coves lleydatanes. Així pot ésser considerada la Cova de Câ En Sant Vicents com a pertanyent a la civilització dels sepulcres megalítics, però amb una forta influència de la civilització de les coves. Aquesta influència podria ésser una supervivència de la civilització anterior, la qual devia encreuar-se amb la pirenenca que baixava del nord. [1]

Etnologia d'aquesta civilització. - En l'eneolític, trobem al nord de la península ibèrica una civilització amb personalitat pròpia i ben marcada, que es distingeix radicalment de les altres civilitzacions peninsulars del mateix període. És la cultura anomenada pirenenca. Els límits d'aquesta civilització reprodueixen els que veièrem durant el paleolític entre la civilització cantàbrica i la capsiana.

La diferència de civilització ve acompanyada, sobre tot al país basc, d'una diferència antropològica. Amb els cranis dels sepulcres megalítics bascos, Telesfor d'Aranzadi ha pogut reconstituir la raça que ell denomina pirenenca occidental, i que té per característiques el crani més o menys mesocèfal, les temples bombades i el forat occipital decantat cap adins.

D'on vingué aqueixa raça? Com es formà? Hom es sent portat a la hipòtesi que la raça pirenenca de l'eneolític davallava del poble que a les mateixes regions cantàbriques descabdellà les civilitzacions del magdalenià, l'azilià i l'asturià. Però és difícil la comprovació d'aquesta hipòtesi. De totes maneres, encara és més difícil de compendre que després del paleolític es produís al país basc, i en general a la regió cantàbrica, una invasió d'altres pobles, si no fossin els del centre de la península; i l'invasió d'aqueixos pobles queda exclosa, al menys pel que fa al país basc, pels caràcters del tipus antropològic, que presenta la raça pirenenca. La cosa més versemblant és que aquesta fos la mateixa qui hi havia al nord de la península des del paleolític superior, i que adquirís els caràcters amb què se la troba en l'eneolític, evolucionant a través dels temps post-paleolítics i influïda per les possibles infiltracions capsianes. [2]

El cas particular de la civilització pirenenca catalana de l'eneolític és encara més complicat. Sembla segur que aquesta civilització es superposà, en el territori septentrional de Catalunya, a la civilització de les coves. [3]

Hom pot establir dues hipòtesis per a explicar la presència al nord de Catalunya de la civilització pirenenca: o per una invasió de gents vingudes de l'oest dels Pireneus, o per la propagació d'una mateixa civilització en pobles d'anàloga raça.

No sembla gaire probable la primera hipòtesi, si hom té en compte que les

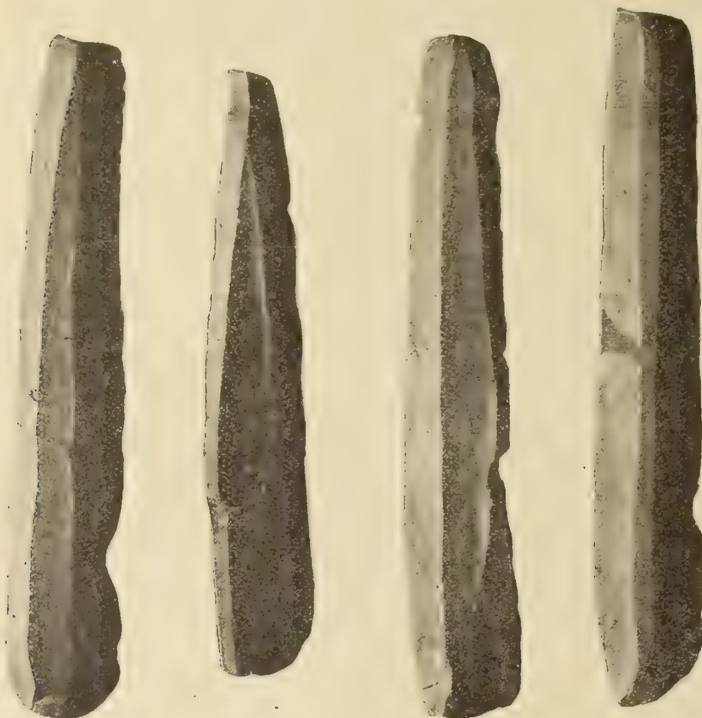
1) P. Bosch i Gimpera: *Les coves del Nord-Est de Catalunya.*

2) P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de una reconstrucción de la Etnologia prehistórica de la Península ibérica.* Pàg. 38.

3) Bosch i Pericot: *Consideracions generals sobre els sepulcres megalítics catalans.* Pàg. 505. — P. Bosch i Gimpera: *L'estat actual de la sistematització del neolític i l'eneolític de Catalunya.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-20. Crònica.

vessants meridionals pirenenques no ofereixen comunicacions fàcils per als moviments de pobles de ponent a llevant o en sentit invers.

Tampoc és probable que la civilització pirenenca hagi vingut de França, puix que allí hom no troba els tipus més antics dels sepulcres megalítics, o sigui els sepulcres de corredor i les galeries cobertes de costats no ben paral·lels, les quals són versemblantment, com havem vist, una transformació dels primers [1]. D'altres raons existeixen per creure que la civilització megalítica del migdia de França fou una prolongació de la cultura pirenenca de la península ibèrica.

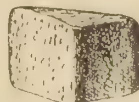
Ganivets de sílex trobats al terme de Port de la Selva

Cal, doncs, decantar-se per la segona hipòtesi, o sigui l'establiment de la civilització megalítica al nord de Catalunya per propagació de la del grup cantàbric, propagació explicable i fàcil per tractar-se probablement de pobles d'una mateixa raça, oberts a les mateixes influències. Si no hi hagués, per una banda, comunitat ètnica entre els pobles que al nord de la península descabdellen la civilització eneolítica, i no fossin aqueixos pobles radicalment diversos dels que descabdellen la civilització de les coves, no s'explicaria que la ratlla divisòria entre les dues al·ludides civilitzacions estés tan agudament marcada. «Ara bé — afegeix Bosch i Gimpera [2] — els nuclis ètnics pirenencs anàlegs, a Catalunya i al país basc, només poden procedir de restes del poble que ja abans existí ensems a Catalunya i a l'altre extrem dels Pireneus: el que a Catalunya representa la civilització de tipus francès del paleolític i a l'altre extrem dels Pireneus el de la civilització franco-cantàbrica.»

Cal suposar que l'avenç envers el nord del poble capsià durant l'epipaleolític

1) Vegi's el present volum, pàgs. 335 i 336.
2) P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de una reconstrucción de la Etnología prehistórica de la Península ibérica.* Pàg. 39.

obligà a un replegameut el poble de la civilització magdaleniana cap a l'interior de les serres pirenenques, a les valls occidentals del nord de l'actual província de Lleyda. El poble post-paleolític derivat del capsià arribà fins a l'alt Segre. El nucli ètnic pirenenc que restà a Catalunya després de la invasió capsiana, i que potser és tocava amb el nucli basco-navarrès, devia servir de base a la civilització pirenenca del període eneolític.

Peça o botó d'os amb perforació en forma de V de la civilització megalítica (galeria coberta de Santa Maria de Corcó)

I en aquest punt fa Bosch i Gimpera una observació interessantíssima. Succeí aleshores al territori de Catalunya un fenòmen molt semblant al de la invasió sarraïna i subsegüent reconquesta. També en aquesta època històrica una invasió que pujava del sud arreconà els nuclis d'habitants del país a les aspres regions dels Pireneus; i el nucli dels comtats del nord-oest de l'actual província de Lleyda, és a dir, els de Pallars i Ribagorça, va estar en comunicació íntima amb el nucli veí occidental, el comtat de Sobrarb. Així mateix, l'agrupament dels comtats catalans del nord de l'actual província de Girona i la manera com emprengueren la reconquesta del territori català fins a les muntanyes del sud de Barcelona, o sigui la Catalunya vella, resulten molt semblants als moviments prehistòrics de la civilització pirenenca [1]. El paper que en l'edat mitjana representaren els alarbs i els cristians en el nostre territori, el representaren, en aquells temps prehistòrics, els capsians i els magdalenians.

Mol·lusc perforat de la galeria coberta de Santa Maria de Corcó (tamany natural)

Els nuclis refugiats als Pireneus durant la invasió capsiana post-paleolítica reconqueriren en l'eneolític part del territori català, arribant fins a la línia meridional Montsec-Solsona-Manresa-Barcelona. En tot aqueix territori veiem, en efecte, l'avenç de la civilització pirenenca (que es desplega des del nord-oest seguint les vies naturals que ofereix la topografia del terreny i forma diverses varietats comarcals) i la seva superposició a la civilització de les coves.

El poble pirenenc que durant l'eneolític reconquerí la zona septentrional de la Catalunya estricta no devia ésser gaire nombrós. En algunes comarques els reconquistadors es barrejaren ben aviat amb el poble davallant del capsià que descabdellava la civilització central o de les coves lleydatanes. Aqueixa barreja l'assenyala ja la troballa de terrissa amb algunes decoracions en relleu (terrissa pròpia de la civilització de les coves) en certes estacions megalítiques de l'Alt Empordà, particularment al dolmen del Barranc (Espolla) i a la cova de «Cá En Sant Vicents»,

1) P. BOSCH I GIMPERA: *Ensayo de una reconstrucción de la Etnologia prehistórica de la península ibérica*. Pàg. 59, nota.

a Sant Julià de Ramis. A la mateixa conclusió porta la gran mescla de cranis en els megalits de la comarca de Solsona, on apareixen nombrosos cranis braquicèfals, atribuïbles al poble capsià o derivat d'aquest. Dins aqueixa barreja de pobles, el poble pirenenc devia constituir la classe dominant, superior per la cultura i el poder social, però inferior en nombre.

Sembla que, a través dels períodes següents, la civilització central o de les coves s'imposà definitivament, i cal creure que el poble que representa aquesta civilització és el que ha donat una aportació més important a l'etnologia de la Catalunya estricta. [1]

3. LA CIVILITZACIÓ DE LES COVES

Les coves de l'eneolític inicial. — En els temps de l'eneolític inicial i del ple eneolític, el territori de la civilització peninsular central anomenada per antonomasia civilització de les coves (que en el neolític final agafava tota la Catalunya estricta) apar reduït al nucli de les muntanyes lleydatanes i a l'extensió que presenta en direcció a la costa mediterrània, on aquesta civilització s'encreua amb la no megalítica o d'Almeria. [2]

La civilització de les coves: Motius incisos de la ceràmica dels grups d'Extremadura-Segòvia i de les coves catalanes

La Cova del Tabaco (Camarasa). — Està situada a la serralada de Montroig, comarca de la Segarra, prop del vilatge de Camarasa. Fou l'explorada cap a l'any 1893 per Lluís Marià Vidal. [3]

Pleyan de Porta, el cronista de Lleyda, donà, primer que ningú, una lleugera notícia — no gaire exacte — d'aquesta cova. [4]

La Cova del Tabaco és una gran cavitat natural, que de molt lluny és fa albiradora per la seva mateixa grandària. Està situada dalt de la serra de Montroig, gairebé en son extrem oriental [5]. S'obre en la cinglera, a considerable alçada. S'hi pot pujar per unes quantes pedres sobreposades que formen una escala rùstega. A la boca de la caverna, l'espectacle, diu Vidal, és grandiós. «El forat, de 15 metres d'amplada a la base per 20 d'alçada, s'obre en mig d'un cingle altíssim on hi fan

1) P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de una reconstrucción de la Etnología prehistórica de la península ibérica.* Pàgs. 40 i 41.

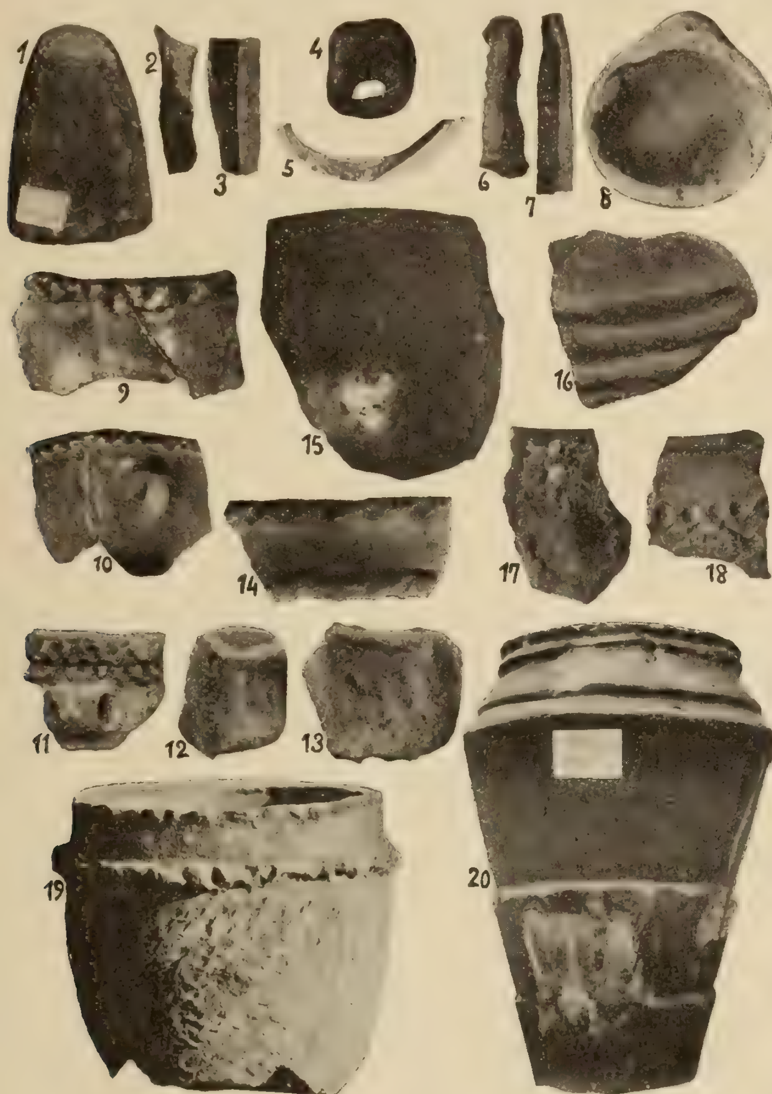
2) Vegi's el mapa publicat en el present volum, pàg. 312.

3) *Les coves prehistòriques de la província de Lleyda.* Volum de l'any 1894 del «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Pàgs. 87 i següents.

4) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàgs. 82 i 83.

5) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 83.

niu les àguiles i els voltors...» Afegeix que per l'obertura de la cova, que és de forma apuntada, com l'ojiva d'un temple gòtic, es veuen entrar i sortir, xisclant,

Troballes de la Cova del Tabaco (Camarasa)

els murisecs, que hi viuen agafats a les aspreses de la volta, trencant amb llurs crits secs i estridents la gran remor de les aigües del Segre, remor que puja de 300 metres de fondària. [1]

1) Lluís M. Vidal: *Les coves prehistòriques de la província de Lleyda.* Pag. 84.

La cova té uns 200 metres de llargada, i està formada per diverses cambres d'amplada diversa, que es comuniquen. Les restes prehistòriques es trobaren a la primera cambra, que té uns 20 metres de diàmetre, entre mig del pedregam.

La descoberta d'aqueixa estació prehistòrica fou casual. Explica Vidal que des de molts anys ençà, els pagesos dels voltants anaven a la Cova del Tabaco a omplir

Les civilitzacions peninsulars del neolític i l'eneolític inicial

sacs de la terra que conté, la qual, per haver rebut durant segles els excrements dels rats penats que s'allotgen al sostre, és rica de matèries amoniacals, especialment en les capes més somes, i constitueix per tant un excel·lent adob.

L'origen del nom que du aquesta cova és ben curiós. Abans que els pagesos hi anessin a buscar terra bona, s'hi anava a cercar la fina pols que per la seva color i el seu aspecte es prestava a ésser barrejada amb el rapè, o pols de tabac. D'això vingué dir-li Cova del Tabaco. [1]

1) Lluís M. Vidal: *Les coves prehistòriques de la província de Lleyda.* Pàgs. 86 i 87.

Abans de l'escorcoll que féu Vidal a la Cova del Tabaco, la gent del país n'havia retirat un material prehistòric considerable. [1]

Les terres de la primera cambra, per estar barrejades amb el pedregam, foren les menys trasbalsades.

Els treballadors esmicolaren dos cranis sencers. Quan les persones il·lustrades s'assabentaren de la troballa, ja no hi havia remei. [2]

Hi foren trobats molins de mà o de fricció [3], percutors, palets, fulletes de sílex, punxons d'os, valves de petxines usades per a fer collars, un tros de braçalet de pectuncle. També s'hi trobà ceràmica feta a mà, de pasta rogenca decorada mitjançant incisions i impressions digitals, i de vegades amb relleus de cordons de fang.

La fauna hi està representada per un parietal i dos cranis humans avui perduts [4] i per ossos de bou, cèrvol, cabra, gos i toixò.

Presenten molt d'interès els molins de mà trobats en aquesta cova. Per llurs semblança amb els que hom trobà a les coves del nord del Delfinat i dels voltants de Lió, a França, Ernest Chantre cregué que servien per a moldre aglans o bé grana amb què devien alimentar-se els homes d'aquells temps. En efecte: al costat d'un dels molins, el més gros — 50 cm. de llargada, 30 d'amplada i 29 de gruix — Vidal descobrí, entre la terra, una almosta de blat, que es va desfer en pols negra en voler guardar-lo [5]. L'haver-se trobat nombrosos molins d'aquests a la Cova del Tabaco, indica que en aquell indret habità, durant el començ de l'eneolític, no una reduïda família de troglodites, sinó una tribu nombrosa. [6]

La Cova Negra (Tragó de Noguera). — Està situada a uns vuit quilòmetres del poble de Tragó, comarca de La Noguera, no gaire lluny del riu Noguera-Ribagorçana.

Fou explorada primerament per Lluís M. Vidal, cap a l'any 1893 [7]. La gent del país l'anomena Cova Negra de Canyelles, per trobar-se en les proximitats de les mines d'aquest nom, que a llur torn el prenen de la petita vall de Canyelles o Canelles. Canelles era, originàriament, el nom d'un vilatge avui arruïnat. [8]

L'entrada d'aquesta gran cova, molt irregular, és alta i ampla. Consta principalment de dues galeries amb diverses cambres. Arreu de la cavitat hom troba deixalles de la indústria de l'home primitiu. De l'abundància d'aqueixes deixalles i del gran nombre de pedres i còdols que omplen tots els recons, Vidal dedueix que visqué en les vastes cambres de la caverna una tribu molt nombrosa. [9]

1) Lluís M. Vidal: *Les coves prehistòriques de la província de Lleyda*. Pàg. 81.
2) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 87.
3) Per un procediment semblant, els pastors de l'alta muntanya catalana encara molen avui la sal per al bestiar.
4) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*.
5) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pag. 88.
6) Lluís M. Vidal: Lloc citat.
7) *Les coves prehistòriques de la província de Lleyda*. Pags. 87 i següents.
8) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 98.
9) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 99.

Hi sortiren pedres de molí de mà, esmoladors d'arenisca, percutors, palets, potser utilitzats per a moldre, destrals de basalt polides, entre les quals n'hi ha unes de grans dimensions (30 centímetres de llargada), ganivets i rascadors de

Troballes de la Cova Negra (Tragó de Noguera)

sílex, diversos objectes d'os, com punxons, una cullera i una punta de sageta, i un tros de braçalet de petxines. La ceràmica, llisa i amb decoracions, és semblant a la de la Cova del Tabaco, de Camarasa.

Quant a la fauna, s'hi trobaren ossos de cèrvol, cabra, senglar i gos.

Fou després explorada la Cova Negra, l'any 1914, sota la direcció de Vidal i Cazurro, amb resultats excel·lents. Sortiren en l'excavació nombrosos ganivets de sílex, alguns d'una llargada de 7 centímetres, rascadors, destrals petites de basalt, punxons i altres eines d'os, moles de granit planes i gastades per l'ús, percutors i abundant ceràmica de diverses èpoques. [1]

Posteriorment fou explorada altre cop aquesta cova pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans.

Terrissa de la Cova de Joan d'Os, a Tartareu

La Cova de l'Aigua (Alòs). — Està situada a uns divuit quilòmetres de la població d'Alòs (comarca de l'Alt Pallars), que s'alça a la ribera dreta del Segre.

Fou explorada cap a l'any 1893 per Lluís M. Vidal, que hagué de fer, per arribar-hi, un viatge arriscadíssim. Un pastor li havia dit que, essent menut, trobà a la dita cova testos molt estranys, i això féu sospitar a Vidal que es tractava d'una estació prehistòrica. «Si algun cop he arribat a penedir-me de mon entusiasme — escriu Vidal — va ésser en aquesta ocasió.» I amb una nota de gaia ironia, diu més avall: «Un excapità de carlins que volgué acompanyar-me, a l'arribar aquí emprengué una prudent retirada, jurant i perjurant que si per a fer la guerra s'haguessin de seguir tan mals passants, tothom fóra moro de pau.» [2]

La Cova de l'Aigua, diu Vidal, es distingeix al mig de la dreta paret de roca com una d'aquelles finestretes perdudes al mig dels immensos panys de paret dels antics castells feudals. Hi sortiren dos ganivets petits de sílex i ceràmica anàloga a la de les altres dues coves esmentades. Aqueixes troballes són poc importants.

Terrissa de la Cova de Joan d'Os, a Tartareu

La Cova del Foric (Os de Balaguer). — Fou explorada l'any 1916 per la Secció d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis

1) *Exploració de coves per l'Institut.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Any 1913-14. Pàg. 804.

2) LLUÍS M. VIDAL: *Les coves prehistòriques de la província de Lleyda.* Pàgs. 95 i 96.

Catalans. L'excavació donà la típica ceràmica decorada, que també surt a les altres coves de Lleyda, i un punxó de coure.

La terrissa d'aquesta cova està millor decorada que la de les coves anterior-

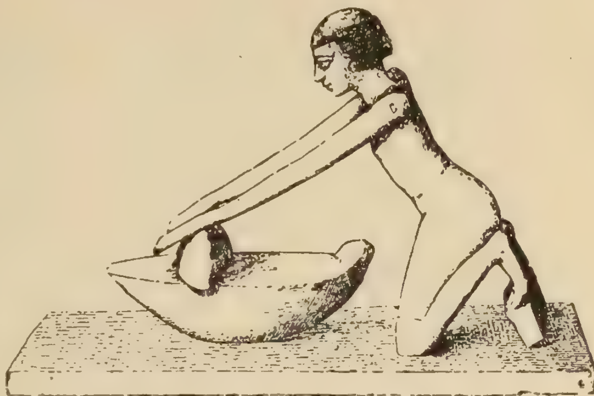

Figures 1-9: Troballes de la Cova del Foric (Os de Balaguer). — Figures 10-28: Troballes de la Cova Negra (Tragó de Noguera)

ment descrites. Les decoracions — escriu Bosch i Gimpera [1] — consisteixen també en cordons de relleu, generalment amb impressions digitals, i en incisions; però

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 70.

amb tots aquests elements es formen vers sistemes decoratius: així es cobreix la superfície del vas, moltes vegades de grans dimensions, amb mugronets sobre els quals s'ha fet sovint un clotet amb el dit (un ornament exclusiu de les coves de l'actual província de Lleyda i que no surt a les altres coves de Catalunya ni a les del restant de la península), o bé els cordons (amb impressions digitals, amb incisions, o llisos) formen sèries paral·leles, ondulacions i fins zig-zags molt decoratius. D'altra banda, sortí a la Cova del Foric la ceràmica sense ornaments i de superfície polida a la qual pertany un vas amb ansa acabada en un apèndix semblant a un botó, que es generalitzà després en el ple eneolític. [1]

Un molí a mà (Egipte)

També aparegueren en l'excavació pedres de molí a mà, destrals de basalt, ganivets de sílex, punxons d'os i ossos humans i d'animals, entre aquests de cabra i de bou.

Com remarca Bosch i Gimpera, la troballa del punxó de coure i l'absència completa dels tipus de sílex i coure propis del ple eneolític, daten amb exactitud aquesta cova en l'eneolític inicial. [2]

Ple eneolític: La Cova de Joan d'Os (Tartareu). — Situada a la mateixa comarca que l'anterior, presenta un material corresponent al ple eneolític.

Cova de Joan d'Os (Tartareu): Fulla de ganivet

Fou excavada l'any 1916 per la Secció d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans.

Hi sortiren molins a mà, percutors, destrals de basalt, ganivets de sílex, punxons d'os i de banya, ossos d'animals domèstics i ossos humans, entre els quals

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 70.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 70.

hi ha quatre cranis dolicocèfals d'adult i un de nen [1]. Les troballes de caràcter típic fetes en aquesta cova són les peces de ceràmica, decorades amb els mateixos elements de la Cova del Foric, però amb més riquesa i major varietat de combinacions ornamentals, les belles destrals polides de material escollit (fibrolita, diorita, serpentina, etc.), els objectes de sílex treballats excel·lentment, entre els quals hi ha un punxó, puntes de sageta de forma de fulla de llorer i una destral plana de coure; material — remarca Bosch i Gimpera — que és propi del més avançat eneolític. [2]

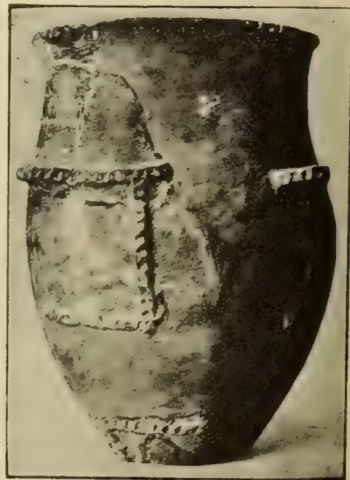

Cova de Joan d'Os (Tartareu): Punta de sageta de sílex en forma de fulla de llorer (tamany natural)

La ceràmica d'aquesta cova, com la de la Cova del Foric, és de dues menes: la decorada, i la llisa i ben polida, que pel perfil dels vasos anuncia ja les formes de l'edat del bronze. D'aquesta mena són els vasos amb una ansa i un apèndix en forma de botó damunt l'ansa, apèndix que hi sembla posat per a apretar-hi el dit gros de la mà en agafar el vas. [3]

Havem vist que aqueixa mena de vasos sortia a la Cova del Foric. «Aquesta forma d'ansa — afegeix Bosch i Gimpera [4] — s'ha trobat fins ara a la península ibèrica sols a Catalunya. Fora d'Espanya es troben alguns paral·lels, però generalment són de temps més tardans, sobre tot de l'edat del bronze. Constitueix un problema encara no aclarit.»

Les puntes de sageta en forma de fulla de llorer són considerades com una influència arribada a la civilització de les coves de la nostra terra des d'altres centres de cultura més avançats en la talla del sílex, probablement el del sud-est d'Espanya [5]. El material d'aquesta cova és al Museu Artístic i Arqueològic de Barcelona.

Terrissa de la Cova de Joan d'Os, a Tartareu

Coves situades en el territori dels sepulcres no megalítics. — Fora de l'àrea pròpia de la civilització central o de les coves, en el territori que a Catalunya agafa la civilització no megalítica o d'Almeria, hi ha diverses coves que, per les troballes que s'hi ha fet, han d'ésser posades en aquella civilització. Això pot explicar-se, segons Bosch i Gim-

1) P. Bosch i Gimpera: *Resultat de l'exploració de coves de Catalunya.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-20. Crònica. Pàg. 473.

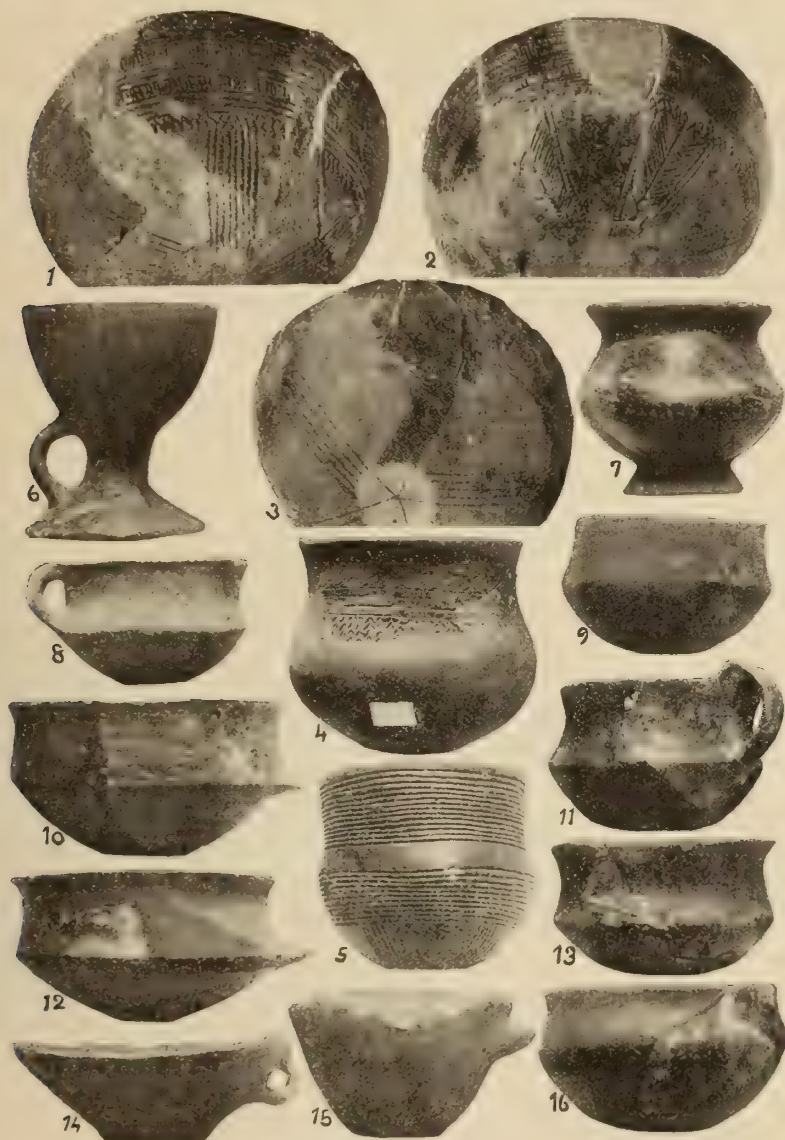
2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 71.

3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 71.

4) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 71, nota 2.

5) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 72.

pera, com una reaparició de la cultura de les coves en aquest territori, on la penetració de la gent de la cultura d'Almeria no féu desaparèixer tot rastre dels anterior ocupants.

Troballes de la Cova Fonda (Salamó)

Les coves d'aquest grup, situades prop de la costa catalana, són: la *Cova de Solanes,* a Caldes de Montbuy; la *Cova de Câ En Pasqual,* a Castellví de la Marca, i

la *Cova Fonda*, a Salamó. La darrera és la més important de les conegudes fins ara.

Cova de Solanes: En aquesta cova s'ha trobat terrissa dels mateixos tipus de les coves lleydatanes. La més interessant és la terrissa rogenca de superfície grossera i amb decoracions en relleu. «La relació del material de la cova de Solanes — observa Bosch i Gimpera — amb el del grup lleydatà correspon a la del material d'unes quantes estacions amb troballes semblants, situades en els territoris veïns i intermedis. Tals són els fons de cabanes de Câ En Barba a Sabadell i l'estació probablement també una resta de cabana del Pla de la Mata, prop de Cervera. Per altra banda, a les serres d'ençà del Segre les estacions de la mateixa cultura semblen abundar a la comarca de Solsona. Això sembla representar, doncs, una certa unitat cultural, estenent-se per una unitat geogràfica que, partint dels massissos centrals lleydatans, avança en direcció a la costa, on sembla creuar-se amb un altre corrent de cultura: el dels sepulcres no megalítics, produint-se de llur contacte un tipus mixt que és el representat, sobre tot, per la cova de Salamó, però també, en certa manera, per la de Câ En Pasqual de Castellví de la Marca.» [1]

Vas de la Cova Fonda, a Salamó

La Cova de Câ En Pasqual (Castellví de la Marca): Fou descoberta per Amfós Sans i Rossell i excavada per la Secció d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans.

La cova està formada per una cambra doble, de petites dimensions, a la qual dóna entrada un corredor molt estret.

Sota d'una capa amb restes modernes, aparegué una capa antiga de molt poc gruix, on sortiren escardissos de sílex i trossos de ceràmica feta a mà, de color rogenca o terrosa, amb decoracions compostes de mugronets o de cordons amb impressions digitals. També sortiren trossos d'una gerra de panxa esfèrica i coll cilíndric, amb dues anses, decorada bellament amb incisions. «Les decoracions d'aquest vas —

Vas de la Cova Fonda, a Salamó

1) P. Bosch i Gimpera: *Les coves properes a la costa catalana.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.» Volum VI. Anys 1915-20. Crònica.

escriu Bosch i Gimpera [1] — fan pensar en l'avançada tècnica de la incisió del ple eneolític, en particular de la ceràmica del vas campaniforme; però, per altra part, la forma del vas s'agrupa millor amb les semblants dels sepulcres de l'eneolític

Troballes de la Cova Fonda (Salamó)

inicial de Catalunya (Vilassar), i fins d'altres estacions d'aquest mateix període de la província d'Almeria... Segons això, la gerra en qüestió podria representar una

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 81.

forma que continua al ple eneolític les tradicions de la cultura dels sepulcres no megalítics que hem relacionat amb Almeria, adoptant una decoració pròpia de la ceràmica del vas campaniforme, arribada del círcol de cultura de les coves.»

No pot, doncs, donar-se per ben segur si aquesta cova correspon a l'eneolític inicial o al ple eneolític, per bé que sembla més probable que correspongui al darrer.

La Cova Fonda (Salamó). — Fou anomenada durant molt de temps Cova de Vilabella, per haver-se cregut que restava enclavada dins el terme d'aquest poble, del qual dista menys que del de Salamó, al terme del qual verament pertany.

La Cova Fonda forma un conjunt de galeries tortes i estretes. L'excavà primerament Pau Teixidor, metge, que la descobrí, amb intervenció de Lluís Marià Vidal [1], i després el «Club Muntanyenc» [2]. Acabà l'excavació la Secció d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans.

Hi foren trobats tres cranis humans dolicocèfals, posats, sembla, en les esquerdes de les roques i dins grans gerres, fragments d'altres cranis, nombrosos ossos humans i d'animals.

El material trobat en les diverses excavacions ofereix un especial interès. Aquesta cova, observa Serra i Ràfols, és interessant per l'encreuament de cultu-

Vasos de la Cova Fonda, a Salamó

res que representa, i convé veure-hi tres qüestions: la continuació de la influència de la cultura d'Almeria oferint ara formes molt avançades; l'extensió de la cultura de les coves envers la costa, i la presència del vas campaniforme. [3]

A la Cova Fonda sortiren destrals; molins a mà, de pedra; punxons d'os; tres puntes de sageta, una amb aletes i sense espiga i dues amb aletes i espiga, també d'os; un ganivet de sílex; un objecte de coure en el qual s'ha cregut veure un punyal [4]; una placa de suro, de 25 centímetres de diàmetre, que probablement fou el tap d'una gerra, i diversos objectes de fusta.

1) P. Teixidor: *La Cova Fonda.* «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Volum v. Any 1896. Pàgs. 131 i següents.

2) F. de P. Bertrand i Cavaller: *Sota terra, Club Muntanyenc, Exploració de la Cova Fonda de Vilabella.* Número de «La Veu de Catalunya» del dia 2 de juny del 1909. — Lluís M. Vidal: *Cerámica de Ciempozuelos en una cueva prehistórica del N. E. de España. (Congreso de la Asociación española para el progreso de las ciencias.* Valladolid, 1916).

3) Josep de C. Serra i Ràfols: *La Col·lecció Lluís Marià Vidal.* «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya» Any xxxii, n.º 316, maig 1921. Pàg. 157.

4) Josep de C. Serra i Ràfols: Lloc citat.

La ceràmica hi està representada per alguns vasets i altres objectes. És terrissa de color negrosa, feta a mà. N'hi ha de dues menes: l'una polida i llisa, sense ornaments, amb formes que anuncien les del començament de l'edat del bronze, com les de la Cova de Joan d'Os, a Tartareu [1]; l'altra és decorada, i una de les menes de decoració és anàloga a la de la terrissa típica de la civilització de les coves, mostrant els cordons de relleu amb incisions o impressions digitals, els mugronets, o bé els ornaments linials incisos. No obstant, aquesta ceràmica de la Cova Fonda és més pobra. [2]

Hi surt també la ceràmica anomenada de Ciempozuelos. Pertanyent a aquesta espècie hi ha algunes escudelles en forma de casquet esfèric i vasos campaniformes. La decoració d'aqueixa terrissa, constata Bosch i Gimpera, és, però, més grollera que la de la mateixa espècie en altres indrets de la península ibèrica. [3]

En l'espècie de ceràmica del vas campaniforme, confirma Serra i Ràfols, la decoració és més simple i menys fina que la dels vasos del centre i sud d'Espanya. Les formes, llevat dels casquets esfèrics, tampoc tenen la mateixa puresa. [4]

Serra i Ràfols creu que el vas campaniforme de Salamó prové també de la cultura d'Almeria, puix que a les coves de Lleyda, fins a les més avançades, no en surt cap fragment. Pel que fa a l'altre possible orígen en la cultura megalítica pirenenca, el considera poc probable per la raó que aquella no baixa mai fins tan al sud i els vasos de Salamó no tenen la tècnica del puntillat, que sembla ésser la pròpia d'aquell cercle cultural. Reconeix, però, que tampoc és segura l'atribució a la cultura d'Almeria, perqué les decoracions dels vasos de Salamó no semblen concordar de manera completa amb els almerians. Més aviat s'assemblen als d'alguna estació del centre de la península, com els de la cova del Somaèn. [5]

En resum, es creu que aquests vasos representen un fenòmen quelcom retardat i que es pot fixar la data de la cova en el moment de transició de l'eneolític a l'edat del bronze. [6]

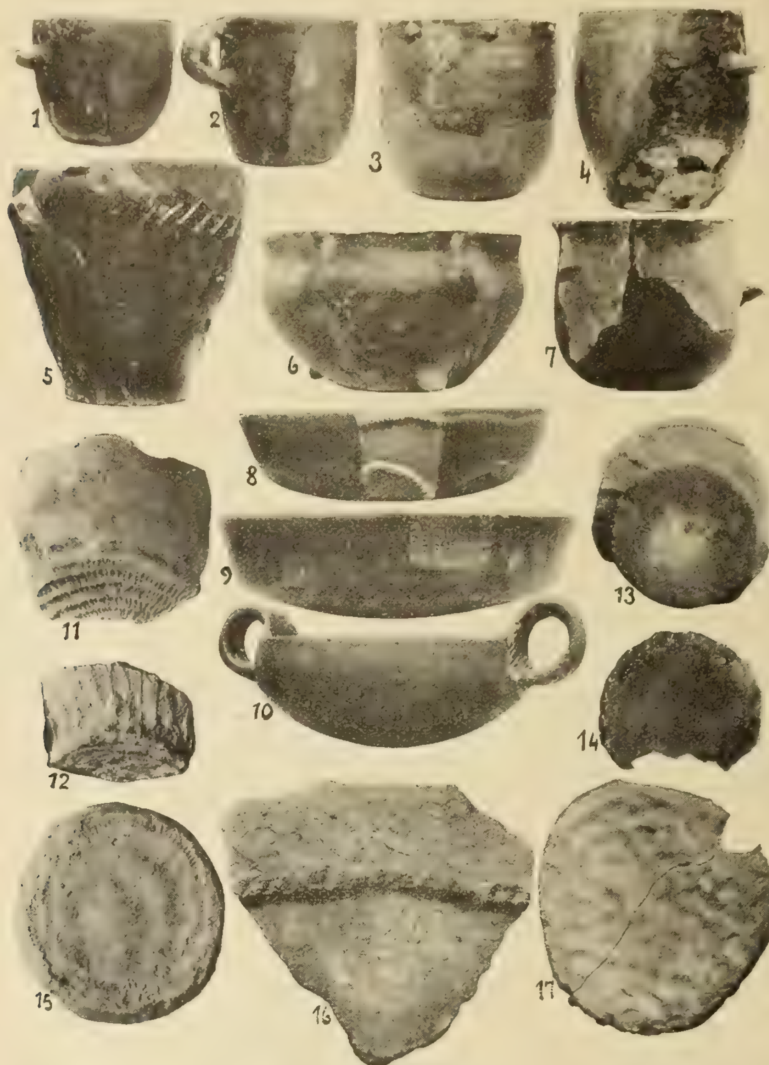
Un dels punxons d'os és de punta poc fina, i Lluís M. Vidal suposa que era utilitzat per a la decoració de la ceràmica [7], la qual suposició sembla venir confirmada per la troballa a la mateixa cova d'un fragment de terrissa, les incisions del qual s'avenen perfectament amb la dita punta.

Sortiren també un botó amb la perforació en forma de V i valves foradades. [8]

Entre els objectes de fusta, els més interessants són un plat buidat en un

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 81.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàgs. 81 i 82.
3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 82.
4) Josep de C. Serra i Ràfols: *La col·lecció Lluís Marià Vidal*. Pàg. 122.
5) Josep de C. Serra i Ràfols: Lloc citat. Pàg. 157.
6) Josep de C. Serra i Ràfols: Lloc citat. Pàg. 158. — P. Bosh i Gimpera: *Les coves properes a la costa catalana*. Pàgina 470.
7) Lluís M. Vidal: *Ceràmica de Ciempozuelos en una cueva prehistòrica del N. E. de España*. Pàg. 15.
8) Josep de C. Serra i Ràfols: Lloc citat.

tros de fusta, formant una cavitat d'uns 20 centímetres (21 centímetres de llargada, 9'5 d'amplada i 3'5 d'alt) i una cullera també de fusta, molt gastada. [1]

Troballes de la Cova Fonda (Salamó)

Altres coves i estacions. — Ultra la cova de Joan d'Os, a Tartareu, pertanyen al mateix període del ple eneolític de la civilització central algunes altres coves de Catalunya. A continuació les consignem:

1) Josep de C. Serra i Ràfols: *La Col·lecció Lluís Marià Vidal*. Pàg. 119.

«Balma del Segre» a Vilaplana (baronia de Rialb). És anomenada també «Espluga dels Gitanos». Està situada a la vora del riu Segre.

Fou excavada l'any 1917 per Joan Serra i Vilaró. [1]

Hi sortiren objectes de la mateixa mena que els de la Cova de Tartareu, i a més el vas campaniforme, de la ceràmica dita de Ciempozuelos, que en l'eneolític sembla respondre a una transformació de la ceràmica neolítica de la civilització de les coves, i vinguda del centre d'Espanya a les coves de Catalunya. [2]

Al Museu de Solsona hi ha el material trobat.

Coves de la comarca de Solsona: En aquesta comarca sembla que prengueren contacte i s'encreuaren la civilització de les coves i la dels megalits.

Han estat excavades per J. Serra i Vilaró, des de l'any 1917.

Llur material és anàleg al de la Cova de Joan d'Os, a Tartareu. Però, com a la Balma del Segre, hi surt també el vas campaniforme. [3]

Les coves de que fins ací havem parlat presenten característiques que permeten el classificar-les. Moltes altres coves han estat descobertes a Catalunya que, sigui per no haver-se explorat suficientment, sigui per la insignificància de les troballes, no poden ésser avui objecte d'una segura classificació.

D'aqueixes coves amb material poc típic en dóna una llista Bosch i Gimpera [4], llista que nosaltres ampliarem, consignant a més breus indicacions sobre algunes coves. Les citarem per ordre alfabètic de termes municipals.

Begues: Cova Cassimanya. La cita Gudiol [5]. Està situada prop de Begues. En una exploració parcial que féu Font i Sagué, hi trobà diversos fragments de ganivets i puntes de sageta de sílex.

Cabrera del Penedès: Balmes de Cabrera. Les cita Lluís Marià Vidal entre les de la rodalia de Capellades. [6]

Cantallops: Cova de la Cauma. Citada per Marià Faura. [7]

Capellades: Cova dels Degotalls, Balma d'En Forcada, Cova de la Miranda, Balma del Pau Anton, Balma dels Pinyons, Cova d'En Simeó, Cova Antoni Zulueta i Cova del Parano. Citades per Vidal. [8]

Carme: Cova del Pou o Cova Alta i Cova del Cavall. Citades per Vidal. [9]

1) J. SERRA I VILARÓ: *Excavaciones en la cueva del Segre (Memorias de la Junta Superior de Excavaciones)*. Madrid, 1918.

2) P. BOSCH I GIMPERA: *Prehistòria catalana*. Pàgs. 72 i següents.

3) P. BOSCH I GIMPERA: Lloc citat. Pàg. 72.

4) P. BOSCH I GIMPERA: Lloc citat. Pàgs. 83 a 86.

5) MOSSÈN JOSEP GUDIOL: *Nociones de Arqueologia sagrada catalana*. Vich, 1902, Pàg. 38.

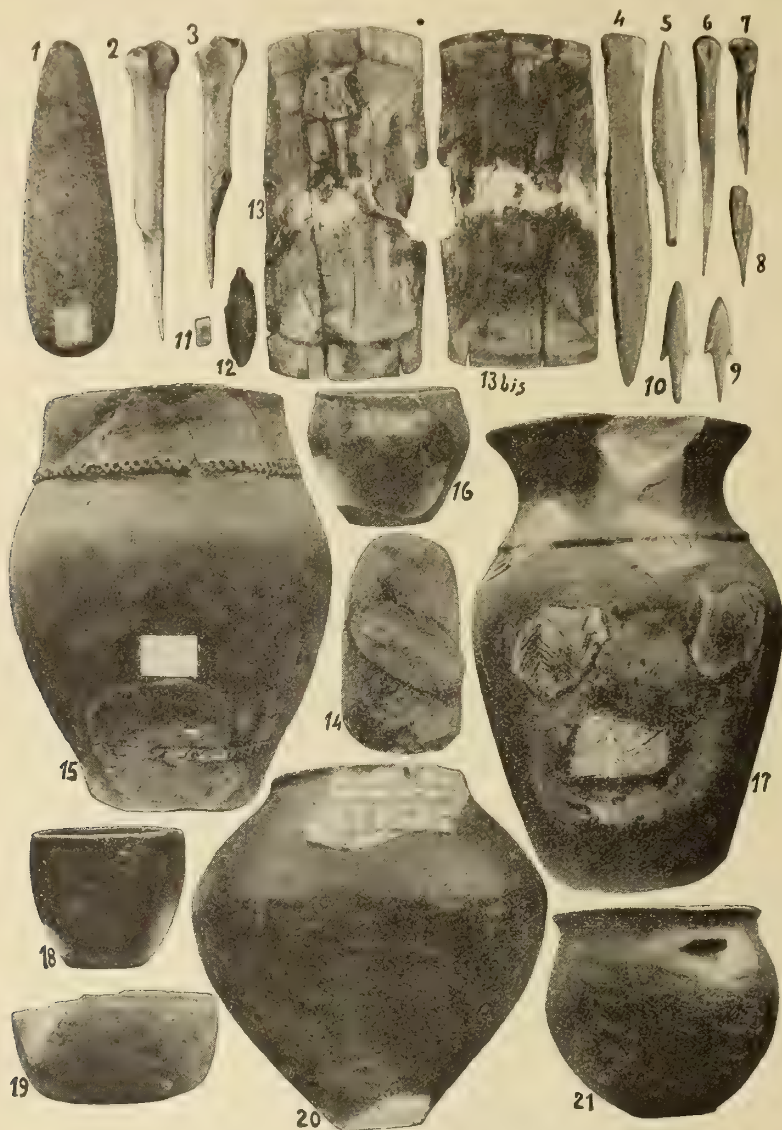
6) LLUÍS M. VIDAL: *Abric Romaní, Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats*. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum IV. Anys 1911-12. Pàg. 286.

7) MARIÀ FAURA: *Excursiones espeleológicas realizadas durante el año 1910 en la región catalana*. Treball publicat al «Boletín de la Sociedad Española de Historia Natural». Any 1911. Pàg. 356.

8) LLUÍS M. VIDAL: Lloc citat. Pàg. 286.

9) LLUÍS M. VIDAL: Lloc citat. Pàg. 286.

Cova del Balç de les Roquetes. És anomenada també dels Ossos i del Temple [1]. Com havem dit, al terme de Capellades i en alguns indrets propers

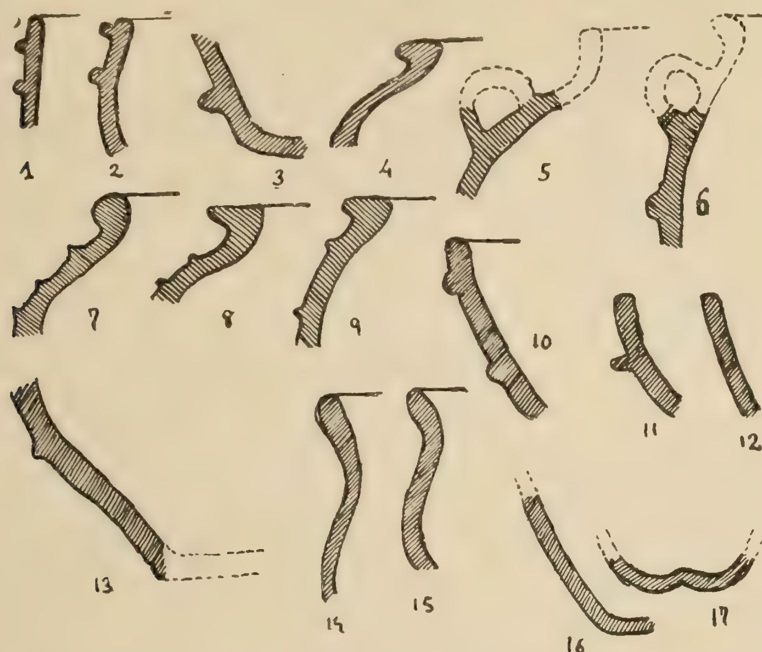

Troballes de la Cova Fonda (Salamó)

han estat descobertes nombroses coves, de les quals Amador Romaní dreçà la llista. Totes les al·ludides són dels temps neolítics [2] i eneolítics, i hom hi ha

1) Lluís M. Vidal: *Abric Romani, Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats.* Pàg. 286.
2) Lluís M. Vidal: Lloc citat.

trobat terrissa grossera i alguna destral de basalt. Només una d'aquestes coves ha estat objecte d'exploració: l'apel·lada Cova dels Ossos. Està situada al terme de Carme, barri de les Esplugues, a deu metres sota el camí que va per damunt d'un cingle de pedra tosca, on les coves abunden, com al cingle del Capelló. [1]

1-4 Terrissa de superficie grollera (Els fragments 3 i 4 quelcom polits)

5-10 i 13 Terrissa amb cordons amb impressions (La superficie exterior e interior bastant polida - El fragment 10 té cordons amb incisions)

11-12 i 14-17 Terrissa polida no argàrica.

(Tamany aproximat: fragments 1-4; 10-12 i 14-17 1/7 fragments 5-9 i 13 1/12)

Taula de formes de la terrissa de la Cova Fonda (Salamó)

Qui primer va descriure aquesta cova fou l'escolapi P. Calonge. Posteriorment, la va descriure Marià Faura, en la publicació *Sota terra*.

L'accés a la cova és penós i l'entrada difícil, a causa de les incrustacions calisses que han reduït considerablement la boca.

D'entre les balmes neolítiques i eneolítiques de la contrada, és aquesta l'única

1) M. FAURA: *Sota terra*. Barcelona, 1909. Publicació del «Club Muntanyenc».

que ofereix la prova d'haver servit com a cova funerària. Encara hi ha cranis i ossos encastats a la capa estalagmítica que s'estén pel pis.

En aquesta estació hi trobà Marià Faura, qui les explorà anys enrera, únicament un sílex d'uns 10 o 12 cm., de factura barroera, trencat d'una sola cara i llis de l'altra, fragments de terrissa granuda i poc amassada [1], i un tros de crani, del qual s'ha dit que és la resta més interessant que hom serva a Catalunya de l'home paleolític, potser de les acaballes de l'època magdaleniana o més bé de la fase de transició o aziliana de Piette [2]. Tot i això, la terrissa sembla més aviat neolítica [3]. El crani trobat és d'una dolicocefàlia pronunciada, i hipsicèfal, pertanyent a la raça de Cro-Magnon. [4]

Castellcir: Cova de Castellcir. Ha estat indicada per Josep Colominas. [5]

Castellolí: Cova del Toixó. Citada per Vidal. [6]

Ciurana: Cova del Tití [7]. És un abric situat en el planell on s'alça la població de Ciurana. Hi fou trobada una destral de basalt a mig fer. El qui va trobar-la la féu servir de pedra d'esmolar, i això l'ha modificada. Però el seu estat actual permet encara reconstituir les fases perquè passaven els prismes de basalt en ésser transformats en eines. Creu Massot i Palmers que els prismes, com a material primari, eren portats a diversos llocs per marxants i que els compradors els elaboraven segons llurs necessitats, de manera que la troballa de les destrals no vol dir que els prismes dels quals van ésser fetes fossin elaborats en la mateixa localitat on aquelles han aparegut. [8]

Esplugues: Cova del Bressol. Citada per Vidal. [9]

Mas de Barberans: Cova del Vidre. Citada per Puig i Larraz. [10]

Matadepera: Cova a la Muntanya de Sant Llorenç del Munt, sobre Câ En Poble. [11]

Montcada: Cova de Câ En Sans. Hi foren trobades restes de l'os de les coves i una petxina portada per l'home. [12]

Pobla de Clarà: Cova de Sant Andreu. Citada per Vidal. [13]

Pobla de Claramunt: Cova del Mallorquí, Cova de la Guineu i Balma ensorrada. Citades per Vidal. [14]

1) Marià Faura: *Sota terra.* Barcelona, 1909. Pàg. 93.
2) Agustí M. Gibert: *Tarragona prehistòrica i protohistòrica.* Pàg. 43.
3) Agustí M. Gibert: Lloc citat. Pàg. 50.
4) Agustí M. Gibert: Lloc citat. Pàg. 55.
5) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 85.
6) Lluis M. Vidal: *Abric Romaní, Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats.* Pàg. 286.
7) J. Massot i Palmers: *Estació-taller de Ciurana.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.» Anys 1909-10. Pàg. 276.
8) J. Massot i Palmers: Lloc citat. Pàg. 276.
9) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 286.
10) Puig i Larraz: *Cavernas y minas de España.* «Boletín de la Comisión del mapa geológico.» Volum XXI. Pàg. 314.
11) «Memòries de l'Associació d'Excursions Catalana.» Volum II. Any 1878.—«Butlletí de l'Associació d'Excursions catalanes.» Volum II. Any 1879.
12) Agustí M. Gibert: Lloc citat. Pàg. 36.—«Butlletí de l'Associació d'Excursions catalana.» Volum IV. Any 1881.—Almera: *Crónica científica.* Any 1883. Pàg. 150.—Id.: Nota sobre les excursions de la Societat de Geologia de Barcelona. 3.ª sèrie. Volum XXVI. Any 1898. Pàg. 738.
13) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 285.—Puig i Larraz: Lloc citat. Pàg. 69.
14) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 286.

Pontons: Cova de les Calaveres. Citada per Puig i Larraz. [1]

Santa Maria de Miralles: Cova de Fransola. Citada per Puig i Larraz. [2]

Serbes: Cova del Pla d'Ancosa [3]. Situada en l'erma plana d'Ancosa, terme de Serbes, no gaire lluny del poble de Pontons (Penedés). Fou donada a coneixer per Joan Segura, qui hi trobà nombrosos fragments de terrissa primitiva i més moderna.

Serinyà: Bora Gran d'En Carreres (capa superior). Hi sortiren dues destrals de pedra i terrissa. [4]

Taradell: «Cuina de Roca Guinarda.» Cova citada per Gudiol. [5]

Cranis de la Cova Fonda (Salamó)

1) Puig i Larraz: *Cavernas y minas de España.* Pàgina 09. — Cels Gomis: «Butlletí de l'Associació d'Excursions catalana.» Volum IV.

2) Puig i Larraz: Lloc citat. Pàg. 57.

3) Joan Segura: «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya.» Volum I. Any 1894. Agustí M. Gibert: *Tarragona prehistòrica i protohistòrica.* Pàg. 36.

4) Manuel Cazurro: *La cueva de Serinyà y otras estaciones prehistóricas del N. E. de Cataluña.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.» Volum II. Any 1908. Pàgs. 44 i següents.

5) Josep Gudiol: *El Museu Arqueològic artistic episcopal de Vich en 1913.* Vich, 1914.

Tartareu: Cova del Patxerro i Balma de Roca Figuera. Foren visitades per l'Institut d'Estudis Catalans. Només hi sortiren ossos i alguns fragments de terrissa sense interès. [1]

Torrenova: Cova de Torranova. Citada per Vidal. [2]

Torroella de Montgrí: Cova del Cap de la Barra. Citada per Puig i Larraz. [3]

Tortosa: Cova del Mort. [4]

Les «coves o cabanes d'alarbs»: Aquest nom és aplicat popularment, a Catalunya, a construccions de ben diverses menes i d'èpoques molt distants. «Coves d'alarbs» s'anomena els dòlmens prehistòrics d'Espolla [5]. Però més assenyaladament s'aplica aquest nom a unes altres coves, que no són prehistòriques, i de les quals només parlem ací per tal de distingir-les de les coves dels temps prehistòrics.

És costum popular a Catalunya, com en altres bandes de la península ibèrica, l'atribuir als sarraïns els monuments antics. Així, en aquesta designació són compresos monuments de totes les èpoques i de totes les classes. En altres llocs on no hi ha hagut sarraïns, el poble atribueix els dits monuments als gentils o pagans.

Menhir de Botarell, vist de front i de costat

Les «cabanes d'alarbs» de què ara anem a parlar no tenen res que veure amb els dòlmens, els quals reben també la mateixa denominació de «cabanes d'alarbs» en algunes comarques catalanes.

Es tracta de coves obertes a nivell en la roca, en alguns casos en una roca solitària en mig del camp. Amiden, com a promedi, 1'50 metres d'alçada, 1'50 d'amplada i 2 de profunditat.

Citarem les «Cabanes dels Encantats», que són dues coves que hi ha damunt el camí de Gerri a Sort, a poca alçada, en la vessant dreta del Pallaresa, poc abans d'arribar a l'hostal de Montardit. L'una té doble cabuda que l'altra. L'entrada, en arc eixamplat per la base, a tall de paràbola, és doble en la més gran, que ve a ésser com l'unió de dues coves en una; al fons s'hi féu un banc en la pedra.

En mig d'un camp del terme de Malmercat es veu una altra cova d'aqueixes, oberta en un bloc isolat de dura pedra calissa. La gent del país en diu la «Cabana de la vinya de Coloma».

Una altra cova, anomenada simplement la «Cabana», existeix a l'esquerra del camí de Llavorsí a Ribera de Cardós, abans de l'aiguabarreig dels rius de Cardós i d'Alius.

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 86, nota 3.
2) Lluís M. Vidal: *Abric Romaní, Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats.* Pàg. 286.
3) Puig i Larraz: *Cavernas y minas de España.* Pàg. 126.
4) Puig i Larraz: Lloc citat. Pàg. 313.—Cels Gomis: «Butlletí de l'Associació d'Excursions catalana.» Volum XII.
5) A. Balmanya: *Les coves d'alarbs.*

En mig de l'espadat que aguanta el monestir de Sant Pere, davant d'Escaló, hi ha dues coves més, i una altra a la riba esquerra del Pallaresa, una hora més avall d'Esterri d'Aneu.

Tot decanta a creure que aquestes coves, en les quals es revela la feina de homes molt intel·ligents, no són prehistòriques, ans bé són relativament modernes.

Quin objecte tenien? Llurs petites dimensions obliguen a descartar la hipòtesi que servissin d'habitació. La cosa més probable és que fossin obertes per a servir de sopluig als pagesos. Cal advertir que l'entrada està oberta en un pla inclinat cap a l'interior, a fi que la cova guardi més bé de l'aigua batent de la pluja.

Tant mateix, Lluís Marià Vidal remarca que la feina d'obrir una d'aquestes coves és força major que la que hauria costat el bastir una cabana tant o més gran amb materials solts.[1]

Cranis de la Cova Fonda (Salamó)

1) Lluís M. Vidal: *Otros monumentos megalíticos*. Pàgs. 14 a 16.

Ultra les nombroses estacions neolítiques i eneolítiques en territori català de què havem parlat, en multitud de punts de la nostra terra han estat fetes troballes soltes d'objectes pertanyents a aquella època.

Una part d'aqueixos objectes deuria correspondre a estacions el material de les quals s'ha esbarriat, i una altra part deuen ésser objectes accidentalment deixats als punts on s'ha fet la troballa.

Per a l'estudi de la prehistòria catalana, sobretot avui en què tant s'ha avançat en la coneixença de les estacions, aqueixes troballes soltes ofereixen generalment limitat interès. Però llur abundància i llur extensió constitueixen una prova que en aquells temps estava ocupat per l'home gairebé tot el territori català i que la població hi era molt densa.

La destral és l'objecte més abundant en les troballes soltes. La majoria estan fetes de basalt, de quarsita, de calissa i de pissarra. Les d'aquestes pedres no són gaire ben polides. Més ben polides estan les de serpentina, diorita i jadeïta, i sobretot les de fibrolita, de les quals n'hi ha bells i rics exemplars.

La forma més comuna de les destrals és l'amigdaloide. Són molt gruixudes. A l'una banda hi ha el tall i per la banda oposada formen punxa.

Les dimensions varien molt. La llargada va de 5 a 22 centímetres o més.

Algunes n'hi ha que tenen una forma més aviat trapezoïdal.

Tingui's en compte que algunes de les anomenades destrals són més aviat aixades i escarpres.

Bosch i Gimpera, en la seva *Prehistòria catalana* [1], dóna una llista de les poblacions de Catalunya on s'ha trobat destrals i indica en les notes, ultra la bibliografia d'algunes, el lloc on es troben. Adverteix que la llista no pretén ésser completa, i que només s'hi consigna les dades publicades i el material de les col·leccions i Museus coneguts. Vetací la dita llista:

Província de Barcelona:

Aguilar de Segarra (Col·lecció Sala, Vich). — Aiguafreda (Museu de Barcelona i Col·lecció Sala, Vich). — Alpens (Col·lecció Sala, Vich). — Arenys de Munt (ídem, ídem). — Argensola (íd., íd.). — Artés (íd., íd.). — Avià (íd., íd.). — Avinyó (Museu de Vich). — Bagà (Col·lecció Sala, Vich). — Balenyà (íd., íd.). — Barcelona [2] — Berga [3] (Museu de Vich). — Bertí (Col·lecció Sala, Vich). — Bigues (íd., íd.). — Borredà (íd., íd.). — Bruch [4] (Museu del Club Muntanyenc (Barcelona). — Brull (Museu de Vich). — Cabrera (Colecció Bosch, de Sant Feliu de Pallerols, i Museu Boet, de Sant Sadurní de Noya). — Calaf (Colecció Sala, Vich). — Caldes de Estrach (Museu de

1) Pàgs. 130 a 140.

2) J. de Guillén García: *Barcelona prehistòrica.* Treball publicat al «Boletín de la Real Academia de la Historia.» XLVI. Any 1905. Pàg. 409. — Bosch i Gimpera adverteix que no se sap on es troben actualment les destrals citades en el dit treball. (*Prehistòria catalana.* Pàg. 130, nota 11).

3) *Catálogo del Museo Arqueológico-artístico episcopal de Vich.* Vich, 1893. Pàgs. 8 a 10.

4) *Sota terra,* publicació del Club Muntanyenc. Pàg. 162. — «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum I. Any 1907. Pàg. 466.

Vich [1]). — Caldes de Montbuy (Colecció Sala). — Calders (id., id.). — Campdevànol (id., id. i Museu de Girona). — Capsech, al Pla de Gibrella (Museu de Vich [2]).— Cardedeu (Museu Boet, de Sant Sadurní de Noia). — Cardona (Col·lecció Cazurro, de Barcelona, i Col·lecció Sala, de Vich). — Castellar d'En Huch (Museu de Vich [3]). — Castellcir (Museu de Vich, i Col·lecció Sala, de Vich). — Castellfullit (Col·lecció Sala, Vich). — Castellnou de Bages (id., id.). — Castelltersol (Col·lecció Gallés, de Castelltersol, i Col·lecció Sala, de Vich). — Centelles (Col·lecció Sala, de Vich). — Cerbelló (id., id.). — Collbató (id., id.). — Collsacabra (Museu de Vich). — Collsuspina (Col·lecció Sala, de Vich). — Corbera de Llobregat (Museu de Barcelona). — Corró de Vall (Col·lecció Sala, de Vich). — Cunill de Calaf (id., id.). — Dosrius (id., id.). — Esparraguera (id., id.). — Estany (id., id.). — Folgaroles (id., id.). — Fumanya (id., id.). — Hostalets (Col·lecció Bosch, de Sant Feliu de Pallerols). — Igualada (Museu de Vich [4]). — La Batlloria (Col·lecció Sala, de Vich). — La Bola (id., id.). — La Garriga (id., id., i Museu de Girona). — La Pobla de Lillet (Museu de Girona i Museu de Vich [5]). — Llavaneres [6]. — Llerona (Colecció Sala, de Vich). — Llissà de Munt (id., id.). — Llissà d'Avall (id., id.). — Llussà (Museu de Vich). — Malla (Col·lecció Sala, de Vich). — Manlleu (Museu de Vich). — Martorelles (Col·lecció Sala, de Vich). — Mataró [7]. — Mirambell (Col·lecció Sala, de Vich). — Monistrol de Calders (id., id.). — Monistrol de Montserrat (id., id.). — Montcada (Col·lecció Cazurro, Barcelona). — Montesquiu (Museu de Girona). — Montseny (Museu de Barcelona). — Moyà (Col·lecció Sala, de Vich). — Muntanyola (id., id.). — Mura (id., id.). — Olèrdola (Museu de Barcelona). — Olesa de Bonesvalls (Museu Boet, de Sant Sadurní de Noya). — Olesa de Montserrat (Col·lecció Sala, de Vich). — Olost (id., id.). —Oristà (íd., íd., i Museu de Vich). — Parets (Colecció Sala, de Vich). — Peguera (íd., íd.). — Perafita (íd., íd.). — Piera (íd., íd.). — Prats de Llussanès (íd. íd.). — Pruit (Col·lecció Bosch, de Sant Feliu de Pallerols). — Riells (Col·lecció Sala, de Vich). — Ripoll (íd., íd., i Museu de Girona). — Rocafort (Col·lecció Sala, de Vich). — Rubí (íd., íd.). — Rupit (íd., íd., Museu de Vich i Col·lecció Bosch, de Sant Feliu de Pallerols). — Sabadell [8] (Museu de Sabadell). — Sabassona (Col·lecció Sala, de Vich). — Sagàs (íd., íd.). — Sala d'Eures (Museu de Vich). — Saldes (Col·lecció Lluís M. Vidal, de Barcelona). — Sant Agustí de Llussanès (Col·lecció Sala, de Vich). — Sant Andreu de la Barca (Museu de Barcelona). Sant Bartomeu del Grau (Museu de Vich i Col·lecció Sala, de Vich). — Sant Bartomeu Sesgayoles (Col·lecció Sala, de Vich). — Sant Boi de Llussanès (íd., íd.). —

1) *Catálago del Museo Arqueológico-Artístico episcopal de Vich*. Pàg. 5.
2) Catàleg citat. Pàg. 8.
3) Catàleg citat. Pàgs. 11 i 12.
4) Catàleg citat. Pàg. 9.
5) Catàleg citat. Pàgs. 3 a 5.
6) Pellicer i Pagès: *Noticias histórico-arqueológicas sobre Iluro*. Mataró, 1887. Pàg. 69.
7) Pellicer i Pagès: Obra citada. Pàg. 69.
8) «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum v. Anys 1913-14. Crònica. Pàg. 871.

Sant Feliu de Codines (íd., íd.). — Sant Feliu Sasserra (íd., íd.). — Sant Joan de les Abadesses (íd., íd.). — Sant Joan d'Oló (Museu de Vich). — Sant Julià de Sardanyola (Notícia de Josep Colominas). — Sant Llorenç Savall (Col·lecció Sala, de Vich). — Sant Marsal de Montseny (Museu de Barcelona). — Sant Martí de Centelles (Col·lecció Sala, de Vich). — Sant Martí del Bas (íd., íd.). — Sant Martí Sarroca (Museu de Barcelona). — Sant Martí Sesgayoles (Col·lecció Sala, de Vich). — Sant Pere de Riudevitlles (Biblioteca-Museu Balaguer [1]). — Sant Pere de Torelló (Col·lecció Sala, de Vich). — Sant Pubim de Veciana [2] (íd., íd.). — Sant Sadurní de Noya (Museu Boet, de Sant Sadurní de Noya). — Sant Salvador (Museu de Vich). — Sant Vicens de Rus [3] (íd., íd.). — Sant Vicens de Torelló (Col·lecció Sala, de Vich). — Santa Coloma de Gramanet [4] (Museu de Barcelona). — Santa Eugènia de Berga (Col·lecció Sala, de Vich). — Santa Eugènia de Relats (íd., íd.). — Santa Eulàlia de Riuprimer [5] (íd., íd., i Museu de Vich). — Santa Eulàlia de Ronsanes (Col·lecció Sala, de Vich). — Santa Maria de Besora (íd., íd.). — Santa Maria de Corcó (ídem idem). — Sau (íd., íd., i Museu de Vich). — Sentfores (Col·lecció Sala, de Vich). — Seva (íd., íd., i Museu de Vich). — Subirats (Museu Boet, de Sant Sadurní de Noya). — Súria (Col·lecció Sala, de Vich). — Taradell (íd., íd., i Museu de Vich). — Tavertet (Col·lecció Sala, de Vich, i Col·lecció Bosch, de Sant Feliu de Pallerols). — Tona (Col·lecció Sala, de Vich, i Museu de Vich). — Torre d'Oristà (Col·lecció Sala, de Vich). — Valldan (íd., íd.). — Ventolà (íd., íd.). — Vich, terme i plana de (Museu de Vich [6], Museu de Girona i Col·lecció Sala, de Vich). — Vidrà (Museu de Vich [7]). — Vilada (Col·lecció Sala, de Vich). — Viladrau (Museu de Vich [8]) — Viladecavalls (Col·lecció Sala, de Vich). — Vilafranca del Penedés (Museu Arqueològic Nacional, de Madrid [9]). — Vilanova i Geltrú (Biblioteca-Museu Balaguer [10]). — Vilanova de Sau (Col·lecció Sala, de Vich).

Província de Girona:

Armadàs [11]. — Banyoles (Col·lecció Alsius i Col·lecció Boet de Sant Sadurní de Noya. — Brunyola [12] (Col·lecció Vila, d'Anglès). — Caldes de Malavella [13]. — Campmany (Col·lecció Cazurro, de Barcelona). — Caralps (Col·lecció Sala, de

1) AMADOR ROMANÍ: *Biblioteca-Museo Balaguer. Catálogo de la sección de paletnologia ibérica.* Vilanova i Geltrú, 1917.
2) «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.» Volum v. Anys 1913-14. Crònica. Pàg. 73.
3) *Catálogo del Museo Arqueológico-Artístico episcopal de Vich.* Pàgs. 6 i 7.
4) F. DE SAGARRA: *Descubrimientos arqueológicos en Puig Castellar.* Treball publicat al «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona». Any 1906.
5) Catàleg citat. Pàg. 4 i 6.
6) Catàleg citat. Pàgs. 3 a 8. — J. GUDIOL: *Arqueologia sagrada catalana.* Pàg. 28.
7) Catàleg citat. Pàg. 8.
8) Catàleg citat. Pàgs. 4 i 5. — F. MARTORELL I PEÑA parla d'una destral, que no se sap on és, als *Apuntes Arqueológicos.* Pàgs. 91 i següents.
9) *Catálogo del Museo Arqueológico Nacional.* Tom I. Madrid, 1883, números 222 i 223. — Vegi's també F. MARTORELL I PEÑA: Lloc eitat. Pàg. 89.
10) AMADOR ROMANÍ: Catàleg citat. Pàgs. 33 i 34.
11) J. PELLA I FORGAS: *Historia del Ampurdán* Volum I. Barcelona, 1883. Pàgs. 20 i següents.
12) J. BOTET I SISÓ: *Geografia general de Catalunya.* Volum de Girona. Pàg 763.
13) J. PELLA I FORGAS: Lloc citat. Pàgs. 20 i següents.

Vich). — Carmany [1]. — Celrà (Museu de Girona). — Cogolls (Col·lecció Bosch, de Sant Feliu de Pallerols). — Corsà (Museu de Girona). — Crespà (Museu de Barcelona). — Das (Col·lecció Sala, de Vich). — Domeny (Museu de Girona). — Empúries, L'Escala [2] (Museus de Barcelona i Girona, Col·lecció Cazurro, de Barcelona i Museu de Vich [3]). — Esponellà [4]. — Falgars (Col·lecció Bosch, de Sant Feliu de Pallerols). — Garriguella (Museu de Girona). — Girona (Col·lecció Sala, de Vich). — Gombreny (Museu de Vich [5] i Museu Arqueològic Provincial de Santa Àgueda, de Barcelona [6]). — Hostalets (Museu de Girona). — La Bisbal (Col·lecció Cazurro, de Barcelona i Col·lecció Candeler, de La Bisbal). — La Cot (Museu de Girona). — La Pedra (Col·lecció Sala, de Vich). — La Pobla (Museu de Girona). — Les Planes (Col·lecció Bosch, de Sant Feliu de Pallerols). — Llaers (Col·lecció Sala, de Vich). — Llanàs (íd., íd.). — Llofriu (Col·lecció Cazurro, de Barcelona). — Massanet de Cabrenys (Museu de Girona). — Montgrony (Museu Provincial de Santa Àgueda, de Barcelona [7]). — Nava (Col·lecció Sala, de Vich). — Ogassa (íd., íd.). — Olot (Museu d'Olot [8]; Col·lecció Cazurro, de Barcelona; Col·lecció Sala, de Vich; Museu Boet, de Sant Sadurní de Noya, i Col·lecció Vidal, de Barcelona [9]). — Òrfens (Museu de Girona). — Palafrugell (íd., íd.). — Palau de Roses [10]. — Pals (Museu de Girona). — Porqueres (íd., íd.). — Port de la Selva (Col·lecció Cazurro, de Barcelona). — Puigcerdà (Col·lecció Sala, de Vich). — Ribelles (íd., íd.). — Ribelles de Munt [11]). — Ribes [12] (Museu de Girona i Col·lecció Sala, de Vich). — Ridaura (Museu de Girona [13]). — Roda [14]. — Romanyà de la Selva (Col·lecció Coma, de Romanyà de la Selva). — Sant Climent Sassebes (Col·lecció Cazurro, de Barcelona). — Sant Esteve de Bas (Museu de Girona). — Sant Esteve de Gualbes [15]. — Sant Esteve de Llémana (Col·lecció Bosch, de Sant Feliu de Pallerols). — Sant Feliu de Pallerols (íd., íd. i Museu de Girona [16].) — Sant Miquel de Fluvià (Museu de Girona). — Sant Miquel de Pineda (Col·lecció Bosch, de Sant Feliu de Pallerols). — Sant Pau de Subúries (Col·lecció Sala, de Vich). — Sant Pere Pescador [17]. — Santa Pau [18] (Museu d'Olot). — Santuari del Far (Museu de Girona). —

1) J. Pella i Forgas: *Historia del Ampurdán*. Pàgs. 20 i següents.
2) J. Botet i Sisó: *Geografia general de Catalunya*. Pàg. 19.
3) *Catálogo del Museo Arqueológico-Artístico episcopal de Vich*. Pàg. 9.
4) Pere Alsius: «Revista de Ciencias Históricas». Tom I. Any 1880. Pàg. 386-388.
5) Catàleg citat. Pàgs. 3, 4 i 6.
6) Elias de Molins: *Catálogo del Museo Provincial de Antigüedades de Barcelona*. Barcelona, 1888. Núms. 1868 i 1369.
7) Elias de Molins: Catàleg citat. Núm. 1367.
8) J. Botet i Sisó: Lloc citat. Pàg. 785.
9) Destral de la qual només se sap que fou trobada entre Olot i Vich.
10) J. Pella i Forgas: Lloc citat. Pàgs. 20 i següents.
11) F. Martorell i Peña: *Apuntes Arqueológicos*. Pàg. 91.
12) F. Martorell i Peña: Obra citada. Pàg. 87.
13) «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum I. Any 1907. Crònica de la Secció Arqueològica. Pàg. 484.
14) J. Pella i Forgas: Lloc citat. Pàgs. 20 i següents.
15) J. Pella i Forgas: Lloc citat. Pàgs. 20 i següents.
16) «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum I. Any 1907. Pàg. 484.
17) J. Pella i Forgas: Lloc citat. Pàgs. 20 i següents.
18) Vayreda i Saderra: *Breve reseña de los descubrimientos llevados a cabo por el Centro Artístico de Olot*. Olot, 1878. Pàgina. 5

Setcases (Colecció Sala, de Vich). — Tolrà [1]. — Vall d'Aro (Museu de Girona). – Vall de Bach (íd., íd.). — Vallfogona (Col·lecció Cazurro, de Barcelona). — Vilajuiga (Col·lecció Sala, de Vich). — Vilallonga (Museu de Girona). — Vilaritg.

Província de Lleyda:

Alberola (Museu de Barcelona): — Alentorn (Col·lecció Sala, de Vich). — Anglesola (íd., íd.). —Ardèvol (íd., íd.). — Artesa de Segre (íd., íd. — Baronia de Rialb (íd., id.), — Besora (íd., íd.). — Biosca (íd., íd.). — Biscarri (íd., íd.) — Castellbó (íd., íd.). — Cellers (Col·lecció Vidal, de Barcelona). — Cervera (Col·lecció Sala, de Vich). — Ciutadilla (íd., íd.). — Comiols (íd., íd.). — Escars (íd., íd.). — Folguer (ídem, íd.). — Fontanet (íd., íd.). — Fontsagrada (íd., íd.). — Gerri de la Sal (ídem, ídem). — Gualter (íd., íd.). — Guimerà (íd., íd. i Col·lecció Camps, de Guissona).— Gurb (Col·lecció Sala, de Vich). — Isona (íd., íd.). — Ivarra (íd., íd.). — Llussà (Col·lecció Sala, de Vich, i Museu de Cervera). — Menàrguens (Col·lecció Sala, de Vich).— Montesquiu [2]. — Montmagastre (Col·lecció Sala, de Vich). — Olius (íd., íd.). — Os de Balaguer (Col·lecció Vidal, de Barcelona). — Pallerols (Col·lecció Sala, de Vich). — Pinós (íd., íd.). — Pla de Sant Tirs (íd., íd.). — Pobla de Cèrvoles (Museu de Barcelona i Col·lecció Vidal, de Barcelona). — Pobla de Segur (Col·lecció Sala, de Vich). — Ponts (íd., íd.). — Portell (íd., íd.). — Rialb (íd., íd.). — Riner (íd., íd.). — Riu de Bregós (íd., íd.). — Sanahuja (íd., íd.). — Sant Guim de la Plana (íd., íd.). — Sant Joan Fumat (Col·lecció Colominas, Barcelona). — Sant Llorenç dels Piteus (Col·lecció Sala, de Vich). — Sant Martí de Maldà (Col·lecció Sanç Capdevila, de Sant Martí de Maldà). — Sant Salvador de Toló (Col·lecció Sala, de Vich). — Santa Magdalena (íd., íd.). — Santa Maria de Meyà (íd., íd.).— Seu d'Urgell (íd., íd.). — Sidamuut [3] (Museu de Barcelona). — Solsona (Museu de Solsona [4]). — Talarn (Col·lecció Sala, de Vich). — Torà (íd., íd.). — Torre de Capdella (Col·lecció Vidal, de Barcelona). — Valmanya (Biblioteca-Museu Balaguer). — Vallferosa (Col·lecció Sala, de Vich). — Vallfogona de Riucorb (íd., íd.). — Verdú (íd., íd.). — Vilanova de Meyà (íd., íd.). — Vichfret (íd., íd.). — Demés, hi ha al Museu de Barcelona diverses destrals trobades dins el territori de la província de Lleyda, sense indicació precisa de la localitat d'on procedeixen.

Província de Tarragona:

Alcover (Col·lecció Vidal, de Barcelona). — Calafell (Biblioteca-Museu Balaguer). — Cornudella (Col·lecció Massot, de Barcelona, i Col·lecció Chia, de Balaguer). — Espluga de Francolí (Biblioteca-Museu Balaguer). Destral trobada a Poblet [5]. — La Canonja (Biblioteca-Museu Balaguer [6]). — La Gornal (Biblioteca -

1) J. Pella i Forgas: *Història del Ampurdán.* Pàgs. 20 i següents.

2) Pleyán de Porta: *Album histórico de Lérida y su provincia.* Volum I. Lleyda. Any 1888.

3) Les destrals d'aquesta procedència foren trobades dins el poblat ibèric del tossal de les Tenalles.

4) Algunes de les destrals que hi ha en aquest Museu són citades a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum III. Anys 1909-10. Pàg. 823.

5) A. Romaní: *Biblioteca-Museu Balaguer Catálogo de la sección de paletnología ibérica.* Pàg. 35.

6) Catàleg citat. Pàg. 35.

Museu Balaguer). — Montsant (Col·lecció Vidal, de Barcelona [1]). — Pinell (Col·lecció Sala, de Vich). — Pont d'Armentera (íd., íd.). — Riudoms (Col·lecció Vidal, de Barcelona). — Rodonyà (Museu Boet, de Sant Sadurní de Noya). — Santa Coloma de Queralt (Museu de Vich [2] i Col·lecció Colominas, de Barcelona). — Tarragona (Museu de Tarragona). — Tivenys [3] (íd., íd.). — Tortosa (Museu de Tortosa). — Ulldemolins (Col·lecció Vidal, de Barcelona [4]). — Vespella (Col·lecció Sala, de Vich). — Vilallonga (íd., íd.). — Vilanova de Prades (Col·lecció Vidal, de Barcelona). — Xerta (Museu dels P. P. Jesuïtes de Sarrià, Barcelona).

Entre aquestes destrals, les de pedres fines, especialment les de fibrolita, pertanyen amb seguretat a l'eneolític més o menys avançat. Això no vol dir que les de basalt i altres pedres i de poliment poc fi no puguin ésser també del dit temps. [5] Però una bona part de les destrals d'aquest últim grup són neolítiques o de l'eneolític inicial.

També són notables les troballes de martells de pedra a Pobla de Segur, Solsona i un lloc imprecís de la Plana de Vich, pertanyents al ple eneolític [6]; ganivets de sílex a Caldes d'Estrach, Vallfogona de Riucorb, Ribes, Empúries, Brunyola i Port de la Selva; puntes de sageta de sílex a Collsacabra, Corcó, Sant Feliu de Guíxols, Anglès i Capsech; serres de sílex, a Solsona; nuclis de sílex, a Sentfores; altres sílexs atípics, a Vilafranca, Tarragona, Tivissa i Brunyola; percutors de pedra, a Solsona i Santa Pau; pedres de molí, a Banyoles; punxons d'os, a Muntanyola i Solsona [7]. I s'ha parlat de troballes de terrissa neolítica i eneolítica a Carmany, Sant Sebastià de Palafrugell, Solius de la Vall d'Aro, Bagur i Peralada.

Citarem, ací, en aquestes ratlles últimes dedicades als temps neolítics i eneolítics, les coves de Sant Martí de Llémana, Sant Feliu de Codines i Gavà, de classificació encara incerta; la cova recentment excavada a Sitges per Miquel Utrillo; la descoberta de coves molt interessants a la muntanya de Montserrat per Josep Colominas; els sepulcres de la civilització no megalítica o almeriana descoberts a Barcelona [8], La Llacuna [9], Alcanar [10], La Noguera, parròquia de Sant Julià Sasorba [11],

1) M. San Miguel de la Cámara: *Estudio petrográfico de siete hachas neolíticas pulimentadas de la colección del señor D. Luis M. Vidal.* Treball publicat al «Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural.» Volum XIX. Any 1919. Pàg. 176. Amb el mateix títol ha publicat el dit autor un altre treball a «Publicaciones de la Sección de Ciencias de la Universidad de Barcelona». Barcelona, 1918. Pàgs. 35 i següents.
2) *Crónica del Museo Arqueológico-Artístico episcopal de Vich.* Pàg. 10.
3) E. Morera i Llauradó: Volum de Tarragona de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 681.
4) M. San Miguel de la Cámara: Treball citat. Abril, 1919.
5) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 141.
6) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 141 i 142.
7) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 142 i 143.
8) «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-1920. Crònica. Pàg. 467.
9) Lloc citat. Crònica. Pàg. 467.
10) Lloc citat. Pàgs. 467 i 468.
11) Lloc citat. Pàg. 468.

Pont del Gurri [1], Olius [2], Santa Susanna [3], Borges d'Urgell [4], Noves [5], i Montanicell. [6]

És possible que, ben aviat, les clarícies que donen les actuals excavacions resolguin els problemes, alguns molt complexos, que resten en peu pel que fa a les tres civilitzacions del neolític i l'eneolític a Catalunya.

1) «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-1920. Crònica. Pàg. 468.
2) Lloc citat. Pàg. 469.
3) Lloc citat. Pàg. 469.
4) Lloc citat. Pàg. 470.
5) Lloc citat. Pàg. 471.
6) Lloc citat. Pàg. 471.

CAPITOL VI

L'edat del bronze

1. EL PERÍODE INICIAL: Els dos períodes de l'edat del bronze a la península. — La civilització argàrica. — Estacions catalanes. — La «Cova de l'Or», a Santa Creu d'Olorde. — Sepulcre de L'Auritori, a Guissona. — Sepulcre de Terrassa. — Cistes de la comarca de Solsona: cista de Collet, a Su; cista de La Guàrdia, a Santa Susanna; cista de Bullons, a Riner. — Troballes soltes. — Mina i fundició d'aram, a Riner. — La civilització argàrica a Mallorca. — Les coves. — La civilització argàrica a la rodalia de Calaceit. — Etnologia de la primera edat del bronze.
2. EL PERÍODE AVANÇAT: Escassetat de troballes a la Catalunya continental. — Les destrals de bronze. — Troballes catalanes. — Altres objectes. — Etnologia de la segona edat del bronze. Els lígurs.
3. LA PLENA EDAT DEL BRONZE A LES ILLES BALEARS: La civilització dels talaiots. — Mallorca. — Menorca. — Talaiots i nuragues.

1. EL PERÍODE INICIAL

Els dos períodes de l'edat del bronze a la península. — Durant l'edat del bronze, que a l'occident d'Europa va des del 2500 al 900 abans de Jesucrist, es descabdellaren a Catalunya, com a la resta de la península ibèrica, dos períodes successius, diferents i molt caracteritzats. El primer, els començos del qual es confonen amb l'acabament del període eneolític, arriba, possiblement, fins al 2000 abans de Jesucrist. El segon va des del 2000 al 900, aproximadament.

Es divideix, doncs, l'edat del bronze, a Catalunya, i en general a la península, en dos períodes: l'inicial i l'avançat.

La civilització argàrica. — Després de les civilitzacions de l'eneolític, ve una altra civilització, que comença l'edat del bronze. Aquesta civilització s'estén per tota la península ibèrica i presenta una gran uniformitat. Segurament fou el producte d'una evolució de l'anterior cultura, i no de la invasió d'una civilització exterior.

El centre d'aquesta nova civilització fou l'actual província d'Almeria, on hi ha l'estació de l'Argar, que és la més típica; i per això és designada amb el nom de civilització argàrica.

La característica d'aquesta civilització és el decaïment de l'ús de la pedra i del sílex, a mesura que s'estén l'ús dels objectes d'aram i comencen a ésser usats els de bronze.

Un dels objectes més freqüents de l'època és l'alabarda de bronze, que té la mateixa forma de la de sílex, usual en l'eneolític.

Des del final de l'eneolític, la civilització es descabdella lentament, sense canvis bruscos. Amb tot i els productes llunyans que de vegades surten a les estacions d'aquest període, com l'ambre del Bàltic — que apareix a la cista de Su, de la comarca de Solsona, i al sepulcre de Terrassa — el caràcter indígena d'aquesta cultura és evident. [1]

Les recents descobertes prehistòriques de la península ibèrica demostren que aquesta constituí, en l'eneolític i l'edat del bronze un importantíssim centre de civilització, potser el més important de l'occident d'Europa. L'ampla irradiació de la cultura peninsular resta provada per la presència en llunyans territoris del vas campaniforme, de l'alabarda de bronze i dels monuments megalítics.

Presenta la ceràmica argàrica trets distintius inconfundibles. És de color de xacolata, polida i mancada d'ornaments. Les seves formes clàssiques són el casquet esfèric, el vas de parets còniques i fons convex, la copa amb peu alt i el gran vas de forma més o menys esfèrica.

El tipus de cista de la civilització argàrica es formà al sud-est independentment de la cista sortida de l'evolució dels dòlmens.

Els objectes de bronze es presenten molt més variats i nombrosos al sud-est que al restant de la península. Cal creure que el litoral d'Almeria fou el primer punt peninsular on el coure i el bronze foren coneguts.

Estacions catalanes. — A la Catalunya del Principat tenim, ultra les troballes soltes, les estacions següents, que pertanyen a la civilització de l'Argar: *Cova de l'Or*, a Santa Creu d'Olorde; el sepulcre de Terrassa; el sepulcre de l'Auritori, a Guissona, i les cistes de la comarca de Solsona (la del Collet, a Su; la de La Guàrdia, a Santa Susanna; la de Bullons, a Riner) i la mina d'aram de Riner.

La primera edat del bronze a Catalunya presenta, com interès especial, el fet

(1 P. Bosch i Gimpera: *La arqueología prerromana hispánica.* Pàg. 168.

que, a despit d'introduir la influència d'Almeria els tipus argàrics a tot arreu, unificant la civilització, a les estacions de la comarca de Solsona, on abans s'havien encreuat les diverses civilitzacions de l'eneolític, s'observa una certa persistència d'aquestes, particularment de la civilització pirenenca en les formes megalítiques dels sepulcres (cistes) i de la civilització de les coves lleydatanes (ceràmica amb decoracions de relleu de la mina de Riner). En canvi, les estacions catalanes del centre i de l'est ofereixen el tipus pur de la cultura almeriana de l'Argar, per bé que molt pobre.

La Cova de l'Or o dels Encantats (Santa Creu d'Olorde). — Un dels pics més alts de la serra que, per la banda de ponent, limita el pla de Barcelona, és el de Santa Creu d'Olorde. Des d'una alçada de 400 metres, domina la vall del riu Llobregat. «No és d'un accés difícil — observa Lluís M. Vidal — fins que, prop del cim, un gran cingle calís, trencat i mogut en molts indrets, obliga a buscar amb compte els passos i viaranys.» [1]

Al dit banc calís abunden els forats que poden haver servit d'abric a l'home en tots els temps. Només en un, però, la Cova de l'Or o dels Encantats, hom ha trobat senyals certs d'haver servit d'habitació.

Hom entra a la cova per un forat a la part est, que amida un metre d'alçada. Aquesta boca té uns tres metres de longitud, i va estrenyent-se a mesura que s'entra. Dóna a una galeria estreta en forma de línia trencada, presentant en diversos punts recolzes en angle recte.

El pis, pla en algunes seccions, fa graons en altres. Les parets, tot essent oblíqües, presenten un cert paral·lelisme. Dos petits pous, vertical l'un i molt inclinat l'altre, porten a un pis inferior, a tres metres de profunditat. A aquest pis inferior és on han estat trobades gairebé totes les restes d'indústria humana de la cova. La llargada total de les galeries és d'uns 24 metres.

És possible que la primera galeria de la cova estigui formada per ensulciades del sostre que taparen el pis anterior, corresponent als temps en què estigué habitada. [2]

A sota el pis de la galeria general fou trobat un ganivet petit. A la galeria inferior van ésser trobats diversos objectes d'os, entre ells un punxó de finíssima punta.

En excavar el pis inferior, hom trobà abundor de terrissa, molt emicolada, i sense cap mena d'ornamentació ni relleu. [3]

Quant a eines de sílex i os, són molt escasses les que hom ha trobat — una fulla de sílex i dos punxons d'os — contrastant amb l'abundància de terrissa, tota feta a mà. Això fa suposar a Vidal que la cova seria, en els temps prehistòrics, habitació d'un reduït nombre de persones, suposició confirmada per la poca

1) Lluís M. Vidal: *Abric Romaní, Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats.*
2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 157.
3) Lluís M. Vidal: Lloc citat. Pàg. 289.

cabuda de la cova, per bé que en aquells temps era segurament més gran. [1]

Quant a ossos, no se n'hi ha trobat d'humans. Cal creure, doncs, que no serví d'estació funerària. Els ossos que hom hi ha trobat són de cabra o ovella i de conill, barrejats amb terrissa i carbó de pi. Aqueix carbó demostra que dins la cova s'hi encenia foc.

Vidal havia donat com a neolítica aquesta cova. Però la ceràmica pertany per enter a la civilització argàrica. Alguns fragments corresponen a vasos de parets còniques i fons convex, és a dir, a un dels tipus més clàssics de la ceràmica de l'Argar. [2]

A la *Cova de l'Or* hi han estat fetes dues exploracions, la primera pel Club Muntanyenc de Barcelona i la segona per Lluís Marià Vidal, qui rebé l'encàrrec de l'Institut d'Estudis Catalans. «Sembla — diu Bosch i Gimpera — que el jaciment no està exhaurit» [3]. El material trobat és al dit Club i al Museu Artístic i Arqueològic de Barcelona.

Una tradició, recollida per dos metges de mitjan segle XIX, vol que el nom de *Puig d'Olorde* vingui de *Puig de l'Or*, per haver explotat Hannibal una mina d'aquest metall al sud del pic. [4]

Però és més probable que els noms de Cova de l'Or i Puig de l'Or siguin una corrupció de Cova i Puig d'Olorde.

Sepulcre de L'Auritori (Guissona). — En fer-se un desmunt en un marge, prop del lloc anomenat «L'Auritori», fou trobada una sepultura amb diversos esquelets i vasos que es trencaren. La sepultura quedà gairebé destruïda [5]. Aquest sepulcre era dins d'una balma de roca, que tenia 1'70 metres de llarg, 2 d'ample i 0'80 d'alt, de planta quadrangular. Dues lloses de calissa, d'uns 2 centímetres de gruix, estaven posades al costat, potser per a sostenir la terra als extrems de la balma.

Contenia el sepulcre restes de deu o dotze cadàvers, col·locats damunt la roca, sense ordre, segons sembla. Només es conserva un crani dolicocèfal.

Aparegueren entremig dels ossos vasos sencers de terrissa i fragments d'altres vasos fets a mà, tot de tipus argàric. No s'hi trobà material de pedra. El material, recollit pel metge de Guissona, Eduard Camp, figura a la seva col·lecció.

Creu Bosch i Gimpera que aquest sepulcre pertany als començos de l'edat del bronze, i potser molt cap al moment inicial, puix que tot corresponent a l'edat del bronze els tipus argàrics de la ceràmica, són els més senzills i manquen els més desenrotllats. [6]

1) LLUÍS M. VIDAL: *Abric Romaní, Estació Agut, Cova de l'Or o dels Encantats.* Pàgs. 290 i 291.

2) P. BOSCH I GIMPERA: *Prehistòria catalana.* Pàg. 158.

3) P. BOSCH I GIMPERA: Lloc citat. Pàg. 158.

4) *Investigaciones físico-médicas sobre las aguas minerales de Santa Cruz de Olorde.* Barcelona, 1854.

5) P. BOSCH I GIMPERA: *Sepulcre a Guissona.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum V. Anys 1913-14. Pàgina 812 i següents.

6) P. BOSCH I GIMPERA: Lloc citat. Pàg. 814.—*Prehistòria catalana.* Pàg. 158.

El sepulcre de Terrassa. — Ha estat descobert al terme de Terrassa un sepulcre que, malgrat d'haver-se regirat fa molt de temps, en ésser recentment excavat donà encara un material ben típic de la civilització argàrica.

Aquest sepulcre està format per una mena de sitja, on hi havia diversos vasos típics argàrics (el casquet esfèric, el vas de parets còniques, el vas hemisfèric), i a

Ceràmica del sepulcre de Guissona

més una perla d'ambre, dos punxons d'aram o de bronze i un botó quadrat d'os amb la perforació en forma de V. [1]

Fou descobert el sepulcre l'any 1878, en construir-se la carretera de Terrassa a Rubí. Aleshores en fou destruïda una part, on aparegueren ossos i terrissa.

Està situat a un quilòmetre aproximadament de Terrassa, en el tall de la carretera de Terrassa a Rubí, sota mateix de la casa pairal anomenada Câ En Bosch de Basea. [2]

És una gran sitja circular, amb la volta esfèrica i el basament pla. Té un diàmetre de 2'30 metres per 2'90 d'altura, i està buidada a 2 metres de profunditat del terreny. [3]

En una excavació completa feta l'any 1916 per Palet i Barba sortiren, en desor-

1) Domènec Palet i Barba: *Un enterrament de la primera Edat del bronze a Terrassa.* Treball publicat a l'«Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-20. Pàgs. 538 i 539.

2) Domènec Palet i Barba: Lloc citat. Pàg. 538.

3) Domènec Palet i Barba: Lloc citat. Pàg. 539.

dre, de la terra que omplia la sitja, ossos humans molt esmicolats, pertanyents a sis o set cadàvers i abundant ceràmica feta a mà, de color rogenca negrosa i superfície allisada.

L'interès especial que presenta el sepulcre argàric de Terrassa és el de tenir la forma de sitja. No se n'havia descobert encara cap d'aquesta forma dins el territori de Catalunya. [1]

«Tant per la forma i tècnica dels vasos — remarca Palet i Barba — com pels altres objectes trobats, podem situar aquest enterrament a la primera Edat del bronze.» [2]

Les diverses troballes d'aquest sepulcre es conserven al Museu Municipal de Terrassa.

Cistes de la comarca de Solsona. — Han estat descobertes en aquesta comarca una sèrie de cistes, que presenten un especial interès per a l'estudi de la nostra prehistòria.

La majoria de les cistes catalanes les havem descrites en el lloc que cronològicament els correspon, o sigui en els temps eneolítics, per bé que algunes entren a l'edat del bronze. A la comarca de Solsona n'hi ha un grup que pertanyen al començament de l'edat del bronze, i pel fet de representar un nucli territorial i correspondre a la civilització argàrica, les col·loquem en aquest lloc.

En efecte, el material d'aquestes cistes és molt semblant al de la Cova de l'Or, de Santa Creu d'Olorde, i al del Sepulcre de L'Auritori, de Guissona.

Tres són les cistes descobertes fins avui en la dita comarca [3]: la del Collet, a Su; la de La Guàrdia, a Santa Susanna, i la de Bullons, a Riner [4]. A més, en el terme d'aquesta última població ha estat descoberta [5] una interessantíssima mina prehistòrica de coure, explotada en els temps de la civilització argàrica.

Cista del Collet, a Su: És de planta lleugerament trapezoïdal. Es troba dins un túmul d'uns 10 metres de diàmetre. Les mides interiors de la cambra, són: 2'90 metres de llargada, 1'50 i 2'20 d'amplada a les dues bases del trapezi i 1'65 d'altura.

Fou descobert el sepulcre amb ocasió de cercar pedra per a construccions. Així pogué estudiar-se la cista gairebé intacta.

Es trobaren al fons divuit cranis, quasi tots arreconats al costat de les lloses laterals i col·locats amb ordre i amb gran cura. Entre els cranis i damunt d'aquests hi havia, ja en desordre, els altres ossos dels cadàvers allí sepultats. [6]

1) Domènec Palet i Barba: *Un enterrament de la primera Edat del bronze a Terrassa.* Pàg. 539.

2) Domènec Palet i Barba: Lloc citat. Pàg. 539.

3) Han estat descobertes i publicades per Joan Serra i Vilaró, del Museu de Solsona.

4) P. Bosch i Gimpera: *Dòlmens de la comarca de Solsona.* Article publicat a *La Veu de Catalunya*, núm. del 9 d'agost del 1915.—«Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Any 1915-20. Crònica. Pàgs.

5) També per Joan Serra i Vilaró, any 1920.

6) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 160.

Un dels individus enterrats morí de mort violenta, probablement en un combat o en una lluita, puix que porta clavada en el seu crani, a l'os temporal, una sageta de metall, segurament de bronze. La majoria dels cranis són braquicèfals, però n'hi ha alguns de dolicocèfals. Un dels primers sembla trepanat.

La col·locació dels cranis en aquesta cista fa creure que hi foren enterrades les víctimes d'una lluita, amb el cap tallat. Sols així s'explica la troballa dels cranis curosament posats en el fons i la barreja desordenada d'ossos al damunt. Els caps de les víctimes foren arrenglerats al fons de la caixa i després s'hi tirà, segurament, els cossos escapçats.

No havem vist aquesta explicació en les descripcions que s'ha fet d'aquesta cista; però és una explicació natural i que pel seu interès mereix d'ésser consignada.

Sortiren també, en l'exploració, bocins de terrissa feta a mà, de tipus argàric. [1]

Cista de la Guàrdia (Santa Susanna): Es trobà aquesta cista gairebé destruïda, amb alguns vestigis del túmul, el qual devia tenir uns 8 metres de diàmetre.

Les mides del sepulcre eren: 1'80 metres per 1'75 i 1'95, respectivament, a les dues bases, i uns 1'60 metres d'altura. Planta lleugerament trapezoïdal. Hi sortiren restes d'ossos, en desordre, menuts bocins d'informe terrissa grossera, i un botó i un anell de bronze. [2]

Cista de Bullons (Riner): Es trobà així mateix quasi destruïda, com l'anterior, igualment amb vestigis de túmul. Tenia 1'25 metres de llarg per 1 i 1'90 de les dues bases, i les lloses conservades tenen una alçada de 1'20 metres. Planta trapezoïdal.

Les troballes fetes són les següents: ossos en desordre, una perla d'ambre quasi quadrangular, i petites petxines que devien ésser peces de collar. Aparegueren bocins de terrissa feta a mà i un vas enter de tipus netament argàric. [3]

El material de les cistes de la comarca de Solsona, excavades per Bosch i Gimpera i Serra i Vilaró, és al Museu de Barcelona.

Troballes soltes. — Entre les troballes soltes del període inicial de l'edat del bronze hi ha, a la Catalunya del Principat, algunes petites destrals planes, de forma més o menys trapezoïdal i tall lleugerament circular, anàlogues a les trobades a les estacions típiques d'Almeria. No havent estat analitzades, és difícil el dir si són de coure o de bronze.

Destral plana de bronze, de Collsacabra

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàgs. 158 i 159.

2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàgina 161.

3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàgina 161.

Les destrals al·ludides han estat trobades en les localitats següents:

Vilassar de Dalt: Si, com es diu, fou trobada la destral d'aquesta localitat dins un vas ple de carbó, en un camp, seria probable que es tractés d'un sepulcre d'incineració [1]. Llargada: 10'8 centímetres. Forma part de la col·lecció Chia, a Barcelona.

Palau Sabardera: [2] No es sap on és aquesta destral. Llargada: 6'5 cm.

Castell d'Aro: Llargada: 10'7 cm. És a la col·lecció Cazurro, de Barcelona.

El Torn: Llargada: 15 cm. Col·lecció Cazurro.

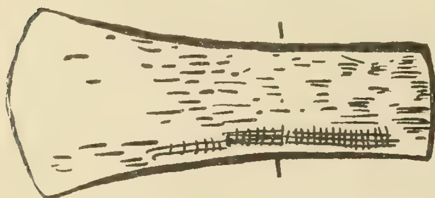
Collsacabra: Llargada: 9'2 cm. Museu de Vich.

Girona: Llargada: 4'2 cm. Museu de Girona.

Croscat (Sacot): Destral que té una llargada de 7 cm. Sembla incompleta.

Camp de Tarragona: Dues destrals planes, una de les quals presenta uns apèndixs a les vores. Col·lecció Cazurro, Barcelona. L'haver estat adquirides per la intermediació d'un antiquari, fa que hom no pugui donar per completament segura llur procedència.

A més, com a troballa dubtosa pot citar-se una destral plana de coure, trobada, sembla, en un dolmen de l'Empordà, i que es diu si posseeix el marquès de Vallgornera. [3]

Destral plana de bronze, del Camp de Tarragona

Mina i fundició d'aram, a Riner.— Fins ací les troballes del primer període de l'edat del bronze, a Catalunya, són pobres, i les formes argàriques catalanes es presenten senzilles i primitives. Però una descoberta important fou feta a la comarca de Solsona, la mateixa comarca on han estat trobades les cistes que havem descrit.

Es tracta d'una mina d'aram explotada per l'home en els temps prehistòrics i d'una fundició d'utensilis de metall. Amb raó diu Serra i Vilaró que aquesta troballa és un esdeveniment en el camp de la ciència prehistòrica de la nostra terra. [4]

Està situada aquesta estació a Riner, a l'esquerra del Riuner (el nom de la població deu ésser una corrupció del nom del riu), en un cingle que s'alça damunt l'hort rectoral.

En una roca despresa d'un altre cingle superior hi ha un amagatall, que la gent

1) «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum II. Any 1908. Pàg. 544.—P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàgina 162.

2) «Revista de Ciencias Históricas». Any 1888, II. Pàg. 387. — «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum II. Any 1908. Pàg. 554.

3) J. Vilanova i Delgado: *Geologia y protohistoria ibéricas*. Pàg. 538.—P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 162.

4) J. Serra i Vilaró: *Mina i fundició d'aram del primer periode de l'Edat del bronze*. Treball publicat al «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Any XXX. Febrer del 1920, núm. 301. Pàgs. 33 a 39.— «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-20. Crònica. Pàgs. 535 a 538.

del país anomena *Forat de la Tuta,* nom amb el qual s'acostuma a designar també aquell indret. [1]

Cap a l'any 1917, la pluja produí una esllavissada en el cingle, i uns cercadors d'objectes veieren alguns testos de terrissa antiga. Buscaren el lloc d'on havien caigut, i hi feren una excavació, en la qual recolliren més testos i uns motllos per a fondre destrals i punxons. Tot seguit explorà la cova Serra i Vilaró, qui hi recollí altres fragments de terrissa, una punta de sageta d'os amb aletes i peduncle i restes d'un esquelet humà.

El jaciment de coure de Riner, prou conegut, té una llargada de moltes hores. En diverses ocasions ha estat explotat modernament. Però la pobresa de la mina ha estat causa que l'explotació fos abandonada. El mineral conté coure i estany.

Ara s'ha vist que aquesta mina fou ja explotada als primers temps de l'edat del bronze. El caràcter i les circumstàncies de les troballes fan creure que el minaire prehistòric que l'explotava fou víctima d'una ensulciada de terres de la mina. D'ell deuen ésser els ossos trobats, i la ceràmica i els motllos serien els seus atuells. Es tracta, probablement, d'un minaire i fonedor.

Els motllos de fondre, que constitueixen la part més interessant de la troballa de Riner, són tres: l'un és un motllo per fondre alhora una destral i un punxó; l'altre, un motllo per a fondre només una destral; el tercer és un motllo per a fondre punxons solament.

Les destrals planes obtingudes amb aquests motllos tenen, respectivament, una llargada de 10'8 i 10'4 cm., que és la mida del tipus de la destral del primer període de l'edat del bronze a tot Europa. Motllos semblants han estat recollits dins la península, a l'estació típica de l'Argar.

Entre la ceràmica feta a mà hi ha vasos grossers. Però n'hi ha d'altres que són més perfectes que els d'Almeria. Algun d'aquests vasos és d'una gran elegància i d'una delicada proporció de formes. [2]

Així mateix es trobà un colador foradat pels dos extrems i amb les parets totes plenes de forats.

La civilització argàrica a Mallorca. — La mancança d'excavacions metòdiques a les Balears, tan riques en coves i en construccions prehistòriques, mantenia en el misteri els temps primitius d'aquelles illes. Tant que s'havia parlat dels *talaiots,* de les *navetes,* de les *taules;* tant que homes de ciència i excursionistes

1) A propòsit de la denominació de *Forat de la Tuta,* escriu Serra i Vilaró: «Aquest nom l'hem trobat a Castellar d'En Huch i a Peracamps, essent donat en quiscun lloc a un forat en una roca, lo que ens fa sospitar que els dos mots *forat* i *tuta* formin un pleonasme d'una llengua primitiva que ignorem. A Solsona i a Girona hi ha també *câl Tuta.* Les dues pagesies de Cardona que porten aquest nom són a un turonell de roques. A Granera prop de Sabadell, hi ha unes coves amb romanalles prehistòriques nomenades *Les Tutes.* A Gisclareny hi ha una espluga, antigament habitada, coneguda per *tuta del bisbe* o *cova del bisbe;* aquest bisbe era un pagès local. A Sant Feliu de Pallarols diuen *caluta* de guilles i *caluta* de lladres en lloc de *cova.* També a Sant Bartomeu del Grau hi ha una casa nomenada *La Tuta,* i prop d'ella un forat conegut per *Forat de la Tuta.*» *Mina i fundició d'aram del primer període de l'Edat del bronze.* Pàg. 34.

2) J. Serra i Vilaró: Treball citat. Pàgs. 36 i 37.

havien visitat aqueixos monuments, i estava encara per fer llur complet estudi científic. Així els aciençats es perdien en hipòtesis i els imaginatius feien córrer el poltre de la fantasia.

Pertany a l'Institut d'Estudis Catalans el mèrit assenyalat d'haver procedit a una investigació metòdica i científica dels primitius monuments i estacions de les illes Balears. [1]

«Fins ara — observa Colominas — la prehistòria de Mallorca restava per esclarir. Eren diversos els arqueòlegs, principalment estrangers, que havien intentat sistematitzar-la, havent-ne escrit obres, algunes d'elles de caràcter monumental. Però totes eren filles d'una lleugera investigació, concretant-se a visitar els monuments, aixecar la planta d'alguns d'ells (incompleta quasi sempre pel mal estat de conservació), prenent al mateix temps notes de col·leccions, totes indocumentades, resultat d'adquisicions a la gent del camp, que per atzar s'han salvat en destruir un monument o netejar alguna cova. Amb aquestes dades, tan incertes, fan comparacions amb monuments estrangers, comparant també al mateix temps els objectes recollits pels col·leccionistes amb altres de cultures molt diferents; restant la prehistòria de Mallorca lliurada a una sèrie de teories més o menys raonables.» [2]

Punxons d'os de la Cova del Confessionari dels Moros (Felanitx)

Les excavacions realitzades pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, començades l'any 1916, han donat ja importants resultats, els quals vénen a aclarir el misteri de la prehistòria baleàrica. Aquestes excavacions han confirmat la creença que en aquelles illes no hi ha res anterior a l'edat del bronze. Cal creure, per tant, que no van estar habitades per l'home en el llarg període de desenes de segles que s'escolà fins a l'acabament dels temps eneolítics o del coure, uns 2,500 anys abans de Jesucrist.

Confirma Josep Colominas, a propòsit de la recent campanya d'exploració arqueològica a Mallorca, que en aqueixa illa no s'ha trobat res de l'edat de pedra. Les dues serres de sílex trobades a Santa Eugènia pertanyen al temps dels metalls. Podria haver-hi algun dubte respecte a si Mallorca fou habitada ja en el període eneolític o si no ho fou fins a l'edat del bronze. Trobà Cabré, en efecte, a la Cova Calenta de Felanitx, un tros de terrissa amb incisions de la classe del vas campaniforme. Però l'excavació completa de la cova feta per Colominas no donà cap altre fragment de l'al·ludida ceràmica, i únicament sortí ceràmica argàrica. «I en totes les coves — afegeix Colo-

1) Fora de les excavacions de l'Institut, no s'han fet altres excavacions metòdiques que les del professor de l'Universitat de Madrid Antoni Vives, qui excavà una naveta i un poblat a Menorca.

2) J. Colominas i Roca: *L'Edat del bronze a Mallorca. Les investigacions de l'Institut (1916-20).* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-20. Pàg. 555.

minas — enclavades en la cinglera de Santueri investigades per nosaltres no havem pogut recollir cap objecte anterior a la primera Edat del bronze. Demés una investigació detallada de totes les col·leccions existents a Mallorca ha col·laborat a comprovar que les restes prehistòriques més antigues són d'aquesta Edat.» [1]

S'ha demostrat, d'altra banda, que la civilització dels talaiots i les navetes no és la primera que s'estengué pel territori insular. Abans d'aquesta civilització, que correspon als temps avançats de l'edat del bronze, arribà allí la civilització argàrica, sortida del territori d'Almeria, corresponent al primer període o període inicial de la dita edat.

La civilització argàrica mallorquina ofereix molts paral·lels amb les estacions que Siret excavà a l'Argar. Solament està representada aquesta civilització a Mallorca per coves d'habitació i d'enterrament, tan naturals com artificials.

En aquestes coves mallorquines ha sortit la ceràmica típica de l'Argar, i a la de *Vernissa,* de Santa Margarida, un punyalet de bronze. «Després d'això — observa Bosch i Gimpera — poden filiar-se com argàrics qualques vasos mallorquins dels quals es desconeixien les circumstàncies de les troballes i que es conserven en els Museus de Madrid, de Palma i en altres col·leccions particulars.» [2]

Les formes de la ceràmica mallorquina de la primera edat del bronze són totes molt comuns en la ceràmica andalusa del mateix període. La mateixa analogia trobem en els tipus dels punyals triangulars. [3]

Colominas accepta la cronologia que data la primera edat del bronze de l'any 2500 al 1700 abans de Jesucrist, i la segona edat del bronze de l'any 1700 al 1000 o 900. Però, a Mallorca, la civilització dels talaiots durà fins a la conquesta romana (any 121 abans de Jesucrist).

Les coves. — En les coves de la civilització argàrica de Mallorca cal distingir les que servien d'habitació a l'home primitiu i les que li servien de lloc d'enterrament.

Entre les primeres hi ha la Cova del Confessionari dels Moros, la Cova dels Bous i la Cova Calenta, totes tres a Felanitx, en les quals l'excavació donà restes arqueològiques.

Cova del Confessionari dels Moros (Felanitx): Es troba a la cinglera del Castell de Santueri, sota mateix d'una de les torres del dit castell, anomenada *Es Confessionari dels Moros.* D'ací ve el nom de la cavitat.

Es tracta d'una petita balma de 4 metres de fondària per 5 d'amplada. L'excavació mostrà un jaciment de 70 centímetres, on aparegué una gran quantitat de

1) J. Colominas i Roca: *L'edat del bronze a Mallorca.* Pàg. 556, nota 1.

2) P. Bosch Gimpera: *Investigacions arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans.* Memòria publicada a «Quaderns d'Estudi». Número de març-gener 1921. Pàg. 60.

3) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 573.

terrissa feta a mà, que presenta formes argàriques. Sortiren així mateix cinc punxons d'os, i ossos d'animals. [1]

Cova dels Bous (Felanitx): Està situada a la mateixa cinglera de Santueri, a la part oposada de la cova anterior, de cara a la mar. Es tracta d'una gran cova formada per una sola nau, que té uns 60 metres de diàmetre.

En les cates realitzades es pogué comprovar l'existència d'un jaciment de cendres de 1'60 metres, amb ossos d'animals i terrissa igual a la de la Cova del Confessionari dels Moros. [2]

Cova Calenta (Felanitx): Situada sota mateix de la Cova dels Bous. És una coveta formada per estalactites i estalagmites, de 5 metres quadrats. Només a l'entrada hi ha jaciment arqueològic. Sortiren en l'excavació terrissa i ossos com els de les dues coves anteriors, però en menys abundància. [3]

Altres coves: Les excavacions fetes en les altres coves i balmes d'aquelles cingleres només donaren per resultat la troballa d'abundants ossos d'animals, sense ossos humans, la qual cosa demostra que serviren de llocs d'habitació. [4]

Les troballes fetes en algunes coves proven que tenien, a la primera edat del bronze, una destinació funerària. Eren coves d'enterrament, coves-cementiris.

Han estat explorades, entre les d'aquest grup, les següents: la Cova de Vernissa, a Santa Margarida, i la Cova de Câ s'Hereu, a Lluchmajor.

Cova de Vernissa (Santa Margarida): Està situada aquesta cova al lloc anomenat Els Antigors de Vernissa, que dista uns quatre quilòmetres del poble de Santa Margarida. Quan, fa uns dotze anys, les garrigues d'aquell indret foren substituïdes per conreus, tot fent els clots per a plantar arbres en un dels llocs més alts del planell dels Antigors aparegueren en el subsòl dues coves naturals, separades per una distància de 20 metres. La boca de totes dues coves estava tapada per una gran pedra.

Punyal de coure de la Cova de Vernissa (Santa Margarida). 1/4 del tamany aproximadament.

El propietari de la finca, creient potser que en aquella cavitat hi podria haver amagats tresors o coses de valor, la buidà. Va trobar-hi solament terrissa i ossos; i semblant-li que aqueixa mena de troballes no pagaven la feina de l'escorcoll, desistí de buidar l'altra cova i en el forat de la boca hi plantà una figuera.

Excavada aquesta última cova, a 1'20 metres de fondària es trobà un conjunt de grosses pedres en forma d'enllosat, i assota aparegueren ossos humans i terrissa fins al fons de la cova, que era a 3'50 metres.

A la part mitjana de la cova, on es pogueren estudiar millor els

1) J. Colominas i Roca: *L'edat del bronze a Mallorca.* Pàgs. 556 i 557.
2) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 557.
3) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 557.
4) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 558.

enterraments, es comprovà que els esquelets estaven col·locats els uns a la vora dels altres, estirats i en una mateixa orientació. Entre crani i crani hi havia un vas de ceràmica grossera feta a mà. Les fileres d'esquelets, disposades d'aquesta faisó, formaven tres pisos, separats per enllosats.

Al fons de la cova hi fou trobat un punyal triangular de coure, d'una llargada de 13 centímetres, amb els tres claus, de coure també, que l'havien mantingut unit al pom de fusta. [1]

Cova de Câ s'Hereu (Lluchmajor): Està situada a l'extensa plana de Son Julià, del terme de Lluchmajor, en el tros anomenat Câ s'Hereu. És aquesta cova un clot de forma molt irregular, de 6 metres de llargada per 2 d'alçada. Apareix dividida la cavitat en alguns punts per lloses de pedra posades de cantell. Al mig, tres pedres posades a tall de columna aguantaven part de la coberta, feta probablement de lloses. Quan es féu l'excavació, aqueixa coberta aparegué enfonsada.

Diferentment del que havem remarcat en parlar de la Cova de Vernissa, a la Cova de s'Hereu els enterraments no mostraven cap ordre. Esquelets i terrissa sortiren barrejats, sense formar jaciments. El esquelets, en gran nombre, omplien del tot la cova. Es veia clarament que hom havia anat arreconant i apretant els esquelets en tots els extrems de la cova per a fer lloc a noves inhumacions.

Es recollí molta terrissa, pertanyent a vasos fets a mà, amb anses de suspensió en llur majoria, i quatre petits punxons de coure. [2]

Ultra les coves naturals que en el període inicial de l'edat del bronze foren utilitzades a Mallorca com a llocs d'enterrament, hi ha les coves artificials obertes en la mateixa època i destinades al mateix objecte. Entre aquestes, han estat excavades pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans i han donat troballes arqueològiques la *Cova de sa Garriga de ses Comes* i la *Cova de Sa Pleta*, a Sa Pobla. A més hom féu exploracions a moltes altres coves de la mateixa classe escampades per tota l'illa (molt semblants de forma a les dues que havem citat) i on aparegué material arqueològic. Poden ésser esmentades com a més típiques la *Cova de s'hort d'es Moro*, a Alcúdia; la *Cova d'En Rotger*, a Lloseta; la *Cova de Son Curelles*, a Portol; la *Cova de Son Sunyer* i la *Cova de Son Oms*, al terme de la ciutat de Mallorca; la *Cova d'es Puig* i la *Cova d'es Rafal*, a Santa Eugènia; la *Cova de s'Àliga* i la *Cova d'es Pedregar*, a Lluchmajor. Remarca Colominas que la gran majoria d'aquestes coves han

Vas fet a mà de la Cova de Sa Garriga de Ses Comes (Sa Pobla)

1) J. Colominas i Rooa: *L'edat del bronze a Mallorca*. Pàgs. 558 i 559.
2) J. Colominas i Rooa: Lloc citat. Pàg. 559.

estat netejades a fi d'aprofitar-les per a tancar-hi bestiar, i això fa difícil que s'en pugui trobar cap d'intacta. [1]

Les coves artificials eren obertes a la roca en forma de nau i amb petits nínxols als costats o al fons.

Cova de la Mola (Felanitx): Fou descoberta l'any 1900 en una pedrera, en el turó anomenat La Mola. S'entra a la cova per uns graons tallats a la roca. Té una cambra de 3 metres de llargada per 1'50 d'amplada i 2 d'alt. Presenta forma de nau, i tot al voltant hi ha pedrissos. Dos petits nínxols circulars apareixen al fons, en l'extrem esquerre. Escorcollada la cova, sortiren ossos humans i sis vasos de terrissa feta a mà, molt grossera, i un punyal triangular de coure, igual al de la Cova de Vernissa, a Santa Margarida. [2]

Cova de Son Sunyer (Ciutat de Mallorca): Està situada en l'indret anomenat *Serrat d'es Verro,* i és oberta en el subsòl. Té uns 4 o 5 metres de llargada i la seva forma és anàloga a la de la cova anteriorment descrita. Actualment aquesta cova està tapada per pedres i terra. S'hi trobà gran abundància d'ossos humans i de terrissa, de la qual només s'ha salvat quatre vasos sencers, tres de cònics amb vores en ressalt i l'altre esfèric. [3]

La civilització argàrica a la rodalia de Calaceit. — A la zona fronterera d'Aragó i Catalunya, especialment a Calaceit i Maçalió, abunden les estacions prehistòriques i sobre tot les estacions ibèriques. Es veu que la dita comarca fou densament poblada en aquells temps reculats.

Al període inicial de l'edat del bronze pertanyen segurament les cistes que allí abunden i que en alguns llocs formen veres necròpolis. Quasi tots aqueixos sepulcres han estat violats, i això fa menys fructuosa llur exploració. Quan la violació és de temps antic, hom no troba gairebé mai cap rastre del contingut. Quan és més recent, es sol trobar a les immediacions del sepulcre restes d'ossos cremats, bocins de ceràmica i d'anells o altres objectes de metall, probablement de coure. [4]

Vas d'un sepulcre de Maçalió

A juí de Bosch i Gimpera, la majoria d'aqueixos sepulcres són d'incineració, però en alguns fou inhumat el cadàver.

Són cistes rectangulars, formades per lloses planes, rectangulars també. Generalment, la roca viva constitueix el fons de la

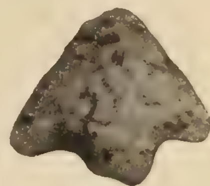
1) J. Colominas i Roca: *L'edat del bronze a Mallorca.* Pàg. 560.

2) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàgs. 560 i 561.

3) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 561.

4) P. Bosch i Gimpera: *Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó. (Caseres, Calaceit i Maçalió).* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.» Volum v. Anys 1913-14. Pàg. 822.

caixa de pedra, per bé que en alguns casos està constituit per una altra llosa. Quasi sempre hi ha només tres parets de la caixa. L'altra paret, o bé no existí mai, o bé fou destruïda quan fou violat el sepulcre. La tapa acostuma a trobar-se prop de la cista, i està formada comunament per una llosa rectangular, i de vegades per una llosa rodona. Les dimensions usuals d'aquestes cistes són: 1 metre a 1'35 de llarg, 0'60 a 0'95 d'ample i 0'75 a 0'95 d'alt. Apareixen als voltants de la cista vestigis del túmul i de la rodona de pedra que el contenia. Hi ha algunes cistes arrenglerades, els túmuls de les quals es confonen. A la necròpolis de la Font de N'Oró, a Calaceit, un túmul conté una cista doble.

Punta de sageta de sílex, de la rodalia de Calaceit

«Aquestes sepultures — diu Bosch i Gimpera — es troben per tot arreu, ja en les parts més fondes del terreny, en petites plataformes naturals formades per la mateixa roca, com les de la Font de N'Oró i de la Clota, de Calaceit, ja isolades en mig del camp, com la dels Castellans, ja en punts elevats dels accidents del terreny, com la cista de les Escodines o les d'ambdós vessants del barranc de Sant Cristòfol, a Maçalió.» [1]

En una cista de la Font de N'Osó fou trobat un esquelet quasi desfet del tot, amb un anell d'or com ofrena. En altres cistes hom ha trobat objectes de coure. Pel que fa a la ceràmica, les formes i la tècnica són de les més corrents a la típica estació de la província d'Almeria. Tot això permet el datar aquestes estacions en el període inicial de l'edat del bronze i atribuir-les a la civilització de l'Argar.

Etnologia de la primera edat del bronze. — Ja havem insinuat que la civilització argàrica, que trobem a la Catalunya continental i les illes Balears durant la primera edat del bronze, era un descabdellament progressiu de l'anterior civilització almeriana. Així, cal creure que el poble de la cultura de l'Argar era el mateix poble que anteriorment havia portat a la península la cultura neolítica i eneolítica de Los Millares, o sigui la dels sepulcres no megalítics. [2]

És interessant de consignar ací l'opinió d'alguns prehistoriadors, segons la qual aquest poble no era altre sinó el poble iber. Si això fos cert, caldria tornar a posar molt enrera la data de l'arribada dels ibers a la península i de llur domini al sud-est, data que en els darrers anys hi havia tendència a avançar fins a la segona edat del ferre.

De totes maneres, àdhuc en el cas que les civilitzacions de Los Millares i de l'Argar fossin ètnicament ibèriques, cal dir que en aquells temps reculats la Catalunya estricta no fou iberitzada. Durant la primera edat del bronze, el poble de la cultura de les coves, més nombrós, continuà l'absorció dels elements ètnics de les

1) P. Bosch i Gimpera: *Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó. (Caseres, Calaceit i Maçalió).* Pàg. 824.

2) Vegi's el present volum, pàgs. 306 i 307.

cultures pirenenca o megalítica i almeriana que s'hi havien establert. Havem de suposar, doncs, que en la primera edat del bronze predominà al territori del Principat de Catalunya la raça de la civilització de les coves lleydatanes, modificada per les influències culturals i antropològiques dels elements — superiors en civilització — que havia anat absorbint.

Pel que fa a l'aparició de la cultura argàrica a les Balears, com a primera manifestació de vida humana en aquestes, es pot creure que hi desembarcà una expedició del poble de la civilització de l'Argar, ocupant les illes abans deshabitades.

Si els homes argàrics fossin efectivament els ibers, tindríem que la primera raça que habità Mallorca i Menorca fou la ibèrica i que el primer fons ètnic baleàric fou ben diferent del fons ètnic d'aquells temps mateixos a la Catalunya continental.

2. EL PERÍODE AVANÇAT

Escassetat de troballes a la Catalunya continental. — L'abundància de les troballes del període inicial de l'edat del bronze a Catalunya esdevé pobresa extrema en el període avançat. D'aquest període no és conegut ni un poblat, ni un sepulcre, ni un test de ceràmica. No hi ha sinó alguns objectes solts, i un dipòsit d'objectes trobats en una pedrera. El mateix fenòmen es produeix a tota la península ibèrica.

Els utensilis i armes d'aquest període trobats al territori català són dels mateixos tipus de l'occident d'Europa.

Les destrals de bronze. — En quatre tipus poden classificar-se les destrals de bronze d'aquest període, a saber:

a) Destrals de bronze amb les vores sortides i estrangulades per la part mitjana.

b) Destrals amb aletes.

c) Palstaves, nom escandinau de les destrals anomenades pels francesos *hache à talon,* o sigui unes destrals que per la banda del mànec formen com un peduncle llarg, amb uns regruixos que aguanten el mànec, dins el forat del qual es fica el peduncle. Sovint tenen dues anelles per passar-hi una corda lligada al mànec.

d) Destrals tubulars.

De la destral plana, pròpia del començament de l'edat del bronze, es forma per evolució la destral amb vores sortides, la data de la qual pot ésser fixada del 2000 al 1700 abans de Jesucrist.

De la destral amb vores sortides es formà, per una evolució paral·lela, la destral amb aletes, les quals en tancar-se originaren la destral tubular. Paral·lelament es formà el palstave, més directament emparentat amb la destral de

vores sortides. La data dels dos tipus de destral amb aletes i palstaves, que en general són contemporanis, pot posar-se del 1700 al 1400 abans de Jesucrist. [1]

Troballes catalanes. — Han estat trobades al Principat de Catalunya destrals de bronze de vores sortides en els llocs següents:

Besora: Llargada: 13'5 centímetres. És al Museu de Vich.

Gavarrós (Pla d'Erols): Dues destrals de 28 i 15 cm. de llargada, respectivament [2]. Són al Museu del «Centre Excursionista de Catalunya».

Oix: Llargada: 11'5 cm. Hi ha una reproducció d'aquesta destral al Museu de Barcelona.

Cufort: Llargada: 14'2 cm. És al Museu de Vich.

Destrals amb aletes:

Sant Martí d'Armasius: La destral trobada en aquesta localitat té 13 centímetres de llargada. És al Museu de Vich.

Destrals tubulars, que són les que tenen a la banda oposada al tall un tub on es ficava el mànec:

Oix: Llargada, 6'7 cm.

Montseny: Llargada, 6'5 cm.

Al Museu de Vich hi ha la destral del Montseny i una reproducció de la d'Oix.

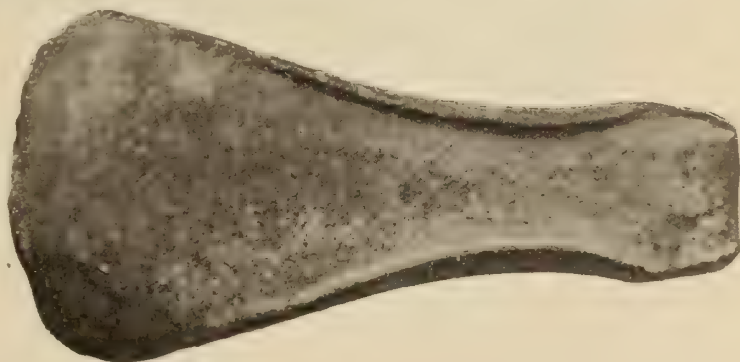
Palstaves:

La Estrada: Llargada: 18 centímetres.

La Pobla de Lillet: Llargada: 17 centímetres.

Perelló: Llargada: 24'4 cm.

El dipòsit de Ripoll: La troballa més important d'aquest període a la Catalunya del Principat s'ha fet a Ripoll, en una pedrera pròxima a la població.

Destral de bronze amb vores sortides (Pla d'Erols)

Sortiren els nou objectes següents de bronze: dues destrals amb aletes de 16 i 12 cm. de llargada, respectivament; tres destrals tubulars, de 15, 12 i 6'5 centímetres (la darrera és tant petita, que més aviat ha d'ésser considerada com una

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 105.

2) Massot i Palmers: *Dues destrals de bronze trobades a Catalunya.* Nota publicada a l'«Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1913-14. Crònica. Pàg. 815.

escarpra); un punxó amb mànec tubular, una punta de llança amb mànec tubular igualment i un altre objecte incomplet que sembla ésser un mànec. [1]

Altres objectes. — Han estat trobades puntes de llança de bronze, iguals a la de Ripoll, a Olot i a Viscarra, i una altra semblant a aquella a Folquer. [2]

La d'Olot és al Museu vigatà; les de Viscarra i Folguer són a la col·lecció Sala, de Vich.

Puntes de sageta de bronze han estat trobades a Alentorn, Solsona, Torà, Tres Creus de Madrona, Folquer, Camarasa, Pons, Beranuy, Sotarranya, Croscat-Sacot, Serinyà i Sant Quintí de Mediona.

Cartailhac parla d'una espasa de bronze trobada a Tortósa i existent al Museu Arqueològic de Madrid [3], i Vilanova parla d'una destral de bronze trobada a Cadaqués

Una altra destral de bronze amb vores sortides (Pla d'Erols)

i existent al Museu Martorell de Barcelona, el material del qual ha passat al Museu Arqueològic [4]. Però als dits Museus no es troba, respectivament, ni l'espasa ni la destral. [5]

Etnologia de la segona edat del bronze. Els lígurs. — En el període avançat de l'edat del bronze trobem a tot l'Occident europeu canvis notoris i importants que podrien fer pensar en moviments de pobles. Una certa unitat de civilització ve a superposar-se a les pronunciades diversitats del període precedent. S'estengué un nou poble per l'oest d'Europa? Era aquest el poble lígur? Es tracta d'una influència cultural?

Observa Bosch i Gimpera que, a despit de les dificultats del problema lígur i de la seva complexitat, és indubtable que l'element ètnic anterior als celtes

1) J. Botet i Sisó: *Geografia general de Catalunya.* Volum de Girona. Pàg. 173.—J. Gudiol: *Nocions de Arqueologia sagrada catalana.* Pàg. 32.—P. Bosch Gimpera: Lloc citat. Pàg. 166.

2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàgs. 166.

3) E. Cartailhac: *Les âges préhistoriques de l'Espagne et du Portugal.* Pàgs. 223 i 224.

4) Vilanova i Rada Delgado: *Geología y protohistoria ibérica.* Pàg. 167.

5) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 167.

i ibers fou reconegut com a semblant en l'occident d'Europa pels grecs; d'ací ve que sovint li fos aplicat el nom de «lígur», que es coneixia pels veïns de Marsella. Amb altres noms ha passat una cosa anàloga, és a dir, que els noms d'unes tribus determinades foren aplicats a totes les semblants, com en el cas dels itàlics i els ibers. Troba Bosch que, amb tot i ésser difícil que amb el nom de lígurs pugui designar-se un element ètnic unitari, mentre no hi hagi un nom millor pot utilitzar-se provisionalment el dit nom per a designar els al·ludits elements precèltics i preibèrics. [1]

Veu Bosch i Gimpera en la homogeneitat de la civilització de l'avançada edat del bronze a l'Europa occidental, la clara prova que les diferències de civilització existents als períodes anteriors, o sigui l'eneolític i els començos de l'edat del bronze, han cedit per haver-se unificat la civilització de l'occident europeu. En aquesta civilització subsisteixen, és veritat, certes diferències locals molt arrelades, però amb notes comunes a tot l'Occident. És difícil de dir si es tracta d'una simple influència cultural que ha introduït tipus servilment copiats sense modificar ètnicament la població, o si, al contrari, l'aire de família que per damunt les diferències locals es remarca en els grups occidentals d'aquest període en ésser comparats amb els altres d'Europa, i els dits tipus són deguts a un poble o a uns pobles afins, que absorbiren els elements diversos anteriors i constituiren una gran unitat etnogràfico-cultural, la qual cosa no implica una homogeneïtat antropològica. El nom «lígur» seria així un símbol d'aquesta unitat. [2]

Schulten, afegint nous arguments a les conclusions a què arriba Camille Jullian en la seva *Histoire de la Gaule,* conclou que els lígurs representen la població precèltica i preibèrica de la península, i, en general, l'element indígena de l'Europa occidental. [3]

Succeeix, en efecte, que en la primera edat del ferre es trenca l'homogeneïtat cultural amb nous elements que poden atribuir-se a celtes i a ibers. Aleshores veiem que a les regions no tocades per aquests dos grups i on cal considerar que subsistiren els elements anteriors, hi viuen pobles que en alguns casos són coneguts per específicament lígurs. [4]

3. LA PLENA EDAT DEL BRONZE A LES ILLES BALEARS

La civilització dels talaiots. — La més important manifestació dels temps avançats de l'edat del bronze al territori català, la trobem a les illes Balears. És aquesta la civilització anomenada dels talaiots.

1) F. Bosch i Gimpera: *Los celtas y la civilización céltica en la Península ibérica.* «Boletín de la Sociedad Española de Excursiones.» Any xxix. iv trimestre del 1921. Pàgs. 250 i 251, nota 4.

2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 258.

3) A. Schulten: *Numantia, I.*

4) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 258.

Parlant de les troballes de la civilització dels talaiots, escriu Colominas: «Les restes recollides en les excavacions de la cultura dels talaiots marquen ja una plena edat del bronze. La ceràmica és de formes derivades del període anterior, però de tècnica de fabricació molt més perfecta, i els bronzes comprenen tota la resta de l'edat del bronze des de les destrals planes fins a les tubulars dels temps més avançats de la cultura. També són del mateix temps el punyal del poblat de Les Salines i l'espasa de la col·lecció Planes trobada en un poblat de Son Oms, del

El talaiot més gros de les Balears, a Son Morell, prop de la badia d'Alcúdia (Mallorca)

terme de la Ciutat de Mallorca. El punyal triangular de ferre de la talaia *Joana* del poblat dels Antigors de Les Salines pot ésser molt bé contemporani d'aquests bronzes, puix que el ferre fou introduït al Mediterrani en el segle XIII abans de Jesucrist.» [1]

Els monuments megalítics de les illes Balears reben al país noms diversos: *talaies, talaiots, castells de moros, castellots, castellotots, clapers de gegants,* que són construccions generalment circulars i algunes voltes quadrades, i *talaietes* i *navetes* o *nauetes,* aquestes de forma oblonga, com una nau capgirada, és a dir, amb la quilla enlaire. Hi ha, a més, les *taules* i els recintes fortificats.

«En tot el món — diu Hübner — no es veu un altre paratge tan ric i abundant com el baleàric de semblants monuments dins un espai relativament curtíssim.» [2]

Segons Hernández Mora, el ver nom popular i tradicional de l'apel·lat *talaiot* és *talaia.* Així l'ha anomenat sempre i l'anomena encara la gent del camp. [3]

1) J. Colominas i Roca: *L'edat del bronze a Mallorca.* Pàg. 573.
2) Hübner: «Boletín de la Real Academia de la Historia». Tom XXIV. Pàgs. 96 a 101.
3) Hernández Mora: *Menorca prehistòrica.* Pàg. 56.

Fou el menorquí Joan Ramis qui, en ocupar-se, a començos del passat segle, d'aqueixes edificacions, les batejà amb l'augmentatiu *talaiot* [1], nom que des d'aleshores han adoptat els arqueòlegs i que usen generalment els forasters.

El nom popular de talaies o atalaies donat a aquests monuments ve, probablement, de la creència que, com certes torres de construcció posterior, servien de lloc de guaita per a vigilar les costes. En alguns casos, aquesta creència està en part justificada, puix que hi ha talaies — per exemple, les de Torelló, de Cúrnia i de Fra Pere, a Menorca — que ulteriorment foren reformades pels romans i a les quals es donà potser la dita aplicació. [2]

Les talaies tenen l'aspecte de torres lleugerament còniques, amb una porta d'entrada, i amb una petita cambra a dins. Les pedres de les parets que les formen són rústegues, amb algun retoc.

El mot *navetes* no és d'origen popular. L'adoptaren els arqueòlegs, no fa molt de temps, al·ludint a la forma de nau invertida que els dits monuments tenen.

Hübner recorda que Salustí parla [3] d'unes construccions dels númides anàlogues a les talaietes i navetes. «*Ceterum* — diu Salusti — *adhuc ædificia Numidarum agrestium quæ mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecto, quasi navium carinæ sunt.*»

Nau o naveta de «Els Tudons», prop de Ciutadella (Menorca). Vista de la façana

El mot català *claper*, que forma part de la locució *clapers de gegants*, aplicada als monuments baleàrics de què parlem, té en aquest cas l'accepció de munt de pedres. *Claper* és mot derivat de *clap* o *clapa*, que antigament significava *munt, massa*, i avui taca o part d'una superfície de color diferent a la del voltant. [4]

Aquest mot *claper*, és també usat a la Catalunya estricta, on és sinònim de *vedruna*, o sigui pilot de pedres, que no arriba a ésser de feix, amuntegades sense cap art per mà de l'home; aqueix pilot és generalment ample de baix i va acabant en punta o poc menys [5]. En alguns indrets també és anomenat *pedrer*.

Cartailhac reconegué, tant a Mallorca com a Menorca, ruïnes importants de

1) J. Ramis i Ramis: *Antigüedades célticas de la Isla de Menorca desde los tiempos más remotos hasta el siglo IV de la era cristiana*. Mahó, 1818.

2) J. Hernández Sanz: *Menorca prehistòrica*. Pàg. 64.

3) *Bellum Iugurtinum*. Capítol XVIII.

4) A. Alcover: *Los mozárabes baleares*. Pàg. 232.

5) *Costumari català*. Volum II. Barcelona, 1921. Pàg. 110.

ciutats fortificades, com la *Torre d'En Galmés,* al sud d'Alayor (Menorca) i la *Torre de l'Hostal,* prop de Ciutadella. [1]

El mateix caràcter ofereixen els talaiots de *Na Gotera* i *Xillot de Câ N'Amer,* on es veuen muralles i portes fortificades, construccions interiors i galeries semi-subterrànies, que tenen tot l'aspecte de llocs d'habitació. [2]

Gran nombre de talaies han estat destruïdes a Mallorca, a causa de l'escassedat de pedra a l'illa. Sovint les llambordes d'aqueixos monuments han servit per a fer calç, o per a les parets d'un tros de terra.

« A Menorca, que es una illa plana — escriu Pijoan — arriben (les talaies) a imprimir moviment al paisatge; amb prou feines hi ha cap lloc de l'illa des del qual hom no vegi diverses torres d'aquestes en l'horitzó, aprofitant les petites ondulacions del terreny. » [3]

Apareixen a les Balears aqueixes tres classes de monuments prehistòrics — talaies, navetes i taules — en espais reduïts, i això fa creure que servien per a usos diversos. S'ha suposat que les talaies eren castells, les navetes sepultures

Nau o naveta vista de costat, a «Els Tudons», prop de Ciutadella (Menorca)

i els recintes de pedra amb la corresponent taula, llocs litúrgics. Mentre que les talaies abunden, en forma que de vegades apareixen en grups, de recintes amb taula només s'en troba un prop de cada grup de talaies, i les navetes són també escasses. [4]

Llargament s'ha discutit sobre l'antiguitat d'aqueixos monuments. Alguns autors, com J. Ramon Mèlida, pretenien que les coves de Cala Sant Vicents són de l'època neolítica. [5]

1) E. Cartailhac: *Monuments primitifs des îles Baléares.* Pàgs. 18 a 23.
2) A. Alcover: *Los mozárabes baleares.* Pàg. 231.
3) J. Pijoan: *Historia del Arte.* Barcelona. Tom 1. Pàg. 30.
4) J. Pijoan: Lloc citat. Tom 1. Pàgs. 29 i 30.
5) J. Ramon Mèlida: *Iberia Arqueológica Anteromana.* Pàg. 29.

Fritz Kessler, en la memòria llegida al LX Congrés prehistòric de França, atribuïa igualment les talaies i les talaietes a l'època neolítica. [1]

Menéndez Pelayo digué ja decididament que no ha sortit fins ara a les Balears cap vestigi de l'edat de la pedra, ni res que en rigor correspongui als dòlmens. «Les construccions megalítiques, diu, tenen allí caràcter ciclòpic, i les

Recinte d'un poblat, a Son Carlà, prop de Ciutadella (Menorca)

restes de ceràmica, braçalets i anells de coure i de bronze, les armes de metall i altres objectes que en petita quantitat s'ha extret, o són d'època històrica o no ofereixen base segura de classificació.» I afegeix que les coves de Cala Sant Vicents són ossaris dels principis de l'edat del bronze, tot fent notar la semblança de la planta amb les de Palmella, a Portugal, i Arles, a Provença. [2]

És sorprenent la desproporció entre l'àrea de les talaies i el lloc lliure que queda a dins.

Quasi totes tenen llur corresponent cambra, que ordinàriament és de proporcions molt reduïdes, fins al punt que en certs casos no passa d'un estret corredor. Fins hi ha algunes talaies massisses. [3]

Entre el mur extern i l'intern queda un espai, que apareix ple de terra i pedruscall [4]

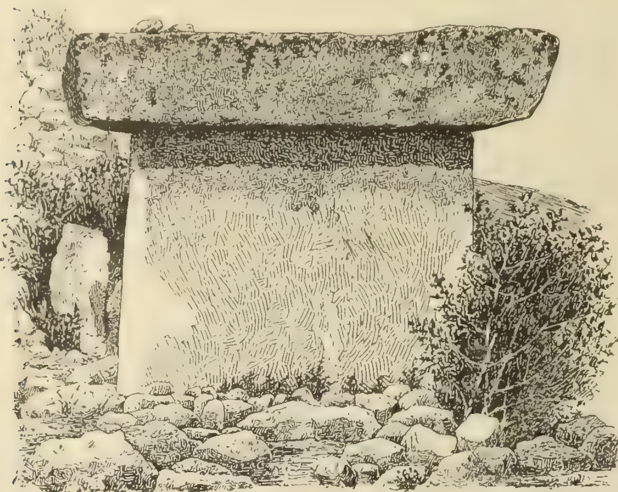
En algunes talaies mig enderrocades, el mur interior surt per damunt el mur exterior, més caigut, apareixent, a primera vista, dos troncs de con superposats i formant-se com una galeria que circumda el cos central. Exemples d'això són les talaies menorquines de Benicodrell nou, Torrauba, Sona Casana i Son Morell de Baix. Aquest detall féu suposar a Cartailhac que totes les talaies tingueren en altre temps una galeria circular, de la qual només s'ha conservat el pis [5]. Aqueixa hipòtesi sembla avui totalment equivocada.

1) «Revista de Menorca». Any 1915. Pàgs. 122 a 193.
2) M. Menéndez Pelayo: *Historia de los Heterodoxos españoles*, 2.ª edició. Tom 1. Pàg. 211.
3) J. Hernández Mora: *Menorca prehistórica*. Pàg. 55
4) J. Hernández Mora: Lloc citat. Pàg. 55.
5) E. Cartailhac: *Monuments primitifs des îles Baléares*. Pàg. 26.

A la cambra s'hi entra per un corredor, de petites dimensions, molt baix, puix que no arriba a un metre d'altura, de simplicíssima forma adintellada.

¿Quin coronament tenien els talaiots? És difícil de dir-ho, puix que tots estan avui enderrocats del cap d'amunt.

En unes talaies, els blocs de pedra són, en general, de majors proporcions, com les del *Claper d'es Moro,* situat al Comellar d'es Rafal, de Santa Eugènia. La llosa que forma la llinda de la porta amida 2'30 metres de llargada, 1 d'amplada i 1'05 de gruix, i la majoria de les pedres de l'exterior tenen mides que van de 2 a 3 metres. «No és d'estranyar, en aquest — observa Colominas —, que l'aparell fos de més grandària que en altres de l'illa, puix que els seus constructors tenien les pedres a poca distància i ja arrencades de la pedrera. En el vessant del puig de Santa Eugènia hi són abundants les roques soltes caigudes de la cinglera del cim. Això no vol dir que en altres monuments no hi hagi pedres tan grosses com en aquest, però són algunes, i no un seguit tan igual, si no és en altres construccions que estiguin en una situació semblant, com altres n'hi ha.» [1]

Taula de Trabucó, prop de Mahó (Menorca)

S'havia cregut, ja fa molt de temps, que les talaies eren primitives habitacions humanes. Martorell i Peña acceptà aquesta suposició. Però avui ja no la sosté ningú. Remarca Hernández Sanz que cal no haver estudiat la disposició interior d'aqueixos monuments per a sostenir tal teoria [2]. Ja declarava Cartailhac que no comprenia com per a obtenir una cambra petitíssima, que sota el formidable amuntegament de pedres pogués servir d'abric als habitants prehistòrics, alcessin els homes un edifici tan costós i enorme. [3]

Cartailhac, que admetia el caràcter funerari de les navetes, negava el mateix caràcter a les talaies, al·legant que no havia trobat en aquestes cap senyal de poder-se tancar. Però tampoc presenten aquests senyals la quasi totalitat de les navetes. Hernández Sanz, que presencià l'excavació de la naveta de Biniach (Me-

1) J. Colominas i Roca: *L'edat del bronze a Mallorca.* Pàg. 571.
2) J. Hernández Sanz: *Menorca prehistórica.* Pàg. 64.
3) E. Cartailhac: *Monuments primitifs des îles Baléares.*

norca), feta l'any 1916 [1], diu que veié de quina manera els seus constructors pogueren tancar-hi els cadàvers amb el propòsit de salvar-los de la profanació: amb una quantitat de pedres de major o menor grandària obstruïen el corredor del monument i amb altres pedres més grosses dissimulaven per complet l'entrada. [2]

El caràcter funerari de les talaies es pot donar avui per provat. Ramis ja havia trobat en alguns talaiots urnes cineràries i ossos [3]. Cardona i Ofila trobà en el de «Sa Creueta» una sepultura amb cadàvers i peces votives [4]. Camps i Mercadal assegura que la talaia de «Son Roch», tallada perpendicularment per la meitat, presenta a les seves cambres senyals d'incineració de cadàvers [5]. Recentment,

Talaiot quadrat en ruïnes, a Cànova de Morell, prop de la badia d'Alcúdia (Mallorca)

Flaquer i Fàbregas, notari d'Alayor, i altres arqueòlegs, han trobat en diverses talaies menorquines enderrocades, ultra ceràmica primitiva i objectes de bronze, una gran quantitat de restes humanes. [6]

Cartailhac no estava mal orientat quan veia en els talaiots restes de poblacions murades [7]. Però ell creia que eren obres defensives, i no pas monuments funeraris. Es decantaren també en aquest sentit Watelin [8] i Castaños Montijano [9]. Colominas, tot constatant que la cambra de les talaies era un lloc de cremació, creu que la part alta tenia una utilització defensiva.

Hernández Mora diu que ell no ha sabut trobar en aquests monuments res que permeti d'atribuir el caràcter d'obra de defensa. És evident, observa, que en

1) J. Flaquer i Fàbregas: Treball publicat a la «Revista de Menorca» (5.ª època). Any 1916.
2) J. Hernández Mora: *Menorca prehistórica*. Pàg. 67.
3) *Antigüedades célticas de la Isla de Menorca desde los tiempos más remotos hasta el siglo IV de la era cristiana*. Mahón, 1818.
4) J. Hernández Mora: Lloc citat. Pág. 67.
5) Treball publicat a la «Revista de Menorca». Segona època. Anys 1896-1897.
6) J. Hernández Mora: Lloc citat. Pàg. 67.
7) J. Cartailhac: *Monuments primitifs des Baléares*.
8) *Contribution à l'étude des monuments primitifs des îles Baléares*. «Revue Archéologique». París, 1909.
9) *Ensayo de fortificación arqueológica*. 1917.

l'època de llur construcció no tindrien la terrassa actual, que creu originada per l'enderrocament del cim, i en tot cas, capaç només per a poder-hi maniobrar deu o dotze persones. Remarca també llur petit recinte, l'estretor de l'entrada — la més espaiosa, a Menorca, amida 80 centímetres d'alçària per 70 d'amplària — i l'absència de rampes exteriors. Tots aqueixos detalls, al seu entendre, allunyen la possibilitat que les talaies fossin obres de defensa. [1]

Avui s'ha comprovat que la civilització baleàrica anomenada dels talaiots, comença a la plena edat del bronze i arriba fins a l'època romana.

Durant aquesta civilització, els habitants de les Balears deixaren de viure en les coves i construiren poblats, així als llocs plans com als muntanyosos. Aquests poblats tenien a llur voltant murs de llambordes grosseres, amb torres de defensa de forma circular i quadrada. Les talaies no són altra cosa, sembla, sinó les torres d'aqueixos poblats, les quals, per la major solidesa de llur construcció s'han conservat més que les muralles. La part baixa era destinada a enterraments d'incineració. La coberta d'aquests sepulcres és sempre de pedra, puix que els cadàvers eren cremats adins mateix. [2]

Columna central d'un talaiot destruït, a Son Sabó, prop de Montuiri (Mallorca)

Les habitacions dels dits poblats, irregulars de forma, són bastides amb grosses pedres mig desbastades, sense morter. Columnes de pedres lleugerament arrodonides sostenen el sostre. En les habitacions petites, el sostre és de lloses; en les més grans, és de fusta i terra.

Es conserven pocs poblats. En gran part s'els ha destruït perquè destorbaven els conreus de la terra. D'altra banda, havent-hi a Mallorca escassetat de pedra, els blocs han servit per a alçar les parets de tanca dels predis mallorquins, parets que presenten un aspecte típic a causa dels materials amb què estan construïdes. Però les torres, per llur forma i llur major solidesa feien costosa la destrucció. I per aquest motiu es conserven en més gran nombre. La relació entre unes i altres restes la prova el fet que, quasi sempre, pels volts d'una talaia, hom pot trobar vestigis de muralles o d'habitacions. [3]

La majoria dels poblats mallorquins de l'edat del bronze continuaren essent

1) J. Hernández Mora: *Menorca prehistórica.* Pàg. 66.
2) J. Colominas i Roca: *L'edat del bronze a Mallorca.* Pàg. 556.
3) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 556.

habitats en els temps posteriors, tot fent-s'hi modificacions diverses, especialment durant la colonització romana, durant la qual les modificacions dels poblats mallorquins es feren segons el sistema romà. Alguns poblats hi hagué, però, que en que en l'època romana deixaren d'ésser habitats. [1]

Amb tot i la construcció de poblats, en aquesta època continuà l'utilització de les coves com a llocs d'enterrament. Però les coves artificials foren substituïdes per clots oberts en el subsòl, tapats amb grosses lloses sostingudes per columnes de pedra.

Mallorca. — Donarem una breu descripció dels poblats mallorquins excavats.

Poblat de Son Julià (Lluchmajor): A la gran plana situada entre Lluchmajor i la mar abunden les restes de poblats d'aquesta època. Quan es construí el ferrocarril de Santanyí, la via travessà un d'aqueixos poblats, de grans proporcions, amb talaies, habitacions i murs. Aquest poblat, que tenia una extensió d'uns 300 metres, fou quasi completament destruït per les obres del ferrocarril, i les velles pedres foren esmicolades i convertides en grava per a la via. Només quedà un tros d'un dels extrems del poblat, el qual tros devia anar desapareixent a mesura que es necessités més grava. Aquest tros pogué ésser explorat pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans. [2]

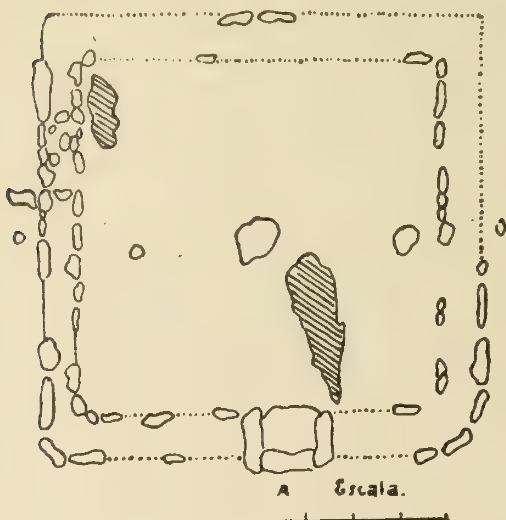

Espill de bronze trobat al poblat de Son Julià (Lluchmajor)

Quedaren al descobert sis habitacions, quasi totes adossades als murs que voltaven el poblat. La forma de les dites habitacions era molt irregular. No feia gaire que en aquell mateix lloc havia estat destruïda una talaia rodona enclavada al mig dels murs, el gruix dels quals era de 1 a 2 metres. El pany de mur interior servia de paret de les habitacions. Quatre d'aquestes havien estat reformades en l'època romana. Les que restaven intactes eren d'una llargada de 13 metres i una amplada de 3'75 en un dels extrems, acabant per l'altre en punta d'ametlla. Tenien les parets una alçada de 3 metres, que devia ésser poc inferior a l'alçada total primitiva. Apareixien al mig d'aqueixes habitacions dos clots circulars oberts en la roca, corresponents al lloc on anava clavada la columna de fusta que aguantava la coberta. El material trobat consisteix en abundant ceràmica, pertanyent tota a la civilització dels talaiots, moles de pedra de moldre a mà, un espill de bronze i punxons d'os. A les altres habitacions es trobà el mateix material, però barrejat amb objectes romans. [3]

1) J. Colominas i Roca: *L'Edat del bronze a Mallorca*. Pàg. 556.
2) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 561.
3) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 562.

Poc temps després d'ésser feta l'excavació, les restes d'aquest poblat desaparegueren totalment. Abans se n'havia tret una maqueta, que es conserva al Museu Artístic i Arqueològic de Barcelona.

Poblat d'Es Pedregar (Lluchmajor): A la vora de la finca anomenada *Es Pedregar*, per la banda de la marina de Lluchmajor, a mig camí de Capocorp Vell, hi ha els vestigis d'un poblat, que la carretera veïnal travessa. Tenia aquest abans uns 500 metres d'extensió. Avui es troba molt malmès. Amb tot i això, encara queden en peu, ultra nombroses talaies i restes de murs, unes trenta habitacions, la majoria de les quals no surten més que cosa d'un metre per sobre el nivell del terreny, tenint al damunt un acaramullament de pedres caigudes, la qual cosa priva d'estudiar bé el poblat.

Planta de l'habitació del Pedregar (Lluchmajor)

Es procedí a l'excavació de tres habitacions en un lloc on aquesta operació resultava menys difícil. Totes tres són quadrades; llur mida és de 7 a 9 metres i tenen cada una dos o tres columnes per a aguantar la coberta. Les parets estaven formades per dues files de lloses paral·leles, les quals deixaven entre mig un espai, omplert amb pedruscall i terra.

En dues d'aquestes habitacions, tot el material trobat pertany a la civilització dels talaiots. Ultra la terrissa i les moles de mà, cal fer esment d'unes boles de pedra, que eren segurament projectils de bassetja. A l'altra habitació sortiren, a més de la terrissa primitiva, objectes romans. [1]

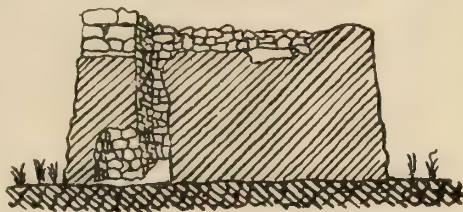
Poblat de Capocorp Vell: Es troba en mig d'una gran plana, a un tret de pedra de la vila de Capocorp Vell. És el poblat més interessant i més ben conservat de l'illa. [2]

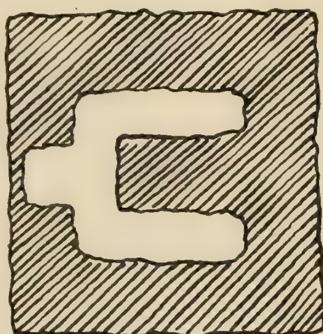
Fa notar Colominas que el trobar-se lluny de la població i l'ésser la terra molt prima han ajudat a la seva conservació. I recorda que aquest poblat prehistòric ha estat en perill dues vegades. El rei Jaume II hi volgué fundar, l'any 1310, una parròquia, però morí l'any següent sense haver realitzat el seu propòsit. L'any 1628 concebé la mateixa idea el bisbe de Mallorca, Baltasar de Borja, però tampoc pogué realitzar-la per haver mort dos anys més tard. Així es salvà el poblat de Capocorp. Sense la casualitat d'aqueixes morts, les seves pedres haurien servit per a

1) J. Colominas i Roca: *L'edat del bronze a Mallorca.* Pàgs. 562 i 563.

2) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 563.

construir una vila. «Ara — afegeix Colominas —, de mica en mica, cada tros d'any, d'aquell immens claper de milenars de carretades de pedres, cobert de mates i ullastres centenaris, en sorgeix el poblat que ha de donar més llum a l'estudi de la prehistòria balear. El seu actual propietari, don Pere Rossinyol de Zagranada, està joiós de posseir-lo, i no tan sols dóna tota mena de facilitats per a la seva excavació, sinó que permet la construcció d'una gran paret de tanca (que es construeix amb les pedres que es treuen de l'excavació); la qual paret voltarà tot el poblat, quedant així a la disposició dels arqueòlegs i turistes que tan sovint visiten les belleses de la Roqueta. I temps a venir, quan ja quasi no resti cap d'aquests monuments a l'illa, Mallorca haurà d'agrair al bon patrici la conservació de l'exemplar més bell i ben estudiat de la cultura dels talaiots.» [1]

Perfil i planta d'una de les talaies de Capocorp Vell

El poblat de Capocorp ocupa avui una àrea de 200 metres de llargada per 40 d'amplada, àrea que representa la meitat, aproximadament, de la del poblat primitiu. L'altra meitat ha estat destruïda, restant-ne només dues talaies rodones.

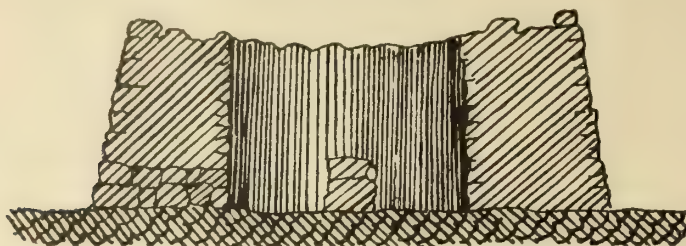
Clau de bronze del poblat de Capocorp Vell

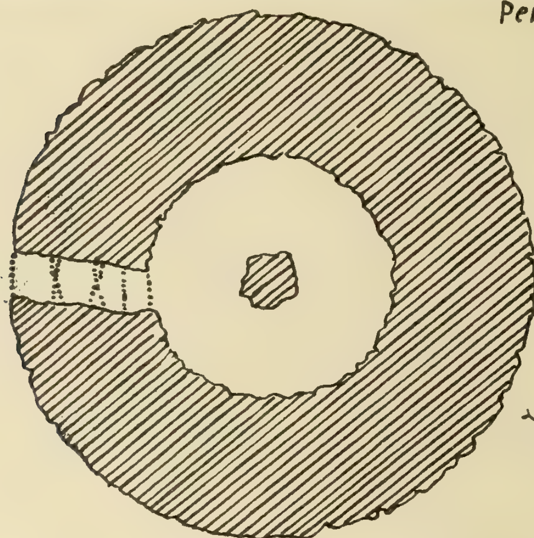
La meitat subsistent, que fou excavada pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, està constituïda per un conjunt de murs que uneixen dos talaiots quadrats i un de rodó, amb habitacions entre talaiot i talaiot. Dotze habitacions i dos talaiots foren excavats durant els anys 1918, 1919 i 1920.

Les habitacions presenten formes diverses. Conserven els portals i els pilans de pedra que aguantaven la coberta. Algunes comuniquen entre si. Els dos talaiots estudiats són quadrats, i la respectiva disposició interior és molt diferent. Un d'aquests té un diàmetre de 10 metres i una altura de 6. Al mig hi ha un massís rodó, d'una altura de 3'25 metres, amb el pis enllosat. Allí les parets formen una cambra quadrada de 4 metres. Una columna composta de quatre pedres arrodonides,

1) J. Colominas i Roca: *L'edat del bronze a Mallorca*. Pàg. 364.

d'una alçada total de 3'25 metres, aguantava un sostre fet de llosanes, llarg de 2 metres, que s'ha enfonsat. La porta del talaiot s'obre en el pis superior i en un dels costats que dóna a l'interior del poblat. A l'angle nord-oest de la cambra, es troba en l'enllosat un forat que serveix d'entrada a una galeria coberta

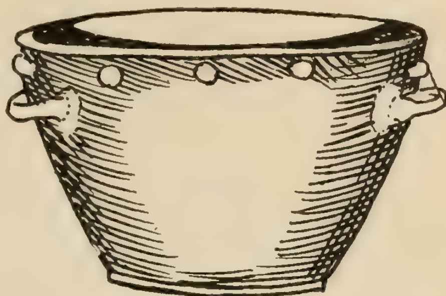
Perfil i planta de la Talaia Joana, del Poblat dels Antigors (Les Salines de Santanyí)

amb lloses, que va al subsòl, baixant en forma d'espiral entre els murs de la talaia i el massís del mig. En les darreres llosanes de la coberta de la galeria apareixen tres troncs d'ullastre al natural, d'un gruix de 15 centímetres, posats allí com a bigues, i que a despit dels segles es mantenen en bon estat. En un recó del pis de la cambra, que presentava senyals d'haver estat regirada en temps posteriors a l'abandó del poblat, hi havia cendres, terrissa molt esmicolada i un clau de bronze de 19 centímetres de llargada, amb cabota rodona. [1]

A 75 metres de distància d'aqueix talaiot n'hi ha un altre, unit amb el primer

1) J. Colominas i Roca: *L'edat del bronze a Mallorca.* Pàg. 566.

pel mur del poblat. És d'aparell més petit i de dimensions menors. El seu diàmetre és de 8'50 metres, i de 4'80 la seva alçada. Una paret de 2 metres de gruix forma la part baixa i va adossada al mig de la paret nord del talaiot, deixant només a banda i banda un espai de 1'75 metres. «Les parets d'aquest espai — detalla Colominas — són arrebossades amb fang, i a 3 metres d'altura era cobert amb lloses, conservant-se encara la represa on s'assentaven. Davant mateix de la paret central i en el mur sud hi ha un nínxol, en forma de portal cegat, de 1'60 mettres de fondària i 1'75 d'alt. En aquest lloc és on probablement es feien les incineracions, puix que és el lloc més castigat pel foc i on sortiren més cendres. El jaciment ocupava tot l'espai interior fins a l'altura de 2'60 metres, format tot de cendres i ceràmica. Damunt hi havia una cambra quadrada de 4'25 metres, sense que s'hi trobés restes de columna, i amb porta al mig de la paret que mira al poblat.» [1]

Vas trobat a la Talaia Joana, del poblat dels Antigors (Les Salines de Santanyí)

Les troballes de material consistiren en abundant terrissa molt esmicolada, feta a mà, pertanyent tota a la civilització dels talaiots, punxons d'os, nombroses moles de pedra i un braçalet de bronze.

Poblat dels Antigors (Les Salines de Santanyí): Queden en el lloc anomenat Les Salines de Santanyí les restes d'un poblat molt destruït, del qual només hi ha en peu les talaies, un pany de mur d'uns 20 metres de llargada, on apareix un portal ben conservat, i una habitació de forma quadrangular.

Els dos talaiots més sencers dels tres que queden foren excavats pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans. En un d'aquests es posà al descobert la portalada, a 95 centímetres sobre el nivell del sòl, i els vestigis de la columna central. Té una cambra circular de 5'55 metres de diàmetre, amb parets d'una alçada de 2'85 metres i un gruix de 2'50. Les troballes foren cendres, vasos esmicolats de terrissa fets a mà, punxons d'os i ossos humans cremats. [2]

Punyal de ferre trobat a la Talaia Joana, del poblat dels Antigors (Les Salines de Santanyí)

L'altre talaiot, anomenat *Talaia Joana,* és rodó, com l'anterior, amb portal a peu pla i amb columna al mig. Està molt ben conservat. La coberta, de lloses primes, estava sostinguda per la columna central. En l'excavació foren trobades encara les lloses,

1) J. Colominas i Roca: *L'edat del bronze a Mallorca.* Pàg. 567.
2) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pág. 568.

trencades, els encaixos de les quals es veuen en alguns punts de la paret interior de la talaia. Les mides d'aquest monument són més grans que les de l'anterior. La seva cambra, que també és de forma circular, té un diàmetre de 6'50 metres, amb parets de 5'50 m. d'alçada i 4 de gruix. Es pot comprovar que moltes de les pedres interiors estan calcinades pel foc de les incineracions de cadàvers. En el jaciment de cendres, d'un gruix de 1'60 metres, que es trobà al sòl de la cambra, foren recollits vasos de terrissa feta a mà, una llança de bronze i un punyal triangular de ferre. A l'exterior fou trobada una altra llança de bronze. [1]

Escarpra de bronze del poblat del Mitjà Gran (Les Salines)

Les troballes d'objectes de ferre a les talaies de Mallorca proven que aquells poblats perduraren a través de l'edat del ferre.

Poblat del Mitjà Gran (Termes de Les Salines i de Campos): Queden ja avui molts pocs vestigis d'aquest poblat, que es troba en la divisió dels termes de Les Salines i de Campos. La part menys destruïda és la que pertany al terme de Campos, en un lloc que és encara garriga, on es conserven algunes restes d'habitacions.

En les excavacions practicades pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans a les restes d'una habitació, vora de la qual habia estat enderrocada una talaia, sortiren, apart de la terrissa, el més important conjunt d'objectes de bronze trobats a Mallorca. Aparegueren cinc destral planes, dues escarpres, dues anelles i un punyal. Tots aquests objectes corresponen a la plena edat del bronze. [2]

En dues habitacions excavades a la garriga del terme de Campos només es trobà terrissa esmicolada.

Poblat d'Es Velar (Sanselles): En uns camps de conreu del terme de Sanselles, molt aprop de Santa Eugènia, hi ha un lloc conegut amb el nom de *Es Velar*, on existeixen les restes d'un poblat prehistòric, que poc a poc van desapareixent, per utilitzar els pagesos les pedres i aprofitar per als conreus les zones netejades.

Quan es féu l'excavació d'aqueixes restes pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans només quedaven una talaia mig enderrocada i algunes habitacions contigües. Aquesta talaia té una cambra circular de 6 metres de diàmetre. Al mig s'alça una columna formada per cinc pedres, i que amb les de la part superior, enderrocades pels cercadors

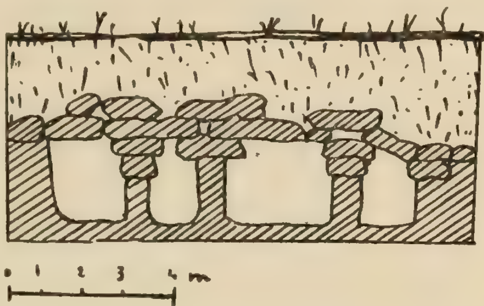

Punyal de bronze del poblat del Mitjà Gran (Les Salines)

1) J. Colominas i Roca: *L'edat del bronze a Mallorca.* Pàg. 569.
2) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàgs. 579 i 570.

de tresors, tenia quatre metres d'alçada. En el jaciment, d'un gruix de 1'35 metres, aparegueren cendres d'ossos, terrissa i punxons d'os, tot molt cremat. [1]

Coves d'enterrament: Són molt poques les coves que en la plena edat del bronze foren utilitzades per als enterraments. Ja havem dit que en aquest període es construiren uns sepulcres subterranis, que més que coves són forats, i per als quals sovint eren aprofitades les depressions del terreny. D'altra banda, ja sabem que molts cadàvers eren incinerats a les cambres de les talaies. L'única cova natural d'enterrament d'aquest període descoberta fins ara, és la *Cova de Sa Talaia,* a Santa Margarida.

Secció d'una de les coves dels Antigors (Les Salines de Santanyí)

Sa Talaia és una possessió que dista mitja hora del poble de Santa Margarida i on hi havia hagut construccions antigues, avui desaparegudes. Prop d'aquest indret fou descoberta una cova natural en forma de pou, de 2'10 metres de profunditat per 0'60 d'amplada, amb un eixamplament al capdavall que feia una cambra de 6'65 metres de diàmetre i 0'45 d'altura. En l'excavació es recollí escassa terrissa i dues destrals planes de bronze, iguals a les trobades al poblat del Mitjà Gran de Les Salines de Santanyí. [2]

Les coves artificials d'enterrament, de formes molt diverses, eren fetes aprofitant els clots de la roca o obrint una cavitat dins la terra. Una o més columnes de pedra sostenen un sostre de lloses, cobert després de terra completament. [3]

Creu Colominas que d'aquestes coves, que tan abunden a Menorca, n'hi ha també moltes a Mallorca. Però no presentant cap senyal exterior que les delati, cal esperar que l'atzar les vagi descobrint. [4]

Les úniques coves mallorquines d'aquesta classe avui conegudes són les de *Coves dels Antigors*, a Les Salines de Santanyí. Foren descobertes dins el perímetre del poblat dels Antigors de Les Salines, en arrencar els fonaments d'una de les talaies caigudes. Són dues coves properes. Els testos de terrissa que hi foren recollits indiquen que pertanyien a la mateixa civilització dels talaiots. [5]

Menorca. — Els monuments primitius de Menorca poden ésser classificats en dues grans agrupacions: les coves artificials i les construccions de grosses pedres (talaies, navetes i murs).

1) J. Colominas i Roca: *L'edat del bronze a Mallorca.* Pàg. 570.
2) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 571.
3) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 572.
4) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 572.
5) J. Colominas i Roca: Lloc citat. Pàg. 572.

Mentre que la part septentrional de Menorca és assotada sovint per les ventades violentes del nord, la part meridional n'està resguardada. I això explica que els llocs preferits per l'home, des dels més reculats temps, per a habitació i estada en aquesta illa, hagin estat les cales segures i les platges tranquil·les de la costa sud. [1]

Les coves: Les coves artificials apareixen obertes en els cingles de les accidentades costes o bé en els barrancs que hi aflueixen.

En la seva part meridional, la plana de l'illa presenta talls pregons, clivelles tremendes, obertes en sentit perpendicular a la costa brava, la profunditat de les quals augmenta a mesura que s'acosten a la mar, on desemboquen. [2]

Les parets d'aquests barrancs apareixen tallades gairebé a plom, amb una alçada de 30 a 40 metres. Allí obrà l'home primitiu les coves que havien de ser-

Talaiot de Sant Agustí, prop de Sant Cristòfol (Menorca). Vista de l'entrada

vir-li d'habitació. «No hi ha barranc ni barrancó —escriu Hernández Mora — que no presenti, mig amagat per atapeïda vegetació, tal o qual estatge troglodita, a primera vista inaccessible. En alguns punts l'espadat apareix com un sedàs d'una immensitat de forats, formant vers nuclis de població. Tret d'algunes coves practicades en lloc de còmode accés, la immensa majoria es troben situades a tal

1) J. Hernández Mora: *Menorca prehistórica.* «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.» Any 1922. Pàg. 45.
2) J. Hernández Mora: Lloc citat. Pàgs. 45 i 46.

altura que, a simple vista, millor les podria pendre hom per nius d'àguiles que per habitacions humanes.» [1]

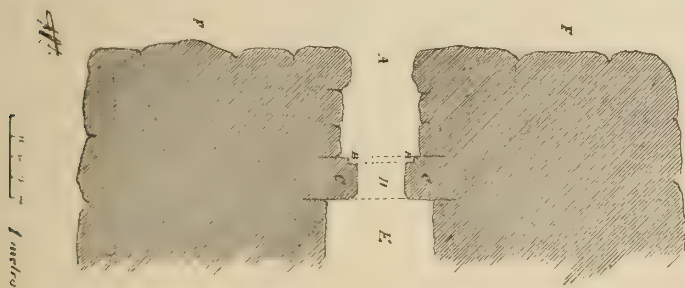
El lloc escollit per aquells troglodítes, afegeix, no podia ésser ni més esplèndid ni més retirat. Allí creixen frondosos horts de tarongers, magraners i llorers, regats pels rierols. Per les roques s'enfila la vegetació silvestre[2].

Ruïnes a Son Saura Nou, prop de Ciutadella (Menorca)

Hom troba els principals agrupaments d'aqueixes coves al barranc de Biniparraitx, a «Cales Coves», als barrancs que aflueixen a les platges de «Son Bou», en el «d'En Fideu» (Coves gardes) i en el de Son Morell [3].

Generalment, aqueixes coves presenten els mateixos caràcters. Tenen una entrada petita, que pel regular no arriba a dos metres d'alçada, rectangular gairebé sempre, amb enquadraments a les vores, sobreposats i escalonats. Dins hi ha una cambra ampla, ordinàriament d'imperfecta forma circular, d'un diàmetre que varia entre 5 i 10 metres, i amb una mena de nervis que des del pis pugen al sostre, i que són més sortits a la part inferior que a la superior. Hom creu que aqueixos sortits obeeixen al propòsit de distribuir l'habitació en diversos departaments. El promedi d'alçada d'aquestes coves passa de dos metres.

Alayor: Planta de la naveta

Unes altres coves hi ha de tipus completament diferent. Unes es presenten isolades, altres en grups. Alguns grups, com el de Cales Coves, apleguen un gran nombre de cavitats d'aqueixes.

Presenten l'aspecte d'una construcció molt primitiva, i es distingeixen per tenir una cambra única de poca cabuda, amb una entrada petita, de forma semicircular, amb el seu diàmetre per base.

1) J. Hernández Mora: *Menorca prehistórica*. Pàg. 40.
2) J. Hernández Mora: Lloc citat. Pàg. 46.
3) J. Hernández Mora: Lloc citat. Pàg. 46.

És Cales Coves un petit port ben abrigat, a uns 5 quilòmetres del poblet de Sant Climent i a uns 7 de la vila d'Alayor. L'estació arqueològica d'aquest indret està formada per un centenar de coves, entre les quals és particularment notable l'anomenada *Sa Presó*.

Creu Hernández Mora que es tracta d'habitacions humanes. Ja Estrabó diu que els primitius balears tenien llur casa en els amagatalls de les penyes i dels cims enasprats.

És veritat que s'ha trobat en algunes coves d'aqueixes, precisament en les més petites, que corresponen a un tipus més primitiu, objectes funeraris, pertanyents

Recinte i porta d'entrada d'un poblat, a Santa Rosa, prop de Ciutadella (Menorca)

a les edats del bronze i del ferre. Però remarca Hernández Mora que ni els caràcters d'aqueixes coves són a propòsit per als enterraments de les dites edats, ni se sap que hagi mai existit històricament en lloc una juxtaposició tan íntima d'habitacions per als vius i tombes per als morts. [1]

La cosa més probable, afegeix Hernández Mora, és que aqueixes habitacions fossin obertes en època anterior al segle XX abans de Jesucrist, i que més endavant fossin utilitzades pels diferents pobles que habitaven l'illa. Això explica que a la paret d'una gran cova natural de Cales Coves, anomenada *La Sala*, hi hagi ins-

1) J. Hernández Mora: *Menorca prehistórica*. Pàg. 50.

cripcions romanes i que apareguin sepulcres cavats pels alarbs en el pis d'una de les grutes de Son Bou i en una altra del barranc de Santa Mònica.

Existeixen també a Menorca nombroses coves subterrànies, que tenen semblança amb les de Mallorca, particularment amb les de Sant Vicents i amb algunes de Portugal i França. Hernández Mora considera que no són de la mateixa data ni destinades al mateix objecte que les coves dels espadats.

Ultra ceràmica de molt diferents èpoques, des de la primitiva i característica de Menorca fins a la sarraïna, hom ha trobat en una d'aquestes coves, situada al predi *S'Hostal*, restes d'esquelets humans. Un dels cranis, braquicèfal, estudiat per Vernau, resulta molt semblant al de la pedrera de Helie, a Grenelle. [1]

Amb tot i aquesta troballa fúnebre, hom no pot afirmar que aqueixes coves fossin destinades a sepulcres.

Talaies i navetes: Aquests monuments primitius de Menorca es troben en les seves zones mitjana i meridional, que són les més fèrtils i les més poblades, amb algunes ramificacions cap al nord. Adés isolats, adés formant grup, el nombre

Edifici i talaiot, a Telatí de Dalt, prop de Mahó (Menorca)

d'aqueixos monuments és molt considerable. Llur abundància permet de dir que l'illa és un vast museu arqueològic. [2]

Amb la pedra abundant dels espadats menorquins hom pogué alçar les construccions de l'illa. A Menorca no ha calgut, com a Mallorca, utilitzar per a les cons-

1) E. Cartailhac: *Monuments primitifs des îles Baléares.*
2) J. Hernández Mora: *Menorca prehistórica.* Pàg. 53.

truccions i per a la fabricació de calç les pedres dels monuments primitius.

L'estudi detingut dels monuments prehistòrics menorquins ha fet creure a Hernández Mora que moltes estacions primitives foren arrasades i que en el mateix indret i amb els mateixos materials provinents de l'enderroc, hom alçà noves construccions. Tenen aquestes, per llur arquitectura, un caràcter completament divers de les primeres; però exteriorment s'hi assemblen; i això ha estat causa que hagin estat atribuïdes a la mateixa civilització. [1]

Pilar central de la «Torre trencada», prop de Ciutadella (Menorca)

D'ací ve que Hernández Mora divideixi els monuments menorquins en dues menes: els d'art primitiu pròpiament dit i els d'art decadent, o sigui els construïts després amb els materials dels monuments enderrocats.

Entre aquells hi ha dos grups: el dels monuments que es presenten formant conjunt, evidentment relacionats, i el dels isolats o independents.

En el primer grup posa Hernández Mora els talaiots, les coves, les galeries cobertes, les taules amb llurs cèrcols i els murallons. En el segon grup hi fa entrar les navetes, les sales hipòstiles i els sepulcres oberts en la roca i tapats amb aparell de grosses pedres. [2]

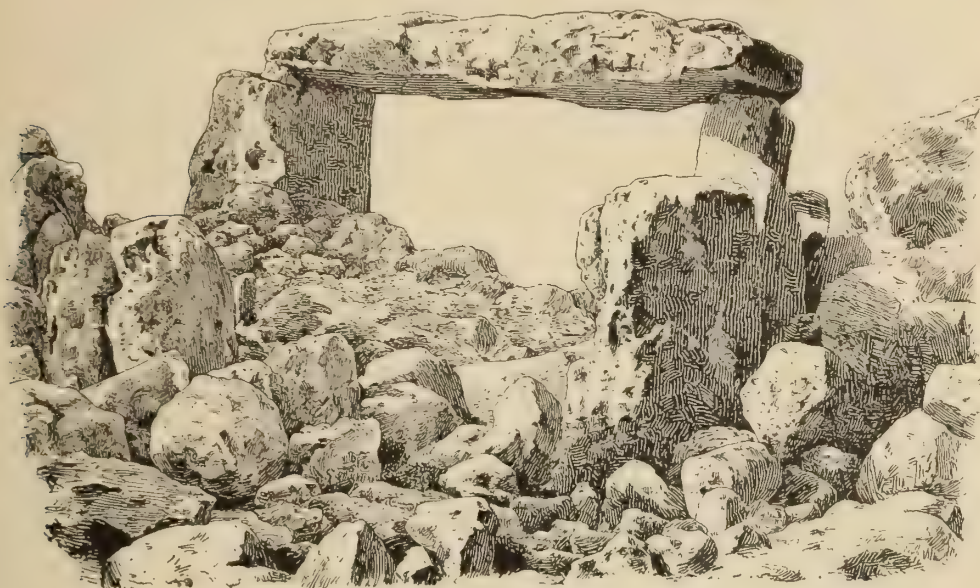
És molt gran encara el nombre de talaiots més o menys enrunats que es conserven als camps de Menorca. Ramis, al segon decenni del passat segle, els feia pujar a prop de doscents. D'aleshores ençà aquesta xifra ha minvat notablement. [3]

Hernández Mora, en parlar dels talaiots menorquins, en fa una prolixa classificació, distingint-ne setze tipus diferents, a saber:

1.er, Talaiot massís; 2.on, talaiot amb passadís recte i entrada a peu pla; 3.er, talaiot amb escala interior i entrada a peu pla; 4.art, talaiot amb passadís recte i escala

1) J. Hernández Mora: *Menorca prehistórica*. Pàg. 54.
2) J. Hernándrz Mora: Lloc citat. Pàgs. 54 i 55.
3) J. Hernández Mora: Lloc citat. Pàg. 57.

semicircular amb entrada a peu pla; 5.è, talaiot de cambra inferior senzilla amb entrada a peu pla; 6.è, talaiot de cambra superior senzilla; 7.è, talaiot de més d'una cambra; 8.è, talaiot de cambra multicelular i escala semicircular; 9.è, talaiot amb corredor circular superior; 10.è, talaiot amb cambra i dos passadissos; 11.è, talaiot de cambra gran i circular en pis baix; 12.è, talaiot de cambra gran en comparti-

Ruïnes del monument anomenat «Torre d'En Galmés», al sud d'Alayor (Menorca)

ments; 13.è, talaiot de cambra circular amb pilans de sosteniment; 14.è, talaiot amb apèndix; 15.è, talaiot de dos pisos; 16.è, talaiot de forma de piràmide quadrangular truncada. [1]

Malgrat que les talaies menorquines tenen generalment la forma de tronc de con, amb base circular més o menys perfecta, n'hi ha una en forma de piràmide truncada de base quadrangular: la del predi Benicalsitx, al terme municipal de Ferreries.

Les talaies de Menorca tenen una base que oscil·la de 15 a 20 metres de diàmetre. Sembla segur que, primitivament, aqueixes edificacions foren més altes. Les pedres de les fileres superiors deuen haver caigut en el transcurs dels segles.

A les talaies menorquines succeeix sovint que la renglera de la base està formada de blocs gairebé sense desbastar, mentre que els superiors han estat

1) J. Hernández Mora: *Menorca prehistòrica* Pàgs 58 a 61.

curosament treballats, fins al punt que algunes peces semblen veritables carreus. Així passa a les talaies de Benicodrell, Sona Casana, etc. [1]

Talaiots i nuragues.— Diversos historiadors i arqueòlegs han comparat els talaiots balears amb els nuragues de Sardenya [2]. Un dels qui amb més competència ha estudiat els nuragues sards, Taramelli, comentant el treball de Bezzenberger, director del Museu de Königsberg, ha fet indicacions de gran interès. Ell creia que hi hagué a Sardenya i a les Balears un període de cultura eneolítica o del coure, d'on vingué la cultura del bronze. Ja havem vist que no sembla probable que l'eneolític existís a les Balears [3]. A les «tombes dels gegants» sardes, observa, corresponen les «naus» baleàriques, i a la *domus de gianas* algunes coves de les Balears, per bé que més petites i de disposició més simple.

Mur i columna interior d'un monument, a Sant Agustí, prop de Sant Cristòfol (Menorca)

Els nuragues de Sardenya apareixen també agrupats sovint. Les excavacions realitzades demostren que pertanyen a l'edat del bronze. Segons un dels més aciençats exploradors, Mackenzie, no hi ha dubte que els nuragues fóren habita-

1) J. HERNÁNDEZ MORA: *Menorca prehistórica*. Pàg. 55.

2) Vegi's LA MÀRMORA, sobre el talaiot de Son Noguera dels Frares, i F. MARTORELL I PEÑA en els *Apuntes Arqueológicos de D. Francisco Martorell y Peña ordenados por Salvador Sanpere y Miquel*. Barcelona, 1879.— E. CARTAILAC: *Monuments primitifs des Baleares* (1892).—ADALBERT BEZZENBERGER: *Vorgeschichtliche Bauwerke der Balearen*. Treball publicat a la «Zeitschrift fur Ethnologie». Any 1907, facs. 4, 5.

3) Vegi's el present volum, pàg. 442.

cions. Existeixen a l'illa agrupaments de nuragues que formaven veres ciutats. Ultra aqueixes torres hi ha els sepulcres, més baixos, que la gent del país anomena *tombes dels gegants*.

Bezzenberger no creu que els talaiots, molt més petits que els nuragues, siguin una derivació d'aquests, que són construccions més evolucionades. Opina, això sí, que talaiots i nuragues deriven d'un prototipus comú més antic. Quin era aquest prototipus? Creu Bezzenberger que podria ésser la construcció anomenada *sese* de l'illa Pantel·lària, que ell considera pertanyent als temps neolítics, o almenys propera als dits temps.

Pilar central de l'edifici d'un poblat, a Torrauba de Salort, prop d'Alayor (Menorca)

Taramelli, per la seva part, troba una gran analogia entre una cabana de prop de Cales Coves, descoberta per Bezzenberger, els *truddhi* de la Puglia i altres cabanes descobertes posteriorment a les muntanyes de la Ligúria. Totes aquestes construccions presenten diverses seccions de troncs de con que es sobreposen, cada vegada més estrets. D'aquest fet s'ha volgut deduir que les cabanes baleàriques, els cabanons lígurs i els *truddhi* pullians corresponen a un antiquíssim prototipus mediterrani de casa, d'on venien els talaiots i els nuragues.

D'altra banda, de l'al·ludida monografia de Bezzenberger es dedueix que els elements fonamentals de l'arquitectura primitiva de la Sardenya i les Balears procedeixen del sud.

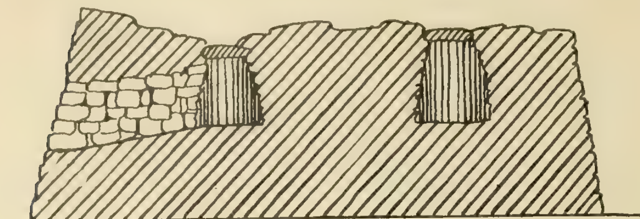
Braçalet de coure (Menorca)

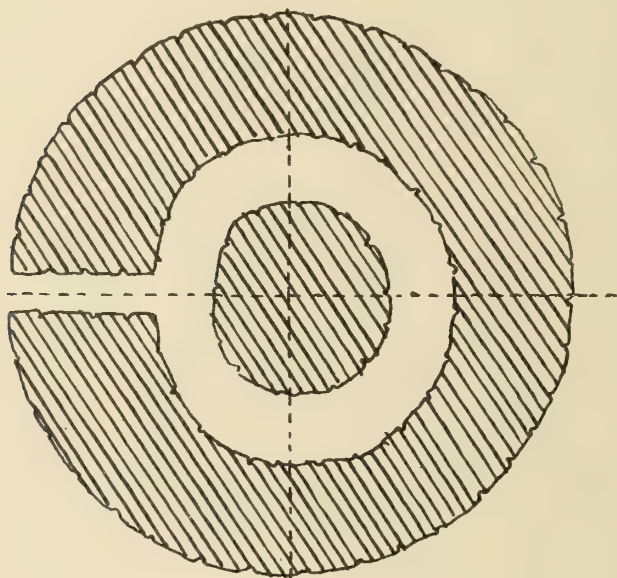
Creu també Bezzenberger, acceptant l'opinió d'altres, que els talaiots baleàrics tenien una destinació defensiva, de la qual cosa veu la prova en l'estretor de l'entrada.

Les darreres excavacions confirmen que la primitiva civilització balear és paral·lela a la dels nuragues de Sardenya.

Bosch i Gimpera té per dubtós que calgui posar en l'edat del bronze mallorquina els famosos braus de Costig i altres objectes de bronze, com els tubs amb coloms en un extrem, que alguns han atribuït a influències egees o fenícies.

Les vagues i escasses referències dels autors antics respecte als pobladors primitius de les Balears no donen gaire llum sobre els complexos problemes prehistòrics relacionats amb la civilització baleàrica dels talaiots. No hi ha proves fefaents de colonització fenícia, ni grega, ni cartaginesa a Mallorca. Però sembla que les naus d'aqueixos pobles visitaren sovint els ports baleàrics, on s'ha trobat objectes que els han estat atribuïts. El problema etnològic d'aquesta civilització no està encara aclarit.

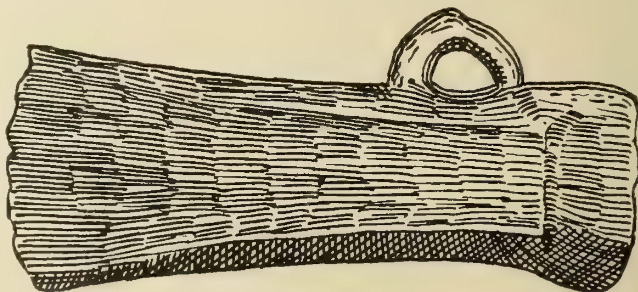

Tall i planta del talaiot de L'Hostal, prop de Ciutadella (Menorca)

S'han assenyalat també algunes analogies entre aquests monuments prehistòrics del Mediterrani occidental i els *duns* d'Escòcia i *clochans* d'Irlanda.

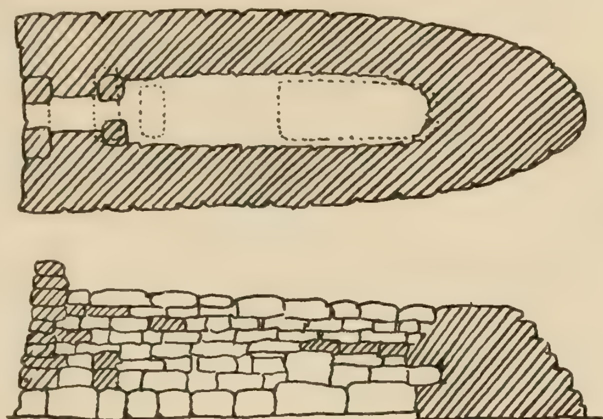
El nombre de nuragues reconeguts a Sardenya és d'uns tres mil. La Marmora en el seu *Voyage en Sardaigne* (1839-1860) descriví aquests monuments gegantins. Estan bastits en llocs elevats, tant als cims de les muntanyes naturals com damunt les col·lines artificials alçades perquè amb llur situació dominant poguessin permetre la construcció d'obres militars que protegissin les planes.

La forma dels nuragues és la de tronc de con. Estan fets amb filades de pedres rústegues,

Destral de bronze (Menorca)

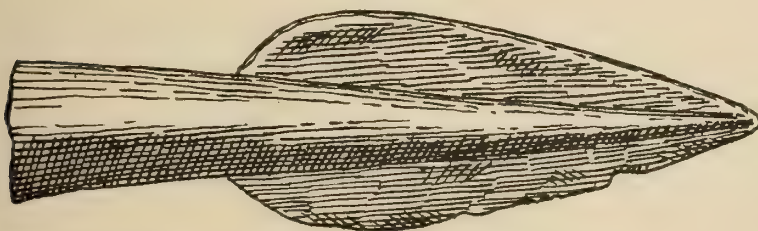
ajuntades en sec. Els blocs de les rengleres inferiors són molt sovint d'enorme grandària. Hi ha torres d'aquestes que tenen una alçada de 10 a 20 metres. El diàmetre de llur base és de 10 a 30 metres. Consten de dos o tres pisos, i en el gruix dels murs tenen una mena de nínxols.

Planta i tall de la naveta d'Els Tudons

Respecte a l'alçada de les talaies, diu Cartailhac: «Els més grans talaiots que he visitat són els de Morell, prop de la badia d'Alcúdia (Mallorca), i de Torre Llafuda (Menorca). Tenen prop de 16 metres de diàmetre a la base i 14 al cim; molts d'altres tenen proporcions anàlogues. L'alçada del segon és de 12 metres. Els talaiots enters de Sant Agustí i de Torre Nova, aquest de dos pisos, només tenen 6 metres d'alt. Són ben rars els que passen d'aquesta elevació.» [1]

Precisament fou el comte Albert de la Marmora qui en el segon volum del seu *Voyage en Sardaigne* tractà llargament dels monuments baleàrics [2]. Era el primer observador qui veia el conjunt dels monuments de les dues illes Balears, els quals examinà depressa durant l'hivern del 1833 al 1834. L'experiència que havia adquirit en l'estudi dels nuragues sards li serví molt quan es trobà davant les talaies i les navetes baleàriques. Constata Cartailhac que La Marmora descriu bé el mode de construcció dels monuments de les Balears, però que, per la seva inclinació a acostar-los als nuragues i per un excés d'imaginació, les plantes que féu d'aquells no són gaire fidels. [3]

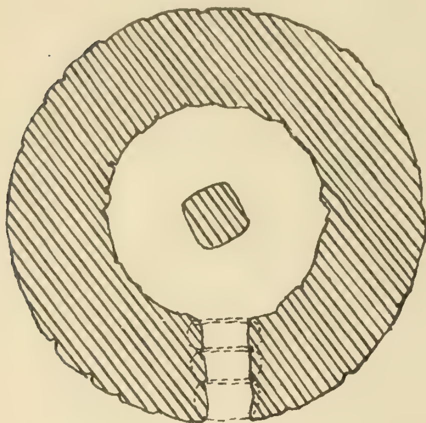

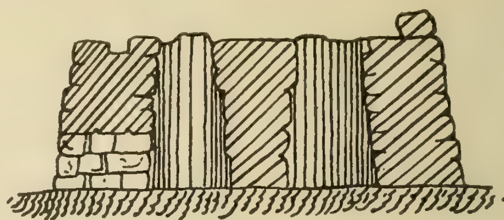
Punta de llança de metall, d'Andrata (Mallorca)

També Hübner relacionà els monuments primitius de les Balears amb els de les altres illes mediterrànies, com Gozzo i Pantel·lària. [4]

1) E. Cartailhac: *Monuments primitifs des îles Baléares*. Pàgs. 23 i 24.
2) Albert de la Marmora: *Voyage en Sardaigne*. Vol. II. Pàgs. 532 i següents.
3) E. Cartailhac: Lloc citat. Pàg. 7.
4) A Hübner: *La Arqueologia en España*.

Si la comparació de les talaies baleàriques amb els nuragues sards té algun fonament, no pot dir-se la mateixa cosa de la comparació amb els monuments megalítics o dolmènics. Parlant d'unes ruïnes de la Torre d'En Galmés, observava Cartailhac que, de lluny, i sobre tot vistes en fotografia, tenen una certa semblança

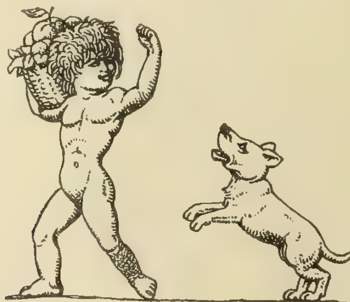

Planta i tall de la talaia de S'Àguila, prop de Capocorp Vell

amb un dolmen parcialment derruït, però que en realitat es tracta de coses del tot diferents. «Jo no he vist res a les Balears — afegia — i dec dir-ho en aquesta ocasió, que s'assembli als dolmens, sigui de França, sigui d'altres països» [1]. Ja abans, Hübner havia remarcat la total absència a les Balears de monuments idèntics als megalits d'Europa. [2]

La respectiva fixació cronològica de la civilització megalítica i de la civilització dels talaiots prova d'una manera decisiva que es tracta de monuments ben diferenciats.

1) C. Cartailhac: *Monuments primitifs des îles Baléares.* Pàg. 23
2) A. Hübner: *La Arqueología en España.*

CAPÍTOL VII

La primera edat del ferre

1. EL PRIMER PERÍODE: Les necròpolis hallstàtiques catalanes. — Necròpolis de Vilars. — Necròpolis de la Punta del Pi (Port de la Selva). — Necròpolis de «Câ En Roqueta» (Sabadell). — Necròpolis de «Câ En Missert» (Terrassa). — Poblat de Marlés. — Sepulcre del Turó de les Mentides (Folgaroles). — Altres estacions.
2. EL SEGON PERÍODE: Necròpolis d'Anglès. — Necròpolis del Pla de Gibrella.
3. LES DUES CIVILITZACIONS DE LA PRIMERA EDAT DEL FERRE: La de la costa i la de l'interior. — Les dues races d'aquestes civilitzacions.
4. ELS LÍGURS: El nom. — L'expansió lígura. — La raça dels lígurs. — Com eren els lígurs. — Cronologia. — Els lígurs a Catalunya.
5. ELS CELTES: El nom.—Els moviments d'expansió.—La raça cèltica.—Com eren els celtes. — Els celtes a Catalunya.

1. EL PRIMER PERÍODE

Les necròpolis hallstàtiques catalanes. — Les principals troballes de la primera edat del ferre al Principat de Catalunya consisteixen en diverses necròpolis d'incineració. A més hi ha algunes coves amb material d'aquest temps i algunes troballes soltes de bronzes i de ceràmica.

Per llurs més notables analogies, les dites troballes poden ésser agrupades molt definidament en dos períodes cronològics que abracen tota la primera edat del ferre, o sigui del 900 al 500 abans de Jesucrist. El primer període va del 900 al 650 abans de Jesucrist, i el segon del 650 al 500. [1]

1) P. Bosch i Gimpera: *Dos vasos de la primera Edat del ferro trobats a Argentona. La ceràmica de Hallstatt a Catalunya.* Treball publicat a l'«Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum V. Anys 1913-14. Crònica. Pàgs. 816 i següents. — *Prehistòria catalana.* Pàg. 175.

Mentre que al Principat de Catalunya abunden, relativament, les necròpolis de la primera edat del ferre, al restant de la península persisteix la pobresa d'estacions i troballes, pobresa que amb caràcter general es veu ja en el període avançat de l'edat del bronze.

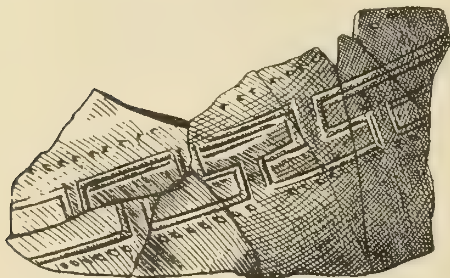

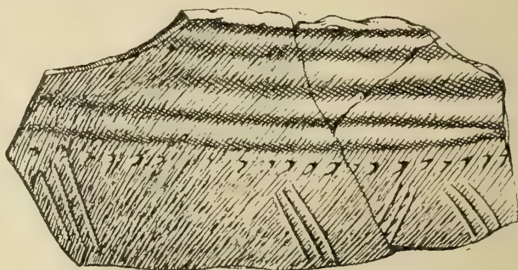
Vasos d'Argentona

Del primer període de la primera edat del ferre al Principat de Catalunya hi ha les necròpolis de Vilars, de la *Punta del Pi* a Port de la Selva, de *Câ En Roqueta* a Sabadell, i de *Câ En Missert* a Terrassa.

Les dues primeres necròpolis representen, potser, un primer grau d'aquesta cultura, mentre que les segones acusen l'apogeu d'aquesta civilització. [1]

Corresponen a aquest període la capa superior de la *Balma del Segre* a Vilaplana, uns vasos d'Argentona, alguna ceràmica de les Coves del Mont Bufadors a Port de la Selva, els braçalets de bronze trobats a la muntanya de Sant Aleix, entre Camporan i Vedago d'Adors, potser part del material de la Cova dels Encantats de Serinyà, el poblat de Marlés i el sepulcre del Turó de les Mentides a Folgaroles.

Ceràmica de la Cova dels Encantats, a Port de la Selva

Necròpolis de Vilars. [2] — Fa més de trenta anys fou descoberta aquesta necròpolis, situada prop d'Espolla. Els seus sepulcres, que eren d'incineració — per bé que no tots foren excavats — ocupaven un extens terreny.

Dins una rodona de pedres hi havia el mobiliari sepulcral i els vasos amb les

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 176.

2) Fidel Fita i J. Vilanova: *Espolla i Colera.* «Boletín de la Real Academia de la Historia». Tom XVII. Any 1890. Pàgs. 136 i següents.—J. Botet i Sisó: *Data en què els grecs s'establiren a Empòries.* Girona, 1908. Pàg. 12.—Volum de Girona de la *Geografia general de Catalunya.* Pàgs. 482 i següénts.—P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 176.

cendres. Aquests vasos apareixien tapats amb plats de terrissa. De vegades damunt del plat hi havia una pedra plana, com per a fer més pes i evitar que el plat-tapadora fugís del seu lloc.

En un vas es trobà un objecte que alguns han cregut si podia ésser una mena de flauta. És un cilindre de terrissa, llargarut, partit en sentit longitudinal i ple de foradets.

S'hi trobà així mateix un tros de frontal, corresponent a un crani dolicocèfal, travessat per un clau de coure unit a una cadeneta del mateix metall.

Els vasos de terrissa són de variades formes, i alguns presenten decoracions d'acanalats al coll o incisions de meandres.

No se sap on és avui el material arqueològic trobat.

Vas de Vilars

Necròpolis de la Punta del Pi (Port de la Selva). — Aquesta necròpolis, avui desapareguda del tot, estava situada en la baixada a la platja de *L'Aball (La Vall?)*, entre aquesta platja i la Punta del Pi, davant la vila del Port de la Selva. [1]

La gent del poble, en diverses ocasions, havia trobat en aquell indret, removent o cavant la terra, uns quinze vasos i olles, dels quals no pensà altra cosa sinó que podien haver servit per a enterrar algun tresor.

Havent-se tret en certa ocasió terra del dit lloc, pogué recollir Alfaras alguns exemplars d'aquests vasos, que eren urnes cineràries. Aleshores descobrí i estudià el cementiri prehistòric que allí hi havia hagut. La necròpolis ocupava una superfície de 16 àrees. El terreny havia estat aplanat i cobert amb una capa de grava de la platja propera.

Prop de setanta tombes de cremació foren trobades. La distància entre les sepultures era d'un metre aproximadament. Les unes estaven constituïdes per urnes. Les altres, la major part, per cavitats o cel·les fetes amb quatre pedres o lloses cla-

Plat de la Punta del Pi

1) Manuel Cazurro: *Las cuevas de Serinyà, y otras estaciones prehistòricas del N. E. de Cataluña.* Treball publicat a l'«Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum II. Any 1908. Pàgs. 79 i següents. — J. Botet i Sisó: *Data en què els grecs s'establiren a Empòries.* Pàgs. 14 i següents.

vades a terra formant una caixa, i que apenes sortien una mica de la capa de grava. Aqueixes cel·les tenien, per terme mitjà, 20 centímetres de costat i 30 de fondària. Al fons van ésser trobats vestigis de cendres. No hi havia, però, els petits objectes que acostumen a constituir el mobiliari d'aqueixa mena de tombes. Moltes de les cel·les estaven tapades amb una pedra introduïda com un tascó i que s'alçava uns 20 o 30 centímetres damunt la superfície, com un senyal: tals les creus sepulcrals clavades a terra. Altres cel·les estaven tapades amb un plat o amb una pedra quadrangular o rodona.

Vas de la Punta del Pi

Les urnes cineràries, fetes a mà, són de fang negrós, i anaven tapades, bé amb una mena de casquet cònic, bé amb pedres adaptades a la boca. Algunes estan decorades amb dibuixos geomètrics incisos de molta simplicitat, fets abans d'ésser cuita la pasta. La més gran de les urnes amida 35 centímetres d'alçada.

El material que es conserva és al Museu Artístic i Arqueològic de Barcelona.

Necròpolis de Câ En Roqueta (Sabadell).— A la serra de la Salut, en el lloc anomenat «Câ En Roqueta», es descobrí una necròpolis amb sepulcres d'incineració, amb nou urnes d'uns 30 centímetres d'alçada per uns 35 d'amplada, plenes de cendres.

Ceràmica de la Punta del Pi

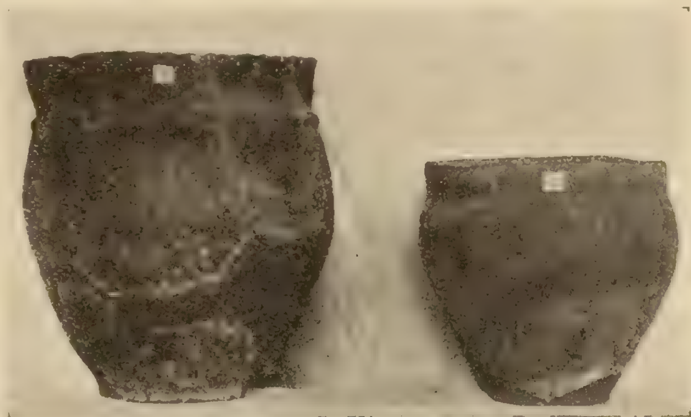
Els sepulcres estan arrenglerats, i els separen lloses de pedra dretes, col·locades de metre en metre. Les urnes cineràries són de terrissa negrosa i polida feta a mà. Estaven tapades amb plats o amb pedres.

Els vasos tenen forma esfèrica o ovoide. N'hi ha alguns que presenten el

coll sortit cap enfora i tenen un petit peu. Llur decoració consisteix generalment en incisions de meandres, segments de cercle, clotets, zig-zags i acanalats. [1]

Necròpolis de Câ En Missert (Terrassa). Quan es construïa la carretera de Terrasa a Olesa, fa ja molts anys, es trobà un gran nombre de sepulcres, sembla que més de doscents, en el lloc anomenat Câ En Missert [2]. Aleshores només foren salvats alguns vasos, que són al Museu episcopal de Vich.

Posteriorment, l'Institut d'Estudis Catalans excavà les parts de la necròpolis que havien quedat intactes en construir-se la carretera, a banda i banda d'aquesta. Així foren salvats encara uns cinquanta sepulcres.

Vasos de la Punta del Pi

Aparegueren els sepulcres a un metre o metre i mig de fondària. Llur disposició no guardava cap ordre. Eren tots sepulcres d'incineració. Consistien en vasos plens de cendres i tapats amb plats cònics o amb pedres planes.

Les urnes o vasos, generalment d'uns 20 a 30 centímetres per 30 d'alçada, són fets a mà, polits i decorats amb incisions. En la gran majoria dels vasos no hi sortiren sinó ossos. En alguns altres sortiren dos anells de bronze i un punxó d'os. També sortiren entre les urnes, de vegades, vasets petits, els uns tapats amb una pedra, els altres sense tapar. Potser es tracta de vasos d'ofrenes o de sepulcres d'infants. [3]

La combinació dels motius ornamentals, en els vasos d'aquesta necròpolis, com en els de la de Terrassa, és sovint molt bella.

Poblat de Marlés. En el districte municipal de Marlés i parròquia de Sant Pau de Pinós, hi ha, prop del Mas Camprodon, un serradet que descansa sobre una codinera que el volta. Damunt aquesta apareix, a flor de terra, una gran abundància de testos de terrissa antiga, que prova l'existència d'un poblat prehistòric

1) *La col·lecció de prehistòria en el Museu de Sabadell.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum V. Any 1913-14. Pàg. 872. —P. BOSCH I GIMPERA: *Prehistòria catalana.* Pàgs. 178 i 179.

2) J. SOLER I PALET: *Contribució a la Història antiga de Catalunya. Egara-Terrassa.* Discurs llegit a l'Acadèmia de Bones Lletres, de Barcelona. Barcelona, 1906. Pàgs. 11 i 12.

3) P. BOSCH I GIMPERA: *Prehistòria catalana.* Pàg. 180.

en aquell lloc. És probable que es tractés d'un poblat molt extens, puix que a un quilòmetre aproximadament a l'oest del serrat, que sembla ésser el nucli principal d'aquell, hom trobà restes de construccions pertanyents a la mateixa civilització.

Fou excavada una casa que presentava senyals d'haver estat destruïda per un incendi. L'argila que, posada damunt del brancatge, devia haver constituït la coberta de l'habitació, tal com succeeix a les barraques modernes, apareixia cremada, formant una capa sota la terra vegetal. Es conservava la primera filada de pedres de tres parets de la casa, la planta de la qual era de 3'30 metres en quadro. No hi havia cap pedra de la paret corresponent al costat de mig-jorn. És possible que allí no n'hi hagués hagut mai. [1]

Fou recollida abundant ceràmica de variades formes i artística presentació, havent-se pogut reconstruir alguns vasos molt interessants.

El poblat de Marlés, que ha donat una extraordinària riquesa de ceràmica, de gran importància pels seus motius ornamentals, ha resultat pobre en troballes d'altres objectes que el documentessin. De l'estudi comparatiu de la ceràmica, dedueix Serra i Vilaró que sembla pertànyer als començos de la primera edat del ferre. [2]

Sepulcre del Turó de les Mentides (Folgaroles). — Està situat a uns 4 quilòmetres de Vich, en terres del Mas Palau, de Folgaroles, no gaire lluny de la galeria coberta de Puig-ses-lloses. [3]

Forma una caixa feta amb lloses primes. És la primera caixa d'aquesta edat trobada a la plana de Vich. [4]

Fora de la sepultura, però tocant a les seves pedres, sortiren ossos humans i fragments de terrissa molt barrejats, amb els quals hom ha pogut reconstruir alguns plats i part d'alguns vasos.

És probable que l'haver aparegut les troballes en aquesta forma és degui a una anterior violació del sepulcre pels cercadors de tresors, que, creient de valor nul·la els ossos i els testos, els deixaren arreconats fora de la sepultura. [5]

Altres estacions. — A la Balma del Segre, de Vilaplana [6], hom trobà damunt la capa eneolítica i separats d'aquesta per una capa de llot, alguns vasos hallstàtics, anàlegs als de la necròpolis de Câ En Missert de Terrassa, per bé que amb decoració més senzilla. També hi sortí una punta de sageta i altres restes de bronze, així com un motllo de pedra destinat a fondre punxons. [7]

1) J. Serra i Vilaró: *Troballa protohistòrica a Marlés.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum vi. Anys 1915-20. Pàgs. 573 i següents.

2) J. Serra i Vilaró: Lloc citat. Pàg. 581.

3) Vegi's el present volum, pàg. 344.

4) J. Rius i Serra: *El sepulcre del Turó de les Mentides (Folgaroles).* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum vi. Anys 1915-20. Pàg. 581.

5) J. Rius i Serra: Lloc citat. Pàg. 582.

6) J. Serra i Vilaró: *Excavaciones en la cueva del Segre.*

7) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàgs. 180 i 181.

A Argentona, en el lloc anomenat Câ l'Estrada, prop de la riera, van ésser trobats, a 17 metres de fondària, fent un pou, dos vasos, decorats amb incisions, de caràcter hallstàtic [1]. Són al Museu de Mataró.

La gran fondària on aparegueren s'explica per haver estat fets els enterraments en llocs profunds, que després han anat omplint les sorres procedents de les muntanyes granítiques properes.

A les coves del Mont Bufadors, de Port de la Selva — Cova dels Encantats i Cova de la Porta — hi sortiren bocins de terrissa feta a mà, anàloga a la de les altres estacions d'aquest període.

La Cova de la Porta està situada prop de la Cova dels Encantats, entre cingles, i sembla haver estat convertida pels seus habitants prehistòrics en inexpugnable fortalesa.

A l'entrada hi ha unes pedres baixes i estretes, posades a guisa de parapet. Resta només una entrada practicable d'uns 40 centímetres, la qual podia ésser tancada per una gran llosa de pedra, que es trobà tombada, i que era alta de 2'37 metres i ampla de 0'45. A l'un i a l'altre costat de l'entrada hi ha uns forats oberts a certa altura, que devien servir per a barrar la porta de pedra amb una biga.

Vasos d'Anglès

La cova té uns dos metres i mig d'altura, però a l'interior aquesta alçada resta reduïda a la meitat. La planta ve a formar un cercle irregular.

En aquesta cova hi trobà Alfaras, que fou qui li donà el nom, diversos fragments de terrissa semblants als de la propera Cova dels Encantats, però sense cap ornamentació.

1) P. Bosch i Gimpera: *Dos vasos de l'Edat del ferro trobats a Argentona. La ceràmica de Hallstatt a Catalunya.* Pàgina 816.—*Prehistòria catalana.* Pàg. 181.

Prop del Port de la Selva, en el lloc conegut per el dit explorador, va trobar set ganivets de sílex, de data segurament més antiga.

A la Cova dels Encantats, de Serinyà, que ja havem estudiat com a cova eneolítica, ha sortit ceràmica probablement hallstàtica, que cal posar en el primer període de la primera edat del ferre. A la muntanya de Sant Aleix, entre Camprodon i Vedaga d'Adors, van ésser trobats, en circumstàncies ignorades, diversos braçalets de bronze oberts, que per llur aspecte molt semblant al dels braçalets que apareixen a les estacions hallstàtiques de França i Alemanya, cal posar en aquest període [1]. Els dits braçalets són al Museu de Barcelona.

Entre Roses i Palau hi ha unes alineacions de petites pedres dretes [2], que podrien assenyalar, com a Vilars i a la Punta del Pi de Port de la Selva, una necròpolis de la primera edat del ferre [3].

2. EL SEGON PERÍODE

Del segon període de l'edat del ferre, hi ha, a la Catalunya del Principat, les necròpolis d'Anglès i del Pla de Gibrella (Capsech).

Necròpolis d'Anglès. — No és sabuda la disposició que tenien els sepulcres en aquesta necròpolis d'incineració. Recorda encara les necròpolis del primer període de l'edat del ferre, de les quals no devia estar cronològicament molt allunyada. Però en la ceràmica presenta ja notables diferències.

Les urnes cineràries de terrissa aparegueren sovint tapades amb plats. La gran majoria d'aquests vasos no tenen ornamentació. «No hi ha res aquí — remarca Bosch i Gimpera — dels bells meandres del període anterior» [4]. Aquesta diferència i l'aparició de dues noves formes de vas desconegudes en el primer període demostren que es tracta d'un moment diferent de la cultura de la primera edat del ferre. El material és als Museus de Girona i Barcelona. [5]

Vas d'Anglès

Necròpolis del Pla de Gibrella. — Tampoc és coneguda la disposició que tenien les sepultures d'aquesta necròpolis.

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 182.

2) Manuel Cazurro: *Los monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* Pàg. 32.

3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 188.

4) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàgs. 185 i 186.

5) Vegi's també: J. Botet i Sisó: *Data en què els grecs s'establiren a Empòries.* Pàg. 15. — Joulin: *Les sepultures des âges protohistoriques dans le sud-ouest de la France et dans la peninsule iberique.* Treball publicat a la «Revue Archéologique». Any 1910. Volum II. Pàg. 197.

Els vasos que en procedeixen són de ceràmica feta a mà, de formes i d'ornamentació diferents.

Contràriament al que succeí a les altres necròpolis ja descrites, en la del Pla de Gibrella aparegueren nombrosos objectes de metall, que sens dubte eren ofrenes. Hi ha, entre aquests objectes, un anell, una agulla, una punta i un regató de llança, tot això de bronze, i tres puntes de llança triangular, trossos de ganivets i un punyal de ferre.

Vas d'Anglès

La troballa més interessant és el punyal, el qual permet de datar la necròpolis amb una certa exactitud [1]. Es tracta d'un punyal amb pom d'antenes o de ferradura, característic del primer període de la primera edat del ferre, fixada entre els anys 650 i 500 abans de Jesucrist. I diu Bosch que dins el caràcter general de les variants del tipus, aquelles que són totes de ferre pertanyen a la fi del període. Així, el punyal del Pla de Gibrella, i en general la necròpolis, poden ésser datats ja ben aprop de l'any 500 abans de Jesucrist.

Que aquestes dues necròpolis, remarca Bosch, referint-se a les d'Anglès i el Pla de Gibrella, tenen una certa relació i representen la fi de la primera edat del ferre a Catalunya, sembla segur, a despit de la manca d'objectes típics a Anglès. El contrast de la ceràmica d'aquesta última necròpolis amb la del període anterior, d'una part, i la continuació de les formes noves al Pla de Gibrella, ens ho demostren [2]. Ho confirma la comparació amb les necròpolis similars de l'altra banda dels Pireneus. [3]

El material de la necròpolis del Pla de Gibrella és al Museu d'Olot. [4]

3. LES DUES CIVILITZACIONS DE LA PRIMERA EDAT DEL FERRE

La de la costa i la de l'interior. — Dues civilitzacions diferents ens ofereix a la Catalunya estricta la primera edat del ferre: la de la costa i la de l'interior. Cal atribuir aquestes dues civilitzacions, respectivament, a dos pobles diversos.

La civilització de la costa s'esten des dels passos dels Pireneus catalans fins a Barcelona. És la que representen les necròpolis d'incineració de les comarques del litoral. Aqueixes necròpolis tenen com a material característic i gairebé únic

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 189.

2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 187.

3) Joulin: *Les sépultures des âges protohistoriques dans le Sud-Ouest de la France.* Treball publicat a la «Revue Archéologique». Any 1912, I Pàgs. 52 i 53.

4) Vegi's també: Vayreda Saderra: *Breve reseña de los descubrimientos arqueológicos,* etc. Pàgs. 6 i següents i J. Botet i Sisó: Volum de Girona de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 746.

la terrissa, les formes i ornaments de la qual es relacionen amb els de la civilització hallstàtica del sud de la Gàl·lia i d'una manera més remota amb els dels primers períodes de la dita civilització a l'oest d'Alemanya. A la nostra terra aquesta civilització començà a desenrotllar-se cap els anys 900 o 800 abans de Jesucrist; arribà a la seva florida cap a l'any 700 (necròpolis de Câ En Missert, a Terrassa), i decaigué en el seu últim període, entre els anys 650 i 500 (necròpolis d'Anglès i del Pla de Gibrella).

Mentrestant, a les regions de l'interior hi ha una civilització que, tot essent influïda en forma esporàdica per la hallstàtica del litoral, es mostra ben diferent d'aquesta. Presenta un caràcter indígena i arcaisant, com es comprova a la Balma del Segre, de Vilaplana, al poblat de Marlés i al sepulcre del Turó de les Mentides, de Folgaroles. Sembla que aquesta civilització és derivada dela de les coves lleytadanes o central, que havem vist en els temps neolítics i eneolítics. Hi trobem, en efecte, la característica terrissa amb decoracions en relleu.

«Cal retenir com a fonamental per a l'Etnologia prehistòrica de Catalunya — escriu Bosch i Gimpera — el fet que sembla haver existit una cultura que, arrencant de la de les coves de l'eneolític, absorbí, almenys a la meitat nord de Catalunya, les altres. Aquest estat de coses canvià a la primera edat del ferre amb l'entrada des de França de la civilització hallstàtica, pròpiament dita, la qual dividí Catalunya en dos territoris ben delimitats: el de la costa, des de Barcelona fins a França (pel territori al sud de Barcelona no tenim dades) i l'interior de Catalunya.» [1]

Les dues races d'aquestes civilitzacions. — No sembla possible que la civilització de la costa sigui deguda a una mera influència, i cal suposar que fou deguda a una invasió ètnica.

La civilització hallstàtica, en efecte, romp ací la tradició de l'edat del bronze d'una manera brusca, sense cap indici d'una transformació evolutiva. D'altra part, hi ha el fet de la sorprenent semblança amb la cultura dels territoris cèltics del Rin dels períodes inicials de la cultura hallstàtica. La gran puresa dels tipus que ací trobem fa inversemblant que es tracti d'una cultura adoptada de lluny. [2]

Cal creure que, abans de l'entrada de la civilització hallstàtica a la primera edat del ferre, el poble del litoral de la Catalunya estricta era semblant al de l'interior. No obstant, la composició ètnica dels pobladors de la costa, ja abans de l'invasió dels celtes, devia ésser complexa a les comarques on, durant l'eneolític i l'edat del bronze, existiren civilitzacions diferents de la de les coves.

Quins foren els pobles d'aquestes dues civilitzacions catalanes de la primera edat del ferre?

1) P. Bosch i Gimpera: *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya.* Discurs d'entrada a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Juliol del 1922. Pàg. 69.

2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 66.

El poble de la civilització hallstàtica de la costa devia ésser el celta, que entrà a Catalunya venint pel nord. El poble de la civilització interior devia ésser el lígur, i en aquest cas és versemblant la hipòtesi que eren ja els lígurs el poble de la civilització central peninsular, que a Catalunya anomenem de les coves lleydatanes.

Els elements cèltics invasors perderen la relació amb els grans centres de la cultura hallstàtica, i això explica el decaïment manifestat a les necròpolis catalanes d'Anglès i el Pla de Gibrella. Barrejats amb els indígenes, es devien anar desnaturalitzant, «repetint-se probablement amb ells ço que tingué lloc amb els pobles de l'eneolític, o sigui que l'etnologia s'estabilitzà, absorbint als recents ocupants el poble antic, en el qual l'element dominant seria el descendent del de la cultura de les coves» [1]. L'únic rastre que dels celtes quedà són alguns noms de lloc de la costa catalana.

A les darreries de la primera edat del ferre es produïren a la costa catalana, i en general a tota la costa de l'est i el sud-est de la península, canvis importants, sobre els quals ja donen alguna llum els textos històrics de l'antiguitat.

La pujada dels ibers, en el segle VI, fins al sud de França, introduí un nou element en l'etnologia de la costa de la Catalunya estricta. Però aquesta onada ibèrica devia ésser poc nombrosa. Trencada la relació d'aqueixos ibers amb els del sud-est, s'imposà novament el caràcter indígena, fins que a la fi del segle IV i al III es produïren nous moviments. [2]

«Així — escriu Bosch i Gimpera — el poble de la costa catalana des del nivell de Barcelona, al segle VI, degué ésser la resultant de la fusió dels últims arribats ibers amb els anteriors invasors celtes, i sobre tot amb l'element indígena, en el qual havia acabat segurament per predominar el poble de la cultura de les coves del neolític i eneolític. Entretant, a l'interior de Catalunya es degué mantenir aqueix poble indígena sense canvis importants, coneixent-se d'ell, al segle IV, la tribu dels ausetans i les seves parentes de Solsona i altres territoris interiors, i podent-se suposar que els ceretes i ausoceretes del Periple (on clarament es veu que tampoc són ibers), per analogia amb els primers pertanyen al mateix estrat ètnic.»

4. ELS LÍGURS

El nom. — El nom de «lígurs» l'apliquen ja els grecs. L'inventaren ells? Hi ha un mot grec, *lígus*, que significa mel·lodiós. I els lígurs tenien fama d'ésser molt aficionats a les cançons. Sobre això diu Camille Jullian: «La cosa que s'oposaria a aquesta hipòtesi d'una etimologia grega seria l'existència d'un antic *Ligustinus*

1) P. Bosch i Gimpera: *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya*. Pàg. 67.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 68.

iacus a Espanya (Avié, 284); però aquest nom és d'orígen indígena? El mot de lígur ha pogut igualment arribar als grecs per l'intermediació dels negociants fenicis. Cal notar que Estrabó, que ha recordat molt bé que les apel·lacions de etíops i d'escites han estat imaginades pels grecs o esteses per ells a grups d'homes molt diferents (I, 2, 27), no ha dit mai cosa semblant del mot de lígurs.» [1]

El nom llatí és *liguses* o *ligures*. El primer és la forma primitiva, d'on sortiren els adjectius *ligusticus* i *ligustinus (Lacus ligustinus)*.

Hom no sap verament si aquesta apel·lació era la qui ells mateixos es donaven, o si els fou donada per navegants estrangers. «Molt més tard — diu Jullian [2] — en el temps de Marius, els lígurs dels Apenins prenien el nom de *ambrons;* no és inversemblant que aqueix nom hagués estat abans en ús a la major part dels pobles d'aquesta espècie.» I remarca que això explicaria que el dit nom, «ambrons», hagi estat portat igualment per pobles del nord, associats als teutons i als cimbris. [3]

L'expansió lígura. — Els lígurs foren, segons Jullian, els primers que donaren a l'Occident europeu una unitat, de la qual la toponímia ens ofereix, al seu dir, multitud de proves, sobretot en els noms de muntanyes i rius. L'idioma lígur seria així el primer que realitzà, abans del llatí, l'unitat de l'Europa occidental [4]. Aquesta unitat, afegeix, la donaven els lígurs deu centúries abans de l'era cristiana. [5]

Els visitants de les regions habitades pels lígurs tragueren la impressió d'una unitat en aquesta gent. «És probable — escriu Jullian — que el principal element de llur unitat fos la llengua: car el llenguatge ha estat, en l'antiguitat com en els nostres dies, el lligam que uneix més fortament els homes, i que millor permet a les tribus reunides el crear-se un patrimoni comú de costums, de records i de deus; i de tots els distintius d'una població, és el que primer remarquen els estrangers.» [6]

Ocupava aquest poble, sembla, tota l'Europa occidental, des del sud de la península ibèrica fins a les illes Britàniques i fins al Rin i al Danubi. Sovint s'inclou també la península italiana en llur territori.

Els pictes i els escots de les illes Britàniques eren lígurs, els quals lluitaven amb els invasors bretons, que eren celtes. [7]

La primitiva unitat lígur fou trencada en el transcurs del temps, sigui per transformacions espontànies, sigui pel fet de la localització diversa, sigui per influències i immigracions estrangeres, sigui per totes o algunes d'aquestes

1) C. JULLIAN: *Histoire de la Gaule.* I. Pàgs. 110 i 111, nota 4.
2) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 111.
3) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 111, nota 2.
4) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 116.
5) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 117.
6) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 112.
7) A. SCHULTEN: *Numantia. I.*

causes combinades. A les regions meridionals, l'evolució fou més ràpida. En el territori català, els lígurs trigaren més a ésser submergits que al centre i al sud de la península.

Segons Schulten i altres autors, el poble basc representa una supervivència actual dels lígurs; i així la llengua basca seria la llengua dels lígurs prehistòrics. Aquesta hipòtesi no sembla gaire sòlida.

La raça dels lígurs. — Jullian, coincidint amb D'Arbois de Jubainville, es decanta a creure que els lígurs eren de raça indo-germànica, com els celtes, i que representaren l'avançada d'aquests. Però el mateix autor reconeix que les raons en què aqueixa hipòtesi es recolza són minces i frèvoles [1]. Bosch i Gimpera segueix l'opinió, avui predominant, que els lígurs són gent de raça no indo-germànica. [2]

«¿Però de quantes migracions, conquestes, guerres, imperis i mescles són el resultat? — es pregunta Jullian —. ¿En quina proporció davallen dels homes que s'han succeït damunt llur sòl? d'aquells que han habitat les cavernes i que han dibuixat les fines i puixants figures de les grutes de l'època del ren? d'aquells que han sabut tallar i polir la pedra? d'aquells que han inventat l'ús dels metalls i la fabricació del bronze? No ho sabem, i temo que no ho sapiguem mai. Hi ha, darrera les tribus del segle VII, una formidable barreja de vides humanes, d'unions sexuals, de formacions i enfonsaments d'Estats i d'invasions per terra i per mar, un encreuament de llengües, de tipus i d'habitants que escapen a tot anàlisi. L'època lígura és simplement el terme i la consequència d'aqueix llarg passat.» [3]

No havem, doncs, de considerar els lígurs com els representants uniformes d'una raça determinada. Són el poble que habitava l'Europa occidental abans de les invasions conegudes dels celtes o dels etruscos, abans de la naixença dels pobles llatí i iber. [4]

Hesiode diu que els lígurs, en el segle VIII abans de Jesucrist, eren el poble principal de l'Occident.

Representarien els lígurs la població primitiva preindogermànica de l'Europa occidental fins al Rin i al Danubi. A aquesta població es superposaren els ibers pel sud, els celtes per nord-oest i els itàlics pel nord-est. [5]

Com eren els lígurs. — En temps de l'expansió romana, els lígurs, empesos per tot arreu, només es sostenien a la regió de Gènova (considerada aleshores encara com un país lígur), als darrers Alps i als primers Apenins. Però es servava el record de llur ample domini antic.

1) C. JULLIAN: *Histoire de la Gaule. I.* Pàgs. 122 a 125.
2) P. BOSCH I GIMPERA: *Prehistòria catalana.* Pàg. 189.
3) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 121.
4) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 121.
5) A. SCHULTEN: *Numantia. I.*

Les descripcions del temperament ètnic dels lígurs coincideixen. Ja prop de l'era cristiana, els qui han descrit els grups lígurs supervivents els defineixen així:

Eren gent d'aspecte ferèsteg. Essent llur país pobre i nodrint-se ells malament, els calia esforçar-se per a aconseguir una subsistència mediocre, i llur cos ajupit i magre, la petitesa de llur talla, revelaven l'eternal esforç de llur vida. Però llur feblesa només era aparent, i aqueix feble exterior amagava una forta armadura, muscles sòlids i membres d'una increïble elasticitat. Cap poble de l'antiguitat, ni els grecs, havia sabut fer del cos un instrument tan dòcil i tan resistent. La fatiga mai no abatia el lígur. Els seus orgues i les seves articulacions semblaven respondre a la seva voluntat amb una precisió immediata. La seva força era comparable a la dels grans animals salvatges. Vivint en aspres muntanyes, sovint en mig de les neus, aqueixos homes havien adquirit una seguretat de sofraja, una lleugeresa de cama, que feia d'ells els primers trescadors del món. S'els tenia per invencibles caminadors, tant en la marxa com en la cursa; en tenacitat i velocitat, els lígurs no tingueren rivals als països mediterranis: una habitud de llenguatge afegia a llur nom el mateix epítet de «ràpid» aplicat a les llebres i a les camusses de llurs muntanyes. «*Hostis levis, et velox, et repentinus*», diu d'ells Titus Livi [1]. I Sili: «*Pernix Ligus*». [2]

En la guerra eren excel·lents infants i bons tiradors. No tenien gairebé cavalleria. Sobretot, tiraven tan bé la fona, que si un vol d'ocells passava davant una colla de foners lígurs, cada pedra llançada feia efecte, i no erraven ni un cop. [3]

Per la seva part, Bosch i Gimpera troba que la fixació de l'aspecte físic dels lígurs no és massa segura, tot consignant que molts suposen que devien ésser d'estatura no massa alta, de cara ovalada i fina, de crani braquicèfal i d'ulls i cabell foscos. [4]

El tipus antropològic lígur, segons Schulten, s'assembla més a l'iber que al celta. Amb tot i això, lígurs i ibers presenten notables diferències. Mentre que els ibers són dolicocèfals i tenen la boca ampla i el nas aixafat de tipus negroide, els lígurs són braquicèfals i tenen la boca i el nas formats finament. [5]

Els lígurs eren vius, emprenedors, i no tenien l'eixutesa ni la indolència dels ibers. Schulten troba que en això s'assemblen a la gent de Catalunya, de Provença i de la Riviera, que ell té per fonamentalment lígura. [6]

Si verament calgués fer recular la data de la presència dels lígurs, hom podria probablement atribuir-los la civilització neolítica i eneolítica anomenada central o de les coves. Tenim ja consignat que el poble d'aquesta civilització constituí el fons més important de la raça catalana. [7]

1) XXXIX, I, 6.
2) VIII, 605.
3) TIMEU, citat per C. JULLIAN: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 129, nota 1.
4) P. BOSCH I GIMPERA: *Prehistòria catalana.* Pàg. 192.
5) A. SCHULTEN: *Numantia. I.*
6) A. SCHULTEN: Lloc citat. I.
7) Vegi's el present volum, pàgs. 310 i 404.

Es creu que els lígurs arribaren a Europa procedents del nord d'Àfrica.

«Aqueixos lígurs — escriu Jullian — eren els pobles dels més durs treballs. Els uns, tot el dia, armats amb feixugues destrals, tallaven i abatien els arbres poderosos de la muntanya. Els altres, corbats envers la terra, trencaven els còdols de llurs roquissars, per a fer-se alguns terrenys de cultura. Altres perseguien les bèsties salvatges. I d'altres més ardits, en fi, dins barques més senzilles que llanxes fetes potser amb troncs d'arbres buidats, anaven a solcar les mars, ignorant igualment el perill i el socors, i demanaven a les aigues llunyanes el peix del qual es mostraven avares llurs ribes. Els més felissos eren els pastors de la costa i de la muntanya; però els altres, llenyaters, caçadors, picapedrers, mariners, van estar eternament en lluita amb tot allò que resisteix a l'home en la natura: la roca, el bosc, la bèstia i la mar.» [1]

Els romans i els grecs coincidien a sentir un marcat menyspreu per aquest poble endarrerit i míser, que pot ésser qualificat de poble de manobres. La vida intel·lectual no existia entre els lígurs. Cató els apel·la *illitterati*.

Tampoc manifestaven gaire el sentiment de l'art. En canvi, eren tècnics molt hàbils. [2]

Però llur ignorància no vol dir que no fossin intel·ligents. Eren vius i astuts. Sabien mentir i enganyar amb art perfecte. Els autors antics els presenten com a gent lladre, agressiva i feroç. Un de llurs principals oficis era la pirateria.

Tot i això, en determinades circumstàncies es mostraven hospitalaris. Quan els grecs desembarcaren a Marsella, foren ben acollits pels lígurs que habitaven aquell territori.

Hom diu que eren maravellosos guerrers, que no tenien moments de pànic, gens temerosos de la mort. Titus Livi diu que cap poble, tret dels càntabres del nord de la península ibèrica, donà tanta feina als generals romans. De vegades, una tribu entera es suicidava — homes, dones i criatures — abans de sotmetre's. [3]

Eren molt afectes al sòl natal. Per això no emprenien expedicions de conquesta fora de llur país. El lígur, escriu bellament Jullian, sembla fet a l'imatge de les seves muntanyes, dur i estable com elles. [4]

Hom no sap quasi res de la religió dels lígurs. Jullian conjectura que tenien per divinitats les fonts i les col·lines, i que donaven un culte especial als més elevats cims de les muntanyes. Adoraven també els arbres i certes herbes, els ocells del cel i les bèsties de la terra, particularment el corb i la serp. A més, veien divinitats en les forces generals i en els fenòmens de la natura: la Terra, el Foc, la Lluna...

No s'ha de creure pas que aquesta religió fos exclusiva d'ells. Molts dels seus elements els reberen dels pobles anteriors. I molts elements també foren reco-

1) C. Jullian: *Histoire de la Gaule. I.* Pàgs. 129 i 130.
2) C. Jullian: Lloc citat. Pàg. 167.
3) Orosi, citat per C. Jullian: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 133.
4) C. Jullian: Lloc citat. Pàg. 134.

llits per pobles posteriors, particularment pels celtes i potser també pels ibers.

De les institucions polítiques i socials dels lígurs en coneixem molt poca cosa, i encara ço que en coneixem es refereix a les tribus dels Alps i dels Apenins en l'època romana. És de creure, però, que en aquest punt hi havia moltes semblances amb els lígurs primitius.

La institució familial estava basada en els drets del pare. Però subsistia encara la «covada», record del matriarcat, i que era, diu Jullian, el darrer vestigi del conflicte entre els drets nous del pare i aqueix màxim poder de la sang maternal que fou la llei en els pobles endarrerits [1]. Quan naixia un infant, la partera anava a purificar-lo ella mateixa en l'aigua d'una font pròxima, mentre que el marit s'ajeia al llit, com prenent possessió del dret paternal.

Tenien les tribus lígures llurs poblats, llurs mercats, llurs castells o ciutadelles, llurs refugis col·lectius.

Governaven en les tribus lígures els ancians o cabdills, i més sovint hi regnaven sobirans hereditaris. Però hi havia en aqueixes tribus un esmicolament polític. El cabdill més poderós no governava sinó uns quants milers d'homes. Els grecs, en desembarcar a Marsella, es trobaren amb un reietó, bon home pacífic, senyor d'un menut Estat que abraçava un territori d'algunes mils hectàries i veí d'altres reietons semblants. Calcula Jullian que a la Gàl·lia hi havia uns cinc-cents minúsculs Estats lígurs [2]. En algunes regions, però, particularment en les més accessibles i més visitades pels marxants i els mariners estrangers, les tribus lígures apareixen més unides.

Pel que fa al règim de la propietat, no hi ha cap senyal que entre els lígurs existís la propietat privada.

Cal repetir ací la pregunta que formula Jullian [3]: Aqueixos lígurs dels Alps marítims i de l'Apení genovès, eren la imatge fidel d'aquells que havien poblat en altres èpoques l'Occident europeu? En la rudesa dels darrers lígurs dels Alps i els Apenins podria influir-hi la pobresa del sòl. De totes maneres, cal creure que molts dels caràcters físics i morals d'aquell poble s'havien conservat, amb modificacions menors o majors, a través dels segles.

Cronologia. — Sosté Adolphe Reinach que els lígurs estaven establerts a les vores de la mar Mediterrània occidental, ja a l'edat de la pedra polida, quan els primers navegants d'Orient, diu, vingueren a portar-los el coure de Xipre [4]. Tot això és insegur, però creixen verament les probabilitats d'un establiment molt antic dels lígurs a l'Occident.

Per cert que Adolphe Reinach és dels qui admeten la hipòtesi d'una emigració

1) C. Jullian: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 178.
2) C. Jullian: Lloc citat. Pàg. 180.
3) C. Jullian: Lloc citat. Pàg. 130.
4) Adolphe Reinach: *L'hellénisation du monde antique.* París, 1914. Pàg. 111.

o èxode dels líguro-libis de la península ibèrica a les Balears, Còrsega, Sardenya i Sicília.

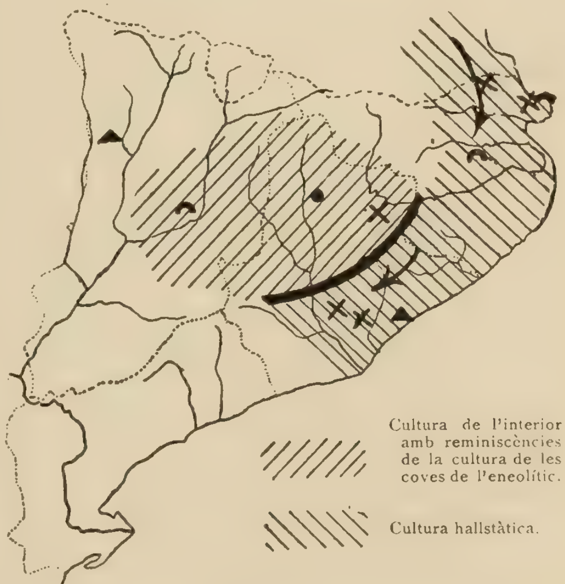
«Els més antics habitants de Sicília — diu — passaven per ésser els *sicans;* almenys, estaven establerts des de temps tan reculats en l'illa, que podien qualificar-se d'autòctons; amb tot i això, procedien, sembla, d'Ibèria, i formaven part d'aqueixos pobles líguro-libis foragitats, cap al segle XIII, pels ibers i que havien colonitzat pel camí les Balears, la Còrsega i la Sardenya. Ells portaven el nom de *sicans,* que duia sens dubte el Sucro [1], a Espanya, i un riu que es llança a la mar prop d'Agrigent i que fou el centre de la *Sicània* primitiva...» [2]

Les afirmacions anteriors són ben problemàtiques, i és evidentment inexacta la data del segle XIII abans de Jesucrist assenyalada a la invasió dels ibers.

Tucídides [3] diu que a la vall de Xúquer hi havia hordes salvatges de lígurs, hostils a l'Estat iber [4]. Jullian no veu cap inconvenient a tenir-ho per cert. [5]

També Schulten havia cregut, com Jullian, que podien ésser els lígurs el poble del neolític qui construí els monuments megalítics [6]. Els progressos fets darrerament en la coneixença de la prehistòria no s'avenen amb aqueixes afirmacions de Jullian i Schulten.

Els lígurs a Catalunya. — Al començament de la primera edat del ferre, Catalunya devia estar ocupada pels lígurs. Almenys, devia ésser aquest poble el que ocupava les regions de l'interior. A la costa, fins a Empúries, cap al segle VI, hi trobem ja els ibers. D'Empúries en amunt, els ibers no sembla que fossin gaire nombrosos i devien barrejar-se aviat amb els lígurs. Cal creure, però, que un dia tota la Catalunya continental, àdhuc la costa, degué ésser lígura, com ens ho diuen els noms de lloc que hi trobem. Bosch i Gimpera cita, com a noms lígurs, els de Rhode (Roses), Alba (riu proper a Roses), el *litus Cyneticum* (golf cinètic, prop dels Pireneus), Iluro (Mataró), Dertosa (Tortosa), Bergion (Berga), Balasc, Tahascan

La primera edat del ferre a la Catalunya estricta

1) El Xúquer.
2) ADOLPHE REINACH: *L'hellénisation du monde antique.* Pàg. 109.
3) VI, 2, 2.
4) Vegi's també Aviè, 485 i 404.
5) C. JULLIAN: *Histoire de la Gaule. I.* Pàgina 117, nota 7.
6) A. SCHULTEN: *Hispania.* Pàg. 108.

i Biosca [1]. Aqueixos punts etimològics, però, són discutibles en l'estat actual dels coneixements científics.

La civilització catalana de què havem parlat decau a les darreries de la primera edat del ferre, per efecte, potser, de la pujada dels ibers, que en el segle VI ja havien arribat a la costa sud-est de França, i els quals devien atacar els possibles celtes de la zona litoral de Catalunya i els lígurs del sud de la Gàl·lia [2].

Formula en aquest punt Bosch i Gimpera una hipòtesi que ell mateix confessa que és arriscada, però que no té res d'inversemblant. Voldríem insinuar — escriu — que el fet que les soles troballes d'aquest període de la cultura en qüestió a Catalunya siguin des d'Anglès i Gibrella, a la zona muntanyosa de la província de Girona (en direcció a l'Occident), que s'aparta de la costa i de les principals vies de comunicació que van cap a França, pogués representar el replegament de les tribus preibèriques cap a l'interior, empeses pels ibers. La troballa a Gibrella d'armes relativament nombroses (un punyal d'antenes, tot de ferre, i diverses puntes de llança del mateix metall), que contrasten amb la mancança absoluta de les mateixes a les necròpolis anteriors, sembla que parla també de temps de lluita ben distints dels anteriors de florida pacífica».

Bosch havia considerat lígurs els habitants que es replegaven; però posteriorment ha rectificat aquest punt, considerant cèltica la civilització hallstàtica catalana. [3]

Després de l'any 500 abans de Jesucrist, així com els textos només citen a Catalunya tribus que hom engloba amb el nom d'ibèriques, les troballes arqueològiques solament permeten el parlar d'ibers. [4]

5. ELS CELTES

El nom. — Els fenicis i els grecs, que visitaren assíduament en llurs viatges mercantívols l'Europa occidental, foren els que escamparen pel Mediterràni el nom dels celtes.

«Celtes» és el nom que es donaven a sí mateixos els homes d'aquesta raça. L'arrel del mot pertany a llur pròpia llengua.

Sembla, però, que l'ús d'aquest mot estava limitat a les tribus que poblaven les costes de la mar Frisona. Jullian no creu que el dit nom s'hagués estès gaire terra endins, ni que els celtes haguessin format aleshores un vastíssim imperi que englobés les planes d'Alemanya. «Si el nom cèltic — escriu — hagués estat en el sisè

1) P. Bosch i Gimpera. *Prehistòria catalana*. Pàg. 194.
2) P. Bosch i Gimpera: *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya*.
3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat.
4) P. Bosch i Gimpera: *Los celtas y la civilización céltica en la península ibérica*.

segle, totpoderós al nord del Danubi, els grecs, que coneixien el curs i els camins del gran riu, l'haurien sentit pronunciar pels camins de l'interior: i el fet és que només els vingué pels relats dels navegants, i mai no l'han aplicat sinó a homes al territori dels quals s'arribava per mar. [1]

De la mateixa rel que el mot «celta» surten els mots «gal» i «gàlata». Hom acostuma a denominar gals els celtes ja establerts a França, que més tard sortiren de la Gàl·lia descabdellant nous moviments d'expansió.

El moviments d'expansió. — Els celtes, abans de llur expansió territorial en l'edat del ferre, ocupaven les regions occidentals d'Europa, enllà del Rin. La més versemblant localització dels celtes abans de l'èxode és la que els situa en un territori format per les més baixes planúries de l'Alemanya septentrional, les illes i penínsules daneses i les costes extremes de la mar del Nord: Frísia i Jutlàndia. «Era aquesta — escriu Jullian amb el seu llenguatge ple d'imatges — la regió més estranya de l'Europa entera, la més ruda per a l'home. Un terrer baix, pantanós, monòton i ombrívol, que cal reconquerir contínuament sobre els llocs de carbó de pedra i sobre la mar: una ribera que es fa i es desfà, com si la terra i l'aigua no haguessin encara acabat la lluita ni àdhuc llurs obres respectives; de tant en tant, formidables cops de còlera de les ones, una ascensió sobtada de la mar que en pocs minuts torna a l'aigua els terrenys que l'home ha trigat anys a pendre-li. En els altres llocs, era la guerra de l'home contra l'home ço que feia sucumbir més éssers: ací, és l'Oceà el gran proveïdor de la mort.» [2]

Això no vol dir que el flagell de la guerra no caigués també damunt els celtes. En els darrers temps del segon milenar abans de Jesucrist hagueren de sostenir contínues guerres. Les onades de la mar, tumultuoses, — *adluvione fervidi maris*, com diu Ammià (Timogen) — i les onades guerreres dels enemics, els decidiren a abandonar la terra que fou llur més antiga pàtria, però en la qual no vivien bé. És probable que poc abans de llur èxode hi hagués hagut una gran inundació marina, com ho confirmen les dades geològiques relatives a l'Eslevig-Holstein. [3]

La importància numèrica de l'expansió celta pel sud i l'occident d'Europa ha estat molt exagerada per alguns autors, molt disminuïda per alguns altres. Calcula Jullian, assenyadament al nostre entendre, que la invasió prehistòrica dels celtes pot ésser comparada, en aquest punt, a les invasions posteriors dels teutons i cimbris, dels sueus, dels gods, dels burgondes: uns quants centenars de milers d'ànimes [4]. Una bona part dels celtes restaren en els països transrenans, a les costes de la mar Bàltica i la mar del Nord.

1) C. JULLIAN: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 230.
2) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàgs. 229 i 230.
3) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 240, nota 3.
4) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 241.

La raça cèltica. - Els celtes pertanyen a la raça indo-germànica. Dos grups antropològics es distingeixen en ells: el braquicèfal, d'estatura baixa i cabell castany, i el dolicocèfal, més característic, d'alta talla i cabell ros.

Durant molt de temps han estat confosos els celtes i els germans. Avui és generalment admesa la tesi segons la qual eren aquests dos pobles diferents, enc que de comú orígen.

Les llengües germàniques i britàniques d'avui han sortit de la primitiva llengua celta, per bé que en siguin ara molt diferents.

A les conques de la mar Bàltica i de la mar del Nord cal buscar el bressol d'aquesta llengua indo-europea que donà al nostre continent la seva primera unitat. [1]

Sota el nom col·lectiu de celtes hi havia una gran diversitat de grups, anàlegs ètnicament, però amb diferències, de vegades fortes, que es manifestaven per una multitud de noms, sovint amb una determinada fixació territorial.

Com eren els celtes. — Físicament, en els celtes predominava el tipus alt, de pell blanca, de cabells rossos, d'ulls blaus.

Llur caràcter era ensems dolç i brutal, ingenu i enèrgic.

Confinats a les planúries nòrdiques, el cel trist, el sol pàl·lid, la terra pobra, els llargs hivers freds, els feien poc envejats. No es produí en llur país la immigració d'elements estrangers nombrosos; i així conservaren més purs els caràcters ètnics.

Llur estat social s'assembla al dels altres pobles d'Europa en aquell temps. Formaven una espècie de federació de famílies, que omplien llur vida entre la caça, la guerra i les arts de la civilització. Cèsar va descriure extensament la constitució social dels celtes. [2]

Eren molt prolífics, qualitat que s'és conservada en els pobles germànics moderns. Això explica, junt amb la seducció del més bell paisatge i del millor cel, les successives onades celtes i germàniques que, sortint d'Alemanya i d'Escandinàvia, han envaït l'Europa.

Els deus dels celtes eren, com els dels altres pobles primitius, les forces i els éssers de la natura: el Sol, la Lluna, la Terra, el Foc, amb la multitud de genis dels arbres i les fonts.

Els celtes a Catalunya. — Ja havem vist que en l'estat actual dels estudis i de les descobertes arqueològiques referents a la primera edat del ferre a Catalunya, cal admetre la possibilitat d'una invasió cèltica de la part de la costa que va de Barcelona cap al nord. És natural, d'altra banda, que ocupat pels celtes el sud de la Gàl·lia, es desprengués una avançada per l'est dels Pireneus cap a Catalunya, així com a les darreries de la primera edat del ferre es produeix el gran moviment que en el segle VI abans de Jesucrist porta els celtes al centre i a l'oest

1) C. JULLIAN: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 233.
2) JULI CÈSAR: VI. 22.

de la península [1]. Aviat, però, la clapa celta de la costa catalana s'esvaeix.

Remarca Jullian que en aquells temps no es trobaven, unes enfront d'altres, races hostils, religions enemigues, sinó gents més o menys semblants que es baten o es roben per simple esperit de conquesta. Quan la conquesta era un fet, aviat s'operava la fusió entre els vencedors i els vençuts. Enlloc manifesten aquests un irresistible impuls de revolta i de revenja. Els deus, els homes, les llengües i els costums d'uns i altres s'adapten mútuament. I potser entre tots els pobles bàrbars de l'antiguitat, són els celtes els qui es barrejaven més depressa amb les altres gents que entraven en contacte amb ells. Posseïen una extraordinària facultat d'assimilació. Eren la menys irreductible de les races europees, la menys decantada a l'isolament. [2]

En conjunt, la influència cèltica damunt Catalunya és petita, tan des del punt de mira ètnic com des del punt de mira cultural. Però, en canvi, al restant de la península ibèrica és molt més considerable del que fins fa poc s'havia cregut. Molt d'allò que s'atribuïa als ibers o als celtibers, a l'interior i a l'occident d'Espanya, pertany verament als celtes. [3]

Com a rastre dels celtes a Catalunya cita Dottin [4] els noms de diversos llocs: *Ver-dunum* (Verdú), *Bisul-dunum* (Besalú), *Seben-dunum* (Sabadell?)

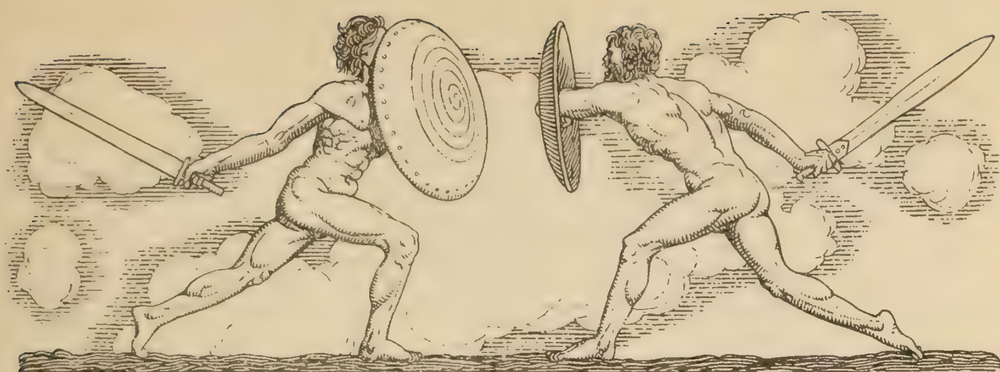
1) P. Bosch i Gimpera: *L'estat actual de la sistematització del coneixement de l'edat del ferre a Catalunya.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-1920.

2) C. Jullian: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 250.

3) P. Bosch i Gimpera: *Los celtas y la civilización céltica en la Península ibérica.* Pàg. 248.

4) J. Dottin: *Manuel pour servir à l'étude de l'antiquité celtique.* París, 1906. Pàgs. 321 i següents.

CAPÍTOL VIII

La segona edat del ferre

1. ELS IBERS A LA PENÍNSULA IBÈRICA

La civilització de la segona edat del ferre. — Després de la civilització, molt endarrerida encara, de la primera edat del ferre, trobem de sobte, en els començos de la segona edat, a la costa oriental i meridional de la península ibèrica, una civilització que es presenta ja avançada. L'explicació d'aquest canvi, d'aquest progrés ràpid, cal cercar-la en l'expansió dels ibers, influïts per les colo-

nitzacions fenícia i grega, per l'última sobretot. Establerts els grecs a Andalusia des del segle VII abans de Jesucrist, hi trobaren un poble obert a les influències exteriors de la civilització i iniciat en aquesta per l'anterior colonització fenícia.

La civilització ibèrica, producte, principalment, de la influència grega sobre la civilització indígena, devia tenir el nucli inicial al sud i sud-est de la península. La coexistència de restes gregues i iberes en diverses estacions confirma aquesta hipòtesi.

Quan trobem els ibers a la península. — El segon poble amb nom històric que trobem a la península ibèrica és el poble iber. El primer fou, sembla, el lígur, com havem vist.

En quina data trobem els ibers a la península? En començar a parlar els primers testimonis històrics, hi ha a Andalusia els tartesis, que eren probablement ibers. Allí habitaven des de temps anteriors. Estaven establerts aleshores entre el riu *Anas* (Guadiana) i l'*Iberus* (Riu Tinto). Cap a l'any 500 abans de Jesucrist, ocupaven els ibers el sud i l'est de la península.

Quan hi entraren. — Cas que fos certa l'opinió que la raça de les civilitzacions almerianes — la de Los Millares i la de l'Argar — fos la raça ibera, caldria fer remuntar l'època de l'establiment dels ibers a la península fins a les darreries del període neolític, o sigui més enrera, segurament, de l'any 3000 abans de Jesucrist. Havem exposat ja les poderoses raons que fan creure que el poble de la civilització no megalítica o almeriana entrà per mar a la península, desembarcant al litoral d'Almeria, a on es traslladà des de la costa septentrional d'Àfrica [1]. És verament possible que els ibers històrics fossin els descendents d'aqueix poble.

Poblat ibèric de Sant Antoni de Calaceit

D'on procedien. — La procedència dels ibers constitueix un dels problemes més discutits. Durant molt de temps s'ha pretès que llur pàtria d'orígen fou la regió caucàsica, i que des de l'Àsia

1) Vegi's el present volum, pàgs. 310 i 311.

vingueren a Europa passant pel nord d'Àfrica i traslladant-se a la península per la part de l'estret de Gibraltar, que es suposa que no estava obert encara en aquell temps, havent-hi en el seu lloc un istme. Aquesta suposició no sembla fundada, puix que predomina avui entre els aciençats la creència que el dit estret existeix des d'una època geològica anterior a l'aparició de l'home damunt la terra [1]. D'altra part, els paral·lels filològics en què es fonamenta l'al·ludida hipòtesi sobre el lloc originari dels ibers, són molt insegurs.

La procedència africana dels ibers — tant si cal identificar-los com no amb els homes de les civilitzacions almerianes dels temps neolític i eneolític i de l'edat del bronze — es té avui per provada.

Al nord d'Àfrica, en efecte, abunden més que en cap altra banda els noms de lloc i de persona ibèrics. A més, és evident la concordància de particularitats

Planta del poblat ibèric de La Gessera (Caseres)

somàtiques, espirituals i de costums entre els ibers i els berebers, els quals són considerats com els vestigis dels ibers establerts antigament a la zona septentrional africana.

«L'únic versemblant — diu Bosch i Gimpera — és que el poble ibèric està

(1) P. BOSCH I GIMPERA: *La cultura ibèrica*. Conferència publicada a «Quaderns d'Estudi». Any 1915. Volum 1. Número 2. Pàg. 137.

emparentat amb les tribus nòmades camítiques del nord de l'Àfrica, d'on degué arribar a la península. El poble bereber és la resta vivent d'aquelles, les quals constitueixen una gran família ètnica diferent dels semites asiàtics i dels indogermans d'Europa.» [1]

Els noms ibèrics es troben també a la península ibèrica, a l'Aquitània i a les illes occidentals del Mediterrani. Però a mesura que es puja cap al nord, els noms al·ludits van desapareixent. Això ens prova que els ibers vingueren a la península des del sud, des de l'Àfrica, puix que si haguessin vingut pel nord hi hauria també noms ibèrics per aquest costat, a França sobretot.

Segons Schulten, hom pot seguir fàcilment l'expansió dels ibers pel Mediterrani fixant-se en els noms acabats en *tanus,* que apareixen al nord d'Àfrica, a la península ibèrica, a l'Aquitània, a les illes Balears, a les Pitiuses i a Sardenya. Sembla que a aquesta darrera illa hi arribaren directament des de la costa africana. Així mateix es comprova la presència dels ibers a Malta i a Sicília. En aquesta illa es distingeixen molt bé dues races: la dels sicans, que són ibers, i la dels sículs, que són il·lírics i que hi arribaren des d'Itàlia, formant després la massa de la població indígena insular. Creu Schulten que, en canvi, Còrsega i la península italiana no van ésser ocupades pels ibers. És veritat que hi trobem també concordàncies etnogràfiques amb la península ibèrica; però provenen dels lígurs. [2]

2. COM EREN ELS IBERS

El tipus físic i psíquic. — En parlar dels ibers, els autors antics els presenten com a gent forta, resistent a la fatiga; lleugers, àgils, destres, aficionats a les dances. Eren d'estatura mitjana o petita, magres i nervuts, de pell fosca i cabell negre.

El viure dels ibers restava molt simple. Eren frugals i sobris, al revés dels celtes, que menjaven i bevien goludament, segons Justí i Esteve de Bizanci. El pa era la base de l'alimentació dels ibers del litoral. Bevien vi i hidromel.

L'hospitalitat, la fidelitat i el respecte a la paraula donada, junt amb una ingenuïtat que els exposava a l'engany, són notes característiques dels ibers, assenyalades pels autors romans. Ensems, es mostraven ferotges.

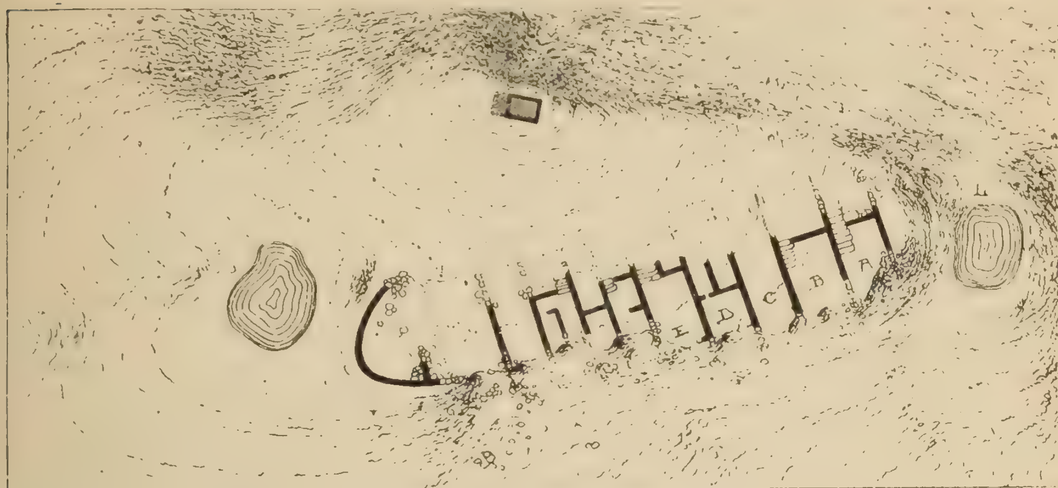
L'iber era individualista en grau exagerat.

La indumentària. — Els ibers de les tribus de la costa es vestien amb abigarrats teixits de lli. Polibi i Titus Livi diuen que els ibers que anaven en l'exèrcit d'Hanníbal portaven *sàgums* o mantells vermells.

1) P. Bosch i Gimpera: *La cultura ibèrica.* Pàg. 137.

2) A. Schulten: *Numantia. I. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1905-1912.—Band. Die Keltiberer und ihre Kriege mit Rom.* Munich, 1914.

En els caps de les monedes ibèriques veiem els cabells rullats, i el mateix detall s'aprecia en un vas ibèric de la costa oriental. Aquest devia ésser, segons Schulten, el pentinat de les tribus de la costa. Ho confirma Tàcit, qui parla de

Planta del poblat ibèric del Puig de Sant Antoni de Calaceit

torti crines, cabells caragolats [1]. Nicolau Damascè conta que a les dones ibèriques els agradava la cintura estreta. [2]

L'habitació. — Als poblats ibèrics excavats a la regió meridional i oriental de la península, es troba constantment la casa de planta quadrangular (Puig Castellar, Sant Antoni de Calaceit.)

Aqueixos poblats eren bastits generalment damunt muntanyes o puigs. Estaven molt fortificats. Al cim de l'altura hi havia la ciutadella, i pels pendents, en forma de terrassa, s'estenien els ravals (Numància, Calaceit, Puig Castellar). Sovint la planta del poblat és completament regular. A més, habitaven els ibers en un gran nombre de petits castells.

Ultra els poblats o ciutats, tenien nombrosos llocs de refugi on s'acollia tota la tribu en cas necessari. Així es comprèn que els refugis haguessin d'ésser molt espaiosos. Numància era un lloc d'aquests. [3]

Bigues del sostre de les cambres del Puig de Sant Antoni de Calaceit

La indústria i el comerç. — A la costa oriental, en l'època pre-

1) A. Schulten: *Hispania.* Pàg. 93.
2) A. Schulten: Lloc citat. Pàg. 93.
3) A. Schulten: Lloc citat. Pàg. 96.

romana, hi havia la indústria del lli. Efor, en un fragment recollit per Nicolau Damascè, conta que hom celebrava certàmens per a premiar la dona que hagués fet el millor teixit. De lli eren els mantells que duien els ibers de l'exèrcit d'Hannibal. [1]

La Gessera (Caseres): Mur exterior del poblat ibèric

El lli es cultivava a la costa d'Empúries i a la comarca de Tarragona. Eren fabricats a Cosse bastos draps per a veles i altres draps més fins. [2]

El comerç ibèric era completament passiu [3]. Àdhuc els ibers de la costa evitaven la mar, ben al contrari dels lígurs, que eren excel·lents navegants.

La riquesa de la península en metalls preciosos fou uns dels principals motius de la cobejança dels pobles més avançats. Aquesta riquesa fou l'objectiu de la conquesta romana. Els romans prengueren a les tribus vençudes enormes quantitats d'or i argent [4]. Constituïa aquest la major riquesa de la península. La Hispània era el país de l'argent en l'antiguitat [5]. Recordi's la faula, contada per Posidoni, de l'argent fos que corria per efecte de la crema dels Pireneus. Posidoni, com és sabut, fa derivar el nom dels Pireneus d'un incendi de llurs selves d'avets.

L'agricultura. — L'olivera era la planta més important de la península en l'antiguitat. Per això veiem que, en les monedes d'Hadrià, la branca d'olivera simbolitza la Hispània.

Seguia en importància la vinya. Els vins del Camp de Tarragona eren famosos. Diversos autors romans — Sili, Marcial, Plini, Florus, Virgili — els lloen. Probablement, el cep fou

La Gessera (Caseres): El carrer vist des del seu extrem de llevant

1) A. SCHULTEN: *Hispania*. Pàg. 94.
2) A. SCHULTEN: Lloc citat. Pàg. 62.
3) TITUS LIVI: XXXIV, 9.
4) A. SCHULTEN: *Hispania*. Pàg. 70.
5) A. SCHULTEN: Lloc citat. Pàg. 72.

introduït a Catalunya pels grecs foceus. Per Aviè sabem que era ja conreat en el segle v abans de Jesucrist. [1]

A la comarca de Tarragona creixia el fonoll en grans quantitats. [2]

Els ibers com a guerrers.— Eren els ibers una gent brava, essencialment bel·licosa En les diverses tribus iberes el caràcter més accentuat és la gran aptitud

Pesos de teler ibèrics del turó més baix de Les Escodines (Maçalió)

per a la guerra i, sobretot, el fanatisme per la independència. És particularment típic el fanatisme dels ibers en la defensa de llurs ciutats i sobretot de llurs fortaleses de refugi, que en les guerres constitueixen llur últim baluard. [3]

Sovint més s'estimaven cremar llurs bens, llur població i suïcidar-se, que no pas retre's. Els presoners, moltes vegades, es suïcidaven [4]. Valeri Màxim conta que els ibers immolaven els ancians que ja no podien guerrejar. [5]

Mentre que Juli Cèsar no trigà sinó deu anys a dominar les Gàl·lies, la submissió de la península ibèrica als romans exigí doscents anys, del 218 abans de Jesucrist al 17 de l'era cristiana. A això contribuí, és cert, el terreny més abrupte de la península.

Quan arribava el temps de les feines del camp, una part dels ibers abandonaven l'aplec combatent i anaven a conrear les terres o a arreplegar la collita.

Pes de teler ibèric del Mas de les Madalenes (Cretes)

1) RÖSSINGER: *Gold-un Silberminen des alten Spaniens.* Schwidnitz 1858. Pàg. 13. Citat per SCHULTEN: *Hispania.* Pàg. 70.

2) A. SCHULTEN: Lloc citat. Pàg. 72.

3) A. SCHULTEN: Lloc citat. Pàg. 86.

4) Hi ha, en la narració clàssica d'alguns dels casos famosos en què això succeeix, una bona part de faula. Ho comprovarem en parlar, dins el tom següent, del setge de Sagunt.

5) Llibre XIII, vers 471.

D'altra banda, els era difícil l'aplegar mai grans contingents de combat. El sistema de combatre dels ibers era la guerra de guerrilles, amb paranys i sorpreses. Adverteix Titus Livi que aquesta estratègia s'avé amb les condicions topogràfiques del país i amb el caràcter dels ibers.[1]

Cuirassa ibèrica de bronze, de Les Ferreres (Calaceit)

Els cabdills eren venerats. A llur voltant s'agrupava un seguici d'homes escollits que havien jurat no sobreviure'ls.

La cosa que més estimava l'iber eren les seves armes.

L'armament dels ibers era apropiat per a llur estratègia: dues llances, un punyal o espasa curta i un escut de cuiro, petit i rodó, que és el detall més característic. Usaven, a més de l'escut, un capell de metall, especialment el de forma semblant a la cònica del capell hallstàtic [2]. També usaven els ibers una llança o dard amb un mànec de ferre, de la qual els romans prengueren model per a llur *pilum*.

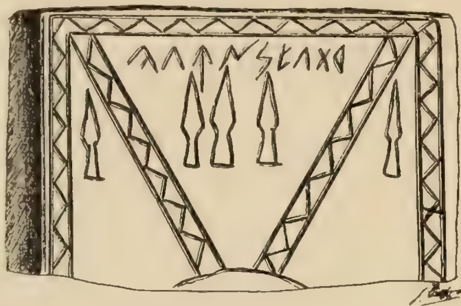
1) Titus Livi: XXII, 18.
2) A. Schulten: *Hispania*. Pàg. 89.

La cavalleria ibèrica, amb els seus cavalls menuts i ràpids, era extraordinàriament destre.

Damunt la tomba del guerrer difunt, els ibers col·locaven tantes puntes de sageta com enemics havia mort. [1]

Bons lluitadors eren els ibers. Bons soldats. Però llur pronunciada indolència els perjudicava fortament en la guerra. També els perjudicava la falta de cohesió. Després de la lluita, fossin victoriosos o derrotats, es desavenien sovint. Això era causa que moltes vegades pactessin la pau en desfavorables condicions.

La manera de combatre que tenien els ibers era durament qualificada pels romans, que els tractaven de bandolers. [2]

Llosa gravada amb inscripció, del Mas de les Madalenes (Cretes)

Règim polític i social. — El règim polític de les comunitats iberes era semblant al dels pobles africans d'avui. Una mena de Senat o Consell d'ancians estava al capdavant. Només hi havia reis i prínceps hereditaris a les tribus més civilitzades del sud i de l'est. El famós Indíbil, que es sublevà contra els romans, era el príncep dels ilergetes.

Entre les tribus iberes no existia cap llaç de solidaritat. Llurs relacions recíproques eren més aviat hostils, i sovint lluitaven entre elles. No s'unien davant l'enemic comú. Tot el més, algun cabdill de prestigi ajuntava per a l'acció les diferents comunitats d'un territori reduït, generalment les d'una mateixa tribu. Indíbil, en la seva sublevació, ajuntà les tribus de l'Ebre.

És prou conegut el passatge d'Estrabó on és assenyalada la mancança d'unió dels ibers com a causa d'haver caigut aquests sota la dominació estrangera. «Si els ibers — diu — s'haguessin volgut unir per a defensar-se, ni els cartaginesos a l'entrar a la península l'haurien dominada tan fàcilment, ni abans d'ells els tiris, ni després d'aquests els celtes.» [3]

La unitat política dels ibers no és la tribu, com entre els celtes i els germans, sinó la ciutat i el castell, com succeeix entre els berebers. Constitueixen comunitats polítiques, no solament les ciutats grans, sinó també les petites i àdhuc els més petits castells. Cap país, remarca Schulten, té tantes comunitats polítiques com la antiga Hispània [4]. Per això fou anomenada «el país de les mil ciutats». [5]

1) ARISTÒTIL: *Politica*. VII, 2, 6. — A. SCHULTEN: *Les pointes de lance representées sur les stèles funéraires*. Treball publicat al «Bulletin Hispanique». Any 1912. Pàg. 106.

2) TITUS LIVI: *Epitome*. Pàg. 52.

3) ESTRABÓ.

4) A. SCHULTEN: *Hispania*. Pàg. 95.

5) *Geographi graeci minores*, II, 266

Quan els autors antics parlen de ciutats ibèriques, observa Costa, hom no ha d'entendre aquest mot en el seu sentit actual. Ordinàriament era sinònim de nació o tribu. [1]

Les *gens* o tribus eren una unitat etnològica, no pas política.

La base de l'organització social del ibers era la família monogàmica i els grups gentilicis. Formen aquests grups la unitat primordial. Diversos grups viuen junts i constitueixen el poblat o ciutat. La tribu, que era l'unitat superior immediata, contenia mantes ciutats. Però ben poques vegades les ciutats de la mateixa tribu formaven una unitat política. Generalment, cada poblat vivia amb plena independència. [2]

Se sap molt poca cosa del règim de la propietat entre els ibers. Hom preté que en algunes tribus de l'Espanya central la terra era posseïda en comú per tota la tribu.

La religió. — Es troba en diferents tribus iberes el culte del sol i de la lluna. S'ha fet notar que les tribus berebers d'Àfrica, emparentades ètnicament amb els ibers, també donen culte a la lluna. [3]

Diversos fets decanten a creure que el bou era entre els ibers un animal sagrat, tal com diu Diodor, i que li donaven culte.

A més, tenien gran nombre de divinitats locals. Donaven culte, particularment, als arbres i a les muntanyes, i potser també als rius.

Un bronze publicat per H. Obermaier [4] és el primer objecte que ens ofereix una escena completa de la vida religiosa dels ibers. Fou trobat a la província de Jaèn o de Múrcia; no pot precisar-se en quina, però és del sud-est de la península.

Objecte ibèric de bronze (un amulet?) trobat a Les Ombries

Representa, probablement, un sacrifici. Una sèrie d'animals — una ovella, dos porcs, una cabra, un ós i una au — estan alineats al costat d'un gran recipient. Entre les figures humanes del grup, hi ha un sacrificador, nu, amb un ganivet o punyal a la mà dreta, i prop una altra figura, també nua, totes dues ornades amb torques o collars. El recipient és una pila circular, semblant a les piles baptismals modernes. Més enllà hi ha una altra figureta humana, posant la mà sobre dos animals, com si en fes ofrena o els subjectés per al sacrifici. No porta torques, i per això Obermaier creu que representa un personatge de rang social inferior, i dedueix que els torques devien ésser un distintiu de la classe sacerdotal. [5]

1) Joaquim Costa: *Estudios ibéricos.* Pàg. 56.

2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 235.

3) Tissot: *Géographie d'Afrique.* Tom I. Pàg. 480.

4) *Bronce ibérico representando un sacrificio.* «Boletín de la Sociedad Española de Excursiones.» Número del II semestre del 1921. Pàgs. 130-142.

5) H. Obermaier: Lloc citat. Pàg. 136.

A un dels extrems del bronze hi ha un cap de bou, molt ben fet. El bou apareix sovint entre els exvots ibèrics, i en relació amb idees religioses, en grosses i tosques escultures de pedra. Aquests animals són coneguts amb el nom popular castellà de *verracos*. [1]

Parlant del primer grup, diu Obermaier: «Tots els caràcters d'aquest conjunt suggereixen la idea de tractar-se d'un sacrifici d'una ovella, realitzat per dues persones o sacerdots de cert relleu social, com semblen indicar els torques, que l'artífex ha tingut la cura de marcar a despit d'haver suprimit tot el restant d'indumentària. La figura amb el ganivet és, sens dubte, un sacrificador, mentre que l'altra sembla ésser un sacerdot superior encarregat de les cerimònies rituals...» [2]

De l'escena representada en aquest bronze dedueix Obermaier que el taur tenia un paper important en la religió ibera, bé com a animal predilecte per a tals sacrificis, bé com a símbol d'una divinitat desconeguda. [3]

Els ibers incineraven generalment els cadàvers. Tenien gran cura dels sepulcres, en els quals posaven, junt amb el cadàver, les armes, els ornaments i les ofrenes, entre les quals hi havia substàncies de menjar i beure. Això palesa que tenien sobre la vida d'ultratomba idees anàlogues a les dels altres pobles d'aquell temps. [4]

Al cap oriental dels Pireneus catalans hi havia un santuari ibèric, consagrat a una divinitat que hom identifica amb Afrodita.

La religiositat dels ibers era supersticiosa i fanàtica. Schulten, en parlar del fanatisme religiós dels ibers, fa una afirmació arriscada: «El fanatisme religiós — diu —, com apareix per primera vegada en la lluita dels priscilianistes, i més tard en Ignasi de Loyola, i en la seva forma més aguda en la Inquisició, és certament una herència ibèrica.» [5]

La llengua. — Molt poc ha pogut avançar-se en la coneixença de la llengua ibèrica. Fa notar Schulten que amb l'ibèric passa la mateixa cosa que amb l'etrusc: el nombre d'inscripcions conegudes és considerable i poden ésser llegides fàcilment, puix que l'alfabet ibèric s'assembla molt al fenici [6], com s'assembla també al grec i al llatí. Però no sabem la significació de les paraules, llevat d'algunes, que en llur gran majoria són expressions tècniques de mineria. Hom ignora respecte de l'iber, com respecte de l'etrusc, a quina família lingüística pertany, puix que no està emparentat amb cap de les llengües conegudes.

El suposat parentiu de l'iber i el basc està desmentit pels més recents i seriosos estudis. És veritat, però, que en el basc hi ha un nombre considerable de mots

1) P. Bosch i Gimpera: *Los bichos y verracos ibéricos.* «Hojas Selectas.» Barcelona. Any 1919.
2) H. Obermaier: *Bronce ibérico representando un sacrificio.* Pàg. 135.
3) H. Obermaier: Lloc citat. Pàg. 139.
4) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 236.
5) A. Schulten: *Hispania.* Pàg. 100.
6) Hubner: *Monumenta Linguae Ibericae.*

ibèrics, com ha demostrat H. Schuchardt. Però això no és prou per a fer del basc un llenguatge ibèric. En canvi, han estat assenyalades semblances de la llengua ibèrica amb la líbica i amb la bereber.

Ha perdut avui gairebé tot el crèdit la teoria que veia en els bascos els descendents dels antics ibers. Més aviat sembla que els bascos són els descendents d'un poble preibèric, els lígurs, segons Schulten, qui al·lega els noms de lloc amb arrels lígures que hi ha al país basc. La hipòtesi de Schulten, en aquest punt, és combatuda per altres aciençats, particularment per Schuchardt. La cosa més probable és que, tot podent-hi haver també en el basc una aportació lígura, l'origen de la llengua i del poble bascos sigui encara més antic. Es tracta, possiblement, d'un poble pre-lígur, i amb tota seguretat pre-ibèric. [1]

Aquest caràcter antiquíssim del poble basc ve confirmada per la presència als megalits bascos de cranis d'un tipus antropològic molt semblant al dels bascos actuals. Guanya terreny la hipòtesi que el poble basc és el descendent del poble neolític i eneolític de la civilització megalítica o pirenenca, que ja tenia antecedents en el paleolític superior. Així, l'extensió que tingué la dita civilització fins al nord de Catalunya explicaria molt bé l'existència de noms de lloc bascos en tota la regió dels Pireneus, arribant a la part alta de la província de Lleyda (Vall d'Aran, Pallars, Ribagorça). [2]

«Malgrat d'ésser tantes, i dues o tres de no curta extensió — diu Fita — les inscripcions ibèriques descobertes i que d'any en any van sortint, estenent l'àmbit de les nostres coneixences, llur llenguatge (el de les tribus iberes), com el de les vènetes i etrusques, llevat d'alguns accidents gramaticals i els noms propis de regions i persones, és molt difícil. En igual situació es troben les inscripcions líbiques i hetees, que han estat objecte d'estudi per filòlegs tan eminents com Faidherbe, Halevi, Jourdan y Sayce; i en la mateixa situació es trobaren, fa un segle, els grans monuments epigràfics de l'Egipte i de l'Àsia Menor, l'enigma dels quals van aclarir els trilingües de Roseta i de Behistun, donant-nos fundada esperança que per semblant procediment, tard o d'hora, arribarem a interpretar els nombrosos i ja característics de la Ibèria ante-romana.» [3]

S'ha d'advertir que, segons Estrabó diu, les tribus ibèriques es distingien entre si per la llengua i per l'escriptura [4]. Cal creure que la llengua ibera, si tenia unitat, estava dividida en diverses branques notablement diferenciades.

Un gran nombre de noms de lloc de la Catalunya, com a tota la península ibèrica, són considerats originàriament ibèrics. [5]

1) P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de una reconstrucción de la etnología prehistórica de la península ibérica.* (Darrera part).

2) Respecte als noms de lloc bascos, vegi's R. Menéndez Pidal: *Sobre las vocales R y Q en los nombres toponímicos.* «Revista de Filología española». 1918. Pàgs. 225 i següents.

3) Fidel Fita: Discurs de contestació a Mélida en la «Real Academia de la Historia». Pàgs. 76 i 77.

4) Estrabó, 139

5) A. Schulten: *Numantia. I.* Pàgs. 37 i següents. — F. Carreras i Candi: *Etimologies ibèriques.* «Butlletí de l'Ateneu Barcelonès». Volums III-IX. Anys 1917-1918.

Els mots ibèrics que coneixem acusen una llengua que no és semítica ni indogermànica.

Algunes de les incripcions ibèriques descobertes són anteriors a l'època romana. Però la gran majoria són posteriors.

De les primeres hi ha a Catalunya els grafits en terrissa indígena de Tarragona i en els vasos hel·lenístics de Sidamunt, una inscripció en un pes d'Empúries, una altra en un objecte semblant de Puig Castellar i alguna altra de Cabrera de Mataró. [1]

En l'època imperial romana encara es conservava l'escriptura ibèrica, com es comprova en alguna inscripció; però el llenguatge ibèric ja havia quasi desaparegut, suplantat pel llatí. [2]

Inferioritat espiritual dels ibers. — Pel que fa a les qualitats espirituals dels ibers, formula Schulten un sever judici: «En general — diu — els ibers són un poble que resisteix tota civilització estrangera i pròpiament un poble incapaç.» [3]

De la forta resistència general dels ibers a deixar-se influir per la cultura estrangera, cal exceptuar les tribus del litoral sud i est. «Mentre que els celtes — diu Schulten — adoptaren sol·lícits la cultura estranya i foren romanitzats amb una facilitat extraordinària, la Hispània només es civilitzà en l'antic territori culte del sud i quelcom en la costa est; al planell central i a les muntanyes del litoral nord-oest l'antiga rudesa es conservà sota la dominació romana i en part existeix encara avui. [4]

La major cultura del sud i l'est de la península. — Sotmeses a les influències estrangeres, les tribus de la costa meridional i oriental de la península eren actives i laborioses. Al contrari, les del planell central i les del nord-oest es caracteritzen per llur indolència, segons afirma Estrabó. «De igual manera — afegeix Schulten — que encara avui es distingeix l'altívol però indolent castellà de l'actiu habitant de la costa.» [5]

Els ibers de l'est, com els del sud, assoliren aviat una cultura relativament avançada. «Ací trobem — diu Schulten — un art important que treballava amb models grecs i del qual són exemples la «Dama d'Elx», les estàtues del *Cerro de los Santos,* el tresor de Jàvea, els vasos ricament pintats, les muralles de Tarragona, una antiga indústria textil i la fabricació de gèneres d'espart, que ja es troba en l'època neolítica.» [6]

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 236.
2) Estrabó, 151.
3) A. Schulten: *Hispania.* Pàg. 105.
4) A. Schulten: Lloc citat. Pàg. 104.
5) A. Schulten: Lloc citat. Pàg. 92.
6) A. Schulten: Lloc citat. Pàg. 90.

3. LA CIVILITZACIÓ IBÈRICA

Els ibers a la costa oriental peninsular. — La segona edat del ferre coincideix, a Catalunya, amb la florida de la colonització grega del litoral.

En aquests temps, a la costa oriental i meridional de la península es descabdella una important civilització indígena, que correspon als ibers. Els textos antics coincideixen a presentar aquesta llarga faixa litoral ocupada per les diverses tribus ibèriques.

Les varietats de la civilització ibèrica. — La cultura ibèrica, dins la seva unitat, presenta notables diferenciacions territorials i cronològiques. Quatre grans regions pot hom destriar.

La primera regió és la del sud-est peninsular (actuals províncies d'Alacant, Múrcia i Albacete, amb una influència cap al nord per la costa, fins a prop de Marsella). En aquesta regió hi ha la millor florida de la cultura ibèrica (segles V al IV abans de Jesucrist).

La segona regió és Andalusia. Aquesta varietat, molt semblant a l'anterior, florí en la mateixa data.

La tercera regió està formada pel regne de València, des de la part nord de la província d'Alacant, i per les conques de l'Ebre i dels seus afluents, agafant Aragó i Catalunya. Presenta aquesta varietat dos períodes: el primer omple els se-segles V i IV; el segon, que és el de major florida, omple el segle III.

La quarta regió la forma la Celtibèria, o sigui Castella la Vella, on floreix la cultura ibèrica durant el segle II abans de Jesucrist. [1]

Les fonts antigues. — A partir del segle VI abans de Jesucrist, es compta ja, per a l'aclariment dels problemes etnogràfics i arqueològics de la península ibèrica, amb un conjunt de notícies històriques dels pobles que l'ocupaven, donades per fenicis, grecs i romans.

En si mateixes, però, aquestes notícies són confuses. Comparant-les, les trobem molt sovint contradictòries, i llurs contradiccions apareixen de vegades irreductibles. En aqueix estat, les dites notícies històriques esdevenien en gran part inaprofitables, i, cosa pitjor encara, eren fonts d'errors i motius de desorientació.

Els estudis fets, sobretot en els darrers anys, respecte a les relacions de la península que deixaren els viatgers i escriptors forasters, han aclarit gran nombre de punts dubtosos i ens han ensenyat a servir-nos amb precaució d'aqueixos primers documents. La revisió de les al·ludides fonts antigues, realitzada per Schulten, ha explicat satisfactòriament moltes de les contradictòries notícies que contenen i

1) P. Bosch i Gimpera: *La Arqueologia prerromana hispánica*. Pàg. 192.

ha mostrat que, ben interpretades, aqueixes fonts donen copioses i valuoses indicacions.

Avui s'ha pogut fixar la data aproximada de gairebé totes les relacions al·ludides. I moltes diferències de llur contingut queden explicades per la diferència de les dates. D'altra banda, algunes d'aquestes relacions, com la d'Aviè, no són altra cosa sinó arranjaments o compilacions de relacions anteriors. Així es produeixen sovint interpolacions i barrejes, que eren les causes principals dels passatges confusos i de les notícies contradictòries.

Gràcies a Schulten, s'ha desfet l'embull inextricable a què portaven les relacions dels autors antics. L'etnografia de la península en la segona edat del ferre es veu, a través de l'explicació de Schulten, clara i simple com mai. [1]

És posible, és probable, és gairebé segur, que les explicacions i les interpretacions de Schulten siguin esmenades o completades per estudis i troballes posteriors. A més, el professor alemany peca potser d'audaç en alguns punts. Però tot això no treu el mèrit cabdal dels seus estudis i dels seus escorcolls.

Celtes, ibers i lígurs. — Dos pobles principals trobem a la península ibèrica en començar la segona edat del ferre: els celtes i els ibers.

En els segles v i i abans de Jesucrist, els ibers ocupen les regions litorals del sud i de l'est, i els celtes tot l'interior de la península i la part occidental fins a la costa atlàntica.

De l'antiga població lígura no en queden altra cosa sinó alguns claps a l'extrem sud-oest (Algarbe), a l'extrem nord-oest (Galícia), i potser a tota la costa cantàbrica. Al nord d'Empúries hi devia haver una barreja de lígurs i d'ibers, barreja que arribava fins al riu Roine, on, en els temps històrics, començava la vera terra lígura.

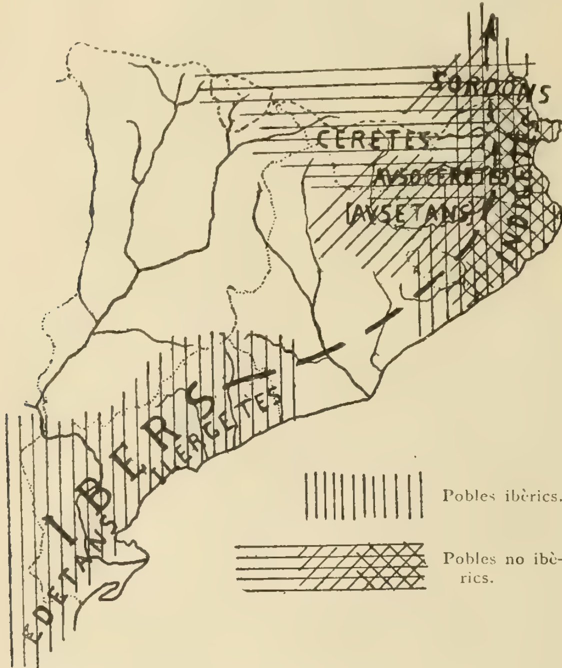
4. LES TRIBUS CATALANES

Les tribus de Catalunya en els segles VI-IV abans de Jesucrist. — Com havem fet remarcar, a Schulten es deu l'establiment d'una ordenació cronològica, d'una estratificació de les notícies antigues dels historiadors i geògrafs relatives a la península ibèrica. Aquesta ordenació o estratificació, que tants punts foscos aclareix i tantes contradiccions resol, permet l'explicar, pel que fa a Catalunya, diferències molt notables entre les fonts que es refereixen als temps anteriors al segle iii abans de Jesucrist i les relatives als posteriors, o sigui a l'època de la conquesta romana. És, doncs, permès de creure que les diferències que acusa la comparació de les notícies dels dos grups de fonts són degudes, més que a errors

1) A. Schulten: *Numantia, I: Die Keltiberer und ihre Kriege mit Rom.* Múnic, 1914. Capítols i a iii.

i contradiccions d'aquestes, a canvis importants esdevinguts a la península i al migdia de França a partir del segle III.

Amb tot i això, convé abstenir-se d'una aplicació general d'aquest criteri. És probable, en veritat, que els dos grups de descripcions geogràfiques i notícies històriques corresponguin a dos estats de coses diferents. Però no podem fiar-nos massa de l'exactitud de les notícies d'aquells temps, sotmeses a nombroses causes de tergiversació i d'error. En aquest punt, les troballes arqueològiques i particularment les excavacions metòdiques, constitueixen un sedàs per a les dades que ens donen les fonts antigues i un guiatge per a llur valoració i llur interpretació.

Els pobles de Catalunya del segle VI al IV, segons els textos

Les dues fonts del segle VI abans de Jesucrist (el periple grec utilitzat per Avié, i Hecateu de Milet) i les dues del segle V (Esquil i Herodot) acusen l'existència a Catalunya de tribus ibèriques o dominades pels ibers. Aqueixes fonts donen els noms d'algunes de les dites tribus i assenyalen l'extensió dels ibers pel sud-est de França.

Una primera dificultat es presenta en interpretar les dites fonts. Quan Avié parla dels ibers, o de llur domini, els dóna per territori la faixa litoral que va del riu Xúquer cap al nord, i distingeix aquestes tribus que anomena ibèriques de les tribus que ocupaven els territoris situats més cap al sud.

És que les tribus meridionals, en aquell temps, no eren ibèriques? Alguns autors moderns han interpretat les fonts en el sentit que només eren ibèriques les tribus que vivien del Xúquer en amunt. ¿Hi havia hagut una invasió africana en el sud d'Espanya que hagués fet remuntar les tribus ibèriques que abans ocupaven el sud-est i Andalusia?

Aquest punt no apareix gaire clar. Hi ha motius per suposar que els habitants meridionals eren també de raça ibera. El riu Tinto, a Andalusia, fou anomenat, com l'Ebre, *Iberus*. Veiem que es parla de pobles ibèrics amb referència a Huelva. Herodor parla d'un sol poble ibèric, amb tribus diverses, entre les quals cita la dels tartesis, a Andalusia.

Davant la dificultat, Bosch i Gimpera assaja de donar una explicació. «Probablement — diu — tenint el grup de pobles de la costa oriental una certa unitat entre ells, i anomenant-se a si mateixos «ibers», els grecs prengueren aquest nom unes vegades en son sentit propi, o sia en el restringit, i altres l'aplicaren en general a tots els pobles semblants a aquells ibers; fins que, quan tota la península fou ocupada per tribus ibèriques, amb el nom d'Ibèria la designaren totalment, ço que sols es troba des del segle III. Aquesta ampliació successiva d'un nom la tenim en mantes denominacions de pobles, que originàriament designen una tribu isolada d'ells (itàlics, grecs, alemanys, etc.)» [1]. També podria ésser que l'extensió del nom de «ibers» a les tribus del sud-est i el sud no respongués a una semblança ètnica, sinó solament al fet de viure en el territori peninsular.

Els darrers estudis sobre aquest punt indiquen que els ibers de València, Aragó i Catalunya, per una banda, i els del sud-est i Andalusia (mastiens i tartesis) per l'altra, corresponen a dues onades de la mateixa família ètnica, que probablement entraren a la península en èpoques diverses. Això explica, alhora, llurs diferències i llurs semblances. Bosch i Gimpera suposa els ibers de València, Aragó i Catalunya derivats del poble de la civilització almeriana de l'eneolític; i que una segona onada, formada pels mastiens-tartesis, entrada a la fi de l'edat del bronze des d'Andalusia, els prengué el territori del sud-est de la península i els deixà reduïts a la zona situada d'Alacant en amunt. [2]

La revisió detingudíssima que en els darrers anys s'ha fet dels textos geogràfics antics, ajudada pel resultat de les investigacions arqueològiques, ha mostrat que s'havia anat massa enllà considerant com a iberes moltes de les tribus que els dits textos citen. Avui es creu que, verament ibers, només ho eren els edetans i els ilergetes, tribus que en el primer període (segles VI-IV abans de Jesucrist) ocupaven la costa des del Xúquer cap al nord. [3]

En certs casos, les fonts parlen, confusament, d'ocupació o de domini polític per part dels ibers. Però això no vol dir que les tribus d'aquests territoris fossin ibèriques. Al contrari, de vegades deixen entendre les fonts que certes tribus dominades pels ibers no són de la mateixa raça. Tal succeeix amb els ausoceretes, els ceretes i potser també amb els indigetes [4]. Així, aquestes tribus serien, no iberes, sinó iberitzades políticament. Pot admetre's, però, que contenien elements ètnics ibers en poca quantitat. Les fonts anteriors al segle III abans de Jesucrist ens parlen de les següents tribus que habitaven el territori actual de la llengua catalana.

Mastiens: Al sud-est, per la banda de Cartagena, hi havia els mastians, poble de la segona onada ibèrica, inclosos en certa manera dins el gran poble dels tartesis. [5]

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 225.
2) P. Bosch i Gimpera: *Ensayo de reconstrucción de la etnología prehistórica de la península ibérica*. (Darrera part).
3) P. Bosch i Gimpera: *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya*. Pàg. 31.
4) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàgs. 31 i 32.
5) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 24.

Gimnetes: Al nord dels mastiens hi havia els gimnetes, als quals es pot situar a la regió muntanyosa que separa les províncies d'Alacant i València. [1]

Edetans: S'estenien de l'Ebre cap al sud. Per l'oest estaven en veïnatge amb els beribraces, tribu cèltica, dels quals els separava la serralada que per aquell costat limita el planell central de la península.

Ilergetes: Estaven establerts al nord de l'Ebre. Sembla que, en el primer període, vivien des de les Costes de Garraf cap al sud. No es pot endevinar fins on s'estenien cap a ponent. Si els ilergetes — diu Bosch — arribaren llavors més avall de l'Ebre (o millor dit, del Coll Balaguer), o bé si aquest era llur límit, començant a la comarca de Tortosa ja els edetans, el principal territori dels quals era València, no podem esbrinar-ho sinó amb fonts posteriors (Estrabó) [2]. Per l'interior s'estenien fins a les últimes estribacions dels Pireneus. Per la costa no arribaven tan amunt. Des d'un punt del litoral imprecís hi havia altres pobles no típicament ibèrics, dels quals a la costa solament són citats en aquest temps els indigetes.

Indigetes: Segons el periple copiat per Avièn, s'estenien des d'un punt de la costa situat més amunt de Barcelona i més avall del cap Bagur (és impossible precisar el límit meridional) fins damunt del golf de Roses. Tampoc es pot precisar si a les comarques de l'interior, particularment al Vallès, hi havia els indigetes o altres gents, conegudes més tard, com els laietans. [3]

Ceretes: També són anomenats *cerretes*. Habitaven en els Pireneus catalans, a la vall de Cerdanya, el nom de la qual (Ceretània) està segurament relacionat amb el dels ceretes. S'ha de creure que els ceretes són la mateixa tribu dels *ceretans*, que les fonts posteriors situen a la Cerdanya. Els ceretes i els ausoceretes ocupaven l'interior al nivell del golf de Roses.

Ausoceretes: Creu Schulten que els ausoceretes eren ausetans barrejats amb ceretes. Bosch i Gimpera troba fundada aquesta hipòtesi. [4]

Respecte a la localització dels ausoceretes, cal cercar-la a la comarca de la Garrotxa, cap a Besalú i Olot. Més al sud de les muntanyes de Sant Julià de Ramis, ja hi devia haver els vers ausetans. [5]

Sordons: S'estenien pel Rosselló, a partir de les muntanyes del cap de Creus.

Misgetes: Parla d'aquesta tribu Hecateu de Milet. De les seves paraules no es pot deduir el territori que ocupava. Tenint en compte que el nom de «misgetes» sembla designar un poble barrejat, mixt, Bosch i Gimpera creu que podia referir-se a la mescla d'ibers i lígurs que hi havia a l'altra banda dels Pireneus, i de la qual parla el pseudo-Escíl·lax de Carianda en el seu temps (segle IV), essent possible que en ells fossin compresos també els indigetes. [6]

1) P. Bosch i Gimpera: *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya.* Pàg. 24.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 36.
3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 34.
4) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 34.
5) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 34.
6) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat.

Per la banda de València, els ibers no havien anat gaire terra endins de la península. En canvi, més cap al nord, remuntaren la vall de l'Ebre i s'estengueren per les conques dels seus afluents. Així es dedueix de les troballes ibèriques corresponents al segle v que s'han fet al Baix Aragó i a la Catalunya aragonesa.

No es parla encara de cossetans, de laietans, d'ausetans, d'ilercaons, de lacetans. És un defecte d'informació dels autors de les fonts? ¿És que aquestes tribus no aparegueren en el territori català fins més endavant? Bosch i Gimpera es decanta a creure que hi hagué mutacions des del segle v al II abans de Jesucrist. El segle III sembla haver estat un temps de grans moviments de migració de pobles a la península. Fou aleshores quan els ibers que hi havia al sud de França recularen cap al sud, i quan, per l'extensió dels ibers cap al centre i cap a l'occident de la península, aquesta va esdevenir gairebé tota ibèrica.

La frontera ibero-lígura. — El periple grec que Aviè utilitzà precisa la frontera entre els ibers i els lígurs, posant-la en el riu Oranis, avui Lez, prop de Montpeller. Si aquesta dada fos exacta, els ibers no haurien arribat aleshores fins al Roine, on són ja en el segle v (Esquil, Herodot). De totes maneres, fa remarcar Bosch i Gimpera, la dada recollida per Aviè indica l'existència dels ibers a l'altre costat dels Pireneus. [1]

Ni les fonts del segle IV, ni les del III, contenen gaire cosa nova relativament a Catalunya. Les del segle IV — Efor i el pseudo-Escíl·lax — diuen que el límit entre els lígurs i els ibers és Empúries. Havia baixat, doncs, cap al sud aqueixa frontera? És possible. També ho és que, d'Empúries en amunt, hi hagués la barreja d'ibers i lígurs. Totes aquestes dades dels geògrafs antics han d'ésser preses amb precaució.

Les tribus de Catalunya des de les darreries del segle IV fins a la romanització. — A les fonts del segle II abans de Jesucrist, corresponents a l'època de la conquesta romana, hi trobem importants notícies sobre la població del territori català, les quals difereixen en alguns punts d'allò que ens havien dit les fonts dels segles VI i V. Els textos de Polibi i Estrabó contenen copioses dades.

Sordons: Segueixen ocupant el Rosselló. A més Plini cita els *surdaons*, dels quals diu que viuen prop del Segre i que es tenen per una *gens* dels ilergetes. Schulten es decanta a creure que aqueixos «surdaons» són un desprendiment dels antics sordons dels Pireneus i del Rosselló, que en produir-se la invasió gal·la baixaren cap al sud.

Ceretans: Ocupen aquests la Cerdanya i l'alt Segre, i probablement altres territoris a ponent dels indigetes.

Indigetes: Els trobem a la regió de la costa, des de Blanes fins als Pireneus, ocupant la plana de l'Empordà.

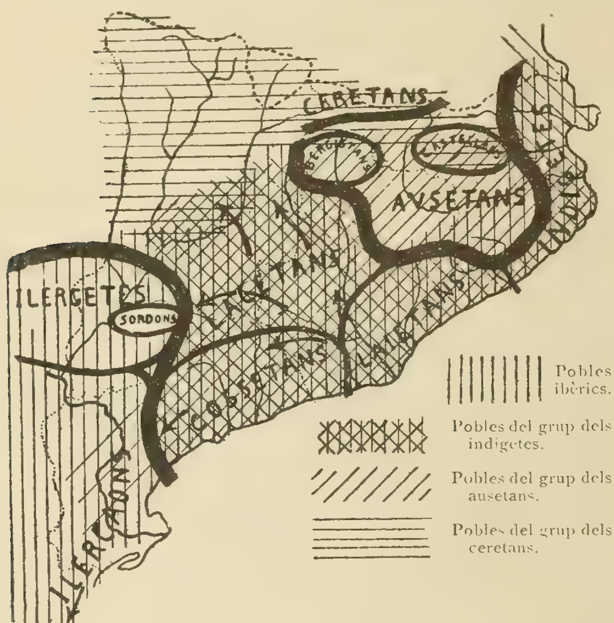
1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana* Pàg. 227.

Castellans: Només Tolomeu cita aquesta tribu. La cosa que sembla més probable és que fos la mateixa dels ausoceretes, que havem vist en parlar de les tribus dels segles VI-IV, i que el seu territori fos la comarca de La Garrotxa. [1]

Ausetans: S'estenien al sud dels indigetes. Vich i Girona queden compreses en llur territori. És probable que els pertanyés la comarca immediata de La Selva. Vénen, doncs, a ocupar la conca del Ter, llevat de la desembocadura del riu. No sembla que hagin arribat mai al mar. [2]

Bergistans: Anomenats també *bargusis.* S'estenen pel Bergadà i han estat tinguts per una subdivisió dels lacetans. Però això no és segur.

Lacetans: Es troben darrera els laietans, més cap a ponent, ocupant tota la muntanya catalana de l'Ebre als Pireneus. Dins llur territori hi ha Manresa, Guissona, Isona i Solsona.

Els pobles de Catalunya del segle III endavant, segons els textos

Laietans: Dits també *lacetans* i *laletans,* i distints, sembla, dels *lacetans* de l'interior. S'estenien per la regió de la costa, des de Blanes a les Costes de Garraf, i per les terres immediates. Barcelona quedava compresa en llur territori.

Cossetans: Alguns autors diuen *cessetans,* per creure que el nom de la ciutat d'on es deriva aquella designació és *Cesse* i no *Cosse.* La Cosse o Cesse s'identifica amb Tarragona, per bé que hi ha en aquest punt parers diferents.

S'estenien, pel litoral, des de les Costes de Garraf al Coll de Balaguer, i per l'interior arribaven probablement una mica més amunt de Montblanch. Sembla que era cossetà tot el Penedès. Tàrraco és la ciutat dels cossetans. [3]

Ilercaons: També són anomenats *ilergavons.* Ocupaven part del territori on, segles enrera, trobem establerts els edetans. S'estenien del Coll de Balaguer fins a la plana de Castelló, i llur principal ciutat és Tortosa. Eren una subdivisió dels ilergetes.

1) P. Bosch i Gimpera: *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya.* Pàgs. 44 i 45.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàgs. 44.
3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 41.

Ilergetes: S'estenien pel territori comprès entre el dels lacetans i el riu Gàllego. En aquest riu començava el territori dels jacetans, nom derivat del de la població de Jaca. El límit nord de llur territori devia ésser la regió muntanyosa al sud del Montsec, i el límit sud la serra de la Llena i l'Ebre. [1]

Edetans: S'estenien al sud dels ilercaons, ocupant ja Sagunt i la conca del Palància. En aquesta època els autors posen els edetans a l'interior, des de les muntanyes que segueixen la costa valenciana fins al límit de la Celtibèria, o sigui les conques dels rius Jalon i Jiloca. [2]

«Si comparem ara — diu Bosch i Gimpera — aquesta taula de pobles dels temps immediats a la romanització ambs els que ens feren conèixer els autors més antics del segle v, hi trobarem diferències notables que estem temptats d'explicar, no per un mer augment d'informació, sinó per moviments i subdivisions de les diferents tribus en el període entre el segle IV i el temps immediatament anterior a la romanització, ço és, la segona meitat del segle III. Aquest temps es correspon molt bé per una part amb el que veié la penetració de les tribus ibèriques a l'interior i Occident cèltic de la península, que esdevingué en el segle III la Ibèria d'Eratòstenes, i, per l'altra, amb moviments i subdivisions semblants, que es noten al mateix temps al S. i S. E. d'Espanya.» [3]

Bosch i Gimpera explica les variacions observades a Catalunya com una conseqüència de la modificació de la frontera líguro-ibera des del riu Oranis fins a Empúries, que s'observa entrat el segle IV.

5. LA IBERITZACIÓ TOTAL DE LA PENÍNSULA

Els gals al sud de la Gàl·lia. — Cap al 400 abans de Jesucrist entraren els gals a Provença i foragitaren els ibers, llançant-los a l'altre costat dels Pireneus. Es suposa que fou aleshores quan els ibers, empesos per l'onada gala del nord, s'estengueren pel planell central i per l'occident peninsular. Segons Schulten, cap a l'any 250 abans de Jesucrist tota la península era ibera. Amb això s'avé el fet que Eratòstenes estén a tota la península el nom de Ibèria, que fins aleshores només s'havia aplicat a l'est i al sud. [4]

La repercussió a la península. — Schulten creu que l'entrada dels gals a Provença a principis del segle IV abans de Jesucrist fou causa d'un moviment de les tribus lígures cap al sud, les quals a llur torn empenyeren en la mateixa direcció els ibers del sud de França, i que aquests, obligats a recular, realitzaren una

1) P. BOSCH I GIMPERA: *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya.* Pàg. 41.
2) P. BOSCH I GIMPERA: *Prehistòria catalana.* Pàgs. 228.
3) P. BOSCH I GIMPERA: Lloc citat. Pàg. 229. A. SCHULTEN: *Numantia, I*, i *Hispania.*
4) A. SCHULTEN: *Hispania.* Pàgs. 110 i 111.

expedició al planell central peninsular, on s'establiren. Aquests ibers, establerts al centre de la península, en l'antic territori celta, serien els celtibers. [1]

Bosch i Gimpera, tot admetent la relació entre els moviments dels gals i els lígurs amb l'extensió dels ibers pel centre i l'occident de la península, explica d'una altra manera — més natural dins el marc de la hipòtesi — la relació entre aquests dos fets. Creu que no foren els ibers del sud de França els qui, empesos pel nord, es traslladaren al territori peninsular ocupat pels celtes, a través de Catalunya i Aragó, sinó que per una sèrie de pressions successives, conseqüència l'una de l'altra, s'estengueren pel territori ocupat pels celtes les tribus iberes que més aprop n'estaven [2]. Sovint succeeix que els moviments de pobles es van trametent en aquesta forma fins a territoris molt allunyats d'aquell on s'ha produït el moviment originari.

De totes maneres sembla prou satisfactòria la tesi segons la qual la iberització total, o poc menys, de la península ibèrica, en el segle III abans de Jesucrist, fou el contracop de la reculada dels ibers que ocupaven la Provença, empesos pels celtes que baixaven del nord. Hi ha una evident desproporció entre el terreny que pel nord perderen els ibers i el que pel sud guanyaren. La evacuació d'una petita zona transpirenenca no explica la invasió d'una amplíssima zona peninsular deu o dotze vegades més gran.

Les causes i el mecanisme — diguem-ho així — del moviment d'iberització del centre i de l'occident d'Espanya són encara qüestions obscures. L'explicació d'un desplaçament motivat per l'ocupació de Provença pels gals, sembla insuficient.

Els ibers al planell central. — I, no obstant, hi ha raons sòlides per a sostenir que, en el segle III, la civilització ibèrica, fins aleshores limitada a la zona de la costa de l'est i del sud, entrà endins de la península. D'una part, els textos antics acusen en aquells temps la iberització de tota la península; d'altra part, les troballes arqueològiques mostren la substitució de la cultura hallstàtica portada indubtablement pels celtes, els quals ocupaven el planell central i l'occident peninsular, per una varietat de la cultura ibèrica. «Així — remarca Bosch i Gimpera — les troballes arqueològiques venen a confirmar els resultats històrics del professor Schulten.» [3]

És interessant de remarcar que, recentment, hom ha donat una nova interpretació al mot *celtiber*. Segons la interpretació que podem anomenar clàssica, els celtes i els ibers es partiren el país en certes regions, i es barrejaren, originant el poble celtiber. Assegura Estrabó que aquest resultat fou obtingut mitjançant pacífiques aliances i matrimonis. Al contrari, Diodor de Sicília afirma que això esde-

1) A. SCHULTEN: *Numantia. I.*

2) P. BOSCH I GIMPERA: *Prehistòria catalana.* Pàgs. 231 i 232.

3) P. BOSCH I GIMPERA: *La Arqueología prerromana hispanica.* Pàg. 187.

vingué després de llargues guerres. Observa Modest Lafuente [1] que ço que diu el darrer és més natural que succeís entre gents que habitaven la regió des de feia molt de temps i unes altres gents que anaven a possessionar-s'en.

Creu Schulten — i dóna raons dignes d'ésser tingudes en compte — que el nom *celtibers* no vol dir celtes ibèrics, és a dir, celtes immigrats a Ibèria, ans bé significa ibers cèltics, o sigui ibers immigrats en el país abans cèltic. Així els celtibers no foren celtes, sinó ibers. [2]

Aquesta interpretació desfà també aquella altra segons la qual el poble celtiber estava format per la mescla dels celtes i els ibers. Això no vol dir que en els celtibers no hi hagués alguns elements cèltics.

6. LA DIVERSITAT DE CIVILITZACIONS A CATALUNYA

El primer període ibèric. — A la segona edat del ferre segueix manifestant-se a la Catalunya estricta el contrast entre l'interior i la costa.

A les regions de l'interior hi ha una civilització que apareix com una derivació indígena de la civilització de la primera edat del ferre, i això fa creure que era la continuació d'aquesta. És coneguda avui la civilització de la Catalunya interior en aquest temps, sobre tot a la comarca de Solsona (capa inferior del poblat de Castell Vell de Solsona i poblat d'Anseresa d'Olius).

Al contrari, la civilització de la costa ofereix en el dit temps notables canvis. Ja no rep l'orientació del sud de la Gàl·lia, com havem vist a la primera edat del ferre, sinó que la rep del sud-est de la península. És la civilització ibèrica que puja, introduint-se lentament per tota la costa valenciana, pel Baix Aragó i per la Catalunya estricta.

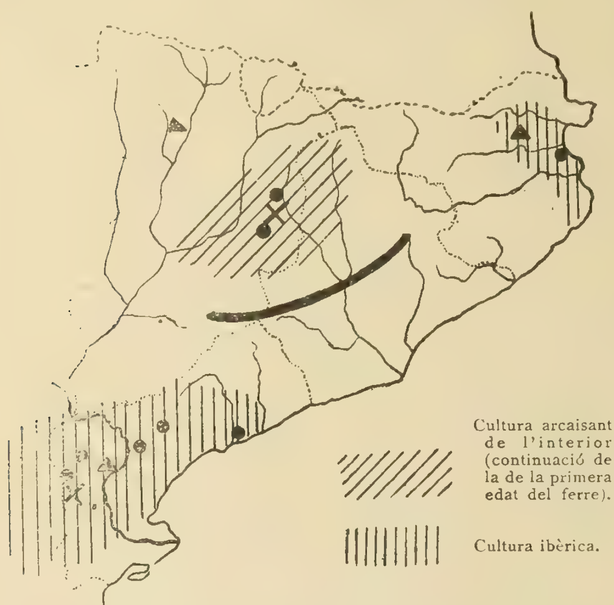
Cal advertir, però, que en aquestes regions es constata, al començament, una civilització molt més primitiva, composta per una base de tradició eneolítica, amb influències hallstàtiques de la primera edat del ferre, de les grans cultures posthallstàtiques dels celtes que han ocupat el centre d'Espanya i de la civilització ibèrica del sud-est peninsular. [3]

La civilització anomenada ibèrica té el seu fogar principal al sud-est de la península i a Andalusia, o sigui al territori dels mastiens i els tartesis. La diferència de la cultura més amunt de les serres del nord de la província d'Alacant i la lentitud amb què s'introdueix a l'interior del regne de València i al Baix Aragó, semblen confirmar la diferència entre els pobles d'aqueixes regions. Al Principat de Catalunya, aquest període és encara molt poc conegut; però sembla que també hi ha una civilització pobre que molt lentament adopta la del sud-est. La poca

1) *Historia general de España.* Volum 1. Cap. 1. Pàg. 3. Col. 1.ª.
2) A. Schulten: *Numantia, I.*
3) P. Bosch i Gimpera: *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya.* Pàg. 23.

cosa que en coneixem no permet avui sinó afirmar el paral·lelisme de l'evolució cultural catalana amb la del regne de València i Baix Aragó, paral·lelisme que contribueix a fer creure en el parentiu de les respectives tribus. [1]

És cert que, a la regió ocupada pels indigetes, el vas de L'Aigueta és semblant als millors del sud-est. Però creu Bosch i Gimpera que aquesta troballa i les semblants d'Empúries no solucionen el problema, puix que és versemblant que la major analogia que presenten amb la cultura del sud-est fos efecte de les relacions comercials d'Empúries, les quals pogueren introduïr al territori dels indigetes els productes sud-orientals. [2]

La segona edat del ferre (segles v al iv) Arqueologia

D'on hi ha troballes típiques és del territori de l'interior. A la comarca de Solsona apareix una civilització pobra, molt diferent de la del sud-est. Aquesta civilització recull moltes coses de l'anterior civilització de la primera edat del ferre. Ultra la terrissa feta a mà comuna a la civilització del primer període a Catalunya, València i el Baix Aragó, surt una terrissa feta a torn d'aspecte molt particular. Això indica que a l'interior de Catalunya seguia vivint-hi el poble de ben marcada personalitat que hi trobàrem a la primera edat del ferre.

Els canvis en el segon període. — Canvis notables es produeixen en el segon període de la segona edat del ferre. Pel que fa a aquest temps, l'abundància de les troballes arqueològiques permet una coneixença bastant precisa de la personalitat de les tribus establertes aleshores al territori català i de llurs respectius límits. Aquesta coneixença és encara més completa per l'aportació de major nombre de notícies en els textos històrics.

Ja des de les darreries del segle iv, però sobretot en el iii, apareix a l'Urgell i al Baix Aragó, seguint per la zona muntanyosa de la província de Castelló

1 P. Bosch i Gimpera: *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya*. Pàg. 38.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 38.

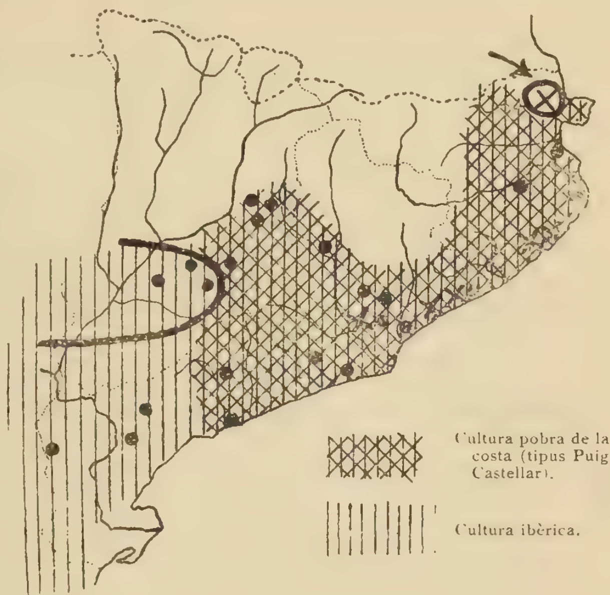
i per la de València, una civilització ibèrica relativament rica, en la qual continuen els caràcters de la del sud-est de l'anterior període. [1]

A la costa catalana trobem en aquest temps una civilització el tipus de la qual ens ofereix el poblat de Puig Castellar, semblant a la civilització ibèrica de l'Urgell, del Baix Aragó i de València, però molt més pobra, mancada gairebé de la terrissa pintada, que és una de les característiques de la cultura ibèrica i que a les dites regions floreix en aquest període.

Aquest estat de coses és el que hi havia en el temps de la conquesta romana. [2]

Respecte al regne de València, de les dades fins ara conegudes, Bosch i Gimpera treu les següents conclusions:

En el primer període (segles V-IV) la part baixa d'Alacant estava inclosa dins el territori de la brillant civilització del sud-est peninsular. La resta del reialme de València s'agrupa millor amb la civilització del Baix Aragó i potser també del Principat de Catalunya, encreuant-s'hi en la part més propera de Castella, per damunt d'una civilització indígena d'aspecte molt primitiu, que ofereix encara la ceràmica feta a mà amb cordons que duen impressions digitals, una pronunciada influència cèltica vinguda del centre d'Espanya, la qual influència es manifesta en els tipus de ceràmica, armes, ornaments, i àdhuc en un tipus de necròpolis d'incineració. Hi ha també influències esporàdiques del sud-est.

La segona edat del ferre (fi del segle IV al III). Arqueologia

En el segon període (fi del segle IV-III) adquireix la civilització valenciana l'aspecte general ibèric. S'hi estén, tot formant un grup propi, la ceràmica pintada semblant a la del Baix Aragó, amb el qual territori entra en contacte pel Mestratge. Al sud hi ha com una supervivència, molt pura, de la civilització del sud-est (La Serreta, d'Alcoy) i a la plana de Castelló hi entra la cultura de

1) P. Bosch i Gimpera: *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya*. Pàg. 23.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 24.

la costa catalana, amb la seva característica escassetat de terrissa pintada. [1]

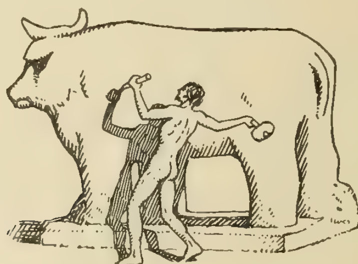
Pertocant a la Catalunya estricta, Bosch i Gimpera dona el següent quadro-resum de l'etnologia de les tribus catalanes en el temps de la conquesta romana: [2]

I. Pobles ibèrics	*a)* Edetans.	
	b) Ilergetes - Ilercaons.	
II. Pobles mixtos (misgetes d'Hecateu) amb una base indígena dominada per un estrat d'ibers	*a)* Indigetes pròpiament dits.	
	b) Laietans.	
	c) Lacetans.	
	d) Cossetans.	
III. Pobles indígenes sense barreja ibèrica.	*a)* Pobles de l'estrat ètnic que perdura en els ausetans . .	1) Ausetans.
		2) Bergistans.
		3) Poble de Solsona anterior als lacetans.
	b) Barreja dels subgrups *a* i *c*.	Ausoceretes-Castellans.
	c) Ceretans i altres pobles dels Pireneus lleydatans.	

Apareix ací gràficament la diversitat ètnica de les tribus catalanes en el moment d'iniciar Roma la conquesta de la península, i es comprova que només una minoria de la població era en veritat ibera.

1) P. Bosch i Gimpera: *L'estat actual del coneixement de la civilització ibèrica del Regne de València.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-20. Pàg. 624.

2) P. Bosch i Gimpera: *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya.*

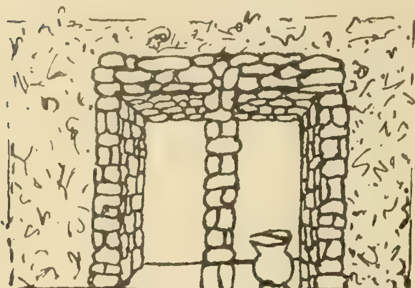
CAPÍTOL IX

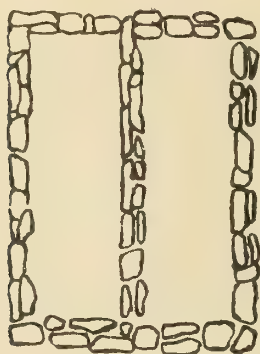
L'art ibèric

1. LES TROBALLES ARQUEOLÒGIQUES A LA REGIÓ DE LA COSTA

Primer període. Vas de L'Aigüeta. Empúries. — Fins avui, les troballes del primer període ibèric (segles V-IV abans de Jesucrist) a la Catalunya estricta són molt escasses. Es redueixen al vas de L'Aigüeta i a les restes d'objectes indígenes de la capa més profunda dels jaciments arqueològics d'Empúries.

L'Aigüeta és una localitat situada prop de Figueres. Allí fou trobat, en circumstàncies que hom ignora, un vas que, per la seva decoració pintada d'espirals, rosetes i ales d'ocells, s'assembla, com els fragments de terrisa de la capa més profunda d'Empúries, a la ceràmica ibèrica del sud-est de la península, en alguns vasos de la qual (els d'Elx, Arxena i altres) hi ha una decoració anàloga. Els dits vasos pertanyen al temps d'aquest primer període, i això fa creure que hi pertany així mateix el vas de L'Aigüeta [1]. Aquest vas és al Museu Artístic i Arqueològic de Barcelona.

Tall i planta del sepulcre ibèric dels Espleters (Salzadella)

El cas isolat de la necròpolis de Peralada. — A la vila de Peralada, comarca de l'Empordà, en ocasió de remoure les terres per fer la plantada del parc del castell, es descobrí una necròpolis, interessantíssima per a la prehistòria de Catalunya, puix que representa fins ara un cas isolat.

Es tracta d'una necròpolis d'incineració. Es componia d'un bon nombre d'urnes plenes amb les cendres dels morts, i prop de les urnes hi havia altres vasos contenint ofrenes, especialment les armes, i altres objectes. Això és tot el que se sap de la disposició que presentava la necròpolis.

Els vasos són generalment de formes simples. Sembla que n'hi ha de fets a mà i de fets a torn, sense que sigui fàcil fixar aquest punt, perquè els dits vasos no han estat degudament netejats i es guarden encara coberts de terra en el Museu del castell de Peralada.

Entre altres objectes trobats, hi ha espases de ferre; puntes i virolles de llança; dards punxaguts, tot ferre, dels anomenats *soliferreums;* tanques de cinturò, de bronze, i fíbules.

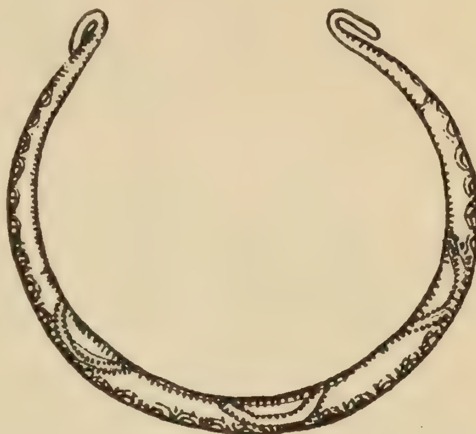
La cabdal importància d'aquestes troballes està en la forta diferència que, a despit d'alguns objectes comuns o semblants, presenten amb les de la coetània civilització ibèrica de la costa i en l'analogia amb la civilització celta dels mateixos temps. La necròpolis de Peralada pertany a la fi del segle IV abans de Jesucrist. [2]

¿Com pot explicar-se que en territori ocupat per ibers o per ibero-indígenes,

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàgs. 257 i 258.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 261.

com era en el segle IV abans de Jesucrist l'Empordà, i ben prop d'Empúries la grega, aparegui una necròpolis de caràcter cèltic?

Bosch i Gimpera havia formulat una hipòtesi. Segons aquesta, el poblat a la qual corresponia la necròpolis d'incineració de Peralada no era ibèric, puix que si ho hagués estat, a les sepultures haurien aparegut objectes com els que ens ofereix la civilització ibèrica del litoral oriental i sud-oriental de la península. I deia: «La identitat del mobiliari sepulcral de Peralada amb el d'Avezac-Prat [1], que es manifesta tant en les espases, fíbules i tanques de cinturó com en les formes de vasos (el de peu cònic particularment) fa suposar que fos també el mateix poble, o sia elements celtes, procedents de la primera invasió i restats isolats en l'interior de les regions pirenenques franceses.» [2]

Collar de bronze, del sepulcre ibèric dels Espleters (Salzadella)

En resum, Bosch es decantava a creure que la necròpolis de Peralada representava una infiltració dels celtes del sud de França, procedents del primer moviment d'aquest poble a la primera edad del ferre, que foren empesos cap a Catalunya per la pressió dels gals en direcció al sud, devers el 400, pressió que es transmeté a les tribus lígures, les quals ocuparen els territoris d'aquells celtes. [3]

Tanca de cinturó de bronze, amb incrustacions d'argent (Sepulcre ibèric dels Espleters, de Salzadella)

Davant noves dades, Bosch i Gimpera ha rectificat posteriorment la hipòtesi sobre la necròpolis de Peralada, decantant-se ara a creure que procedeix de tribus lígures, que havien absorbit els elements celtes, empeses per la pressió dels gals. [4]

Remarca Bosch que aquesta cultura de caràcter foraster, que tan de sobte fa la seva aparició a Catalunya precisament molt prop dels passos que porten a França i sobre tot del coll de Banyuls, sembla representar un interessant problema ètnic i històric. Al seu entendre, es fa difícil d'explicar la necròpolis de Pera-

1) La necròpolis d'Avezac-Prat, als Alts Pireneus (França), és típica de la civilització cèltica d'aqueixos temps.

2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 261.

3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 262.

4) P. Bosch i Gimpera: *Los celtas y la civilización céltica en la península ibérica.* Pàg. 294.

lada per la mera influència cultural, puix que aquesta influència s'hauria d'haver estès també a les estacions ibèriques típiques. Per això prefereix veure-hi una infiltració dels pobles del migdia de França pertanyents a la civilització post-hallstàtica, infiltració produïda en un temps, el segle IV abans de Jesucrist, de grans moviments de pobles a l'altra banda dels Pireneus. Devers l'any 400, la invasió de Provença pels gals inicià, segons sembla, una llarga època d'agitació ètnica, que donà lloc a la superposició d'una capa dominant de gals a les tribus lígures i ibèriques mixtes d'aquell territori. Aquests gals els coneixem més tard al Rosselló amb el nom de *Volsci Tectosages*. Es pot creure que l'ocupació del sud-est de França pels gals produí trasbalsos, i que en mig d'aquests hi hagué una infiltració de tribus franceses cap a la part sud dels Pireneus. [1]

Segon període. — La civilització ibèrica de la costa catalana es presenta visiblement pobra a les darreries del segle IV abans de Jesucrist i sobretot en el segle III.

Aquest canvi és atribuït als efectes de la invasió gal·la de França, que repercutiren a la nostra terra, causant el decaïment de la civilització ibèrica, junt amb la introducció dels tipus de la civilització gàl·lica anomenada de La Tène, arribada ací a través dels Pireneus.

El segon període ibèric coincideix amb el període hel·lenístic d'Empúries. A la capa hel·lenística de l'estratificació emporitana es troba una ceràmica ibèrica pobra, decorada només amb la pintura dels més senzills motius. Una de les capes de l'estratificació de Tarragona, corresponent, segons Bosch, al mateix període, donà ceràmica d'igual caràcter. [2]

Ceràmica grega i hel·lenística del poblat de Puig Castellar

Al Principat de Catalunya han estat descobertes diverses estacions ibèriques d'aquest període, entre les quals hi ha les necròpolis de Cabrera de Mataró i de Rubí i el poblat de Puig Castellar a Santa Coloma de Gramanet.

Poblat de Puig Castellar. — Al terme de Santa Coloma de Gramanet, prop de la col·lina de Sant Jeroni de la Murtra, situada darrera Badalona, fou

1) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-20. Pàg. 593.
2) B. Hernández Sanahuja: *Historia de Tarragona. I.* — P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 253.

descobert aquest poblat ibèric l'1904, en terrenys que eren de propietat de Ferran de Sagarra i que aquest ha cedit posteriorment a l'Institut d'Estudis Catalans.

S'alça el poblat al cim d'una muntanya, anomenada «Turó del Pollo». El volta una muralla d'aparell rústeg, amb pedres de dimensions mitjanes.

A banda i banda del cim, en els dos vessants de la muntanya, hi ha escalonades les cases. Encara queden ben marcats en alguns llocs els carrers, que tenen habitacions als dos costats, amb parets de pedra seca i planta quadrangular.

Els murs del Puig Castellar, diu Sagarra, són de «paret seca sense cap material que la lligui, feta amb cert art i ben disposada, procurant que les cares planes vinguin a l'exterior, i atapeits els espais que resten entre pedra i pedra, amb pedretes i trossos de licorella col·locats a mode de tascons. Aquest mur, fins a trobar el terrer ferm, té una alçada de dos metres.» [1]

Ceràmica indígena llisa del poblat de Puig Castellar

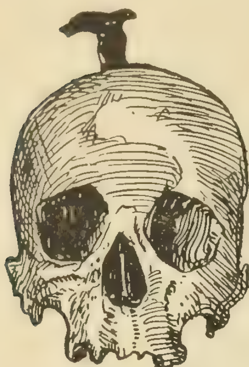
En les excavacions sortiren, prop de la muralla, diversos cranis. Un d'aquests estava travessat per un clau de ferre, i en un altre hi havia un forat [2], que devia correspondre també a un clau. De segur que aqueixos dos cranis pertanyen a les testes d'homes escapçats, les quals foren exhibides a la muralla del poblat, per l'estil del que succeeix encara avui en els països bàrbars.

Un important material variadíssim sortí d'entre les runes excavades. Cal citar nombrosos objectes de ferre, com espases del tipus de La Tène II, esperons, ganivets, destrals, aixades, tridents i altres eines de pagès, claus de pany i de clavar; els objectes de bronze, com anells, fragments de tanques de cinturó, una fíbula (de la fi del tipus de La Tène I) amb incrustacions de coral, i fíbules anulars; restes de plom fos i el mineral brut de plom i ferre; pesos de teler, de terrissa, quadrats i molt gruixuts, els uns sense cap ornament, els altres amb simples ratlles incises que s'encreuen; fusaioles, entre les quals n'hi ha amb ornaments incisos o estampats; vasos fets a mà, de pasta negrosa (grans plats, tapadores o vasets) semblants als d'Empúries, amb impressions digitals o incisions al coll; vasos a torn, de for-

1) Ferran de Sagarra i de Sisoar: Treball publicat sota el títol *Descubrimientos arqueológicos en Puig Castellar.* «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.» Tom III. Anys 1905 1906. Pàgs. 88 i següents.

2) Ferran de Sagarra i de Sisoar: Lloc citat.

mes diverses, quasi sempre sense ornaments, i la forma més típica dels quals és la gran gerra ovoide acabada en punxa i amb dues anses, havent-hi també plats i copetes amb dues anses que són una imitació indígena dels *kylix* grecs, com els de Tarragona i la regió de l'Ebre [1]; ceràmica d'importació grega i hel·lenística; un capet femení hel·lenístic de terra cuita, que és un tipus d'influència praxiteliana; un altre cap, de factura molt grossera, i sexe indeterminat, que es considera evidentment ibèric [2]; moles i gresols per a fundició; un pes de marbre amb una inscripció gravada, una anella de ferre i algunes destrals de pedra.

Crani travessat amb un clau, trobat al peu de la muralla del poblat de Puig Castellar

«Aquestes destrals — escriu Bosch i Gimpera — i la grolleria de part de la ceràmica a mà han fet suposar que Puig Castellar havia estat habitat en diferents èpoques, entre elles la neolítica. Avui sabem que la ceràmica grollera de Puig Castellar és tan sols una de les espècies ibèriques que mai falten en les estacions d'aquest temps i que les destrals de pedra pogueren ésser recollides per curiositat o superstició en el temps ibèric, com ho foren a l'època romana o en el temps actual, confirmant aquesta suposició que res més té a Puig Castellar aspecte neolític, i que en lloc s'hi ha trobat senyals de diferents capes, essent les parets totes ben ibèriques.»

El material arqueològic que ha sortit en aquest poblat prova que, com la necròpolis de Cabrera de Mataró, pertany a la fi del segle IV i al III, fins a l'ocupació romana. [3]

Poblat d'Olèrdola. — Olèrdola o Olèrdula és avui el nom d'un municipi del Penedès, d'uns 1,500 habitants, format per nombrosos caserius esbarriats (La Barquera, Câ En Torres, Moja, Plana rodona, Sant Pere Molanta i Viladellops).

Però aquest nom històric correspon a una antiquíssima població bastida al cim d'una muntanya, a uns set quilòmetres de Vilafranca del Penedès. Des de dalt s'albira tot el ric pla penedesenc. Avui encara hi ha les restes de l'antiga població i les ruïnes d'un castell. És un lloc voltat de penya-segats per tot arreu, menys per un costat accessible, que fou tancat per la muralla.

La muralla d'Olèrdola està força ben conservada. Després de la de Tarragona, és la que es conserva millor a la nostra terra. De la muralla d'Olèrdola s'há dit que, amb la de Tarragona, són els exemplars més complets i ben conservats que resten a la terra catalana. [4]

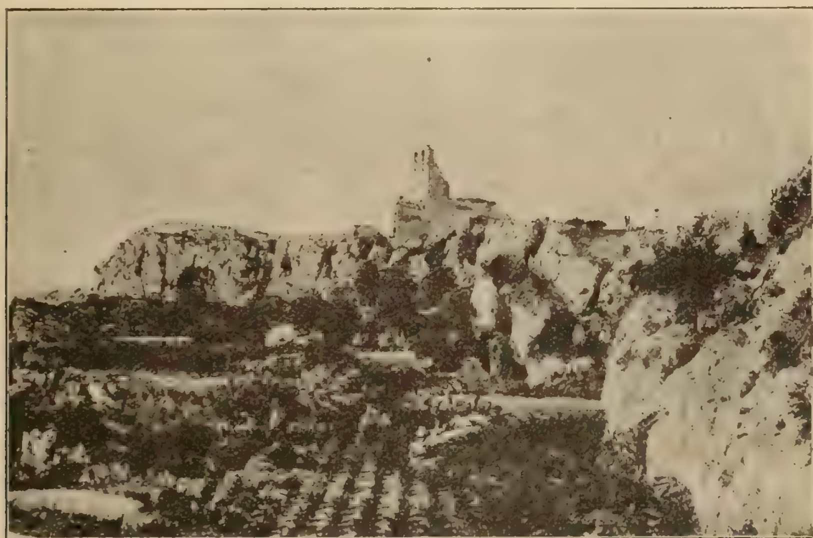
Durant molt de temps s'havia discutit sobre l'antiguitat i el caràcter d'aqueixes

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 266.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 267.
3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 267.
4) M. Milà i Fontanals: *Obras completas*. Tom III.

muralles. Hi havia qui les feia molt antigues, de segles i segles abans de Jesucrist, i que les considerava romanes. Excavacions fetes de poc pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans han permès l'assenyalar la data aproximada de la muralla d'Olèrdola i el caràcter de la població. Resulta que era aquesta una ciutat dels indígenes (segurament cossetans) i que les muralles fóren alçades en el segle III abans de Jesucrist, o sigui en el segon període de la civilització ibèrica a la nostra terra.

Aquesta data resulta dels bocins de terrissa ibèrica, barrejats amb terrissa anomenada campaniana (procedent de Campània, a Itàlia), que ha sortit a les excavacions.

Les pedres de la muralla d'Olèrdola són de diferent grandària, però abunden les grosses, havent-n'hi fins de 2'40 metres d'amplada. Algunes d'aquestes pedres no sols van ésser retocades pels picapedrers abans de col·locar-les al mur, sinó que,

Olèrdola: Vessant de migdia

en procedir-se a la col·locació foren esmossades a fi que encaixessin millor. Aquest procediment dels carreus mossats també s'observa a la muralla ibèrica de Sant Antoni de Calaceit.

La Olèrdola ibèrica era una població gran i important. Si Emporion (Empúries) és, a Catalunya, la ciutat típica dels grecs, i Tàrraco (Tarragona) és la ciutat típica dels romans, Olèrdola és la ciutat típica dels ibers [1]. Fou Olèrdola, en els temps ibèrics, una població tant o més gran i nombrosa que la famosa Numància.

1) J. Colominas i Roca: Nota publicada sobre les excavacions d'Olèrdola.

Les cases d'aquest poblat eren baixes i grisenques. Per a bastir llurs cases els indígenes d'Olèrdola, com els d'altres poblacions, aprofitaren el desnivell del terreny. Tallaven la roca viva, deixant-la plana al nivell de l'entrada, i així la roca tallada els donava ja feta la paret del fons i una bona part de les parets dels costats. En algunes cases han aparegut els forats de la roca on eren introduïts els extrems d'unes bigues, la qual cosa demostra que aquestes cases tenien planta baixa i un pis alt.

La caça devia ésser la principal ocupació i la més important font de vida dels indígenes olerdolans. En els llocs alts, com Olèrdola, hi acudia amb molta abundància la caça major. Cèrvols i senglars entraven al clos del poblat, i, quan eren dins, s'els feria i agafava amb facilitat. [1]

Olèrdola seguí essent habitada als temps romans i a l'edat mitjana, havent-hi molts vestigis d'aqueixes èpoques.

El nom d'Olèrdola es relaciona amb els del Puig d'Olorde i Sant Pau d'Ordal. Ha perdut el crèdit la interpretació d'Hernández Sanahuja, qui havia sostingut que Olèrdola era un diminutiu d'Ilerda. [2]

Extensió cap a l'interior. — Aquesta mateixa cultura de la costa la trobem, en el segon període ibèric, que envaeix una part de les regions interiors de Catalunya, veïnes de la costa, i àdhuc la comarca de Solsona, que n'és ja més allunyada. Hi ha estacions ibèriques d'aquest temps a Sardanyola, Rubí, Terrassa, Sabadell i Manresa. De vegades apareixen les restes ibèriques sota construccions o capes romanes. [3]

A la comarca de Solsona hi ha els poblats de Castell Vell, Lladurs i Sorba, que excava Joan Serra i Vilaró. Al primer ha aparegut una capa inferior, més antiga, la qual prova que anteriorment el dit poblat tingué més relació amb la cultura ibèrica de l'Ebre que no pas amb la de la costa. [4]

Forn ibèric de Fontscaldes (Valls). — A Fontscaldes (poble agregat de Valls que està separat d'aquesta ciutat per una distància d'uns set quilòmetres i es troba vora la carretera de Montblanch, poc abans de començar la pujada del coll de Lilla) es descobrí en mig d'una vinya del turó «La Coma», tocant a la població, un forn de ceràmica, que és el més interessant i complet de tots els forns antics de la Catalunya estricta.

A les immediacions d'aqueix lloc hom hi havia trobat bocins de ceràmica ibèrica pintada. Tramesos aquests bocins, per Fidel de Moragas, a l'Institut d'Estudis

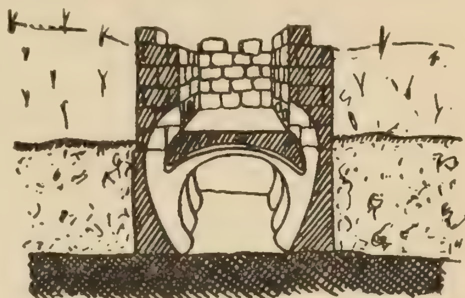
1) Macià Pallarès. Nota sobre les excavacions d'Olèrdola.

2) B. Hernández Sanahuja: *Relación de un viaje a Olérdola hecho en 1853 por encargo de la Real Academia de la Historia.*

3) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 269.

4) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 270.

Catalans, el seu Servei d'Investigacions Arqueològiques explorà el terreny i descobrí el forn. A les muntanyes que volten «La Coma» hi ha argiles de les més preuades pels tècnics gerrers. Aquell mateix jaciment d'argiles que els indígenes de Catalunya havien explotat en els temps ibèrics, fou explotat pels terrissaires moderns fins fa pocs anys [1]. Abunda també l'aigua en aquell indret. A la qualitat de les argiles i a l'aigua d'una font propera atribúeix Colominas l'orígen del forn ibèric de «La Coma».

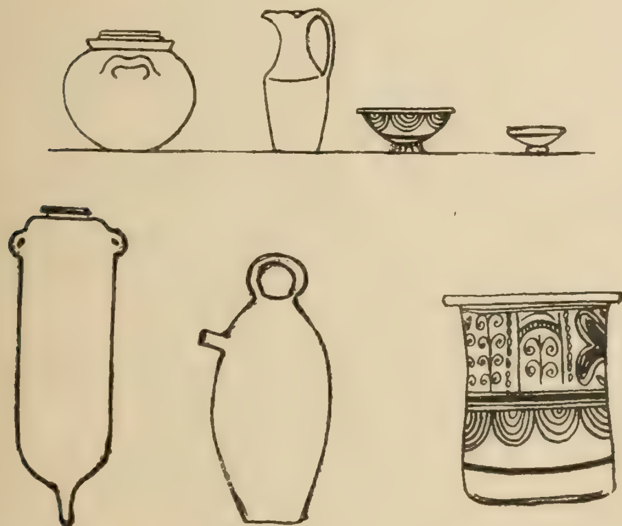
Reconstitució ideal del forn ibèric de Fontscaldes

En excavar-se el terreny quedà en descobert el forn, del qual només es conserva la fogaina, que amida 5 metres de llarg, 1 d'ample i 1'25 d'alt, i aparegueren restes de parets pertanyents probablement a dos coberts, el pastador i quatre clots plens de desferres de la terrissa del forn.

Prop de l'emplaçament d'aquest, en els llocs anomenats «La Fonteta» i «El Serral», foren trobats altres clots amb terrissa.

Es considera probable que hi hagués per aquells paratges altres forns de ceràmica ibèrica, que investigacions detingudes o atzars favorables poden posar de manifest. [2]

Les necròpolis ibèriques. — D'aquests temps són coneguts per abundants exemplars uns tipus de sepulcres que apareixen a les necròpolis de Sant Feliu de Guíxols [3], Plana Basarda (Salines de la Vall d'Aro) [4], Torre dels Encantats (Caldetes) [5] i Rubí. [6]

Alguns tipus de la ceràmica de Fontscaldes

1) J. Colominas i Roca: *El forn ibèric de Fontscaldes.* «Anuari de l'Institut d' Estudis Catalans.» Volum VI. Anys 1915-20. Pàg. 602.

2) Sobre la tècnica de la cuita en aquests forns, vegi's J. Puig i Cadafalch: *Comparacions i tècnica de la cuita.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1913-14. Pàg. 604.

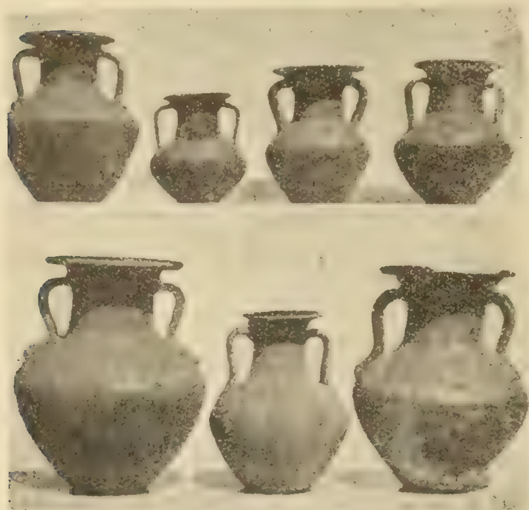
3) E. Gonzalez Hurtebise: *Descubrimiento de una antigua necròpolis en Sant Feliu de Guíxols.* «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.» Any 1905. Pàgines 215 i següents.

4) «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya.» Any 1895. Pàgs. 126 i següents.

5) J. Pellicer i Pagés: *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro.* Pàg. 96. Volum *Catalunya* de la *Geografia general de Catalunya.* Pàg. 302.

6) J. Colominas: «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.» Volum VI. Anys 1915-1920. Crònica.

Presenten aquestes necròpolis, com a caràcter comú, el d'estar formats els sepulcres per sitges de forma esfèrica, d'una fondària que sovint arriba a 2 metres o més, i tapades generalment amb grans lloses. Es tracta de sepulcres de cremació. En una sola sitja d'aqueixes eren depositades les cendres de molts individus. Hi surt la característica ceràmica ibèrica pobra de Cabrera de Mataró i Puig Castellar, particularment — diu Bosch i Gimpera — les restes de les grans gerres ibèriques i la ceràmica hel·lenística: la vernissada de negre brillant, els vasos petits i les grans àmfores [1]. Surten a més objectes de ferre. Foren trobats també a Sant Feliu de Guíxols alguns fragments de ceràmica ibèrica pintats amb ratlles i cercles concèntrics, que és un dels tipus més pobres de la ceràmica ibèrica.

Ceràmica indígena llisa de Cabrera de Mataró

En algunes necròpolis, com la de Sant Feliu de Guíxols i Rubí, apareix també material romà (*terra sigillata* i monedes del temps de la República) la qual cosa prova que continuaren essent utilitzades en temps de la dominació de Roma.

Necròpolis de Cabrera de Mataró. — Fou descoberta l'any 1881. [2] Era una necròpolis d'incineració. Els sepulcres estaven cavats en el sòl, revestits amb pedres. Dins aquestes cavitats hi havia l'urna cinerària, és a dir, una gerra gran de terrissa feta a torn, i al voltant altres vasos que contenien restes d'animals, «closques d'ou», i a més les armes i els objectes d'ornament.

Les dites urnes o gerres, de forma ovoide, sense decoració pintada, constitueixen el tipus clàssic ibèric d'aquest període.

Dels vasos petits n'hi ha alguns de grossers fets a mà, que presenten impressions digitals i incisions al coll, anàlegs als que han sortit a la capa hel·lenística d'Empúries, a Puig Castellar i en altres estacions ibèriques. [3]

Entre la ceràmica, n'hi ha de grega i sobretot d'hel·lenística.

Així mateix es trobaren a la necròpolis nombrosos objectes de ferre: espases del tipus de La Tène II, *umbos* d'escut i puntes de llança del mateix tipus, anells, estisores i fíbules. Sortiren també fíbules i cinyells de bronze.

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 269.

2) Rubio de la Serna: *Noticia de una necrópolis ante-romana descubierta en Cabrera de Mataró (Barcelona) en 1881* Treball publicat en les «Memorias de la Real Academia de Buenas Letras».

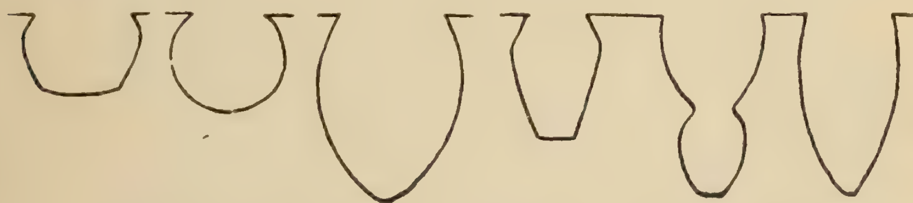
3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 264.

A la necròpolis de Cabrera de Mataró devien començar els enterraments a les darreries del segle IV abans de Jesucrist, puix que concorda en aquest punt la troballa de ceràmica grega de l'avançat segle IV i la de fíbules del final del període de La Tène I, que correspon a la mateixa època. Les abundants troballes de ceràmica i d'objectes de metall del segle III abans de Jesucrist prova que el poblat ibèric al qual pertanyia la necròpolis adquirí el seu màxim descabdellament en la primera part del dit segle.

Necròpolis de Câ En Fatjó (Rubí). A últims del 1918, en fer-se les obres d'explanació del ferrocarril fins a Terrassa, la línia tallà el turonet que s'alça tocant a la vila de Rubí, entre el torrent de Câ En Xercavins i la riera. Aleshores aparegué partida pel mig la necròpolis ibèrica de Câ En Fatjó. Ja feia temps que en aquell indret sovintejaven les troballes arqueològiques (monedes ibèriques i romanes, terrissa, pesos de teler, etc.)

Ocupa la necròpolis el cim del turó. En aquest punt foren descobertes trenta sitges de diferents grandàries cavades en el terreny d'argila i que tenen forma de grans gerres.

«Totes — diu Colominas — havien servit per enterraments d'incineració. En les que es conservaren més intactes poguérem veure clarament la tècnica seguida per a l'enterrament: les restes cremades eren col·locades dintre de grans gerres o

Diferents tipus de sitges de la necròpolis de Câ En Fatjó (Rubí)

àmfores i posades al fons de la sitja, acompanyant-se a llur voltant petits vasos, eines de treball i altres objectes d'ofrena. Si la sitja no quedava plena, era tapada per la terra fins a cobrir el nivell dels vasos que contenien la cendra, i damunt s'hi posava un sostre de pedres, sobre les quals es feien nous enterraments fins a quedar del tot plena la sitja.» [1]

Tres sèries de sitges hi ha: les que tenen tot el material ibèric, les que tenen material ibèric i romà barrejat i les que el tenen tot romà.

Del resultat de les excavacions es dedueix que la necròpolis de Câ En Fatjó fou inaugurada a les darreries del segle III abans de Jesucrist i que seguí fins a molt avançada l'època romana. En aquesta època els enterraments continuaren

1) J. COLOMINAS I ROCA: *Necròpolis de Câ En Fatjó (Rubí)*. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-20. Pàg. 600.

fent-se, de primer, segons l'usança ibèrica, però utilitzant material romà; després els indígenes, ja totalment iberitzats, substituïren el propi sistema col·lectiu i de cremació pel sistema romà individual i d'inhumació. A aquests últims temps corresponen les sepultures de lloses, teules i cavades a la roca en forma de caixa, que al terme de Rubí abunden molt. [1]

Els ibers al Rosselló. — Han estat descoberts al Rosselló importants restes de poblats ibèrics. La civilització ibèrica rossellonesa sembla manifestar-se per la fundació de poblats i factories al llarg de la via del Portús. Aqueixos establiments, remarca Lantier, pertanyents a una civilització d'agricultors, estan instal·lats amb preferència sobre les altures que limiten la plana del Rosselló, a l'abric dels aigua-molls, en posicion fàcils de defensar i des d'on es domina el territori dels voltants. [2]

A Mirmanda, prop de Terrats, s'ha descobert un poblat ibèric, amb muralles fetes de grosses lloses. Hom hi ha trobat terrissa grollera i monedes ibèriques.

L'any 1909, F.-P. Thiers [3] descobrí el poblat ibèric de Castell-Rosselló (tocant a les ruïnes de la ciutat romana de Ruscino) on s'ha trobat abundant material. En les immediacions del poblat el sòl està ple de sitges geomètriques, amb fusaioles, pesos de terra cuita, ceràmica ibèrica i ceràmica grega de figures vermelles. A la plana existeix una necròpolis d'incineració, a la qual es diu que han estat trobades espases ibèriques, que s'han perdut. [4]

Cap vestigi no subsisteix, en canvi, de l'establiment de *Illiberris* (Elna), que s'alçava al mig de la plana del Rosselló, dalt d'un turó isolat.

«Les descobertes ibèriques del Rosselló — escriu Lantier — permeten d'unir els darrers anells de la llarga cadena de poblats ibèrics que s'estén dels Pireneus al Roine, vorejant la ruta d'Espanya a Marsella... Sembla que el segle IV marca l'apogeu de la dominació de les gents vingudes d'Espanya, les quals estan en relacions comercials amb les factories gregues de l'Itàlia meridional, de la Gàl·lia i de l'Espanya. Però ja la baixada dels celtes envers la conca del Mediterrani detura llur expansió. En el segle III, els *Volsci Tectosages* s'establiren al Llenguadoc i baixen fins als Pireneus.» [5]

2. LES TROBALLES ARQUEOLÒGIQUES A LA REGIÓ DE L'INTERIOR

La civilització ibèrica de l'Ebre i la seva influència. — A la regió interior de Catalunya trobem en la segona edat del ferre una civilització ibèrica que, per la seva evolució i els seus caràcters, difereix de la de la costa. És la civilització

1) J. Colominas i Roca: *Necròpolis de Cà En Fatjó (Rubí).* Pàg. 601.
2) R. Lantier: *Antiquités du Roussillon.* Pàg. 279.
3) F.-P. Thiers: *Recherches sur les Ibères du Roussillon.* «Bulletin de la Commission archéologique de Narbonne». X. 1909. Pàgs. 485 a 490.—*Rapport sur les fouilles de Castel-Roussillon.* «Bulletin archéologique». Any 1910. Pàgs. 149 a 160.
4) R. Lantier: Lloc citat. Pàg. 280.
5) R. Lantier: Lloc citat. Pàg. 281.

ibèrica de l'Ebre, que té el seu punt de major florida a Aragó, i que s'estén endins de la Catalunya estricta i particularment per les conques dels rius afluents de l'Ebre.

Presenta també aquesta civilització dos períodes, que cronològicament coincideixen amb els de la civilització de la costa: el primer comprèn els segles V i IV abans de Jesucrist, i el segon el segle III.

Diferentment de la civilització de la costa, la de l'interior és molt pobra en el primer període i arriba a un moment de florida en el període segon, mentre la de la costa és pobra. Entre aquests dos períodes hi ha un temps de transició, devers la fi del segle IV.

Primer període. — Coneixem d'aquest període, a les terres catalanes encloses dins Aragó, els poblats de Les Escodines i Sant Cristòfol a Maçalió, de Vilallong i el Tossal Redó a Calaceit i els sepulcres de Maçalió, Calaceit, Cretes i altres.

El material d'aqueixes estacions és molt pobre. La terrissa és quasi tota feta a mà, amb cordons en relleu que recorden els de les civilitzacions eneolítiques, i la poca que hi ha feta a torn presenta les més senzilles decoracions d'estil ibèric. Els pesos de teler són fets molt barroerament.

Es nota en les troballes una pronunciada influència de la veïna civilització celta que s'estén a l'oest.

Les Escodines (Maçalió). — Aquest és el nom col·lectiu de dos turons que s'aixequen una mica al sud de Maçalió, a la vora de la carretera d'Alcanyiç. Essent de desigual alçada, són anomenats, respectivament, per tal de distingir-los, Les Escodines altes i Les Escodines baixes. En ambdós turons hi ha restes de poblats.

Els treballs parcials d'excavació fets per Llorenç Pérez

Ceràmica feta a mà del Tossal Redó (Calaceit)

a) Ceràmica negrosa. — *b)* Coll de vas. — *c)* Peu de fang groguenc. — *d)* Vas de fang rogenc

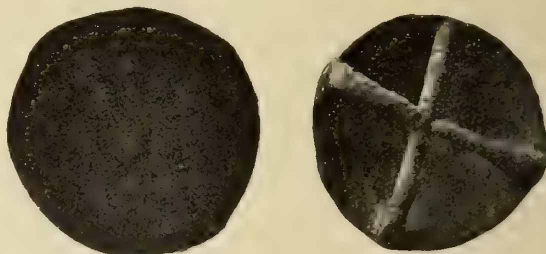
Temprado, donaren per resultat, a Les Escodines baixes, la troballa d'una sèrie de boles de fang no cuit, amb un forat, que semblen pesos de teler i que resultarien els tipus primitius dels pesos de fang prismàtics, aquests ja ben cuits, que han sortit en abundància al poblat de Sant Antoni i les altres estacions més modernes. A Les Escodines altes quedaren al descobert algunes cambres de la part sud-est del poblat, que tenien parets de pedres irregulars, en les quals cambres foren recollits nombrosa ceràmica a mà i trossos de fang de forma aplanada on apareixen una sèrie de canals paral·lels, fets segurament passant el dit per damunt el fang tou. Aquestes plaques de fang són restes de l'arrebossat o estucat, amb rudimentària decoració, de les parets de les cambres. [1]

Tanca de cinturó, de bronze, del Tossal Redó (Calaceit)

Tossal Redó (Calaceit). — Està situat aquest tossal al sud-est de la vila, prop de la carretera de Gandesa. El nom li ve de la seva forma oval.

Una part de les construccions d'aquesta estació, al cim, han estat destruïdes per tal d'aprofitar la pedra. Les de la part nord s'han conservat millor. Vora les restes de muralla hi ha unes roques naturals que vénen a formar una entrada i a les quals apareixen cassoletes fetes per la mà de l'home «per a fins encara incerts» [2]. Alguns volen considerar les cassoletes d'aquesta mena com a exemplars de l'anomenada escriptura ògmica o hemisfèrica.

Botó de bronze de l'estació ibèrica del Tossal Redó (Calaceit)

Aparegué en una excavació feta pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans (1913) una mena de cambra amb senyals evidents d'incendi. En desordre sortiren, d'entre la terra cremada del sòl, un peu de taula, alguna terrissa, trossos d'estuc i diversos objectes de bronze: una tanca de cinturó, un braçalet, i un tros massís del dit metall que perdè la forma per haver-se fos.

Temps de transició. — Pertanyen a aquest temps, conegut bastant bé, les estacions d'El Piuró del Barranc Fondo a Maçalió, La Gessera a Caseres, el Coll del Moro a Gandesa i Les Ombries a Calaceit.

1) P. Bosch i Gimpera: *Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó (Caseres, Calaceit i Maçalió).* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum v. Anys 1913-14. Crònica. Pàgina 828.

2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 829.

Caracteritza el dit temps la minva de la terrissa feta a mà, que va perdent les seves decoracions del primer període, i l'augment de la terrissa feta amb torn, que esdevé més ben decorada.

El Piuró del Barranc Fondo (Maçalió). — Al sud del poble, pel costat de la carretera d'Alcanyiç, hi ha un turó que la gent de la contrada anomena Piuró del Barranc Fondo. Al cim apareixen les restes d'un poblat ibèric.

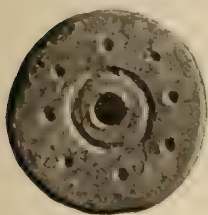
Les curtes excavacions que s'hi ha fet han donat per resultat la troballa de ceràmica ibèrica a mà i a torn, aquesta quasi tota sense pintar, o bé pintada només amb simples ratlles. Les formes representen un terme mitjà entre les de La Gessera i les de Sant Antoni de Calaceit. En aquesta estació comencen a aparèixer els pesos de teler de fang ben cuit i de forma prismàtica aplanada. [1]

Taula de formes de la ceràmica de l'estació ibèrica del Piuró

Poblat de La Gessera (Caseres). — Aquest poblat, en el qual féu excavacions l'any 1914 el Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, és de petita àrea, puix que la seva màxima llargada té 19 metres. Es troba al nord del poble, al cim d'un turonet anomenat La Gessera per haver-hi un dipòsit de guix o ges, i presenta un carrer central amb habitacions a banda i banda, que tenen murs de pedra lligada amb fang, alternant de vegades amb toves recobertes d'estuc. Segurament el sostre estava fet de bigues de fusta juntes, cobertes de fang, les impressions de les quals hom ha trobat encara.

El poblat és molt inferior al de Sant Antoni de Calaceit. Les cases eren tan pobres, que més aviat mereixen el nom de cabanes [2]. Per la part més accessible del turó tancava el poblat una muralla de pedres grosses sense desbastar. Una simple paret, per l'estil de les altres, limitava el poblat per la part accessible, on la cinglera formava una defensa natural. Al pis de les cabanes sortiren les deixalles del mobiliari ibèric. Hi ha ceràmica a mà i a torn, més abundant aquesta que aquella.

La Gessera (Caseres). Fusaiola

Coll del Moro (Gandesa). — En construir-se la carretera que passa pel costat del turonet anomenat Coll del Moro, a

1) P. Bosch i Gimpera: *Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó (Caseres, Calaceit i Maçalió)*. Pàgs. 836 i 837.

2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàgs. 831 i següents. — *Prehistòria catalana*. Pàgina 274.

Gandesa, en el tall aparegué un vas ibèric fet a mà. Alguns testos de terrissa feta a torn, amb pintures senzilles, han estat recollits al mateix turó, a flor de terra.

Aquesta estació no ha estat excavada. Entremig del brossall, sobressurten algunes restes de paret. Les troballes són al Museu de Barcelona. [1]

Al terme del Pinell (comarca de la Ribera de l'Ebre) fou trobat fa anys un vas [2] que s'assembla al del Coll del Moro i que es guarda al Museu de Tarragona.

Segon període. — Comença a les darreries del segle IV abans de Jesucrist. En ple segle III, la civilització ibèrica de l'Ebre arriba a la seva major florida. En aquesta època van ésser construïts els grans poblats del Baix Aragó i del territori català enclòs dins Aragó: La Zaida, Casp, Alcanyiç, Sant Antoni de Calaceit i altres. Les muralles d'aqueixes ciutats són molt fortes, i l'interior de la població està perfectament urbanitzat. La terrissa que hi surt, gairebé tota feta a torn, està excel·lentment decorada amb pintures que presenten motius semblants als de la terrissa de la costa, però interpretats molt personalment. Predominen els motius geomètrics combinats amb les estilitzacions vegetals. Rares vegades hi ha figures humanes o motius animals, i els pocs que hi ha resulten molt inferiors als de la costa, particularment als del sud-est. [3]

La Gessera (Caseres): Fragment de terrissa amb meandres incisos

Moltes de les estacions catalanes d'aquest període es troben al territori enclòs a Aragó. Dins la Catalunya estricta, en tenim algunes també interessants al Baix Urgell (Tossal del Mor a Tàrrega i Tossal de les Tenalles a Sidamunt). La majoria dels poblats tenen ben marcada la data del ple segle III per les espases i fíbules del tipus de La Tène II i per la terrissa hel·lenística vernissada de negre.

Poblat de Sant Antoni (Calaceit). — Una de les principals estacions ibèriques i de les més ben explorades fins ara, és la del Puig de Sant Antoni, última punta del petit serrat que s'alça davant l'actual vila de Calaceit.

Aquest puig forma avui una muntanya pelada, i les seves aigües pluvials són utilitzades per a omplir

Cràtera hel·lenística de Sant Antoni de Calaceit

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 275.
2) Siret: *Les premiers âges du métal dans le S. E. d'Espagne*. Làm. XXV.
3) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 272.

durant l'hivernada la bassa del poble. Al cim del puig hi ha les runes d'un poblat ibèric. Des d'allí dominava, amb la seva altitud, tota la plana bellíssima.

Aqueixes runes ens diuen que el poble ibèric que va habitar allí vivia en cases petites, fetes de pedra amb morter de fang, amb les parets estucades de fang aixímateix, sense escultures ni pintures. Les fileres de cases formaven carrers longitudinals.

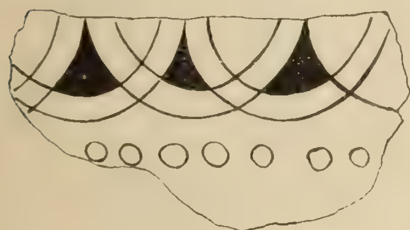
Gerra de l'estació ibèrica de Sant Antoni de Calaceit

El poblat devia tenir una gran muralla de defensa, de forma circular, contruïda amb pedres esquadrades. D'aquesta muralla se'n conserven encara algunes restes a la part més accessible del cim.

Sota les cases hi havia cambres subterranies, que estaven construïdes damunt el pendent del puig, buidant la roca per un costat i tancant-les amb parets per l'altra. Aqueixes cambres subterrànies és el que resta. Les construccions de les cases han desaparegut.

Es creu que les construccions eren de dos pisos, parer que es fonamenta en el fet d'haver-se trobat a una de les cambres els blocs d'argila que havien caigut del sostre, el qual era fet de troncs, com si aguantessin un pis que hagués d'ésser trepitjat, car del contrari la coberta hauria estat més prima, segurament un terrat de canyes.

«És de creure que aqueix segon pis — diu Josep Pijoan — ja vindria al nivell del carrer i serviria d'habitació i els baixos podrien ésser dipòsits d'oli i de grans, que en consumir-se deixen una cendra igual a la dels morts. Tota la terrissa es va aixafar perquè el primer pis va ensorrar-se dins els cellers; només fa estrany, perxò, que l'escala que hi baixa es trobi tapada amb pedres i calç, com si abans de la destrucció es volgués escondir un tresor preciós. Aleshores sí que aquella cendra podria ésser la dels morts; se'ls hauria depositat al soterrani de les cases, seguint el costum prehistòric d'enterrar la gent dins les habitacions.»

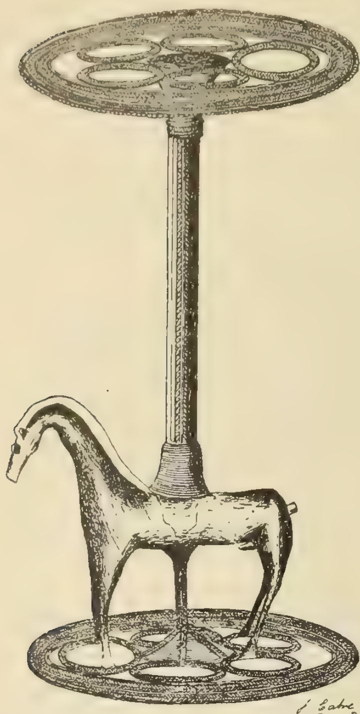

Fragments ibèrics del poblat de Sant Antoni de Calaceit

Al mig de les cambres apareix una taula quadrada, feta amb pedres i fang. Hi ha qui creu que era l'ara central voltada d'olles cineràries. Aquestes estaven sostingudes per una banqueta d'argila. Eren àmfores bastes, sense pintar i fetes amb torn.

Les Ferreres (Calaceit). Està situat aquest indret prop de l'ermita de Santa Anna. Els conreus tapen gairebé del tot l'estació arqueològica. Només es veuen algunes restes de les parets, que apareixen quasi del tot destruïdes. Això fa difícil el formar-se concepte del que fos l'estació. Que era important, ho proven la cuirassa i el canelobre de bronze allí trobats, que tant han cridat l'atenció dels especialistes en aquests estudis. [1]

Canelobre ibèric de bronze de les Ferreres (Calaceit)

Tossal del Mor (Tàrrega). — És un tossal isolat, que es troba a uns dos quilòmetres de la població, prop de l'antic camí d'Anglesola.

Aquesta estació, que sembla de les darreries del segle IV abans de Jesucrist, és d'exploració difícil, per haver-hi damunt successives construccions d'altres èpoques. Fou excavada l'any 1915 pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans.

Hom coneix d'aquesta estació un punyal de ferre amb la seva beina, un anell de bronze, testos de terrissa feta a torn, decorada bellament amb pintures geomètriques, fragments de vasos hel·lenístics i vasos grecs amb figures vermelles pintades. [2]

Falçons de ferre del poblat de Sidamunt

Tossal de les Tenalles (Sidamunt). — És considerada aquesta estació com la més important, entre les ibèriques, que hi ha a la Catalunya estricta [3]. L'excavà el Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, l'any 1915.

És un poblat que s'alça dalt d'un turó, situació topogràfica comuna dels principals poblats ibèrics. Amb prou feines queden restes de les parets de les cases,

1) P. Bosch i Gimpera: *Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó (Casseres, Calaceit i Maçalió)*. Pàg 837.

2) Josep Colominas i A. Duran: «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-16. Crònica. Pàg. 606.

3) P. Bosch i Gimpera. *Prehistòria catalana*. Pàg. 276.

probablement per haver estat de tàpia la majoria d'aquelles, la qual cosa fa impossible de reconstituir llur disposició. Les poques parets que es conserven són del tipus corrent ibèric, o sigui fetes amb pedres rústegues i rajoles de fang, anomenades també toves. No hi ha cap vestigi de murs exteriors.

Es conjectura que els habitants d'aquest poblat l'abandonaren molt ràpidament, deixant-lo intacte. Això es dedueix del fet que els objectes mobiliaris

Cullera de fusta del poblat de Sidamunt

foren trobats moltes vegades en el lloc corresponent. Un bon nombre de vasos han aparegut plens de grana, blat i ordi. Es trobà així mateix un cabaç ple de blat. Era de teixit de palma, i només se n'ha pogut conservar un bocí [1]. És probable que durant les guerres de la conquesta romana els habitants del poblat del Tossal de les Tenalles l'abandonessin [2], fugint de pressa en acostar-se els soldats de les legions. La cronologia de les troballes porta a l'època de la invasió romana i recorda els moviments de les legions al voltant de la cobejada Ilerda. [3]

En l'excavació sortí abundant ceràmica, a mà i a torn. És particularment interessant la pintada, que ostenta riques i variades decoracions. Aquests objectes s'assemblen molt als dels poblats aragonesos, tot presentant un cert caràcter local propi. En altres objectes hom nota semblances amb el material de la costa; per exemple, els pesos de teler són llisos, com els del poblat de Puig Castellar, mentre que els de l'Ebre sovint presenten ornaments incisos.

També sortiren objectes de pedra: moles de mà, pedres esmoladores, percutors, un motllo per fondre anells i, com a Puig Castellar, destrals de pedra.

Cal citar també, entre les troballes de ferre, un *umbo* d'escut del tipus de La Tène II, una beina d'espasa, esperons, falçs, falçons i ganivets; i entre les de bronze, trossos de tanques de cinturó, braçalets i bocins de cadeneta.

D'objectes importats hi ha vasos hel·lenístics, alguns dels quals tenen grafits ibèrics i uns altres swàstiques incises.

Umbo d'escut, de ferre, del poblat de Sidamunt

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 277.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàg. 277.
3) J. Colominas i A. Duran: *El tossal de les Tenalles de Sidamunt*. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-20. Pàg. 616.

3. LA CERÀMICA

La importància de la ceràmica ibèrica. — A començaments de l'actual centúria, la civilització ibèrica pre-romana era desconeguda gairebé del tot. Avui s'en saben ja moltes coses, interessants en alt grau.

La descoberta de la ceràmica ibèrica ha tingut en aqueix avenç una part preponderant. A mesura que hom va estudiant les descobertes, la civilització i la vida de la Ibèria primitiva van apareixent més clares i autèntiques.

Vasos ibèrics trobats a Calataiud

La troballa dels vasos anomenats ibèrics plantejà problemes transcendentals de la prehistòria de la península, i especialment del seu territori oriental. Aqueixos vasos, que no són grecs ni romans, ¿quin origen, quina filiació tenen? Pierre Paris va ésser el primer a dir que eren ibèrics. I cercava llur orígen en la ceràmica micènica, amb la qual ofereixen certa semblança.

Alguns prehistoriadors i arqueòlegs van contradir la tesis de P. Paris. Un dels contradictors, Louis Siret, sostenia que la tal ceràmica és cartaginesa [1]. El mateix parer va emetre Berlanga [2], qui

Decoració zoològica d'un vas ibèric (civilització de l'Ebre)

1) *A propos de poteries pseudo-ibériques.* «L'Anthropologie». Tom XVIII. Pàg. 277.

2) «Revista de la Asociación Artístico-arqueológica barcelonesa». Núm. 44 i següents. *Malaca.*

amb energia flagellà els per ell apel·lats «iberòlatres». Entre Pierre Paris i Siret es sostingué sobre aquest punt, a la revista *L'Anthropologie,* una viva polèmica. [1]

Pierre Paris esmentava el cas de diverses estacions cartagineses on no s'ha trobat cap fragment, o s'en ha trobat molt pocs, de la ceràmica anomenada ibèrica. I deia en un treball publicat a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans: «Afegeixo, i això és d'interès capital, que Román, del qui hom coneix l'admirable descoberta de les antiguitats púniques d'Eivissa, no ha recollit en els seus escorcolls tan abundants, sinó unes menudes restes — i àdhuc restes dubtoses — d'aqueixos vasos que Siret sosté que són púnics. Aquesta és una constatació que té la més gran importància, essent així que Eivissa ha estat des de molt aviat i ha restat durant segles una factoria cartaginesa, o millor, una colònia pura de Cartago.»

Decoració d'un plat ibèric (civilització de l'Ebre)

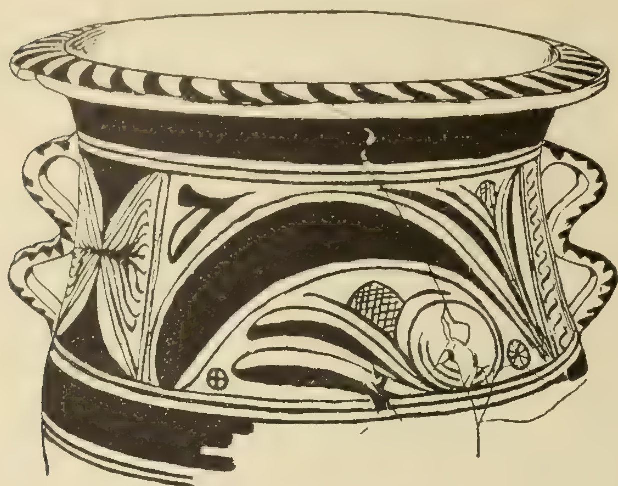

Descabdellament de la decoració d'un vas ibèric (civilització de l'Ebre)

A l'argument que treia P. Paris del resultat de les excavacions d'Eivissa, hom n'hi podia afegir encara un

1) Tom XVIII. Pàg. 619 i següents. Tom XIX. Pàg. 88. *Nouvelle note sur la céramique ibérique. — Réponse de M. Siret aux observations de M. Pierre Paris.*

altre. I és que les menudes restes de la suposada ceràmica cartaginesa foren trobades al Puig d'En Valls, que és precisament una estació eivissenca precartaginesa. [1]

Decoració d'un vas ibèric

Seguia dient Pierre Paris: «Demés, aquesta ceràmica és molt abundant a Numància, i els soldats d'Escipió n'han fet, com els numantins, un gran ús. És, doncs, que es proveïen aleshores en els marxants cartaginesos? És més natural l'admetre que se la procuraven al lloc mateix, als tallers o a les botigues indígenes.» [2]

Els arguments anteriors eren, sens dubte, poderosos, i per llur força la hipòtesi cartaginesa de Siret i de Berlanga ja quedà molt compromesa. I encara Pierre Paris reforçava la seva tesi ibèrica amb els arguments següents, d'una lògica innegable:

«En cap indret, en cap país, en cap època (llevat a Cartago...) [3], hom no ha recollit els exemplars d'una ceràmica qualsevulga que un arqueòleg expert pugui confondre amb la que jo anomeno ibèrica. Aquesta té la seva tècnica, les seves formes, la seva decoració, inspirades o no en tècniques, formes i decoracions estrangeres, però netament determinades i, en cert sentit, originals; té la seva història ben pròpia, independent de la de les altres ceràmi-

Decoració del vas ibèric de L'Aigüeta

1) J. Román i Calvet: *Los nombres e importancia arqueológica de las islas Pythiusas.* Pàgs. 25 i 26.

2) Pierre Paris: *Quelques vases ibériques inédits.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Vol. I. Any 1907. Pàg. 86.

3) En l'article citat fa constar Pierre Paris l'afirmació de Siret en son article de *L'Anthropologie* d'haver vist a Cartago fragments de vasos anàlegs als ibèrics.

ques. Està estesa per tota Espanya, cosa que no cal témer d'afirmar, després de les descobertes de Numància [1], i fora d'Espanya hom només l'assenyala per ara en dos jaciments especialíssims, a Montlaurès i a Baou-Roux, a Provença. No hi ha ací totes les condicions requerides perquè jo tingui el dret d'estudiar-la com a indígena a Espanya, o ibèrica?

»I si succeís que s'en trobés a l'Àfrica o en altra banda algun dipòsit, crec que tindria el dret, a no ésser que hi hagués circumstàncies especials, de dir que són els ibers qui n'han estat els importadors, sigui directament, puix que ells també, enc que només fos a títol excepcional, han pogut navegar i fer comerç marítim, sigui per la intermediació de corredors fenicis o grecs... [2]

»Estimo que havent insistit i insistint encara sobre l'originalitat d'aquesta ceràmica, que no és ni egípcia, ni minoana o micènica, ni fenícia, ni xipriota, ni grega, ni etrusca, ni cartaginesa, i no pot ésser sinó ibèrica; però concedint que, d'altra part, ha pogut sofrir i ha sofert en efecte diverses influències vingudes de l'estranger, estimo que d'un sol cop he destruït la força de tots els arguments secundaris de Siret.» [3]

Decoració d'un vas ibèric

Tot ço que admetia P. Paris respecte a la relació dels cartaginesos amb la ceràmica ibèrica, és que hi ha presumpcions que un dels seus estils, el purament geomètric, fos introduït a Espanya pel comerç púnic. Per la seva part, Siret creu que aqueix estil, en la ceràmica cartaginesa, prové de l'art

1) «I de L'Aigueta», afegeix P. Paris. *Quelques vases ibériques inédits*. Pàg. 86.

2) «He dit més amunt — observa P. Paris en una nota de l'article de l'Anuari, pàg. 87 — que de fet aquest dipòsit ha estat trobat a Cartago».

3) P. Paris: Lloc citat. Pàgs. 86 i 87.

micènic. Mostrava, però, P. Paris el dubte de si els intermediaris entre el món micènic i la Ibèria van ésser els cartaginesos o simplement un dels pobles compresos dins la denominació un poc general de «fenicis». [1]

Avui, aquesta polèmica apareix com a molt llunyana. El problema que discutien Pierre Paris i Louis Siret està resolt ja fa anys. Era el primer qui tenia raó. La ceràmica de què es tracta és realment ibèrica, sobretot en el sentit d'ésser indígena, per bé que és efecte de la influència exterior; i no pas de la cartaginesa, sinó de la grega. I si resumim ací la discussió Paris-Siret, és per mostrar l'avenç que en pocs anys ha fet la coneixença dels temps ibèrics peninsulars.

Decoració d'un plat ibèric (civilització de l'Ebre)

Suposada relació de la ceràmica ibèrica amb l'egea. — Si tenia raó Pierre Paris en considerar com a ibèrica la ceràmica al·ludida, no en tenia gaire quan relacionava aquesta ceràmica amb la micènica o, més amplement, egea.

Tret de l'estil purament geomètric, que era l'únic en el qual admetia una influència cartaginesa, Pierre Paris considerava que els estils dels vasos ibèrics, especialment l'estil on els motius geomètrics i florals de la decoració es barregen, revela la influència micènica.

Entre altres analogies, assenyalava Pierre Paris uns detalls curiosíssims de la ceràmica ibèrica que apareixen exactament a la ceràmica micènica, ço que ell creia una còpia manifesta: dues espirals oposades, de cada una de les quals surt un caragol.

Ceràmica egea: Tassa de terrissa de Kamarès (Palau de Faestos)

1) P. PARIS: *Quelques vases ibériques inédits.* Pàg. 87.

Però ja confessava P. Paris les greus objeccions que suscita la hipòtesi micènica. «M. Pottier [1] — deia — m'ha fet present una dificultat... La ceràmica d'Espanya és, en suma, bastant recent. Àdhuc amb el més antics vasos de l'Amarejo i de Meca han estat trobats bocins de vasos grecs de figures roges; i sota l'Imperi romà encara hom usava utensilis d'antiquíssims models. Com explicar aquestes dates tardanes amb la hipòtesi micènica, i amb major raó amb la minoana? Com admetre, amb segles potser d'interval, una influència industrial a llarga distància? — Certament, hi ha aquí un punt obscur, un problema que no està gaire prop d'ésser resolt.»

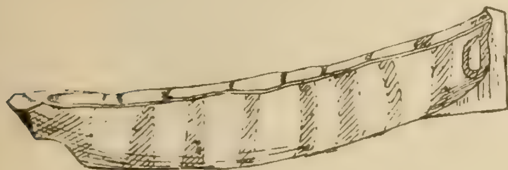

Decoració d'un vas ibèric

Josep Pijoan era també dels qui veien una relació entre la ceràmica ibèrica i la micènica, i es mostrava convençut que aquesta havia arribat a la península i que se n'hi trobaria tard o d'hora. [2]

Déchelette, a despit de creure en una col·lonització micènica de la península, rebutjava l'orígen micènic de la ceràmica ibèrica, basant-se en l'argument cronològic que la més antiga d'aquesta ceràmica no puja més amunt de la segona part del primer milenar abans de Jesucrist i està, en conseqüència, separada de la micènica per més de set centúries. [3]

Avui es té per segur que molts dels motius ornamentals dels vasos ibèrics han estat presos de la ceràmica

Barca micènica (Filacopi)

1) Es refereix a M. Edmond Pottier, conservador del Louvre.

2) Josep Pijoan: *La ceràmica ibèrica a l'Aragó.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.» Volum II. Any 1908. Pàg. 241 i següents.

3) J. Déchelette: *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine.* Volum II. París, 1914.

grega que introduïen les colònies hel·lèniques i que apareix en nombroses estacions ibèriques. Però no es tracta d'una còpia ni d'una imitació. Els artistes ibers interpretaren d'una manera molt personal les decoracions forasteres, i així la ceràmica ibèrica és un dels més típics productes del geni artístic indígena. [1]

Ceràmica egea: Vas pintat del tipus «d'estrep» antic (Gúrnia)

També Déchelette veia l'orígen de l'art ceramístic ibèric en el contacte de les poblacions indígenes de la costa peninsular amb les colònies gregues, i remarca que és un fet paral·lel al de la ceràmica pintada cèltica que apareix a França. [2]

No obstant, res tindria d'inversemblant que els egeus haguessin arribat a les costes catalanes i en general a la península ibèrica. Tot allò que se sap i tot allò que es conjectura sobre el poble egeu, implica un gran desplegament de la navegació a la mar Egea en aquells temps. I la navegació a la dita mar exigeix un art mariner avançat i una gent agosarada. Perquè la mar Egea és una mar sovint moguda i àdhuc tempestuosa. Apart dels trànguls de la hivernada, els quals no tenien gaire importància per als pobles antics, puix que aquests a l'hivern no navegaven, n'hi havia també en les altres estacions de l'any, a causa de la violència dels vents.

Dels relats d'Homer es dedueix igualment que la navegació havia arribat a la mar Egea a un desplegament considerable. I se sap que els temps que canten els poemes d'Homer corresponen a la civilització micènica.

Que els egeus eren un poble marítim, ho prova, entre altres fets, la profunda coneixença que del món de la mar revelen els artistes micènics [3]. D'altra banda, els autors grecs consig-

Ceràmica egea: Vas pertanyent a la terrissa anomenada de «l'estil del palau»

1) P. Bosch i Gimpera: *La cultura ibèrica.* Pàg. 143.

2) J. Déchelette: *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine.* Volum II.

3) René Dussaud: *Les civilisations préhelleniques dans les Cyclades.* Treball publicat a la «Revue de l'Ecole d'Anthropologie». Any 1907. Pàg. 127. fig. 47.

nen el fet de l'hegemonia marítima dels egeus, a la qual donen el nom de thalassocràcia de Minos. «La tradició — escriu Tucídides — ens diu que Minos és el més antic rei que tingué una flota. Es féu senyor de la major part de la mar anomenada avui hel·lènica, dominà sobre les Cíclades, colonitzà primer que ningú la majoria de les illes, i, després d'haver-ne foragitat els caris, va donar-ne llur governament als seus fills. Per a assegurar-se la recaptació dels tributs, netejà tant com pogué de pirates aquesta mar.»

Ceràmica egea: Vas del primer palau de Faestos (ceràmica anomenada de Kamarès)

Hom coneix algunes representacions de navilis egeus. Són imperfectes, per ésser accentuadament esquemàtiques, però llur conjunt ofereix una idea suficient de com eren els navilis. Es pot comprovar que hi havia tipus diversos. Un dels caràcters distintius dels navilis egeus, que els diferencien dels navilis fenicis, és el presentar la popa més alta que la proa.

Ceràmica egea: Vas en forma de cornet (Gúrnia)

Molt abans que els fenicis fossin mestres en l'art de navegar i de construir navilis, ho havien estat els egeus. Els anals reials d'Egipte conten que en l'any 34 de Thutmés III (1482 abans de Jesucrist) els egipcis no van trobar a Fenícia prou naus per a dur a llur país la fusta que havien tret del Líban, i hagueren de recórrer a la flota dels *Keftiu*, nom amb què designaven els cretencs dels temps minoans.

A més dels navilis egeus d'alta mar, són conegudes les barques, una de les quals està representada en una terra cuita votiva d'època micènica, trobada a Filacopi. «Fet curiós — fa remarcar Dussaud —: aquesta barca és idèntica a les barques actualment en ús a la mar Mediterrània. Àdhuc a la part de

darrera, està indicat l'estambort» [1]. Aquesta peça és anomenada també estanterol.

Establiren així mateix els egeus extenses relacions comercials abans que els fenicis. Quan els egipcis conqueriren la Fenícia o Canaan, els egeus anaren a ajudar-los en la feina d'explotar econòmicament aquella terra.

Ceràmica egea: Vas de Thera

Perquè, doncs, no hauríem d'admetre la possibilitat d'una colonització egea a la península ibèrica? La possibilitat hi és. Però fins ara no hi ha cap fet que demostri la seva realitat. Avui s'ha posat en clar que de coses verament micèniques o egees no n'han estat trobades a la península. Solament les illes Balears reberen la influència — sembla que una influència lleu — d'aquella civilització prehel·lènica.

A Menorca fou trobat un gerro de cos esfèric i coll retorçat, blanc, amb faixes horitzontals paral·leles, de color fosca a la meitat superior i al coll, i amb ratlles verticals acabades en un punt a la meitat inferior. Alguns autors reprodueixen vasos molt semblants, pertanyents a la civilització egea. [2] Es tracta probablement de ceràmica importada. Aquest gerro forma part actualment de la col·lecció Vives. [3]

En els braus de Costig [4] s'ha volgut

Ceràmica egea: Vas del primer palau de Faestos (terrissa anomenada de Kamarès)

1) René Dussaud: *Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la mar Egée.* Pàg. 418.

2) Perrot i Chipiez: *Histoire de l'Art.* Tom vi. Pàgs. 448 i 457. — A. Dussaud: *Les civilisations préhelleniques dans les Cyclades.* Treball publicat a la «Revue de l'Ecole d'Anthropologie». Any 1907. Pàg. 127. Fig. 47.

3) Antoni Vives: *El arte egeo en España. II. Cerámica primitiva de las islas Baleares.* Treball publicat a la «Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos». Any 1910. Volum i. Pàgines 397 a 420.

4) Ferrà: *Hallazgo arqueológico de Costig.* «Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana». Any 1895. Pàg. 85.—Edouard Harlé: *Les bronzes antiques de Costig et un petit bœuf aussi de Majorque.* «Boletín de la Real Academia de la Historia». Volum 62. Pàg. 107.

veure també una mostra de l'art egeu a les Balears. Però aquest punt ja és més dubtós.

«Les antiguitats primitives de les Balears — deia Vives —, monuments, ceràmica i objectes d'art, es relacionen estretament amb les de l'art egeu» [1]. I afegia: «D'això deduïm que les Balears formaren part o depengueren de la nacionalitat dels Keftiu o *poble de les Illes,* que a la caiguda de l'Imperi cretenc queden aquestes illes com incomunicades amb l'orient del Mediterrani, i per això s'estaciona llur art i degenera, però sense influències estranyes, fins a ésser ocupades per efecte de l'expansió colonial del segle VIII abans de Jesucrist, pels grecs, al mateix temps que les Pitiuses eren ocupades pels cartaginesos, i d'ací la diferència tan gran, arqueològicament, entre unes i altres.»

Les colonitzacions egea i hel·lènica de les Balears estan molt lluny d'ésser provades. Però, almenys, hi hagué relacions comercials amb els egeus i els hel·lens.

4. L'ESCULTURA I L'ORFEBRERIA

Relleus i estàtues. — L'escultura és potser allò que mostra més bé el sentit artístic dels ibers. [2]

És cert que una gran part de les obres ibèriques són de factura relativament bàrbara, com les figures d'animals, especialment els braus; però hi ha relleus i sobretot estàtues que han estat qualificades d'obres mestres.

A Elx han estat trobades dues escultures de bous ibèrics. Aquestes abunden molt a Andalusia.

A la costa llevantina els bous,

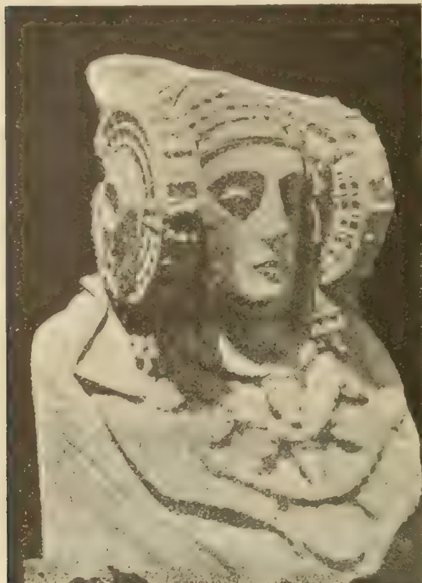

La «Bicha de Balazote»

1) Antoni Vives: *El arte egeo en España. II. Cerámica primitiva de las islas Baleares.* Pàg. 420.

2) P. Bosch i Gimpera: *La cultura ibèrica.* Pàg. 141.

agenollats, tenen de vegades el cap humà, barbut, tombat de costat (la *Bicha de Balazote*, trobada a Albacete), tal com els taurs antropocèfals de Caldea, en els quals s'ha vist l'origen dels taurs ibèrics. [1]

La Dama d'Elx

Entre les estàtues de pedra són famoses les del *Cerro de los Santos*, i, dins el territori de la llengua catalana, el bust policromat conegut per la *Dama d'Elx*, que avui és al Museu del Louvre de París i en el qual es vol veure una sacerdotessa. Aqueixes estàtues mostren un complet domini de la tècnica escultòrica, un gran sentit de l'elegància de la línia i una notable riquesa en els vestits i en els ornaments: joies al cap, arracades i collars, sobretot els de la Dama d'Elx, que mostra també un artístic pentinat. [2]

Per bé que en l'escultura ibèrica hi ha una influència oriental, la influència que domina és la hel·lènica.

De les estàtues de bronze, que en llur gran majoria representen guerrers a peu o a cavall, pot dir-se una cosa anàloga.

Joies i armes. — Entre els objectes d'orfebreria ibèrica hi ha les riques i belles joies de Tivissa, de les quals, com de la diadema de Jàvea, s'ha dit que no les hauria menyspreades cap artista grec.

Les armes ibèriques presenten de vegades riques incrusta-

Taur ibèric d'Elx

1) *Un altre toro ibèric a Elx.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum II. Any 1908. Crònica. Pàg. 550.

2) P. Bosch i Gimpera: *La cultura ibèrica.* Pàg. 142.

cions[1]. Un dubte, però, es suscita en aquest punt: eren verament indígenes els artífexs? No podrien ésser forasters, almenys una part d'ells? És molt probable que ho fossin els primers mestres d'aquest art.

Cap del «Cerro de los Santos»

5. ELS MURS ANOMENATS CICLOPIS

Murs catalans d'aquesta classe. — Hi ha al territori de la llengua catalana alguns exemplars de murs primitius, anomenats ciclòpis, i que tenen com a caràcters comuns l'estar formats per blocs de pedra molt grossos, sense desbastar, no units per cap matèria i sovint amb pedres més petites als intersticis.

Avui és comú l'atribuir als ibers, o a llur temps, aqueixos murs, i per això en tractem en aquest lloc de la nostra obra.

Ultra els famosos murs de Tarragona, s'acostuma a fer entrar en aquesta classe les restes de muralles primitives de Girona, Mur, Sagunt, Carmany, Empúries i Olèrdola. Respecte al darrer lloc, ja havem vist que les excavacions realitzades fan creure que es tracta d'un poblat ibèric, posterior als murs de Tarragona, Girona i Empúries.

Mur de Sagunt

Parlen Puig i Cadafalch, Falguera i Goday de les «antigues acròpolis murades de grosses pedres excepcionals, com indicant un nucli de colonització». I de-

1) Respecte a les armes dels ibers és interessant l'obra de l'anglès HORACE SANDARS: *The Weapons of the Iberians*. Oxford, 1913. Tiratge apart del volum LXIV de *Archaeologia*.

dueixen que són «centres de forasters que es defensen dels bàrbars habitants, que hi mercadegen, però no arriben a estendre-hi d'un mode decisiu sa cultura». Opinen que aqueixes construccions pertanyen a diferents èpoques i que els qui les executaren vingueren de llunyans països i implantaren llur manera de construir només al tros de terra que s'apropien. [1]

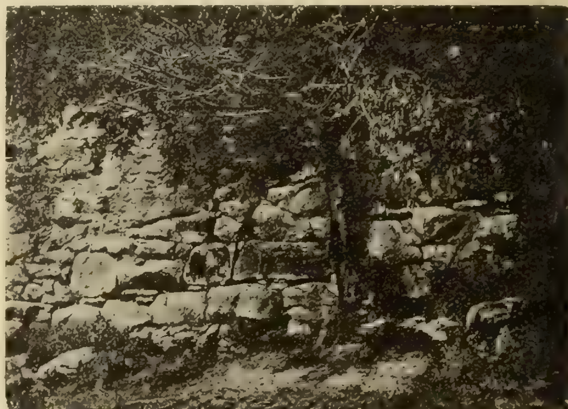

Muralla primitiva de Girona

Donarem una lleugera idea d'aquests murs, parlant després més extensament dels de Tarragona, que tenen una excepcional importància.

Girona: Les muralles ciclòpies de Girona, en els petits trams que en resten, estan formades per carreus d'una llargada de 1 a 3'60 metres i una alçada de 0'50 a 1'80. No presenten cap ordre de col·locació. A les juntures hi ha altres pedres més petites. L'altura màxima dels trams que resten és d'uns 5 metres. [2]

Mur: Mur és un poblet situat a gran altura damunt la serra que voreja pel migdia la conca de Tremp. El seu nom apar relacionat amb l'existència de la muralla, les restes de la qual encara es conserven.

Muralla primitiva de Girona

Aqueixes restes devien tenir en anteriors temps extensió considerable. Ho proven així, ultra el fet d'haver donat nom a la població, les nombroses pedres soltes que hi ha allí aprop, moltes de les quals, trencades, han servit per a construir els marges del camp. Avui no queda sinó un llenç de muralla de 2 a 3 metres de llargada i 0'80 a 1 metre d'altura o gruix. Les llambordes no formen fileres, però guarden parament. Aquest tros de muralla s'alça dalt de tot del costat

1) J. Puig i Cadafalch, Falguera i Goday: *L'Arquitectura romànica a Catalunya.* Volum I. Pàg. 15.

2) F. Martorell i Peña: *Apuntes arqueológicos.* Barcelona, 1879. Pàg. 117.—Pierre Paris: *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive.* Tom I. Pàg. 16.—J. Puig i Cadafalch, Falguera i Goday: *L'arquitectura romànica a Catalunya.* Volum I. Pàg. 15.

meridional de la muntanya, entre el monestir de Mur i el castell que, des d'aquella altura, senyoreja tota la Conca de Tremp.

Ha estat comparada aquesta muralla amb les anomenades muralles ciclòpies de Tarragona per Lluís M. Vidal, que les creia obres d'un mateix poble. [1]

Sagunt: També s'ha presentat com a muralla ciclòpia la muralla inferior de Sagunt. Unes paraules de Titus Livi, si són certes, confirmen que la dita muralla presenta més aviat el tipus ibèric, puix que era de fang i pedra. Conta Titus Livi, en efecte, que Hanníbal ordenà a 500 homes africans del seu exèrcit que la socavessin per mitjà de picots. «Això no era difícil — escriu l'historiador romà — car la pedra no estava lligada amb calç, sinó amb fang, segons l'ús dels antics.»

Empúries: Els murs de la ciutat grega, d'aspecte semblant als de Girona i Tarragona, són considerats generalment com a grecs, per bé que això no sigui del tot segur, com veurem en parlar de la ciutat hel·lènica d'Empúries.

Les muralles de Tarragona. — Tres cossos presenta la muralla de Tarragona: l'inferior, format amb blocs rústecs; el mitjà, constituït amb carreus encoixinats, i el superior, que el formen carreus més petits i més iguals. En algunes bandes apareix un coronament alarb, que a la major part del recinte ha desaparegut.

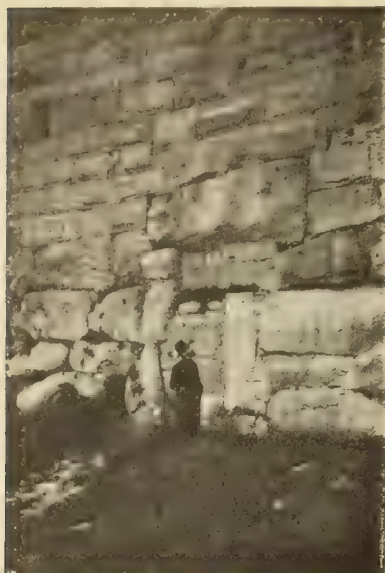
Muralla de Tarragona, amb una de les torres

Existeix, d'algun temps ençà, una pronunciada tendència per part dels arqueòlegs i historiadors catalans, a considerar com a ibèriques les muralles inferiors, anomenades ciclòpies, millor dit, el basament ciclòpic dels dos cossos superiors. Després d'haver-se donat a aquelles una data molt allunyada, la del tercer o segon milenar abans de Jesucrist, s'ha caigut, ens sembla, en l'exageració oposada, presentant-les com a posteriors al començament de la colonització grega i àdhuc com a contemporànies de les muralles romanes del temps dels Escipions.

Esvaïts els ciclops de la poesia mitològica, vingué l'afirmació que les muralles ciclòpies eren fenícies. Per tals les tenia Pau Piferrer. Després es cregué que eren

1) Lluís M. Vidal: *Más monumentos megalíticos.* Pàgs. 22 i 23.

celtes. Per cèltiques les tenien J. Francesc Albiñana i Antoni de Bofarull[1]. Però ja fa temps que el celtisme, la «celtomania», que deia Déchelette, ha estat foragitada del clos científic. S'ha demostrat decisavament que els monuments megalítics — dòlmens i menhirs —, que es volia relacionar amb les muralles anomenades ciclòpies, no tenen res que veure amb els celtes. A més, es considera provat que els celtes només penetraren en el nord de Catalunya, des de Barcelona en amunt. A Tarragona no hi arribaren pas.[2]

Porta ciclòpia, tapiada, de les muralles de Tarragona

Vingué més tard l'atribució micènica o bé egea de les dites muralles. Molt en voga deu o quinze anys enrera, aquesta hipòtesi ha perdut terreny, sobretot des que s'ha demostrat que la ceràmica ibèrica, considerada abans per molts autors i investigadors com a micènica o filla de la micènica, és d'una època molt posterior a la civilització egea. La diferència de set o vuit segles entre les dues ceràmiques no té una explicació satisfactòria.[3]

Posteriorment ha prevalguut la hipòtesi ibèrica. Bosch i Gimpera troba indubtable que «si no estéssim acostumats a sentir parlar de les comparacions amb Micenes i Tirint, la única explicació que s'ens ocorreria de la muralla que es troba dessota la muralla dels temps de la República seria que la dita muralla és ibèrica.»[4]

Dos indicis aprecia Bosch que li semblen concloents: primer, que la muralla romana dels temps dels Escipions s'hi sobreposa immediatament; segon, que les muralles de Tarragona tenen parentiu amb les gregues d'Empúries. Però són concloents de debò aqueixos indicis? La superposició immediata de la muralla romana a la muralla ciclòpia pot tenir altres explicacions. Hom pot al·legar que la muralla aràbiga es sobreposa immediatament a la romana dels temps imperials, saltant l'època visigòtica. I el parentiu — no massa clar — de les muralles ciclòpies de Tarragona i les d'Empúries no provaria que aquelles fossin construïdes pels homes de Cosse o Cesse, a imitació de les que construïren els grecs — si és que verament les construïren ells — en fundar la neàpolis emporitana. Aqueix aprenentatge dels cossetans a Empúries és una hipòtesi audaç.

1) J. F. Albiñana i Bofarull *Tarragona monumental*. Tarragona, 1849. — Antoni de Bofarull: *Historia (civil y eclesiástica) de Cataluña*. Volum I.

2) Vegi's el present volum, pàg. 496.

3) J. Ramón Mèlida: *Iberia arqueológica anterromana*.

4) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 252.

El fet és que cada dia són més nombrosos els poblats ibèrics que hom descobreix i excava. Tots presenten comuns caràcters típics. I en cap no es troba res que s'assembli a les muralles inferiors tarragonines.

Resta una altra hipòtesi, segons la qual les muralles inferiors de Tarragona són romanes, com les que hi ha damunt. De primer, aquesta hipòtesi sembla desbaratada. Ben mirat, no ho és tant com sembla. Però un examen detingut d'aqueix interessantíssim problema arqueològic porta a rebutjar-la així mateix.

Moltes deduccions dels arqueòlegs estan fetes davant els panys de muralla de la Falsa Braga. I aquests són avui un conjunt de pedaços i d'adobs. La part reconstruïda o redreçada en diverses èpoques supera molt a la part verament original.

Això imposa una gran cura en tractar-se de fer deduccions. Per aquell costat hi ha hagut els més forts atacs al recinte tarragoní en les guerres i lluites de tots els temps històrics.

El tros més ben conservat de les muralles és el de darrera l'Escorxador, des de l'acabament del tancat de la Falsa Braga fins al davant de la Casa de Beneficència. Farem avinent, de passada, que la porta que en aqueix pany de muralla apareix, ha estat presentada com a romana i com a ciclòpico-romana en obres notables d'arqueologia i d'història. I bé: es tracta d'una porta oberta encara no fa quaranta anys, per ordre de l'alcalde Torres, germà del dramaturg tarragoní Pere Anton Torres, a fi de donar a l'Escorxador sortida i ventilació per aquell costat.

Porta ciclòpia de les muralles de Tarragona

Aquest simple detall mostra els perills d'error que volten els judicis i parers dels aciençats i especialistes. Si una porta que encara no té quaranta anys ha pogut passar, àdhuc als ulls d'homes intel·ligents i experts, per una porta romana o ciclòpico-romana, molt més gros serà el perill de falses atribucions i de falses dates en tractar-se de recostruccions i adobs vells ja d'alguns segles.

En aquest tros, més que en cap altre, es pot apreciar el fet que l'anomenada muralla ciclòpia té sempre la mateixa petita altura. Aquesta altura està cercada deliberadament, com ho proven les nombroses lloses primes col·locades a la part superior i que donen l'alineació al basament rústec. Més encara: en un lloc on el terreny s'eleva, a l'esquerra de la porta que dóna a l'Escorxador, el basament ciclòpic s'eleva també, mitjançant un graó oblic.

Això ens prova que els qui deixaren la muralla ciclòpia en la situació en què

avui la veiem allí, sabien que damunt aquest basament hi havia d'anar una altra muralla. La nivellació de la muralla inferior només pot explicar-se per dos fets: primer, que fos aquell el punt més alt de la muralla primitiva, cosa impossible, puix que, generalment, només té uns dos metres d'alçada; i segon, que es tracti d'un basament rústec de la muralla romana del temps dels Escipions, posat o apariat com a fonament pels mateixos que construïren aquesta muralla.

Ens havem de quedar amb la darrera explicació, que és la única racional. I aqueixa explicació ens duria, si no tinguéssim compte, a la mateixa conclusió a què arribà Emili Morera, o sigui que l'anomenada muralla ciclòpia és romana, com la que hi ha damunt.

Porta ciclòpia de la muralla de Tarragona

A favor d'aquesta tesi al·lega Morera diverses raons [1]. Però hi ha dos fets que fan impossible d'admetre-la. L'un és que hi havia muralla ciclòpia en llocs on no existia muralla pròpiament romana, o sigui en la línia aproximada de les muralles modernes que des de l'antic portal de Sant Francesc baixaven el pendent de la col·lina. L'altre és l'existència de portes ciclòpies. Si la muralla ciclòpia no era sinó un fonament o basament posat pels romans a la muralla que ells construïren, ¿quin paper hi haurien fet les portes?

La hipòtesi més versemblant és que els romans aprofitaren unes muralles anteriors, potser parcialment enderrocades, com a basament de la muralla de l'època dels Escipions, i que en aquesta ocasió donaren l'alineació superior que el conjunt dels blocs ciclopis ofereix.

És veritat que a les muralles compreses dins el clos de la Falsa Braga hi ha dos llocs on els blocs rústecs pugen amunt, a molta més alçada que el basament que apareix a la major part de la muralla. Aquest fet, al primer cop d'ull, parla a favor de la hipòtesi d'Hernández Sanahuja, o sigui que l'alçada a què ha quedat la muralla

1) E. Morera i Llauradó: Volum de Tarragona de la *Geografia general de Catalunya*.

ciclòpia és deguda a un enderrocament. Hom pot dir, en efecte: si es limitaren els romans a apariar la muralla primitiva per a fer-la servir de basament, ¿com s'explica que, en alguns punts, l'alçada d'aquesta muralla rústega passi dels dos metres que generalment té i pugi fins a més de set metres? No vol dir això que els romans completaren en alçada la muralla primitiva enderrocada, aprofitant-la tal com havia quedat, o sigui molt baixa quasi a tot arreu, però més alta en alguns llocs?

Porta oberta modernament a través de la muralla ciclòpico-romana de Tarragona

Hernández Sanahuja explicava el predomini de la petita alçada amb una suposició enginyosa. Imaginava el malaguanyat arqueòleg tarragoní que els ibers (uns ibers primitius, vinguts de l'Indostà) construïren les muralles ciclòpies de Tarragona, i que més tard els sicans, empesos per la invasió celta (una suposada invasió celta de setze o disset segles abans de Jesucrist) les destruïren en llançar-se damunt Tarragona. Aqueixos sicans volgueren enderrocar del tot les muralles; però no pogueren destruir la part més baixa, perquè ho destorbaven els blocs que havien caigut de dalt.

Però és el cas que els panys de muralla de la Falsa Braga on s'alcen els blocs rústecs a altura molt major que la del basament, no sembla que siguin molt primitius. Es tracta segurament d'adobs, de pedaços, que sols de lluny s'assemblen amb la vera muralla rústega primitiva. Els blocs, en aqueixos trossos, estan tallats en els caires, encaixen bé, presenten un pla extern més vertical, mostren en les juntures un major nombre de falques o pedres més petites. És la tècnica mateixa dels marges moderns. L'aspecte del mur del basament i el dels trossos alts que ens ocupen són diferents.

Podria ésser que es tracti de pedaços posats en moments de lluita, quan calia anar de pressa a adobar la muralla deteriorada. No hi devia haver temps de treballar carreus, i foren utilitzats els blocs sense desbastar.

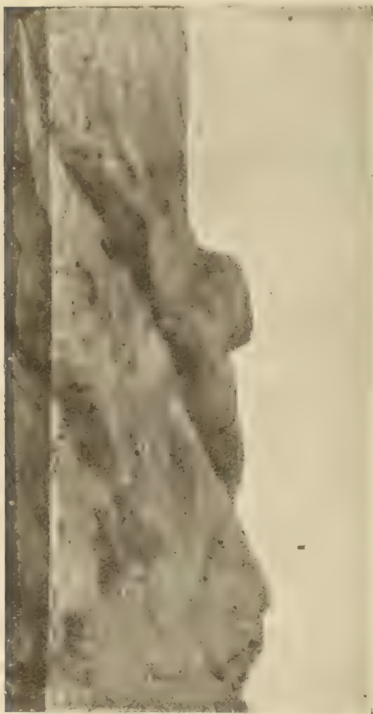
Aquesta impressió nostra queda confirmada pel treball d'Emili Morera sobre els orígens de Tarragona [1]. Morera dóna una altra explicació, poc versemblant, de la diferència que hi ha entre el basament ciclopi i els trossos més alts de muralla rústega. Però reconeix aquesta diferència.

Cal observar, també, que les portes ciclòpies tenen una alçada superior a la resta del basament. Això encara fa més inversemblant la hipòtesi que l'alçada

1) E. Morera i Llauradó: Volum de Tarragona de la *Geografia general de Catalunya*.

actual del mur rústec és l'efecte de l'enderrocament, puix que no es compendria que la muralla, en ésser enderrocada, hagués quedat sempre a més altura precisament en el lloc que correspon a les portes.

A les pedres del basament de la torre ciclòpia de Sant Magí hi ha dos blocs esculturats en alt relleu. A l'un apareixen dos caps de tamany natural. A l'altre, que està posat a major altura — al rengle superior — apareix un cap sol, de tamany major que el natural. Els dos caps són en una pedra del quart rengle, a partir de terra. Els rengles ciclopis, en aquest lloc, són sis.

Torre de Sant Magí, amb el cap de dona en alt relleu

Els escultors que modelaren els caps utilitzaren els sortints de les pedres. Al lloc on avui apareixen els dos caps, n'hi havia tres, segons antics testimoniatges [1]. Hübner cregué veure a la mateixa torre un altre cap isolat [2], i Emili Morera encara cregué veure en altres pedres senyals d'escultura.

Avui les escultures de la torre de Sant Magí són verament informes. Sembla que abans de la guerra napoleònica estaven molt més ben conservades, i això permetia el reconèixer una dona en el cap isolat i homes en els dos caps que apareixen de costat. En el bombardeig de l'any 1811, la torre de Sant Magí fou tocada pels projectils francesos. [3]

Albertini, que també es decanta a creure que la muralla primitiva és obra dels ibers, creu que els caps de la torre de Sant Magí són contemporanis de la construcció d'aquella. Els mateixos indígenes, diu, foren arquitectes i escultors [4]. Hübner suposa que aqueixos caps podien tenir una significació profilàctica. [5]

Pel que toca a les torres ciclòpies, creiem que també han estat reconstruïdes. Això fa que considerem arriscades algunes opinions sobre els caps que apareixen en alt relleu a la torre de Sant Magí, els quals foren potser esculturats en proce-

1) Així ho consigna, entre altres, Bonaventura Hernández Sanahuja, referint-se a notícies de testimonis oculars.

2) E. Hübner: *Hermes*.

3) E. Albertini: *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans Volum IV. Anys 1911-12. Pàg. 263.

4) E. Albertini: Lloc citat. Pàg. 364.

5) E. Hübner: Lloc citat.

dir-se a una reconstrucció, qui sap en quina època, però de segur que no fou en una època molt reculada.

Consignarem que eminents autors (Schulten, Bosch i Gimpera) es decanten a creure que Cal·lípolis i Tàrraco són una mateixa ciutat. És probable, en efecte, que amb el nom de Cal·lípolis l'autor del periple grec utilitzat per escriure l'*Ora marítima* designés la ciutat de Tarragona, i que Aviè, sabedor de l'existència de Tàrraco en aquell lloc, interpolés aquest nom, fent que apareguessin com a dues ciutats allò que només era una ciutat sola. S'ha dit que entre Salou (prop d'on hi hagué Salauris) i Tàrraco, no quedava espai per a una ciutat de la importància de Cal·lípolis i que no és probable que tan aprop hi haguessin dues ciutats tan principals. A més, la situació de Cal·lípolis, banyada a ambdós costats pel mar — el text d'Aviè diu per la maresma — s'avé molt amb Tàrraco, sobretot en aquell temps en què encara no havia estat omplert pels al·luvions del Francolí el lloc que fou port romà i que forma avui la part nova de la ciutat anomenada *El Port.* Schulten creu que el nom *Cal·lípolis,* a despit del seu aspecte grec — si fos grec significaria «la ciutat bella» — és ibèric *(Calípula).* Però els arguments de Schulten, en aquest punt, convencen poc. [1]

Bosch i Gimpera, en tractar de la possible identitat de les ciutats de Cal·lípolis i Tàrraco, indica que les muralles de Cal·lípolis descrites per Aviè són les de Tàrraco i que aquesta descripció figurava ja al periple grec de què va servir-se, deu segles després, el poeta romà. D'ací resultaria que les muralles primitives tarragonines ja existien en el segle VI abans de Jesucrist, anteriorment a la fundació de la neàpolis emporitana.

Torre de Sant Magí, amb els blocs esculturats

Sembla difícil que les muralles rústegues de Tarragona, les quals constitueixen un cas excepcional en el món, siguin de data relativament tan baixa com la dels segles V-IV abans de Jesucrist (hipòtesi greco-ibèrica) o III-II (hipòtesi romana). Si volguéssim emetre una hipòtesi pròpia, pensaríem en els lígurs. Schulten ja atribueix als lígurs la fundació de la ciutat de Tarragona [2]; però — no veiem prou clar perquè — atribueix als ibers les muralles primitives. La hipòtesi lígur permetria de fer recular la data de les muralles fins a molt amunt.

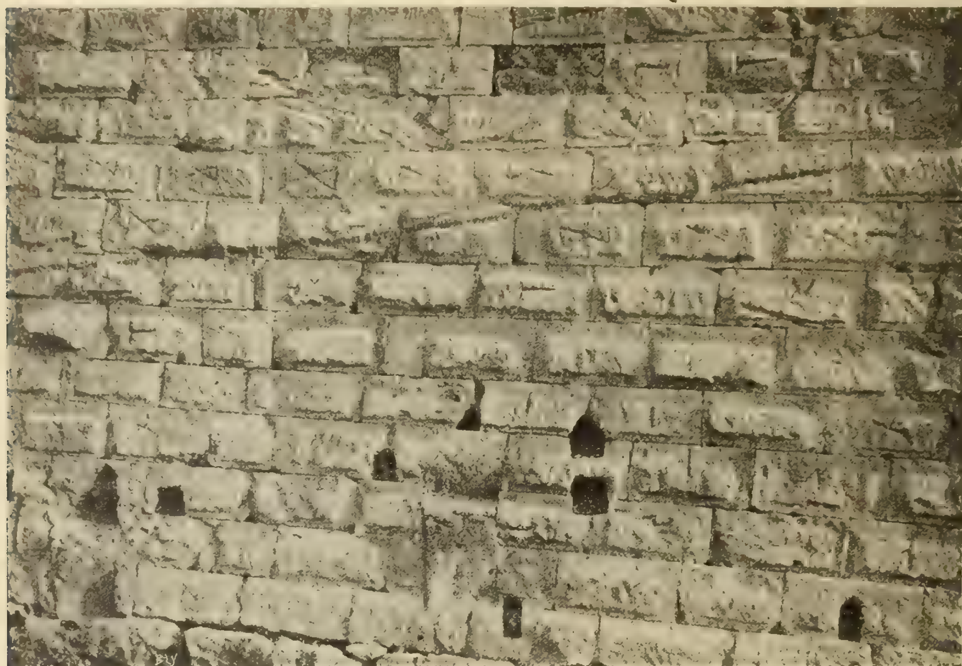
Ens ha calgut rebutjar les hipòtesis emeses fins ací. Aquestes hipòtesis són frèvoles, i la quasi totalitat han d'ésser definitivament arreconades. Les teo-

1) P. BOSCH I GIMPERA: *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya.* Pàg. 35, nota.
2) A. SCHULTEN: *Tarragona.* «Quaderns d'Estudi». Número d'abril-juny de l'any 1921. Pàg. 127.

ritzacions bastides per a presentar les nostres muralles com a fenícies, o celtes, o ibèriques, o romanes, són fruit d'improvisacions o d'excessos imaginatius. La única hipòtesi que no es pot donar per completament arreconada — tot havent perdut terreny — és la hipòtesi ibèrica.

En veritat, el problema de les muralles primitives de Tarragona només té una solució científica: la de les excavacions.

Caldria excavar metòdicament els llocs més favorables de les immediacions de les muralles, arribant, quan es pogués, sota d'aquestes. Per força hom trobaria

Segon cos de les muralles de Tarragona, amb marques de picapedrer ibèriques

vestigis del poble que alçà els murs colossals. Els estudis del material prehistòric, sobretot els de la terrissa, estan avui tan avançats, que la troballa d'alguns testos podria aclarir completament un problema que ara apareix molt fosc. I l'interès d'aquest problema és de primer ordre per a la prehistòria.

Respecte al segon cos de les muralles, alguns arqueòlegs han pretès que no era romà, sinó ibèric, fundant-se en els signes ibèrics que apareixen en alguns carreus [1]. Tot parlant de les antiguitats aplegades al Museu Arqueològic de Tarragona,

1) J. R. Mèlida: *Ibèria arqueològica anterromana.* Pàgs. 45 i 46.

estableix Mèlida les següents quatre fases successives de l'evolució dels peninsulars: prehistòrica, micènica, ibèrica, romana.

Creu Mèlida que a aqueixos ibers ja civilitzats, o sigui els ibers la geografia dels quals assenyala Estrabó i que coneixem per les monedes i inscripcions, corresponen notables monuments de la península ibèrica. I afirma que un d'aquests monuments el constitueix la primera reconstrucció que hom observa a les muralles de Tarragona i que, segons Mèlida, no deu ésser confosa amb la tercera muralla, que és romana, de la qual hi ha també restes. L'aparell ibèric, diu, de marcat caràcter oriental, es distingeix per l'encoixinat dels carreus i pels signes ibèrics que alguns ostenten [1]. A juí de Mèlida, els al·ludits murs de Tarragona són els de Cosse, la ciutat ibera antecessora de la Tàrraco romana.

Fidel Fita venia a afirmar que en la segona època, que també creu ibèrica, Tarragona era tirrènica, és a dir, *cosetana* o oriunda de *Cosa*, prop d'Orbitelo, a la Toscana, «reducció geogràfica — escriu — que, ensems que els murs, justifiquen les monedes tarragonines inscriptes amb la llegenda *cse*, en tipus ibèrics. [2]

A propòsit d'aquesta hipòtesi es recorda que Ausoni, el retòric, professor de Bordeus (310? - 391 després de Jesucrist), en la seva epístola a Paulinus escriu: «Però la teva residència al present és més enllà dels Alps, més enllà dels Pireneus de marbre, dins els murs de Cèsar Augusta [3], no lluny de la tirrènica Tàrraco i de Barcelona, asseguda sobre el mar ostrífer» [4]. En altre lloc parla Ausoni de la «poderosa fortalesa *(arce potens)* de Tarragona.» [5]

Sostenia Fidel Fita que el començ de la tercera època de les muralles de Tarragona coincideix amb l'obra dels Escipions durant la segona guerra púnica, i que per això Plini va anomenar Tarragona *Scipionum opus* [6]

Puig i Cadafalch combat aqueixes tesis, i sosté la triple classificació dels cossos de les muralles tarragonines: primitiu, romà del temps dels Escipions i romà del temps imperial. Les lletres ibèriques que ostenten nombrosos carreus del segon cos les explica com a marques posades pels picapedrers ibèrics, que treballaven sota la direcció dels romans després d'haver envaït aquests el territori de Catalunya [7]. Aquesta triple classificació i aquesta interpretació de les lletres ibèriques d'alguns carreus és avui generalment admesa. Confessem, però, que en la forma com aqueixes lletres apareixen no resulta clara la finalitat de les marques que es suposa gravades pels picapedrers.

1) J. R. Mèlida: *Ibèria arqueològica anterromana*. Pàg. 40.
2) F. Fita: Discurs de contestació a Mèlida. Pàg. 78.
3) Saragossa.
4) *Ausonius Paulino Epistolae*. Cap. XXIII, S. 87-89. Edició Didot. París, 1887.
5) *Ordo nobilium urbium*. Edició citada. Cap. IX.
6) F. Fita: Discurs citat. Pàgs. 77 i 78.
7) Puig i Cadafalch: *Les excavacions d'Empúries*. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum II. Any 1908.

La comparació amb els murs micènics. — La sensacional descoberta al Mediterrani oriental de la civilització anomenada de primer micènica, i avui, més amplement, egea, sugestionà en certa manera els prehistoriadors occidentals, especialment a la península ibèrica, on es volgueren veure gran nombre de coses micèniques o egees, des dels sepulcres de cúpula a les muralles anomenades ciclòpies.

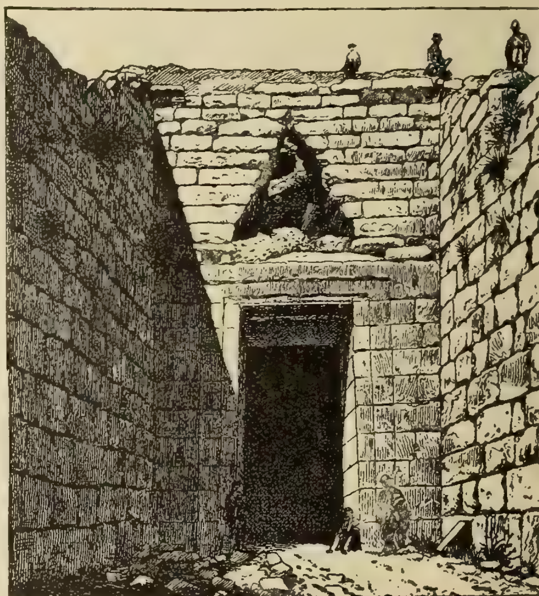

Mur micènic de l'acròpolis d'Atenes

Durant alguns anys prevalgué la creença que a la península hi havia hagut una extensa colonització micènica. Déchelette i Schulten creien en aquesta colonització. Així les muralles primitives de Tarragona foren presentades com a micèniques, i aquesta filiació fou reforçada amb analogies, més o menys reals, de la tècnica de construcció. Mèlida, Puig i Cadafalch, Antoni Vives i molts altres especialistes sostingueren aquesta hipòtesi. En fou també partidari un arqueòleg tarragoní, Agustí M.ª Gibert. [1]

Bosch i Gimpera troba mal establertes les analogies que han estat assenyalades entre els murs ciclopis i els micènics, i afirma que, ben mirat, la tècnica dels murs tarragonins és molt diferent de la dels murs micènics [2]. Així mateix, Evans sosté que la ceràmica ibèrica difereix, tant per la terra com per la tècnica, de la ceràmica micènica. [3]

La hipòtesi de la colonització

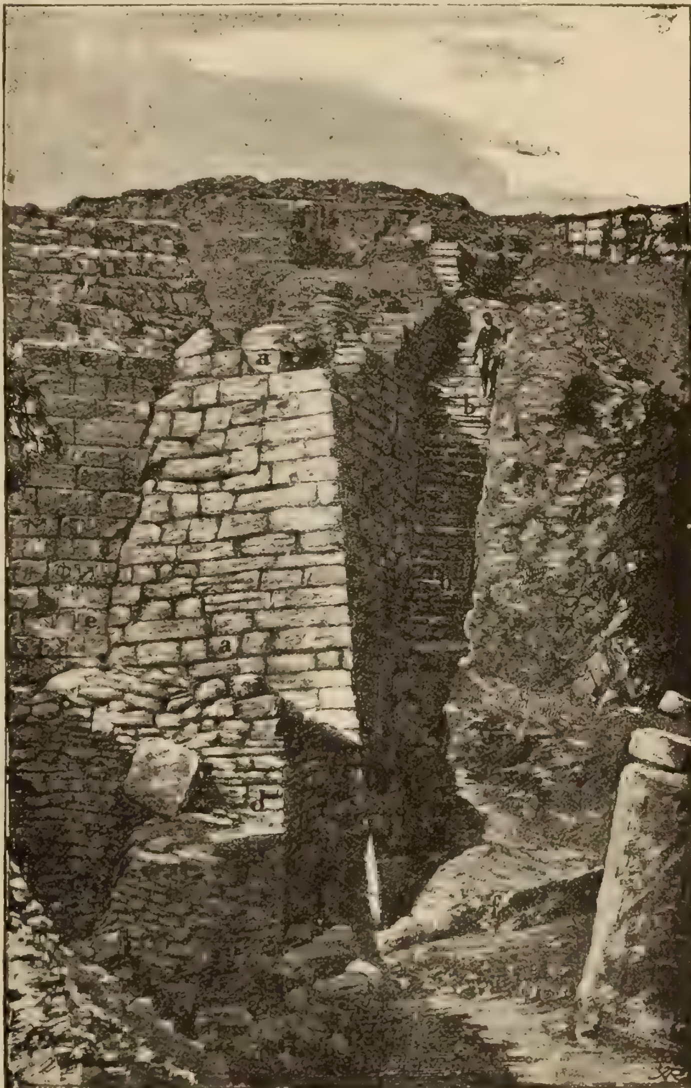
Murs del Tresor d'Atreu (Micenes)

1) Agustí M. Gibert: *Tarragona prehistòria i protohistòrica.*

2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 253.

3) Evans: *Scripta Minoa.* Tom 1. Pàgs. 60 i següents.

micènica de la península, de la qual havem parlat ja en tractar de la ceràmica ibèrica, ha caigut molt de pressa. La mancança de relació entre la ceràmica ibèrica i l'egea és, però, cosa més provada que la mancança de relació entre els murs anomenats ciclopis, o alguns d'aquests, i els murs micènics. Si fos certa la hipòtesi formulada per Puig i Cadafalch, Falguera i Goday en llur obra *L'Arquitectura romànica a Catalunya* (volum I), segons la qual els dits murs corresponen a acròpolis construïdes per gents forasteres que visqueren allí com a recloses i no arribaren a estendre llur cultura pel nostre país, podríem admetre la probabilitat que entre aquests forasters hi hagués egeus. Però caldria que les troballes arqueològiques que hom pogués fer per mitjà d'excavacions confirmessin la suposició. D'altra banda, Dussaud creu que la marina egea no passà del golf de Siracusa i de l'estret de Messina [1]. Per al problema de les muralles ciclòpies, les excavacions metòdiques de Tarragona donarien segurament resultats definitius.

Recinte de la Troia homèrica

6. LA FILIACIÓ DE LES TRIBUS CATALANES I LES TROBALLES ARQUEOLÒGIQUES

Progressos en aquestes coneixences. — Són d'una gran importància per a l'es-

1) RENÉ DUSSAUD: *Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la mer Egée.* Pàg. 243.

tudi de la etnologia de Catalunya las troballes arqueològiques dels darrers anys. Les descobertes ibèriques són cada dia més nombroses. Moltes estan en curs, i per això no les havem descrites.

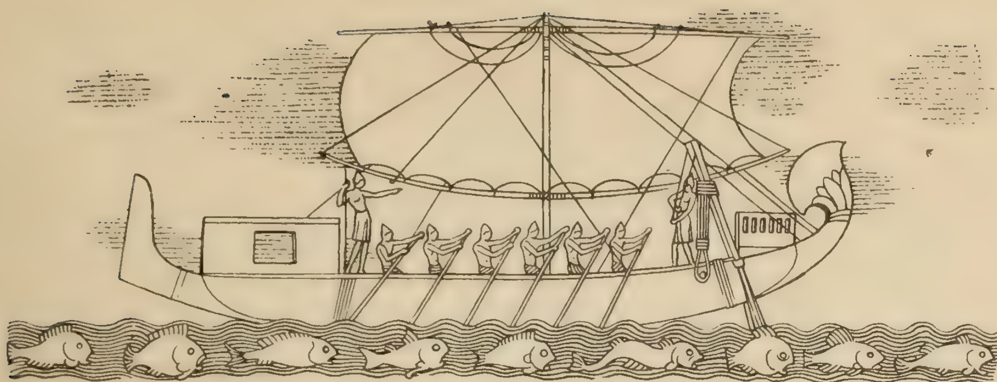
Els resultats arqueològics, relacionats amb les notícies dels textos, permeten ja l'emetre fonamentades hipòtesis sobre la filiació ètnica de diverses tribus catalanes.

La germanor ètnica de laietans, lacetans, cossetans i indigetes. — Els laietans apareixen com un element idèntic als indigetes i diferent dels ilergetes (ibers aquests, com sabem). El material de les estacions del territori laietà (Puig Castellar, Cabrera de Mataró, Rubí, Caldetes) coincideix amb el de les del territori indigeta (Plana Basarda, Sant Feliu de Guíxols, ceràmica indígena de la capa hel-lenística d'Empúries). Aquest material contrasta amb el del territori dels ilergetes en la mateixa època. [1]

Els cossetans apareixen així mateix lligats amb indigetes i laietans, i separats dels ilergetes. De la relació entre cossetans i laietans ja ens dóna fe l'aliança monetal entre ambdues tribus. Però la prova més valuosa de l'afinitat entre aquestes l'han donada les troballes de les excavacions d'Olèrdola i el forn de terrissa ibèrica de Fontscaldes. És una ceràmica a torn per l'estil de la del Puig Castellar, sense decoració, o amb decoració pobra, els motius de la qual semblen com estrafets (Fontscaldes), molt diferent de la ceràmica ilergeta de l'Urgell, que continua les tradicions ibèriques del primer període. [2]

Això permet de reunir sota una mateixa filiació ètnica els cossetans, indigetes, laietans i lacetans, diferenciant-los dels ilergetes i ilercaons, de raça ibèrica.

1) P. Bosch i Gimpera: *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya*. Pàg. 48.
2) P. Bosch i Gimpera: Lloc citat. Pàgs. 50 i 51.

CAPÍTOL X

Els cartaginesos a Eivissa

1. EIVISSA ABANS DE L'OCUPACIÓ CARTAGINESA: Els temps primitius. — La colonització fenícia.
2. L'OCUPACIÓ CARTAGINESA: La ciutat de Cartago. — El règim polític. — La religió.— El comerç. — La cultura cartaginesa. — Eivissa, base naval de Cartago.
3. LES ESTACIONS ARQUEOLÒGIQUES: Estacions principals. — Illa Plana. — Puig d'En Valls. — Necròpolis d'Ereso (Puig dels Molins). — Necròpolis de Portmany. — Marina de les Monges. — Cova del Cuiram. — La densitat de la població cartaginesa a l'illa. — Els vasos ebusitans.

1. EIVISSA ABANS DE L'OCUPACIÓ CARTAGINESA

Els temps primitius. — Des de quin temps foren habitades les illes Pitiuses: Eivissa i Formentera?

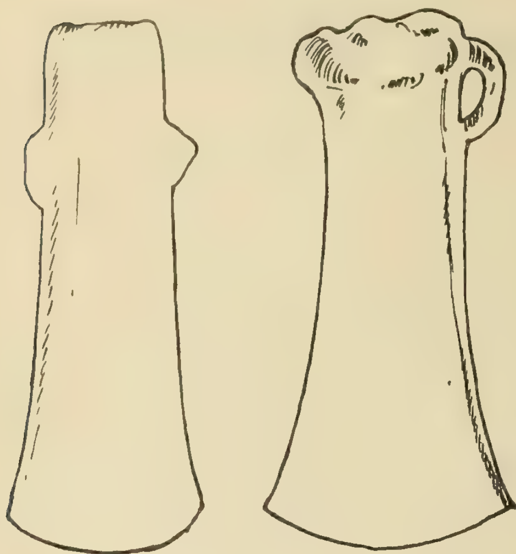
Parla Antoni Vives, respecte a aquestes illes, de troballes dels temps neolítics i eneolítics [1]. Però el mateix autor parla també de troballes dels dits temps a Mallorca i Menorca; i és que dóna per neolítics i eneolítics objectes que són posteriors.

La cosa certa és que Eivissa, com Mallorca i Menorca, fou habitada en l'edat del bronze. Hi han aparegut diverses destrals d'aquest metall [2]. Troballes de la mateixa mena han estat fetes a la veïna illa de Formentera.

(1) ANTONI VIVES I ESCUDERO: *Estudio de arqueología cartaginesa. La necrópolis de Ibiza.* Madrid, 1917. Pàgs. 2 i 3.
(2) ANTONI VIVES: Lloc citat. Pàg. 1.

S'ha vist en alguns objectes trobats a l'illa Plana d'Eivissa la prova d'una colonització egea [1]. Aquest punt és molt dubtós.

La colonització fenícia. Sembla que els fenicis colonitzaren les Pitiuses. Les troballes arqueològiques que poden ésser atribuïdes amb seguretat a l'art fenici són dues figures de fang i diversos fragments de l'illa Plana, a Eivissa, marcadament semblants a les de Xipre. D'aquesta semblança se n'ha deduït que hi hagué a Eivissa una immigració fenícia, i qui sap si xipriota. [2]

Destrals de bronze trobades a Formentera

Els fenicis — que es donaven a si mateixos el nom de cananeus — no constituïren pròpiament una nació. La Fenícia no era sinó un conjunt de ciutats diverses i independents que s'alçaven al litoral de Síria. Una ciutat, però, predominava. De vegades la ciutat predominant era Sidon, altres vegades Tir.

Tenien aquestes ciutats un gran nombre de colònies, millor dit, de factories, escampades per gran part de les costes mediterrànies, sobretot a l'illa de Xipre. En algunes localitats hi havia establertes colònies industrials de fenicis. Conta Herodot que a Memfis els fenicis formaven un barri.

Les condicions dels fenicis els feien poc aptes per al descabdellament d'un art propi. Llur art és una barreja de còpies de l'art d'altres pobles, principalment l'egipci, l'assiri, l'egeu i el grec. Això fa que, de vegades, els productes fenicis es confonguin amb els d'aqueixos pobles. L'art fenici no començà a descabdellar-se fins al segle IX abans de Jesucrist.

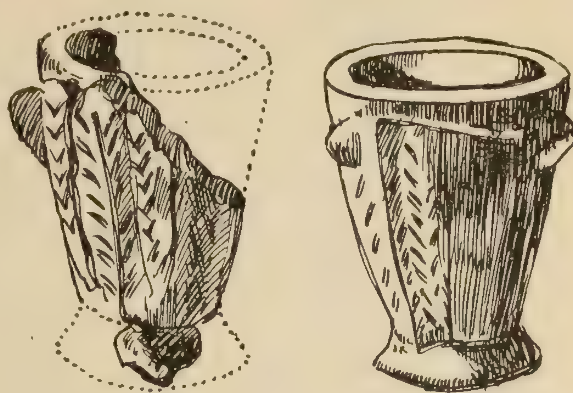
Sovint els fenicis imitaven els productes, per tal que fos més petit el preu de cost i els permetés d'obtenir fàcilment un major benefici. Aquesta imitació arriba a ésser sovint una falsificació.

En decaure, per efecte de les guerres, la flota egea a la mar Mediterrània, els fenicis, ajudats per altres pobles, es feren senyors ràpidament del comerç marítim d'aquesta mar.

Els fenicis, diu A. Reinach, no feien res per difondre llur cultura. «Llevat a

1) Antoni Vives: *Estudio de arqueología cartaginesa. La necrópolis de Ibiza.* Pàg. XV.
2) Antoni Vives: Lloc citat. Pàgs. XV i 9 a 13.

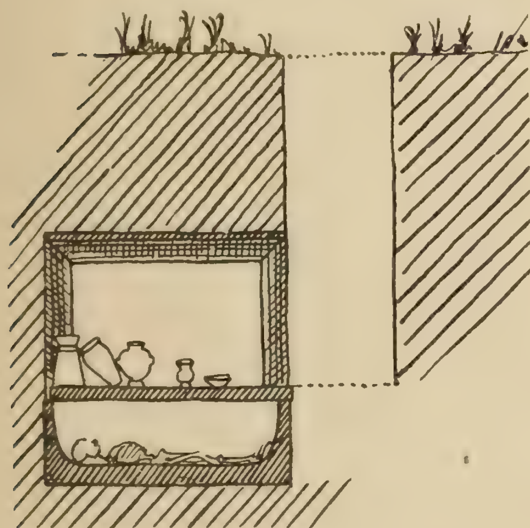
Cartago i a les seves veïnes d'Àfrica, escriu, no semblen haver fundat ciutats d'on poguessin irradiar llurs deus i llurs idees; no funden sinó factories, petits establiments de guerra o de comerç posats a les illes costeres o a les penínsules sortints. Els indígenes són forçats d'anar-hi a canviar llurs productes en brut per la pacotilla manufacturada a Fenícia; s'en surt per a pendre llurs homes o llurs béns. Però no se n'ha difós cap element de civilització. El món no ha retingut d'aquesta cultura altra cosa sinó aqueixa expressió que la condemna: «la fe púnica». [1]

Vasos primitius trobats a Eivissa i a Menorca, respectivament

Ço que féu establir els fenicis a la península ibèrica, com abans a Sicília, fou l'explotació de l'argent, el coure i l'estany. La conca del Guadalquivir — el Tarsis dels fenicis, el Tartesos dels grecs — passava pel país de l'argent. [2]

Aquesta darrera expansió comercial envers ponent, afegeix Reinach, no fou obra de Sidon, l'antiga metròpoli fenícia, puix que aquesta, al segle x, cedí la seva supremacia a Tir, la qual, a la fi del segle IX, fundà Cartago, guardiana de l'estret de Sicília, i Gades (Càdiç), que vetlla les columnes d'Hèrcol.

Tall d'un sepulcre típic cartaginès

Remarca Reinach que, del 1100 al 800 abans de Jesucrist, els fenicis foren els senyors del comerç de la mar Mediterrània; «però qui diu comerç no diu civilització — afegeix —, i hom no té el dret de suposar-la sense proves.

És notable el detall que les factories fenícies occidentals, com Càller, Cartago i Càdiç, estan situades en les proximitats de grans sa-

1) A. Reinach: *L'hellénisation du monde antique*. Pàg. 70.

2) A. Reinach: Lloc citat. Pàg. 68.

lines. Així mateix ho vèiem a Eivissa. Es pot creure que el mòbil, o un dels mòbils de l'establiment d'aqueixes factories fou l'explotació de les salines, que eren en aquell temps un gran element de riquesa. [1]

Els establiments fenicis de la península, fundats al segle IX abans de Jesucrist, no tenien importància política, no eren veres colònies. Es tractava de factories comercials, limitades territorialment a un espai estret. Calgué l'arribada dels cartaginesos, al segle III abans de Jesucrist, perquè la dominació púnica s'estengués per Espanya.

Les ciutats pròpiament fenícies de la península no eren sinó quatre: Càdiç, Màlaga, Six i Abdera. Els Barques, en eixamplar l'acció púnica, fundaren dues ciutats més: Leukon Teichos i Cartagena [2]. Càdiç fou la més antiga i la més important fundació púnica.

Bust de terra cuita (Marina de les Monges)

Aquestes poblacions fenícies eren tan petites per l'àrea que agafaven com pel nombre d'habitants. Càdiç, la de major importància, no tenia sinó alguns milers d'habitants. Les tres poblacions situades a l'est de l'estret de Gibraltar, devien tenir, entre totes tres, uns 10,000 habitants. Comptant, a més, els fenicis que hi pogués haver en alguns menuts establiments isolats i en aquells altres fundats a les poblacions ibèriques, Kahrstedt té per segur que abans de l'època d'Hamílcar el nombre de fenicis establerts a la península no arribà a 20,000. [3]

Fins avui, gairebé no hi ha a la península altres vestigis fenicis que la necròpolis de Càdiç, descoberta fa pocs anys, i els objectes de vori de la necròpolis ibèrica de Carmona. Són datades aquestes troballes dels segles VI-V abans de Jesucrist [4]. Sembla que els fenicis s'establiren a la península sense ésser objecte d'oposició per part dels habitants del país. Alguns historiadors espanyols atribueixen el fet a l'astúcia del fenicis, que es presentaren davant els indígenes com a amics inofensius, i que els enlluer-

1) ANTONI VIVES: *Estudio de arqueología cartaginesa.* Pàgs. IX i X.

2) ULRICH KAHRSTEDT: *Les Carthaginois en Espagne.* «Bulletin Hispanique». Volum del 1914. Pàgs. 372-381. Es tracta de la traducció francesa d'un fragment de l'obra *Geschische der Karthager von 218-140 (Geschiste der Karthager von Otto Meltzer, III Band.* Berlín, 1913. 1 volum.) Aquest llibre de Kahrstedt és l'acabament de la Història dels Cartaginesos, escrita per Meltzer, la qual quedà incompleta en morir aquest. El fragment traduït al francès i publicat pel «Bulletin Hispanique», amb el títol de *Les Carthaginois en Espagne,* és la part referent a la península ibèrica del capítol *Das Karthagische Reich im Jahre 218.*)

3) U. KAHRSTEDT: Lloc citat. Pàg. 374.

4) P. BOSCH I GIMPERA: *La Arqueologia pre-romaña hispánica.* Pàgs. 183 i 184.

naren amb llurs productes, coloraines i quincalla [1]. Aulèstia també creu en l'estada dels cananeus a la nostra terra i veu un parentiu de raça entre els fenicis i els pobladors de les costes orientals peninsulars, entre aquestes les de Catalunya [2]. Però precisament a la Catalunya continental no hi hagué fenicis, a despit de les afirmacions en sentit contrari. On hi hagué, com havem dit, una colònia fenícia és a l'illa d'Eivissa. Aqueixa contalla de la vinguda dels fenicis la trobem ja en els autors medievals catalans. «Après — diu Boades — vengueren fenicis e africans, que en carregaren molt navili d'or e d'argent e d'altres metalls qui es troben en los monts Pyrineus.» [3]

Figura de terra cuita (Necròpolis d'Ereso)

2. L'OCUPACIÓ CARTAGINESA

La ciutat de Cartago. — El nom de Cartago — *Kart-hadasht* — significa «la ciutat nova». Aquest nom s'explica per haver-se fundat abans (segle x abans de Jesucrist), en un lloc molt proper, al sud, la factoria sidònia de Cambe.

En els seus començos, era «la ciutat nova» una colònia dels fenicis de Tir, que depenia d'Útica. Però la importància de Cartago, afavorida per una aventatjosa situació geogràfica, cresqué aviat, i la colònia superà la metròpoli. Tenia aprop les florents ciutats gregues de Sicília, i això impulsà el seu progrés. D'altra banda, els fenicis, que a la part oriental del Mediterrani es veien empesos pels grecs, acudien en gran nombre a la novella població.

Lluitant contra els indígenes libis, els cartaginesos consolidaren i eixamplaren llur domini a la costa septentrional d'Àfrica. Llur extensió cap a l'est es veié deturada, però, per la colònia grega de Cirene.

En produir-se la caiguda de les ciutats fenícies metropolitanes, Cartago heredà el poder d'aquestes. Els grecs, mentre veien esvair-se el poder dels rivals fenicis de la costa asiàtica del Mediterrani, veien alçar-se amenaçador el nou poder ambiciós dels fenicis de Cartago.

1) MODEST LAFUENTE: *Historia de España*. Tom. I. Cap. II. Pàg. 6. Col. 2.ª
2) A. AULÈSTIA: *Història de Catalunya*. Tom I. Cap. II. Pàgs. 41 i 42.
3) BERNAT BOADES *Feyts d'armes de Catalunya*. Cap. I. Pàg. 6.

Volgueren tenir els cartaginesos, per tal d'assegurar llur comerç, el domini de les illes mediterrànies, en moltes de les quals havien ja establert els grecs llurs factories. D'aquesta rivalitat vingué la guerra entre els foceus, d'una banda, i els cartaginesos i els etruscos, de l'altra. Ja veurem, en parlar de la colonització hel·lènica al litoral català [1], el desenllaç d'aquesta primera guerra, resolta contra els grecs en la batalla naval d'Alàlia.

Figura de la necròpolis d'Ereso

El règim polític de Cartago. — Aristòtil descriví la forma de govern de Cartago com una oligarquia plutocràtica. Modernament ha estat definida com una República aristocràtica. Els sufetes o *sufetim* exercien la més alta magistratura. Eren els presidents del Senat i estaven al capdamunt de l'administració civil.

Els sufetes cartaginesos es distingien dels cònsols romans en què llur poder només era judicial i civil, no pas militar. De vegades els sufetes eren generals. Però aquesta condició no era inherent al càrrec.

El Senat cartaginès representava el poder legislatiu, i d'ell depenien els afers internacionals: la pau, la guerra, les aliances.

La *Gerúsia* era un Consell privat que exercia un gran poder, fins al punt de jutjar els alts magistrats i els generals. Ha estat comparada la *Gerúsia* al Consell dels Deu de la República de Venècia. Compartia amb els sufetes el poder executiu. No se sap amb certesa la composició de la *Gerúsia*. Alguns historiadors creuen possible que estés formada pels senadors més antics o més poderosos.

Els càrrecs més importants de la República estaven vinculats hereditàriament a algunes famílies de gran riquesa. Riquesa i noblesa eren termes que es confonien en aquell Estat mercantívol.

El poble cartaginès el formava la massa dels comerciants, industrials, artesans i gent de professions lliberals. L'element democràtic no tenia el dret de proposició i iniciativa; però era cridat, en certs casos, a donar la seva aprovació o desaprovació, i a resoldre els conflictes constitucionals que es produïen entre els sufetes i els Consells.

De Sanctis troba en la constitució política de Cartago l'aventatge de l'estabilitat. Remarca, a més, que allí el poble no tenia la facultat de jutjar, que tan perillosa era en el règim de Roma i Esparta.

1) Vegi's el present volum. Capítol XI.

L'oligarquia plutocràtica de Cartago no era una casta tancada. Plebeus enriquits hi entraven contínuament pel mèrit de llur fortuna.

L'exèrcit cartaginès estava format a base de mercenaris. Tan bon punt els cartaginesos entraren en relacions amb els pobles de la península ibèrica, aquesta constituí per a ells un pròdig camp de reclutament.

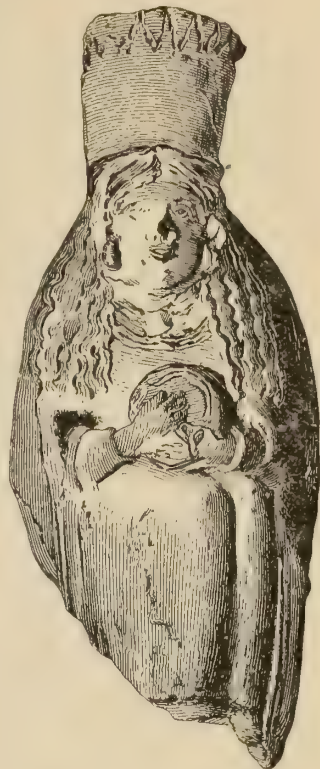

Figura de terra cuita de la necròpolis d'Ereso (una deessa?)

La religió. — Els cartaginesos servaren la religió de llur país d'origen, Fenícia, però hi introduïren algunes variacions.

Fou llur divinitat suprema Baal Hammón o Moloc, equivalent a Zeus o Júpiter. Un altre déu molt venerat pels cartaginesos era Melkhart, equivalent a Herakles o Hèrcol, divinitat primera de la ciutat de Tir. La fenícia Astaroth o Astarté prengué a Cartago el nom de Tanit, que hom veu representada a les esteles votives per una dona alada, amb tres pits i una mà perpendicular i oberta damunt la figura, assota una inscripció púnica i a la part inferior dos ocells, probablement colomes. Segons De Sanctis, la deessa romana Celestis, en el culte de la qual hi havia impúdics rites, no era sinó la perduració de Tanit. Un altre famós déu cartaginès era Eshmun, qui estava entronitzat dalt de tot del temple de Birsa, a Cartago; el déu Eshmun era germà del set Cabirs i els romans l'equipararen a Esculapi.

Figura de la necròpolis d'Ereso

Diferentment dels romans, els púnics eren refractaris a admetre deus estrangers. No hi hagué altres excepcions sinó les de Demeter i Core, divinitats sicilianes que foren venerades a Cartago.

El antics titllaven de cruel i sanguinari el culte dels cartaginesos.

El comerç. — La base de l'activitat i de la prosperitat de Cartago erà el comerç. Més que industrials, els cartaginesos eren comer-

ciants. Conservaren tota la tradició mercantívola de llur origen fenici. Però donaren a llur expansió comercial la força imperial d'una organització militar poderosa. Els mercaders de Fenícia, posats a Cartago, esdevingueren, a més, organitzadors militars. Els semblà insuficient l'antic sistema fenici de les factories comercials, i anaren a la creació d'un vast imperi fundat sobre la força de les armes, que els assegurés l'explotació de les colònies i el tràfec mercantívol. Imposaven feixucs impostos a les colònies, i les riques rendes així obtingudes donaren a Cartago la seva gran puixança.

Figura de terra cuita de la necròpolis d'Ereso

El tràfec comercial del cartaginesos era molt extens i molt variat. S'estengué pels països del litoral mediterrani, primer pel Laci, Etrúria, Síria, Grècia i Egipte, i més endavant per la península ibèrica i la Gàl·lia. Arribava fins a l'interior d'Àfrica i de l'Aràbia i pujava per l'Atlàntic cap al nord d'Europa, en cerca del país de l'estany i de l'ambre.

Constituïen mercaderies principals del comerç cartaginès les pells, el bronze, l'estany, el vori, la cera, el vidre, les pedres precioses, l'ambre, etc. Era activíssim el comerç d'estany. La indústria textil arribà a un alt grau de perfecció entre els cartaginesos.

L'agricultura cartaginesa era pròspera. Els cartaginesos utilitzaven com a treballadors agrícoles els libis sotmesos, convertint-los en una mena de *fellahs;* els obligaven a pagar la quarta part del producte de les collites i els feien contribuir a les guerres.

Figura de la necròpolis d'Ereso

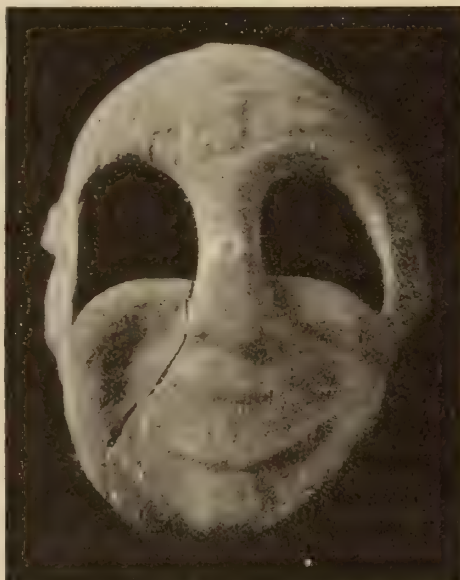
Alguns autors atribueixen als cartaginesos l'ús d'una espècie de bitllets de Banc. Consistien en unes bossetes de cuiro amb un segell de metall, les quals estaven garantitzades a totes les colònies cartagineses.

D'una raça de tradició mercantívola sortiren experts militars i generals de primer ordre. L'imperialisme cartaginès, molt més que el grec i el romà, tenia una finalitat essencialment econòmica, comercial. Per als cartaginesos, l'exèrcit era un instrument d'expansió purament comercial i la conquesta era un mode de consolidar les relacions mercantívoles.

La cultura cartaginesa. — En el camp espiritual, Cartago ens apar enormement inferior a Grècia i a Roma. Els cartaginesos, en aquest punt, foren inferiors a

llurs ascendents fenicis. A la perfecció tècnica de la indústria, del comerç i de les arts amb aquests directament relacionades no correspongué una vida artística, literària i científica intensa.

Tota la literatura cartaginesa de la qual es té notícia es redueix a les dues obres d'agricultura de Magó i als periples d'Hannon i d'Himilcó. S'ha suposat si era cartaginès un poeta que duia el nom de *Pœnulus*, de qui s'han conservat versos molt modificats a través dels copistes; però no es pot dir si es tracta verament d'un poeta cartaginès.

Necròpolis del Puig dels Molins (Eivissa): Màscara de terra cuita

La civilització humana ha d'agrair ben poca cosa als cartaginesos. Gent comerciant i militar, no deixaren darrera d'ells l'estela brillant de bellesa i de saber que ha fet la més pura glòria d'altres pobles antics.

Eivissa, base naval de Cartago. El cartaginesos fundaren la ciutat d'Eivissa (anomenada Ereso pels romans) molt abans d'establir-se en cap població del litoral ibèric. Eivissa fou la sola colònia púnica del territori nacional de Catalunya. Timeu, citat per Diodor de Sicília, diu que Ebusus (Eivissa) es devia fundar 160 anys després de Cartago, o sigui el 650 abans de Jesucrist. Creu Schulten que aquí els cartaginesos trobaren ja antics establiments fenicis, que segurament eixamplaren.

Els cartaginesos convertiren Eivissa en base d'operacions, alçant-hi fortificacions importants, a fi de protegir-la contra els grecs. Tenia Eivissa, per a Cartago, una gran importància geogràfica, puix que, com diu Zobel, constituïa l'anella que unia les colonitzacions púniques de la costa ibèrica del Mediterrani amb la metròpoli africana. [1]

Necròpolis del Puig dels Molins (Eivissa): Ou d'estruç pintat

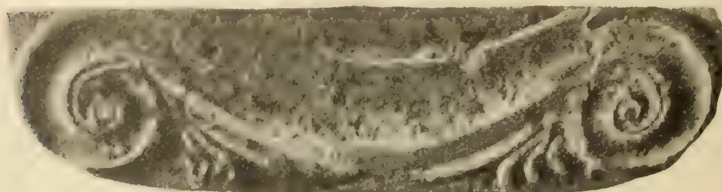
Els vaixells cartaginesos feien escala a Eivissa en llurs viatges a l'Occident, per als quals seguien la ruta de Sicília, Sardenya i les Pitiuses.

Eivissa, amb Cartago i Sardenya, vénen a ésser els fogars coneguts de l'art cartaginès. Els productes d'aquests

1) Zobel: *Memorial Numismático*. Tom IV. Pàg. 140.

tres llocs són en gran part idèntics, però presenten algunes diferències locals.

«Cartago — escriu Antoni Vives — és la metròpoli, la residència de les classes directores; per tant, hom hi troba les peces de major importància i riquesa. Eivissa sembla haver estat només una estació militar i refugi comercial, una cosa així com són avui Gibraltar i Malta per a Anglaterra... Sardenya, al seu torn, té color local, puix que, tot havent-se d'incloure com a classificació algunes de les seves estacions (Tarros i Sulci, entre altres) en l'ordre de factories militars, igual que Eivissa, tractant-se d'una illa gran i molt poblada, contenia altres estacions que, a més de llocs militars i refugis comercials, eren vers emporis o dipòsits de mercaderies, donat que el consum de l'illa assolia una importància que no pogué assolir a Eivissa, l'àrea de la qual és reduïdíssima i que devia tenir una població rural insignificant des del punt de mira comercial.» [1]

Necròpolis del Puig dels Molins (Eivissa): Placa d'os

A Eivissa els púnics no es trobaven solament en els establiments fortificats, ans bé s'escamparen per tota l'illa. Allí tenien l'aventatge de no conviure sinó amb un molt reduït nombre d'indígenes, i no havien de témer l'agressió de les nodrides tribus ibèriques que habitaven el litoral peninsular.

La població indígena, segons Kahrstedt, era ibèrica, i això explicaria la presència dels objectes ibèrics que hom ha trobat al costat dels púnics.

Però aquesta població ibèrica no formava sinó la minoria de la població eivissenca. La majoria era púnica. Ho diuen el autors antics, i les troballes arqueològiques ho confirmen. El principal centre de l'element púnic era la capital, Ebusus. Al restant de l'illa, sobretot a la costa occidental, o sigui la que mira a la península, hi havia habitants purament ibers, o bé una barreja dels dos elements. Kahrstedt, a qui seguim en exposar aquestes dades, amb la seva afició a donar xifres, diu que el nombre probable d'habitants de l'Eivissa púnica era menor que el d'avui (25,000), i el calcula en 18,000, dels quals n'hi havia 10,000 de fenicis i 8.000 d'ibers. [2]

Ceràmica d'Eivissa (Portmany)

1) A. Vives i Escudero: *Estudio de arqueología cartaginesa. La necròpolis de Ibiza.* Pàgs. v i vi.
2) Ulrich Kahrstedt: *Les Carthaginois en Espagne.* Pàg. 381.

Del fet que sovint Eivissa trametia reforços a l'exèrcit cartaginès durant les guerres púniques, dedueix Román i Calvet que la població de l'illa era aleshores molt densa. I fa remarcar que quan Eivissa devia trobar-se exhausta pels sacrificis que a la segona guerra púnica féu, i quan ja havien perdut els cartaginesos tots els territoris peninsulars, encara Magó rebia de les Pitiuses un contingent de dos mil soldats per a prosseguir la guerra [1]. La qual cosa prova, no solament la densitat de població de l'illa, sinó també el viu patriotisme cartaginès dels seus habitants.

Ceràmica d'Eivissa
(Portmany)

Fora d'Eivissa, hi ha a Catalunya rastres d'influència cartaginesa a Empúries: (diverses àmfores i dos vasos petits del Museu de Girona; un tros d'àmfora amb un símbol de Tanit, del Museu de Barcelona; unes llànties amb el dit símbol a la col·lecció Villanueva; altres llànties, collarets, penjolls, escarabeus i amulets del Museu de Barcelona i de la col·lecció Cazurro. A aquesta llista hi afegeix Bosch i Gimpera unes àmfores de Cabrera de Mataró, que foren importades probablement d'Eivissa. [2]

3. LES ESTACIONS ARQUEOLÒGIQUES

Estacions principals. — Les principals estacions actualment excavades són les següents: Illa Plana, Puig d'En Valls, necròpolis d'Ereso (Puig dels Molins), necròpolis de Portmany, Marina de les Monges i Cova del Cuiram.

A més, en molts altres punts de l'illa hi ha estacions arqueològiques i s'hi ha fet troballes interessants (Talamanca, Xarraca, Cala d'Hort, etc.).

Ceràmica d'Eivissa
(Portmany)

Illa Plana. — Avui, aquest indret, d'illa només en té el nom, puix que està en realitat unit a la terra ferma d'Eivissa. Està la pseudo-illa situada prop del far que hi ha a l'entrada del port eivissenc.

Fou probablement l'illa Plana el lloc on s'establí la

1) J. Román i Calvet: *Los nombres e importancia arqueológica de las Pythiusas*. Pàg. 162.

2) P. Bosch i Gimpera: Nota bibliogràfica sobre el llibre d'Ulrich Karhstedt *Geschichte der Karthager von 218-146*. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum v. Any 1913-14. Pàg. 956.

primera colònia fenícia d'Eivissa [1]. D'aquesta estació procedeixen les estatuetes arcaiques de fang cuit.

Les excavacions, començades l'any 1907, han donat excel·lents resultats, descobrint-se nombrosos sepulcres, diferents dels que fins aleshores s'havien trobat, abundants estatuetes de terra cuita i ceràmica de diverses espècies.

També hi ha a l'illa Plana un extens jaciment del mol·lusc anomenat *múrex*, utilitzat per a la fabricació de la porpra, la invenció de la qual és atribuïda als fenicis. [2]

Ceràmica d'Eivissa (vas trobat a Xarraca)

Puig d'En Valls.— El Puig d'En Valls és una col·lina pròxima al port d'Eivissa. En aquest lloc s'ha trobat els vestigis d'un poblat antic, d'un temple i d'una necròpolis. És aquest l'únic indret de les Pitiuses on han aparegut profusament els glandes de plom que usaven els foners pre-cartaginesos. [3]

Les figures de fang cuit que hi han estat descobertes són molt diferents de les trobades a les necròpolis d'Ereso i Portmany.

El temple del Puig d'En Valls estava dedicat a Baal, déu suprem dels cananeus o fenicis. Representacions d'aquest déu són els caps de be que apareixen en els vasos sagrats, les restes dels quals han sortit abundantment al dit temple. [4]

Deia Román que en distints punts del Puig d'En Valls «hom ha trobat formosos exemplars de ceràmica que poden cabre en la classificació de produccions pelàsgiques o de Micenes, al igual d'algunes altres existents a la península ibèrica.»

El fet d'haver-se trobat allí també algunes monedes del cuny del vuitè cabir, indica que la població pre-cartaginesa del Puig d'En Valls coexistí més tard amb la població fundada pels cartaginesos.

Ceràmica d'Eivissa (Necròpolis d'Ereso)

Necròpolis d'Ereso.— La ciutat d'Ereso fou fundada pels cartaginesos al lloc que ocupa avui la ciutat d'Eivissa.

El perímetre de la ciutat cartaginesa, segons mostren els fonaments de les antigues construccions, era més ample que el de la ciutat actual, això prova la gran florida pròspera que Ereso aconseguí.

1) Carles Román: *Antigüedades ebusitanas.* Pàgs. 32 i 55.
2) Carles Román: Lloc citat. Pàg. 61.
3) J. Román i Calvet: *Los nombres e importancia arqueológica de las Pythiusas.* Pàg. 26.
4) J. Román i Calvet: Lloc citat. Pàg. 26.

La necròpolis, als hipogeus de la qual s'han fet importantíssimes troballes, està situada a la vessant nord de l'immediat Puig dels Molins.

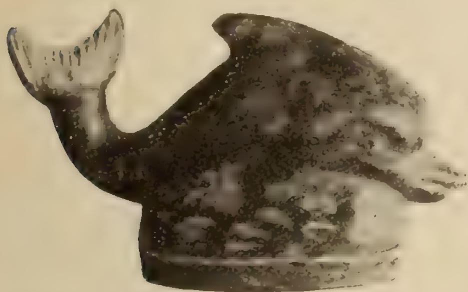
Les cambres sepulcrals de la necròpolis d'Ereso són uniformes. Tenen els costats uns tres metres de llargària i uns dos i mig d'alçada, afectant la forma d'un rectangle. Aqueixes sepultures, al contrari del que succeeix amb la majoria de les sepultures púniques, situades en pous de molta fondària, són de còmode accés, per trobar-se obertes en el pendent del dit puig. Igual que a les necròpolis de Cartago, els hipogeus estan poc distanciats els uns dels altres; tan poc, que la paret de roca que els separa és molt prima i es pot fàcilment foradar-la, establint-se obertures de comunicació entre els sepulcres contigus. «I així s'explica — diu Román i Calvet — que, havent estat violats alguns hipogeus antigament, per l'afany de substreure els metalls preciosos, en lloc d'obrir per a això les respectives portes exteriors, que sovint apareixien tancades hermèticament amb grans lloses, els expoliadors preferiren passar de l'una cambra a l'altra mitjançant forats interiors» [1]. Eren uns 4,000 el nombre d'hipogeus d'aquesta necròpolis.

Ceràmica d'Eivissa (Necròpolis d'Ereso)

Els hipogeus de la necròpolis eivissenca anomenada de Talamanca vénen a ésser com els de la necròpolis d'Ereso.

A tots els hipogeus d'Eivissa excavats fin ara, sense que n'hi manqui un sol, hom ha trobat caragols, ja naturals, ja petrificats, ja artificials fets de fang o d'altra matèria. Això succeeix tan als hipogeus cartaginesos com als del període immediatament anterior. D'aqueix fet dedueix Román i Calvet que els caragols devien constituir un element indispensable en els rites funeraris. [2]

Necròpolis del Puig des Molins (Eivissa): Vas hel·lenístic

Necròpolis de Portmany. [3] — Durant la dominació cartaginesa existiren, vora l'anomenat pels romans *Portus Magnus* (d'on Portmany), dos nuclis de població. El *Portus Magnus* és avui anomenat Port de Sant Antoni.

1) J. ROMÁN I CALVET: *Los nombres e importancia arqueológica de las islas Pythiusas*. Pàg. 166.
2) J. ROMÁN I CALVET: Lloc citat. Pàg. 177
3) Els eivissencs pronuncien avui *Purmany*

No són tant importants ni tan nombroses com a Ereso les troballes fetes aquí.

A Portmany, sovint els hipogeus apareixen en coves naturals, sigui per no trobar els colonitzadors roca prou consistent per a fer-hi la tomba, sigui per estalviar-se la feina de construir-la.

Marina de les Monges. — És una partida de la parròquia de Nostra Dona de Jesús, prop del districte municipal d'Eivissa. Afronta amb la mar.

En una terra d'aquesta partida, anomenada *Ca's Curoné,* fou trobada la primera figura de fang cuit de les Pitiuses.

Així mateix hom hi descobrí prop de duescentes monedes púnico-ebusitanes, a l'indret dit *Câ N'Espatleta,* dins d'un vas. Davant aquesta troballa, el numismata Àlvar Campaner, un dels qui més fermament havien sostingut que les monedes d'aqueixa classe no eren d'Eivissa, sinó d'alguna de les Balears pròpiament dites, rectificà complidament la seva afirmació.[1]

Ceràmica d'Eivissa (Necròpolis d'Ereso)

El nom de Marina de les Monges prové d'una finca pertanyent al monestir de religioses agustines establert a la ciutat d'Eivissa.

Cova del Cuiram. — Està situada a la parròquia de Sant Vicens (Eivissa), anomenada generalment «La Cala», i «Cala Mayans» a les cartes nàutiques. Alguns en diuen *Cova del Cuieram*. Però sembla que el nom exacte és el que adoptem.[2]

Explorada aquesta cova l'any 1907, donà l'excavació un resultat ràpid i brillant. Aparegueren sota els cops d'aixada centenars de figuretes de terra cuita, entre les quals n'hi ha moltes amb influència grega, que presenten caràcters diferents als de les trobades en les altres estacions eivissenques[3]. Segons Carles Román, no és ja l'art fenici o el cartaginès sense mixtificacions el que denoten les figuretes de la Cova del Cuiram, ans bé es tracta d'un art degenerat i decadent, influït més pels romans que pels grecs.[4]

Densitat de la població cartaginesa a Eivissa. — Per tot arreu de l'illa han estat trobades monedes púnico-ebusitanes. Hom pot dir que la terra eivissenca està sembrada d'aqueixes monedes.

Ceràmica d'Eivissa (Talamanca)

1) Àlvar Campaner: *Indicador manual de la Numismàtica balear.*
2) Carles Román: *Antigüedades ebusitanas.* Pàg. 71.
3) Carles Román: Lloc citat. Pàg. 78.
4) Carles Román: Lloc citat. Pàg. 82.

L'amplada del perímetre d'Ereso i l'existència d'altres poblacions púniques a diferents indrets de l'illa, demostren que a l'Eivissa cartaginesa, la qual durà sis centúries, la població era molt densa. Les monedes antigues, diu Román i Calvet, «per onsevulla poden ésser cercades, amb l'esperança de trobar-ne sempre algunes, sobretot després de les pluges torrencials, essent les púnico-ebusitanes del vuitè cabir les més comunes.» Igualment abundant és la terrissa.

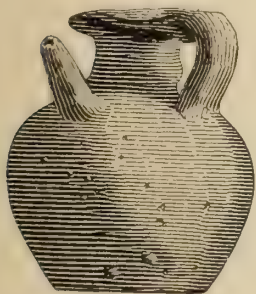
Ceràmica d'Eivissa (Talamanca)

No s'ha de confondre, en ço que esguarda a les monedes trobades a Eivissa, les monedes, o millor, medalles sepulcrals, amb les monedes de circulació comuna.

Les medalles sepulcrals són privatives dels hipogeus, i formen part del mobiliari fúnebre. El nombre de les trobades és escàs, en comparació amb les monedes comunes. Mai no ha estat trobada cap d'aquestes dins els sepulcres.

Als terrenys de Talamanca, a la vora de la mar, hom hi ha trobat eines de pesca, hams i agulles de malla per a xarxes, la qual cosa fa creure que el nucli de població que hi vivia es dedicava, en part, a la pesca. És sabut que els fenicis es dedicaven al comerç de la pesca salada. [1] La mateixa cosa pot dir hom de Portmany.

Els vasos ebusitans. — Els historiadors i geògrafs antics parlen de la fama que tenia la terra d'Eivissa d'ésser refractària a tot animal verinós, i de no permetre que s'hi criessin serps. Àdhuc es deia que, duent terra d'Eivissa a un altre indret i fent amb aquella un clos, les serps no podien traspassar-lo. Aquesta tradició es conserva encara avui a Eivissa, els habitants de la qual sostenen que no hi ha memòria que mai hagi existit allí cap mena de serp, ni altre animal verinós. [2]

Ceràmica d'Eivissa (Talamanca)

D'això vingué que la ceràmica púnico-ebusitana, sobretot els vasos, els ungüentaris de terrissa vidriada i esmaltada, i les àmfores, fossin molt sol·licitats.

«Dels distints ports de l'arxipèlag de les Pitiuses — escriu Román — sortien en totes direccions les naus que conduïen a llunyanes terres els abundants productes de ceràmica, essent d'això fidel testimoni nombroses àmfores que formaren part

1) J. Román i Calvet: *Los nombres y importancia arqueológica de las islas Pythiusas.* Pàg. 167.
2) J. Román i Calvet: Lloc citat. Pàg. 7.

d'aquells carregaments. I repetint-se en diverses expedicions el cas de caure alguns exemplars des de l'embarcació al mar, amb el temps que durà tan actiu tràfec quedà acumulat tal dipòsit al fons de les aigües que banyen aquelles costes, que se en nodreixen encara avui múltiples museus; puix cada any en què, per tolerància o oblit de preceptes reglamentaris, hom consent a les barques o parelles del *bou* el calar llurs xarxes a curta distància d'Eivissa i Formentera, són extretes de la mar multitud de variades àmfores.» [1]

Tal és, almenys, l'explicació que d'aquesta pesca d'àmfores dóna Román i Calvet.

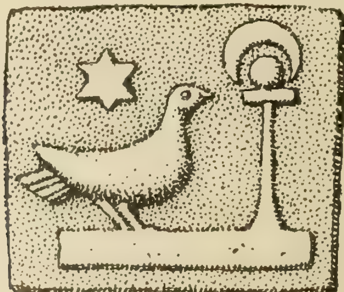
Diu aquest autor que, apart dels vasos esmaltats similars als d'Empúries, la major part de les antigues tombes excavades a Eivissa ofereixen fragments de produccions de fi treball aporcel·lanat de color blanca, de vegades amb variades pintures.

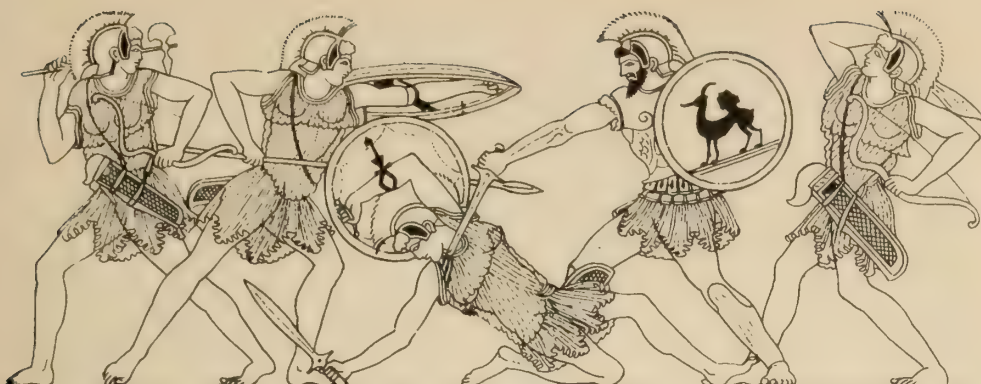
Hi ha marcada semblança entre les troballes d'estil púnic o egipci d'Eivissa i les de Cartago. En general, no pot dir-se si es tracta de productes de l'illa o d'objectes importats de la capital. [2]

Les relacions entre Eivissa i la península ibèrica eren, en aquesta època, molt actives, i això explica la troballa de vasos cartaginesos o ebusitans en diferents indrets peninsulars.

Les coses gregues que apareixen a Eivissa són insignificants. No s'hi troba importació massaliota, i això fa creure que Cartago monopolitzava el comerç eivissenc.

1) J. Román i Calvet: *Los nombres y importancia arqueológica de las islas Pythiusas.* Pàg. 7.
2) Ulrich Kahrstedt: *Les Carthaginois en Espagne.* Pàg. 380.

CAPÍTOL XI

Els grecs a la costa catalana

1. LA COLONITZACIÓ GREGA DE L'OCCIDENT MEDITERRANI

Causes generals de l'expansió colonial dels grecs. — Tan aviat com fou acabada l'hel·lenització de la mar Egea, en la qual abans s'estenia la civilització micènica, els grecs començaren llur expansió colonial.

L'hel·lenització de la dita mar havia començat en el segle XIII abans de Jesucrist, i arribà a ésser completa al segle VIII. En aquest mateix segle s'inicià l'expansió colonial, destinada a dur a tots els àmbits del món conegut aleshores la influència pregona i fecunda de la cultura grega, que havia absorbit i adaptat al geni hel·lènic la rica cultura micènica i minoana.

Una de les causes generals d'aquest moviment d'expansió la veu Adolphe Reinach [1] en la resistència de les poblacions indígenes, que impedia a les places gregues de la costa asiàtica l'estendre's cap a l'interior i feia necessari el trobar en altres indrets sortides per a una joventut que la fecunditat pròpia de les races novelles multiplicava incessantment. A aqueixes expedicions per a descongestionar la metròpoli excessivament poblada, seguí la formació d'una nova classe de mercaders, armadors i mariners.

D'altra banda, les ciutats gregues de la costa necessitaven mercats per a vendre llurs productes — vi amb ses àmfores, oli amb ses gerres, teixits i objectes d'art — i llocs on adquirir les primeres matèries, els esclaus i les provisions.

Els hel·lens s'escamparen, empesos per les lleis de la vida social. Llur expansió fou cap a llevant i cap a ponent, pels infinits camins de la mar. L'aspre daler del guany els dugué a aquelles mars que més temien, grans, perilloses, sense la trencadissa d'illes que feia més segura la mar Egea. I una de les terres desitjades fou la Ibèria llunyana, allà a l'extrem Occident.

«La terra d'Occident o Hespèria — diu Curtius [2] — era un món apart, posat lluny dels països habitats per les tribus gregues i fora de l'arxipèlag que els servia de llaç entre elles. La mar que banya les ribes de l'Occident no formava part del món grec; era anomenada, per a donar a entendre que pertanyia a la contrada de més enllà, la mar de Sicília: era un vast mantell d'aigua sense illes, i, comparada amb la mar Egea, feia l'efecte d'un Oceà. Els corrents, dirigits de l'oest a l'est, de la mar Tirrena a la de Sicília, contrariaven la marxa dels vaixells grecs; els corrents alternatius hi feien perillosa la navegació, i els vents que dominaven en aqueixos paratges eren completament diferents d'aquells als quals estaven acostumats els hel·lens. El cel els semblava tèrbol i incert; es sentien poc a gust per aqueix costat, el costat de la nit, la regió on els feacis i els nauxers dels morts «envolcallats en una boira espessa», seguien llurs camins obscurs. Per aquesta raó la navegació es deturà tan de temps a la punta meridional de la Morea, i per això també, àdhuc després d'haver-se arriscat a fer el tomb de la península, els mariners anguniosos seguien de tan aprop les costes hel·lèniques per a arribar a la mar de Corint.»

Però la idea de les riqueses cobejades vencé la por i les supersticions dels navegants grecs. L'Eldorado de les Hespèrides, diu A. Reinach [3], no féu somniar

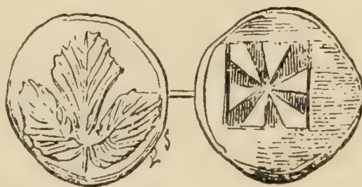
1) *L'hellénisation du monde antique.* Obra de diversos autors. París, 1914. Pàg. 57.
2) E. CURTIUS: *Histoire grecque.* Traducció francesa de Bauché Leclercq. París, 1880. Volum I. Pàgs. 514 i 515.
3) Lloc citat. Pàg. 59.

menys els contemporanis de Kolaios de Samos, descobridor de la Ibèria, que l'Eldorado americà féu somniar els contemporanis de Colom o de Cortès.

Al començament del segle VII abans de Jesucrist, el sud de Itàlia estava tancat per un cinyell de ciutats gregues, en les quals predominaven aleshores els aqueus, els quals, com a remembrança del districte d'Hel·las (Tessàlia), que era la pàtria de llurs principals herois, donaren a llur conquesta italiana el nom de *Megale-Hellas* (la Magna Grècia).

Havien estat els tirrens, tribu de l'Àsia menor assimilada pels jònics, els descobridors de l'estret de Sicília per a passar de la mar de l'est, la Jònica, a la de l'oest, la Tirrena, que d'ells prengué aquest nom. Com diu A. Reinach, l'arbre grec tragué a Itàlia un planςó prou vigorós per a ramificar-se des d'allí per tot l'Occident. Els foceus que fundaren Massàlia (Marsella) sortiren de Vèlia (Elea, a la Itàlia meridional). La riquesa dels hel·lens va ésser fortament acrescuda pel drenatge del comerç de fustes, pells, ferre, estany, ambre, or.

La colonització hel·lènica fou un fet general. Totes les ciutats gregues tenien i volien tenir llurs colònies. Els jònics foren el principals colonitzadors. Eren gent nòmada i aventurera. «El talent natural que tenien — diu Curtius — per a arranjar les dificultats i per a trobar-se a tot arreu com a la casa pròpia, el convertiren en un art, en el qual esdevingueren mestres i que els valgué èxits extraordinaris. Àdhuc a les colònies dirigides per famílies aquees i dòriques, eren ells els qui generalment formaven el fons de la població. Això explica les semblances visibles que hom constata, en allò que esguarda a l'organització política i als costums, entre les colònies aquees, dòriques i jòniques. Aquests noms, en efecte, indiquen solament l'orígen de les famílies dirigents, però no el de la massa dels colonitzadors. A més, la reunió de tribus diferents dins una mateixa fundació contribuïa essencialment a fer-la prosperar: la història de Sibaris i de Crotona, la de Siracusa i Agrigent, mostra a quin resultat es podia arribar quan l'esperit cavalleresc dels aqueus i l'energia dòrica s'associaven al caràcter mòbil d'una població jònica. Cal dir també que el sòl de les colònies era excepcionalment favorable al desplegament del geni jònic, i ningú no deu sorpendre's, per consegüent, si és aquest el qui, en la majoria dels casos, fa el temperament de la ciutat.» [1]

Moneda grega de Selinonte

Un altra causa hi hagué, entre les que produïren l'extensa colonització hellènica: l'excés de població de Grècia, degut a la fecunditat extraordinària de la raça des del VIII al VI segle abans de Jesucrist. Diu Curtius que els Estats grecs s'haurien trobat, per dir-ho així, ofegats per una plètora d'homes o haurien caigut

1) CURTIUS: *Histoire grecque. I.* Pàg. 515.

en les discòrdies intestines, si la colonització no hagués donat una sortida a l'excés de força vital, que, esmerçat en aquesta forma, es feia utilíssim, puix que la metròpoli hi guanyava un escreix de poder i noves relacions comercials. Així les colònies foren més d'una vegada desitjades com a medicina política i ordenades per l'oracle de Delfos, a la manera d'una sagnia destinada a calmar una excitació febril. [1]

Tot assentint a aquestes afirmacions de Curtius, fa notar A. Reinach que les colònies foren, a llur torn, causa de discòrdies sagnants i de guerres, entre les quals es pot citar la del Peloponès. [2]

Senyors de la mar de Sicília, els grecs volgueren establir-se a les costes que banyava, o sigui les costes d'Àfrica, d'Ibèria i de Ligúria. Quan, cap a l'any 635, els vents portaren el marxant samiota Kolaios a l'illot de Platea [3], sobre la costa de la Tripolitània, i després a Tartèsia, d'on tornà carregat de presents del rei indígena Arganthonios, decidiren els grecs el cercar establiments durables en aquestes dues regions. L'oracle de Delfos els adreçà de primer cap a la costa de la Tripolitània.

Seguint als fenicis, s'establiren els grecs al sud de la península ibèrica, a l'est de la colònia fenícia de Gades (Càdiç). Entre les colònies i les factories que allí fundaren, cal citar, com a una de les principals, la de Mainake, prop de Màlaga. Aquests grecs eren foceus, és a dir, jònics de la ciutat de Focea. [4]

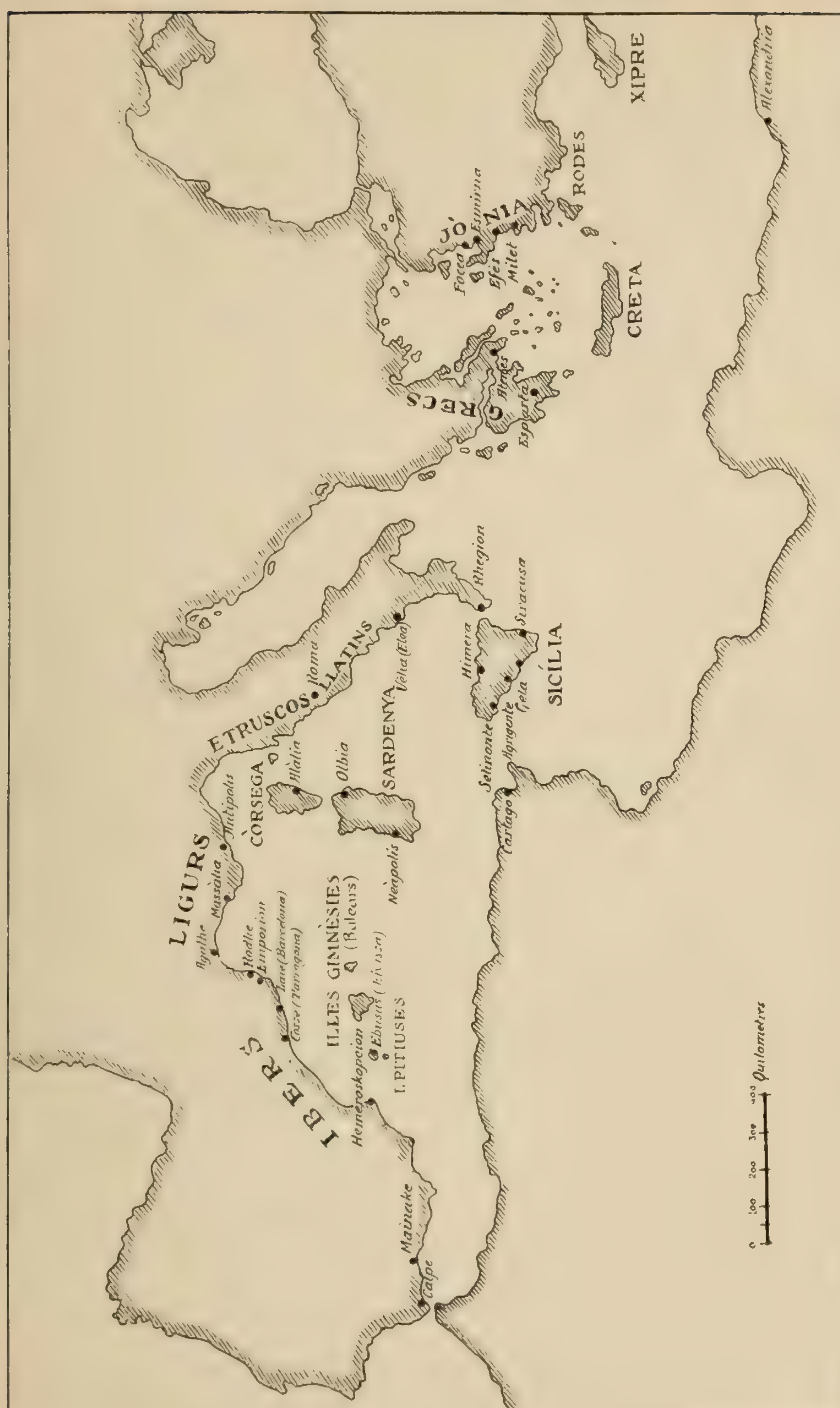

Moneda grega de Gela

No hi ha acord entre els autors respecte a la data de l'establiment dels foceus al litoral sud de la península. Alguns, com Schulten, creuen que aquella colonització tingué el seu centre a Massàlia, i la consideren, per tant, posterior a la fundació d'aquesta. Seguint el parer de la majoria dels autors, nosaltres la considerem com a independent de Massàlia i anterior a aquesta, posant-la en el segle VII abans de Jesucrist.

El fet que, en el segle VI, els jònics s'havien apoderat del comerç marítim, diu Reinach, fou causa que les colònies gregues es jonitzessin ben aviat. Són els jònics els qui duien als grecs occidentals els bronzes de Chalcis o els vasos de Milet, i fins l'argenteria egipto-fenícia; i aqueixos grecs anaven a canviar-los amb els etruscos o els celtes contra el ferre de Toscana o del Nòricum, l'estany de l'Armòrica i l'ambre de la mar Bàltica. Afegeix Reinach que en totes les ciutats de la Grècia d'Occident dominava l'esperit jònic. Tant és així, que la Magna Grècia era una prolon-

1) CURTIUS: *Histoire grecque*. Pàg. *I*. 515.
2) A. REINACH: *L'hellénisation du monde antique*.
3) Avui dit Bomba.
4) És sabut que els grecs antics estaven dividits en tres branques: aqueus, jònics i doris.

Mapa de la mar Mediterrània en els temps de la colonització hel·lènica

gació de la Jònia, i que es pogué proposar als jònics, amenaçats pels perses, d'emigrar-hi en massa. [1]

En la colonització hel·lènica hi ha una de les causes de la solidaritat dels grecs de les diverses branques, els quals arribaren aleshores a la consciència de llur unitat nacional davant l'hostilitat dels comuns enemics, principalment els semites fenicis i cartaginesos. «L'oracle de Delfos — escriu A. Reinach [2] — esdevingut l'oracle del món hel·lènic, encoratjà i sovint dirigí amb el seu *omphalos*, ver llombrígol del món grec, en els grecs de tot dialecte, el moviment colonitzador. Sota la seva protecció, la nació grega es constituí, al contacte dels bàrbars i per reacció contra els fenicis. Fou més tard quan començaren les rivalitats entre les ciutats gregues.»

El caràcter de la colonització hel·lènica. — Els grecs, amb llurs expedicions marítimes, ompliren de colònies mercantívoles la costa de la mar interior. El Mediterrani, digué Ciceró, està vorejat per una faixa de terra grega que tanca la dels bàrbars.

Quan els grecs volien fundar una colònia, demanaven consell a l'oracle, reclutaven els emigrants, de vegades voluntaris, de vegades designats per la sort; elegien el capitost de l'expedició, i les naus partien duent el foc sagrat amb què s'havia d'encendre la llàntia de l'altar erigit en la nova terra.

La colonització hel·lènica no deixava de presentar certs aspectes de dominació i tirania. Els grecs practicaven, en certes ocasions, l'expoliació dels indígenes, i executaven *razzias,* de les quals tornaven amb fileres de captius encorbats sota el feix de llurs riqueses, que els eren arrabassades [3]. Desitjosos, però, no d'explotar per a enriquir una metròpoli, sinó de viure en bona intel·ligència amb els indígenes, feien servir més l'atracció que no pas la força.

Es contentaren de primer, diu Curtius [4], amb instal·lar sobre la ribera mercats volants; després s'entenien amb els indígenes i adquirien així en aqueixes platges d'ultramar terrenys on establien mercats amb magatzems i amb habitacions. Les cases de comerç hi tenien llurs agents, que curaven del desembarc i de la venda, vigilaven els dipòsits de mercaderies i romanien allí permanentment, àdhuc durant el temps que no era de feina. Moltes estacions d'aqueix gènere foren abandonades després d'haver fet un assaig poc favorable. D'altres, al contrari, havent resultat aventatjoses des del punt de mira del beneficis comercials, de la bondat del clima i del proveïment d'aigua, foren conservades i engrandides, i, finalment, el dipòsit de mercaderies es transformà en una plaça comercial, en una ciutat hel·lènica, que venia a ésser una còpia de la metròpoli.

Això darrer és un dels caràcters diferencials de la colonització grega respecte a

1) A. Reinach: *L'hellénisation du monde antique..* Pàg. 123.
2) A. Reinach: Lloc citat. Pàg. 66.
2) A. Reinach: Lloc citat. Pàg. 70.
4) E. Curtius: *Histoire grecque. I.* Pàg. 511.

la fenícia. Els fenicis no feien sinó escampar dipòsits comercials, mentre que els grecs, a tot arreu on feren estada una mica llarga, fundaren ciutats, les quals esdevenien fogars de la cultura grega, per l'influència de la qual s'hel·lenitzaren nombrosos pobles que es trobaren en contacte amb les colònies gregues. La influència de les ciutats de la costa s'estenia cap a l'interior.

Així, la colonització grega fou un dels grans movimente civilitzadors descabdellats a la conca de la mar Mediterrània. La seva influència fou molt més forta que la de la colonització fenícia.

Distingia també als colonitzadors grecs un viu sentiment patriòtic, que els fenicis no tenien, en tan alt grau almenys. De cada colònia, els grecs en feien una nova terra hel·lènica. Quan deixaven el país natal, se'n duien tot allò que podien, per a reproduir, fins on era possible, la pàtria vella en la nova pàtria.

Els grecs, diu Curtius, unien, en un grau que no es troba en cap altre poble, un daler insaciable de penetrar a les regions llunyanes amb el patriotisme més fidel. Podríem dir que tenien tan viu el sentiment imperial com el nacional. A tot arreu se'n duien llur pàtria amb ells. En partir cap a l'estranger, acompanyava als emigrants grecs el foc encès a la llar de la ciutat, les imatges dels deus de llur raça, els sacerdots i els endevinaires sortits de les antigues famílies. Els agradava reproduir-ho tot en el nou establiment: ciutadella, temples, places i carrers, segons el model de la ciutat originària. Creien els grecs que allò que constitueix la ciutat no és el terreny i les construccions que s'hi alcen, sinó els ciutadans. Per consegüent, allí on habitaven els milesians hi havia una Milet, i una Focea allí on habitaven els foceus. Donaven sovint a la colònia el nom de la metròpoli, o el d'alguna població pertanyent al territori de la metròpoli que hagués proporcionat un contingent notable d'expedicionaris. [1]

Moneda amb el temple d'Artemis a Efès

L'emigració dels foceus i les seves causes particulars. — Els ciutadans de Focea, la més septentrional de les dotze ciutats jòniques, no vivien bé a llur pàtria. Allí la terra era estreta, eixuta i pobra, i la ciutat estava amenaçada sovint pels medes.

Això els féu emigrar, a les darreries del segle VII abans de Jesucrist, cap a les terres occidentals de la mar Mediterrània. Conta Herodot que al migdia d'Espanya, a la Tartèsia (Andalusia), poble d'antiga civilització, reberen els foceus oferiments de terra, precs perquè abandonessin llur vella pàtria i or i argent en abundor per a refer les muralles de Focea. Allí trobaren aquell rei amic, Arganthonios.

1) E. Curtius: *Histoire grecque. I.* Pàg. 515.

Aleshores l'Occident mediterrani era, com ja havem dit, gairebé desconegut pels pobles de l'Orient. Foren els foceus els més agosarats navegants, els primers, escriu Herodot [1], que es llançaren a llargs viatges per mar, descobrint l'Adriàtic, la Ibèria, la Tartèsia, navegant, no en vaixells rodons, sinó en naus llargarudes de cinquanta rems.

Grecs de la mar», anomena els foceus, per antonomàsia, Adolphe Reinach. No solament eren audaços navegants. Eren, a més, molt destres en les construccions navals. Ells crearen el tipus de vaixell propi per als viatges arriscats i llunyans. Les naus jòniques comuns eren unes barcasses feixugues, amples i lentes, més adequades per als transports que per als viatges. Les naus focees eren, al contrari, estretes, llargues, lleugeres, ràpides, obedients al timó, excel·lents per als atacs.

Fundació de Massàlia (Marsella). – Poble de mariners, que vivia de la pesca, del mercadeig marítim i de la pirateria, els foceus, amb llurs naus llargarudes, feren a l'Occident mediterrani viatges nombrosos. Ja trobaren ocupats per rivals el Pont Euxí, la mar Egea, la Magna Grècia, Sicília. Només els restava el Mediterrani occidental, i allí anaren. [2]

Cercant un indret a propòsit per a establir la pàtria nova, després d'anar a la Tartèsia, recorregueren les costes d'Itàlia, entraren a les cales etrusques, navegaren per les aigues del Tibre, arribaren a Roma, on tractaren amb Tarquí el Vell, seguiren després la blava costa de la Ligúria, anomenada avui *Côte d'Azur* pels francesos, i es deturaren a la badia de Marsella, on fundaren llur colònia famosa: Massàlia.

Segons la tradició, els foceus havien anat a Efès, aconsellats per un oracle, a demanar parer a la deessa Artemis, la dels nombrosos pits, per tal de triar un pilot que dirigís llur navegació. Aristarca, una sacerdotessa focea, veié en somnis la deessa, que la designava com a conductora de l'expedició. Arribats els foceus a Marsella, hi bastiren un temple a Artemis, del qual Aristarca fou la principal sacerdotessa.

Els foceus dedicaven a Artemis un culte especial. Quan sortien els emigrants per a anar a fundar, enllà de la mar, colònies focees, els era encarregat que retessin culte a la deessa. Les colònies tenien el mateix culte i el mateix tipus d'estàtua d'Artemis que la metròpoli.

La rada marsellesa era ben abrigada i ampla, amb una vall fèrtil a la vora, no gaire lluny de la desembocadura d'un gran riu, el Roine; la mar era abundant de pesca, dolç el clima, clar el cel, hospitalaris els indígenes lígurs, els quals, d'altra banda, no tenien una organització política que els fes temibles, i era aquella costa poc visitada per les naus rivals.

La ciutat de Marsella, on s'establiren els foceus cap a l'any 600 abans de Jesu-

1) HERODOT: Llibre I, CLXIII.
2) HERODOT: Lloc citat.

crist, fou el centre foceu de l'Occident. D'allí sortien les naus que es dedicaven al comerç i les que anaven a fundar noves ciutats o noves factories. A la costa de Còrsega fundaren, l'any 560 abans de Jesucrist, Alàlia (Alèria), vint anys abans de la destrucció de Focea, la metròpoli.

«El sisè segle — diu Jullian — veié passar esdeveniments que foren decisius per al destí dels pobles mediterranis. Aparegueren aleshores les ciutats, les idees i els imperis als quals hauran d'obeir més tard, i que els transformaran en un món compacte i una civilització homogènia. L'Imperi persa fou constituït per Cir i Cambises: per primera vegada, almenys que nosaltres sapiguem, el somni d'una monarquia universal sortí de les valls dels rius orientals i arribà a les ribes i les illes de la mar Interior: ciutats i lligues egees s'habituaren poc a poc a la idea imperial. Però al mateix temps, la marina grega reivindicava per a ella l'herència de la thalassocràcia fenícia; i si Cartago creixia a Occident, els marins de la Jònia hi penetraven a llur torn, i amb ells aqueixos deus, aqueixos poemes homèrics, aqueixos mites i aqueixes formes d'art que han sotmès totes les riberes, d'Alexandria a Marsella, al culte del pensament hel·lènic. En fi, sota l'acció potent dels seus dinastes etruscos, Roma esdevé una molt gran ciutat, i es disposa a treure profit de la seva situació al centre d'Itàlia.» [1]

L'Artemis d'Efès (Museu de Nàpols)

Però observa que fou també aleshores quan els pobles del Nord davallaren contra els del Migdia en masses conqueridores. Fou el temps de la invasió celta, que és la primera de les immigracions nòrdiques que retardaren primer l'unitat mediterrània i que la destruïren segles després. [2]

La fundació de Marsella pels foceus és avui un fet indubtable i provat. La hipòtesi de la seva fundació fenícia està desacreditada, i les etimologies fenícies proposades per al nom de Marsella són pura fantasia. [3]

Contribuí en gran manera a la preponderància hel·lènica a Occident la moneda d'argent que feien servir els foceus, que era un magnífic instrument d'intercanvi comercial. «-Focea — escriu Jullian [4] — no havia inaugurat solament en el món occidental el regne dels vaixells de guerra i de cursa; hi havia també propagat i divulgat l'ús de la moneda, un altre agent de victòries comercials; el navili prenia per la força, la moneda obtenia per canvi.» Els indígenes quedaren meravellats dels petits discos d'argent. «Lleugers, brillants, ornats d'emblemes estranys i nous, d'imatges varia-

1) C. JULLIAN: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 194.

2) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 194.

3) RENÉ DUSSAUD: *Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la mer Egée* Pàg. 198, nota 2.

4) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 222.

des d'un aspecte enèrgic i impressionant, als quals els grecs anaven com a fetitxes de riquesa, hagueren de produir, em penso, una impressió profunda en els bàrbars.» [1]

Els ibers tenien tractats amb els foceus de Marsella. Els celtes es mostraven també amics dels massaliotes. [2]

Com fa notar Jullian [3], l'imperi de Marsella fou sobretot marítim. Les seves sis grans places — Niça, Antibes, Rhodanúsia, Agde, Roses, Empúries — eren ports. No fundaren, sembla, ni una sola colònia a l'interior de les terres.

L'endarreriment de les colònies gregues occidentals. — Un fet que cal tenir en compte per a l'estudi de la col·lonització hel·lènica, és l'endarreriment que presentaven les colònies focees de l'Occident mediterrani en relació amb les ciutats coetànies de Grècia. Fora de la pàtria, els grecs colonitzadors de l'Occident perdien el ritme de l'avenç que a la terra mare s'operava, i restaven estagnats, immòbils, servant els vells costums i les arcaiques rutines.

Disc amb inscripció ibèrica trobat a Empúries

Podríem dir que els grecs de les colònies occidentals eren, en certs aspectes, una degeneració dels grecs de la mar Egea. Ni en l'aspecte material ni en l'aspecte espiritual llur civilització pot posar-se al costat de la civilització de la metròpoli. Aquells arbres hel·lènics transplantats creixien esquifits i pobres a les costes de ponent.

Camille Jullian fa remarcar, parlant de Massàlia [4], que entre els grecs metropolitans era proverbial l'endarreriment dels grecs massaliotes. Aquests estaven mancats de la finor de sensibilitat i de la claredat d'intel·ligència pròpies de l'ànima hel·lènica. Feien la impressió de gent basta, rural. Llur art no tenia la gràcia de la Hèl·lada. Era antiquat i enterc, i no presentava la impetuositat bella de les obres del país d'origen. Hom pot creure que, lluny de la pàtria, els foceus perderen el pur sentiment de l'art. Per llurs manifestacions artístiques, ningú no hauria dit que Massàlia fos habitada per gent hel·lènica. És la ciutat grega, observa Jullian [5], que ha proporcionat menys estàtues. Les imatges dels deus que s'hi ha trobat resulten també antiquades. Mentre a Grècia la representació dels deus havia evo-

1) C. Jullian: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 223.
2) C. Jullian: Lloc citat. Pàg. 443.
3) C. Jullian: Lloc citat. Pàg. 403.
4) C. Jullian: Lloc citat.
5) C. Jullian: Lloc citat.

lucionat, a les colònies seguien venerant les antigues imatges. En lloc de la gràcia de la Diana caçadora, tenien la feixugor de l'Artemis d'Efès, monstruosa, amb els seus pits nombrosos. Quan l'Atenea de Grècia era la triomfal i armada imatge del Partenon, a les colònies de l'Occident apareixia encara l'Atenea asseguda i erta. [1]

A Emporion (Empúries), factoria fundada pels massaliotes, veiem confirmat el que diu Jullian parlant de Massàlia. Les escultures més antigues que hi han estat trobades, són rígides i disgracioses.

En el dret, l'endarreriment era així mateix considerable. Un tradicionalisme eixut imperava. Cap novetat jurídica, cap modificació no era admesa. El dret esdevenia gairebé immutable. Els qui gosaven a fer proposicions no avingudes amb les lleis, eren esborrats de les llistes dels ciutadans. Pel que toca al dret personal, hi havia costums bàrbars. Des que fou fundada la ciutat, servia la mateixa espasa al butxí, segons conta Valeri Màxim. I afegeix Jullian que hi havia molts altres usos cruels tan antics com l'espasa [2]. No era rar que s'intentés apaivagar les ires d'Artemis amb un sacrifici humà, com en els temps legendaris d'Ifigènia.

Així mateix era arcaica la constitució política dels massaliotes. No arribà fins a ells la transformació democràtica de la Hèl·lada. Seguí a Marsella — i cal creure que a les seves fundacions — el règim que donava el govern a les riques famílies d'armadors i de mercaders, els antepassats de les quals havien establert la ciutat. [3]

Les habituts — diu Jullian — es canviaven molt lentament en aqueix món tan isolat. Els foceus marsellesos bastien les cases a la manera antiga, sense teules acanalades, cobrint-les només de terra i palla llarga.

«Els murs emporitans — diu Puig i Cadafalch [4] — grollerament aparellats i sos carrers torts i ses cases de terra, són encara l'exteriorització de la vida arcaica vivent a Empúries, en el moment en què Atenes arribava a la plenitud de la civilització clàssica.»

No s'els havia d'acusar de grolleria, ans bé de rutina, remarca Jullian. Si eren una mica rudes, és perquè continuaven essent com llurs antepassats [5]. Pel demés, eren braus, robustos, arrauxats, més homes d'acció que de paraules. [6]

És el cas, però, que l'endarreriment, pel que toca les muralles i la forma dels

1) Cal tenir en compte ací que, contra ço que alguns suposen, l'Artemis grega, assimilada a la Diana romana, no és una representació posterior i més bella de l'Artemis d'Efès, venerada pels foceus. Les dues Artemis no tenen de comú sinó el nom.

És l'Artemis d'Efès la deessa de la fecunditat inexhaurible, concebuda segons la manera oriental. És també la deessa dels astres: sol, lluna, estrelles. El seu culte, els seus rites orgiàstics, les festes del mes d'Artemision, presenten un caràcter oriental i no tenen res que veure amb la vera Artemis hel·lènica.

El culte de l'Artemis d'Efès assolí gran boga, coincidint amb la fusió progressiva de l'hel·lenisme i de la civilització oriental. El temple d'Efès fou en aquells temps un dels santuaris principals de l'Orient mediterrani.

2) C. Jullian: *Histoire de la Gaule. I.*

3) C. Jullian: Lloc citat. Pàg. 433.

4) *Les excavacions d'Empúries.* Any 1908. Pàgs. 174 i 175.

5) Titus Livi: XXXVII, 54, 21-22.

6) C. Jullian: Lloc citat. Pàg. 433.

carrers, no correspon a l'estat de la Grècia del temps en què la deixaren els foceus colonials, sinó a molts segles enrera. El caràcter arcaic de les muralles demostraria que en els foceus colonials hi hagué, no ja una immobilitat de llur nivell de

Monedes d'Empúries reproduïdes a la «Corònica de Catalunya» de Jeroni Pujades (1609)

cultura, sinó més aviat, en certs aspectes almenys, una regressió. La semblança dels murs de la neàpolis emporitana amb els de Girona i Tarragona fa pensar en si els grecs utilitzaren a Empúries la forma de construcció habitual del país. [1]

No havem de donar, però, un sentit absolut a aqueix estat d'endarreriment. A Empúries com a Marsella, l'activitat hel·lènica mostra algunes admirables petites obres d'art. Diu Fita que les monedes encunyades a Empúries i els marbres gravats en lletres ibèriques competeixen en bellesa i perfecció de forma amb els millors de la Hèl·lada. [2]

L'endarreriment de les colònies més occidentals no era general a les colònies gregues. Ben al contrari. «En aqueixos horitzons més amples que a les estretes valls o a les estretes badies de Grècia — escriu A. Reinach [3] —, l'esperit grec prengué volada inconeguda a la mare pàtria». Per la seva banda, Curtius

1) J. Puig i Cadafalch: Indicacions verbals.
2) Fidel Fita: Discurs de contestació a Mèlida. Pàgs. 78 i 79.
3) A. Reinach: *L'hellénisation du monde antique*. Pàg. 76.

diu que a les colònies el geni grec es desvetllà més aviat, i que la facultat d'observació fou més diversament excitada; que la cultura intel·lectual es descabdellà en més sentits alhora, i les idees sortiren més depressa del cercle estret de les vulgars necessitats quotidianes. Així veiem que és a les colònies on començaren a grillar els primers gèrmens de la ciència, i on foren elaborades les diferents branques de l'art grec. [1]

Igualment enalteix A. Reinach la importància de la colonització grega. Si Grècia — afirma — ha tingut un lloc tan eminent en la història de la civilització, ho deu a la colonització hel·lènica. Només cal recordar el paper, tan gran en el terreny de l'esperit com en el del comerç, que Esmirna o Odessa, Nàpols o Marsella, representen encara avui al Mediterrani, i tot el que aquestes ciutats, antigues fundacions gregues, evoquen per a la història de la civilització. [2]

2. LES COLÒNIES GREGUES DE LA COSTA DE CATALUNYA

L'expansió dels foceus de Marsella. — Establerts els foceus a Marsella, feren servir el port marsellès com a base de noves expedicions, ençà i enllà d'aquell punt.

Baixant per la mar Mediterrània, resseguiren la costa per sota els Pireneus, establint diverses colònies i factories, entre les quals hi ha Empòrion (Empúries) i Rodhe (Roses), reconegueren la desembocadura de l'Ebre, es deturaren prop de la del Xúquer, al sud de València, al golf d'Elx i prop de Dènia, i allí alçaren Hemeroskopeion, mot que vol dir «la Centinella del Jorn».

L'establiment d'aqueixa filera de colònies o factories al llarg de la costa de França i de la península ibèrica portà lluites amb els cartaginesos, establerts a les Pitiuses. En aquestes lluites, que es descabdellaren devers els temps de la fundació de Marsella, els foceus venceren, i les costes dels mars de Narbona i de Catalunya restaren a llur disposició. Això succeïa del 598 al 541 abans de Jesucrist. Entre aquests anys devien ésser fundades pels foceus de Marsella llurs factories de la costa catalana.

El nombre i emplaçament de les colònies catalanes. — ¿Quines foren les factories que els grecs fundaren a la nostra costa?

Un temps hi hagué, no gaire llunyà, en què per tot arreu es creia trobar antics establiments grecs. Nombroses ciutats ibèriques del litoral català eren convertides en colònies gregues. Fou allò una il·lusòria hel·lenització excessiva de Catalunya. De les suposicions i hipòtesis i de les afirmacions temeràries no en resta avui gaire

1) CURTIUS: *Histoire grecque. I.* Pàg. 584.
2) A. REINACH: *L'hellénisation du monde antique.* Pàg. 76.

cosa. Predomina el parer que el nombre de les factories gregues fou reduït, tot essent molt ample llur influència cultural i mercantívola.

A la Catalunya estricta hi hagué les factories d'Emporion (Empúries), Rhode (Roses) i algunes més, la situació i data de fundació de les quals són incertes. Alguns també consideren la ciutat de Cypsela (la platja de Pals, segons uns, Sant Feliu de Guíxols, segons altres) com una colònia grega; però no en tenim proves.

Cap ribera del món, diu Jullian, no oferí una més llarga línia de ciutats filles i sotmeses d'una sola metròpoli. [1]

Remarca Jullian que cap dels millors ports de la costa nord — València, Sagunt, Tarragona, Barcelona — reberen una colònia marsellesa. Els ibers muntaven allí la

Vasos corintis de porcel·lana de Naucratis, trobats a Empúries

guàrdia, sobretot prop dels grans rius [2]. El veritable imperi grec no passava de sota els Pireneus, de la banda meridional del golf de Roses, on establiren la factoria d'Empúries.

En cada colònia que Marsella fundava, hi bastia un temple per a l'Artemis d'Efès, imatge del temple de la seva acròpolis. Així es veié la deessa asiàtica dominar la plana de la Camarga, els caps dels Pireneus, el promontori de Dènia. [3]

El lloc d'Empúries i Roses entre les colònies massaliotes. — Les dues fundacions marselleses, que centralitzaren els afers amb l'interior i les empreses de pesca, esdevingueren importants ciutats, les més importants potser de l'Imperi: llur riquesa i llur allunyament les feren aviat tan independents de llur metròpoli com aquesta ho era de Focea. [4]

No intentaren els massaliotes apoderar-se de les ciutats celtes i ibèriques. No volgueren fer feina de conqueridors. Es limitaren a establir factories fortificades que servien per a drenar els productes indígenes.

Les colònies del nord de Catalunya permeteren als massaliotes l'accés a les mines d'argent dels Pireneus.

1) C. JULLIAN: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 398.
2) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 402.
3) C. JULLIAN, recolzat en cites d'Estrabó: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 432.
4) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 401.

Darrera el golf de Roses — diu Jullian [1] — es produïa abundantment el lli, que era teixit a Empúries; els cèlebres camps d'espart d'aquest mateix país proporcionaven la primera matèria als obradors de cordes de gairebé tota la mar Mediterrània, i sobretot d'Itàlia. Així ho afirma Estrabó, i ho confirmen d'altres testimoniatges.

Les guerres púniques exerciren una transcendental influència sobre el descabdellament de les colònies gregues del Mediterrani occidental. Triomfants els romans en la segona guerra contra Cartago (218-201 abans de Jesucrist), les colònies gregues visqueren sota una mena de protectorat romà, i més tard es convertiren en municipis romans. Fou a Empúries on, l'any 218 abans de Jesucrist, desembarcà Gneu Escipió amb els seus legionaris romans, per a combatre els cartaginesos.

Vas grec trobat a Empúries (primer període)

3. EMPORION (EMPÚRIES)

Quan fou fundada Empúries? — Joaquim Botet i Sisó [2] deduí de l'estudi de les monedes i de la ceràmica més antigues trobades a Pont de Molins i a Empúries, que els grecs fundaren la paleòpolis o ciutat vella a la primera meitat del segle VI abans de Jesucrist.

Frickenhaus [3] fa observar, seguint a Camille Jullian, que no podia tenir efecte la fundació d'Empúries entre el combat naval d'Alàlia (535 abans de Jesucrist), en el qual els etruscos i els cartaginesos derrotaren els grecs, prenent-los el domini de la mar Mediterrània occidental, i la batalla d'Himera (480), que tornà a donar als grecs la supremacia en la dita mar. Que la fundació no fou posterior a l'any 480, ho proven les troballes arqueològiques. Per tant, cal creure que fou anterior a l'any 535.

Ara bé: no ha estat trobada a Empúries ceràmica anterior a la segona meitat del segle VI abans de Jesucrist, mentre que se n'ha trobat una gran quan-

1) C. JULLIAN: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 412.

2) Discurs llegit a la Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, en la recepció de D. Joaquim Botet i Sisó. Girona, 1909.

3) *Zwei topographische Probleme.* Bonn, 1909.

titat de posteriors al 550. Això permet el fixar la data de la fundació d'Empúries al començament de la segona meitat del segle VI abans de Jesucrist, o sigui del 550 al 535.

Les troballes de ceràmica a la necròpolis d'Empúries situada al sud de la neàpolis — necròpolis utilitzada segurament des dels primers temps de la fundació d'Emporion — confirmen aquesta data. Les dites troballes no es poden datar més tard de mig segle VI. Són, en efecte, vasos de les fàbriques d'Àsia Menor, de Naucratis, de Calcis, de Corint, i de les anomenades italo-coríntics, les quals foren suplantades per les fàbriques àtiques a la fi del segle VI. [1]

Vas grec trobat a Empúries (primer període)

Encara hi ha una nova confirmació de la data fixada. Havent estat fundada la neàpolis, segons calcula Puig i Cadafalch [2], a la fi del segle VI, la fundació de la colònia grega ha d'ésser anterior a aquesta data.

L'emplaçament de la colònia. — Les antigues colònies gregues eren petites. Eren factories per al comerç, no places per a la conquesta, «dipòsits de marxants i no capitals d'imperi», com diu Jullian. [3]

Illetes properes a la terra, o petites penínsules elevades, eren els llocs preferits pels fundadors de poblacions marítimes, pel doble aventatge que així trobaven en la major seguretat per mar i per terra. Per això, en establir-se a Empúries els foceus de Marsella escolliren per emplaçament de la primitiva població — la aleòpolis — la col·lina

Vas grec trobat a Empúries (primer període)

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 206.
2) Puig i Cadafalch: *Les excavacions d'Empúries*.
3) C. Jullian: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 211.

de Sant Martí d'Empúries, que aleshores formava una illa vora la costa. A Empúries, com a altres bandes, els indígenes no estimaven la mar ni les seves indústries. Els indigetes només estimaven les pastures, la caça i la vida dels boscos.[1] Àdhuc els qui habitaven vora mar eren, per llur vida social i llur psicologia, gent de l'interior. Gent de la selva, no pas de la platja.

Els bàrbars de vora mar estaven acostumats a les visites dels marxants.[2] L'establiment dels foceus a Empúries es féu, probablement, sense lluites. No obstant, els grecs havien de viure en constant alarma pel perill dels atacs i sobretot de les depredacions dels indigetes, llurs veïns a Emporion.

Vas grec trobat a Empúries (primer període)

La destrucció de Focea. — No foren separats per molts d'anys el fet de la fundació d'Empúries i el de la destrucció de Focea, la ciutat mare. Aquesta fou sotmesa per Cir, entre el 553 i el 549, i destruïda poc després, l'any 541.

Per a les colònies focees de l'Occident, la destrucció de la metròpoli fou motiu de prosperitat i de riquesa momentànies.

Presa Focea pels perses, gran nombre de foceus emigraren de llur pàtria per a no tornar-hi mai més. Se n'anaven cap a Occident, on un ample món s'els obria a les colònies. Milers de foceus fugitius, embarcats en més de seixanta navilis, s'adreçaren a Alàlia. Era aquella — diu Jullian — la més gran força militar i naval que mai no haguessin vist les mars bàrbares de l'Occident.[3]

Amb l'arribada dels foceus fugitius, la colonització de Còrsega s'intensificà i el domini marítim dels grecs fou més complet. Conta Herodot que els temples dels foceus s'alçaren a les vores de les mars.[4]

L'arribada dels foceus fugitius doblà almenys el nombre d'habitants de Mar-

1) C. JULLIAN: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 403.
2) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 206.
3) C. JULLIAN: Lloc citat. Pàg. 218.
4) HERODOT: I, 114, 165, 166.

sella. I ja no eren aventurers aplegats per l'atzar els qui arribaven. Eren famílies enteres, que duien els tresors domèstics. Amb els homes venien les dones i els infants. Així mateix degué succeir a Empúries.

Però aquesta aportació metropolitana era la darrera. La mare pàtria estava en poder dels perses.

La lluita dels grecs contra els cartaginesos i els etruscos. — La caiguda de la metròpoli fenícia de Tir, presa pel persa Nebucadnezar l'any 573 abans de Jesucrist, donà als grecs la definitiva victòria sobre llurs vells rivals, els fenicis. Descartats aquests pel cop formidable de l'Orient, els grecs foren senyors del comerç mediterrani. Les colònies que havien establert a la península italiana, a Sicília i a la costa occidental, els serviren de bases imperials i mercantívoles.

Vas grec trobat a Empúries (primer període)

En una generació — escriu Jullian — la thalassocràcia grega s'havia mostrat de les fronteres del Laci a les d'Andalusia, del cap de Circe a la gruta de Calipso. I les mercaderies gregues penetraren, junt amb les petites monedes lleugeres i brillants, per les rutes de l'Espanya interior i fins al bell mig de la Toscana, puix que la gent hel·lènica havia conservat excel·lents relacions amb els Tarquins de Roma. Els grecs aconseguiren formar un imperi per a l'explotació de les riqueses marítimes i mineres de les tres grans regions de l'Europa occidental [1]. La gran puixança de Marsella, que féu d'aquesta ciutat la més famosa de les colònies focees, deguda fou als atzars històrics que l'afavoriren.

Però aquest domini incontrastat no durà gaire. Caiguda Tir, s'alçà Cartago. Aquells fenicis que un dia s'allunyaren de la metròpoli asiàtica i s'establiren a les terres del nord africà, els cartaginesos, es convertiren aviat en una potència temible. Els fenicis d'Àfrica pendrien la revenja de la desfeta dels fenicis d'Àsia. Cartago venjaria Tir.

Els cartaginesos, que aspiraven a ésser els hereus de l'imperi mercantívol dels fenicis, trobaren uns excel·lents aliats en els etruscos, els quals formaven, en el segle VI, el més poderós poble d'Itàlia.

1) C. JULLIAN: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 217.

Eren els etruscos «grans corredors de rutes marítimes, marxants hàbils també, pirates més temibles que les gents de Cartago.» [1]

Els foceus s'establiren a Alàlia uns quaranta anys després de la fundació de Marsella, o sigui cap al 560. Estenent-se pel costat de la mar Tirrena, esdevingueren una amenaça per als etruscos. Aquests es trobaren naturalment acostats als cartaginesos per a combatre llur comú enemic: els grecs de Focea, que havien portat a l'Occident mediterrani l'activitat de llur tràfec comercial i de llur influència política.

Des del segle v, diu Hatzfeld, l'hel·lenisme havia pres tanta d'extensió, que havia de xocar en diversos llocs amb potències rivals que ja no estaven disposades a recular davant d'ell, de la mateixa manera que l' hel·lenisme no s'avenia a cedir-los la plaça. A Espanya, la ciutat de Mainake era veïna i rival de la colònia cartaginesa de Màlaga; a Còrsega, el grecs establerts a Alàlia hagueren de lluitar contra els cartaginesos de Sardenya, i, enc que els venceren sobre la mar en una dura batalla, es veieren obligats finalment a retirar-se davant els invasors púnics per a anar a fundar, sobre la costa de Lucània, la ciutat de Vèlia; a Xipre, les ciutats hel·lèniques vivien en mala intel·ligència amb les colònies fenícies. Però, sobretot, en dos punts de la mar Mediterrània era agut l'antagonisme entre l'hel·lenisme i els seus rivals: a Sicília i a Jònia. [2]

Vas grec trobat a Empúries (primer període)

Batalla d'Alàlia. — Poc després de fundada Empúries, esdevenia la batalla naval d'Alàlia (Alèria), que per mitja centúria féu senyors de la mar Mediterrània els etruscos i els cartaginesos, comuns enemics dels grecs.

Les esquadres reunides dels etruscos i els cartaginesos atacaren la flota grega en aigües de Sardenya, davant Alàlia (535 abans de Jesucrist). Fou una gran batalla naval, en la qual intervingueren cent vuitanta vaixells.

Pels dos costats les pèrdues foren molt grans. Els foceus perderen les dues

1) C. Jullian: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 200.

2) J. Hatzfeld: *L'hellénisation du monde antique.* Cap. v. Pàg. 135.

terces parts de llur flota. I a despit de llurs crits de victòria, reberen un cop mortal. Ells no podien refer llur força naval destruïda en la batalla. Al contrari, podien refer-la els enemics. Tement amb raó un nou atac dels aliats etrusco-cartaginesos, que els hauria estat forçosament fatal, els foceus abandonaren Alàlia i els establiments propers. Una part d'ells anaren a fundar Vèlia, al sud d'Itàlia. Una altra part es refugiaren a Marsella.

Vas grec trobat a Empúries (primer període)

Aquesta perdè el domini de les mars. Mentrestant, havia romput amb els seus veïns lígurs, i a causa d'aqueixa ruptura estava amenaçada per terra. L'imperi foceu — remarca Jullian [1] — estava destruït. Etruscos i cartaginesos dominaren novament la mar. Cada un dels dos aliats s'assegurà una zona d'influència.

Batalla d'Himera. — Gelò, esdevingut tirà de Gela (491), a l'illa de Sicília, aprofitant-se de la lluita entre l'aristocràcia i el poble de Siracusa, s'apoderà d'aquesta ciutat (485), i anà estenent el seu domini per quasi tota l'illa. Però Teril·los, tirà d'Himera, destronat per Terò, sogre de Gelò, demanà l'auxili dels cartaginesos.

Aquests no esperaven sinó una ocasió o un pretext per a intervenir a l'illa. Amb tal fi havien preparat un exèrcit formidable. Segons Herodot, aqueix exèrcit estava format per 300,000 homes, 200 vaixells de guerra i 3,000 transports. Els historiadors moderns creuen molt exagerades aqueixes xifres, com ho són bona part de les que donen els antics. Però és indubtable que Hamílcar, cap de les forces cartagineses, pogué dur davant Himera un exèrcit força més nombrós que el de Gelò, qui només disposava de 50,000 infants i 3,000 cavalls.

Així i tot, Gelò guanyà la batalla d'Himera (480), degut a la superioritat del seu talent militar i a l'excel·lència de la seva cavalleria.

1) C. JULLIAN: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 218.

És interessant de notar que l'exèrcit d'Hamílcar a Himera estava reclutat entre els pobles més bel·licosos de la mar Mediterrània occidental: ibers, gals, lígurs, sards, africans.

Pocs mesos després, els grecs desfeien a Salamina la flota de Xerxes. L'hel·lenisme obtenia, gairebé ensems, una doble victòria a Orient i a Occident, derrotant els seus dos enemics tradicionals, els seus «enemics hereditaris», com diríem usant una moderna expressió alemanya: els púnics i els perses, els quals, segons alguns historiadors, s'havien posat prèviament d'acord per a donar als grecs un cop decisiu.

Sis anys després, tocà el torn de la derrota als etruscos, els altres enemics dels grecs. Hierò, germà i successor de Gelò, mort al cap de dos anys de la batalla d'Himera, aconseguí una victòria decisiva contra la flota etrusca davant Cumes (474). El poder dels grecs occidentals arribà al punt més alt. Siracusa, el paper de la qual havia estat preponderant en la victòria contra els cartaginesos i els etruscos, va esdevenir indiscutible capital de la Grècia d'Occident.

Cràtera amb figures vermelles, del segle IV abans de Jesucrist, trobada a Empúries

«Al començament del segle V, diu Hatzfeld, si la mar Mediterrània no era un llac grec, almenys hi havia ciutats gregues sobre quasi totes les seves costes. Des de la punta oriental de Xipre, on estava establerta la dòrica Salamina, fins a la focea Mainake a Espanya (prop de Gibraltar), un cordó, adés apretat, adés fluix, de colònies i de metròpolis ocupava les seves vores.» [1]

Territorialment, però, la batalla d'Himera no tingué conseqüències, puix que els cartaginesos no perderen ni un pam de terreny i conservaren, segons el tractat de pau, totes llurs factories sicilianes. Marítimament, Cartago no fou desfeta a

1) J. Hatzfeld: *L'hellénisation du monde antique*. Cap. V. Pàg. 135 i 136.

Himera, sinó solament avisada, i conservà fins a les guerres púniques el seu rang al Mediterrani occidental. [1]

Per als etruscos, la derrota de Cumes fou fatal, i no tingué revenja. La completaren, en terra, els llatins de Roma, que sacudiren el jou dels Tarquins i de Porsenna, fent recular els etruscos fins més enllà del Tibre.

Hídria amb figures vermelles, del segle IV abans de Jesucrist, trobada a Empúries

Marsella, malgrat de no haver intervingut en aquestes lluites, en tocà esplèndids beneficis.

Però la preponderància dels grecs, recobrada a Himera, no durà molt. Després de la mort de Hierò (467), la definitiva davallada del poder hel·lènic s'inicià a les regions occidentals. «Lluites intestines i guerres estrangeres — escriu A. Reinach — recomençaren, i l'exhauriren ràpidament: en menys de dos segles, la Grècia d'Occident no serà sinó una rica, però feble presa que es disputaran cartaginesos i romans.» [2]

Totes aquestes vicissituds del poder grec a Occident exerciren, és clar, una forta influència sobre el descabdellament i l'esdevenidor de les colònies de la costa catalana.

Els autors antics i Empúries: Estrabó, Titus Livi. — Avië, copiant el periple grec que va descriure la costa indigètica, al segle VI abans de Jesucrist, no parla d'Empúries en el seu periple. Tampoc en parla Hecateu de Milet, escriptor del segle VI abans de Jesucrist, en els fragments coneguts. L'autor més antic que en parla és el pseudo-Escíl·lax de Carianda, en el seu periple, del segle IV, on diu que Empúries era una fundació massaliota. Polibi, l'historiador grec, mort l'any 125 abans de Jesucrist, no fa sinó esmentar Empúries en mig d'una sumària descripció de la costa ibèrica.

Estrabó, a la seva Geografia (on compila Polibi, Artemidor i Posidoni), és qui dóna primer una descripció detallada d'Empúries.

1) J. Hatzfeld: *L'hellénisation du monde antique.* Cap. V. Pàg 153.
2) Adolphe Reinach: Lloc citat. Pàg. 126.

«El primer lloc — escriu — que ocuparen els emporitans en venir de Marsella fou una illeta que està davant Empúries, la qual és avui anomenada paleòpolis, això és, ciutat vella; però actualment habiten en terra ferma. És Empúries una ciutat doble, separada per un mur. De primer fou habitada pels indígenes, els quals enc que es governaven per llurs pròpies lleis, volgueren tancar-se com els grecs mitjançant un mur comú per a llur major seguretat. Així hi havia dues ciutats dividides per una muralla mitjera; però després constituïren un govern, agermanant les lleis dels bàrbars amb les dels grecs.» [1]

Més detallada i precisa és la descripció de Titus Livi, historiador romà del temps de l'emperador August (59 abans de Jesucrist — 17 després de Jesucrist), qui utilitzà, per a la seva descripció, els escrits de Cató, el famós cònsol sever, autor de l'obra en set llibres «Orígens i Història de Roma», gairebé perduda del tot. Cató havia vingut a Empúries l'any 135 abans de Jesucrist. Vet ací la descripció que d'Empúries fa Titus Livi:

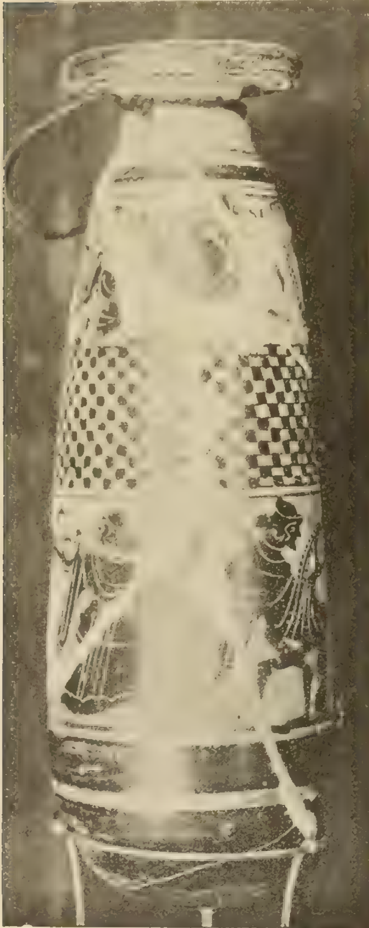
«Ja aleshores Empúries es componia de dues ciutats separades per un mur, l'una habitada pels grecs originaris de Focea, com els de Marsella, i l'altra pels hispans; però la ciutat grega, que donava a la mar, estava guardada per un recinte d'unes quatrecentes passes; la ciutat hispana, més allunyada de la mar, estava circuïda per un mur de tres mil passes. Més tard, Empúries rebé una colònia romana, que hi establí el diví Cèsar, després de la derrota dels fills de Pompeu. Aquests tres pobles es troben avui confosos en un sol, puix que primer els hispans, i els grecs després, esdevingueren ciutadans romans. Tenint en compte que llur ciutat estava aleshores oberta per un dels seus costats a incursions marítimes, i de l'altra a les agressions dels hispans, nació bàrbara i bel·licosa, és d'estranyar que pogués viure amb seguretat. Era la salvaguarda de la seva feblesa la vigilància regular i contínua que dóna sempre la temença d'un veí més fort. La part del mur, que donava a la banda de terra, era més fortificada i tenia una porta sola; un magistrat guardava aquesta entrada, sense poder deixar el seu lloc un sol instant. A la nit, una terça

Vas grec trobat a Empúries
(primer període)

1) ESTRABÓ: *Geografia*. Llibre III.

part dels ciutadans feien guàrdia als baluards, i no era pas per cerimònia ni pel sol respecte a la llei que les guàrdies es succeïen, i passaven les rondes, i s'hi posava cura, com si l'enemic hagués estat a les portes. Cap hispà no era admès dins la ciutat i els habitants no sortien fora els murs sinó amb gran precaució; en canvi, per la banda de la mar, la entrada era lliure. Els de la ciutat grega no sortien mai, si no eren en bon nombre, per la porta que donava a la ciutat hispana, i aquests solien ésser els qui havien estat de guàrdia als baluards la nit precedent. Els obligava a aquesta sortida el comerç que feien amb els hispans, inhàbils en l'art de navegar, que s'acontentaven amb poder comprar les mercaderies estrangeres que es rebien per mar i importaven, donant per a l'exportació els productes de llurs terres.»

Vas grec trobat a Empúries
(primer període)

Silius Itàlic dóna també d'Empúries algunes notícies aprofitables, i confirma l'existència d'una ciutat grega vella, la paleòpolis, a més de la neàpolis o ciutat nova.

Les cites que d'Empúries fan altres autors — Esteve de Bizanci, Tolomeu, Mela i Plini — són insignificants i no afegeixen res a allò que en diuen els autors que havem esmentat anteriorment.

Les excavacions. — Les excavacions fetes des del 1908 a Empúries per la Junta de Museus de Barcelona, gràcies a les quantitats votades per la Diputació provincial de Barcelona, han donat resultats excel·lents, permetent el completar i rectificar, en part, les dades que havien consignat el rossellonès Jaubert de Passa [1], Botet i Sisó [2], Pella i Forgas [3], Schulten [4] i Frickenhaus [5].

Diu amb raó Giménez Soler que l'arqueologia espanyola amb prou feines

1) *Notice historique sur la ville et la contrée d'Empuries.- Mémoires de la Société royale des antiquaires de France.* París, 1823.

2) *Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion.* Madrid, 1875.

3) *Història del Ampurdán.* Barcelona, 1887-88.

4) *Ampurias. Sonderabdruck aus den Neuen Jahrbüchern.* Leipzig, 1907.

5) *Zwei topographische Probleme. Sonderabdruck aus «Bonner Jahrbüchern».*

guarda dels grecs altres records que els de Empúries [1]. La investigació d'Empúries, com remarca Bosch i Gimpera [2], és per ara l'únic camí per on s'arriba a conèixer el descabdellament de la colonització grega a la península. «De les altres colònies, afegeix, fins la identificació del lloc que ocupaven és dubtosa, i en general no s'han fet investigacions al sòl, o han resultat infructuoses.» De les excavacions ha sortit molta llum, que aclareix les descripcions que d'Empúries han fet els antics autors.

L'illeta de Sant Martí d'Empúries (Lloc de la paleòpolis, vist des de la neàpolis)

Ibers i grecs a Empúries. — Que els indigetes estaven establerts prop de la platja d'Empúries quan les naus massaliotes hi arribaren, es dedueix amb tota evidència dels relats dels escriptors antics. Les colònies mercantívoles eren precisament establertes per a l'intercanvi amb els indígenes, i aquest intercanvi no hauria estat fàcil si per aquells volts no hi hagués hagut establerts els indígenes en nombre considerable.

Els textos antics ens pinten la població indígena, en temps de la colonització focea, com a molt endarrerida i bàrbara. Els indigetes que habitaven la comarca d'Empúries eren gent feréstega i dura, que es dedicava a la caça i habitava a les coves, diu Avièn en l'*Ora maritima.* [3]

Les troballes fetes en les excavacions d'Empúries confirmen l'existència, en aquella rodalia, d'una població ibèrica. Al costat dels objectes grecs, luxosament decorats, hom ha trobat ceràmica mal cuita, que sembla feta sense torn, amb els caràcters de una supervivència prehistòrica.

Això no vol dir que tot l'art ibèric d'aquells temps fos tan grosser. Ultra aqueixa supervivència de la basta indústria primitiva, tenim la ceràmica ibèrica, molt bella en alguns casos, que imita els dibuixos grecs.

Els indigetes formaven aleshores petits poblats amb fortificacions, vivien dels

1) A. Giménez Soler: *La península ibèrica.* Tom X de la *Història Universal* dirigida per Oncken.

2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pag. 201.

3) 524-526.

ramats, de l'agricultura, de la rudimentària explotació minera i sobretot de les plantes textils, com el lli i l'espart. Estrabó diu que a Empúries hom teixia el lli. [1]

Però ¿hi havia allí, al lloc d'Empúries o en el seu immediat veïnatge, en el moment de l'arribada dels foceus, un poblat ibèric? Això és dubtós. De les descripcions que trobem als vells textos, sembla deduir-se que la ciutat ibèrica d'Empúries fou posterior a la ciutat grega. Així haurien estat l'establiment de la ciutat focea i el seu comerç ço que dugué els ibers a establir-se al costat dels hel·lens.

El fet d'haver-hi dues ciutats veïnes, la grega i l'indígena, el veiem en diversos indrets. A les illes Hyeres, davant Marsella, Òlbia i Atenòpolis semblen no haver estat sinó una doble ciutat indígena i grega, respectivament [2]. Al costat de l'Aralete s'alçà, fundada pels indígenes, la factoria de Rhodanúsia [3]. La mateixa cosa podem dir d'Agathe (Agde) i Poliginus [4]. I el nom d'Antípolis (l'Antibes d'avui, a Provença) indica que era una ciutat que estava davant d'una altra [5].

Tros de la muralla antiga de mig-jorn propera a la mar

Segons la descripció de Titus Livi, la ciutat ibèrica era allunyada de la mar. Creu Puig i Cadafalch [6] que el poblat ibèric al qual l'historiador romà es refereix, d'acord amb les dades de Cató, és molt probablement el que coronava la col·lina d'Empúries, a uns 150 metres de la ciutat hel·lènica, prop de l'antic port grec.

Havem vist que Titus Livi descriu les dues ciutats, la ibèrica i la grega, formant una ciutat doble, dividida només per un mur mitger: *jam tunc Emporiæ duo oppida erant muro divisa.*

Troba Puig i Cadafalch que el text de Titus Livi és, en aquest punt, contradictori,

1) Estrabó: *Geografia.* III. Pàgs. 4, 9.
2) C. Jullian: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 397.
3) C. Jullian: Lloc citat. Pàg. 399, n.° III.
4) C. Jullian: Lloc citat. Pàg. 400.
5) C. Jullian: Lloc citat. Pàg. 397, n.° IV.
6) J. Puig i Cadafalch: *Les excavacions d'Empúries.* Pàg. 177.

perquè d'una banda descriu una ciutat doble, separada solament per un mur mitger; i de l'altra banda, diu que la porta de la ciutat grega que donava a la ciutat ibèrica estava fortificada i guarnida constantment en peu de guerra amb la terça part dels ciutadans. [1]

«La ciutat — afegeix — que guardava amb tantes precaucions les muralles i la porta, no podia estar unida a la ciutat enemiga: la ciutat doble, o havia d'entendre's com dues ciutats i el mur mitger no havia tingut realitat, o era posterior als temps d'enemistat i desconfiança. El text de Livi, o era inexacte, o l'arreplec de dues

Decoració d'un vas grec trobat a Empúries

realitats separades per segles. Livi parla en un mateix capítol i, com si fossin simultanis, de dos fets que pertanyen a èpoques diferents, a segles de distància, i la ciutat hispànica circuïda amb la grega d'un mateix mur no és la enemiga dels grecs, contra la qual són necessàries les precaucions d'un permanent estat de guerra, sinó una altra més moderna.»

D'altra part, Cató, arribat l'any 135 a Empúries, ha de lluitar contra els indigetes, prenent la ciutat grega per base d'operacions, cosa que no es pot concebre si suposem les dues ciutats separades solament per un mur mitger. [2]

1) J. Puig i Cadafalch: *Les excavacions d'Empúries*. Pàg. 180.
2) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 208.

Frickenhaus [1], cercant així mateix una explicació al text aparentment contradictori, prova d'assenyalar les fonts d'on tragué Titus Livi les dues parts juxtaposades de la seva narració, i creu trobar dues fonts: una de grega, relativa al

Decoració d'un vas grec trobat a Empúries

temps que les dues ciutats emporitanes, ibèrica i grega, eren enemigues, i una de romana, que es refereix a temps posteriors, quan s'havia format la ciutat doble amb un mur mitger.

La ciutat de dalt del turó que presenta els caràcters d'una colònia romana, no devia ésser construïda fins després de la vinguda dels romans. La planta rectangular que deixen veure les runes i la fàbrica inferior dels murs d'aquest clos ho indiquen.

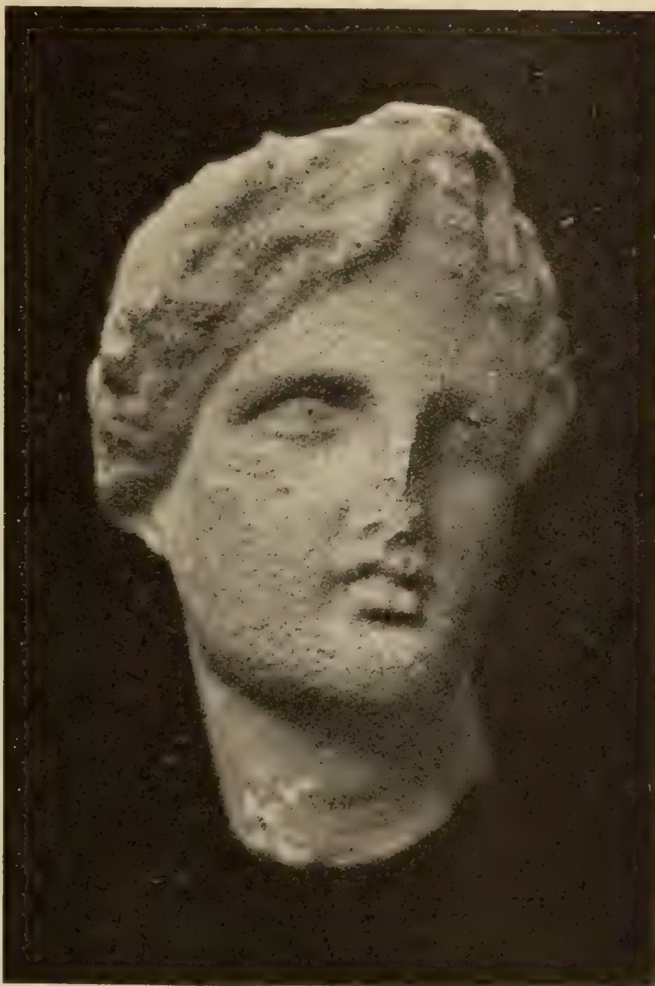
La ciutat rectangular romana devia seguir a la primitiva ciutat ibèrica, que ocupava, en part potser, el mateix emplaçament.

També es remarca que, mentre a les runes de la ciutat de prop la mar, o sigui la neàpolis, s'ha trobat abundant ceràmica grega del segles v al iii abans de Jesucrist, a les ruïnes de la ciutat romana de dalt del turó s'ha trobat abundant ceràmica campaniana (segle iii) i de pasta roja, o sigui aretina i imitacions d'aquesta (segle ii i següents), igual a la trobada a l'estrat romà que cobreix la ciutat grega, i barrejada amb la ceràmica ibèrica.

1) *Zwei topographische Probleme*. Pàg. 404.

El mur mitger de què parlen Estrabó i Livi ha aparegut en gran part en les excavacions, i era el que separava la ciutat inferior, grega, i la superior, ibero-romana.

Escriu Jullian que Empúries estava formada per dues ciutats, l'una indígena, del costat de terra, l'altra marsellesa, del costat de la platja; cada una tenia els seus murs i les seves portes; però els espanyols (és a dir, els indigetes) no entraven mai a la ciutat dels grecs: eren aquests els qui anaven a la ciutat bàrbara per vendre-hi llurs mercaderies i comprar-hi els productes de la terra. Empúries formava així una doble factoria de canvi, de trànsit i de comissió.

Cap de Venus Afrodita trobat a Empúries

«La fusió de les dues ciutats, i llur transformació en mers barris — escriu Bosch i Gimpera [1] — deuen ésser de temps posteriors a Cató, després de la pacificació del país dels indigetes; i a la dita fusió hi devia contribuir poderosament l'establiment de la colònia romana de Juli Cèsar. Després del seu temps, de l'antic poblat ibèric no en devia restar res, i l'Empúries ibero-romana és la ciutat que han descobert les excavacions.»

Aplegà així finalment el recinte d'Empúries aqueixes ciutats diferents, i es creu que per això fou anomenada «Empuriæ», és a dir, les Empúries. Noti's que l'actual nom català presenta la terminació en plural.

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 208.

Es clar que aqueixes conclusions només poden tenir un caràcter provisional. Les noves dades que vagin coneixent-se i els nous resultats de les excavacions, poden rectificar i esmenar més o menys les conclusions exposades.

A títol de curiositat reproduïm ací el que diuen sobre Empúries el cronista català del segle XV Bernat Boades, i l'historiador del segle XVI, Diago.

Conta el primer, seguint Titus Livi a la seva manera, que «... la ciutat d'Empúries, qui lavors era gran poble, e estava divís amb un mur molt fort,

Sant Martí d'Empúries (al fons), lloc on primer s'establiren els grecs, i moll de l'antic port

e en una part de aquella staven poblats grecs e en altra spanyols, qui encara que'n havien portat llur origo dels grecs de Beòcia, en comparació dels altres grecs qui aprés d'ells hi vengueren, se'n deien spanyols, ja per la llur gran antiguitat de la llur població en Alba, com també per la ferea (feresa o ferotgia) que dels naturals havien pres.» [1]

Diago conta al seu torn que en temps dels romans es partia la ciutat d'Empúries en tres ciutats, separades l'una de l'altra per «muro, fossos, guardas y lenguaje. Aquella que mirava al Levante era de los Griegos; aquella que hacia Poniente de los Romanos; y aquella que estaba hazia el Norte era de sus naturales antigos.» [2]

1) B. Boades: *Feyts d'armes de Catalunya.* Cap. I. Pàg. 10.
2) F. Diago: *Descripció de Catalunya.* Pàg. 13.

La paleòpolis. — Els grecs, en establir-se a Empúries, alçaren, com sabem, la menuda ciutat anomenada paleòpolis, o sigui ciutat vella.

On s'alçava aquesta ciutat? Historiadors dels passats segles, com Pere de Marca, Costa i Jeroni Pujades, cregueren que s'alçà a les illes Medes. Fou això una equivocació, posteriorment rectificada [1], i que les excavacions han palesat d'una manera que no deixa lloc a cap dubte.

La paleòpolis s'alçà al lloc mateix on s'alça avui l'humil vilatge de Sant Martí d'Empúries, damunt una mena de petit cap, que abans era una illeta i que després les sorres arrossegades pel riu i l'alçament de la costa han unit a la terra ferma. Allí on hi ha avui, coronant el caseriu, l'església de Sant Martí, hi havia, en temps dels grecs, el temple de l'Artemis d'Efès.

Diu Frickenhaus [2] que l'illa de la petita paleòpolis era suficient per a l'estatge dels primers emigrants arribats de Marsella. Els morts eren enterrats a la terra ferma. La necròpolis, que fou utilitzada fins a l'època romana, era al sud, sobre una punta de la costa.

Fins avui, les excavacions han estat difícils a la paleòpolis. Per atzar s'hi ha descobert (1919) un fragment grec arcaic: un bloc de pedra amb un fris representant dues esfinxs. [3]

La neàpolis. — Amb el temps, la paleòpolis, que no podia engrandir-se per les petites dimensions de l'illa damunt la qual s'aixecava, resultà estreta. Una nova població fou alçada en terra ferma, al voltant del port, en el pendent de la col·lina. Era la neàpolis, la ciutat nova.

Allí ja no estaven els foceus resguardats per les aigües. Per això hagueren de bastir els murs de què parla Estrabó. Les muralles foren bastides tant per la banda de terra com per la de mar. Gràcies a les excavacions s'ha descobert la muralla pel costat terrestre.

Aqueixes muralles, tal com avui es troben, són fetes d'enormes pedres bastes, col·locades en fileres desiguals. Una pedra hi ha, en l'angle d'una torre, que té més de dos metres de llargada, per més d'un i mig d'alçada i dos de gruix. El seu pes es calcula en uns 16,000 quilograms. Tenint en compte l'extensió — uns 600 metres — i el caràcter dels murs, cal concloure que es trigà molt de temps a enllestir el recinte. Presenta aquest tres torres quadrades d'un front d'uns vuit metres.

La ciutat ibèrica. — No s'ha trobat res fins ara de la primitiva ciutat ibèrica de dalt del turó. Els murs trobats allí presenten una base de pedres, treballades per les cares horitzontals, a fi de poder-les assentar bé, i que no estant treballades en llurs cares verticals, esdevenen sortints i formen un encoixinat. Damunt aquesta

1) JAUBERT DE PASSA: *Notice historique sur la ville et la contrée d'Empuries.*
2) FRICKENHAUS: *Zwei topographische Probleme.*
3) «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans» Volum VI. Anys 1915-20. Pàg. 707

base de filcres de pedres s'alcen, separadament, a un costat i altre, dues parets de formigó, o sigui una barreja de sorra, calç i pedres, posada, encara tova, entre dos motllos de taulons que sovint han restat impresos. Després s'omplia

Porta d'entrada de la ciutat grega

amb terra el buit que deixaven les dues parets i per damunt s'estenia, unint-les, una capa de formigó. El portal de la muralla està fet com aquesta. Pedres sota, formigó damunt. Entrant per la porta, es trobava un carrer porticat. Tot això ja és obra de l'època romana, potser ben entrat l'imperi. [1]

La neàpolis grega i là ciutat ibèrica constituïren de primer poblats diferents i separats, i formaren, amb el temps, ja en l'època romana, la doble ciutat dividida per l'antic mur grec esdevingut un mur mitger.

Alguns autors han volgut identificar la ciutat ibèrica d'Empúries amb Indica, la capital dels indigetes. Altres l'han identificada amb Alba. Però aquestes identificacions són molt dubtoses.

És de creure que la ciutat grega es formà per la proximitat d'una ciutat ibèrica en aquell indret. Quina ciutat fou aquesta, avui ho desconeixem.

1) J. Puig i Cadafalc: *Les excavacions d'Empúries*. Pàg. 101.

Com era l'interior de la neàpolis. – Les excavacions realitzades permeten en molta part la reconstrucció ideal de la neàpolis.

La ciutat sembla disposada en terrasses de cara a la mar, travessada en angle recte per carrerons que feien molta pujada, necessitant escales per a transitar-hi. Estaven grosserament empedrats i hi havia rígoles rudimentàries.

La irregularitat dels carrers, observa Puig i Cadafalch [1], era la característica de les més antigues ciutats micèniques. La regularitat comença amb l'urbanització grega, ja en l'època arcaica, com a Tebes de l'Àsia Menor, fundada l'any 700 abans de Jesucrist. Al segle V s'imposa la regularitat extremada, la quadrícula. Els carrers es tallen en angle recte, amb geometria crua i rigorosa, sense tenir en compte la topografia, ni pensar en l'avantatge de les vies amb pendents moderats, on el trànsit i la conservació del pis són més fàcils.

Basament acarreuat de l'edícul d'Esculapi

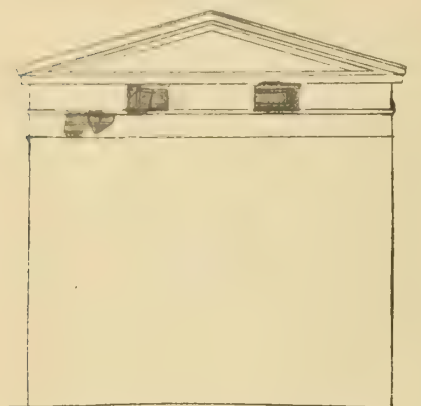
A aquest tipus pertanyien el Pireu, la vila marítima d'Atenes, construïda al segle V segons el model de la ciutat nova de Milet; Alexandria i Priena, alçades al segle IV.

No era pas la neàpolis d'aquest tipus geomètric. «Els carros que han deixat la marca de llur rodes en els brancals de la porta emporitana — escriu Puig i Cadafalch [2] — podien circular únicament per alguns carrers; tal succeeix avui encara en les viles properes de la costa de Catalunya grega, en les quals uns carrers són a nivell, els més importants, els de moviment; els altres, els transversals, són amb escales o amb rampes de gran pendent, accessibles sols a peu i a lo més a cavall. Enlloc apareix a Empúries la regularitat de Priena ni d'Alexandria, ni la del Pireu d'Atenes, ni la de Milet; més aviat s'assembla també en l'urbanització, a les ciutats més antigues. Els carros grecs, que trontollaven pels camins plens de fondes roderes, passaven per l'estreta porta guardada nit i dia, fregant els brancals i havien d'aturar-se en el carrer que ara torna a il·luminar la llum del sol, després de segles.»

La neàpolis era una ciutat molt petita. Titus Livi diu que estava guardada per un recinte de quatrecentes passes. Hi havia el dubte si parlava Livi de passes naturals, o de la passa en mida itinerària romana. En el primer cas, el perímetre

(1) J. Puig i Cadafalch: *Les excavacions d'Empúries*. Pàgs. 160 i 170.
(2) J. Puig i Cadafalch: Lloc citat. Pàg. 170.

hauria estat d'uns 320 metres; en el segon cas, de 591. De totes dues maneres resulta un perímetre molt reduït. Les excavacions, posant al descobert les muralles per la part de terra, han provat que la darrera interpretació era l'exacta. Llur perímetre total és, en efecte, d'uns siscents metres, com ja havem dit.

Reconstitució ideal de l'edícul d'Esculapi

Cal tenir en compte que les ciutats gregues antigues com Troia i Micenes no eren més grans. Un poc més ho eren les coetànies, entre aquestes les germanes d'Empúries per la colonització. Marsella, segons un text interpretat per Camille Jullian [1], tenia un perímetre de 1,500 passes; Focea, la metròpoli, segons Titus Livi, un perímetre de 2,500. [2]

Adins del recinte han estat trobats altres murs, entre els quals n'hi ha d'alçats per contenir les terres. Els murs presenten un aparell ben diferent del de les muralles. Semblen obres fetes en distint temps, per gents diferents i amb finalitats ben diverses. [3]

«A la neàpolis — escriu Puig i Cadafalch — es devia estendre una població apinyada, escalonada en els diferents terraplens, donant les portes de ses cases als carrers a nivell, reservant les tanques a les pujades i escales com els pobles de la costa empordanesa.»

Als costats de la porta es dreçaven dues torres. Seguia endins un passadís estret acabat en una altra porta, fet amb finalitat defensiva, com en altres ciutats gregues. [4]

Per beure, els grecs d'Empúries hagueren d'utilitzar l'aigua dels pous i de les cisternes. Aquestes, revestides de morter bo i gruixut, amb arcs transversals, són iguals a les que es conserven a Vèlia, les quals, però, tenen encara la volta i la boca d'entrada que han estat destruïdes en les d'Empúries.

Ara de l'edícul d'Esculapi

1) CAMILLE JULLIAN: *Histoire de la Gaule. I.* Pàg. 210.
2) TITUS LIVI: XXXVII, 31.
3) J. PUIG I CADAFALCH: *Les excavacions d'Empúries.* Pàgina 101.
4) J. PUIG I CADAFALCH: *La tasca dels anys 1916 a 1920.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum VI. Anys 1915-20. Pàgs. 695 i 696.

Les cases gregues de la neàpolis emporitana eren fetes, probablement, amb parets de tàpia, avui desfeta i convertida en l'argila que té encastats els carreus poc nombrosos que resten. [1]

En els darrers anys les excavacions han mostrat interessants restes de cases i especialment la *stoa*, o edifici principal de l'àgora. [2]

Les muralles. — El caràcter de les muralles de la neàpolis ha plantejat un problema en extrem interessant.

Les pedres d'aquestes muralles són rústegues, sobretot cap a la banda de la mar. Hi ha pedres «que semblen roques de la muntanya — escriu Puig i Cadafalch [3] — apoiades pels carreus que ha treballat l'home i en algun lloc, cap a l'angle de ponent, l'espadat serví de basament a l'obra de defensa.»

Per llur aspecte, semblen els murs una d'aqueixes obres arcaiques de fortificació datades del segle VII al VI abans de Jesucrist. Però és evident que l'edificació de la ciutat nova no fou de cap manera anterior al segle VI. Com que el fet d'alçar-se una ciutat nova indica un augment de la colònia grega, podríem suposar que fou edificada a causa de l'arribada d'habitants de la destruïda Focea (541), o bé després de la victòria d'Himera, que tornà a fer els grecs senyors de les aigües occidentals (480).

Ara en el recinte del doble pedestal. (Període hel·lenístic)

I, no obstant, aquestes dades no s'avenen amb el caràcter de les muralles de pedres grosserament tallades, que recorda fins a cert punt l'aparell dels murs micènics i les muralles arcaiques de Tarragona i Girona. «No era aquesta — diu Puig i Cadafalch [4] — en els segles VI i V abans de Jesucrist, la pràctica dels picapedrers grecs i dels etruscos. Al segle VI els etruscos havien construït la cloaca màxima de Roma i els murs de Falèria, de carreus rectangulars, i al segle V l'aparell en *opus quadratum* o l'aparell poligonal perfectament treballat,

1) J. Puig i Cadafalch: *Les excavacions d'Empúries*. Pàg. 172.
2) J. Puig i Cadafalch: *La tasca dels anys 1916 al 1920*. Pàgs. 697 i següents.
3) J. Puig i Cadafalc: *Les excavacions d'Empúries*. Pàg. 166.
4) J. Puig i Cadafalch: Lloc citat. Pàgs. 166 i 167.

opus incertum de Vitrubi, és comú a les muralles de la Grècia pròpia i fins arriba al seu grau màxim la perfecció en l'aparell. Cal només recordar que de l'any 460 a 435 abans de Jesucrist, Pericles és l'àrbitre d'Atenes i Fídies aixeca la colossal obra del Partenon i a aquesta obra admirable li havia precedit la sèrie nom-

Cisternes d'Empúries, en una de les quals fou trobat el bust d'Esculapi.
(Són del temps pròxim a la invasió romana)

brosa de temples arcaics a la Grècia pròpia i a les colònies d'Itàlia. Les ciutats gregues que al segle V es murallaven per a defensar-se dels lidis i dels perses o dels bàrbars que els rodejaven, eren perfectament treballades i llur aparell rectangular o poligonal no té res que veure amb les rústegues pedres dels murs emporitans.

Podria constituir un preciós element de judici la comparació amb les muralles de Marsella, d'Alàlia, de Focea, la metròpoli jònica. Però les de Marsella són destruïdes, les d'Alàlia no han estat estudiades, i de les de Focea només s'en sap el que en diu Herodot, o sigui que el mur tenia de llarg nombroses estàdies, era tot construït amb grans pedres i molt ben aparellat, i que fou pagat amb els donatius dels tartesis d'Andalusia.

Són més ben coneguts, en canvi, els murs de Vèlia, la colònia focea de la

Lucània, cap on emigraren els grecs d'Alàlia després de la batalla naval de l'any 535 abans de Jesucrist. Allí la part baixa dels murs apareix de major antiguitat que la resta. L'aparell és poligonal, amb tendència a l'horitzontalitat i a les pedres rectangulars. Però tot presentant certes analogies amb l'aparell dels murs d'Empúries, és més acurat i més ben fet.

Podem admetre la hipòtesi que els murs emporitans siguin ibèrics? De la descripció d'Estrabó que havem esmentat, es dedueix que la ciutat ibèrica d'Empúries no tingué muralla anterior a la dels grecs. Demés, el recinte de vora la mar, que és el de què tractem, era el grec, puix que la ciutat ibèrica, com diu Titus Livi,

Escalinata d'accés al recinte dels temples. (Període hel·lenístic)

s'alçava més endins. D'altra banda, hi ha el fet que nombrosos poblats ibèrics tenien els murs fets de pedra i fang. Així va descriure Titus Livi els de Sagunt. [1] Així han aparegut els dels nombrosos poblats ibèrics excavats.

Hauríem d'admetre la hipòtesi micènica? Mèlida [2] veu en els murs d'Empúries un novell argument per a aquesta hipòtesi. Si l'acceptéssim podríem suposar que els foceus d'Empúries, com els romans de Tarragona, aprofitaren, en alçar els murs, l'aparell existent. Observa, però, Puig i Cadafalch [3] que no troba això confirmació de cap mena, a Empúries, en una ordenada estratifi-

1) TITUS LIVI: *Historia Romana.* Llibre XXI, 11.
2) ***Iberia arqueológica ante-romana.***
3) J. PUIG I CADAFALCH: *Les excavacions d'Empúries.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Any 1908. Pàg. 168.

cació de la ceràmica. Davant els resultats de les excavacions, aquesta hipòtesi no és admissible.

Avui Puig i Cadafalch es decanta a explicar el caràcter dels murs arcaics d'Empúries com una adopció, feta pels grecs, del sistema de construcció dels indígenes. Aquesta hipòtesi inverteix la que s'havia formulat suposant que foren els ibers els qui imitaren, en les construccions anomenades ciclòpies, i particularment en la muralla primitiva de Tarragona, els murs de la neàpolis emporitana. Aquelles construccions, segons la nova hipòtesi, serien anteriors a la neàpolis,

Empúries: Doble pedestal d'estàtua. (Període hel·lenístic)

puix que serviren de model als qui alçaren els seus murs. Noti's com aquest és un altre argument per a fer més antiga la data dels murs primitius tarragonins, àdhuc admetent que siguin ibèrics.

Convé esmentar ací uns carreus, procedents d'Empúries, que es troben temps ha al Museu de Girona i que presenten decoracions geomètriques amb espirals, meandres i ondulacions. Mentre que alguns arqueòlegs han volgut veure en aquests carreus una nova prova de les influències micèniques, d'altres donen de llur caràcter una explicació semblant a la de les muralles, o sigui que representen un cas d'arcaïsme colonial. Puig i Cadafalch ens fa notar el detall interessantíssim

1) J. Puig i Cadafalch: Indicacions verbals.

de l'analogia que presenta la decoració dels dits carreus amb la de la ceràmica ibèrica. [1]

Els tres períodes d'Empúries: el grec primitiu, l'hel·lenístic i el romà. — Remarca Bosch i Gimpera [1] que, pel que fa a la història d'Empúries anterior a la fundació de la colònia de Juli Cèsar (45 abans de Jesucrist) estem reduïts al resultat de les excavacions. Aquestes han mostrat, d'una manera ben clara, per la disposició de les capes del terreny i per la ceràmica i objectes que s'hi ha trobat, la successió de tres períodes diferents de la neàpolis.

Figura grega de terra cuita que representa una Kové o donzella, trobada a Empúries

Hi ha, en efecte, tres capes, perfectament diferenciades. La inferior o més antiga, dels segles v i iv, abans de Jesucrist, correspon a l'època verament grega. La segona és dels segles iii, ii i potser i, i correspon als temps anomenats hel·lenístics. La tercera, o sigui la més superficial, correspon a l'època romana.

Període grec: A la capa inferior ha estat trobada ceràmica de figures negres i sobretot la ceràmica àtica de fons negre amb figures vermelles. Hi ha en les troballes les diverses classes de la ceràmica àtica, entre les quals cal citar les anteriors a la destrucció de l'acròpolis d'Atenes pels perses (480 abans de Jesucrist), amb llur estil sever. Això és una prova més que la fundació d'Empúries fou anterior a l'any 480, i no posterior, com creuen molts autors, un d'ells Camille Jullian [2]. Volem creure que en una vinent edició de l'obra d'aquest apareixerà la rectificació pertinent, que obligarà a esmenar molts paràgrafs del volum primer de la *Histoire de la Gaule.*

Marca púnica amb la deessa Tanit, de l'ansa d'una àmfora trobada a Empúries

Apareix també en aquesta capa la ceràmica dels estils que hom troba avançat ja el segle v, la del decaïment de les figures vermelles àtiques en el segle iv i l'anomenada italiota.

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 209.
2) C. Jullian: *Histoire de la Gaule. I.*

A més, s'hi troben fragments de ceràmica ibèrica pertanyent a la bona època de les espècies del litoral, bellament decorada amb estilitzacions florals, ocells i d'algun altre animal, junt amb els típics motius geomètrics. Apareixen així mateix testos ibèrics de ceràmica grossera, feta a mà.

Cap femení trobat a Empúries

Hi ha alguns fragments d'importació cartaginesa.

En aquest primer període fou construïda la neàpolis, la fundació de la qual ja havem dit, seguint les deduccions de Puig i Cadafalch, que data de les darreries del segle VI o de les primeries del V.

«Ho confirmen — escriu Bosch i Gimpera [1] — les troballes de ceràmica grega de la capa inferior, que no contenen res anterior a aquesta data, essent la ceràmica de figures roges més antiga la de l'estil sever que florí en els últims decennis del segle VI i en el V fins l'any 480.»

En aquesta època ja tingué la neàpolis els seus temples, situats a l'esquerra de l'entrada, damunt una lleugera elevació del terreny.

D'aquests temples se n'ha trobat algunes restes, particularment d'un edicle que es pot atribuir al temple d'Asclepi o Esculapi. [2]

Els sepulcres més antics de la necròpolis pertanyen als temps primitius de l'Empúries grega, en què la paleòpolis o ciutat vella era l'únic establiment de la factoria. Però la major part d'aqueixos sepulcres corresponen al primer període de la neàpolis.

Els objectes funeraris que els dits sepul-

Cap femení trobat a Empúries
(vist de l'altre costat)

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistoria catalana.* Pàg. 211.

2) Per als temples vegi's J. Puig i Cadafalch: *Els temples de Empúries.* «Anuari de l'Institut de Estudis Catalans.» Volum IV. Anys 1911-12. Pàgs. 303 i següents.

cres han ofert concorda amb les troballes de la capa inferior de la ciutat nova. [1]

En aquest període es feren les més antigues encunyacions de monedes emporitanes. Potser s'encunyà ja moneda a Empúries a la fi del segle v abans de Jesucrist. És segur que se n'hi encunyà en el segle iv.

«A sota la vila hel·lenístico-romana que trobem immediatament a l'excavar, — diu Puig i Cadafalch — s'hi entreveu la neàpolis del segle v; probablement els mateixos carrerons la dividien, estrets, irregulars, interromputs per placetes minúscules. Llavors l'àgora descoberta no existia, i en canvi, junt a les muralles quedaven els espais buits necessaris per a la defensa, ocupats més tard per l'edificació privada.» [2]

Peus d'estàtua trobats a Empúries

Període hel·lenístic [3]: Es descabdella el període hel·lenístic des del segle iii al i abans de Jesucrist. Fou l'espai del temps durant el qual es sostingueren les guerres púniques i començà la romanització de la península ibèrica.

Aleshores la ciutat grega d'Empúries veié reformes importants en la seva urbanització. Foren bastides la major part de les cases, que presenten el tipus corrent de les cases hel·lenístiques, les quals consistien en un conjunt d'habitacions voltant el pati.

Els carrers foren urbanitzats definitivament, en forma d'illes o massissos quadrats de cases. Són fetes notables reformes al recinte dels temples, situat, com sabem, en un lloc alt, prop de l'entrada. És novament terraplenat, i per a pujar-hi es construeix una escala en el punt on abans hi havia una simple porta. Davant l'edicle d'Esculapi s'alça un altre temple, del qual resta una part del basament i el fust, dret, d'una de les columnes. És eixamplat considerablement el clos situat al sud del temple d'Esculapi, clos que ja existia en el període anterior; al bell mig s'aixeca un doble pedestal, amb una escalinata al darrera, la qual servia, segons es suposa, com a base de dues estàtues de terra, alguns

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàg. 212.

2) J. Puig i Cadafalch: *La tasca dels anys 1916 a 1920*. Pàg. 269.

3) Es diu art *hel·lenístic* i temps *hel·lenístics* referint-se a l'art i als temps posteriors a Alexandre, per a distingir-los dels purament hel·lènics o grecs dels anteriors segles.

L'art hel·lenístic representa la darrera evolució de l'art grec. Fou com una renaixença, els fogars de la qual van ésser principalment les terres conquerides pels grecs a Àsia, a Egipte, a Itàlia. Les capitals de l'art hel·lenístic foren Alexandria, Pèrgam, Antioquia, Efès. Donant una importància massa exclusiva al paper d'Alexandria en aquest art, fou designat abans amb el nom d'*alexandrí*.

L'art hel·lenístic d'Itàlia contribuí considerablement a la formació de l'art romà.

menuts i insignificants trossos de les quals han estat trobats prop d'aqueix lloc. [1]

En aquest període és eixamplada l'àgora o plaça. A l'àgora emporitana, com en les places de les ciutats jòniques coetànies, s'hi entrava pels angles. Així presenta, no pas l'aspecte d'un encreuament de carrers, ans bé el d'un lloc retirat de reunió, fora de l'espai destinat a la circulació dels vianants. [2]

Puig i Cadafalch dóna una interessant descripció d'aquest espai. «L'àgora, la gran plaça-mercat — escriu — fou a Empúries una obra construïda segons els mètodes característics del període hel·lenístic; ho prova la forma de son conjunt, la situació dels edificis que la volten i la disposició d'aquests. Està situada no lluny del portal, tal com prescriu Vitrubi per les ciutats marítimes. La seva forma rectangular allargada era la pròpia del segle II abans de Jesucrist, per tot a on la disposició del terrer ho permetia. Per la influència jònica s'havia substituït la plaça irregular per la rectangular.» [3]

Al costat nord de la plaça apareixen les restes d'un gran edifici: la *stoa*. El formaven una gran sala a la qual un rengle de columnes dividia en dos trams i on donaven diverses cambres rectangulars. Tenia la *stoa* una façana porticada. «En una àgora grega — observa Puig i Cadafalch — hi ha ordinàriament els temples, altars, halles i edificis municipals. A Empúries ens falta sols trobar-hi el temple.» [4]

Té la *stoa* una llargada de 51'71 metres per 14. Al fons, darrera el doble pòrtic, hi havia un rengle de botigues. Aquesta era la disposició de les llotges monumentals que constituïen el principal element de la plaça pública. Corresponent a la descripció que fa Vitrubi d'aquesta mena d'edificis, la *stoa* d'Empúries s'alçava al costat nord de l'àgora, i per tant orientada al migdia, a fi que, com diu l'arquitecte romà, el lloc, assoleiat a l'hivern, fos apropiat per passeig. [5]

Les excavacions han donat importants i nombroses troballes d'aquest període. La més notable és un cap de Venus Afrodita, de marbre, escultura molt bella, que recorda l'estil de Praxiteles. Aquest cap, que devia formar part d'una estàtua, és datat devers el segle III abans de Jesucrist.

Posterior a l'escultura d'Afrodita, però del mateix període hel·lenístic i en un moment avançat d'aquest, és la famosa estàtua d'Asclepi o Esculapi, avui al Museu del Parc de Barcelona, que fou trobada feta a trossos, i el tros superior dins una cisterna construïda prop del temple del déu de la Medicina.

La dita estàtua sembla ésser obra de dues mans diferents, més hàbil l'una que l'altra. És una reproducció provinciana del tipus hel·lenístic d'Esculapi. [6]

1) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana*. Pàgs. 213 i 214.
2) J. Puig i Cadafalch: *La tasca dels anys 1916 a 1920*. Pàg. 697.
3) J. Puig i Cadafalch: Lloc citat. Pàgs. 698 i 699.
4) J. Puig i Cadafalch: Lloc citat. Pàg. 699.
5) J. Puig i Cadafalch: Lloc citat. Pàg. 699.
6) Per a les escultures vegi's Raimond Casellas: *Les troballes escultòriques en les excavacions d'Empúries*. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum III. Anys 1909-10.

Cal esmentar particularment la troballa del bastidor de ferre d'una catapulta, descobert entre les construccions properes a la porta de la ciutat. Es suposa contemporània de la campanya de Cató contra els indigetes, en el segle II abans de Jesucrist. Constitueix una troballa notabilíssima, puix que és l'únic exemplar de catapulta que s'ha trobat al món. Per les seves dimensions i per la seva disposició, s'avé perfectament amb les descripcions que els autors fan d'aqueixa màquina de guerra i amb les representacions figurades d'un baix relleu de Pèrgam i d'altres monuments d'època romana. La troballa d'Empúries ha permès de reconstituir la primera màquina de guerra romana autèntica. [1]

En un departament interior d'una casa, com un rebost, ha aparegut un dipòsit d'armes, format per espases del tipus del segon període de La Tène. Són de fulla rectangular i podien usar-se com a arma punxant i tallant. Totes les espases trobades estan dins la beina, que és de planxa de ferre ajustada a la forma de l'espasa. Aquestes espases, com la catapulta i els glandes, semblen haver estat abandonades en ésser conquistada Empúries i destruïda la muralla, a les darreries del segle II abans de Jesucrist. [2]

La majoria de les monedes gregues d'Empúries pertanyen a aquest període. Fins a la fi del segle III s'usà el sistema monetal foceu; després s'usà el sistema àtic dels dracmes. Les monedes amb inscripcions ibèriques foren encunyades després de l'arribada dels romans.

La ceràmica trobada en la capa corresponent a aquest període és la anomenada campaniana, de vernís negre llustrós, sense decoracions, amb palmetes estampades al fons dels plats, o amb simples garlandes pintades a la vora, procedent de les fàbriques de la Itàlia meridional. A més hi ha abundant terrissa hel·lenística grisa d'espècies comuns.

Durant el període hel·lenístic assolí Empúries la seva màxima importància. El comerç emporità s'intensifica, i penetra tota la vall de l'Ebre fins al peu del planell castellà [3]. Havia pres l'Empúries grega, en el període hel·lenístic, la seva forma definitiva.

Algunes troballes fetes en les excavacions han mostrat l'existència d'indústries a Empúries. Es tracta, però, d'indústries per al servei local, no havent-se trobat enlloc senyals d'una indústria desenrotllada que pogués proveir les viles de la comarca. La vida emporitana, com Puig i Cadafalch remarca, era principalment comercial. La més important de les indústries d'Empúries era la de la terrissa.

1) Vegi's, sobre la catapulta d'Empúries, el capítol afegit pel general alemany E. Schramm al catàleg del Museu de Saalburg, on hi ha reconstruccions de màquines de guerra gregues i romanes, i la lletra del dit general, publicada a la Pàgina Artística de «La Veu de Catalunya», del 21 de març del 1920: *Comentari del general Schramm a la troballa d'una catapulta a Empúries.* El general Schramm vingué l'any 1914 a Barcelona, comissionat per a estudiar el fragment de catapulta, instal·lat ja aleshores al Museu del Parc. El dit general ha escrit un tractat especial d'artilleria romana, en la darrera edició del qual dedica un estudi a la catapulta d'Empúries.

2) J. Puig i Cadafalch: *La tasca dels anys 1910 a 1920.* Pàgs. 710 i 711.

3) P. Bosch i Gimpera: *Prehistòria catalana.* Pàg. 201.

Dos forns de ceràmica han estat descoberts prop de la muralla, un dins el recinte i l'altre fora. Sembla que aquests forns pertanyen al període hel·lenístic. [1]

Ha aparegut en les excavacions un motllo per a fer la figura d'un senglar, el qual motllo indica que hi havia a Empúries la indústria de petites figures i estatuetes. [2]

Període romà: En aquest període només es realitzaren a la ciutat grega petites reformes. L'únic canvi notable fou la construcció d'un santuari, probablement destinat a Serapis, a la dreta de l'entrada, a la banda de la mar, ocupant tot aquell espai i adossat a la muralla.

Els dos períodes anteriors representen l'apogeu de la ciutat grega. El punt més alt de prosperitat degué ésser devers el segle IV, si havem de jutjar per l'abundància de fragments de ceràmica de figures vermelles sobre fons negre [3]. En el tercer període la ciutat grega decau, mentre que prospera la ciutat romana. Aquella es convertí en un simple barri del conjunt urbà.

En la part d'aquesta HISTÒRIA dedicada a la colonització dels romans tractarem més detingudament del període romà d'Empúries.

4. RHODE (ROSES)

Fundació de Roses. La faula dels rodis. — Durant molt de temps s'ha cregut que la colònia grega de Rhode (Roses) fou fundada pels rodis. La semblança fonètica dels noms portà a tal creença.

Aquesta ve de lluny. Ja Estrabó digué que els rodis, molt abans de la instauració dels Jocs Olímpics, navegaren fins a Ibèria i fundaren la ciutat de Roses, sotmesa més tard pels massaliotes a llur domini.

Alguns autors, com Adolphe Reinach [4], diuen que, per a fundar Roses (i també Empúries) els foceus de Marsella foren ajudats pels rodis.

Aquestes hipòtesis estan avui arreconades. Es té per cert que Roses fou fundada pels massaliotes. Es creu fundada posteriorment a Empúries (no anteriorment com es suposava abans) i des d'aquesta ciutat.

L'homofonia del nom d'aquesta colònia grega i la de l'illa de Rodes és una d'aqueixes nombroses casualitats que tan de mal han fet en la qüestió de les etimologies. La cosa més probable és que el nom de Rhode (Roses), com ja havem dit en parlar dels lígurs, tingui el seu origen en la llengua d'aquests. Els grecs, potser, l'adaptaren a llur pronúncia.

1) J. PUIG I CADAFALCH: *La tasca dels anys 1916 a 1920. Espases del Període II de La Tène trobades a Empúries.* Pàgs. 703 a 705.

2) J. PUIG I CADAFALCH: Lloc citat. Pàg. 795.

3) MANUEL CAZURRO i EMILI GANDIA: *La estratificación de la cerámica en Ampurias. y la época de sus restos.* «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Volum V. Anys 1913-14. Pàg. 686.

4) *L'hellénisation du monde antique.*

L'emplaçament de la ciutat. — No ha estat possible, fins ara, trobar l'emplaçament de la grega Rhode. És pot afirmar només que devia coincidir, més o menys, amb el de la moderna població de Roses, vora la mar.

Una exploració feta, l'any 1916, donà per resultat la troballa de terrissa grega de figures vermelles i campaniana en els terrenys de l'interior de la fortalesa de Roses. Això semblà que confirmava la hipòtesi, molt probable, que es trobés allí l'antic emplaçament de la ciutat. Però les cates que després s'hi feren van ésser infructuoses. La qüestió, doncs, no està resolta encara.

La importància de Roses en l'època grega. — No se sap quasi res de la grega Rhode. Si algun dia es troba l'emplaçament exacte de la ciutat, les excavacions podran donar resultats satisfactoris, com a Empúries ha succeït.

De totes maneres, els autors coincideixen a atribuir gran importància a Roses en l'època grega. Però no arribà, probablement, a la d'Empúries.

La importància de la colònia focea de Roses ve confirmada pel fet de l'encunyació de monedes gregues, de les quals s'ha trobat exemplars, datats devers el segle IV abans de Jesucrist.

5. HEMEROSKOPEION (DÈNIA?)

Diverses opinions sobre la identificació. — Els autors antics ci-

Cap de Pal·las Atenea, de marbre, trobat a Dènia, vist de front

ten, entre les fundacions gregues del litoral pertanyent al territori de la llengua catalana, la ciutat d'Hemeroskopeion, nom que en grec significa «la Centinella del jorn».

Que els grecs fundaren a la costa oriental de la península una ciutat marítima que anomenaren *Hemeroskopeion*, és indubtable. Però apareixen els dubtes en tractar-se de la seva identificació.

Cap de Pal·las Atenea, de marbre, trobat a Dènia, vist de costat

Es creu que la fundació de la colònia d'Hemeroskopeion és anterior a la d'Emporion i Rhode, puix que aquestes són posteriors a la fundació de Massàlia i filles dels massaliotes, mentre que Hemeroskopeion pertany, sembla, al grup de les colònies fundades des del darrer terç del segle VII abans de Jesucrist pels grecs sortits de Focea. A aquest primer grup semblen pertànyer Mainake, prop de Màlaga, i Abdera (Adra, província d'Almeria). La colonització del sud hauria anat pujant en direcció a la costa del nord-est.[1]

La descripció d'Estrabó.— Estrabó, parlant de les ciutats gregues de la costa occidental mediterrània, diu: «La més famosa d'aquestes ciutats és Hemeroskopeion, que Sertori féu centre del seu poder naval i base de

1) CLERC: *Les primières colonisations phocéennes dans la Mediterranée occidentale.* Treball publicat a la «Revue des Etudes Anciennes». Volum VII. Any 1905. Pàgs. 329 i següents.

les seves operacions marítimes. La situació és àrdua i forta; favorable per a exercir la pirateria, i visible des de molt lluny als navegants. Damunt la seva acròpoli s'alça un temple de l'Artemis d'Efès, molt venerat.»

La hipòtesi de Dènia. — A despit dels dubtes que subsisteixen sobre la identificació d'aqueixa ciutat grega, predomina i s'afirma la creença que Hemeroskopeion s'alçà prop l'emplaçament de l'actual ciutat de Dènia.

La descripció que en fan els textos antics s'adiu amb la situació topogràfica d'aquest indret. En un viatge que el P. Fita féu a Dènia, es convencé que la descripció d'Estrabó s'avé perfectament amb el dit punt. [1]

6. LA INFLUÈNCIA GREGA A CATALUNYA

Influència ètnica. — Ètnicament, la influència grega no pogué ésser considerable a la terra catalana. El nombre dels grecs que, en èpoques diferents, s'establiren a la nostra costa era reduït. La proporció hel·lènica en la mescla ètnica catalana és molt petita.

Dins la ciutat grega d'Empúries no hi havia lloc per a més de mil famílies. Probablement, no arribaren mai a aquesta xifra. La cabuda de la ciutat grega de Roses devia ésser menor. I menor encara devia ésser la dels altres establiments grecs, poc o gens coneguts avui, de la costa catalana. Si calculéssim en cinc o sis mil el nombre de grecs que restaren a Catalunya, potser encara n'hi posaríem massa. De totes maneres, la major influència ètnica de l'element grec s'exercí a l'Empordà, on el golf de Roses fou com una contrada hel·lènica.

Carrer major de la ciutat grega d'Empúries

«La semblança entre les faccions actuals dels habitants de l'Empordà — observa Giménez Soler [2] — i les de les efígies gregues de les monedes emporitanes,

1) F. Figueras Pacheco: Volum d'Alacant de la *Geografía del Reino de Valencia*. Pàg. 157.

2) *Historia Universal*, escrita sota la direcció de Guillem Onken. Volum x. *La península ibérica*, per A. Giménez Soler.

tant demostren que els gravadors dibuixaren el tipus de bellesa a llur abast com que representaren un tipus ideal. Ara bé: quin dels dos? Segurament el primer.»

Apar avui completament inexacta aquella frase de Castelar, segons la qual els catalans són la combinació feliç del celta i el grec. Ni el grec ni el celta entren en proporció important dins la formació de la raça catalana.

Influència cultural. — Molt més forta que la influència ètnica fou la influència cultural que els grecs exerciren en el nostre país. La cultura ibèrica mostra fortament aquesta influència, tant en l'art com en la vida mercantívola. L'estada dels grecs a la costa catalana empenyé eficaçment l'avenç de la civilització indígena.

El comerç hel·lènic s'escampà per gran part de la terra catalana, i l'art dels indígenes rebé el mestratge dels foceus. L'espurna de la Hèl·lada s'encengué en l'ànima catalana. I aquesta conserva, a través dels segles, la noble deixa del geni grec.

ÍNDEXS

INDEX DE GRAVATS

INTRODUCCIÓ

PART PRELIMINAR

CAPÍTOL I

(Catalunya estricta i Catalunya magna)

CAPÍTOL II

(Descripció geogràfica)

CAPÍTOL III

Formació geològica

PRIMERA PART

CAPÍTOL I

(Generalitats sobre la prehistòria)

CAPÍTOL II

(L'edat de la pedra tallada)

CAPÍTOL III

(L'art rupestre)

CAPÍTOL IV

(L'edat de la pedra polida)

CAPÍTOL V

(El període del coure)

ÍNDEX DE GRAVATS

CAPÍTOL VI

(L'edat del bronze)

CAPÍTOL VII

(La primera edat del ferre)

CAPÍTOL VIII

(La segona edat del ferre)

CAPÍTOL IX

L'art ibèric

1) Per un canvi de gravat apareix en aquest lloc la figura de l'anomenat lleó de Bocairent.

Pàgina

CAPÍTOL X

(Els cartaginesos a Eivissa)

CAPÍTOL XI

(Els grecs a la costa catalana)

ÍNDEX DE NOMS PERSONALS

A

B

C

CH

D

E

F

G

H

1) En alguna d'aquestes citacions apareix el nom *Hernández Sanz* en lloc de *Hernández Mora*. Aquest és el fill del primer.

I

J

K

L

LL

M

N

O

P

Q

R

S

T

U

V

W

X

Z

ÍNDEX GENERAL DE MATÈRIES

PART PRELIMINAR

El territori de Catalunya

CAPÍTOL I

Catalunya estricta i Catalunya magna

CAPÍTOL II

Descripció geogràfica

CAPÍTOL III

Formació geològica

PRIMERA PART

La Catalunya prehistòrica

CAPÍTOL I

Generalitats sobre la prehistòria

CAPÍTOL II

L'edat de la pedra tallada

CAPÍTOL III

L'art rupestre

CAPÍTOL IV

L'edat de la pedra polida

CAPÍTOL V

El període del coure

CAPÍTOL VI

L'edat del bronze

CAPÍTOL VII

La primera edat del ferre

CAPÍTOL VIII

La segona edat del ferre

CAPÍTOL IX

L'art ibèric

CAPÍTOL X

Els cartaginesos a Eivissa

CAPÍTOL XI

(Els grecs a la costa catalana)

ERRADES IMPORTANTS QUE HAVEM NOTAT

Pàg.	Línia	DIU	HA DE DIR
62	1	segle III abans de Jesucrist	segle IV després de Jesucrist
86	4	documents en català	documents amb mots catalans.
89	4	1859	1659
115	19	Catalunya, país de constitució volcànica.	Catalunya, país que té una ampla zona de constitució volcànica.
133	24	Cardoner (superior)... Solsona... Sotsvegueria de Prats de Rei	.....Sotsvegueria de Prats de Rei [1]
377	26	Dolmen de Maidelea	Dolmen de Mas del Ca.
382	30	Rubí	Rubió
424	22	obertes a nivell	obertes a cisell
484	14	segon període de l'edat de ferre	segon període de la primera edat del ferre.
485	11	primer període	darrer període
603	36	en aigües de Sardenya	en aigües de Còrsega.

1) La comarca de Solsona, pel Cardoner superior determinada, pertanyia a la vegueria de Cervera. L'errada que salvem prové d'una mala col·locació de línies en la segona edició de la *Història de Catalunya*, de N'Antoni Aulèstia (volum I, Barcelona, 1922). Vegi's el mateix estat de les comarques, en la primera edició (volum I, pàgs. 5 a 7. Barcelona, 1887).

